

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

HORVÁTH SZ. FERENC

ELUTASÍTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS KÖZÖTT

A romániai magyar
kisebbségi elit
politikai stratégiái
(1931 – 1940)

MAGYAR
KISEBBSÉG
KÖNYVTÁRA

PRO•PRINT

Horváth Sz. Ferenc

ELUTASÍTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS KÖZÖTT
A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940)

MAGYAR KISEBBSÉG KÖNYVTÁRA

Horváth Sz. Ferenc

**ELUTASÍTÁS ÉS ALKALMAZKODÁS KÖZÖTT
A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái
(1931–1940)**

**Pro-Print Könyvkiadó
Csíkszereda, 2007**

Ez a kötet az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet,
a Jakabffy Elemér Alapítvány és a Pro-Print Könyvkiadó közös
könyvkiadási programja keretében készült.

A kiadvány megjelenését támogatta

???

Lektorálta:
Bárdi Nándor
K. Lengyel Zsolt

Fordította: Horváth Tibor
Olvasószerkesztő: Fedinec Csilla

Sorozatszerkesztők:
Bárdi Nándor
Györgyjakab Izabella
Székely István

Borítóterv: Ádám Gyula
A borító Kós Károly munkájának felhasználásával készült.

© Horváth Sz. Ferenc

© Horváth Tibor

© Pro-Print Könyvkiadó

ISBN

Feleségemnek

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
A kutatásról: elméleti és módszertani megfontolások	11
Előzménytörténet	31
1. Erdély integrálása a román államba	31
1.1. Jogi és adminisztratív intézkedések	31
1.2. Nagyrománia politikai rendszere	36
2. A magyar kisebbség politikai stratégiái 1918-tól 1930-ig	39
2.1. A magyar kisebbség demográfiai és társadalmi szerkezete	39
2.2. A passzivitástól az aktivitásig (1918–1922)	42
2.3. Politikai partner keresése (1923–1928)	50
2.4. A gazdasági világválság első hatásai	56
2.5. Intézmények és szellemi-ideológiai áramlatok (1918–1930)	60
Összefoglalás	73
I. A magyar kisebbség az 1930-as évek elején (1931–1933)	75
1. Általános helyzet	75
2. Az ifjúság útja	78
2.1. Társadalompolitikai háttér	78
2.2. Az Erdélyi Fiatalok csoportja; ideológiájuk és működésük	82
2.3. Válság és kudarc	89
2.4. A fiatal katolikusok	91
3. Az önkritika útja	96
3.1. Makkai Sándor és a Magunk revíziója	96
3.2. Krenner Miklós és a „hídépítés”	100
4. Útelágazások: az Országos Magyar Párt politikája	103
4.1. A politikai és az ideológiai önkép alapjai	103
4.2. Autonómiaterv és nagygyűlés	106
4.3. Parlamenti munka	114
5. A kizárás útja	116
5.1. Az Erdélyi Lapok alapítása, céljai és politikai arculata	116
5.2. Kirekesztési szándékok és az első viták	122
6. A fasizmus és a nemzetiszocializmus fogadtatása	126
6.1. A mellőzéstől a figyelem ébredéséig (1930–1932)	126
6.2. Az érdeklődés fokozatai (1933)	128
Összefoglalás	134
II. A nemzeti-liberális kormányzás ideje (1934–1937)	137
1. Általános helyzet	137
2. A fiatal elitek társadalomszervező elképzelései	143
2.1. A <i>Hitel</i> köre	143
2.2. Az <i>Erdélyi Fiatalok</i>	147

2.3. A Vásárhelyi Találkozó mint egyesítési kísérlet (1937)	150
3. Frontok ütközőpontján: az Országos Magyar Párt	158
3.1. Az 1934-es javaslat	158
3.2. Az 1937-es nagygyűlés	166
4. A hídépítők mozgalma	169
5. Ideológiai nézeteltérések	172
5.1. A magyar–szász vita (1933–1935)	172
5.2. A „spanyol polgárháború” Erdélyben (1936)	177
5.3. A nemzetiszocializmus és a Népfront között (1934–1937)	180
6. Az elfordulás útja	184
6.1. A népiség-gondolat; a zsidókérdés	184
6.2. Elképzelés egy autark népközösségről	196
6.3. A Nem lehet-vita	201
Összefoglalás	213
III. A királyi diktatúra kora (1938–1940)	215
1. Általános helyzet	215
2. A Magyar Népközösség	219
2.1. A szervezet létrejötte	219
2.2. Működése és eredményei	230
3. Az elutasítás formái	238
3.1. A Harmadik Birodalom megítélése	238
3.2. A politikai elit elképzelései	246
3.3. Irredenta mozgalmak	256
3.4. A magyar–zsidó viszony	259
3.5. A második bécsi döntés és a magyar kisebbség	266
Összefoglalás	272
Következtetések	275
FÜGGELÉK	287
Életrajzi adatok	287
Képek	291
Irodalom	295
<i>Erdélyi magyar sajtó</i>	<i>295</i>
<i>Más sajtó</i>	<i>295</i>
<i>Levéltárak</i>	<i>296</i>
<i>Kiadatlan források</i>	<i>297</i>
<i>Publikált források</i>	<i>297</i>
Rövidítések	313
Mutatók	315
REZUMAT	323
SUMMARY	326
ZUSAMMENFASSUNG	328

ELŐSZÓ

„A népeknek az életét nem lehet csak számok szerint elkönyvelni, mint a pénzt vagy az árút. Vagy ha ragaszkodunk a számokhoz, akkor minden nemzeti élet csak egyet jelent. Egy nemzetet. Az ember egyéni jogai sem attól függenek, hogy hány centiméter magas s mennyi kilót nyom.”

Sulyok István: Az elszigeteltek. *Krassó-Szörényi Lapok* 1933.VIII.20., 1.

„Ha erdélyi magyar életünket a holtpontról el akarjuk mozdítani [...] akkor nincs más mód rendelkezésünkre, mint az önmagunkból való újjáteremtődés, az egyetemes magyarsággal való gyors találkozás erkölcsi és művelődési téren, az államunkban többségnek és kisebbségnek egyaránt kedvező pozíciócsere, s az alkalmas uralkodó világáramlatokba való kapcsolódás. Ez azt is jelenti, hogy senki segítségére nem számíthatunk [...] Mik vagyunk, mivel rendelkezünk és mit csinálunk? Óriási feladat. A hősiség után való vágyakozás új divatjában önkéntelen keressük a nagy erdélyi vezért, aki választ tud adni, a tennivalókat habozás nélkül kitűzi, s a munkát kezébe veszi.”

Krenner Miklós: Az erdélyi út. *Erdélyi Helikon* 1931, 8. sz. 603-616.

A romániai magyar kisebbség két világháború közti történetéről az utóbbi másfél évtizedben több (részben már kötetbe gyűjtött) tanulmány és forráskiadvány látott napvilágot. E monográfiában eredményeiket hasznosítva, de új források feldolgozásával is egy, az erdélyi magyar történetírás által mindeddig mellőzött problémakör: a romániai magyarság politikai és kulturális elitjének az 1930-as évekbeli nézetei, elképzelései kerülnek bemutatásra. Jóllehet a középpontban a korabeli jobboldali ideológiáknak a romániai magyar közgondolkodásban és politikai stratégiákban való megjelenése áll, mindvégig igyekeztem az eszmei összefüggéseket más témák esetén is figyelembe venni. Ilyen például a lojalitás kérdése.

A monográfia alapjául szolgáló kézirat a Heidelbergi Egyetem Kelet-Európa Tanszékén benyújtott német nyelvű doktori értekezés. Ez a közeljövőben a Münchener Magyar Intézet *Studia Hungarica* sorozatának 50. köteteként jelenik meg („Zwischen Ablehnung und Anpassung. Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931-1940” címen, Verlag Ungarisches Institut). A német és a magyar változat között lényeges tartalmi eltérés nincs. A legfontosabb különbség a magyarul is elérhető szakirodalomra való hivatkozás a jelen kötetben, amennyiben az számomra hozzáférhető volt. A nemzetiszocialista ideológiának a romániai magyarokra gyakorolt hatását ugyanakkor nem a német szakmai közönségre való tekintettel vizsgáltam részletesebben, hanem abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a bemutatott politikai tervek és ideológiai célok a romániai magyarság múltjának szerves részét képezik.

Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik munkámat segítették. Mindenekelőtt. dr. Heinz-Dietrich Löwe professzornak, aki a disszertációírási szakmai irányítója volt, valamint Bárdi Nándornak, aki munkásságával, valamint személyes szakmai eszmecserék révén járult hozzá az eredményes kézirat-előkészítéshez. Ugyancsak neki köszönhetően került sor a kézirat vitájára a budapesti Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központjában. Ez alkalommal dr. Ablonczy Balázs, dr. Balázs Sándor, Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv, Gidó Attila, dr. György Béla, Hámosi Péter, dr. K. Lengyel Zsolt, L. Balogh Béni és dr. Tóth Sándor nyújtott kritikájával értékes segítséget a továbblépéshez. Köszönettel tartozom még a következő intézetek munkatársainak: Magyar Országos Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár (főleg György Bélának), a budapesti és a kolozsvári Állami Levéltár, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Meister Róbertnek leginkább), a Teleki László Intézet Könyvtára és a gundelsheimi Erdély Intézet (Siebenbürgisches Institut) kollektívájának, valamint a gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltárban Csala Ritának. A németországi Studium Transylvanicum kör keretén belül több alkalommal tartottam előadást a témáról (külön köszönet Meinolf Arensnek). A kutatást ösztöndíjjal támogatta a hamburgi Die Zeit Alapítvány „Ebelin és Gerd Bucerius” doktoranduszi programja, valamint a budapesti Európa Intézet.

Minden fáradságom hiábavaló lett volna azonban megfelelő családi háttér és támogatás nélkül. Szüleimnek azt szeretném megköszönni, hogy elősegítették a minket körülvevő világ értelmezésére törekvő szándékaimat, szemben a mindent eluralkoztató technicista és utilitarista gondolkodással. Édesapám elvállalta a német szöveg magyarra fordítását, és ezt nem csupán munkának, hanem szellemi kihívásnak és élvezetnek fogta föl. A legtöbbet feleségem, dr. Horváth-Bordon Erzsébet nyújtotta azzal, hogy nemcsak a levéltári kutatások miatti fizikai távolléteimet viselte megértéssel, hanem a dolgozat megírásával járó szellemi otthon-nem-létemet is. Hálaemlék csak kis részét rogom le azzal, hogy e könyvet neki ajánlom.

Heidelberg, 2007. februárjában
Horváth Sz. Ferenc

A kutatásról: elméleti és módszertani megfontolások

A nemzetközi Kelet-Európa-kutatás az 1989-es politikai fordulat után behatóan foglalkozott a két világháború közti etnikai kisebbségek helyzetével. E kisebbségeknek a többséghez való megoldatlan viszonyáról a német történész Hans Lemberg ezt írta 1997-ben: „A nemzeti kisebbségek problémája Kelet-Közép-Európa új államaiban nem az egyetlen integrációs kérdés volt, de minden bizonnyal egyike a legfontosabbaknak.”¹ E kérdés jelentősége Kelet-, Kelet-Közép-, valamint Délkelet-Európa 20. századi történelmében számos, e területek múltját tárgyaló kézikönyvből is kiviláglik.² Félreismerhetetlen ugyanakkor, hogy minden sokoldalúságuk ellenére a vizsgálódások súlypontját a német kisebbségek ideológiai radikalizálódásának felderítése képezi.³

E monográfiában megkíséreljük e kutatások határainak kitágítását egy új kérdéskör fölvetésével, valamint új források és nézőpontok bevezetésével. Azokat a politikai stratégiákat próbáljuk felderíteni, melyeket az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlása után magukat egyik napról a másikra *nemzeti kisebbségi* helyzetben találó magyar népcsoportok egyike dolgozott ki. Románia magyar kisebbsége azért *par excellence* alkalmas ezeknek a politikai válaszlehetőségeknek a tanulmányozására, mert az utódállamok magyar kisebbségei között számbeli nagysága, valamint egyedülállóan teljes társadalmi szerkezete révén a legjelentősebb, világnézeti fejlődésében a legmesszebbre menő, a magyar revizionizmus számára pedig a legfontosabb volt.⁴ Ez a helyzet már önmagában elgondolkodtatja e sorok íróját arról, miként változtak egy ilyen etnikai közösség reakciói akkor, amikor nemzeti kisebbségként kezdték kezelni, holott korábban az uralkodó többséghez tartozott. Nem a romániai magyarság társadalmi vagy kulturális helyzetével, és nem a román többség vele szemben folytatott politikájával kívánunk tehát foglalkozni (noha mindkettőnek természetesen a háttérben állandóan jelen kell lennie), hanem azokkal a próbálkozásokkal, melyekkel ez az etnikai csoport a maga részéről stratégiákat igyekezett kidolgozni egyrészt mindennapi életének folytatása, valamint gazdasági és társadalmi problémái megoldása, másrészt politikai céljai elérése érdekében. A kutatás egyik fő célja annak nyomon követése volt, milyen súllyal esett latba Románia magyarsága társadalompolitikai és ideológiai gondolkodásának megszületésében az a két politikai eszmerendszer,

1 Hans Lemberg: *Nationale Minderheiten und kulturelles Leben. Gegenseitige Befruchtung oder Abkapselung?* In: Hans Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den Weltkriegen*. Marburg, 1997. 313-331. Különösen: 327.

2 Harald Roth (szerk.): *Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Köln, 1999.; Magarditsch Hlatschickjan – Stefan Troebst (szerk.): *Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch*. München, 1999. Különösen: 169-198.

3 L. a későbbiekben említésre kerülő tanulmányokat a szudétanémetekről, a romániai, illetőleg a magyarországi németekről.

4 A Kárpát-medencei magyar kisebbségek párhuzamos történetét adja Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problematikatalógus*. Pozsony, 2004. 37-84.; a magyar revizionizmusról l.: Anikó Kovács-Bertrand: *Der Ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*. München, 1997.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.; a jugoszláviai magyarokról: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Budapest, 2004.; a szlovákiai magyarokról: Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Galánta – Dunaszerdahely, 2002.; a kárpátaljai magyarokról: Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944*. Galánta-Dunaszerdahely 2002.

melyek a világháborúk közti Európában keletkeztek, és különösen a '30-as évektől egyre nagyobb teret hódítottak: az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus. Ez a kérdésfelvetés két okból is indokolt: egyrészt mindkét említett ideológia az akkori határok revízióját célozta, s ezért nem kerülhették el a magyar kisebbség figyelmét, melynek a közvélekedés hasonló törekvéseket tulajdonít, másrészt a harmincas években mind a román, mind az erdélyi szász lakosság körében léteztek fasiszta és nemzetiszocialista csoportosulások, ami ilyen vagy hasonló eszmék hatását az általunk vizsgált népcsoportra is valószínűsíti. Annál érthetőbb, hogy mindeddig e kérdés tudományos vizsgálata a magyar kisebbségre vonatkozóan nem történt meg, holott mind a román politikai jobboldalról, mind a német népcsoporton belül a harmincas években létező nemzetiszocialista jellegű orientációról több monográfia is szól.⁵

A kérdésfelvetés kapcsolódik a korabeli Magyarország külpolitikájához is. Bethlen István magyar miniszterelnök ugyanis 1927-ben bejelentette országa revíziós igényeit. Ez a romániai magyarságot azért érintette különösen érzékenyen, mert elégedetlensége saját életkörülményeivel – főleg 1928 után – egyre fokozódó mértékben növekedett. Magyarország még ugyanebben az évben barátsági szerződést kötött Olaszországgal. Ekkor Mussolini egy, Magyarország javára történő határmódosítás mellett foglalt állást. A harmincas évek folyamán aztán Magyarország mindinkább a nemzetiszocialista Német Birodalom befolyási övezetébe sodródott – Erdély remélt visszaszerzése érdekében. Ezért tisztázandó mindenekelőtt az a kérdés, hogy a romániai Országos Magyar Párt vezetősége milyen álláspontot foglalt el Magyarország revíziós törekvéseivel kapcsolatban, hiszen ezáltal részben arra is választ kapunk, miként reagált az európai hatalmi viszonyokban megmutatkozó és egyre erősödő jobbratolódásra. Tudnunk kell, hogy e párt vezetőségét a magyarországi politikai elittel nemcsak nyelvi, hanem részben ideológiai, sőt néha rokoni kapcsolatok is összekötötték. Kérdés továbbá, mennyire értett egyet (ha egyáltalán beszélhetünk erről) a fasiszta és a nemzetiszocialista politika céljaival, hogy megállapítható-e eltérés egyrészt ezen eszmerendszerek, másrészt országuk (kül)politikájának megítélésében, valamint, hogy valóban fasisztának bélyegezhető-e a magyar kisebbség egész politikai vezető rétege, ahogy az nem egy tanulmányban – konkrét vizsgálatok nélkül – megtörtént,⁶ vagy mégis megállapíthatók különbségek az egyes csoportok között. Meg kell vizsgálni azt is, milyen jellegű volt az ideológiailag igen széles skálán elhelyezkedő romániai magyar időszaki sajtó, valamint a vezető politikusok reagálása Hitler hatalomátvételének a hírére 1933-ban, s milyen álláspontot foglaltak el ugyanők e kérdésben pár évvel később.

Vizsgálódásaink tehát főleg arra irányulnak, mennyire tekintette (ha egyáltalán volt benne ilyen szándék) Románia magyar kisebbsége a korabeli jobboldali világnézeteket útmutatónak és problémái számára megoldásnak. Ez a megfogalmazás eleve meghatározta a kutatások időbeli határait, éspedig az 1930–1931. és az 1940. évekkel. Az utóbbi természetes zárópont azáltal, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz való visszatérése után a Romániában maradó magyaroknak – különösen a háború idején – egészen más megnyilatkozási lehetőségeik voltak, mint azelőtt. A vizsgálódások kezdetét pedig azért volt célszerű az 1930-as évek elejére tenni, hogy a magyar kisebbségnek a nemzetiszocializmushoz való viszonyát már a hitleri hatalomátvétel előtti időben is feltárhassuk, de belpolitikai okok is emellett szóltak. Románia utolsó (teljes) törvényhozási ciklusa (1933–1937) a királyi diktatúra bevezetése (1938) előtt ugyanis maga

5 Pl.: Armin Heinemann: *Die Legion "Erzengel Michael" in Rumänien*. München, 1986.; Johann Böhm: *Die Deutschen Rumäniens und das Dritte Reich 1933–1940*. Frankfurt am Main, 1999.

6 Példaként emlíjük itt: Ion Scurtu – Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în sec. XX. (1918–1944)*. București, 1999. 46. Scurtu az általa írt fejezetben az erdélyi magyarok „horthysta” csoportosulásait említi, de nem tisztázza, hogy azokat ki, mikor és hol szervezte, sem azt, hogy mi is egy „horthysta” összefogvatel lényege („horthyzmusa”).

is már egyre erősödő belső feszültségektől (merényletek, utcai harcok stb.) volt terhes, és ezek kihatottak a magyarság véleménynyilvánításaira. Ajánlatosnak tűnt ezért a magyar nyilvánosság – sajtó, politikusok – állásfoglalásait egy belpolitikailag „nyugodtabb” korból is bevonni az elemzésbe, mint amilyenek a „nemzeti egység kormánya” 1931 és 1932 közötti ideje számít. A vizsgált időszakba való átmenetet ugyan semmilyen erős megrázkódtatás nem jelzi, mégis kiemelhető néhány olyan mozzanat, melyek változásra utalnak. Ilyen volt a Magyar Párt belpolitikai útkeresése és irányváltása (1928), az ezzel összefüggő mérlegkészítés a Romániához való tartozás tíz esztendejéről, s nem sokkal később a gazdasági világválság első hatásainak átélése: mindezek a magyar kisebbség bizonyos fokú ideológiai radikalizálódását eredményezték.

E kezdeti megfontolások mellé a későbbiekben, a források tanulmányozása során, újabbak is társultak. Csak a két legfontosabbat említjük. Világossá vált egyrészt, hogy a fenti célkitűzés, vagyis annak nyomon követése, hogyan viszonyult a romániai magyarság az említett jobboldali ideológiákhoz, az ellenpéldák dacára is azt a látszatot keltheti, mintha e népcsoport minden érdeklődése e korban ilyen irányú lett volna. Ez természetesen e kisebbség valós életviszonyainak, szellemi mozgásterének és érdekeinek, valamint a belőlük adódó problémáknak megengedhetetlen meghamisítása és leegyszerűsítése volna. Ezért látszott szükségesnek olyan más témákat is bevonni a kutatásba, amelyek e korban a magyar kisebbség szellemi elitje számára fontosak voltak, s részét képezték az általa kifejlesztett politikai alternatíváknak, de a fenti ideológiákra vonatkozó állásfoglalás nélkül. Mert a helyzetről csak a kisebbség életében fölmerülő problémák megoldási kísérleteinek teljes számbavétele adhat világos képet. Tisztázni kell másrészt a romániai magyarság magatartását a román állammal szemben. Az idevonatkozó kutatásokban egyértelműen az egész magyar kisebbséget jellemző *revizionizmus*⁷ fogalom ugyanis olyan pontosításokat kíván, amelyek eddig nem történtek meg. Ezért az ilyen kijelentéseknek tartalmi ürességük miatt semmilyen ismeretközlő értéket nem tulajdoníthatunk. E kifejezés differenciálatlan használata ugyanis sem a kisebbség egyes csoportjainak (munkások, tisztviselők, arisztokraták, serdülők, diákok, baloldaliak, konzervatívok, zsidók, határ mentiek stb.) valóban létezett beállítottságáról nem mond semmit, sem a fogalom időbeli fejlődésének megrajzolását nem teszi lehetővé, például annak megállapítását, hogy ugyanaz volt-e a súlya a revíziós jövőképeknek a romániai magyar közgondolkodásban az 1920-as évek közepén, mint 1938-ban.

A romániai magyarság történetének kutatása az elmúlt 17 évben jelentősen előrelépett azt követően, hogy az 1945 utáni Magyarországon a szomszédos szocialista országokban élő magyarok történetét a mellőzendő témák közé száműzték. Az első és egyben a legjelentősebb munka e tárgykörben így csak 1986-ban jelenhetett meg: a három kötetes *Erdély története* (egykötetes változata világnyelveken 1990 körül).⁸ Ez magyar szakemberek munkája, kerüli a marxista terminológiát és kiegyensúlyozott álláspontokat képvisel, vitás kérdésekben azonban természetesen egyértelműen a magyar fölfogásnak megfelelően foglal állást.⁹ Románia

7 Pl.: Gerhard Seewann: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918–1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: Edgar Hösch – Gerhard Seewann (szerk.): *Aspekte ethnischer Identität: Ergebnisse des Forschungsprojekts 'Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum'*. München, 1991. 399.; Othmar Kolar: *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien – Köln – Weimar, 1997. 80.

8 Pl.: Köpeczi Béla (szerk.): *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990. A magyar történetírásról: Gerhard Seewann: *Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950–1980. Südost-Forschungen* 1982, 41. sz. 261–323.

9 Ennek összevetését a román történetírás állásfoglalásaival Ilénner Kleinewefers végezte el: *Geschichtsschreibung im Dienste nationaler Ansprüche: Das Beispiel Siebenbürgens*. In: Catherine Bosshart-Pflüger – Joseph Jung – Franziska Metzger (szerk.): *Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten*. Frauenfeld – Stuttgart – Wien, 2003. 301–322.

magyar kisebbségének helyzetére viszont az idevágó fejezet csak néhány utalást tartalmaz, anélkül, hogy azt nagyobb összefüggésekbe helyezné, vagy az általa kidolgozott politikai elképzeléseket és terveket részletezné. Az 1989 előtt Romániában megjelent írásokat, melyekben az ott élő magyarokról is szó esik, két dolog jellemzi: egyrészt a nemzetiségi különbségek fölött érvényesülő munkásszolidaritásra összpontosítanak, másrészt eltúlozzák a munkásmozgalom és a Kommunista Párt szerepét.¹⁰

A Kelet- és Kelet-Közép-Európában lezajlott politikai átalakulások idején (1989) tehát az előző kor történetírásának vázolt állapota miatt az érdeklődő olvasó lényegében csupán három olyan munkát találhatott, melyek megbízható információkat kínáltak a romániai magyarság mindennapjairól, szellemi és politikai életéről, valamint irodalmi és szellemtörténeti fejlődéséről a világháborúk közti időszakban, jóllehet még az 1940-es évek elején és közepén láttak napvilágot. Mikó Imre könyvét erős politikatörténeti megközelítésmód jellemzi: a súlypontot egyértelműen a magyar politikusok azon próbálkozásaira helyezi, hogy a román parlamentben és többségi kollégáikkal folytatott beszélgetéseikben a magyarokat érintő kérdésekben eredményeket érjenek el.¹¹ Mikó 1911-ben született, tehát a már Romániában felnövekvő ifjabb generációkhoz tartozott. Ábrázolásmódja igen alapos és józan. Munkája előnyére válik, hogy emberi és munkatársi kapcsolatban állt a fontosabb magyar politikai alakulatok (Országos Magyar Párt, Magyar Népközösség, Erdélyi Párt) vezető egyéniségeivel.¹² Ez azonban hátrányként jelentkezik akkor, amikor föltehetően az időbeli és kollegiális közelség, valamint a kiegyensúlyozottságra való törekvés miatt hangvétele nemcsak távolságtartóvá lesz, hanem kritika nélkülivé is. De az is igaz, hogy a kor körülményei sem éppen a kritikai hangra buzdították a szerzőt (háború, az észak-erdélyi magyarság eufórikus hangulata a visszacsatolás miatt, a levéltári anyag hozzáférhetetlensége).

A Mikó által csak vázolt témákat behatóbban tárgyalja Ligeti Ernő metaforikus címet viselő könyve, *Súly alatt a pálma*.¹³ Ő a romániai magyarság szellemi életére koncentrál, megvilágítja a szellemtörténeti viták és áramlatok keletkezését, hatását, sőt a társadalmi jelenségeket majdnem mentalitástörténeti módon magyarázza. Ligeti könyvén is érződik a vizsgált valósághoz való szellemi és személyes kapcsolat: újságíróként mind az események, mind a szereplők jó ismerője volt. Részletgazdagsága és jellemző megfigyelései miatt azonban mindkét írás nélkülözhetetlen forrás és kiindulópont a romániai magyarság politikai stratégiáinak megrajzolásakor. Végül a harmadik alapmű Nagyrománia nemzeti kisebbségeinek alkotmányjogi helyzetét tárgyalja Nagy Lajos tollából.¹⁴ Ezt a dolgot a román alkotmány, valamint az ország kisebbségeire vonatkozó törvények szakszerű elemzése jellemzi.

10 Jellegetes példa erre a Koppándi Sándor szerkesztésében megjelent kötet: *Naționalitatea maghiară din România*. București, 1981. 68-82.; l. még: Ion Scurtu: *Viața politică din România 1918-1944*. București, 1982. 165. és 177.; továbbá: Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bukarest, 1977. Az uralkodó ideológia befolyására: Klaus-Peter Beer: *Die Interdependenz von Geschichtswissenschaft und Politik in Rumänien von 1945 bis 1980*. Die Historiographie über den Zeitraum 1918-1945. *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 1984, 32. sz. 241-274.

11 Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1941. aug. 30-ig*. Budapest, 1941. (Reprint: h. n., é. n., feltehetően: Budapest, 1988.)

12 Életrajzi információk a Függelékben találhatók. Mikó megmutatta írását mind a párt, mind a Népközösség elnökének, Bethlen Györgynek, illetve Bánffy Miklósnak; Gyárfás Elemér megjegyzései – ő mindkét alakulatban vezető szerepet játszott – fenn is maradtak a Mikó-hagyatékban. Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Kolozsvár, 2003. 141-148.

13 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete*. Kolozsvár, 1941. (Reprint: Csíkszereda, 2004.)

14 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944. (Reprint: Székelyudvarhely, 1994.)

A kelet-közép-európai politikai átrendeződések után új lehetőségek nyíltak mind a magyarországi, mind a romániai történészek előtt a levéltári anyag hozzáférhetővé válása révén. E lehetőségeket az említettek különbözőképpen használták ki.¹⁵ A történelmének, valamint a kisebbségek szerepének munkáikban található minden ábrázolását elemezni olyan feladat volna, amely szétfeszítené e fejezet kereteit. Ezért csak néhány jellemző mű megemlékezésére szorítkozunk. Szembeötlő mindenekelőtt az, hogy fontos magyarországi összefoglalásokban a szomszédos országok magyar kisebbségeinek sem az általános helyzetéről, sem a politikai céljairól és elképzeléseiről nem esik szó.¹⁶ Ha vannak is itt-ott elszórt utalások Magyarországnak a két világháború közti, e kisebbségek létevel összefüggő revizionista külpolitikájára, vagy a nemzeti kisebbségek asszimilációjára törő román politika homogenizáló törekvéseire, magának e népcsoportnak saját céljai nagyrészt említetlenek maradnak. Nagyobb figyelmet szentel Románia etnikai kisebbségeinek a bukaresti történész, Ioan Scurtu. Mind *A románok története a XX. században* című munka általa írt fejezeteiben, mind a Román Akadémia által kiadott *A románok története* című sorozat általa szerkesztett 8. kötetében külön (al)fejezet foglalkozik velük.¹⁷ Írásaira azonban az etnikai kisebbségek helyzetének túl kedvező fényben való bemutatása jellemző. Ennek során létező intézményeik (iskolák, kulturális egyesületek, sajtó, pártok stb.), valamint az állami adminisztrációban való részvételük felsorolása minden fejlődésmozzanatot nélkülöz, és a korabeli társadalmi összefüggéseket is figyelmen kívül hagyja. Az ily módon előálló pozitív kép ellentétbe kerül ugyan az ország nemzeti kisebbségeinek ideológiai radikalizálódásával, ennek okát azonban Scurtu csupán a kor külpolitikai változásaiban keresi.¹⁸

E nagyméretű és tartalmilag is sokrétű munkákban tehát, talán éppen témagazdagságuk miatt, háttérbe szorul a romániai magyarok politikai stratégiájának kérdése. Keletkeztek azonban mindkét országban szűkebb tematikájú írások és monográfiák is. Mielőtt azonban ezekre térnénk, egy Münchenben megjelent dolgozatot kell megemléstünk. Ez K. Lengyel Zsolt 1993-ban megjelent disszertációja a transzilvanizmus kezdeteiről. Ez a monográfia mindmáig a legjobb bemutatása ennek az erdélyi eszmeiségnek.¹⁹ Kezdeteit a szerző a 19. század közepére teszi, kibontakozását pedig az I. világháború utáni években a terület mindhárom etnikumának szellemiségében legalább nyomokban kimutathatónak véli. K. Lengyel eredményei a szakirodalomban mindmáig nem kaptak kellő visszhangot, jóllehet a jelenségnek nemcsak politikai vonásait és regionális célkitűzéseit tárta fel, hanem gyökereit is, sőt kimutatta jeleit az erdélyi románok egyes képviselőinek tevékenységében is. Bebizonyította ugyanakkor a transzilvanizmusnak mint politikai áramlatnak az összeférhetlenségét a román nemzetál-

15 E két ország történetírásának alakulásáról l. a következő összefoglalókat: Lucian Boia: *Romanian Historiography after 1989. Österreichische Osthefte* 2002, 1-2. sz., 499-505.; Harald Heppner: *Die rumänische Historiographie seit 1989. Uo.* 507-511.; Attila Pók: *Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtsschreibung in Ungarn 1900–2002. Uo.* 315-325.; az erdélyi magyar történészek eredményeiről: Csetri Elek: *Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról 1990–2001.* In: Tanczos Vilmos – Tökés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* I. Kolozsvár, 2002. 283-315.

16 Pl. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 2001.; Balogh László: *Románia története.* Budapest, 2001.; Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében.* Budapest, 2003.

17 Ioan Scurtu – Gheorghe Buzatu: *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948).* București, 1999.; Ioan Scurtu (szerk.): *Istoria românilor. Vol. VIII. România întreagă (1918–1940).* București, 2003.

18 Scurtu néha, mint említettük, bizonyítatlan állításokat is leír. Így pl. szerinte a magyar kisebbség a '30-as években „horthysta összejöveleteket” tartott. Nem konkretizálja azonban sem azt, ki, mikor és hol szervezte, vezette és rendezte őket, sem azt, milyen célt követtek. Vö.: Scurtu-Buzatu: *Istoria* i. m. 46.

19 Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928.* München, 1993.

lamról a húszas években uralkodó elképzelésekkel. Mindezzel K. Lengyel alapjaiban újíttotta meg az addigi, csupán az irodalmi és a szellemtudományi vonásokra koncentráló transzilvanizmus-kutatást. Dolgozatának hatása kutatásunkra nyilvánvaló, még ha a magunk részéről az 1920-as évek magyar politikai stratégiáit eltérő kiindulópontból vizsgáljuk is. K. Lengyel gondolatmenetének időbeli határa (az 1920-as évek vége) ugyanakkor e sorok írója számára ideális csatlakozási pontot jelentett a téma további kutatására.

Egy sor magyar és román tanulmány probléma-megközelítése a K. Lengyelétől teljesen eltérő. Ha a magyarországi kiadványok egy része hajlamos a romániai magyarokat a nemzet-állami önkény védtelen áldozatainak, azaz *tárgyának* tekinteni,²⁰ a '90-es évek romániai szakmunkáinak egy csoportja őket csupán az állam egységét veszélyeztető irredenta akciók *alanyaiként* ábrázolja (többnyire bizonyítékok és a tárgyalt kor összefüggéseinek bemutatása nélkül).²¹ Ezeknek a munkáknak a fő fogyatékossága – szakmai gyengéik mellett – az egyoldalú szemlélet, amely a szóban forgó népcsoport tagjait vagy passzívan szenvedőknek, vagy agresszív, Budapestről irányított ügynököknek látja. A két ország közötti politikai viszony ismételt kiéleződése sem maradt természetesen hatás nélkül szerzőikre. Figyelmen kívül hagyják viszont egyrészt a kisebbség (társadalom)politikai próbálkozásait problémái megoldására, másrészt az erdélyi etnikumok közti mindennapi együttélés következtében létrejött kapcsolatokat, melyek lényegesen kevesebb ellentétet szültek, mint amennyit ezek az írások szuggerálnak. A magyar kisebbséget pusztán tárgyként bemutató munkák egy része magyar emigránsoktól származik. Nagyrésztük tárgyilagosságra való törekvése ellenére is csak fönntartásokkal használható.²² Sokszor a hangvételük sem elég szakszerű, nem ritkán pedig az új többségi nemzetek kisebbségpolitikáját alakító objektív feltételek iránt sem tudnak megértést mutatni (a gazdasági-társadalmi szerkezet krízise, a parlamenti munkában való tapasztalatlanság, a társadalmi kompenzáció szükségessége). Egyes román történészek szerint viszont az etnikai kisebbségek semmiben sem szenvedtek hiányt, mi több, még privilegizált helyzetben is voltak.²³ Az ebből az ellentétből fakadó feszültségeket – vagyis, hogy a kisebbségek mely követelései és panaszai voltak jogosak és melyek túlzottak – még egy kívülállónak sem sikerült föloldania.²⁴ Othmar Kolar is inkább csak összegzi az egymásnak ellentmondó érveket anélkül, hogy legalább mérlegelni próbálná, melyik helytálló, s melyik nem. Megkérdőjelezhetők ezért munkájának azok a részei, melyekben például „magyar nemzeti fasiszta mozgalmakról”,²⁵ vagy az Országos Magyar Párt revizionizmusáról²⁶ ír

20 Pl. Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1920*. Budapest, 1996.

21 Pl. Ion Calafeteanu: *Revizionismul ungar și România*. II. n., 1995; Cosma Neagu: *Dictatul de la Viena (30 aug. 1940) consecința a crimei organizate statale de către Ungaria și a colaboraționismului unor unguri din România*. II. n., 1996.

22 Pl. Elemér Illyés: *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*. Wien, 1981.; László Révész: *Minderheitenschicksal in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie. Unter besonderer Berücksichtigung der magyarischen Minderheit*. Wien, 1990.; Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csíkszereda, 2002. (Eredetileg: Bern-München, 1989; majd az amerikai változat: New York, 1992.)

23 Virgil Pană: *Minoritățile etnice din Transilvania între 1918 și 1940. Drepturi și privilegii*. II. n., 1996. Egy másik művében Pană némileg árnyaltabb képet nyújt a magyarokról, habár abban is főleg gazdasági, szociális és társadalmi helyzetük bemutatására koncentrál, l. uő: *Minoritari și majoritari în România interbelică. Studiu de caz asupra fostelor județe Mureș și Târnava Mare*. Târgu-Mureș, 2005. Pană ugyanakkor azt a hibát is elköveti, hogy az erdélyi magyarok két világháború közti helyzetét veti össze az erdélyi románok háború előttiével. Ez szakmailag azért nem állja meg a helyét, mert két különböző politikai rendszerről és eltérő nemzetközi összefüggésekről van szó. (Ez a végzetes gyengéje Bíró Sándor említett munkájának is).

24 Othmar Kolar: *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien – Köln – Weimar, 1996.

25 Kolar i. m. 176.

26 Uo. 80.

anélkül, hogy e fogalmakat (*mozgalom, fasiszta, revizionizmus*) megmagyarázná. Az utóbb jellemzett kiadványokat a róluk mondottak miatt, s mert jórészt ugyanazokat a tényeket, eseményeket és véleményeket mutatják be anélkül, hogy a romániai magyarok politikai stratégiáira is kitérnének, csak kutatásaink első részében hasznosíthattuk.

Fontos ösztönzéseket kaptunk viszont – akárcsak K. Lengyel monográfiájából – Bárdi Nándor publikációiból. Néhányra közülük föltétlenül ki kell térnünk e helyen, mert K. Lengyel tanulmánya mellett ezek jellemzik pillanatnyilag a romániai magyar kisebbségre vonatkozó kutatások jelenlegi állapotát. Ráadásul megerősítették e sorok íróját munkája kezdetén abban a föltevésében, hogy fentebb vázolt célkitűzése valóban hiányt pótló eredményre vezethet: „E külön irányzat *la jobboldali orientáció* – H. Sz. F./ léte a korabeli napilapokat olvasva nyilvánvaló, de feldolgozása még várat magára” – írja Bárdi a romániai magyarok kisebbségpolitikai stratégiáiról szóló áttekintésében.²⁷ Más írásaiban alapvető kérdéseket tisztáz a hatalomátadás menetéről a magyar és a román hatóságok között,²⁸ az OMP pártpolitikai taktikáiról a '20-as években,²⁹ vagy az Erdély államjogi helyzetét illető magyar elképzelésekről a két világháború között.³⁰ Korábban ismeretlen forrásokat feltárva kimutatta, hogy az erdélyi magyar kisebbség szervezeteit a magyar kormány anyagi támogatásban részesítette.³¹ Bárdi munkái így a romániai magyarság két világháború közti története megírásának fontos építőkövei. Eredményei ezért a jelen tanulmány számára is nagy nyereséget jelentettek. Másrészt viszont saját kutatásaink mind Bárdi, mind K. Lengyel írásai kiegészítéseként is értelmezhetők, főleg a magyar kisebbség egy részének a nacionalista-népiségi (*völkisch*) irányba történt elmozdulásának leírásával. Megkíséreltük ugyanakkor a magyar kisebbség politikai stratégiáit Európa néhány más etnikai kisebbségének célkitűzéseivel is párhuzamba állítani.

Végül utalnunk kell még néhány olyan kiadványra, melyek hozzásegítettek a téma egyes összefüggéseinek tisztázásához. Kiváló elemzések Nagy György tanulmányai; ezek a magyar kisebbség szellemi életének a világháborúk közti évtizedekben való alakulását, fejlődését vizsgálják.³² Négy monográfia Románia világháborúk közti történetének egy-egy aspektusára világít rá, mint például a minden kisebbségre egyaránt vonatkozó jogi kérdésekre, illetőleg sajátos reagálásukra az őket érintő többségi bánásmódra, tehát strukturális összefüggésekre koncentrálunk.³³

27 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997, 2. sz. 32-68. Különösen: 58.

28 Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920. *Aetas* 1993, 3. sz. 76-118.

29 Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártnban (1923–1924). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 153-194.

30 Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918–1940. In: Uő. (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Budapest, 2000. 137-181.; Uő: A szupremácia önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére. In: *Források és stratégiák*. Csíkszereda, 1999. 29-113.

31 Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. *Regio*, 6, 1995, 3. sz., 85-135 és 1995, 4. sz., 3-29.

32 Nagy György: *Eszmé, intézmények, ideológiák Erdélyben. Tanulmányok (1973–1998)*. Kolozsvár, 1999.

33 Ezek: Armin Heinen: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus*. SOA 83. München, 1986.; Hildrun Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. SOA 98. München, 1996.; Hans Christian Maner: *Parlamentarismus in Rumänien (1930–1940)*. SOA 101. München, 1997.; Mariana Hlausleitner: *Die Rumänisierung der Bukovina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918–1944*. SOA 111. München, 2001.

E dolgozat előmunkálataiként az OMP politikai stratégiáiról és a szélsőjobboldali ideológiáknak a romániai magyarság általi fogadtatásáról több tanulmányban is beszámoltunk.³⁴

Források, forráskritika, munkamódszerek

Egy másfélmillió közösség politikai stratégiáinak, de elképzeléseinek, sőt vágyainak a feltárását is célzó vizsgálódás forrásanyaga mindig kiegészíthető addig ismeretlen dokumentumokkal. Ezért a nyilvánosság előtt elhangzott állásfoglalások mellett azokat a tanúságtételeket is figyelembe kell venni, melyek magáncélokra, vagy csak szűkebb körök számára készültek, és így közvetlenebb és hitelesebb bepillantást engednek szerzőjük fölfogásába és gondolkodásába. A jelen munka szerzője ezért kutatásait a nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásokon (beszéd, vezércikk, könyvek) túl a hozzáférhető hagyatéktanyagra is kiterjesztette. Különösen fontosnak bizonyultak a Paál Árpád hagyatékában fennmaradt levelek és főljegyzések. A kor egyik vezető magyar politikusának és újságírójának iratai egyetlen személyi gondolkodásának a keretein belül tükrözik azt a változást, melyen az erdélyi magyarság egy részének szellemi beállítódása ekkor átment.³⁵ 1910 és 1943 között vezetett naplójában Paál nemcsak cikkeinek vázlatait és napi megfigyeléseit rögzíti, hanem az ország belpolitikáját, a magyarság útkereséseit és a külpolitikai változásokat érintő kommentárjait is.³⁶ Fontos forrást jelentenek a Magyar Pártban sok éven át alelnökként tevékeny Jakabffy Elemér emlékiratai is.³⁷ Gróf Bánffy Miklósnak, a Magyar Párt utódszervezete elnökének a – sajnos, csak töredékesen fennmaradt – hagyatékában néhány meglepő tartalmú emlékirat található.³⁸ Sokkal nagyobb terjedelmű és jelentőségű a Magyar Párt elnökének, gróf Bethlen Györgynek a hagyatéka, benne levélváltása a magyar kisebbség politikusaival.³⁹ További fontos magánjellegű dokumentumként értékelhetők György Dénes emlékezései az 1920-as évekre (szerzőjük Paál Árpád munkatársa volt), valamint Boros György unitárius püspök naplói.⁴⁰ Az 1930-as évek egyik fiatal szociáldemokratája, Jordáky Lajos naplóját és hagyatékát is sikerült átnéznünk, s így az ifjabb korosztályok egy olyan képviselőjének a gondolatvilágát megismerünk, aki a hatalmi elit körén kívül állt.⁴¹ E dokumentumok jelentősége szerzőjüknek a munkásság tömegeihez való szoros kapcsolatában rejlik. Hasonló okokból volt tanulságos

34 Franz Horvath: Die Wahrnehmung des Nationalsozialismus durch die ungarische Minderheit Rumäniens. Die Zeitschrift „Magyar Kisebbség”. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2002, 1. sz. 30-53.; Uő: Die Ungarische Landespartei im politischen Leben Rumäniens 1930–1938. Selbstverständnis und politische Strategien. In: Ralph Tuchtenhagen – Christoph Gassenschmidt (szerk.): *Ethnische und soziale Konflikte im neuzeitlichen Osteuropa. Festschrift Heinz-Dietrich Löwe zum 60. Geburtstag*. Hamburg, 2004. 247-275.; Uő: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség* 2003, 2-3. sz. 368-387.; Uő: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzeti-szocializmus Erdélyben (1932–1940). *Regio* 2004, 3. sz. 101-142.

35 A hagyatékot Bárdi Nándor katalogizálta: Paál Árpád kézirat-hagyaték (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum). Katalógus. Szeged, 1992.

36 A naplók gépirásos másolatban megtalálhatók voltak az azóta megszűnt Teleki László Alapítvány (Budapest) könyvtárában is. Jelzetük: K 1951/97. (Erre Bárdi Nándor hívta fel a figyelmemet.)

37 Uő.: Jakabffy Elemér: Adatok családunk történetéhez. K 1486/95.

38 Leleghelyük a Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár, Ráday Levéltár, Fond C/6. (Erre K. Lengyel Zsolt hívta fel a figyelmemet.)

39 A hagyaték magántulajdonban van. Köszönöm György Bélának, hogy hozzáférhetővé tette számomra.

40 A Teleki László Alapítvány könyvtárában K 2788/99 jelzet alatt. L. még: Kovács Sándor – Molnár B. Lehel (szerk.): *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941*. Kolozsvár, 2001.

41 A Jordáky Lajos Hagyaték – a továbbiakban: JLII – magántulajdonban van. Bárdi Nándor segített hozzá, hogy használhassam.

Jordáky egyik szociáldemokrata elvtársa, Lakatos István emlékiratának a tanulmányozása.⁴² A fentiek mellett néhány szépirodalmi mű is forrásnak bizonyult olyan időkből, melyeket egyrészt a nemzeti érzés túlfűtöttsége, másrészt viszont erős sajtócenzára jellemzett. Végül is az irodalmon keresztül az ábrázolt kor embereinek gondolataiba és életproblémáiba nyerünk bepillantást, s megismerhetjük akár szellemi-ideológiai beállítottságukat is.

Levéltári anyagot a Magyar Országos Levéltárban (Budapesten) és a Román Állami Levéltárban (Bukarestben és Kolozsváron) kutattunk.⁴³ A bukaresti Magyar Követség és a kolozsvári Magyar Konzulátus Budapesten található jelentései, jegyzetei és feljegyzései a romániai magyarság személyiségeiről és terveiről nemcsak sokféle erdélyi magyar elképzelés rekonstruálását teszik lehetővé, de a kisebbségi magyar politikusok gondolkodásába is betekintést nyújtanak. Megvilágítják ugyanakkor – különösen 1937–1938 után – a kisebbségnek a két főváros elvárásai közti nehéz helyzetét, és nagy segítséget adnak egyes személyek értékeléséhez. A bukaresti Magyar Követség Budapestre küldött nagyszámú emlékirata és feljegyzése, vázlata és tájékoztatója nélkül a romániai magyarság számos politikai törekvése és próbálkozása ma már egyszerűen rekonstruálhatatlan volna. Ugyanakkor a MOL-ban őrzött erdélyi magyar dokumentumok egy része kritikával olvasandó, mert szerzőik a párton belüli ellenfeleiket gyakran ezen az úton is megpróbálták lejáratni. De elővigyázatosnak kell lennünk a kisebbség egyes csoportjairól és politikai beállítottságukról szóló román szövegek értékelésekor is. Egysíkúságuk miatt kisebb a hitelességük azoknak a román jelentéseknek, amelyek a magyaroknak a két világháború közti szakasz egészére egy majdnem változatlan revizionista magatartást tulajdonítanak, mint azoknak az 1938 utáni magyar forrásoknak, amelyek a romániai magyarság akkorra megerősödött *hitét* tükrözik arról, hogy Erdély visszakerül Magyarországhoz. Ez a megjegyzés nem a magyaroknak az államhatárok megváltoztatására vonatkozó állandó *vágyát* akarja megkérdőjelezni, hanem egy olyan beállítottság ismeretelméleti értékét, amely egy heterogén közösségnek két évtizeden át ugyanazt a szellemi állapotot posztulálja. Hasznosabbnak tűnik ehelyett azokra a hangsúlyeltolódásokra figyelni, amelyek évről évre, személyről személyre és világnézetről világnézetre haladva eltérőek lehetnek. Ezért tűnik elfogadhatóbbnak egy olyan tárgyalásmód, amely a magyaroknak e kérdéskörhöz való viszonyából az időbeli változások lehetőségét nem zárja ki.

A levéltári források egy csoportja – a bukaresti Magyar Követség helyzetjelentései, a magyar kisebbség román értékelései stb. – az 1990-es évek folyamán mind Magyarországon, mind Romániában napvilágot látott.⁴⁴ A legfontosabb forráskiadványt minden bizonnyal a Magyar Párt különböző fórumainak (Intézőbizottság, Elnöki Tanács, parlamenti csoport) a jegyzőkönyvei jelentik.⁴⁵ Közzétételük által a magyar kisebbség történetével foglalkozó kutatás abba az egyedülálló helyzetben került, hogy nyomon követheti a szervezeten belüli véleményalkotási folyamat menetét (a vitákat, a frakcióharcokat, a párt egész sokféleségének megnyilvánulásait). Megjelenés előtt áll egy másik, igen fontos forrásokot tartalmazó kötet is. Ebben a két világháború közti időből származó emlékiratok, autonómia-vázlatok, valamint az

42 Lakatos István: *Emlékeim I. Szemben az árral*. Marosvásárhely, 2006.

43 Az irodalomjegyzékben részletezve.

44 Romsics Ignác (szerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban*. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944. Budapest, 1995.; Ioan Scurtu – Liviu Boar (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1918–1925*. București 1995.; Ioan Scurtu – Ioan Dordea (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1925–1931*. București, 1996.; Ioan Scurtu (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1931–1938*. București, 1999.

45 György Béla (szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Csíkszereda – Kolozsvár, 2003.

OMP határozatai és politikusainak beszédei kaptak helyet. Szerkesztője betekintést engedett ebbe a kéziratba is.⁴⁶ Az 1990-es években új kiadásban ismét hozzáférhetővé vált egy sor, eredetileg az általunk vizsgált időszakban megjelent publikáció: könyvek, fontos közéleti szereplők cikkgyűjteményei, valamint a jelentősebb sajtótermékek antológiái.⁴⁷ Ezeket azért részesítettük előnyben a korabeli kiadásokkal szemben, mert e kötet olvasói könnyebben hozzájuk férhetnek, s így a hivatkozások is egyszerűbben ellenőrizhetők. Románul is megjelent nemrég e kor magyar dokumentumainak egy része a kisebbségi problémákról.⁴⁸

Utolsó forráscsoportként az erdélyi időszaki sajtót említjük. Ennek befolyása olvasótáborra politikai magatartására nagy volt, mert magyarországi nyomtatványokat (könyvek, újságok) nehezen lehetett átvinni a határon. Jóllehet az erdélyi magyar sajtó (különösen az 1930-as évek második felében) igen erős cenzúrának volt alávetve, ez városonként eltérő szigorral működött, mivel a helyi hatóságok végezték. A megjelenési helyek viszonylag nagy száma és földrajzi szétszórtsága, valamint a kiadványok ideológiai sokfélesége révén, úgy véljük, egyes újságok lehetőségeinek a korlátait kielégítő módon fölismerhetjük, ha cikkeiket ugyanaznap máshol megjelent orgánumok tartalmával, valamint egyéb forrásokkal (naplók, följegyzések) vetjük össze. Ily módon a magyar vezető rétegek különböző, sőt egymásnak gyakran ellentmondó politikai stratégiái és ideológiai álláspontjai utólag is valóságként fölvázolhatók, magyarázhatók és nagyobb összefüggésekbe ágyazhatók. A magyar kisebbség heterogenitására vonatkozó ismételt utalások és az egyes fejezetek viszonylag bonyolult fölépítése ugyanakkor nem szándékozik a vizsgált népcsoport összessége magatartásáról keletkező képet széttagolni. Az ábrázolás összetettsége azonban elengedhetetlen az egyes társadalompolitikai áramlatok megfelelő bemutatásához. A kép teljességét a fejezetek összefoglalásai igyekeznek helyreállítani.

Nemzet, nemzetállam és kisebbségek Kelet-Közép-Európában

A magyar kisebbség politikai beállítottságát, érdekérvényesítési stratégiáit és különösen a bukaresti központ politikájára adott válaszait a nemzetközi összehasonlító nacionalizmus- és kisebbségkutatás eredményei alapján próbáljuk értelmezni és értékelni. Ezek olyan elméleti eszköztárat képeznek, amely a nemzeti alapon fölépült intézmények (mint a kisebbségi szervezetek) megítélésére jól használható. Ebben a részben segítségükkel röviden áttekintjük a nemzet, a nemzetállam és a nemzeti tudat kérdéskörét, különös tekintettel Erdély 19. és 20. századi nemzeteire és nemzeti kisebbségeire, de anélkül, hogy kialakulásuk részletkérdéseire is kitérnénk.

Az etnikai összetartozás meghatározatlan érzésének lassú átalakulását nemzeti tudattá a szakkutatás – mind a magyarokra, mind a románokra vonatkozóan – a 18. sz. vége és a 19. sz. közepe közé eső időszakra teszi, összhangban a nemzetközi vizsgálatok eredményeivel.⁴⁹

46 Bárdi Nándor (szerk.): *Történeti kényszerpályák - kisebbségi realpolitikák*. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1918–1944. Kézirat.

47 Néhány közülük: Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, 1998. (Eredetileg: Kolozsvár, 1932.); Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, 1998. (Eredetileg: Kolozsvár, 1931.); Záhony Éva (szerk.): *Hitel*. Kolozsvár 1935–1944. 1-2. Budapest, 1991.; Ozsváth Judit (szerk.): *Erdélyi Iskola*. Antológia, repertórium. Csíkszereda, 2003.

48 Lucian Nastasă – Levente Salat (szerk.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)*. Cluj, 2003.

49 Dieter Langewiesche: *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*. München, 2000.; Hans-Ulrich Wehler: *Nationalismus. Geschichte – Formen – Folgen*. München, 2001. A Duna-Balkán régióról: Holm Sundhaussen: *Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum. Forsch. z. osteurop. Geschichte*

Ebben a dolgozatban a szociológiai kutatások megállapításaira támaszkodva etnikumon „emberek egy viszonylag nagy csoportját”-t értjük, akiknek „a közös eredetbe vetett hit, valamint kultúrájuk meg történelmük hasonlóságai alapján [...] meghatározott azonosság- és összetartozástudata van”.⁵⁰ A „nemzet” fogalom ezzel szemben az újkor egy társadalmi átalakulási folyamatának az eredményét jelöli, mely folyamat következtében a modern nemzetet – alább felsorolt jegyei mellett – elsősorban egy nemzetállam létrehozását célzó törekvése jellemzi.⁵¹ Ugyanakkor a két itt vizsgált, és a 19. sz. elején kialakulóban levő erdélyi nemzetre is érvényes a nacionalizmus-kutatások legújabb megállapítása, miszerint abban a folyamatban bizonyos nyelvi és vallási adottságok alapul vétele során pont az illető *nemzet* fogalmának kidolgozásáról és a *saját* tradíciók *kitalálásáról* lehet beszélni.⁵² A *nemzet* eszmei konstrukcióként való megszületése azonban föltételezi cselekvő személyek egy olyan csoportjának a meglétét, akik egy nemzet keletkezésén és fejlődésén dolgoznak, tehát elképzeléseik is vannak arról, amit létrehozni szeretnének. Még ha csupán egy halvány és távoli célra hivatkoznak is, a saját nemzet fogalmának népszerűsítésével ennek magának a létrejöttén dolgoznak. Miroslav Hroch a nemzetépítés három fázisát különbözteti meg, és kiemeli az alapjául szolgáló mozgalom fokozatos növekedését, a szimpatizánsok számának szaporodását. A ’kis népek’ alakulási folyamataira vonatkozó összehasonlító vizsgálatok alapján arra a következtetésre jut, hogy valamely nemzeti tudat hordozója először az érintett etnikumnak csupán egy kis csoportja.⁵³ Ez fölismeri, hogy népének „nemzeti létéhez” még hiányoznak olyan dolgok, mint a saját államiság folytonossága, a társadalmi szerkezet teljes kiépítettsége, vagy a saját írásbeliségen

1993, 48. sz. 233-258.; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.; Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, 1974. 11-189.; Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Budapest, 1976.; Otto Dann: Nationsbildung im neuzeitlichen Europa. In: Almut Bues – Rex Rexheuser (szerk.): *Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen*. Probleme der Nationenbildung in Europa. Wiesbaden, 1995. 27-41. A magyar nemzeti tudat keletkezéséről: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003. 131. és Molnár Miklós: *Geschichte Ungarns*. Hamburg, 1999. 231-241. A román nemzeti gondolat erdélyi keletkezéséről: Sorin Mitu: *Die ethnische Identität der Siebenbürger Rumänen. Eine Entstehungsgeschichte im historischen Raum*. Köln – Weimar – Wien, 2003.; Tóth I. Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*. Csíkszereda, 1998.; Emanuel Turczynski: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Düsseldorf, 1976. A román nemzet középkori keletkezéséről: Ioan-Aurel Pop: *Istoria, adevărul și miturile*. Note de lectură. București, 2002. E kézirat lezárása után jelent meg: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalismuselméletek*. Szöveggyűjtemény. Budapest, 2004.

- 50 Idézi: Friedrich Heckmann: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen*. Stuttgart, 1992. 56. L. még Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 236.
- 51 Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 57.; Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 240.; Langewiesche: *Nation* i. m. 15-19.; Dann: *Nationsbildung* i. m. 28.; Ernest Gellner: *Nationalismus und Moderne*. Hamburg, 1995. 69.
- 52 Benedict Anderson: *Die Erfindung der Nation*. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Frankfurt–New York, 1995. 106.; Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 235.; Langewiesche: *Nation* i. m. 19., 25.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 36-40.; Gellner: *Moderne* i. m. 87.
- 53 Miroslav Hroch: Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung. In: Heinrich August Winkler (szerk.): *Nationalismus*. Königstein/Ts., 1985. 155-172.; Uő: Die nationalen Formierungsprozesse in Mittel- und Südosteuropa. Ein Vergleich. *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1995, 2. sz. 7-17.; Uő: Nationales Bewusstsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen. In: Eva Schmidt-Hartmann (szerk.): *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994. 39-52. Azonkívül: Hugh Seton-Watson: „Intelligentsia, und Nationalismus in Osteuropa. *Historische Zeitung* 1962, 195. sz. 331-345.; Gerhard Schulz: Nationalismus und Geistesgeschichte. Versuch einer resümierender Betrachtung. In: Heiner Timmermann (szerk.): *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914–1945*. Berlin, 1999. 19-37.; Anton Sterbling: Eliten, Modernisierung, nationale Mythen. In: Uő: *Intellektuelle, Eliten, Institutionenwandel*. Untersuchungen zu Rumänien und Südosteuropa. Hamburg, 2001. 55-75., különösen: 64-71.

alapuló kultúra. Ezt az egyre növekvő, intellektuális beállítottságú kisebbséget nevezi Hroch „nemzeti mozgalomnak”, s fő jellemzőjeként emeli ki „az alakuló nemzet tagjai egyre nagyobb csoportjának a tudatos, szervezett és intézményesített törekvését, hogy a nemzeti önállóság még hiányzó jegyeit megteremtsék”.⁵⁴

E folyamat (mozgalom) első fázisában a tagok főleg saját csoportjuk történetével vannak elfoglalva, meg az ennek során áthagyományozott kultúráikkal, és megpróbálják mindezt más etnikai csoportoktól, illetőleg nemzetektől *elhatárolni*, s valójában pont ezáltal teremtenek közösségük számára kulturális kánont. A fejlődés következő szakaszában ez az aktív (kultúrahordozó) réteg megkísérli a korábban kidolgozott jellemzőket önnön népi tömegeiben tudatossá tenni, vagyis őket ennek az értéktudatnak megnyerni. Valamely hithöz, szűkebb pátriához vagy uralkodóhoz kapcsoló korábbi kötelekeiket ez az új orientáció elhalványítja, jelentéktelenné teszi. Már ebben a fázisban megnyilatkozhatnak e kis, a létező államban nem vezető szerepet betöltő etnikum területi elkülönülést célzó első szándékai – öngazgatás és önrendelkezés (autonómia) utáni vágyak formájában. Végül a harmadik fázisban a nemzeti mozgalom tömegmozgalommá válik, és a kis csoport agitációja az érintett etnikum minden rétegében és területi egységében erős visszhangra talál. A cél ekkor már egyértelműen a saját nemzetállam fölépítése lesz.⁵⁵

A nemzeti mozgalom – gyakran a *nation-building* terminussal jellemzett – munkája tehát abban áll, hogy saját etnikumában önnön különállását tudatosítja. Ennek lényege a nemzet számára egy „alapterület” iránti igény megfogalmazása, a saját nyelv és írás integrációs erőként való kiemelése, a nemzeti mitológiákban (eredet- és leszármazási mítoszok) a kollektív emlékezetet megjelenítő helyek fölmutatása, és végül a – főleg egy vélt *ősellenséggel* vívott – háborúban egy helytállási próba megállásának fölismerése (a hozzájuk tartozó összes hőstettek eposzi magaslatra való emelésével).⁵⁶ E jellemzők együttese és különleges helyzete teszik a nemzetet képessé arra – így a *kultúrahordozók* credója –, hogy az önálló nemzetállamhoz vezető útra lépjen. Ezen az úton Erdély két legnagyobb etnikuma számára a 19. században két különböző érvelési mód kínálkozott. A magyarok a *történelmi államjog* alapjára helyezkedtek, s a középkori magyar királyságra hivatkozva az országnak a Habsburg Birodalomba való bekebelezését jóváteendő törvénytelenységnek nyilvánították.⁵⁷ Hroch szerint a nemzetállam kialakulása e közép-európai útjának fontos jellemzője, hogy tárgyalások és egyezkedések követik egymást: „Alkotmányos tárgyalások, egyezkedések, kérvények és panaszok képezték e nemzeti mozgalmak tipikus *főstratégiáját*, különösen az 1848-as forradalmi próbálkozások kudarca után. De még a forradalom idején is előtérben volt a polgárjogokért, az alkotmányért és a parasztfőlszabadításért folyó harc.”⁵⁸ Az erdélyi románoknak (de a Kárpátokon kívüliek-

54 Hroch: *Nationales Bewusstsein* i. m. 43.; l. még Dann: *Nationsbildung* i. m. 31-33., 35.

55 Hroch: *Nationales Bewusstsein* i. m. 44.; Sundhaussen: *Nationsbildung* i. m. 241.; Langewiesche: *Nation* i. m. 26-30.; Dann: *Nationsbildung* i. m. 29.

56 Langewiesche: *Nation* i. m. 23-31.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 45-50.; a nemzetek több más jellegzetességéről l.: Friedrich Wilhelm Graf: *Die Nation – von Gott „erfunden”? Kritische Randnotizen zum Theologiebedarf der heutigen Nationalismusforschung*. In: Gerd Krumeich – Hartmut Lehmann (szerk.): *»Gott mit uns«*. Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Göttingen, 2000. 285-317.; Norbert Reiter: *Sprache in nationaler Funktion*. In: Klaus-Detlev Grothausen (szerk.): *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Göttingen, 1974. 104-115. A magyarokról: Robert W. Evans: *Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich*. In: Ulrike v. Hirschhausen – Jörn Leonhard (szerk.): *Nationalismen in Europa*. West- und Osteuropa im Vergleich. Göttingen, 2001. 291-305. A román nemzetről Mitu, Tóth és Turczynski már említett művei mellett: Robert A. Kann: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. I. Graz – Köln, 1964. 309-322.

57 Hans Lemberg: *Der Weg zur Entstehung der Nationalstaaten in Ostmitteleuropa*. In: Georg Brunner (szerk.): *Osteuropa zwischen Nationalstaat und Integration*. Berlin, 1995. 45-71., főleg: 47.

58 Hroch: *Formierungsprozesse* i. m. 9. Hroch szerint a magyar nemzeti mozgalom volt a „legsikeresebb”.

nek is) a *nemzeti ébredés*, illetőleg *nemzeti újjászületés* szellemi folyamata után a harc útjára kellett lépniük – a kontinuitás-elmélet ingatag talaján állva. A román állam az 1877–1878-as ún. felszabadító háború után nyerte el függetlenségét az akkori nagyhatalmak hozzájárulásával, és román felfogás szerint csak a balkán-háborúk és az első világháború után teljesedett ki.⁵⁹ Így módon a román államépítés folyamata a kelet-európai szecessziós típusba sorolható (Theodor Schieder rendszerezése alapján). Ezt az jellemzi, hogy az ide tartozó nemzeti mozgalmak politikai tudata a létező állam ellenében fejlődik ki, és az új nemzetállam nem különálló részek egyesülése által jön létre, hanem nagyobb államszervezetekből való lemetzés útján.⁶⁰

A kelet-közép-európai államalakító folyamatokban gyökerező interetnikus feszültségek a *modernizáció* jelenségével is leírhatók és értelmezhetők. Ez utóbbi – az újabb társadalomtudományi irodalomban igen divatos – fogalom a társadalmi változások következő főbb oldalait sűriti magába (címszószerűen felsorolva): individualizálódás, demokratizálódás, bürokratizálódás, iparosítás, professzionalizálódás (a szaktudás súlyának növekedése), tudatos társadalmi kiegyenlítés, társadalmi mobilitás, kulturális egységesítés stb.⁶¹ Az átmenet egy hagyományos, túlnyomóan mezőgazdasági jellegű társadalomból egy modernbe kiváltja azon társadalmi csoportok ellenállását, amelyek e fejlemények *vesztéseinek* vélik magukat, és nem képesek leküzdeni a folyamat okozta elbizonytalanodást és gyökértelessé válás érzését. Amikor a modernizáció felületi, mint a két világháború közti Romániában,⁶² az általa kiváltott társadalmi feszültségekért és nemzeti identitáskrizisekért a fejlődés állítólagos haszonélvezőit és a kisebb-eket hibáztatják (bűnbak-szerep).

Erdély 1867 óta az Osztrák-Magyar Monarchia magyar felének szerves alkotórésze volt, s így 1918-ig nemzetiségi sorsáról a budapesti parlamentben döntöttek. De mielőtt kitérnénk a nemzetiségi kérdés állásának bemutatására a 19. század végi Magyarországon, meg kell vizsgálnunk a *többség* és a *kisebbség* viszonyát egy *nemzetállamként* meghatározott államkeretben. Ez azért is hasznos lesz, mert a világháborúk közti évek román politikusai a magyar kisebbséggel szembeni politikájukat a magyar hatóságok 1918 előtti nemzetiségi politikájával indokolták, amely szerintük szintén nem volt tekintettel a kisebbségekre. Kisebbségeken E.

59 A háború és a harc szerepét az állam- és nemzetképzés folyamatában Langewiesche tárgyalja: *Nation* i. m. 26-28., 36., 45-49.; l. még: Wehler: *Nationalismus* i. m. 45.; a nem uralkodó helyzetű etnikai csoportok esetéről: Ilroch: *Formierungsprozesse* i. m. 9.; Kelet-Európáról és az újjászületési ideológiák alaptalanságáról: Lemberg: *Entstehung* i. m. 56.; a nagyhatalmak szerepét tárgyalja a délkelet-európai államok létrejöttében Edgar Ilösch: *Die Entstehung des Nationalstaats in Südosteuropa*. In: Brunner (szerk.): *Osteuropa* i. m. 73-91., főleg 75., 78., 82. Romániának a nagyhatalmakkal fennálló kapcsolatgait Lothar Maier mutatja be: *Rumänien und die europäischen Mächte (1859-1944)*. In: Ilina Gregori – Angelika Schaser (szerk.): *Rumänien im Umbruch. Chancen und Probleme der europäischen Integration*. Bochum, 1993. 15-21.

60 Theodor Schieder: *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa*. In: Uő.: *Nationalismus und Nationalstaat*. [Otto Dann – Hans-Ulrich Wehler (szerk.): *Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*.] Göttingen, 1992. 65-87.; ezenkívül: Theodor Schieder: *Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen*. In: Uő.: *Studien* i. m. 87-102.; és Ilösch: *Entstehung* i. m. 77.; Langewiesche: *Nation* i. m. 45.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 52.

61 Sterblich: *Eliten* i. m. 60.; és uő.: *Modernisierungstheoretische Ausgangspunkte und Analysezugänge*. In: Uő.: *Strukturfragen und Modernisierungsprobleme südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg, 1993. 39-59.; Uő.: *Eliten im Modernisierungsprozess. Ein Theoriebeitrag zur vergleichenden Strukturanalyse unter besonderer Berücksichtigung grundlagentheoretischer Probleme*. Hamburg, 1987. 131-164. és 211-258.; noha a „modernizálás” fogalmát nem használja, Gellner gondolatai is ebbe az irányba mutatnak: Ernest Gellner: *Nationalismus in Osteuropa*. Wien, 1996.

62 Holm Sundhaussen: *Die „Modernisierung” der Balkanländer in vorsozialistischer Zeit: Ein Missverständnis und seine Folgen*. In: Gregori-Schaser (szerk.): *Rumänien* i. m. 23-34.

Francis meghatározása szerint olyan népcsoportokat értünk, „amelyek viszonyát az össztársadalomhoz, amelybe bezárva élnek, mindenekelőtt az határozza meg, hogy egyedeik ugyan az utóbbi teljes jogú tagjainak számítanak, gyakorlatilag azonban a társadalmi javak élvezetéből mégsem abban a mértékben részesülnek, mint a többiek. Tényleges egyenlőséget csakis saját etnikai különbözőségük feladása, vagyis asszimilációjuk által érhetnek el.”⁶³

G. Kneer *konstruktivista* kisebbségfogalma abból indul ki, hogy a „kisebbségek társadalmilag kitermelt, konstruált, teremtettségű képződmények”, hiszen éppen azáltal keletkeznek, hogy „személyek egy csoportját kisebbségként kezelik, azaz diszkrimináló, hátrányos, megfélemlítő módon, vagy pont fordítva, megőrzésre és védelemre méltó jegyeket hordozó csoportként.”⁶⁴ E kisebbségfelfogásra később, a magyar kisebbség heterogenitásának bemutatásakor visszatérünk majd. A szakirodalom megkülönböztet határ menti, szigetszerű és szórvány (azaz diaszpóra) kisebbségeket.⁶⁵ A szakemberek nagy része abban is egyetért, ami már Francis fentebbi meghatározásából is kiolvasható, hogy ti. az uralkodó és irányító államalkotó nemzet, amennyiben a nemzetállam eszméjét vallja, minden eszközzel arra törekszik, hogy az állam területéről a más etnikumhoz tartozókat eltávolítsa. Itt nem kell szükségszerűen erőszakos elűzésükre gondolnunk (ami azért gyakran előfordul, pl. a két Balkán-háborúban 1912–1913-ban), hanem mindenekelőtt asszimilálásukra, mert ezáltal a saját nemzet lélekszáma is növelhető. Az etnikai nemzetállamokat *per definitionem* homogenizáló szándék jellemzi, az „egy nemzet – egy kultúra – egy állam” ideológiája felé haladnak – véli a legtöbb szakember.⁶⁶ A nemzetállamok ideológusai számára a kisebbségek a nemzeti egység zavaró tényezői, ezért eltávolítandók, mert a *nemzetállamban folyó nemzetépítés (nation-building)* útjában állnak azáltal, hogy gyakran fontos gazdasági, társadalmi és kulturális pozíciókat birtokolnak, melyeket a többségi etnikum saját intézményei fölépítésére, valamint az államilag erőltetett nemzeti tudat további megszilárdítása céljából magának kíván megszerezni.⁶⁷

Minthogy e dolgozat tárgya annak vizsgálata, hogyan keres egy adott kisebbség (kulturális-politikai) elitje adekvát válaszokat a nemzetállam homogenizáló nyomására, szemügyre

63 Emerich Francis: *Ethnos und Demos*. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie. Berlin, 1962. 124. Jellegetlenebb Francisnek a következő definíciója: „A kisebbség az embereknek az a csoportja, amelyet a társadalom egészétől jellemző jegyek választanak el és a többséghez tipikus viszony fűz.” Uo. 142. Heckmann szerint etnikai kisebbségek „a hátrányos helyzetű, elnyomott, diszkriminált és stigmatizált etnikai csoportok”. Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 57.

64 Georg Kneer: *Nationalstaat, Migration und Minderheiten*. Ein Beitrag zur Soziogenese von ethnischen Minoritäten. In: Armin Nassehi (szerk.): *Nation, Ethnie, Minderheit*. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte. Köln, 1997. 85–103., idézet: 92.

65 Ezeket az önmagukat magyarázó fogalmakat tárgyalja Wolfgang Kessler: *Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919–1939*. In: Hans Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997. 161–189., különösen: 170. A kézirat lezárása után jelent meg: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005.

66 Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 45. és 212.; Wehler: *Nationalismus* i. m. 100.; Langewiesche: *Nation* i. m. 48–52.; Lemberg: *Entstehung* i. m. 65–67.; Sundhausen: *Nationsbildung* i. m. 252.; Kneer: *Nationalstaat* i. m. 94–96. Ernest Gellner: *Nationalismus. Kultur und Macht*. Berlin, 1999. 56., 99., 120., 169. Friedrich Heckmann: *Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten?* In: Gerhard Seewann (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München, 1991. 9–36., főleg: 26.

67 A nemzetépítés a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint állandó folyamat, amelyet a 'nemzetállam' létrehozása után is szüntelenül tovább kell vinni (a többségi nemzethez nem tartozó csoportoktól elhatárolódva, a többség nemzeti öntudatának továbbfejlesztése és erősítése érdekében) l. Dann: *Nationsbildung* i. m. 31., 34., 36.; Lemberg: *Entstehung* i. m. 67.; Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 177.; Heckmann: *Ethnos* i. m. 25–27.; Kneer: *Nationalstaat* i. m. 95.

kell vennünk röviden a többség által alkalmazható kirekesztő eljárásokat is. Egy állítólagos nemzetállam asszimiláló, illetőleg diszkrimináló intézkedései a tapasztalatok szerint a nyelvpolitikától (a kisebbségi nyelv használata a nyilvánosságban) az iskolapolitikán át (tanítási nyelv) egészen a gyülekezési, az egyesülési, valamint a választójog és a sajtószabadság korlátozásáig terjedhetnek. A legnyilvánvalóbb jele a más etnikumú személyek elutasításának az állampolgárság megtagadása. Mindezen jellemzők messzemenően jelen vannak a magyar nemzetté válás 1867–1868 utáni fázisának nemzetiségi politikájában. A magyar állam 1868-as nemzetiségi törvényét – bár a nemzetiségek korabeli képviselői elégtelenként elvetették – ma a történetírás pozitívnak ítéli.⁶⁸ A törvény előírásai és gyakorlati alkalmazása közt azonban nagy eltérés volt, és ez odavezetett, hogy az esetek többségében még azok a jogok sem valósultak meg, amelyeket a nemzetiségek számára elismert: egyéni jogegyenlőség a *natio hungarica*n belül, a nemzeti nyelvek használata a közigazgatás alsóbb szintjein, a tanítási nyelv megválasztása az iskolafenntartó által. Nem ismerte el viszont e törvény a nemzetiségeket egyenjogú nemzeteknek, nem adott nekik területi (kollektív) jogokat, s nem adta meg az általuk kívánt területi autonómiát sem.⁶⁹ A nacionalizmus-kutatás eredményeinek, főleg a kisebbség–többség viszonyra való alkalmazásuk ismeretében ezen nem is csodálkozhatunk, mert e jogok a meghirdetett magyar nemzetállam létét kérdőjelezték volna meg. A homogén nemzetállam céltételezését következetesen fenntartották az utódok a nemzetiségi törvény két szerzőjének és garantálójának (Eötvös Józsefnek 1871-ben és Deák Ferencnek 1876-ban bekövetkezett) halála után is. A kezdetben Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890) nevével összekapcsolt, de egészen az I. világháború végéig tartó magyarosító politika azt a tényt próbálta korrigálni, hogy a magyarok Magyarországon nem voltak abszolút többségben. Ezen az állapoton olyan politikai intézkedésekkel igyekeztek változtatni, amelyek következtében a kisebbségek a magyar parlamentben számarányuknál gyengébben voltak képviselve (föltételekhez kötött választójog, célzatosan kijelölt választókerületek, intézkedések nemzetiségi politikusok ellen stb.). A más nemzetiségű lakosság asszimilálását magyar politikusok megpróbálták az iskola- és a kultúrpolitika által is előmozdítani.⁷⁰ A magyarok számának növekedése mégis kevésbé e politikának, mint inkább a századforduló modernizációs törekvéseinek volt a következménye. Ez teremtett ugyanis főleg az iparosodó vidékeken olyan, az asszimilációnak kedvező előfeltételeket, melyek egy, a magyarok által dominált együttélésben való részvételt hoztak létre. A magyar állam asszimiláló politikája a legsikeresebb a 18. században betelepedett németek és zsidók, valamint a rutének, a szlovákok és az örmények között volt. A távoli (és gazdaságilag kevésbé fejlett) Erdélyben viszont alig csökkent a románok és a szászok részaránya,⁷¹ s így a magyaroké is alig nőtt 31,2%-ról 34,3%-ra. A legújabb kutatások mindenekelőtt a magyarosító iskolapolitika eredménytelenségét tárták föl. Ennek következtében Erdélyben nemcsak sikeres asszimiláció nem jött létre, hanem egyenesen párhuzamos

68 Kann: *Nationalitätenproblem* i. m. 129-133.; Evans: *Ungarischer Nationalismus* i. m. 302.; Holger Fischer: *Eine kleine Geschichte Ungarns*. Frankfurt, 1999. 140.

69 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 142.; Kann: *Nationalitätenproblem* i. m. 133.

70 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 143-147.; Kann: *Nationalitätenproblem* i. m. 135-138.; Zoltán Szász: Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierungen in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert. In: Ferenc Glatz – Ralph Melville (szerk.): *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Stuttgart, 1987. 327-341.; László Révész: Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918. *Ungarn Jahrbuch* 1971, 3. sz. 88-123.

71 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 139. és 144.; Evans: *Ungarischer Nationalismus* i. m. 303. Magyarország összterületén a magyarok száma mind abszolút értékben (az 1880-as 6,2 millióról 1910-ig majdnem 10 millióra), mind százalékarányosan (ugyanazon időhatárok között: 44,9%-ról 54,6%-ra) növekedett.

nemzeti(ségi) társadalmak keletkeztek (magyar, német, román), tehát az etnikumok egymás-melletti intézményessége alakult ki.⁷²

E tanulmány vizsgált tárgyára való tekintettel ebben az elméleti bevezetésben az a kérdés sem mellőzhető, milyen módon reagálhat egy kisebbség egy nemzetállam asszimiláló és diszkrimináló intézkedéseire. Sajnálatos módon a szakkutatás a problémaegyüttes ezen aspektusának eddig viszonylag kevés figyelmet szentelt. E. Gellner inkább sematikus katalogizálása a kisebbségeknek *megalázó*, mert *másodosztályú és alárendelt státusuk* miatt lényegében csak az *alkalmazkodás* (asszimiláció), a *kivándorlás* és az *irredentizmus* opcióit hagyja nyitva, de anélkül, hogy például az *alkalmazkodás* terminust alaposabban megvizsgálná.⁷³ Ebben az irányba mutat A. D. Smith részletesebb listája is, amely az *alkalmazkodás* és az *irredentizmus* lehetősége mellett négy további viselkedési módot ismer fel a nemzeti kisebbségek számára: az *izolációt* kis közösségek védelmi stratégiájaként; a *kommunalizmust*, mint a helyi lehetőségek kihasználását az önmegvalósítás érdekében; a *kulturális autonómiát* és végül a *szeparatizmust*, vagyis az elszakadási kísérletet egy saját állam alapításának céljával.⁷⁴ A lényegbevágó különbség Gellner és Smith elképzelése között abban áll, hogy míg Gellner fogalmai főleg valamely kisebbség egyes tagjainak viselkedésére alkalmazhatóak, addig Smith fogalomtárával egy-egy kisebbség összességének viselkedési opcióit írhatjuk le. Ezt a megkülönböztetést ebben a munkában is hasznosítani igyekeztünk. Kántor Zoltán megfigyelése a kisebbségeken belül is észlelhető nemzetalkotó folyamatokról tovább gazdagítja a szakirodalmat. Eszerint a „nemzeti kisebbség(i) társadalom)” kifejezésben az első melléknév a fontosabb elem, mert az általa jelzett tulajdonság jelentősebb a csoport azon szociológiai tény jellegénél, hogy önmagát egyszerre kisebbségként és önálló (párhuzamos) társadalomként éli meg.⁷⁵ Ha a modern nemzetállam nemzetépítő politikát folytat, és pedig természetesen a nemzeti kisebbségek érdekei ellenére, ez utóbbiak kénytelenek hasonló eszközökkel védekezni. Egy kisebbség nemzetalkotó és -fenntartó törekvései (egyesületek és más gyülekezetek alapítása és működtetése stb.) azonban természetesen nem élvezik az állam támogatását, ezért ezekhez saját forrásait kell igénybe vennie. Mint a nemzetalkotás minden más folyamatában, ebben is valójában a területi elkülönülés vágya nyilvánul meg – véli Kántor. Ennek azonban nem kell szükségszerűen leszakadási mozgalmakhoz vezetnie. Követhet föderalisztikus vagy autonómiába torkolló célokat is.⁷⁶ Az egész törekvés mögötti alapgondolat lényege: legalább egy szorosan körülhatárolt földrajzi és intézményi területen többségi helyzetbe kerülni és jogot szerezni saját döntések meghozatalára.

Más kutatókat is foglalkoztatnak a többség–kisebbség viszony egyes kérdései. A szociológus E. Heckmann például arra mutat rá, hogy a többség által gyakorolt nyomás a beilleszkedés, sőt asszimilálódás érdekében sokszor éppen az ellenkező eredményhez vezet, mert életre hívja és megerősíti a kisebbség csoportösszetartását, sőt ellenállását, s így a próbálkozás kudarcot vall.⁷⁷ Ez oda is vezethet, hogy a kisebbség megszilárdítja a nyelvtestvéreihez fűződő

72 Joachim von Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn, Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*. München, 2003.; Szász: *Ziele und Möglichkeiten* i. m. 335.

73 Gellner: *Moderne* i. m. 147., 157–159.; *Kultur* i. m. 56., 99. és 169.

74 Anthony D. Smith: *The Ethnical Revival*. Cambridge, 1981. 15–17.

75 Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 2000, 3. sz. 219–242.

76 Uo. 235.

77 Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 45. és 62., és Heckmann: *Ethnos* i. m. 12. Sundhausen (*Nationsbildung* i. m. 253.) kissé leegyszerűsíti a kérdést, amikor egy kisebbség „nemzeti összetartás”-t erősítő törekvéseire való utalása előtt megjegyzi: „Az irredentizmus csupán helyet változtatott”.

kapcsolatait, s bizonyos politikai, földrajzi és kulturális feltételek fönnállása esetén a hozzájuk való állami csatlakozást kívánja megvalósítani. Nacionalista indíttatású nyelvhasználati konfliktusok az érintett kisebbség számára még azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a saját népi jellegzetességei megőrzéséhez szükséges gazdasági és szervezeti előfeltételeket neki magának kell megteremtenie, például az állam nyelvi és iskolarendszerei monopóliumának semlegesítésére.⁷⁸ A többségi társadalom nyomása akár véglegesen is elzárhatja a koegzisztenciához vezető utat, és a kisebbség társadalmi homogenizálódásához, értelmisége kivándorlásához, sőt akár radikalizálódásához is vezethet.⁷⁹ Ezért mondja Seton-Watson, hogy nemzeti kisebbségek elnyomása új nacionalizmusokat szülhet – az ő részükről.⁸⁰ G. Schödl ugyanakkor a jelenséget a másik oldalról tekintve azt emeli ki, hogy az elnyomás és a bűnbak-szerep a kisebbségek számára éppen hogy „létfeltételeik egyik döntő” összetevője.⁸¹ E fölfogással egyetérthetünk, ha arra gondolunk, hogy a (többségtől való) különbözőségére való állandó emlékeztetés nélkül a kisebbségben magában is gyöngülhetne sajátosságának tudata, kérdés azonban, hogy ez utóbbi elkerülése nem volna-e lehetséges pozitív jellegű módszerek alkalmazásával is.

Az említett szerzők azon az állásponton vannak, hogy egy etnikai kisebbség sajátosságai megőrzésre érdemes tulajdonságok. Ez már fölveti a kérdést – legalább elméletileg –, hogy hogyan kezelhet egy államnemzet egy etnikai kisebbséget, ha nem nacionalista asszimilációs politikát folytat. A két világháború között a *nép csoportjog* terminus mellett az *önrendelkezés* szakszó, mint a saját államisághoz való jog megfogalmazása szerepelt a kisebbségi problémák megoldásának kifejezőjeként. A mai szakirodalom az 1990-es évek balkáni katasztrófája hatására ezt – az *önrendelkezést* – elutasítja. A meghirdetett nemzetállamokban tomboló *nacionalista fűriával* az „összes alapvető emberi jog korlátlan garanciáját, s hozzá a regionális és kulturális autonómiát egy föderalisztikus államrendszerben”, valamint a nemzetállamiság elvének föladását helyezi szembe.⁸²

A romániai magyarok megnyilatkozásainak ideológiai keretei

„A Magyar Párt [...] sokrétű. A párt leghaladóbb csoportja a Kacsó-féle fiatalok csoportja. A legreakciósabb tömörülésére Sulyok Istvánék nyomják rá bélyegüket. Biztos, hogy demokratikus kiállásra a Magyar Párt nemigen alkalmas [...]”.⁸³ Az idézett sorok 1935-ben jelentek meg a romániai magyarság egyik *liberálisnak* számító lapjában. Bennük egy sor olyan fogalmat találunk, melyek legalább rövid, jelzésszerű megvilágítása nélkül a romániai magyarságról a következő fejezetekben megrajzolandó kép kontúrjai csorbát szenvednének.

Nem arra van szükség elsősorban, hogy olyan fogalmakat, mint *haladó* vagy *reakciós* politikatudományi igénnyel meghatározzunk, hanem sokkal inkább arra, hogy a romániai

78 Schieder: *Erscheinungsformen des Nationalstaats* i. m. 79.

79 Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 181.

80 Hugh Seton-Watson: Nationalbewusstsein als historisches Phänomen. *Südostforschungen* 1984, 43. sz. 271-281., főleg: 275. és 285.; valamint Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 180-182.

81 Günter Schödl: Minderheiten und Konfessionen. In: Valeria Heuberger – Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil (szerk.): *Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. München, 1996. 42-56., főleg: 44.

82 Idézet: Wehler: *Nationalismus* i. m. 108.; l. még: Heckmann: *Ethnische Minderheiten* i. m. 222-227., és Langewiesche: *Nation* i. m. 228-230. Ezenkívül a kisebbségvédelemről alkotott mai elképzelésekről: Ralf Thomas Göllner: Theoretische Überlegungen zum Minderheitenschutz. In: Krista Zach (szerk.): *Rumänien im Brennpunkt. Sprache und Politik. Identität und Ideologie im Wandel*. München, 1998. 121-135. Susanne Boshammer: *Gruppen, Rechte, Gerechtigkeit. Die moralische Begründung der Rechte von Minderheiten*. Berlin, 2003.

83 Cseresnyés Sándor: A maradiság szellemének felvonulása minden vonalon. In: *Független Újság* 1935, 29. sz. 4.

magyarság akkori társadalmi összefüggéseiben belül értelmezzük őket, mert e kisebbség gondolkodásában más terminológia érvényesült, mint a magyarországi társadalomban. Azt is előre kell bocsátanunk, hogy a vizsgált időszakból származó és megvilágítandó kifejezések (és politikai stratégiák) értelmezése mindannyiszor egy sokrétű, de mégis közös alapszövegű világmagyarázatot magáénak valló társadalmi *elit* nézőpontjából történik. Az elithez tartozónak fogjuk fel „azokat a személyeket, akik hosszabb időn át nagyobb népességcsoportok specifikus elvárásai számára vonatkozási pontként szerepelnek, és így döntéshozatalukban és helyzetértékelésükben véleményalakító, sőt cselekvést befolyásoló erővel bírnak, mert ők maguk általában privilegizált cselekvési lehetőségek, sőt források birtokában vannak.”⁸⁴ Ebben a meghatározásban a *cselekvési források* kifejezés világosan utal arra a tényre, amit a magyar kisebbség elitjének sokrétűségként említettünk. Hozzá tartozott ugyanis egy befolyásos, tőkeerős gazdasági réteg (bankárok, gyárosok, földbirtokosok stb.), egy politikai vezetőréteg (hatalmi elit), és egy kulturális elit.⁸⁵ Jóllehet néha egészen szoros személyi vagy üzleti összefonódások jellemezték őket,⁸⁶ ezek a körök versengtek is egymással abban, melyikük szava döntő a nemzeti kisebbségi lét problémáinak értelmezésekor és a róluk való véleményalkotásban. Ez a politikai harc 1922 után a Magyar Párt keretei között zajlott.

Ezt a helyzetet kell szem előtt tartanunk, amikor a korabeli magyar nyelvhasználat egyes kifejezéseinek jellegzetes jelentéstartományát akarjuk megérteni. Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy a magyar politikai elitet továbbra is az I. világháború előtt felnövekedett – és szocializálódott – személyek alkották. Csak lassan bővült a körük olyanokkal, akik 1918 előtt még a második vonalban voltak (Bethlen György, Paál Árpád stb.), pusztán kulturális tevékenységet folytattak (Kós Károly, Krenner Miklós), vagy éppen hogy megszülettek (az Erdélyi Fiatalok vagy a Hitel köre). Az erdélyi magyarok szellemi beállítódását egyaránt befolyásolta a román kisebbségpolitikának az ország magyarsága rétegérdekeit formálisan figyelembe nem vevő jellege, valamint az anyaország egyes társadalmi-politikai jelenségeinek itteni hiánya (zsidóellenes törvénykezés, a pártpolitikai mozgástér erős korlátozása). Ezáltal az erdélyi magyarság világképe lényeges eltéréseket mutatott a magyarországi politikusokétól. Így például a romániai Magyar Párt politikusai az erdélyi magyar közvélemény számára konzervatívoknak számítottak, holott a magyarországi politikusoknál sokkal nyitottabbak voltak olyan elvek irányába, mint a jogállamiság vagy az egyéni jogegyenlőség.⁸⁷ A Magyar Párt *konzervatívizmusa* olyan társadalmi elképzelések továbbörökítésében jelentkezett, melyek a háború előtti Magyarországot jellemezték, de ottani elv-társaiktól megkülönböztette a párt tagjait a szociális kérdések iránti erős érzékenységük is.

A *baloldal* fogalma is különleges értelmezést kapott a két világháború közti Erdély magyar társadalmában. A magyar kisebbségnek azokat a köreit illették vele, amelyek a Magyar Párt konzervatív vezetőségével szemben a kisebbségi jogok megszerzésének helyes politikai taktikáját a román többség fele való maximális – s még elfogadható – közeledésben látták, s a magyar konzervatív pártelit szerintük túl passzív magatartását elutasították. Ezért őket prog-

84 Anton Sterbling: *Elitenwandel in Südosteuropa: Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht*. In: Wolfgang Höpken – Holm Sundhaussen (szerk.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München, 1998. 31-39., idézet: 36.

85 Főképp a gazdasági adatok miatt nélkülözhetetlen szakirodalom: Osváth Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea–Nagyvárad, 1928. (Reprint: Marosvásárhely, 2002.)

86 Legjobb példa rá Gyárfás Elemér: egyszemélyben volt szenátor, egy bankszindikátus elnöke, több sajtótermék munkatársa és a katolikusok világi szövetségének vezető embere.

87 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997, 2. sz. 32-68., itt: 55.

resszíveknek, 1921 körül pedig még *aktivistáknak* is nevezték. Jellemző volt, hogy míg a konzervatívok még az 1920-as évek elején is egy *rossz álomból* való fölébredésre vártak és egy *csodában* reménykedtek, a baloldaliak legkésőbb a békeszerződések Magyarország általi aláírása (1920.VI.4.) után egy saját politikai képviselőt gyors fölépítését és a más pártokkal való együttműködést szorgalmazták (a román pártokkal valót is).⁸⁸ A következő években nemcsak az őket a magyarországi uralkodó köröktől elválasztó távolság növekedett, de a párton belül is reformokat kívántak, és még az 1930-as évek elején is inkább a két ország (Magyarország és Románia) békés közeledésében reménykedtek, mint egy egyoldalú, revíziós nagymagyar megoldásban. Mindezek ellenére a baloldal nem vonta meg lojalitását sem a Magyar Párttól, sem vezetőségétől, mert nem akarta megsérteni a saját népcsoportján belüli egység elvét.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy e két irányzat mellett a romániai magyarságon belül más politikai áramlatok is voltak (pl. kommunisták, vagy a népiség eszme hívei), velük azonban nem e fejezetben foglalkozunk, mert ennek feladata csupán egyes fogalmak sajátos helyi jelentésárnyalatának tisztázása.

A romániai magyarsággal foglalkozó történeti munkák egy része a *revizionizmus* jelenését véli fölfedezni e kisebbség szellemi-politikai életében. A terminológiai egyértelműség biztosításának elmaradása azonban azt a gyanút kelti az olvasóban, hogy e fogalom használatára annak vizsgálata nélkül került sor, hogy alkalmazása indokolt-e egyáltalán, s ha igen, milyen mértékben. De még azt sem közlik a legtöbben, hogy a jelenség melyik formájáról beszélnek. Holott az utóbbi időben alapos részlettanulmányok nemcsak a két világháború közti magyar irredentizmus változatainak árnyalt képét rajzolták meg, hanem mind a magyar hivatalos szervek (kormány, követségek, intézmények), mind a magánkezdeményezések sokféle revizionista tevékenységét elemezték. Ugyancsak föltárták egyes magyar személyiségek revizionista elképzeléseinek szerepét, súlyát és alakulását.⁸⁹ Vitathatatlan például, hogy a csupán néhány éves új államiság megváltoztatásának gondolata napirenden volt a jelentős magyar politikusok és értelmiségiek számára (akárhon éltek is: Romániában, Magyarországon vagy nyugati emigrációban). Ennek megvalósulási módjáról (békés úton vagy nem), valamint földrajzi méreteiről azonban mindegyiküknek más elképzelése volt. Minthogy itt most nem e változatok részletes bemutatásával foglalkozunk, csupán a lényegükre világítunk rá: a *restitutio in integrum* az 1920-as magyar határok visszaállításának kívánságát fejezte ki, az *etnikai revízió* ezzel szemben főleg a határ menti színmagyar területek visszacsatolására vonatkozott. Voltak még elképzelések a Magyarországról leválasztott területek föderációjáról (autonómiával magyar fennhatósággal, vagy anélkül) csakúgy, mint magyar népességcsoportok áttelepítéséről, vagy éppen egy független Erdélyről.⁹⁰ Az elképzeléseknek és terveknek ez a sokfélesége néha konkrét formát öltött emlékiratokban, s mindez természetesen egy-egy személy gondolkodásán belül is változott. A *revizionizmus* terminus ezért mindaddig szabadon lebegő üres forma – vonatkozzék bár a

88 Uo. 55-58.

89 A teljesség igénye nélkül: Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002.; Uő: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.; Pomogáts Béla (szerk.): *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*. Budapest, 1996.; Anikó Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918–1931)*. München, 1997.; Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Budapest, 1998.

90 L. a Bethlen Istvánról, Teleki Pálról, Németh Lászlóról, Jászi Oszkáról, Szálasi Ferencről stb. szóló tanulmányokat a Romsics Ignác által szerkesztett kötetben: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás*. I. m.

romániai magyarság politikai stratégiáira –, míg konkrét vonatkozások (hely, idő, személy) és tartalmi körülhatárolások nélkül használják. Nem az ilyen elképzeléseknek a magyar kisebbség több csoportjában való meglétét vonjuk kétségbe, hanem a konkrét tényanyag elengedhetetlenségét hangsúlyozzuk – a tudományos pontosság érdekében.

A *lojalitás* fogalmát a magyar kisebbségeket illetően azért kell óvatosan kezelni, mivel alig vizsgálható viszonyulásról van benne szó. Egyik meghatározása szerint a lojalitás a „szociális cselekvés és érzés kategóriája”, és „fölé- vagy alárendeltségi viszonyokban, de akár egyenrangú kapcsolatokban” is megtalálható.⁹¹ De lojalitás nem csak az állam és lakossága, uralkodók és alattvalók között lehetséges, hanem létezik helyi, regionális, nemzeti és vallási, valamint osztályhoz fűző lojalitás is. A lakosság némely része számára az ilyen kapcsolatok többet jelentenek, mint egy másnyelvű többség elvont hűségigénye. Amennyiben felvidéki magyar községekben még az 1930-as években is „nemzetelötti, főleg vallási és hivatásrendi lojalítások dominanciája”⁹² volt megfigyelhető, aligha volt ez másképp az erdélyi magyar falvakban. De lényeges az a megállapítás is, hogy lojalitás a történelem folyamán mindig ellenszolgáltatásért volt megkövetelhető. Ez állhatott Kós Károly gondolkodásának a háttérében is, amikor a nevezetes *Kiáltó Szóban* a magyar kisebbség lojalítását csupán a román állam által számára biztosított nemzeti autonómia teljesülése esetére ajánlotta fel. Különleges szerepet játszott a lojalitás kérdésében az időtényező. Egy, a magyar színekből összeállított virágcsokor például az 1920-as években a nemzeti érzés politikai jelentőség nélküli kifejezése lehetett. De ugyanez 1939–1940-ben egy román ünnepnapon már illojalitást fejezhetett ki. Ha az uralkodók és az alattvalók közt a lojalitás, illetőleg az illojalitás „jelképszerűen”⁹³ fejeződik ki, akkor egy ünnepnapról való távolmaradás is bizonyos körülmények között (például amúgy is feszült etnikumközi hangulat esetén) „a lojalitásmegtagadás cselekedete” lehet.⁹⁴ Willer József a román parlamentben ezért azzal magyarázta a Magyar Párt távolmaradását az 1932. december 1-jei ünnepségről, hogy az a nap „Magyarország katasztrófáját hozta meg”.⁹⁵ Természetellenes volna, ha egy magyar ember december elsején a románok elé állna és azt állítaná, hogy az ünnep örömmel tölti el a szívét. A magyar politikusok sokszor tettek már lojalitásnyilatkozatokat, mondta Willer, de a tapintat és a jóízű tiltja ezt épp az egyesülés ünnepén.

A lojalitás-kérdés mibenlétének tárgyalása viszont, úgy tűnik, jellegzetesen értelmiségi probléma volt, és az erdélyi magyar elit egy adott pillanatban a következő álláspontra helyezkedett: „Ha a mai államok sérthetlenségét, határkiterjedését azon a címen követelik, hogy ez szent államelv és minden állam legfőbb eszménye kell, hogy legyen – akkor az a múltra nézve is irányadóul veendő. Az én államom megcsonkulásából keletkezett új állam nem követelhet tőlem hűséget és nem tarthatja bűnömnek, ha én a régi hűségemben maradok. Hiszen a hűség lényege éppen a régihez való ragaszkodás.”⁹⁶

91 Martin Schulze Wessel: „Loyalität, als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung. In: Uő. (szerk.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München, 2004, 1–22., itt: 2–3.

92 Idézi: Peter Haslinger: Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem Ersten Weltkrieg. In: Schulze Wessel (szerk.): *Loyalitäten* i. m. 45–61., itt: 55.

93 Vö.: Schulze Wessel: „Loyalität, als geschichtlicher Grundbegriff” i. m. 11.

94 Uő.

95 Willer József képviselő nyilatkozata december 1-je megünneplése tárgyában a kamara 1932. dec. 2-i ülésén. *Magyar Kisebbség* 1932. XII.14. 783–784., idézet: 784.

96 Paál Árpád naplófeljegyzése 1938. november 12-én (a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés után).

Előzménytörténet

1. Erdély integrálása a román államba

1.1. Jogi és adminisztratív intézkedések

Az 1878-ban független országgá vált román királyság és Erdély egyesítésének gondolata már a 19. században megjelent a román értelmiség vágyai közt a Kárpátok mindkét oldalán. Hivatkozási alapjuk a közös eredet és erdélyi többségalkotó számarányuk volt.¹ Az I. világháborúban Románia előbb semleges álláspontra helyezkedett, és csak azután változtatott ezen, amikor az Antant nagy területi gyarapodással kecsegtette. A beígért területek: a Bánát, Bukovina egy része, a történelmi Erdély s Magyarországnak a Tiszáig terjedő része voltak. 1916. augusztus 27-én ezért Románia hadat üzent a Monarchiának, és a román csapatok átkeltek a Kárpátokon.² Hadműveleteik eleinte sikeresek voltak, de az osztrák–magyar és a német seregek hamarosan visszavágtak, és 1917-ben Románia kétharmadát elfoglalták. 1918-ban a Román Királyság kénytelen volt a Szövetséges Hatalmakkal különbékét kötni.³

Október végén Tisza István, korábbi magyar miniszterelnök beismerte a magyar parlamentben, hogy a háború Magyarország számára elveszett. Október 23-án a magyar kormány visszalépett, 25-én Károlyi Mihály gróf három ellenzéki pártból Nemzeti Tanácsot alakított és 31-én kormánya hivatalosan is átvette a hatalmat.⁴ Már megalakulása másnapján, vagyis október 26-án a Nemzeti Tanács egy nyilatkozatban önrendelkezési jogot, kulturális autonómiát és területi önkormányzatot ígért a nemzetiségeknek, az ország területi integritásának megőrzése mellett.⁵ A fegyverszüneti szerződések (Páduában és Belgrádban november 3-án, illetve 13-án történt) megkötése után Jászi Oszkár tárcanélküli miniszterként tárgyalásokat kezdett Aradon a rövid idővel azelőtt alakult Román Nemzeti Tanáccsal. Ez utóbbi politikáját Lansing amerikai államtitkár 1918. november 5-i jegyzékére alapozta, melyben az Egyesült Államok elismeri Románia területi követeléseit. A Román Nemzeti Tanács tudta, hogy az erdélyi románság a terület Romániához való csatolását kívánja. Ezért november 9-én a kormányhatalom teljes átadását követelte Erdély, a Bánát és több magyar megye fölött.⁶ A

1 Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés. In: Köpeczi: *Erdély története III.* i. m., főleg: 1652-1655.; Gerald Volkmer: *Die Siebenbürgische Frage 1878–1900.* Köln, 2004.

2 Szász: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés* i. m. 1694.; Anastasie Iordache: România în anii Primului Război Mondial. In: Gheorghe Platon (szerk.): *Istoria Românilor VII/II.* i. m. 421.; Bărbulescu – Deletant – Hitchins: *Istoria* i. m. 342.

3 Szász: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés* i. m. 1697.; Iordache: *România* i. m. 449.; Bărbulescu – Deletant – Hitchins: *Istoria* i. m. 344.

4 Molnár: *Geschichte* i. m. 351.; Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 159-161.

5 Holger Fischer: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919.* München, 1978. 85.

6 Fischer: *Jászi* i. m. 96-98.; Kolar: *Rumänien* i. m. 30.

november 13–15-i tárgyalásokon Jászi egymás után két javaslatot is előterjesztett, melyek átmeneti megoldást javasoltak a végleges állapotot kidolgozó békekonferenciáig. Ezeket a Román Nemzeti Tanács képviselői (többek között Vasile Goldiş és Iuliu Maniu) elutasították, mert nem elégítették ki kellőképpen a román igényeket. November 20-án a Román Nemzeti Tanács egy elszakadási kiáltványt tett közzé, amely egyoldalúan az erdélyi és magyarországi románoknak a magyar államból való kiválását deklarálta.⁷ Ugyanakkor az erdélyi románokat december elejére népgyűlésre hívta Gyulafehérvárra. A kiáltvány közzétételére azután került sor, hogy november 9-én Románia újból hadat üzent a Monarchiának és Magyarországnak, s csapatai december 12-én ismét átlépték a határt (és december elején már a belgrádi fegyverszüneti szerződés által kijelölt vonalon álltak).⁸

Gyulafehérváron a küldöttek kihirdették, hogy Magyarország románok által is lakott területei egyesülnek Romániával.⁹ Az elfogadott határozatok ugyanakkor megígérték a „teljes nemzeti szabadságot minden együttlakó népnek”. A román küldöttek jól tudták, hogy számos kelet-magyarországi vármegyét a Román Királysághoz csatolni akaró szándékukat más népek (magyarok, németek stb.) elutasítják. Ezeknek a népeknek ezért ígéretet tettek, miszerint „minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által” (III. cikkely).¹⁰ A küldöttek meghirdették továbbá minden vallás egyenjogúságát, általános és titkos választások megtartását, a földreformot és az alapvető emberi jogok („sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadság”) tiszteletben tartását az új államban.¹¹ A gyűlés egy 200 főből álló Nagy Nemzeti Tanácsot választott, ez utóbbi pedig egy 15 tagú Kormányzótanácsot. A bukaresti kormány december 11-én elfogadta ugyan a Gyulafehérvári Határozatokat, jogerős törvénnyé azonban csupán első szakasza vált (1920. január 1-jei törvény), amely a követelt magyarországi területek Romániával való egyesülését mondja ki.¹²

A magyarok a maguk részéről az önrendelkezési jog alapján szintén kinyilvánították akaratukat, s e célból gyűlést hívtak össze december 22-ére Kolozsvárra. Az előrenyomuló román csapatok parancsnokának fenyegetései ellenére kb. 40.000 ember gyűlt össze a városban. Jóllehet a Magyarországtól való elszakadás ellen foglaltak állást, hajlandók voltak esetleg Erdély függetlenségét és egy svájci típusú köztársasággá való átalakulását elfogadni. Két nap múlva a román csapatok elfoglalták a várost, és 1919. január végéig birtokukba vették a később Romániának ítélt területek nagy részét.¹³ Az erdélyi szászok képviselői is összegyűltek a Gyulafehérvári Határozatok hatására 1919. január 8-án Medgyesen.¹⁴ Erdély Romániához való csatolása valószínűségének állandó növekedését szem előtt tartva csatlakoztak a Határo-

7 Fischer: *Jászi* i. m. 101.; Ioan Agrigoroaiei: *Marea Unire*. In: Platon (szerk.): *Istoria* i. m. 514-516.

8 Kolar: *Rumänien* i. m. 32.

9 A csatlakozáshoz az erdélyi románok képviselői feltételül szabták, hogy „sajátos intézményeink ideiglenes autonómia fenntartását teszik szükségessé”, l. Szász: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés* i. m. 1717.

10 A Gyulafehérvári Határozatokat magyarul közli Mikó: *Huszonkét év* i. m. 265-267.; németül: Ernst Wagner: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975*. Köln–Wien, 1981. 84. sz. dokumentum, 264-266.; románul: Ioan Scurtu – Liviu Boar (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1918–1925*. București, 1995. 119.

11 Uo.

12 Kolar: *Rumänien* i. m. 60.; Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 98-100.

13 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 11-13.; Szász: *Politikai élet és nemzetiségi kérdés* i. m. 1721-1722.; Erich Völkl: *Rumänien. Vom 19. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. München, 1995. 83.

14 Ennek lefolyásáról l. nemrég közölt jegyzőkönyvét: „Mitschrift der Mediascher Anschlussversammlung vom 8. Januar 1919”, *ZfSL* 2003, 2. sz. 194-216.; ezenkívül Konrad Gündisch: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München, 1998. 173-177.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 13-15.; Kolar: *Rumänien* i. m. 40.

zatokhoz, de leszögezték elvárásukat, hogy a szász népet „sohasem akadályozzák meg, hogy saját népiségének tudatában élő nemzeti és politikai egységként a jövőben is fennmaradjon és fejlődjék”.¹⁵ Elvárásuk garanciáját a Határozatokban látták, „melyekben ki van mondva, hogy minden népet saját fiai a saját nyelvén fognak vezetni, tanítani, igazgatni, jogszolgáltatásban részesíteni, valamint a törvényhozásban és a kormányzásban megfelelő módon képviselni”.¹⁶ Erdélynek a Román Királysággal való egyesülését tehát a románok *akarták*, a szászok *elfogadták*, a magyarok viszont *elutasították* a később megtartandó béketárgyalásokra hivatkozva.¹⁷

A kelet-közép- és dél-európai új államokban élő nemzeti kisebbségek nagy száma miatt, melyek a wilsoni elvekkel ellentétben semmiféle önrendelkezési lehetőséget nem kaptak, a nagyhatalmak elengedhetetlennek tartották, hogy minden állammal ún. kisebbségvédelmi szerződést kössenek.¹⁸ Románia esetében a nagyhatalmak különös figyelemmel kísérték a szerződés előírásait, mert ez az ország még a zsidók egyenjogúsítására tett 1878-as ígéretét sem valósította meg.¹⁹ Maguk a tárgyalások több mint egy évig elhúzódtak, mert a román kormány úgy vélte, hogy a tervezett szerződés előírásai túl messzire mennek, s különben is az egész nem más, mint idegen államok beavatkozása Románia belügyeibe. Ezért a szerződés aláírására csak azután kerülhetett sor, hogy a nagyhatalmak Romániának a győztes államok köréből való kizárásával fenyegetőztek.²⁰ A Brătianu-kormány azonban a szerződést továbbra is elfogadhatatlannak tartotta és lemondott. Aláírása így a Vaida-Voevod vezette kabinetre maradt, s ez 1919. december 9-én meg is történt. Ez a szerződés az ország minden lakosára egyaránt vonatkozó alapvető elveket rögzíti „születésre, nemzetiségre, nyelvre, fajra vagy vallási különbségre való tekintet nélkül” (2. szakasz).²¹ Leszögezi polgári és politikai egyenjogúságukat (8. szakasz), a kisebbségi nyelvek törvény előtti használatának lehetőségét és az

15 A Medgyesi Határozatot közli: Wagner (szerk.): *Quellen* Nr. 85. 266-268.

16 L. még: Walter König: Haben die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben 1918/19 bedingungslos dem Anschluss an Rumänien zugestimmt? *ZfSL* 1979, 2. sz. 101-110.

17 Erdélynek a Román Királysággal való egyesülésében a román történetírás általában egy történelmi folyamat természetes megkoronázását látja, amelyikkel szemben sem más lehetőségnek, sem más versenytársnak semmilyen esélye, magának a folyamatnak pedig semmilyen más kimenetele nem lehetett volna (pl. Dan Berindei: Mehrheit und Minderheit im Nationalstaat Rumänien 1918-1945. In: Heiner Timmermann (szerk.): *Nationalismus und Nationalbewegungen*. Berlin, 1999. 315. és 318.; l. viszont Volkmernek az ilyen pozíciókat kritizáló megjegyzéseit: *Siebenbürgische Frage* 11.). A korabeli, kisebb méretű államképződési folyamatokat és a kelet-közép-európai nemzetállam-koncepcióktól eltérő elképzeléseket (Muravidéki Köztársaság, Baranya Köztársaság, Székely Köztársaság stb.) bemutatja a Harald Heppner és Eduard Staudinger által szerkesztett kötet: *Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche*. FfM, 2001.

18 Az önrendelkezés fogalmát és közép-európai, valamint angolszász politikusok általi egykorú – egymásnak ellentmondó – értelmezését Georg E. Schmid tanulmánya elemzi: Selbstbestimmung 1919. Anmerkungen zur historischen Dimension und Relevanz eines politischen Schlagwortes. In: Karl Bosl (szerk.): *Versailles-St. Germain-Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren*. München – Wien, 1971. 127-143. A kisebbségvédelem gazdag irodalmából l.: Erwin Viehhaus: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919*. Würzburg, 1960. 1-7., 56-73.; Dietrich A. Loeber: Die Minderheitenschutzverträge – Entstehung, Inhalt und Wirkung. In: Hans Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997. 189-201.

19 Kolar: *Rumänien* i. m. 47.; Viehhaus: *Minderheitenfrage* i. m. 121., 190-192., 223-225. A romániai zsidókról: Mariana Hausleitner: Intervention und Gleichstellung. Rumäniens Juden und die Großmächte 1866-1923. *Jb. des Simon Dubnow Instituts* 2002, 1. sz. 475-531., valamint William O. Oldson: *A Providential Anti-semitism. Nationalism and Policy in Nineteenth Century Romania*. Philadelphia, 1991.

20 Viehhaus: *Minderheitenfrage* i. m. 223.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 10.; Bărbulescu – Deletant – Hitchins: *Istoria* i. m. 345.

21 A Romániával kötött szerződést közli Wagner (szerk.): *Quellen* i. m. 88. sz. dokumentum. 272-274.

anyanyelvi oktatás jelentőségét (9. szakasz). Legfontosabb rendelkezése kimondja, hogy a „székely és szász közösségeknek a román állam ellenőrzése alatt álló vallási és tanügyi autonómia” adandó (11. szakasz).

A béketárgyalásokon (1919–1920) Románia területi igényeinek nagy részét érvényesíteni tudta, s így területe és népessége a háború előttinek több, mint a kétszeresére nőtt. Erdély, a bánáti területek és az azóta Körösvidéknek nevezett részek Románia általi birtokba vételét Magyarországtól való elcsatolásuk után államjogilag a trianoni szerződés szentesítette (1920. június 4-én).²² Általa Románia soknemzetiségű állammá vált, melyben a más nemzetiségűek a lakosság 28%-át tették ki.²³ A legnagyobb csoportot a magyarok (7,9%) és a németek (4,1% körül) alkották, utánuk a zsidók (4%) és az ukránok (3,2%) következtek. E kisebbségek életébe az elkövetkező években erősen beleavatkoztak a román kormányok adminisztratív intézkedései, melyek az újonnan szerzett területeknek az ország egészébe való beillesztését célozták.

A kisebbségek főleg az 1921-es ún. földreform²⁴ intézkedéseit érezték diszkriminatívnak.²⁵ Elégedetlenségük oka egyrészt az új területek és az óromán vidékek nem egyforma kezelése volt, másrészt a kártalanítások kérdése. Erdélyben például a kisajátítások során magasabb határértékkel dolgoztak, mint az Ókirályságban (*regát*), jóllehet Erdélyben a nagybirtokok aránya lényegesen kisebb volt, mint amott (10,8%, ill. 40%).²⁶ Ráadásul az állam számos földbirtokost, akik a kisajátítás hatálya alá estek, a háború előtti értéknek kevesebb mint 2,5%-ával kártalanított.²⁷

Az újonnan szerzett területek és lakosságuk további állami integrálását szolgálta az 1923-as alkotmány.²⁸ Jóllehet az országban, mint láttuk, más nyelvet beszélő és más vallású kisebbségek egész sora élt, ez az alkotmány Romániát „egységes, oszthatatlan nemzetállam”-nak deklarálta.²⁹ Ennek megfelelően a *kisebbség* szó elő sem fordul benne, illetőleg csak indirekt

22 Az „Erdély” szóval ezután a mai használatnak megfelelően a Magyarországtól elcsatolt területeket nevezzük meg. A trianoni szerződés hatalmas irodalmából l.: Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001. és Zeidler Miklós forrásgyűjteményét: *Trianon*. Budapest, 2003.

23 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 26.; Kolar: *Rumänien* i. m. 58.; Bărbulescu – Deletant – Hitchins: *Istoria* i. m. 346.

24 Kolar: *Rumänien* i. m. 73., 130–132.; Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 101.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 93–101.; cikkeiket kivonatossan közli: Wagner: *Quellen* i. m. 89. dokumentum. 275–283.

25 L. a két korabeli véleményt: Ewald Ammende (szerk.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*. Wien – Leipzig, 1931. „Rumänien – Die Ungarn”, 383–412., főleg: 404–407.; Arnold Werner [Arnold Weingärtner erdélyi szász újságíró]: *Rumänische Volksgruppenpolitik von den Weissenburger Beschlüssen bis zur Gegenwart. Monatshefte für Auswärtige Politik* 1938, 5. sz. 1067–1075.

26 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 102.; Kolar: *Rumänien* i. m. 129.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 30–38.; Werner: *Volksgruppenpolitik* i. m. 1069.; Gündisch: *Sachsen* i. m. 181.; Johann Böhm: *Die Deutschen in Rumänien und die Weimarer Republik*. Ippesheim, 1993. 106–108.; Völkl: *Rumänien* i. m. 92–94., 114.

27 A földreform megítélése a szakirodalomban: Kolar: *Rumänien* i. m. 146.: „Különösen a magyar kisebbség került a kerekék alá: a magyar felső réteget az agrárreform tönkretette és azáltal, hogy a magyarokat a közigazgatásból eltávolították, a felső réteg nagy része alább süllyedt és a középosztály egy része proletárrá vált”. Gündisch: *Sachsen* i. m. 182.: „Az érintett szászok számára ebben az összefüggésben mellékes volt, hogy egész Romániában szükséges a gazdasági és szociális kiegyenlítés, hogy az erdélyi románok elszegényedett tömegeinek az egyesülés előnyeit kell bemutatni, hogy az elközbánsnak kétségkívül nem a szász parasztot, hanem a magyar nagybirtokost kell gyengíteni.” Elavult tehát Seton-Watson érvelése (*Eastern Europe between the wars 1918–1941*. Cambridge, 1962 301.), amely szerint „Erdély magyar lakossága többet nyert, mint amennyit veszített [...] néhány nagybirtokos veszteségét nagymértékben ellensúlyozták a magyar parasztok nyereségei”. Hasonlóan ír Keith Hitchins: *Rumania 1866–1947*. Oxford, 1994. 349.

28 Közli Wagner: *Quellen* i. m. 90. dokumentum. 283. A kisebbségek és az alkotmány viszonyáról l. Alexander Uschakow általános fejtegetéseit: *Verfassungen und Minderheitenrecht*. In: Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa* i. m. 201–223.

29 Kolar: *Rumänien* i. m. 65.; Gündisch: *Sachsen* i. m. 182.; Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 103.; Völkl: *Rumänien* i. m. 94–96., 111.

hivatkozik rájuk: „A románok etnikai eredetre, nyelvre vagy vallásra való különbség nélkül lelkiismereti szabadságot élveznek” (5. szakasz). Maga az alkotmány azonban csupán egyéni jogokat tartalmazott, a nemzeti kisebbségek által kívánt kollektív jogokat nem említette, jóllehet mind a Gyulafehérvári Határozatok, mind a kisebbségvédelmi szerződés kilátásba helyezték őket. Az alkotmány a továbbiakban is minden állampolgár számára törvény előtti egyenlőséget ígért, de még a vallások egyenlőségét sem biztosította: „Az ortodox-keresztény egyház és a görög katolikus egyház román egyházak. Az ortodox-román egyház mint a románok nagy többségének a vallása, uralkodó egyház a román államban; a görög katolikus viszont a többi vallás előtt áll” (22. szakasz).³⁰

Az 1923-as évvel Erdély integrálásának első szakasza befejezettnek tekinthető. A bukaresti kormányok előtt az a feladat állt, hogy több, erősen eltérő fejlődésen átment területet egy működőképes egésszé olvassanak össze. Vagy a regátot kellett az ország fejlettebb nyugati részéhez hasonítaniuk, vagy „az új államnak az ’óbirodalom’ alacsonyabb színvonalán való egységesítését”³¹ megvalósítaniuk. Az integrációs kérdés³² lényege az volt, hogy az új tartományok nagy része etnikailag, kulturálisan, gazdaságilag és a társadalmi berendezkedés szempontjából más jegyeket mutatott, mint a regát.³³ A Székelyföld, Bukovina, vagy a Partium nagy részének a lakossága nem volt román. A románok részaránya a regátban 88,5%, Erdélyben 57,8%, Besszarábiában 56,2%, Bukovinában viszont csak 44,5% volt.³⁴ Ehhez jött a vallási sokféleség, hiszen a lakosság 21–22%-a nem tartozott a (nemzeti) ortodox, illetőleg görög katolikus felekezethez. Ezeknek majdnem kizárólag csak román tagjaik voltak.³⁵ Gazdasági szempontból az ország egy északnyugatról délkelet felé haladó lejtő képét mutatta. A korábban Magyarországhoz tartozott területeken az ipar és a mezőgazdaság viszonya általában kiegyensúlyozottabb, a termelés színvonala pedig magasabb volt. Az itt lakó kisebbségek városiasodottabbak voltak és magasabb társadalmi illetve kulturális pozíciókat töltöttek be. Egységes tömböket azonban ők sem alkottak, mert a bánáti svábok és az erdélyi szászok, vagy a határ menti városok magyarjai és a székelyek között tetemes – történetileg kialakult – kulturális, mentális, vallási és gazdasági eltérések voltak. Ilyenek az erdélyi és a regáti románok között is jócskán előfordultak.³⁶ Ez a minden téren megnyilvánuló sokféleség már maga olyan kereteket sugallt, melyekben Románia pluralisztikus társadalma kielégítő mozgásteret talált volna. Az integráció kérdése tehát az alkotmányjogilag rögzített föderalizmus³⁷ felé mutatott

30 Az alkotmány megítélése a szakirodalomban: „nacionalista-etatisztikus jellegű liberális tendenciákat követ” (Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 102.), és „konzervatív jellegű” (Maner: *Parlamentarismus* i. m. 48.). Egybehangzó vélemény, hogy a Gyulafehérvári Határozatok ígéreteit nem váltotta be, a kisebbségvédelmi szerződés pontjait figyelmen kívül hagyta, és a kisebbségeket követeléseik későbbi teljesítésével biztatta (pl. Kolar: *Rumänien* i. m. 66.).

31 Idézi: Gündisch: *Sachsen* i. m. 181., l. még Völkl: *Rumänien* i. m. 90.

32 Az integráció fogalmát és lényegét általános összefüggésekben Franz Ronneberger tárgyalja: *Integration als theoretisches Problem in der Südosteuropaforschung*. In: Klaus-Detlev Grothusen (szerk.): *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*. Göttingen, 1984. 11-28., főleg 17-24.; ezenkívül: Wolfgang Kessler: *Gescheiterte Integration*. In: Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa* i. m. 161-189.

33 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 127-155.

34 Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 10.; Kolar: *Rumänien* i. m. 59.

35 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 235.

36 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 132-134.

37 Föderalizmuson olyan politikai-állami vagy társadalmi rendet értünk, amelyben a szövetség tagjainak saját joguk, kompetenciájuk és legitimitásuk van, és ahol főként a következő célokat tűzik ki: 1) hatalommegosztás erőmegosztás és/vagy -elosztás által; 2) kisebbségvédelem területi önállóság által; 3) heterogén társadalmak integrációja a szociokulturális önállóság megőrzése mellett; 4) a feladatok megoldása decentralizálás és funkcionális differenciálódás által. L. Rainer-Olaf Schultze: *Föderalismus*. In: Dieter Nohlen (szerk.): *Lexikon der Politik*. 7. München 1998. 186-188. L. még uo. I. 102-110. és 4. 183-191.

az erdélyi népcsoportok (szászok, székelyek és románok) által többségiként lakott területek számára, de összromániai síkon is (Bukovina, Erdély és a regát).³⁸ A román kormányok válasza azonban erre a kihívásra az a próbálkozás volt, hogy francia mintára egységes és centralizált nemzetállamot alkossanak. A más nemzetiségűek integrációját pedig egyszerűen e célnak rendelték alá.³⁹ Ebből a helyzetből eredtek a két világháború közti Romániára jellemző interetnikus feszültségek.

1.2. Nagyrománia politikai rendszere

Az 1919–1920-ban formájában megújult román állam olyan tartományokból tevődött össze, amelyek korábban különböző, sőt ellentétes hagyományú politikai rendszerekhez tartoztak. Így például csak Bukovinában volt korábban is általános választójog, Óromániában még nyugat-európai értelemben vett, saját programmal föllépő pártok sem léteztek, csupán kis oligarchikus csoportok érdekképviselői döntöttek politikai kérdésekben. E csoportokban erős vezéregyéniségek domináltak, s egyedül ők határozták meg pártjuk irányvonalát.⁴⁰

A két világháború közti Románia alkotmányos monarchia volt két házból álló parlamenttel (képviselőház, szenátus). A politikai helyzetet állandóan erős instabilitás jellemezte: 1918 és 1938 között 30 kormány működött.⁴¹ A törvényhozást a király és a parlament együtt végezték. Minden új törvényt jóvá kellett hagynia mindhárom szintnek: előbb a két háznak, majd az uralkodónak. A parlamenten belül a képviselőház súlya volt a nagyobb, mert kizárólag az ő jogkörébe tartozott a költségvetési törvény elfogadása. A király szerepe kulcsfontosságú volt, mert jogában állt minisztereket kinevezni vagy meneszteni és a parlamentet összehívni vagy feloszlatni. Az I. világháború előtti, feltételekhez kötött választójog csak a bojárok politikai tevékenységét tette lehetővé. Az 1923-as alkotmányból ez a megszorítás (cenzus) elmaradt, helyette az általános, szabad és titkos választások elve szerepel és egy új választási törvény ígérete. A parlamenti többséget paradox módon a kormány hozta létre: miután a korábbi kabinet lemondott, vagy a király politikai súlyeltolódások miatt új miniszterelnököt nevezett ki, az új kormány kiírta a választásokat, s ezeket pártja rendszerint meg is nyerte (gyakran visszaélések és erőszak alkalmazása által).⁴²

Az 1926-os választási törvény egységesítette a választási eljárásokat.⁴³ Kimondta a parlament általános, direkt és titkos választásának elvét és minden 21 évnél idősebb férfi állampolgár választójogát. Bonyolult volt viszont a szenátus tagjainak megválasztása. Választójoga minden 40 éven felüli férfinak volt. Ők 117 szenátori helyről döntöttek. Ehhez jött 71 további szenátor a helyi (körzeti és községi) hatóságok, 16 szenátor a gazdasági kamarák, 4 az egyetemek és

38 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 134. és I. l. fejezetet.

39 Gündisch: *Sachsen* i. m. 173.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 386.; Hitchins: *Rumania* i. m. 381.; Maner: *Parlamentarismus* i. m. 391-394., Völkl: *Rumänien* i. m. 97.; Anton Sterbling: *Bedingungen und Probleme des interethnischen Zusammenlebens im Banat*. In: Uő: *Kontinuität und Wandel in Rumänien und Südosteuropa. Historisch-soziologische Analysen*. München, 1997. 49-70., főleg 55-63. A román kisebbségkutatás szempontjairól pl. Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 60-61., 65.

40 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 49., 52., 55., 58.; Kolar: *Rumänien* i. m. 68.

41 Völkl: *Rumänien* i. m. 103.; Kolar: *Rumänien* i. m. 77.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 108.

42 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 43-47.; „Nem a kormányok fejezték ki a parlament akaratát, hanem a parlament volt a kormány akaratának kifejeződése.” I. Kolar: *Rumänien* i. m. 70.; Hitchins: *Rumania* i. m. 278., Völkl: *Rumänien* i. m. 103.

43 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 49.; Völkl: *Kompromiß* i. m. 103.

továbbiak különböző hivatalok (pl. püspökségek) képviselőjében.⁴⁴ A választásokon minimum 40%-ot elért pártnak a képviselőházban egy ún. *többségi bonusz* járt. Ezzel a fennmaradó helyek felét is megkapta, s így óriási többségre tett szert.⁴⁵ Minthogy a választásokat a király által kormányzásra kijelölt párt rendezte, ennek beavatkozási lehetősége igen nagy volt, ami odavezetett, hogy a győzelmet meg is szerezte.⁴⁶

A két világháború között Románia belpolitikáját hol a Nemzeti Liberális, hol a Nemzeti Parasztpárt uralta. A liberálisok a régi román oligarchia érdekeit képviselték, s így gyanakvással néztek a kisebbségekre, mert fenyegetést éreztek vezető gazdasági helyzetükben⁴⁷ (különösen a húszas évek Erdélyében), és abban, hogy részt kértek a hatalomból. Logikus ezért, hogy állásfoglalásaikban szívesen nyúltak nacionalista érvelésmódokhoz. Konzervatív és autarkiaira törő beállítottságukat jól tükrözi jelszavuk: „Önmagunk által”, amely alig hagyott teret változásoknak és újításoknak.⁴⁸ A Nemzeti Parasztpárt 1926-ban jött létre az erdélyi Román Nemzeti Párt és a regáti Parasztpárt egyesüléséből.⁴⁹ Az új párt síkraszállt egyebek mellett egy új alkotmányért, a polgári szabadságjogok tiszteletben tartásáért, helyi öngazdálkodásért, s a Gyulafehérvári Határozatoknak megfelelő kisebbségpolitikáért. Különösen az utóbbi célok által szerezte meg a kisebbségek támogatását; elvárásait azonban 1928-as hatalomra jutása után nem váltotta valóra.⁵⁰ A kisebbségek pártjainak alig volt lehetőségük arra, hogy politikai döntéseket befolyásoljanak (a magyarokon és a németeken kívül a zsidóknak és az ukránoknak volt pártjuk).⁵¹ Parlamenti jelenlétük gyenge volt, de egyébként is: egyetlen román kormányzó párt sem akarta magát az ellenzék támadásainak kitenni amiatt, hogy, úgy mond, a kisebbségek érdekében politizál a többség érdekeinek rovására. A nacionalizmus ugyanis a húszas évek elejének Romániájában államalkotó tényező volt, az évtized végén, de főleg a harmincas években viszont már fasiszta mozgalmak és pártok is színre léptek.⁵² Tevékenységük nem maradt hatás nélkül az ország szellemi és társadalmi életének alaphangjára.

A legjelentősebb jobboldali szervezet a *Mihály Arkangyal Légiója* volt. Ez 1927-ben vált ki a *Keresztény-nemzeti Védelem Ligájából*.⁵³ A Légió 1930-tól *Vasgárdának* nevezte magát,

44 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 50.; Ion Scurtu: *Instituiii*. In: Uő. (szerk.): *Istoria Românilor*. VIII. București, 2003. 185.

45 Ezt az előírást a liberálisok, akik a választási törvényt alkották, azzal indokolták, hogy a kormány általa kényelmes többségre tesz szert, ami lehetővé teszi, hogy „lárázó ellenzék” nélkül dolgozzon. Maner: *Parlamentarismus* i. m. 50.

46 Az épp uralkodó pártnak a két világháború között ez csak két ízben nem sikerült, 1919-ben és 1937-ben. Kolar: *Rumänien* i. m. 70.

47 Vasile Ciobanu: *Das Minderheitenproblem in den Programmen rumänischer Parteien während der Zwischenkriegszeit*. In: Harald Roth (szerk.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, 1995. 59-73., különösen 60-63.; Kolar: *Rumänien* i. m. 72.; Maner: *Parlamentarismus* i. m. 54-56.; Hitchins: *Rumania* i. m. 387-390.; Völkl: *Rumänien* i. m. 101.

48 L. Klaus P. Beer: *Zur Entwicklung des Parteien- und Parlamentssystems in Rumänien 1928–1933. Die Zeit der national-bäuerlichen Regierungen*. 2. Frankfurt/M. – Bern, 1983. 60-66., különösen 65.

49 Kolar: *Rumänien* i. m. 72.; Maner: *Parlamentarismus* i. m. 57-59.; Hitchins: *Rumania* i. m. 391-395.

50 Ciobanu: *Minderheitenproblem* i. m. 63-65.

51 Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 122-133.

52 A két világháború közti időszak román szellemi áramlatait összefoglalja Sigríd Irimia-Tuchtenhagen: *Ideologische Aspekte im Rumänien der Zwischenkriegszeit im Spiegel der wichtigsten Kulturzeitschriften. Südostforschungen*, Bd. 56 (1997), 319-340. A román értelmiség nacionalizmusáról I. James Niessen: *Romanian Nationalism: An Ideology of Integration and Mobilization*. In: Peter Sugar (szerk.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Washington, 1995. 273-305., és Leon Volovici: *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*. Oxford, 1991.

53 Heinen: *Legion* i. m. 127-150.; Ernst Nolte: *Die faschistischen Bewegungen*. München, 1966. 219.

nyíltan a nemzetiszocialistákat utánozta, meg akarta dönteni a létező politikai rendszert, s nem riadt vissza sem az erőszaktól, sem a gyilkosságoktól. Az 1930-as évek elején az ellene kimondott betiltó határozatokat úgy játszotta ki, hogy új néven (pl. *Mindent a hazáért*) folytatta tovább tevékenységét.⁵⁴ A Gárdával való hadakozás különösen 1933 után uralta Románia politikai életét, és ez a tény alapvetően meghatározta a kisebbségeknek a román állammal szembeni állásfoglalását és általános magatartását is.

A kisebbségek követeléseinek, hogy ti. nekik a kisebbségvédelmi törvény előírásainak megfelelően kulturális autonómiát biztosítson, a kormány nem tett eleget, mert ez ellentétben állt a román nemzetnek a centralizált és etnikailag homogén nemzetállamról alkotott elképzeléseivel.⁵⁵ Ennek ellenére a tényleges adminisztratív helyzeten, vagyis a még a magyar időkből származó és működő vármegyerendszeren a román kormányok eleinte semmit sem változtatnak, s ez így a kisebbségeknek bizonyos fokú öngazgatást biztosított.⁵⁶ Az ennek fölszámolására tett első lépés az 1925-ös közigazgatási reform volt. Ennek előírásai szerint minden megye élére egy, a bukaresti központ által kinevezett román prefektus került, s ettől kezdve ő volt a megye legfőbb végrehajtó szerve.⁵⁷ Erdélyt a reform három részre osztotta: a Bánátra, a Körösök és Máramaros vidékére, valamint a történelmi Erdélyre. A tartományhatárok kijelölése azt célozta, hogy e közigazgatási egységeken belül lehetőleg román többség jöjjön létre.⁵⁸ 1928-ban a Nemzeti Parasztpárt került uralomra. Ennek egyik választási programpontja a helyi önkormányzatiság visszaállítását célozta.⁵⁹ Az ennek a megvalósítására kidolgozott törvénytervezet valóban lényeges módon csökkentette volna a központi hatalom erejét a körzetekben és a községekben. A liberálisok azonban az ország föderalizálásától féltek, s intervenciójukra a Parasztpárt visszakozni kényszerült.⁶⁰ Az országot végül hármass területi egységekre osztották: tartományokra, megyékre és községekre. A tartományok élére központilag kinevezett igazgató került, a megyéket prefektus, a községek életét a helyi tanács irányította. Ez utóbbiak hatásköre megnőtt, s ez korlátozta a központi szervek beavatkozási lehetőségeit. A prefektusok feladata így kimerült a körzetek közigazgatási munkájának ellenőrzésében, végrehajtó hatalmukat ettől kezdve „a megye állandó küldöttségeinek elnöke” vette át, akit a megyei tanácsok választottak.⁶¹ Ezt az elnöki funkciót azonban, miként a városok polgármesteri hivatalát is, nem egyértelmű választási eredmények esetén a tartományi igazgató maga (de a belügyminiszter is) kinevezés által betölthette. Nemkívánatos választási eredmények esetén az előnyben részesítendő párt számára valamely testületben még akkor is többség volt létrehozható, ha a választások kimenetele valójában kedvezőtlen volt: mégpedig „a városi tanács hivatalból kinevezett tagjai” számának növelése által például a „nemzeti egyházak” vagy gazdasági kamarák további képviselőivel. Az 1930-as évek közepén bevezetett újabb közigazgatási reformok aztán újból megerősítették a központi szerveket, s ugyanakkor meg-

54 Ilie: *Legion* i. m. 242-252., 275-271.; Ilitchins: *Rumania* i. m. 402-405.

55 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 34.; Kolar: *Rumänien* i. m. 86.; Ilitchins: *Rumania* i. m. 380.; Völkl: *Rumänien* i. m. 112.

56 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 103., 34.

57 Ammende (szerk.): *Nationalitäten* i. m. 399.; Kolar: *Rumänien* i. m. 87.; Ilitchins: *Rumania* i. m. 381.

58 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 34. és Diószegi (szerk.): *Hetven év* i. m. 37., a következő példákkal: Maros-Torda vármegyében 1910-ben 134.166 magyar és 71.909 román lakott. Az 1930-as megváltozott megyehatárokon belül 123.317 magyar és 132.719 román (l. még: Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 79-94.); Szatmár megyében 1925-ben a lakosság 65,1%-a volt magyar, 1925 után már csak 46,2%, Bihar megyében 1925 előtt 52,8%, 1925 után már csak 42,4% stb.

59 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 90., 92.; Gündisch: *Sachsen* i. m. 188.

60 Kolar: *Rumänien* i. m. 88.; Ammende (szerk.): *Nationalitäten* i. m. 400.; Ciobanu: *Minderheitenproblem* i. m. 64.

61 Kolar: *Rumänien* i. m. 87.

nyirbálták a kisebbségek nyelvhasználati jogait a hivatalos fórumokon.⁶² Hogy a kisebbségek köréből származó hivatalnokok számát tovább csökkentse a közigazgatásban, 1934-től kötelezővé tettek számukra egy újabb nyelvvizsgát, miután egy másikon az 1920-as évek elején már sikerrel átestek. Vidéki adminisztrációkat irányító román politikusok megtiltották a kisebbségi nyelvek használatát a hivatalokban. Az ostromállapot kihirdetése alkalmat adott a hatóságoknak arra, hogy a kisebbségi sajtóban csak a helynevek román változatának a használatát engedélyezzék.⁶³ A háború előtti utolsó közigazgatási reform (1938) végül tíz tartományra osztotta az országot, megszüntette a helyi autonómia minden maradványát, és a megyéket egy-egy királyi kormányzó felügyelete alá helyezte.⁶⁴

Az a mód tehát, ahogyan a román kormányok Erdély problémáit kezelték, nem volt alkalmas arra, hogy a magyar kisebbséget az új állammal szemben rokonszenvre hangolja. Megállapítható az is, hogy a román kormányok nem voltak képesek a magyaroknak Budapesttel szemben 1914 előtt Erdély elhanyagolása miatt létezett elégedetlenségét kihasználni és a maguk javára fordítani. Bukarest fentebb elsorolt adminisztratív intézkedései, a parlamenti választások lebonyolítási módja, és az ország kisebbségeinek hátrányos helyzetbe hozása azt mutatják, hogy Erdélyben 1918 után ugyanolyan asszimiláló politika élt tovább, mint amilyen azelőtt létezett, csak ellentétes előjellel.

2. A magyar kisebbség politikai stratégiái 1918-tól 1930-ig

2.1. A magyar kisebbség demográfiai és társadalmi szerkezete

Románia területe és népességszáma, mint láttuk, 1918-ban megduplázódott. A két világ-háború közötti népszámlálások közül az 1930-as számít a legmegbízhatóbbnak, ezért mi is ezt fogadjuk el kiindulási alapnak.

1. táblázat: Románia népessége 1930-ban anyanyelv és nemzeti hovatartozás szerint⁶⁵

Lakosság	Anyanyelv		Nemzetiség	
	Lélekszám	%	Lélekszám	%
Román	13 180 936	73,0	12 981 324	71,9
Magyar	1 554 525	8,6	1 425 507	7,9
Német	760 687	4,2	745 421	4,1
Zsidó	518 754	2,9	728 115	4,0

62 Ammende (szerk.): *Nationalitäten* i. m. 399.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 159-161.; Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 34.; Kolar: *Rumänien* i. m. 88., 95.; Diószegi (szerk.): *Hetven év* i. m. 21. A kisebbségi nyelvhasználatról l. még Pană (*Minoritari și majoritari* i. m. 121-125.) egyoldalú nézőpontját.

63 Kolar: *Rumänien* i. m. 94-98.; Seton-Watson: *Eastern Europe* i. m. 301.; Völkl: *Rumänien* i. m. 115.

64 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 34.

65 Az adatok forrása: Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 40.; l. még: Kolar: *Rumänien* i. m. 58.; Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 10. A magyar kisebbség demográfiai mozgásairól áttekintést nyújt Varga Árpád: Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. sz. folyamán. *Regio* 2002, 1. sz. 171-205.

Lakosság	Anyanyelv		Nemzetiség	
	Lélekszám	%	Lélekszám	%
Rutén, ukrán	641 485	3,6	582 115	3,2
Orosz	450 981	2,5	409 150	2,3
Bolgár	364 737	2,0	366 384	2,0
Török, tatár	288 073	1,6	282 663	1,6
Cigány	101 015	0,6	262 501	1,5
Szerb, horvát, szlovén	47 724	0,3	51 062	0,3
Egyéb	148 475	0,7	222 786	1,2
Összesen	18 057 028	100,0	18 057 028	100,0

Ezeket az adatokat a szakemberek túlnyomó többsége elfogadja, bár kortárs kisebbségi vezetők a saját népcsoportjuk számarányát magasabbnak tartották.⁶⁶ Az 1918 után Romániához került területeken a magyarok a lakosság egynegyedét tették ki.

2. táblázat: Erdély lakossága 1930-ban anyanyelv és nemzeti hovatartozás szerint⁶⁷

Lakosság	Anyanyelv		Nemzetiség	
	Lélekszám	%	Lélekszám	%
Román	3 233 362	58,2	3 208 804	57,8
Magyar	1 481 164	26,7	1 355 496	24,4
Német	542 068	9,8	545 138	9,8
Zsidó	109 868	2,0	178 799	3,2
Cigány	43 000	0,8	107 202	2,0
Egyéb	140 344	2,5	154 367	2,8
Összesen	5 549 806	100,0	5 549 806	100,0

E számok helyes értékeléséhez azt is tudni kell, hogy az 1918 utáni hatalomváltozás és 1930 között több, mint 200.000 magyar hagyta el a területet,⁶⁸ vagy azért, mert *nem akart*

66 L. pl. Ammende (szerk.): *Nationalitäten* i. m. 385. Itt egy magát meg nem nevező magyar nemzetiségű személy 1.924.000-rel messze túlbecsüli a kisebbség létszámát; de Werner (*Volksgruppenpolitik* i. m. 1067.) is a németekét 800.000-re teszi. Érdekesek továbbá az Ammende által szerkesztett kötetben közölt számok a zsidókról (i. m. 428.) és az oroszokról (i. m. 434.). Illyés (*Siebenbürgen* i. m. 41-44.) is kétségbe vonja a hivatalos számok hitelességét és ellentmondásokat emleget; Kolar (*Rumänien* i. m. 49.) főleg a zsidók nagyságrendjét elemzi kritikusan. Nagyon vitatott a csángók száma, így a moldvai katolikus magyarok létszáma 21.000 (pl. Kolar: *Rumänien* i. m. 53., ő az 1930-as számokat veszi át) és 110.000 (l. Ammende (szerk.): *Nationalitäten* i. m. 384.) között ingadozik. Túlzottnak tekinthető egy református lelkész becslése, aki az 1930-as évek közepén 250.000 regáti magyarból indult ki, l. Nagy Sándor: *A regáti magyarság*. Kolozsvár, 2000. 35.

67 Az adatok a történeti Erdélyre és a Magyarországtól elcsatolt vármegyékre vonatkoznak, l. Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 41.; Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 135.

68 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 17.; Kolar: *Rumänien* i. m. 51.

Romániában maradni (főleg a hivatalnokréteg tagjai), vagy mert a földreform, illetve egyéb román kormányintézkedések kiváltotta gazdasági nehézségek miatt *nem tudott* itt tovább élni.

A korabeli magyar kisebbségen belül több olyan számbelileg jelentős helyi csoport különíthető el, melyeket saját közösségi tudat, összetartozási érzés meg szervezettség jellemezett. A legnagyobb és legegységesebb közülük a Románia közepén lakó székelyeké volt. Számukat fél millióra becsülték. Három megyében (Csík, Háromszék, Udvarhely) a lakosság 80–92%-át alkották. Körülbelül ugyanennyi magyar lakott közvetlenül a magyar határ mentén, tehát az ország északnyugati részén. A magyarok e kompakt tömbökön kívül nagy számban éltek vegyes lakosságú területeken is, főleg a városokban.⁶⁹ Erdélyben ugyanis a városokon demográfiailag egyértelműen a magyarok és a szászok osztozkodtak: 49 városból a század elején (1910) 32-ben volt a magyarság túlsúlyban, 9-ben a németek, és csak 8-ban értek el a románok relatív többséget.⁷⁰

Ha foglalkozásuk szerint próbáljuk az erdélyi magyarságot csoportosítani, a következő képet kapjuk: a nyugati határ mentén lakóknak majdnem a fele városokban élt, mint „fontos iparágak, mesterségek és az értelmiség képviselője”.⁷¹ Jelentős számban tartoztak a zsidó felekezethez, ami a '30-as években a magyarságon belül társadalmi vitákhoz vezetett. A székelyek túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozott, de sokan vállaltak közülük a regátban munkát napszámosként, alkalmi munkásként, pincérként stb. Változatosnak mondható a magyarok társadalmi rétegződése: a magyarországi főnemesi családokkal rokonságban álló erdélyi arisztokraták álltak a skála egyik szélén – ők alkották a nemzeti-konzervatív tábor magját –, a kisbirtokosok, kézművesek, gyári munkások és földművesek a másikon – közülük kerültek ki a szocialista és kommunista ideológiák szimpatizánsai.⁷² A vázolt földrajzi, társadalmi és ideológiai sokféleséghez hasonló képet mutatott a magyarság vallások szerinti megoszlása is: mintegy 40–40%-uk volt katolikus, illetve protestáns (lutheránus, kálvinista), majdnem 200.000 unitárius és 180.000 zsidó. Erdélyben a zsidóság nagy része magyar anyanyelvű és kultúrájú volt, habár sokan jiddisül (is) beszéltek. A magyar érzelmű, nyelvű és kultúrájú zsidók többsége az OMP-re szavazott, míg a főleg 1918 után teret nyerő cionisták előbb egy *Zsidó Parlamenti Klubot* alapítottak, majd 1931-ben megalakították a *Romániai Zsidó Pártot*.⁷³ Az erdélyi zsidó társadalom tehát nem volt egységes, és a benne fokozatosan erősödő nemzeti mozgalom, a cionizmus a magyar kisebbség egyes részeiben zavart keltett. Ezek a zsidókat a harmincas években, általánosítva, a kisebbség elárulásával vádolták. Mint-hogy a romániai magyarság sem alkotott semmilyen szempontból egységes társadalmat, 1922-ben létrejött politikai szervezetének (Országos Magyar Párt) el kellett döntenie, hogy magát valamelyik vallás, illetőleg társadalmi réteg, vagy éppen minden magyar képviselőjének, tehát etnikai alapon szervezett pártnak fogja-e föl. A párt ezt úgy oldotta meg, hogy a vezető grémiumokban igyekezett minden felekezetnek helyet szorítani. A romániai magyarság jellemzésére az idevágó magyar szakirodalom a *kényszerközösség* kifejezést használja⁷⁴ annak kiemelésére, hogy ez a kisebbség állami hovatartozását saját akaratától függetlenül kényszerült

69 Kolar: *Rumänien* i. m. 51.; Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 65-68.; Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 151-155.

70 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 68.; Scurtu – Boar: *Minoritățile* i. m. 238-241.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 413.

71 Elemér Jakabffy: Die besondere Lage der Magyaren in Rumänien. *Ostland. Vom Leben der Auslandsdeutschen*. I. Sonderheft, 1929. Zur Nationalitätenkunde Rumäniens. 205-211.

72 Jakabffy: *Besondere Lage* i. m. 206.

73 Ladislau Gyémánt: *Evreii din Transilvania. Destin istoric. The Jews of Transylvania. A historical destiny*. Cluj-Napoca, 2004. 249-266., főleg: 250-253., 259-264.

74 Pl. Bárdi: *Kisebbségpolitikai stratégiák* i. m. 36., 59.

megváltoztatni. Ezáltal 1918 után olyan, földrajzilag egymástól távoli és más-más társadalmi réteghez tartozó csoportok tagjai találták magukat hirtelen egy új államon belül egy táborba tartozónak, akiknek addig egymással majdnem semmilyen kapcsolatuk sem volt. Végül nem lényegtelen tény, hogy főleg a nyugati határ mentén élők számára Budapest mind földrajzilag, mind szellemileg közelebb volt, mint Bukarest, nem is szólva a nyelvi-kulturális azonosságról. A nyugat-európai (főleg német) műveltségű polgárságot és a földbirtokos rétegeket 1918-ban látszólag áthidalhatatlan szakadék választotta el a székely falvak világától. Így lesz érthető Francis nemzetfogalma: *elgondolt rend*, melyet Kneer tárgyunkra is kiterjeszt, amikor azt mondja, hogy egy kisebbség is csoportként csupán egy megfigyelő által elképzelt entitás, amelyben a tagok „egymás közti direkt kontaktusa márcsak a számbeli nagyság miatt is kizárt. Nem mondható továbbá, hogy valamely kisebbség összes tagjai minden normával és értéktételezéssel egyetértenek, és megbízható csoportlojalitást mutatnak. A kisebbségek [...] nagyon heterogén képződmények, mi több, a kisebbség identitását nem ritkán pusztán néhány szereplő cselekedetei fejezik ki szimbolikusan mind befelé, mind kifelé: általában a politikai és a kulturális elit tagjai ezek.”⁷⁵

2.2. A passzivitástól az aktivitásig (1918–1922)

„[...] megrendült és megrepedt a világ addig érvényesnek ismert fogalma, s egy adott pillanatban szétporlott – hangtalanul –, mint a némafilmek összeomló épületei. Kétségtelen, más bolygóra kerültünk. Ennek a bolygónak forgása, gyorsasága és iránya merőben különbözött azétól, amelyen addig éltünk” – így próbálta érzékeltetni az író Szemlér Ferenc 1939-es visszatekintésében a két évtizeddel korábbi események – a Monarchia összeomlása és az anyaországtól való elszakítatás – megdöbbentő élményét a magyar kisebbség szemszögéből.⁷⁶ Az idézet jól mutatja azt is, milyen zavart és bizonytalanságot keltő hatással volt az erdélyi magyar kisebbségre az idegennek érzett román államhatalom kiépítése. A helyi magyar vezetőrétegek értetlenséggel reagáltak a román előrenyomulásra, s ez megakadályozta őket mind konkrét ellenállási akciók szervezésében, mind az összehangolt cselekvésben.⁷⁷ 1918. december 9-én a budapesti kormány Apáthy István helyi politikust és tudóst nevezte ki Kelet-Magyarország főkormánybiztosává. Apáthy azonban tehetetlenül nézte a román csapatok behatolását, jóllehet végrehajtó hatalommal is fölruházták. Amiatt azonban, hogy a román hadsereget a budapesti kormányzat az antant csapatának tekintette, nem lehetett neki ellenállni, s az így lassan és szinte harcok nélkül nyomult előre északnyugati irányba a Tisza felé.⁷⁸ Az 1918 őszen megalakított magyar, illetőleg székely Nemzeti Tanácsok 1918. december 22-én még meg tudtak tartani egy közös tömeggyűlést Kolozsváron; ezen Apáthy 40.000 ember előtt az erdélyi magyarok számára is önrendelkezési jogot követelt, két napra rá azonban a magyar hatóságok átadták a várost a hatalom új birtokosainak. 1919 elején az erdélyi magyar közigazgatás alkalmazottai azzal az indokkal tagadták meg a román államra

⁷⁵ Kneer: *Nationalstaat* i. m. 91.

⁷⁶ Idézi Nagy György: Erdély magyar szellemi élete a két háború között (1918–1940). In: Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra*. Budapest, 2001. 165-197., itt: 166.

⁷⁷ Nemesak az erdélyi és a felvidéki magyarságot jellemezte ez az ájultnak nevezhető magatartás, hanem pl. a dél-tiroli németeket is az olaszok bevonulásakor. Rolf Steiminger: *Südtirol im 20. Jahrhundert*. Innsbruck, 1997. 34.

⁷⁸ K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 69.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 11.

leteendő hűségeskü, hogy őket korábbi esküjük a magyar államhoz köti.⁷⁹ Emögött az érvelés mögött az a gondolat is ott munkált, hogy ezzel is akadályozzák a román államiség kiépítését, pontosabban azt, hogy a román küldöttség a békekonferencián az erdélyi magyarság együttműködésére is hivatkozhasson, amikor Erdély Romániához való csatlósát tárgyalják. A berendezkedő román hatóságokkal és katonasággal szemben fegyveres ellenállásra csak elvétve került sor.⁸⁰

Az erdélyi magyarság központi településeitől (Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely) távol azonban magyar politikusok az alakuló román államiséghez való viszony más formáival is próbálkoztak.⁸¹ Ezeknek az elképzeléseknek a jelentősége abban van, hogy egyáltalán felmerültek. Annak a hatalmi vákuumnak az eredményei, amely ekkor a később Romániához került területek nagy részén uralkodott. A Bánát némely részére például a román hadsereg csak 1919 nyarán tudott bevonulni. Addig ott a rendet szerb és francia egységek tartották fenn.⁸² A helyzet bizonytalanságát az is mutatta, hogy magyar tisztviselők kérdésére, vajon a román hadsereg hódítóként jön-e, vagy a győztes hatalmak által megbízott megszállóként, több román tiszt az utóbbi minőséget jelölte meg. A magyar közigazgatást is gyakran hosszabb ideig zavartalanul működni hagyták.⁸³ Erdély, illetőleg részei jövőbeni államjogi helyzetének ez a bizonytalansága azt a hitet erősítette meg a magyarokban, hogy a határváltozás kimenetele ismeretlen és nyitott dolog, egyetlen döntés sem végleges. Ugyanakkor aziránt nem létezett kétely, hogy csakis egy békekonferencia oldhatja meg a hovatartozás kérdését. Mégis 1918–1919-ben helyi magyar politikusok megkísérelték szűkebb hazájuk sorsának alakítását saját kezükbe venni. Így került sor arra, hogy 1918. október 31-én Temesvárott magyar politikusok kikiáltották a *Bánati Köztársaságot*, hogy ezzel a szerb annexiók törekvéseit megelőzzék.⁸⁴ Próbálkozásuknak a szerb csapatok november 17-i bevonulása vetett véget. Szintén rövid életű és csekély jelentőségű volt Kós Károly író és építész *Kalotaszeg Köztársasága* Kolozsvár mellett. Paál Árpád 1919 januárjában a *Székely Köztársaság* ötletét vetette föl a többségükben székelyek által lakott megyékre korlátozva. Elgondolása Jászi Oszkár, a

79 A vármegye házán teljes a román impérium. Mi lesz az eddigi tisztviselőkkel? In: *Keleti Újság* (a továbbiakban: KÚ), 1919. II. 19. 2. A magyar kormány is utasította azonban a magasrangú hivatalnokokat 1918 novemberében, hogy tagadják meg a hűségeskü letételét, hisz az ilyen követeléseket több nemzetközi szerződés is tiltotta, l. K. Lengyel: *Kompromisszum* i. m. 96. Az erdélyi magyar tisztviselők magatartásáról l. Fráter Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben*. II. n., 2003. 193–250. Az igazságszolgáltatásban dolgozó magyar tisztviselőkkel szembeni bánásmódról, illetőleg az ő magatartásukról Gheorghe Iancu közölt nemrég forrásokat: *Justiție românească în Transilvania (1919)*. Cluj-Napoca, 2006 (lásd főleg a bevezető tanulmányt: 7–88.).

80 Itt a *Székely Hadosztály* 1919 tavaszi ellenállását kell megemlíteni. L. erről Fráter: *Erdélyi helyzetkép* i. m. 157–193.; Józsa András: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997. 275–294.; Raffay Ernő: *Erdély 1918–1919-ben*. Tanulmányok. II. n., 1987. 137., 147., 286. és 301. A számtalan korabeli „irredenta” perek egyikét bemutatja és elemzi Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék és ami előtte következik... A temesvári levante-pör 1919–1920*. Budapest, 2006.

81 László Szarka: Nationale Regionen in Ungarn und die Kantons- und Autonomiepläne von Oszkár Jászi im Winter 1918–1919, és Zoltán Szász: Die ungarischen Siebenbürgen-Pläne (1918–1920), in: Heppner – Staudinger (szerk.): *Umbruch* i. m. 97–117.

82 Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920. *Aetas* 1993, 3. sz. 76–118., itt 82. Igencsak informatív Jakabffy Elemér kortárs bánági politikus feljegyzése: A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében. In: uő: *Kisebbségi sorskérdések*. Válogatta, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította Balázs Sándor. Kolozsvár, 2005. 35–106.; Fráter: *Erdélyi helyzetkép* i. m. 118–132.

83 Bárdi: *Impériumváltás* i. m. 85., 88. E ponton is több párhuzam fedezhető fel Dél-Tirollal, ugyanis a bevonuló olasz katonaság hasonló kijelentéseket tett, és a német közigazgatást is ideiglenesen a helyén hagyta, l.: Steininger: *Südtirol* i. m. 16.

84 Bárdi: *Impériumváltás* i. m. 81.

polgári-radikális politikus Magyarország kantonizálására vonatkozó terveire vezethető vissza.⁸⁵ A Székely Köztársaságot politikailag semlegesnek, gazdaságilag mind Magyarországgal, mind Romániával szoros kapcsolatban állónak képzelte el.⁸⁶ Politikai jelentősége e tervnek természetesen sosem volt.⁸⁷ Egy másik vidéki politikus, Gyárfás Elemér is kidolgozott egy alternatívát az egyoldalú – román vagy magyar – nemzetállam gondolatával szemben egy független Erdély víziójáról *A három erdélyi nemzet uniójának alapelvei* címmel. Tizenkét pontból álló tervét eljuttatta ugyan román politikusokhoz, de rá kellett jönnie, hogy számukra Erdély autonómiája már nem tárgyalási alap.⁸⁸

Más magyar csoportok a berendezkedő új hatalmi szervek megkerülésével akartak nemzetközi fórumokhoz fordulni. Letartóztatása előtt, de az alatt is Paál volt tisztviselők egy – *Szellemi Front* nevű – mozgalmának tagjai közé tartozott. Ennek a konzervatív, korabeli szóhasználat: antibolsevista szövetkezésnek az volt a célja, hogy a román fennhatóság növekedésének tényével legalább *passzív tiltakozást* állítson szembe. 1919 tavaszán kolozsvári központja kapcsolatot tartott Horthy Miklósnak a Tanácsköztársaság ellen Szegeden gyülekező csoportjával. Ennek kellett volna még 1919 májusában Erdély magyar és székely lakosságának azt az óhaját a békekonferenciához eljuttatnia, hogy továbbra is ragaszkodnak a Magyarországhoz fűző szoros kapcsolataik fönntartásához.⁸⁹ Csak ugyanezen év nyarán és kora őszén jutottak el a mozgalom vezetői, köztük nem utolsósorban Paál a felismeréshez, hogy Erdély sorsa a békekonferencián már megpecsételődött. Új politikai stratégiák kidolgozására ezért most már az új, és csak kelleltlenül elfogadott állami-jogi viszonyok szem előtt tartásával kerülhetett sor.⁹⁰

Azt, hogy Románia a nagyhatalmakkal 1919. december 9-én kisebbségvédelmi szerződést írt alá, Erdély magyar lakossága a rendkívüli állapot miatt csak hetekkel később tudta meg egy becsempészett angol újságból. Ez a hír Paálban azt a bizakodást erősítette meg, hogy az erdélyi magyar érdekek az új politikai központtal, Bukaresttel szemben eredményesen képviselhetők lesznek. Azon kezdett gondolkodni, hogyan hozhatók összhangba saját, etnikai és regionális érdekeken alapuló elképzelései a román nagyhatalmi politikával. Ebben az összehangolásban a kisebbségvédelmi szerződésnek jutott a kiegyenlítő szerep az új román állam „jogi realitásával” szemben.⁹¹ Kisebbségpolitikailag Paál elképzeléseinek kettős kihatása lett volna: az adott államiságon belül – a nemzetközileg jóváhagyott szerződéstől támogatva – „nemzeti, egyházi, iskolai és egyéb közéleti jogokat” akart kiharcolni, a határokon kívül pedig népcsoportjának olyan, a „közgazdasági világforgalomba való kapcsoltságokat is, melyek a magyar etnográfiai területeken Románia szuverenitását” csupán névleges uralomra mérsékeltek volna.⁹²

85 Fischer: *Jászi* i. m. 121.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 103.

86 Paál: Emlékirat a semleges, független Székely Köztársaságról. Közzölte Bárdi Nándor in: *Magyar Kisebbség* 2003, 2-3. sz. 115-134.

87 Mikó azt állítja (*Huszonkét év* i. m. 15), hogy Paál a helyi hivatalnokokat feleskette a köztársaságra; K. Lengyel éppúgy kétségbe vonja ezt (*Kompromiß* i. m. 106.), mint Bárdi a forráshoz írt bevezetőjében.

88 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 111-113.

89 Bárdi: *Impériumváltás* i. m. 102.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 98.

90 Lucian Leuştean a magyarok szellemi távolságtartását a berendezkedő román államisággal szemben csak a Magyarországhoz való ragaszkodásukra és az 1919-es erdélyi katonai műveletekre vezeti vissza, anélkül, hogy az itt bemutatott erdélyi magyar alternatív elképzeléseket figyelembe venné. Lucian Leuştean: Rumänische Mehrheit und ungarische Minderheit in Siebenbürgen in den ersten Jahren der Zwischenkriegszeit. In: Flavius Solomon – Alexander Rubel – Alexandru Zub (szerk.): *Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*. Iaşi-Konstanz, 2004. 99-108.

91 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 119.

92 Paál 1920. májusi feljegyzését K. Lengyel idézi (*Kompromiß* i. m. 120.); uő: Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919/1920. *Korunk* 1991, 10. sz. 1265-1269., idézet: 1266.

Az új államiság valóságába való lassú beletörődés folyamata is eljutott végül oda, hogy a magyarság fölismerte: itt az ideje konkrét lépéseken és célkitűzéseken gondolkodnia. Ez a helyzet 1920 nyarán, a trianoni békeszerződés aláírása után állt elő,⁹³ minthogy addig az erdélyi magyarság mértékadó képviselői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Erdély végleges átadásáig a magyar kisebbségnek a politikai passzivitás álláspontját kell képviselnie, mert ezzel is megmutathatja a világnak, hogy közreműködése megtagadása által az új államiságot ellenzi. Ebben nemcsak az állami alkalmazottak elutasító magatartása volt fontos, hanem a tartózkodás is az ország politikai életébe való bekapcsolódástól. Mert normális pártpolitikai tevékenység, netán az 1919-es romániai választásokon való részvétel esetén a román delegáció a párizsi békekonferencián joggal beszélhetett volna máris sikeres integrációról és a kisebbség politika-alakító szándékáról.⁹⁴ Magyarország azonban 1920. június 4-én aláírta a trianoni békeszerződést, s ez a tény – terjedt el a gondolat Erdélyben – megszabadította a kisebbséget a passzivitás erkölcsi kötelességétől. Paál ezért 1920 nyarán erdélyi magyar körökben az autonómia gondolatát kezdte jelszóként terjesztetni,⁹⁵ föllépett a Magyarországra való átköltözések növekvő hulláma ellen,⁹⁶ sőt, a magyarokban reményt ébresztett egy, az új államközpontról megszerzendő „nemzeti öngazgatás” iránt is.

Ezek a próbálkozások világosan mutatják a romániai magyarság politikai vezetésének határozatlanságát és ingadozásait, amin nem is lehet csodálkozni, hiszen döntenie kellett a Magyarországhoz fűző lojalitás, és az új állami-jogi forma elfogadása között. A magyar államiságtól való búcsú kényszeredett, természetesen nehéz és így is csak fokozatosan véghezvihető feladat volt. Az új hatalmi viszonyok szorító realitása azonban, azzal a fölsimeréssel együtt, hogy a passzivitás tovább folytatása csak még jobban gyengítené a magyar pozíciókat, 1920 végén újból az aktív politika folytatásának szükségességét tudatosította.

Az ez irányba tett első lépések során kiderült a kisebbség ideológiai sokfélesége, és az egymással versengő csoportok stratégiáinak ellentmondásai. Elsőnek a *Szellemi Front* konzervatív tagjai gyűltek össze Grandpierre Emil vezetésével 1920. december elején Kolozsvárott.⁹⁷ A legcélszerűbbnek egy olyan szövetség alapítását tartották, amely pártokon fölül áll, minden magyart magába tömörít, és őket mind a kormánnyal, mind a Népszövetséggel szemben képviselő fórumként működik.⁹⁸ 1921. január 9-én szervezésükben sor került a *Magyar Szövetség* első gyűlésére. Jóllehet ennek a magyar nyilvánosságban pozitív visszhangja volt,

93 Bernády György marosvásárhelyi politikus már 1920 tavaszán több kísérletet tett arra, hogy a magyarokat politikai aktivitásra serkentse. Próbálkozásaival azonban – úgy tűnik – egyedül állt, mert kísérleteit a magyar közvélemény visszautasította. Sebestyén Mihály: Másnap. Adalékok Bernády György 1919–1920-as pályaképehez. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997. 294–340.

94 Scurtu többször is emleget magyarokat, akik az 1919-es választásokon részt vettek (l. pl. Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 36.; Ioan Scurtu: *Evoluția partidelor politice*. In: uő: *Istoria Românilor* i. m. VIII. 237.). De ezeket a magyarokat éppoly kevésbé ismerték el képviselőiként, mint azokat, akik később is román pártok listáin jelöltették magukat, l. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 42. és K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 96.

95 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 122.

96 Csak 1920-ban 70.000 magyar telepedett át az anyaországba. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 17.

97 Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* 1928, 2. sz. 130–137. Grandpierrék kolozsvári tevékenységének (amellett, hogy a kisebbség politikai vezetését nem akarták Bernádynak átengedni) volt egy kifejezetten helyi vonatkozása, pontosabban: Marosvásárhely-ellenes éle is. Ők ugyanis Kolozsvárt tekintették a magyarok egyedül lehetséges földrajzi, politikai, szellemi és tudományos központjának. L. Sebestyén: *Másnap* i. m. 330.

98 Grandpierre: *Magyar Párt* i. m. 132.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 19.; Sulyok István: Az erdélyi magyarság politikai szervezete. In: Sulyok István – Fritz László (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. I. Kolozsvár, 1930. 8–31., itt: 9. Korabeli érvelés: Költő Gábor: Helyzetünk s jövőnk. In: *Ellenzék* (a továbbiakban: Ell.), 1920. XII. 25. 8.; Grandpierre Emil: Magyar szervezkedés. In: Ell. 1920. XII. 25. 7.

hamar megszólaltak ellenzéki hangok is. Ezek nem akarták a kisebbség politikai vezetését a konzervatívoknak átengedni, s egy kivárá és a hátrányos helyzet miatt csupán panaszkodó magatartás helyett a Románia politikai életében való aktív részvétel szükségességét hirdették. Az így gondolkodó *aktivisták* 1921. január végén léptek a nyilvánosság elé a *Kiáltó Szó* című röpirattal. Ennek szerzői Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István voltak. Nemcsak az aktív politizálás szükségességéről akarták meggyőzni a magyarságot, de a román államnak is együttműködést kínáltak, ha az Erdélyt illetően hajlandó engedményekre: „minket kiszakítottak, kidobtak abból a műhelyből, amely a mi izzadságos munkánk segédelmével épült fel egykoron” – jellemezte Kós félreérthetetlen szavakkal a hatalomváltás mikéntjét, és így folytatta: „Nem kérdezték: akarjuk-e? Mi pedig mai napig nem akartuk elhinni, hogy ez megtörtént, hogy ez megtörténhetett. És két esztendeje, hogy nem dolgoztunk. De vártunk. Vártuk reménykedve, hívőhittel, hogy felkeljen számunkra a nap: *napnyugaton!*”⁹⁹ A magyar kisebbségnek azonban bele kell törődnie új állami hovatartozásába és erőit szűkebb hazájára kell összpontosítania. Kós így a regionalizmust állította előtérbe a túlélés érdekében: „Dolgozunk kell, ha élni akarunk és *akarunk* élni, tehát dolgozni fogunk... Napnyugat felé pedig ne nézzünk többé... A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsilvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és *van*.” A romániai magyar publicisztikában addig, de azután is ritka egyértelműséggel csak bizonyos konkrét feltételek teljesítése esetére ajánlotta fel Kós a többségnek a kisebbség fizikai és szellemi teljesítőképességét: „Mi, kétmillió dolgozó, adózó, anyagi és kultúrértékeket produkáló polgár felséges erőgyarapodása vagyunk Romániának. De mi, kétmillió nem dolgozó, improduktív, gyűlölködő, alattomos belső ellenség: borzalmas rákfénje vagyunk Romániának. Nyíltan és őszintén valljuk azonban: inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek. De azzal a feltétellel, ha megadatik számunkra az új keretek között az a minimum, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezerszentes múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk [...] Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*”¹⁰⁰

A kiáltvány két társszerzője a magyar kisebbség által követendő politikai stratégiákkal foglalkozott egészen konkrét javaslatok megfogalmazásaig. Zágoni István szerint az autonómiát helyi önzagzatások alkotnák magyar közigazgatással és jogszolgáltatással. Demokratikusan választott magyar *nemzetgyűlés* volna a kisebbség népképviselője. Az érdekeit érintő törvényeknek magyarul is meg kellene jelenniük. Zágoni is figyelmeztet arra, hogy a területi jogok megtagadása „halálos mérge csíráját” rejti magában.¹⁰¹

A kiáltványnak *A politikai aktivizmus rendszere* című részében Paál Árpád fejtette ki álláspontját. Itt megfogalmazott gondolataiból kiindulva vált Paál a '20-as években a kisebbség

99 A *Kiáltó Szó*t az 1980-as években megjelent reprint kiadásból idézzük (az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa /jelzet: MC 107.478/ szerint ennek megjelenési helye Budapest, megjelenési éve pedig 1988.). *Kiáltó Szó: A Magyarság Útja: A politikai aktivitás rendszere*. Megírták: Kós Károly; Zágoni István Dr., Paál Árpád Dr. Kapu Könyvek. II. n., é. n. 2. A kiáltvány Bárdi Nándor megjelenés előtt álló szöveggyűjteményében is szerepel, l. uő (szerk.): *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi reálpolitikák*. I. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történelmének tanulmányozásához 1918–1944. A gyűjteményből átvett szövegekre ezután a gyűjtemény rövid címével és az idézett szöveg sorszámaival utalunk.

100 *Kiáltó Szó* i. m. 5.

101 Uo. 35.

konzervatív részével szemben a demokrácia, a politikai aktivitás és az állammal szembeni konstruktív magatartás képviselőjévé. A békeszerződések szerinte a „nemzeti lét” biztonságát jelentik a magyar kisebbség számára, amely „külön nemzetté” vált. A választandó stratégia ezért nem lehet egy mindent tagadó magatartás, mert a világ demokratikus nyilvánossága nem tud mit kezdeni sem panaszokkal, sem a saját jogok állandó hangoztatásával. Másrészt az új világhelyzet által uralomra került demokrácia nem jelenti azt, hogy a korábban uralkodó népek uraltakká váltak, mert minden terület több mással van sokoldalú kapcsolatban. Egy vidék hanyatlása a másokét is maga után vonná, s ezért a világ „erkölcsi erői” az erőszakcselekményeket leküzdénék, hogy megteremtsék az emberiség életének egy magasabb, kiegyenlítő szintjét. A magyar kisebbség feladata, hogy a népek együttélésének a maga lakóterületén való biztosításával e „jobb” világ, a világdemokrácia eljöveteletét előkészítse. Ehhez van szükség a Magyar Szövetségre, amely a kisebbség „életigényeit” a parlamenten belül és kívül, egészen a nemzetközi fórumokig rendezi. Paál szerint az öngazgatás szabadsága és területi, valamint szervezeti fölépítése az államalkotó nemzetek együttműködése által a garancia a népi és nyelvi határok kellemetlen voltának eltüntetésére. Amikor a Magyar Szövetség e fejlődés részesévé válik, s ezáltal a Duna menti államok gazdasági egységének megteremtéséhez, valamint a valamikor megszületendő Európai Egyesült Államok létrejöttéhez hozzájárul, a népek közti békét is előmozdítja. „Nincs vége semminek, hanem ezután kezdődik az emberiség életének a szebbik útja. Lépünk rá bátor léptekkel” – szólította föl Paál a magyarokat.¹⁰²

A magyar kisebbségnek ez az első – mind a magyar, mind a román nyilvánosságához intézett – egyértelmű szándéknyilatkozata jól mutatja, mennyire félreismerték említett képviselői helyzetét, erejét s az államhoz való viszonyát. Semmi sem állt ugyanis távolabb a Kelet-Közép-Európában új hatalmi pozícióba került többségi nemzetektől a két világháború között, mint az állam főnnállása számára veszélyesnek tartott kisebbségeknek önkormányzatot, netán éppen autonómiához való jogot adni.¹⁰³ Maga a magyar kisebbség nem is volt abban a helyzetben, hogy lojalitási ajánlatot tegyen, mert a román politikusok szemében semmilyen tekintetben nem számított egyenértékű tárgyalópartnernek. Kós és Zágoni fenyegetései ezért de facto minden alapot nélkülöztek. Azt azonban a kiáltvány világosan megmutatta, hogy a kisebbségen belül lassan megszületett az akarat arra, hogy sorsának alakítását saját kezébe vegye, mégpedig az új állami-jogi realitások tiszteletben tartásával. A szerzők nem akartak a francia államelnöknek egy jövőbeni új határrendezést illető vigasztaló szavai mögé elvonulni.¹⁰⁴ A magyar kisebbség magatartását mégis a két világháború közötti évtizedekben végig a passzivitás–aktivitás (más kifejezéssel: visszahúzódás a romániai politikai életből – bekapcsolódás ugyanabba, sőt kooperáció akár román pártokkal is) ellentétpárja jellemzi a legjobban.

A két csoport viszonya lassan a lépés–ellenlépés képletét öltötte magára, mert bármelyik fél politikai sakkhúzására a másik válaszlépése következett. Az aktivistává lett Paál értelmezése szerint ebben nemcsak a kivárás vagy részvétel egymást kizáró kérdéseiről volt szó, hanem

102 *Kiáltó Szó* i. m. 48. Feltűnő, mennyire összecseng Paál gondolatmenete Jászi Oszkár 1918-as nézetével. Az utóbbi még 1918 decemberében is bizakodott, hogy a „történelmi fejlődés iránya nem a marakodó nacionalizmus, hanem a kooperáló internacionalizmus felé mutat”. L. Raffay: *Erdély* i. m. 156.

103 Hasonló célokat követtek, de ugyanilyen sikertelenül pl. a szudétánémetek, l.: Ladislav Lipscher: Die parteipolitische Struktur der Minderheiten und ihre staatsrechtlichen Vorstellungen zur Lösung der nationalen Frage in der Tschechoslowakei (1918–1930). *Bohemia* 1981, 22. sz. 341–380.

104 A békeszerződést kísérő levelében Millerand azt a határozatlan kijelentést tette, hogy a szerződés igazságtalanságairól esetleg később, jobb időpontban még tárgyalni lehet, vö. Romsics: *Békeszerződés* i. m. 198. A levelet közli Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történelmi szövegyűjtemény 1914–1999*. I. Budapest, 2000. 138–140. Paál többször utalt a kiáltványban a levélre, anélkül azonban, hogy érdemben tárgyalta volna.

egy másik ellentét megnyilvánulásáról is. Az aktivisták politikai tevékenységük alapját abban látják, hogy nagy néptömegek vegyenek részt a döntések meghozatalában – hangsúlyozta –, ezzel ellentétben viszont a *Magyar Szövetség* kezdeményezői a kevesek állásfoglalását tükröző elitista politika hódolói.¹⁰⁵

Az aktivisták népi támogatottságukat 1921 júniusában akarták demonstrálni: Kós Károly vezetésével nyilvános alakuló gyűlésen megalapították az *Erdélyi Néppártot*.¹⁰⁶ Ezáltal azonban az a helyzet állt elő, hogy két szervezet lépett föl a kisebbség képviseletében. Ezt elkerülendő, tárgyalások indultak a Magyar Szövetség és a Néppárt között, melyek eredményeként az utóbbi több vezéregyéniségét bevonták a Szövetség vezetőségébe: báró Jósika Sámuel megmaradt a Szövetség elnökének, de Kós Károlyt titkárnak választották. Ezzel, úgy tűnt, helyreállt, legalábbis a felszínen, a kisebbség politikai-ideológiai egysége, annál is inkább, mivel a Szövetség az aktivisták több demokratikus alaptételét elismerte. A kisebbség politikai vezetéséért folytatott küzdelem az említett két csoport között ezután a Szövetségen belül zajlott. 1921 októberében azonban báró Jósika elnöknek egy, a román királyné tiszteletére rendezett ünnepélyről való távolmaradását ürügyként használva a kolozsvári prefektus betiltotta a Szövetséget.¹⁰⁷ Az egységes politikai képviselet kérdése így újból megoldatlanná vált. 1922 második felében ezért az időközben újra megalakult Néppárt és az 1922 februárjában a konzervatívok által alapított Magyar Nemzeti Párt erre a célra kijelölt bizottságai több tájékoztató megbeszélést tartottak, s abban egyeztek meg, hogy a pártok *Magyar Párt* néven összeolvadnak, vagyis egyikük lemond a „nemzeti”, másikuk a „nép” jelzőről. Továbbá: a vezető pozíciókat egyenlően osztják el a december 28-i választási gyűlésen. Elnöknek a mindenki által tisztelt Jósika bárót jelölték, alelnöknek pedig Gyárfás Elemért, Jakabffy Elemért, Grandpierre Emilt, Ugron Istvánt és Bernády Györgyöt – ők a későbbi években mind fontos szerepet játszottak a pártban. A Néppárt a maga részéről Kecskeméthy István elnök mellett többek között a nagyobb ismertségnek örvendő Paál Árpádot és Zágoni Istvánt javasolta, Kós Károly pedig az új párt főtitkáráként szerepelt a jelöltek között.¹⁰⁸ A Nemzeti Párt tárgyaló bizottságának elnöke azonban nem tartotta magát az előzetesen kialakított paritásos elosztáshoz. Ennek következtében a Nemzeti Párt képviselői az új szervezet vezető testületeiben hirtelen 80%-os többséget mondhattak magukénak. A konzervatívoknak sikerült így a számukra nem kívánatos személyeket a fontos pozícióktól távol tartaniuk: vagy teljesen kiszorították őket a vezetésből, vagy egy jelentéktelen bizottságban számbeli kisebbségbe kényszerítették. Egyedül Kós kapta meg a neki ígért főtitkári tisztséget.¹⁰⁹ Hiába ültek Paál Árpád és Zágoni István mellett a korábbi Néppárt további képviselői az Elnöki Tanácsban,

105 Paál Árpád: A magyarság pártalakulásai. In: Napkelet 1921, 2. sz. 1340-1343.; a Torda-Maros megye prefektúrájának jelentését a marosvásárhelyi „Magyar Szövetség” alapításáról közli Scurtu – Boar: *Minoritățile* i. m. 258.

106 Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás. *Korunk* 1971, 10. sz. 1501-1512.; György Dénes *Visszaemlékezése*. Megalakul a Magyar Szövetség. Teleki László Alapítvány könyvtára, K 2788/99.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 23.; K. Lengyel: *Kompromisszum* i. m. 157. Az *Erdélyi Néppárt* nevét később *Magyar Néppárt*-ra változtatták.

107 A betiltás előtörténete nemcsak az erdélyi magyar arisztokrácia gondolkodásmódját jellemzi, de az Erdély és a regát közt fennálló eljárásbeli különbségeket is. Jósika báró a bécsi császári udvarban bizonyos etikettszabályok betartását szokta meg. Az ünnepélyre viszont nem kapott meghívót. Csak röviddel a kezdés előtt küldött neki a prefektus egy ceruzával megírt meghívót a névjegykártyáján. Jósika eztnem tekintette a királyi udvartól jövő hivatalos meghívónak, és így nem is ment el. L. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 25.; Grandpierre: *Magyar Párt* i. m. 135.

108 György Dénes *Visszaemlékezése* i. m.; l. még: A Magyar Párt országos megalakulása. KÜ, 1922.XII.28. 1-2.

109 György Dénes *Visszaemlékezése* i. m.; Kós: *Vállalkozás* i. m. 1509. Ezeknek a visszaemlékezéseknek ellentmond viszont György Béla listája (Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez. 1. Csíkszereda – Kolozsvár, 2003. 412.), amelyik Kóst nem tüneti fel főtitkárként. Az ellentmondás feloldása a párt történetével ezután foglalkozó kutatókra vár.

mert ezt ritkán ülésezett, és őket akkor is leszavazták. Több évi passzivitás és stratégiakeresés után sikerült tehát 1922 végére az egységes magyar párt megalapítása. A konzervatívok túlsúlya azonban olyan teherként jelentett benne, amely a következő években mind a kisebbségen belüli politikai eszmecseréket, mind a román politikusokkal való kapcsolatokat erősen megterhelte. Ezen az alapító gyűlésén a Magyar Párt elfogadta később többször is megújított alapszabályát. Ez leszögezte, hogy a párt „tagja minden 20. életévét betöltött feddhetetlen jellemű román állampolgár (férfi és nő), aki magát akár származásánál akár műveltségénél fogva magyarnak vallja.”¹¹⁰ Ugyanakkor első ízben nyilvánította ki a párt azt a fölfogását, hogy az erdélyi magyar nyelvű zsidókat a magyar kisebbség tagjainak tekinti. Ez volt az első fontos jele a budapesti politikától való távolságtartásának, hiszen Magyarországon akkor szigorú numerus clausus törvény volt érvényben, és egy antiszemita *keresztény-nemzeti* kurzus uralkodott. Ez utóbbi hatását a kisebbségre Ligeti Ernő magyar-zsidó újságíró már 1921-ben fölpanaszolta.¹¹¹ Központi pártszervekként az alapítók elhatározták a(z) elnök által összehívható Nagygyűlés, az 50 tagból álló Intézőbizottság és az Elnöki Tanács létrehozását. Ezenkívül több szakbizottságot is életre hívtak, melyek tényanyaggal és szakvéleménnyel voltak hivatva a politikusok segítségére lenni, érveléseiket alátámasztani. Ilyenek voltak: a sajtó-, a gazdasági, a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó szakbizottság. Az ugyanekkor elfogadott pártprogramból kiemelendő a „nemzeti autonómia”, a helyi önkormányzat és az adminisztratív decentralizáció szükségességének megfogalmazása a kisebbségek számára.¹¹²

A román parlament 1919 után az új alkotmányon dolgozott. Mivel a magyarok ebben az alkotmányozó nemzetgyűlésben még nem voltak képviselve, elvárásaikat a sajtón keresztül és följegyzésekben konkretizálták. A nemzeti autonómiának a két politikai áramlat által párhuzamosan kifejtett eszméje jól mutatja, hogy a köztük levő eltérések nem a politikai célra, hanem csak a hozzá vezető útra vonatkoztak. Maga az autonómia-fogalom a *Kiáltó Szót* (1921) követő időben kezdett terjedni és változni – árnyalttá válni –, de mindenképpen a bukaresti egységesítő és központosító tendenciákkal szemben álló, regionális szerkezeti fölépítésű Románia jövőképét sugalmazta. A három erdélyi népelem számára „nemzeti autonómiát” kívánó magyar elképzelések részben még a monarchia idejéből származó gondolatokra támaszkodtak.¹¹³ E soha meg nem valósult terveknek az a jelentőségük, hogy dokumentálják az új állami keretek *elfogadását* 1921 után, mégpedig mindkét oldal – aktivisták és passzivisták – részéről.¹¹⁴ Mert csak egy ilyen alapállásból eredő bizakodás és reménykedés tehetett lehetővé a '20-as évek elején egy új ideológia, a transzilvanizmus létrejöttét: ennek a látható kifejeződései voltak ugyanis az autonómia-tervek. A transzilván eszme megvalósítása magyar hívei számára időnként még realisztikusnak is tűnhetett, mert hasonló hangokat a szászok és a románok részéről is észleltek.¹¹⁵ A jól kidolgozott autonómia-tervekre épülő transzilvanizmus eszméje

110 Sulyok: *Az erdélyi magyarság politikai szervezete* i. m. 11.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 54.

111 Ligeti Ernő: *Erdély vallatása*. Kolozsvár, 1922. 75-87. A magyarországi zsidók helyzetét bemutatja Rolf Fischer: *Entwicklungstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939*. München, 1988. és Gyurgyák János: *Zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.

112 A pártszerveiről Mikó: *Huszonkét év* i. m. 54.; a programot közli Mikó uo. 271-274.; Scurtu – Boar: *Minoritățile* i. m. 498-500.; Bárdi (szerk.): *Történeti kényszerpályák* i. m.

113 E tervek és célok időbeni fejlődéséről, sokrétűségéről és személyi összefonódásairól részletes áttekintést nyújt K. Lengyel: *Kompromisszum* i. m. 193-212.

114 Semminek sem volt ezért kevesebb alapja, mint a román hatóságok félelmének, amely szerint egy állítólag a távolból irányított magyar felkelés állt volna a küszöbön 1923 januárjában 150.000 fegyveres részvételével. Erről ír, minden forráskritikát mellőzve, és a magyar kisebbség hozzáállását teljesen félreismerve Lucian Leuștean: *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe”, (1920–1923)*. Iași, 2003. 221.

azonban nem jelentette az öntudatos és a saját *nemzeti* érdekeket szem előtt tartó politikáról való lemondást. Ezt a Magyar Párt 1923 utáni tevékenysége bizonyítja.¹¹⁶

2.3. Politikai partner keresése (1923–1928)

A pártalapítás jelentősége az egységes magyar képviseleti szerv megteremtésében van. Ezt a hatóságoknak nem volt egyszerű betiltaniuk, mert politikai pártként lépett föl és nem nemzeti egyesületként. A Magyar Pártnak már az alapítását követő évben a bukaresti kormányzat olyan nemzetépítő intézkedéseivel kellett szembesülnie, melyeket a magyarok ellenük irányulóknak éreztek. Csak néhányat említünk közülük: az 1923-as alkotmányt, amely alig vett tudomást az országban élő kisebbségekről, vagy az iskolatörvényt. Ez utóbbit is 1923-ban fogadta el a román parlament. Egyik előírása szerint a nemzeti és vallási kisebbségekhez tartozók gyerekeit, ha családnevük *románosan* hangzik, román tannyelvű iskolába kell iratni. E *névelmezésre* buzdító előírás mellett diszkriminálnak és nemzeti identitása ellen irányulóknak tekintette a magyarság az ún. *kulturzónák* kijelölését is. Ezeket Románia új területein hozták létre (pl. a Székelyföldön és a nyugati határ mentén) azzal a céllal, hogy anyagi előnyök nyújtásával román lakosságot csábítsanak a magyarok lakta területekre.¹¹⁷ Hasonló intézkedésekkel akarták a városokban is kiegyenlíteni a többségi nemzet számbelileg hátrányos helyzetét. E törekvések még egyértelműbbé tették a Magyar Párt vezetői számára a román politikusokkal való szoros együttműködés szükségességét. Csak ezáltal kísérrelhetette meg a párt, hogy a keletkező kisebbségellenes tervekre még idejében befolyást gyakoroljon.

A politikai partner keresése látszólag már 1923-ban sikerrel járt. A kormányzó liberálisok kisebbségellenes és nacionalista politikájuk okán épp úgy nem jöhettek szóba, mint – kilátástalan ellenzéki helyzete miatt – Iuliu Maniu erdélyi Nemzeti Pártja. Az Óromániában igen népszerű Averescu tábornok Néppártja azonban szintén éppen partnerkereső fázisban volt, s Erdélyben szeretett volna gyökeret eresztetni.¹¹⁸ A két párt közti tárgyalások néhány hónapig elhúzódtak. A magyar politikusok bizakodtak, hogy olyan tárgyalópartnert találtak, amelyik a magyarság sorsának javulásában őszintén érdekelt.¹¹⁹ 1923. november 25-én a két párt képviselői megkötötték a *Csucsai Paktumot*. Ezt Averescu tábornok az „így fogunk eljárni” szavak kíséretében írta alá. A megegyezést évekig titokban tartották. Benne a partnerek kötelezték magukat, hogy a parlamentben egy pártként lépnek fel, azon túl azonban a Magyar Párt továbbra is megtarthatta nevét, belső felépítését (tagozatait) és külön jogi személyiségét.¹²⁰ A paktum jelentőségét a felek a maguk nézőpontjai szerint értékelték. A Néppárt politikusai arra hivatkozhattak, hogy a román kormány és nyilvánosság által egyszerűen csak irredentaként elkönyvelt Magyar Pártot a szerződéssel első ízben sikeresen integrálták a

¹¹⁵ K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 213-239.

¹¹⁶ Erről rövid (s ezért általános, minden mélyebb elemzést mellőző, a kutatás és a forráskiadás mai állapotát nem ismerő) áttekintést nyújt Beke Ibolya: A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között. In: Egry Gábor – Feitl István (szerk.): *A kárpát medence népeinek együttélése a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest, 2005. 330-357.

¹¹⁷ Kolar: *Rumänien* i. m. 115.

¹¹⁸ Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. Az Averescu-paktum előzményei. *Magyar Kisebbség* (a továbbiakban: MK) 1937, 2. sz. 41-71.; ezenkívül: K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 339-346.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 48.

¹¹⁹ Gyárfás legalábbis ezt állította, l. uő: *Első kísérlet* i. m. 61.

¹²⁰ Ez áll a paktum 3. és 4. pontjában. Gyárfás: *Első kísérlet* i. m. 64-71., főleg 64.; a szerződés szövegét közli Mikó: *Huszonkét év* i. m. 274-284.; Scurtu – Boar: *Minoritățile* i. m. 623-629.; Bárdi (szerk.): *Történeti kényszerpályák* i. m.

romániai pártok közösségébe. A magyarok ezzel szemben a maguk javára írták több fontos követelményük rögzítését, köztük a közigazgatás decentralizálásának elvét, a kisebbség arányos képviseletét a helyi szervezetekben és a parlamentben, valamint az egyházi és az iskolai autonómiát. Lassan azonban kiderült, hogy a paktummal egyik fél sem volt teljesen megelégedve. A Néppárt úgy értékelte, hogy a magyarok mozgástere túl nagy maradt, a Magyar Pártot viszont saját bázisa részéről érte egyre növekvő kritika, s lassan a tagoknak is föl kellett ismerniük az összeférhetetlenséget a paktum szövege és a Néppártnak a nyilvánosság előtti politikai retorikája között. Ebben ugyanis a magyarok továbbra is *idegenként* szerepeltek, megkérdőjelezték a teljes magyar iskolarendszer szükségességét, sőt még saját, az Avarescu-kormány kezdeményezte, 1921-es földreformjukat – most az ellenzékéből – sem szociális indíttatású műként ítélték meg, hanem nemzetpolitikaiként.¹²¹

A Néppárttól való elhidegülés előkészítette a talajt ahhoz, hogy a kormány részéről tapasztalt apró jelek hatására a magyarok egyes vezető politikusai 1924-ben a Nemzeti Liberális Párthoz való közeledésen kezdjenek gondolkodni. Az első lépést Gh. Tătărescu belügyminisztériumi államtitkár tette a *Keleti Újságban* április 13-án megjelent megjegyzésével, miszerint egy tényleges és hatásos kisebbségvédelem fő akadály a magyar párton belüli arisztokrácia, mert Budapest irányítása alatt áll, de különben is csak saját osztályérdekeit tartja szem előtt, nem az egész kisebbségét.¹²² A Magyar Párt vezető tagjai mindezt az Intézőbizottságban a párt egységét gyengíteni akaró alaptalan támadásként fogták fel. Maga Paál, aki korábban az arisztokráciát kritikával szemlélő Magyar Néppárt tagja volt, s ezért hitelesen nyilatkozhatott a kérdésben, szintén a pártegység fontosságát hangsúlyozta.¹²³ Anélkül, hogy az általa kiváltott vitáról tudomása lett volna, Tătărescu néhány nap múlva újból próbálkozott a Magyar Párt megosztásával.¹²⁴ Jakabffy Elemérrel folytatott beszélgetésében különösen Grandpierre Emil és az új elnök, Ugron István¹²⁵ ellen foglalt állást. Jakabffy kételkedett ugyan abban, hogy a párt kész vezető személyiségeit a kormány tárgyalási ajánlata ellenében föláldozni, mégis belement az új találkozóra. Több pártpolitikussal való előzetes konzultálás után ezen Paállal és Gyárfással együtt jelent meg (utóbbiak mintegy a párt két szárnyát képviselték). A küldöttségnek sikerült ugyan rávennie Tătărescut egy olyan nyilatkozatra, amely az arisztokratakról szóló korábbiak részleges cáfolataként volt értelmezhető, az államtitkár azonban továbbra is kitartott amellett, hogy az általa megnevezett személyekkel nem kíván együttműködni. Jakabffynak ígéretet kellett tennie, hogy Tătărescu nyilvánosan elhangzó nyilatkozata fejében a párt 1924. június 1-jei gyűlésén alapszabály-módosítással az Elnökség helyett egy öttagú választmányt hoznak létre, hogy elkerüljék az előbbi félreállításának látszatát.¹²⁶ Paál részvétele a tárgyalásokon, egyidejű naplóbejegyzései és a *Keleti Újságban* megjelent vezércikkei azt sejtetik, hogy Tătărescu beavatkozása benne a párt vezetősége kicserélésének a reményét is fölkelte.¹²⁷ De az Intézőbizottság legközelebbi ülésén a tagok vehemens ellenkezése miatt Paál és Jakabffy nem tudtak a többséggel mást elfogadtatni, mint

¹²¹ K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 343.

¹²² Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. In: Uő. - Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 153-194., főleg: 178.

¹²³ György: *Iratok*. Az Intézőbizottság 1924. április 14-i ülése. I. m. 47.

¹²⁴ Jakabffy Elemér: *Adatok családunk történetéhez*. Közéletem legharcosabb lustruma 1924–1927 c. fejezet. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95. 4.

¹²⁵ Jósika Sámuel 1923-ban meghalt. Ideiglenes elnökként Ugron István látta el feladatát 1924 decemberéig, amikor a nagygyűlés hivatalában megerősítette.

¹²⁶ Jakabffy: *Adatok* i. m.; Bárdi: *Vízmosság* i. m. 183.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 347.

¹²⁷ Bárdi: *Vízmosság* i. m. 183.

egy öttagú bizottság kinevezését a tárgyaló partnernek elismert nemzeti liberálisokkal való egyeztetésekre.¹²⁸ A nagygyűlés összehívását azonban bizonytalan időre elhalasztották. A Magyar Pártnak e döntéseit végső soron úgy értékelhetjük, hogy sikeresen megállta helyét a politikai porondon, mert el tudta hátrítani a kormány kísérletét, hogy beavatkozzék a belügyeibe (és pedig pont a pártvezetés kérdésebe), s ezzel még első komoly belső válságán, a pártszakadás veszélyén is úrrá tudott lenni, hiszen a grémiumok tagjai lecserélésének a párton belül is voltak hívei.

Jóllehet e félhivatalos kapcsolatfelvétel a nemzeti liberálisokkal inkább negatív benyomást keltett a Magyar Pártban, mégis az első kísérlet volt egy lehetséges együttműködés megteremtésére. E lépés jelentősége akkor válik nyilvánvalóvá, ha meggondoljuk, hogy alig egy évvel korábban a liberális pártvezér Brătianu még semmi értelmét sem látta egy etnikai alapon szerveződött pártnak, s a létező román pártokban való közreműködésre szólította föl a kisebbséget.¹²⁹ Az OMP ezzel szemben többször is a romániai pártrendszerbe való beilleszkedését akarta dokumentálni. Így 1925. májusi felhívása a román pártok tudomására hozta a magánoktatásról szóló törvényjavaslat tárgyában elfoglalt álláspontját. A felhívást a párt közétette a lapokban és megküldte a többi pártnak.¹³⁰ A kormánnyal való együttműködés fontossága a magyarok számára a következő évben vált világossá. Ekkor ugyanis a regionális különbségek kiegyenlítését célzó közigazgatási törvény vitája megmutatta az ellenzék jelentéktelenségét. Mind több magyar politikus kérdőjelezte meg a Néppárttal való szövetség értelmét.¹³¹ Az 1926. február–márciusi helyhatósági választások előtt aztán a pártvezetőség egyik tagja (Bernády György) üzenetet kapott az ipari és kereskedelmi minisztertől, Tancred Constantinescutól, melyben a román politikus a Magyar Pártnak helyi, de akár országos együttműködést is ajánlott.¹³² Az 1925 decemberéig elhúzódó bukaresti tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mert velük egyidejűleg a parlamenti többség törvényt fogadott el a magániskolákról anélkül, hogy a magyar kisebbség módosító javaslataiból csak egyet is figyelembe vett volna. A magyar küldöttség minimális célja a Csucsai Paktum eredményeinek elérése volt, de lehetőleg az ott vállalt kötelezettségek nélkül. Mindezzel párhuzamosan a Magyar Párt képviselői Brassóban a Néppárttal kötött egyezmény számukra kedvezőbbre változtatásával is próbálkoztak.¹³³ Emiatt kellemetlen helyzetbe kerültek, mert a Néppárt figyelmeztette őket, hogy felléphetnek a Csucsai Paktum újraértelmezése érdekében, de ne folytassanak titkos tárgyalásokat a kormánnyal.¹³⁴ Ugron István elnök ezeket egy miniszterrel folytatott jelentéktelen beszélgetésként értékelte, a Néppártot viszont fölszólította, hogy revideálja támogató álláspontját a magániskolákra vonatkozó törvény ügyében a magyar elképzeléseknek megfelelően, mert ettől függ a Csucsai Paktum érvényessége. Averescu néppárti elnök ezt elutasította, mire Ugron 1926. február 1-jén azt fölmondta. Ebben az is közrejátszott, hogy

128 György (szerk.): *Iratok. Az Intézőbizottság 1924. május 24-i ülésének jegyzőkönyve*. I. m. 51-56.; Jakabffy: *Adatok* i. m.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 348.

129 Bárdi: *Kisebbségpolitikai stratégiák* i. m. 38.

130 György (szerk.): *Iratok. Az Elnöki Tanács 1925. május 13-i ülésének jegyzőkönyve*. I. m. 221-224.; A Magyar Párt manifestumot intézett a román néphez. KÚ, 1925.V.12., 3. A manifestum román nyelvű (és a Német Párthoz küldött) változata fennmaradt Hans Otto Roth hagyatékában, l. Klaus Popa (szerk.): *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlaß von Hans Otto Roth 1919-1951*. 87. forrás. Frankfurt, 2003. 184-186.

131 L. az Elnöki Tanács 1925. július 16-i, augusztus 12-i és október 7-i üléseinek jegyzőkönyveit: György (szerk.): *Iratok* i. m. 227-235.; Gyárfás: *Első kísérlet* i. m. 79.

132 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 351.; Bárdi: *Kisebbségpolitikai stratégiák* i. m. 39.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 56.

133 Gyárfás: *Első kísérlet* i. m. 80-85.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 355.

134 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 356.

egy nappal korábban (január 30-án) a liberálisokkal – néhány heti tárgyalás után – a közelgő községi választásokra vonatkozó és sok részletkérdés megoldását ígérő megegyezésre jutottak.¹³⁵

Az önkormányzati választásokra a liberálisokkal kötött egyezség szerint a magyarok Erdélyben minden választott és kinevezett tanácsban a többségi nemzetnek hagyják a „fele plusz egy” részt és a polgármesteri helyeket. Ennek fejében nyolc városban polgármester-jelöltet állíthatnak. A lezajlott választások jelentősége az volt, hogy egy kormány a nyilvánosság előtt vállalta az együttműködést a politikai retorikában illojálisnak tekintett magyar kisebbséggel, mi több, ezáltal közvetett módon elismerte ennek az etnikumnak a politikai súlyát az erdélyi városokban. Maguk a választások azonban nem hoztak egyértelműen pozitív eredményeket a magyarok számára: a közös listák győztek ugyan a városok többségében (49-ből 30 esetben), a magyarok azonban nem kapták meg a megígért számú polgármesteri helyet (jóllehet sok, többségében magyarok lakta városban a megegyezés szerint jelentős engedményeket tettek).¹³⁶ Minthogy a közigazgatási törvény ráadásul megengedte a kormánynak községi tanácsosok kinevezését, általuk a román képviselők még az eredetileg többségben levő kisebbségi tagokat is képesek voltak leszavazni.

1926 márciusában a liberálisok négyéves kormányzati mandátumának lejárta után a király Averescu tábornok Néppártját bízta meg kormányalakítással. Ez a Magyar Pártot kellemetlen helyzetbe hozta, mert alig két hónappal azelőtt mondta föl elég átlátszó ürüggyel a csucsai megállapodást. Jóllehet a Néppártnak az új választási törvény szerint biztos kilátása volt a győzelemre és Erdélyben még mindig szüksége volt szövetségesre. Annak érdekében, hogy ezt a szerepet a Magyar Párt vállalhassa, Ugron István pártelnök lemondott Bethlen György javára.¹³⁷ Az ezután megkötött együttműködési szerződésben a Néppárt megígérte a Csucsai Paktumban rögzített kívánságok teljesítését.¹³⁸ A május végi választásokon a szövetség 52,09%-os győzelmet aratott, és a Magyar Párt 14 képviselői és 12 szenátori helyhez jutott (két megígért mandátumot a Néppárt elvett).¹³⁹

A Néppárt kormányzati politikája nyilvánvalóvá tette a Magyar Párt számára, hogy ez a kormány sem lesz hajlandó a magyar igények kielégítése érdekében konfliktusokat vállalni, nehogy az ellenzék és a nyilvánosság azt vethesse a szemére, hogy túl közel áll a magyarokhoz. A Magyar Párt így abba a csapdahelyzetbe került, hogy a kormánnyal való együttműködése miatt rossz színben tűnik föl saját választói előtt anélkül, hogy céljai elérésében bármilyen konkrét eredményt tudna fölmutatni. 1926 decemberében ezért a magyar parlamenti képviselők megtárgyalták a hatalomban való részvétel mellett és ellen szóló érveket. Tornya Gyula szenátor emlékiratában még egy utolsó kísérletet javasolt, mielőtt a párt ellenzékbe vonulna.¹⁴⁰ Memorandumában Tornya jogsértésként értékelte és a kisebbség panaszaként sorolta föl több magyar templom kisajátítását, román tanítók kinevezését magyar iskolákba, a magyar iskola-rendszer fönntartásához szükséges állami pénzek ki nem fizetését, és általában az elrománosítást célzó kísérleteket.¹⁴¹

135 A liberálisokkal kötött megegyezést közli: Ioan Scurtu – Ioan Dordea (szerk.): *Minoritățile naționale din România 1925–1931*. București, 1996. 117.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 357.; Bárdi: *Kisebbségpolitikai stratégiák* i. m. 39.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 56.; kissé más változata a történeteknek: Gyárfás: *Első kísérlet* i. m. 86.

136 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 57.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 358–360.; Sulyok: *Erdélyi magyarság* i. m. 14., 22.; Jakabffy Elemér: A községi választások és a magyar párt. In: MK, 1926, 5. sz. 175–177.

137 Bárdi: *Kisebbségpolitikai stratégiák* i. m. 40.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 361.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 59. 138 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 362.

139 Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 169.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 362.

140 L. a parlamenti csoport 1926. december 16-i ülésének jegyzőkönyvét. György (szerk.): *Iratok* i. m. 271–274.

141 Uo. 272.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 363.; Sulyok: *Erdélyi Magyarság* i. m. 15.; az erdélyi szászok hasonló problémáit mutatja be Gündisch: *Sachsen* i. m. 180–188.

A Néppártot 1927 májusában megbuktatták.¹⁴² A magyaroknak új partner után kellett nézniük, s ez az addigi rossz tapasztalatok után nem volt egyszerű. A magyar nyilvánosság nehezen értette volna meg például a liberálisokkal való összefogást 1922–1926 közti kisebbségellenes politikájuk miatt,¹⁴³ de a parasztpártiak földreformtól szenvedő magyar paraszt sem lelkesedett volna egy szövetségért Maniuékkal (nem is szólva arról, hogy bizonyos híresztelések szerint az utóbbiak a „földreform” folytatását tervezték). Az időközben kialakuló (irodalmi-politikai) transzilvanista ideológia hatására azonban lassan az együttműködést elősegítő szellem jelentkezett bizonyos erdélyi szász körökben. A költő Heinrich Zillich például felszólította a két (magyar és szász) pártot, hogy dolgozzanak ki egy kisebbségi blokkhoz vezető stratégiát.¹⁴⁴ A magyar sajtó egy része által is emlegetett *erdélyi lélek* lett volna hivatott a népi és nyelvi határokon átvélve és a múltbeli problémákon fölülemelkedve a politikai együttműködést megteremteni, hogy – optimális esetben az erdélyi románokkal együtt – a bukaresti központ egységesítő törekvéseivel szemben az erdélyi érdekeket határozottabban lehessen képviselni. Amint azt Gyárfás egy történelmi példára, Bethlen Miklós kancellárra hivatkozva már 1925-ben kifejtette: „Erdély nem lehet vazallusa egyik szomszéd birodalomnak sem s nem lehet pusztá eszköz egyiknek kezében sem, ha csak nem sülyyed le az üllő szerepére, melyet folytonos kalapácsütések érnek mindkét oldalról, hanem a saját tengelye körül kell elhelyezkednie s a keleti és nyugati birodalmak közötti egyensúly fenntartásában és az egyiknek a másik elleni támadásai közepette az ék szerepében kell megtalálnia történelmi hivatását. Ezt Bethlen a Noé galambjában gyönyörűen kifejti s én ma teljes meggyőződéssel teszem magamévá.”¹⁴⁵

A kisebbségi blokk alakítását megkönnyítette annak tisztázása, hogy sem a liberálisok, sem a parasztpártiak (1922-es és 1926-os magatartásuktól eltérően) nem voltak a magyar–német együttműködés ellen. Ehhez való csatlakozási szándékukat a zsidók és az ukránok is bejelentették.¹⁴⁶ Június 14-én Bethlen György és Hans Otto Roth alá is írták a választási egyezséget, néhány nap múlva pedig a pártok vezető testületei is jóváhagyták. Ez a Magyar Pártban hosszas vita után történt meg.¹⁴⁷ Ennek során Jakabffy Elemér úgy vélte, az összefogás a román közvéleményben ellenszenvet válthat ki, de remélte, hogy a szavazás eredményétől függetlenül a blokk közelebb viszi céljához a kisebbséget, még ha csak egy ad hoc egyesülés és nem egy állandó párt létrehozásáról van is szó.¹⁴⁸ A román nyilvánosság a blokkot valóban az államalkotó nemzet elleni sértésnek fogta föl, a történész Nicolae Iorga „a többségi román nemzetnek szóló hadüzenet”-ről beszélt.¹⁴⁹ Holott a kisebbségi blokk még teljesnek sem volt mondható: a magyarok és a németek mellett csak a bánáti szerbek, a bulgárok, az Ukrán Párt és a bukovinai cionisták léptek be.¹⁵⁰ A választásokra, mint korábban is, rendőri túlkapások és manipuláció

142 Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 174-176.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 70.

143 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 70-72.

144 K. Lengyel Zsolt: Grundlinien der politischen Beziehungen zwischen Deutschen und Magyaren in Rumänien der zwanziger Jahre. *ZfSL* 17 (1994), 172-198., főleg: 189.

145 Gyárfás Elemér levele Concha Győzőhöz 1925. március 16-án. MTA K Ms 4811/232, 2. Sokatmondó levelében Gyárfás Conchának az ő Bethlen Miklós-könyve (Dicsőszentmárton, 1924) kapcsán megfogalmazott észrevételeire reagál.

146 Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 222.

147 Az Intézőbizottság 1927. június 16-i ülésének jegyzőkönyve. György (szerk.): *Iratok* i. m. 99-103.; a Német Parlamenti Párt döntéséről l. Scurtu – Dordea: *Minoritățile* i. m. 215-217.; a két párt közti 1927. június 14-i megegyezés *uo.* 220.

148 Jakabffy Elemér: *Sorsdöntő elhatározás*. MK 1927, 6. sz. 434-435.

149 Idézet: Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 227.

150 K. Lengyel: *Grundlinien* i. m. 189.; Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 233.

volt jellemző. Az eredmények a kisebbségek – főleg a magyarok – számára csalódást hoztak: a blokk a szavazatoknak csak 6,65%-át szerezte meg, s így a németeknek 7, a magyaroknak meg csupán 8 képviselői hely jutott (szemben a korábbi 10-zel, illetve 14-gyel), és a szenátusba is mindössze egy magyar került be (1926-ban 12 magyar és 5 német). A kisebbségi összefogás a konkrét parlamenti munkában sem bizonyult sikeresnek, mert a magyar és a német képviselők az esetek túlnyomó részében külön-külön léptek föl a nemzeti liberális kormányzás másfél éve alatt. Ennek következtében sem a regátból származó tisztviselők és prefektusok hatalmi visszaéléseit nem tudták megakadályozni, sem a mindkét kisebbség számára hátrányos egyházi törvény elfogadását 1928-ban.¹⁵¹

1927-ben Ion Brătianu halálával a liberálisok fontos vezetőjüket veszítették el, s pártjuk meggyengült. Kormányuk sem az országszerte terjedő elégedetlenségek, sem a Nemzeti Parasztpárt agitációja ellen nem volt képes eredményesen föllépni. Ráadásul 1928-ban az ország nem kapott meg egy fontos külföldi kölcsönt. Ekkor az ország ügyeit (Ferdinánd király halála után) a még kiskorú uralkodó helyett a Régenstanács intézte, s ez a Nemzeti Parasztpártot bízta meg kormányalakítással. Ez szokás szerint új választásokat írt ki, a kisebbségeknek tehát újból a választási szövetséges kérdésével kellett foglalkozniuk. Az erdélyi szászok előbb a magyarokkal alkotott blokk följújtása mellett voltak, majd mégis a Parasztpárt mellé álltak, miután a bánati svábok néhány képviselője a magyarokkal való összefogás esetére a Parasztpárt listájára való átlépéssel fenyegetőzött.¹⁵²

Jóllehet a Magyar Párt minden lehetőséget megvizsgált (kisebbségek, Nemzeti Parasztpárt), sőt a németekkel való választási szövetség fenntartása mellett döntött, a svábok kiválásának a hatására önálló listák föllállítását határozta el, hogy megszabaduljon az állandó partnerkeresés kényszerétől, és hogy saját érdekeiért függetlenül és kötöttségek nélkül harcolhasson. Ez a döntés alapvető fontosságúnak bizonyult a párt életében, mert az elkövetkező tíz évre meghatározta a romániai magyarság politikai tevékenységének kereteit. A világháborúk közti időszak egyetlen szabadnak és titkosnak mondott romániai választásán, 1928. december 12-én és 15-én a Magyar Párt legnagyobb választási sikerét érte el: az összes szavazatok 6,08%-ával és 16 képviselővel valamint hat szenátorral az ország harmadik legerősebb pártja lett.¹⁵³

Kerek tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Erdélynek a magyar állam kötelékéből való kiszakítása után a magyar kisebbség politikai képviselői ismét önállóan lépjenek föl. Az addig szerzett negatív tapasztalatok egyben azok a témák voltak, melyekkel a jövőben meg kellett küzdeniök. A problémák egyrészt a párt saját belső életére, másrészt a kisebbségnek a többségi nemzethez való viszonyára vonatkoztak. A kisebbségen belül egyértelművé vált az ellentétes ideológiai álláspontokat képviselő csoportok közötti versengés a vezető pozíciók megszerzéséért. Jóllehet minden magyar politikai irányzat célja ugyanaz volt, nevezetesen a bukaresti centralizációs törekvések elleni harc a nemzeti identitás és a társadalmi-gazdasági önállóság megőrzése érdekében, a követendő stratégiát illetően megoszlottak a vélemények. Az országos politizálás szintjén ezzel szemben azt kellett megtanulniuk a Magyar Párt küldötteinek, hogy a többségi nemzet képviselői a magyar beilleszkedési szándékoknak mégoly erős vagy őszinte

151 Illyés: *Siebenbürgen* i. m. 233.; Kolar: *Rumänien* i. m. 150.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 74-78.; Bárdi: *Kisebbség-politikai stratégiák* i. m. 41. A korábbi kormányok eljárásainak tudatában aligha valószínű, hogy a kisebbségek jobb eredményeket értek volna el a Blokk nélkül (vagy éppen a liberálisokkal szövetségbe).

152 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 84.; K. Lengyel: *Grundlinien* i. m. 194.; Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 235.

153 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 85-87.; Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 237-241.; K. Lengyel: *Grundlinien* i. m. 195.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 378-380.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 195.

hangoztatásuk esetében sem hittek, és a magyarok politikai követeléseit visszautasították. A román kormányok nem vették figyelembe a kisebbségek életkörülményeit meghatározó regionális különbségeket sem. E lényegbevágó rossz tapasztalatokból a Magyar Párt a húszas évek végén több tanulságot vont le: a romániai kisebbségek kérdését nemzetközi fórumok elé kell vinnie; a román pártokkal a jövőben szövetséget kötnie nem érdemes; igényét a magyar kisebbség egyedüli képviseleti jogára viszont fenn kell tartania. Magát e népcsoportot pedig a más nemzetiségű környezettől lehetőleg jól el kell szigetelnie.

2.4. A gazdasági világválság első hatásai

A Magyar Párt ezután 1938-ig kerülte a koalíciót a többségi pártokkal. Ez azonban nem jelentett elfordulást a parlamenti munkától, éppen ellenkezőleg, mindkét házban fokozta tevékenységét: a magyar felszólalások számának évi átlaga 1922 és 1937 között 44 volt, a legtöbb, 117 hozzászólásra 1929-ben került sor.¹⁵⁴ Tematikailag a magyar képviselők nem csak a kisebbség életét érintő problémákról szoltak, hanem az ország legkülönbözőbb gazdasági és társadalmi kérdéseiről mondtak véleményt. Ily módon haladt tovább a párt a belső, állami ügyek felé fordulás legkésőbb (1923-ban) Csucsán megkezdett útján, mi több: az évtized közepétől saját nevét a hatóságok előtt gyakran az *országos* jelzővel egészítette ki.¹⁵⁵ 1926-ban aztán első ízben sikerült képviselőinek frakciót alakítaniuk számbeli erejüknel fogva, s ezáltal a román parlamentben megalakulhatott a magyar parlamenti csoport. Ezzel párhuzamosan Bukarestben irodát nyitottak, ami lassan a kisebbség ottani tanácsadó helyévé nőtt ki magát.

Erre azért is szükség volt, mert egyre több magyar látogatott el a fővárosba, megoldást keresve nyomasztó gazdasági problémáira. Ezek okozói az 1921-es földreform, a súlyos adók és a hatósági önkény voltak. A fővárosban fellendülőben volt a gazdasági élet, s a magyaroknak ehhez alkalmazkodniuk kellett, akár úgy, hogy – miként a szászok – a bukaresti szokásokat követték (a hivatalokban a tisztviselők jóindulatának megnyerésével),¹⁵⁶ akár úgy, hogy munkavállalóként jelentek meg. A Romániában 1929 után egyre erősebben érződő nemzetközi gazdasági válságot a magyar kisebbség is megszenvedte. E krízis jelentőségét az Erdélyben a következő évtizedben kidolgozott ideológiai elképzelések és javaslatok létrejöttében nem lehet eléggé hangsúlyozni. A kisebbségi politikusok és újságírók már 1928 végén írtak a gazdasági nehézségekről és megoldást kerestek rájuk. A stagnálás okát Paál Árpád „az általános gazdasági gondokon túl” a magyar kis- és középbirtokosok vagyonának tömeges kisajátításában látta. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a nagybirtokosok erőtartalékai is kifogytak.¹⁵⁷ A magyar iparosok és vállalkozók a hatalomváltás után egy pár évig még tartani tudták magukat, de „a többség nacionalizáló láza ezt a réteget is hátrább szorította tevékenységében”.¹⁵⁸ Megnehezíti a helyzetet, hogy az érintetteket a bankok már nem tartják hitelképesnek,

154 Az értékekhez a György által kiadott lista alapján jutottunk (*Iratok* i. m. 382-412).

155 Ezzel a párt egyrészt saját regionális súlypontjáról akarta a figyelmet elterelni, másrészt az állami ügyek felé való fordulását dokumentálni, l. K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 273.

156 „Bukaresti szokások”-on azt értjük, hogy a különféle célok akadálymentes eléréséhez néha szükség volt a beadott kérvények anyagi támogatására, Mikó: *Huszonkét év*, i. m. 31.; az erdélyi szászok hasonló tapasztalatait és efeletti megrökönyödését bemutatja Harald Roth: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Köln, 1994. 33. és 45.; a regáti magyarokról: Nagy: *Regáti magyarság*, i. m.

157 Paál Árpád: Kivezető út az összeomlásból. KÜ, 1928.X.1., 1.

158 Uo.

ami fölveti a kérdést: honnan remélhetnek egyáltalán bármiféle segítséget? A többi etnikum ugyanígy küzd saját gazdasági nyomorúságával, „a kisebbségellenes kormánypolitikától” pedig nincs mit várni. A magyar kisebbségnek magának kell saját problémái megoldásával foglalkoznia – vélte az ekkor képviselői funkciót betöltő politikus: „ami gazdasági erőt, időt és személyi szolgálatokat eddig a közgazdasági elkeveredésekre, más nemzetből való pártfogókra, élődsi rétegek pénzelésére fordítottunk, azt vonjuk ki ebből az ellenérték nélküli állapotból s fordítsuk a magunk jobb összetartásának és egymás segítésének a nemzeti céljára”.¹⁵⁹ Paál mostani (1928-as) és korábbi beszédmódjának összehasonlítása azt mutatja, hogy a „nemzeti cél” és a gazdasági összetartás lett immár számára az elsődleges, holott azelőtt a tömegeknek a politikába való bevonását tekintette prioritásnak. A két szemléletet összekötő közös elem az állítólag egységes csoportot képező magyar kisebbség, melynek helyzetét újabban Paál szerint „idegen” elemek, sőt „élősködők” nehezítik.

Gyárfás Elemér a kirobbanó gazdasági válságot „termelési, fogyasztási és bizalmi válság”-nak nevezte,¹⁶⁰ s a magyar parasztok, kisbirtokosok és ipari munkások nehéz helyzetének javítását az állam beavatkozásától, az anyagi terheknek a népesség összes rétege közötti egyenlő elosztásától várta.

Paál a *Keleti Újság* számára írt vezércikkeiben a magyar kisebbség gazdasági helyzetét összekapcsolta közigazgatási lehetőségeivel. Egyik írásában elutasította azt az, úgy tűnik, elterjedt gondolatot, hogy a magyarság helyzete a politikai harcokban való részvételtől, az egymást váltó különböző uralkodó rendszerektől, vagy akár a nemzetközi politikai, illetőleg gazdasági hatásoktól függ.¹⁶¹ Ehelyett azt a nézetet népszerűsítette, hogy a magyarságnak azt a „népterületet”, amelyen lakik, utódai számára meg kell őriznie, ez azonban csak abban az esetben lehetséges, ha mindenfajta együttműködéstől visszavonul és magát gazdaságilag elszigeteli. Ez azt jelenti, hogy gazdasági lehetőségeit (munkahelyek a termelésben, a közigazgatásban, megrendelések stb.) saját gyermekei számára kell tartalékolnia, s nem „idegeneknek” átengednie. Ez utóbbi kitétel („idegenek”) főleg a kormánynak arra a gyakorlatára vonatkozott, hogy a kisebbség által lakott városokba és községekbe teljes önkormányzati jogkörrel ún. „átmeneti (interimár) bizottságokat”, illetőleg (román nemzetiségű) polgármestereket nevezett ki. Ezt az eljárást mindig is sérelmezte a kisebbség, de eddig még soha senki sem fogalmazta meg ilyen radikális kritika formájában. A magyarok állandóan nehezményezték, hogy a kormány az erdélyi vidékeket elhanyagolja, s ez is oka a gazdasági, társadalmi és politikai válságnak. Paál szóhasználata azonban a kisebbségnek járó helyek „idegenek” (vagyis románok) általi elfoglalásáról jóval tovább megy ennél: egyrészt a többség xenofóbiájának a hatását tükrözi,¹⁶² hiszen ez mindig is fölhánytorgatta az új országrészekben lakó kisebbségeknek *idegenségüket*, holott köztudott volt, hogy azok évszázadok óta ott laknak. Paál tehát csak megfordította az érvet, mi több, jogosabban használta, mert a regátból jött tisztviselők valóban idegenek voltak Erdélyben, olyannyira, hogy sokszor még a helybeli románokkal sem könnyen értettek szót; másrészt ez a szóhasználat arra utal, hogy Paál tudatosan saját népe és annak problémái felé fordult, mint lassanként a magyar kisebbség különböző csoportjainak mind számosabb képviselője. 1928-ban és 1929-ben például több magyar politikus egyszerre emlékeztette kisebbségét arra, hogy az államváltozás óta immár tíz év telt el anélkül, hogy gazdasági vagy politikai helyzete jótányit is javult volna.¹⁶³ Mindez az egyik publicista, Ligeti

¹⁵⁹ Uo.

¹⁶⁰ Csucsija István: Gyárfás Elemér korának gazdaságáról. In: Csetri Elek – Egyed Ákos – Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. Kolozsvár, 2005. 125-163., idézet: 154.

¹⁶¹ Paál Árpád: Visszatérés önmagunkba. KÚ, 1930. X. 15., 1-2.

¹⁶² Erről I. Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 8.; Corbea – Iliescu: *Rumänien* i. m. 55.

Ernő szemében is a „bizalom válságá”-hoz vezetett, s ennek okát ő az örökös párttorzskodásokban kereste.¹⁶⁴ Ez idézte elő szerinte „a parlamentarizmus krízisét”, s ebből a kiutat az emberek önkéntes „szubordináció”-jában látta, ami Angliában példásan működik. Ott ugyanis a miniszterelnöknek megvan a kormányzáshoz szükséges nyugalma, a társadalom pedig nem szól bele állandóan a törvényhozásba, hanem legfeljebb a törvénykezési időszak végén – leváltja. Ligeti szerint „a törvények ui. sehol sem kellemesek, hiszen a demos legalsóbb tagjában is ösztönösen él az egyéniség tiltakozása. De szükségesek, és szükséges, hogy valaki meghozza őket [...] Ezt belátni az individuális érzéken kívül ott kell lennie a kollektív érzésnek is és a bizalom mindig egy magasabb fokú kollektív érzésnek a jele”.¹⁶⁵ Az angol parlamentarizmust és az ottani háromszáz éves demokratikus öntudatból fakadó viselkedésmódot állította tehát Ligeti kortársai elé követendő példaként. Egy másik cikkében a válságtudat meghaladására a „polgárság” és pontosabban meg nem határozott „világképe” volt számára az a társadalmi erő, amelyik „hagyományainak gazdagságánál fogva leginkább kísérelheti meg azt a kiegyenlítő ideológiát megtalálni, amelyen világunk szellemi fejlődése tovább alakul”.¹⁶⁶ A fenti idézetek jól mutatják, hogy még az olyan liberális értelmiségiek is, mint Ligeti a húszas évek végén koruk válságára kerestek receptet. Az idézetek Ligetinek egy bizonyos fajta naivitásáról és optimizmusáról is tanúskodnak, hiszen ő abban reménykedett, hogy a „kollektív érzések” idejében Kelet-Európában épp az ottani vékony polgári réteg szünteti meg (angliai mintára) a politikai és gazdasági válságtüneteket.

A kisebbségekkel szembeni megszorítások érvényben tartása, még a román államhoz való csatlásuk tizedik éve után is, joggal helyezte a Magyar Pártban a politikai gondolkodás előterébe azt a kérdést, hogy van-e egyáltalán a kormányban szándék a nemzetiségi kérdés megoldására. Jósika János képviselő például a parasztpárt kormányzásának egy éve után erősen negatív mérleget állított föl kisebbségi szemszögből, és elégedetlenségét konkrét példákkal is megalapozta. Elítélte azt, hogy az 1929-es költségvetés semmilyen segítséget nem irányzott elő a magyar iskolák számára, bírálta az új közigazgatási jog azon intézkedését, amely a hivatalból kinevezett tanácsstagoknak szavazati jogot biztosít, mert így a mindenkorai kormány bármikor leszavaztathatja a megválasztott tagokat, nemtetszését fejezte ki amiatt, hogy a kormány polgármestereket nevezhet ki, s végül tiltakozott amiatt is, hogy a kormányok mindeddig megtagadták a kisebbségek nyelvhasználati jogának törvénybe iktatását.¹⁶⁷ Figyelemreméltó, hogy panaszlistáját Jósika a Magyar Párt egy helyi szervezetének gyűlésén olvasta föl. Ezáltal ugyanis a jogsértések magában a tagságban tudatosultak, s ez bizonyítja a pártnak a tagokra gyakorolt hatását. A közigazgatási törvény erőszakos érvényesítésének bírálatát Paál Árpád is a párt kolozsvári tagozatában adta elő. Ez az eljárás szerinte egyértelműen megmutatta, hogy a kormány lemondott minden olyan szándékáról, ami az autonómiára és a decentralizált adminisztrációra vonatkozott. Paál azt is egyértelművé tette hallgatósága számára, hogy a polgármesterek önkényes kinevezésének a joga kisebbség-, tehát magyarelles élvé.¹⁶⁸ A

163 Ilinléder Fels Ákos: Nemzeti otthon! KÚ, 1928.VII.5., 1-2.; Zágoni István: Szegény, árva Erdély. KÚ, 1928.XII.31., 1-2.; Paál Árpád: A második tízévi küszöbén. KÚ, 1929.I.2., 1.; „-rő”: A tízesztendősi erdélyi magyar tragédia... KÚ, 1929.XI.25., 17.; Árvay Árpád: Tíz év mérlege. *Nagyváradi*, 1929.VI.2., 3.

164 Ligeti Ernő: A bizalom válsága. KÚ, 1929.XI.11., 7.

165 Uo.

166 (l. e.): A mai intellektuelli drámája. KÚ, 1929.XII.25., 26.

167 Jósika János: Egy évi mérleg. KÚ, 1929.XI.15., 1-2.; az 1929-es közigazgatási törvényt tárgyalja Kolar: *Rumänien* i. m. 86-88.; az OMP álláspontjáról l. az Intézőbizottság 1929.VI.8-i ülésének jegyzőkönyvét, György: *Iratok* i. m. 132-140.

168 A magyarság egysége... KÚ, 1929.X.9., 5.; A szatmári magyarság szeretettel vette körül képviselőjét, Paál Árpádot. KÚ, 1929.X.30., 6.; Paál Árpád: Lesz-e ereje a Maniu-kormánynak a népkisebbségi kérdés megoldására? KÚ, 1929.XI.11., 1.

törvény célját abban látta, hogy megtörje a magyarok számszerű és kulturális túlsúlyát a városokban, valamint, hogy elnyomja a helyi magyar hatóságokat és településeket. A magyarság kulturális és politikai központja, Kolozsvár, számára összekötő kapocs volt a határ menti magyar többségű területek és a Románia közepén fekvő Székelyföld között. „Ha Kolozsvárt magyar szempontból elveszítjük, akkor az egész magyarság jövőjére fátoly borul”¹⁶⁹ – ezzel a komor jóslattal zárta Paál beszédét. Ebben az előadásában nem említette ugyan a kisebbség öngazgatásának összefüggését gazdasági helyzetével, vagyis azt, hogy a helyi funkciók betöltése a gazdasági válságból kivezető utak egyike lehet, de tudjuk, hogy így gondolkodott – tehát a kettő között ok-okozati viszonyt látott –, mert ezt naplóbejegyzései mellett ekkor publikált cikkei is bizonyítják.¹⁷⁰ Jósika és Paál felszólalásának jelentősége abban állt, hogy a kormány rendelkezéseit kizárólag etnikai szempontból értékelték, és ezzel az átnemzetiesített horizonttal az ország politikai közösségén belül a *mi* és az *ők* (tehát: a magyarok és a románok) egymástól elkülönülő nemzeti-etnikai érdekeltségű csoportjait határolták el.

Paál elképzeléseinek kézzelfoghatóbb formában jelentkezett az etnikai összezárkózás igénye az ő nyomdokain haladó Sulyok Istvánnak a gazdasági válság leküzdésére vonatkozó javaslatában. A kisebbség problémáinak gyökerét ő is abban látta, hogy nincs kellő összetartás, de problémakezelése túllépett a paáli *magyar területen munkát csak magyarnak* elven. Arra akarta rávenni a magyar közvéleményt, hogy ki-ki pillanatnyi pénzügyi terveit egyelőre halassza el későbbi, magasabb célok érdekében. Ez azt jelentette (volna), hogy a közösség anyagi lehetőségeiből mindenki sorra részesülhet.¹⁷¹ Szeme előtt a szászok – a magyar sajtóban egyhangú elismerésben részesült – önszegélyző mozgalma lebegett, melynek lényege az a gyakorlat volt, hogy a (pár száz befizető által) rendszeresen összeadott tőkét a tagok több évi várakozás után kedvező feltételek mellett kölcsön formájában sorra felhasználhatták.¹⁷²

Sulyok személye és tevékenysége a magyar kisebbség életében az évtized második felében válik jelentőssé, de már ekkori megnyilatkozásaiban találunk olyan elemeket, melyek később válnak fontosakká. Indokolt ezért ekkori írásait kissé alaposabban szemügyre vennünk. Fontos például 1931. január 13-i beszéde az Erdélyi Katolikus Akadémia ülésén. Ebben a nemzetet olyan kultúrközösségnek fogta föl, mely a közös múlt emlékeire és közös célokra épül. Meghatározó jegyeiként Sulyok a nyelvet, a kultúrát, a „faji jelleg”-et, a közös életformát és életritmust említette.¹⁷³ Ezek azonban kisebbségekre is jellemzőek, ezért számára az utóbbiak is „nemzetek” voltak. A kisebbségek létének előfeltétele, hogy „zárt társadalomként” fogjuk fel őket.¹⁷⁴ Arra szólított föl, hogy a kisebbség tagjai „a legszorosabb társadalmi közösségben éljenek” nyelvük, kultúrájuk és életmódjuk megőrzése érdekében.¹⁷⁵ Egy ilyen kisebbségi közösség tagjainak úgy sincs semmilyen politikai befolyásuk, s ezért csak társadalmi célú szervezeteket kell fenntartaniuk. Ez nemzetteremtő feladat, mert megakadályozza a többség nyomása alá kerülő kisebbség széthullását. Ehhez azonban jól szervezett és vezetett egyesüle-

169 A magyarság egysége... KÚ, 1929.X.9., 5.

170 Paál Árpád: *Ita alkotni nem tudnak, ne romboljanak!* KÚ, 1929.XI.25., 1.; Uő: *A mi hazánk: az otthonunk*. KÚ, 1929.XII.25., 17.; és a következő naplóbejegyzései: 1930. május 3., 1930. június 26., 1930. július 14., 1930. november 15. PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára K 1951/97.

171 Sulyok István: *Kisebbségesítés*. KÚ, 1930.XI.12., 5. L. még Sulyok recenzióját Tusa Gábor *Megalkotható-e a romániai Magyar Nemzeti Szövetség* című füzetéről, *Pásztortűz*, 1929, 1. sz. 22.

172 A szászok önszegélyző mozgalmaról: Gündisch: *Sachsen* i. m. 185-187.; Roth: *Politische Strukturen* i. m. 106.

173 Dr. Sulyok István: *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*. Cluj – Kolozsvár, 1931. 5.

174 Uo. 4.

175 Uo. 7.

tekre van szükség, magán- és egyházi iskolákra, valamint gazdasági és pénzintézetekre előnyös kölcsönökhöz való hozzájutás érdekében.

Sulyok elképzelései egy olyan közösségről, mely elvárja tagjaitól, hogy anyagi előnyeikről önkéntesen és ideiglenesen lemondjanak annak érdekében, hogy később lassan és sorban mindenkinek jobban menjen, a gazdasági válságban gyökereztek.¹⁷⁶ Gondolatai az évtized folyamán tovább alakultak, és főleg két vonással bővültek: az egyik a népiség-elmélet nyomainak megjelenése, de még kizáró jelleg nélkül, a másik nála is a saját közösséghez való oda-, és a (részben hasonló gondokkal küzdő) többségtől való elfordulás: ez az 1930-as évek magyar kisebbségi közgondolkodására lesz majd jellemző. Megállapítható tehát, hogy a gazdasági világválság hatásaként a magyar kisebbség mind több tagja a gazdasági élet nemzeti alapokra való helyezését, egyfajta gazdasági összezárkózást és önellátást vélt kiútnak.¹⁷⁷

2.5. Intézmények és szellemi-ideológiai áramlatok (1918–1930)

Az 1918–1920-as évek a magyar lakosság szellemi életében is mély változást hoztak. Az ún. *repatriálási hullám* során 1924-ig, mint említettük, mintegy 200.000 magyar hagyta el Romániát, főleg annak a középrétegnek a tagjai (tisztviselők, értelmiségiek), amelyik a kulturális életet döntően meghatározta. A kisebbség szellemi életének elszegényedését olyan intézkedések súlyosbították, mint a kolozsvári magyar egyetem elrománosítása, vagy az Erdélyi Múzeum Egyesület tevékenységének korlátozása.¹⁷⁸ Az átalakulások a magyar sajtót is érintették, hiszen elvesztette a budapesti konkurencia munkatársakat ugyan elcsábító, de éppen ezáltal serkentő kihívását. A magyar sajtóéletben véleményünk szerint 1927-ig átmeneti állapot uralkodott, mert csak ekkor sikerült a Magyar Pártnak a *Keleti Újság* című kolozsvári napilapot megvásárolnia. E lap alapításának előkészületei 1917-re nyúltak vissza, s a háború előtti erdélyi magyar decentralizációs próbálkozásokban gyökereztek.¹⁷⁹ A Tanácsköztársaság bukása után a lapnak sok emigráns munkatársa volt, később pedig az úgynevezett aktivisták szócsove lett. Mivel első tényleges megjelenése 1918 karácsonyán egybeesett a román csapatok bevonulásával, a konzervatívokban az a gyanú támadt, hogy a két esemény között nemcsak időbeli kapcsolat van. Miután azonban Paál Árpád 1920 őszén Kolozsvárra költözött és a laphoz került, a *Keleti Újság* olyan politikus személyiséggel gazdagodott, akinek 1918 utáni személyes kiállása lehetetlenné tette konzervatív kritikusok (pl. Grandpierre Emil) számára, hogy az újságot a *nemzeti ügy* elárulásával vádolják. A *Keleti Újság* és a Paál által alapított politikai és kulturális profilú *Napkelet* című folyóirat (1920–1923) munkatársai politikailag az ún. polgári radikálisokhoz álltak közel, ahhoz az értelmiségi csoporthoz, amelynek tagjai a századforduló Magyarországa alsóbb rétegeinek sorsát szociológiai alapon próbálták megkö-

176 Hasonló gondolatmenetet Paál és Sulyok több más cikkében is találunk, l. Paál Árpád: Menekülés a munkanélküliségből. KÚ, 1930.IX.17., 2.; Paál Árpád: Hagyjuk a nagypolitikát! KÚ, 1930.IX.22., 1.; „s. i.” (= Sulyok István): A válság két arca. KÚ, 1931.I.31., 5.

177 Hunyadi Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940. *Magyar Kisebbség* 2000, 6. sz. 2.

178 Az egyetemről l. Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 219–227.; Kolar: *Rumänien* i. m. 125.; Vincze Gábor: A kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem felszámolása 1919-ben. *Pro Minoritate*, 2004 nyár, 130–156. Az EME-ről l. Osváth Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea, 1928. (Reprint: Marosvásárhely, 2002.) 88–90.; RMIL. I. 510.; Bárdi: *Kisebbségpolitikai stratégiák* i. m. 48.

179 K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 47–61.; Ligeti: *Súly alatt* i. m. 35–37., 52., 61., 66.

zelíteni, problémáik megoldása érdekében pedig az ország demokratizálását és a nemzetiségek érdekeinek figyelembe vételét szorgalmazták.¹⁸⁰ Ez magyarázza, hogy fő képviselőjük, az 1919-ben emigrált Jászi Oszkár 1923-as romániai látogatása alkalmával egy bukaresti újságnak elismerően nyilatkozott Paál politikai céljairól.¹⁸¹

E kezdeti évek ideológiai ellentétei a *Keleti Újság* és a szintén kolozsvári, de a Grandpierre-rel és társaival összeköthető konzervatívabb szemlélet jegyében készült *Ellenzék* vitáiban váltak nyilvánossá. Az *Ellenzék* az új állammal szembeni fenntartásai által a *Brassói Lapokkal* volt egy táborban. A két csoport közti elvi ellentéteket személyi problémák is fokozták: az aktivisták politikai vonalát zsidók és szabadkőművesek hírében álló személyek határozták meg, a másik oldal (a passzivisták) részéről viszont pont velük szemben léteztek hagyományosan erős fenntartások. A passzivisták úgy vélték, hogy „az erdélyi magyar kisebbségi politikát nem lehet a többségében idegen eredetű – zsidó elemekkel nagyon túltelített s politikailag különben is gyenge — városi polgárságra és a nemzeti öntudatában és politikai képességeiben még fejletlen magyar nép tömegeire bízni [...]”.¹⁸² Minden felfogásbeli (de csak a részletkérdésekre vonatkozó) különbségeik ellenére azonban a két tábor azonos cél vezette: kisebbségpolitikai ügyekben és erdélyi helyi érdekek védelmében léptek fel. Közös meggyőződésük volt, hogy a kisebbségek jogai csak egy toleráns és demokratikus társadalomban, valamint a kölcsönös tisztelet légkörében biztosíthatók. Jól láthatóan törekedtek arra, hogy minden konkrét alkalommal (törvénytervezetekben, pártgyűléseken, megemlékezések alkalmával stb.) az aktuális eseményt a *nép*, illetőleg a kisebbség érdekeivel kössék össze.¹⁸³

Időközben a Lugoson 1922 óta kéthetente megjelenő *Magyar Kisebbség* című folyóirat lassan a Magyar Párt félhivatalos elméleti orgánumává lépett elő. Ennek az volt az oka, hogy szerkesztői (az ún. lugosi triumvirátus: Jakabffy Elemér, Sulyok István és Willer József) közül kettő, Jakabffy és Willer,¹⁸⁴ vezető pártpolitikussá vált. A lap szót emelt a demokrácia és a kisebbségi jogok mellett (nemcsak magyar, hanem más kisebbségeket érintő kérdésekben is), és kiadta a magyar képviselők fontosabb parlamenti beszédeit három nyelven (románul, franciául és németül) megjelenő *A kisebbségek hangja* című mellékletében.¹⁸⁵ A *Magyar Kisebbség* és a *Keleti Újság* közti így kimutatható ideológiai közelség a két szerkesztő (Jakabffy és Paál) hasonló nézeteire volt visszavezethető. Ez megnyilvánult közös fellépésük-

180 Fischer: *Kleine Geschichte* i. m. 152.; Fischer: *Jászi* i. m. 24-39., 50-53., 66-70.; Molnár: *Geschichte* i. m. 334-338.; Miru György: Politikai eszmék a századfordulón. In: Veliky János (szerk.): *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Budapest, 1999. 291-304., főleg: 299-303.

181 Balázs Sándor: *Jászi Oszkár és a „Revista Vremii”*. *Századok* 1985, 5-6. sz. 1195-1234., főleg: 1225.; Jászi naplóbejegyzése 1923. május 24-én, Litván György (szerk.): *Jászi Oszkár Naplója 1919-1923*. Budapest, 2001. 373. Jászi politikai elképzeléseiről: Ilanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, 1985.; életrajzi vonatkozásokra összpontosít Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.

182 Az idézet egy korabeli magyar diplomáciai jelentésből való, idézi: Bárdi Nándor: A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok (1922-1938). Vázlat. In: Kovács Éva – Zsinka László (szerk.): *Közép-Európa az integráció küszöbén*. I. Közép-Európa konferencia. Budapest, 1997. 89-96., itt: 89.

183 Albrecht Ferenc: Államszuverénitás és kisebbségi jogok. MK, 1923, 2. sz. 202-206.; Uő: Állami beavatkozás és kisebbségi jog. MK, 1923, 2. sz. 350-354.; A magyar szervezkedés taktikája. KÚ, 1920. XII. 28., 1.; Paál Árpád: Petőfi szelleme. KÚ, 1922. XII. 31., 1.; Paál Árpád: A magyarság világnézete. NK, 1920, 1. sz. 385-389.

184 Jakabffy a párt egyik alelnöke volt, Willer 1926-tól a párt bukaresti irodáját vezette.

185 Sulyok és Willer azonban más kötelezettségeik miatt nemsokára kiváltak a lap szerkesztőségéből, I. Balázs Sándor: *Lugosi üzenet*. A Magyar Kisebbség című folyóirat monográfiája. II. n., 1995. 11-14.; ezenkívül: Horvath: *Wahrnehmung* i. m. és Jakabffy: *Adatok*. Közéletem a kisebbségi sors első éveiben c. fejezet. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.

ben is a konzervatív pártvezetés visszaszorítása érdekében (1924), továbbá kiállásukban a zsidó vallású magyaroknak a pártmunkába való bevonásáért.¹⁸⁶ Paál kezdeményezésére a párt, mint már említettük, rögzítette 1924-es alapszabályzatában, hogy a zsidókat a magyar kisebbséghez tartozónak tekinti.¹⁸⁷

Mind a *Magyar Kisebbség*, mind a polgári radikálisok csoportja visszautasította az erdélyi magyarság irredentizmusára vonatkozó román vádat.¹⁸⁸ 1921 tavaszán még a konzervatívok is arra kérték a budapesti kormányt – amellyel végig szoros kapcsolatban álltak –, hogy fékezze meg a Magyarországra menekültek hangos propagandáját, és ne küldjön Erdélybe agitátorokat.¹⁸⁹ A revizionista mozgalmat az erdélyi magyarok egy része már csak azért is elutasította, mert úgy vélte, hogy a hatalomváltás nem a román nemzet 1918 előtti ezt célzó tevékenységére vezethető vissza, hanem csupán a nagyhatalmak érdekeit szolgálta.¹⁹⁰ „Felelőtlen” és „fontoskodó” dolog „jelszavaknak” és „kitartásra buzdító mondásoknak” Erdélybe való csempészése – tiltakozott Paál 1923-ban már a Magyar Párt alelnökeként a magyarországi revizionista körök működése ellen,¹⁹¹ mert ez a többség szemében a kisebbség legtermészetesebb kívánságát (saját nyelvének és kultúrájának ápolását) is diszkreditálja, ezért kontraproduktív. Szerinte az említett körök tevékenysége árt az erdélyi magyarság érdekeinek, mert a többséghez tartozók nem képesek különbséget tenni pusztá propaganda és valódi kulturális rendezvények között, s így mindkettőt elvetik. A romániai magyar politikusok megnyilatkozásaiból az a világnézeti különbség is kiolvasható, amely e kisebbség társadalompolitikai elképzeléseit a magyarországi keresztény-nacionalista és antiszemita kurzustól elválasztotta. A Magyar Párt vezető politikusai még a '20-as évek közepén is legfeljebb abban bíztak, hogy olyan idöket is megérnek, amikor a Magyarország és Románia közti megegyezések „a politikai államhatárok merevségét elközböcsítik”.¹⁹² Világosan rá kell itt mutatni tehát arra, hogy az évtized végéig a status quo megkérdőjelezésének kérdése föl sem merült az erdélyi magyarság számára, mert mással volt elfoglalva, s e lehetőség egyszerűen kívül esett gondolkodásának horizontján.

186 Jakabffy Elemér: Nyílt levél Főtisztelendő Kovács Lajos r. lelkész Úrhoz. MK, 1925, 4. sz. 285-289.; Paál Árpád: Fejszefogás a magyarságra. KÚ, 1923.III.1., 1.; Iskolapolitika a Magyar Pártban. KÚ, 1923.X.13., 4.; Paál Árpád: Szeretnők, ha szeretnének. KÚ, 1923.XII.23., 1.

187 L. naplófeljegyzéseit 1924. december 21-én és 1925. március 2-án. PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára K 1951/97.

188 Irredentizmuson olyan „nemzeti mozgalmakat [értünk], amelyek addig egymástól elválasztott, ellenben nyelvi és kulturális azonosságuk miatt egynek gondolt területeknek az anyaországhoz való csatlakozását követelik” l. Günter Rieger szöveikét, Nohlen: *Lexikon* 7. 291. A korabeli magyar állítások öszinteségét természetesen kétségbe lehet vonni, főleg ha a szigorú cenzúrára gondolunk. De ha figyelembe vesszük a '30-as évekből származó későbbi kijelentéseket, amikor a belpolitikai légkör sokkal feszültebb, a cenzúra pedig sokkal szigorúbb volt, a magyarság viszont a status quo-t mégis egyértelműen elutasította, akkor véleményünk szerint hitelt adhatunk az 1920-as megfogalmazásoknak is.

189 Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. *Regio* 1995, 3. sz. 89-135., itt: 91.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 280.

190 Neugeboren Emil: Kisebbségi jog és irredenta. MK, 1923, 2. sz. 41-45.; A magyar kérdés. MK, 1923, 2. sz. 138-141.; Jakabffy Elemér: Peccatur intra et extra muros. MK, 1924, 3. sz. 189-197.; Bernády György beszélt a parlamentben. KÚ, 1923.IV.13., 2.; Iliába provokálnak. KÚ, 1922.V.20., 1.; A határon túlra. KÚ, 1922.IX.10., 1-2.; Elég volt! KÚ, 1922.IX.27., 1-2.; Paál Árpád: Beszéljünk az irredentizmusról. KÚ, 1922.XII.24., 1.

191 Paál Árpád: Ha jelszót csempésznek. KÚ, 1923.IV.22., 1. Mindmáig feltáratlan az az ellenszenv és kritika, amelyben a Budapestre menekült erdélyiek miatt Paált és körét részesítették. Példaként említjük az *Erdélyi Hírek* c. hetilap cikkeit: Politikai kéjutazók. 1922. március 20., 1.; Válasz egy sajtókampányra. 1922. május 29., 2.; Kútmérgezés. 1922. június 5., 1. Jakabffy (1923 májusában tett) nyilatkozatát a román állam iránti lojalitásáról említi Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 131.

192 Paál feljegyzését 1927 őszéről idézi K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 280.

Mussolini és Hitler hatalomra törésének kommentálásai az erdélyi magyar sajtóban és a korabeli följegyzésekben egyértelműen mutatják az érvényes külpolitikai értékskálát: a fasiszmus „ellenforradalmi” feltörés, „a sovén irányzat terroreszközeiben él, imperialista és a demokratikus világkialakulás ellensége.”¹⁹³ „A kereszt csak kampók nélkül kereszt” írta Paál naplójába az 1923-as hitlerpuccs idején és Hitler mozgalmát életellenes csoportosulásnak tekintette: „A kampós kereszt az egyenes irányok megtörése, másfelé mutató, mint amiből és amifelé az élet akar mutatni.”¹⁹⁴ Számos újságíró elemezte a következő években a fasiszmust és az olasz társadalomban bevezetett intézkedéseit.

Az erdélyi magyar kisebbségi gondolkodás számára a legfontosabb, és hosszabb távra érvényes megítélési szempont az volt, mennyiben képes – ha egyáltalán – e politikai áramlatok gyakorlata egy nemzeti kisebbség társadalmi problémáira választ adni, vagyis konkrétan: milyen védőintézkedéseket kínál ahhoz, hogy őt a többségi nemzet asszimiláló törekvéseivel szemben megóvják. Ugyanakkor az is világos volt, hogy a fasiszmus és a nemzetiszocializmus rokonideológiák éppen demokrácia-ellenességük, egyeduralomra és ellenfelek elnyomására való törekvésük okán. Főleg a *Magyar Kisebbségben* láttak ilyen megfontolások napvilágot a '20-as években. Még ha néha kissé megkésve reagált is ez a lap a nemzetközi fejleményekre, ezt a napi politikán felülemelkedve tette. Pásint Ödön például egy írásában azt vizsgálta, milyen előnyei meg hátrányai lennének a magyar kisebbség számára a fasiszta vagy a bolsevista ideológia uralomra jutásának.¹⁹⁵ Kiemelte, hogy mindkettőnek az erőszak az alapja, sikerük magyarázata pedig, hogy fölismerték a demokrácia bizonyos gyengéit. A bolsevizmusnak egy nemzeti kisebbség számára kevésbé fontos voltát indirekte azzal fejezte ki, hogy nem foglalkozott részletesen vele, az olasz fasiszmussal viszont annál többet. Minthogy ez utóbbi kormányzási elvét a „faji többség” tételére alapozza, minden kisebbségnek, így a magyarságnak is, el kell vetnie mint politikai eszmerendszert, mert ő a többség akaratának amúgy is védtelenül ki van szolgáltatva. Amde a fasiszmusnak egy olyan oldala is van, amelyet a magyar kisebbség mindenképpen hasznosíthatna – folytatta Pásint –, s ez „társadalmi organizációja”,¹⁹⁶ ami a közös munka és a kulturális összetartás erősítője lehetne. Mindez a magyarság hasznára válnék, ha a többség betiltaná a kisebbség politikai tevékenységét. Pásint végkövetkeztetése, hogy bár a magyar kisebbségnek a fasiszmus politikai oldalát el kell utasítania, „egy kulturális faszcióhoz minden idegeit adnia kell, mert minden múlt, de egy kultúrába ágyazott faj örök”.¹⁹⁷ A magyarok egyes képviselői tehát megpróbálták elfogultság nélkül közeledni a legkülönbözőbb ideológiákhoz, s megvizsgálták, alkalmasak-e népük sürgető problémáinak megoldására. Jellemző, hogy a fasiszmus ilyen szempontú elemzése korántsem csak a konzervatív, vagy éppen jobboldali körök próbálkozása. Maga a közismerten liberális újságíró, Krenner Miklós is követésre érdemesnek vélte az olasz fasiszmus egyes tulajdonságait és eredményeit. Így például belső szerkezetét és szervezeti fölépítését, ami ugyan csak egyik lehetséges formája a társadalom megszervezésének, de a magyar kisebbségnek éppen e téren van bepótolnivalója, mert szerinte tétlen, sőt letargikus állapotban van.¹⁹⁸ Krenner szándéka tehát valójában az

193 Amit mások tudtak. KÚ, 1923.IV.10., 1.; A fasiszmus kérdőjele. KÚ, 1922.XI.3., 1.

194 Paál Árpád 1923. szeptember 9-i és december 11-i feljegyzései. PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

195 Pásint Ödön: Bolsevizmus vagy fascizmus? MK 1926, 4. sz. 117-119. Feltételezhető, hogy Pásint cikkét magyar kormányzati utasításra írta (illetőleg, hogy Jakabffy azt ilyen sugalmazásra közölte lapjában), hiszen Pásint Bethlen István titkára volt (I. Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1999, 302.).

196 Uo. 119.

197 Uo.

198 Spectator: Keserű panasz. MK, 1927, 6. sz. 638-649. Spectator publicisztikai munkásságát méltatja György Béla,

erdélyi magyarság fölrázása és ön maga iránti felelősségvállalásra való buzdítása volt. Mindkét cikkíró ily módon használható részmegoldásokat igyekezett kibányászni a fasiszmus gyakorlatából saját népcsoportja számára anélkül, hogy világosan leszögezték volna, hogy ezeket a hatalomnak csak egy olyan totális kisajátítása tenné elérhetővé, amit ők – egy nemzeti kisebbség tagjaiként – eleve elutasítottak.

Az évtized közepén jelentős változások történtek az erdélyi magyar sajtó világában.¹⁹⁹ 1924 végén valószínűleg nem csak személyi, de világnézeti okok miatt is kivált Paál a *Keleti Újság* szerkesztőségéből, és nagy anyagi áldozatok árán – ezek súlyát évekig megérezték – újraindította a röviddel azelőtt megszűnt *Újság* című napilapot.²⁰⁰ Ezt fokozatosan a párt fölfogásához közelálló orgánummá tette, még ha nem is teljesen a konzervatív szárny szája íze szerint. De Paál maga is ekkortájt egyre közelebb került ideológiailag a pártvezetőséghez, s ezt a szellemi útját naplóbejegyzései tanúsítják. 1926 végén aztán anyagi gondjai miatt el kellett fogadnia a párt támogatását, s ennek következtében az *Újság* a Magyar Párt első hivatalos napilapjává lépett elő.²⁰¹ Azonban ez a helyzet sem tartott sokáig, mert az 1927-es választási kampányban igen kritikus hangot megütő *Keleti Újságot* – ez a lap egy idő óta a pártot balról bíráló fórumként igyekezett magának helyet találni a sajtóéletben – a párt fölháborodott vezetősége egyszerűen megvásárolta (Weiss Sándor tulajdonostól). Mivel két napilap működtetését egyazon városban (Kolozsváron) sem anyagilag biztosítani, sem az olvasóközönségnek megmagyarázni nem lehetett volna, Paálnak kellett 1927 augusztusában saját lapját megszüntetnie.²⁰² Így a munkatársak szétszóródtak: Zágoni István visszatért a *Keleti Újsághoz*, Paál 1926-tól képviselő volt, fiatal neveltje, Kacsó Sándor a szociálisan legérzékenyebb, baloldalinak tekintett *Brassói Lapokhoz* került. A magas példányszámú pártlap számára írt nagyívű politikai elemzéseivel Paál a következő években a kisebbségi magyarság vezető és igen befolyásos publicistája lett, ezért politikai-ideológiai nézeteit a későbbiekben hangsúlyosan mutatjuk be.

Az erdélyi magyar sajtóélet ideológiai térképét lényegesen befolyásolta az író és irodalom-szervező Kuncz Aladárnak 1923-ban és Bánffy Miklósnak 1926-ban történt hazatérése. Jóllehet Bánffynak a román hatóságok előtt kötelezettséget kellett vállalnia, hogy tíz évig tartózkodik a politikai tevékenységtől, rövid idő múlva befolyása alatt állt az *Ellenzék* című napilap. Bánffy művészetpártoló, a korabeli liberális és urbánus eszmék iránt nyitott, nagyműveltségű ember volt.²⁰³ Érthető, hogy éppen egy irodalmi folyóirat alapítása fűződik a nevéhez, mégpedig az *Erdélyi Helikoné* (1928-ban), amelynek később Kuncz lett a főszerkesztője. A folyóirat a konzervatívabb *Pásztortűz* ellenpólusának számított.²⁰⁴ Jóllehet a továbbiakban még jó néhány, a század negyedik évtizedében alapított új sajtótermék megjelenéséről fogunk

1. Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út* (Válogatott írások) Szerk. György Béla. Székelyudvarhely, 1995.

199 Újabb sajtótörténeti áttekintések: Iluber András: *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből*. Csíkszereda, 1997.; Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története (1890–1940)*. II. n., 2005.

200 Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött*. Bukarest, 1971. 371.; 1. még Paál naplóbejegyzéseit 1924. szeptember 17-én és október 25-én, Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97. Paál ideológiai metamorfózisait tárgyalja: Ilorváth: *Utak, tévutak, zsákutcák* i. m. 127–129.

201 Kacsó: *Virág alatt* i. m. 400–403.; Paál bejegyzései 1925. május 12-én és 1926. december 6-án, Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

202 Dénes: *Visszaemlékezés* i. m. 281–296., Teleki László Alapítvány könyvtára 2788/99; Paál bejegyzése 1927. augusztus 14-én, Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97; Kacsó: *Virág* i. m. 521–525.; Weiss Sándor dr. megvált a *Keleti Újság* vezetésétől. KÚ, 1927.VIII.14., 3.; Szász Endre: *Megszűnik az „Újság”*. KÚ, 1927.VIII.14., 5.; Paál Árpád: *A búcsúzás szavai*. *Újság*, 1927.VIII.14., 1.

203 Legújabb méltatása (főleg irodalomtörténeti szempontból): Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Budapest, 2006.

204 Ligeti: *Súly alatt* i. m. 129.; K. Lengyel: *Kompromisszum* i. m. 323–326.

szólni, s őket részben elemezni (ilyenek pl. az *Erdélyi Lapok* c. napilap és a következő folyóiratok: *Erdélyi Fiatalok*, *Erdélyi Iskola*, *Hitel*, *Független Újság*), a magyar kisebbség alapvetően fontos orgánumainak megszületése ekkor a fent említettekkel befejeződött, s köztük már jelentősebb ideológiai átcsoportosulásokra sem került sor.

Felmerül a kérdés: miként tartották fenn magukat ezek a lapok, és mekkora volt az olvasótáboruk, hatókörük? Mennyiben tarthatjuk őket a különböző társadalmi csoportok nézetei kifejezőjének? E kérdésekre csak korabeli nyilatkozatok és későbbi visszaemlékezések segítségével próbálhatunk megközelítő feleletet adni. A kortársak véleménye szerint egy napilapnak a tízezres példányszámot kellett elérnie ahhoz, hogy kifizetődő legyen. Ezt a számot meg is találjuk a négy nagy, országos terjesztésű napilapról (*Brassói Lapok*, *Ellenzék*, *Keleti Újság* és 1932 után az *Erdélyi Lapok*) a dokumentumokban.²⁰⁵ Különösen népszerű volt az ország közepén megjelenő *Brassói Lapok*, nem utolsósorban azért, mert a többieknél ügyesebben és gyakrabban került meg a cenzúra előírásait, és nyíltabban beszélt a kisebbségellenes bukaresti intézkedésekről. Eladási módszerei is hozzájárulhattak ahhoz, hogy példányszáma a fentiek kétszeresét, sőt háromszorosát is elérte néha.²⁰⁶ A magyar intézmények, egyesületek és sajtótermékek létének anyagi biztosításához lényeges hozzájárulást jelentett a Magyarországról érkező támogatás is.²⁰⁷ Így például csak a Bethlen Györgyné elnöksége alatt működő Erdélyi Katolikus Népszövetség havi 850 (évi 12.000) pengő segélyt kapott Budapestről.²⁰⁸ A helyi magyar sajtó jelentősége a magyar kisebbség véleményének alakításában kettős alapon nyugodott. Egyrészt mind könyveket, mind az ottani időszaki sajtó termékeit igen nehéz volt az anyaországból átvinni a határon, mert a román hatóságok tartottak a revizionista propagandától. (Ennek nagy szerepe ekkor valójában még nem volt, s a '30-as évek végétől kezdve is csak a határ menti területeken, s főleg az új médium, a rádió nyújtotta kedvező lehetőségek által.) Az újságok jelentőségét másrészt az a tény adta, hogy külső vagy éppen belső munkatársként, néha részvényesként majdnem mindegyikük vezető politikusokat tudott szerkesztőségében felmutatni. Láttuk, hogy a liberális és demokrata *Magyar Kisebbség* kiadója Jakabffy Elemér, a párt elnökhelyettese volt, az 1932-ben alapított katolikus-jobboldali *Erdélyi Lapok*-nak Gyárfás Elemér szenátor volt a főmunkatársa, főszerkesztője pedig Paál lett; a *Brassói Lapok* főszerkesztője az 1920-as években Szele Béla, a pártelnökség tagja (később Kacsó Sándor); a zsidó közönség érdeklődésére is számító *Nagyvárad* nevű lapot Hegedüs Nándor képviselő adta ki (maga is zsidó vallású); a kolozsvári *Ellenzék*nek dolgozott 1930 után Krenner Miklós, 1926 óta a *Intézőbizottság* tagja; s végül a párt hivatalos szócsöve 1927 után a kolozsvári konzervatív profilú *Keleti Újság* volt. A párt vezető személyiségeinek ez a közvetlen szerepvállalása a sajtóorgánumokban a szervezetnek azt a törekvését fejezi ki, hogy bírálóit bekapcsolja a politikai munkába. Az erdélyi magyar sajtó képének fentebbi fölvázolása azonban jól mutatja e kisebbség heterogenitását is. Az ún. *erdélyi magyarság* mesterségesen

205 Dénes az *Újság* és a *Keleti Újság* 10-11.000 példányszámáról ír, l. Dénes: *Visszaemlékezés* i. m. 290-292., Teleki László Alapítvány könyvtára 2788/99; ugyanígy a Napisajtó c. szócikk, *Erdélyi Lexikon* i. m. 253. Jóval alacsonyabbak egy román feljegyzés adatai (a *Keleti Újság*: 4500, a *Brassói Lapok*: 7000), Arhivele Statului București (a továbbiakban: ASB), Min. Propagandei Naționale, dos. 97/1940, és: „Presa minoritară din țară”, Memoriu întocmit de Z. Păclișanu, Min. Propagandei Naționale – Presa internă, dos. 224/1932-34, f. 1-9.

206 Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Bukarest, 1974. 389-393.; a Kacsó Sándor szócikk: RMIL, 2, 572.

207 Bárdi Nándor: Keleti Akció II. Az erdélyi magyar intézmények támogatása. *Regio*, 1995, 4. sz. 3-29., főleg: 8. (az OMP támogatása) 11. (a támogatott lapok: *Magyar Nép*, *Pásztortűz*, *Ellenzék*, *Brassói Lapok*, *Székelvölgy*, *Gyergyói Lapok*, *Csiki Lapok*, *Székely Nép*, *Székely Közélet*, *Aradi Hírlap*, *Erdélyi Gazda*. Az OMP budapesti támogatással vette meg a *Keleti Újság*ot és az *Újság*ot, l. uo.).

208 Bethlen Györgyné levelei Bisztray Gyulához 1943. június 2-án és 1944. március 28-án. MTA K Ms 5563/99 és 103.

keletkezett *egység* volt, a nemzet levágott és azonos határok közé kényszerített része, melynek kisebb-nagyobb csoportjait eltérő hagyományok, különböző társadalmi értékskalák és más-más célképzetek jellemezték. Gyakran csak az az egyetlen szándék egyesítette őket, hogy a bukaresti (vélt vagy valós) jogsértésekkel szemben közösen lépjenek fel.

A Magyar Párt ugyanakkor arra törekedett, hogy az egységet a saját soraiban is biztosítsa, s e cél érdekében valamilyen módon integrálja föl-fölbukkanó bírálóit. Jó példa erre az 1926-ban föllépő ún. „reformcsoport” esete, amelyet a párt legfelsőbb vezetésének sikerült kisajátítania. A csoport néhány tagja részt vett ugyan egy új alapszabály kidolgozásában, de a konzervatív kollégák ellenében nem tudta abba belefoglaltatni demokratizáló elképzeléseit.²⁰⁹

Paál támogatta ugyan a reformerek álláspontját, de ugyanakkor békebontóknak is nevezte őket és azt javasolta, hogy integrálódjanak a pártba, mert csoportjuk semmiképpen sem tarthatja magát a párt egészével azonos súlyú tárgyalófélnek.²¹⁰ Paálnak ez a fellépése mutatja, hogy a politikusok között egy olyan csoport is létezett, amelyiknek a számára a pártban uralkodó erőviszonyokhoz való alkalmazkodás jelentette a kiutat mind a belső nézeteltérések megoldásában, mind a kisebbséget kívülről (Bukarestből) ért nyomás ellensúlyozásában. Itt ugyanakkor az egységeszme is munkálkodott, vagyis az az elv, hogy nemzeti kisebbségek számára hatékony érdekvédelem csakis közös fellépés esetén remélhető. Ez a felismerés aztán Paál és Sulyok esetében – az utóbbi a '20-as évek elején még a szocialistákkal rokonszenvezett – egy mindinkább etnocentrikussá váló gondolkodásba torkollott, míg Jakabffy, Krenner és Ligeti a következő években a pártvezetőségtől eltérő elképzeléseiket a pártegység fenntartása érdekében a vezetőség által követett politikának rendelték alá.²¹¹ Ugyanakkor a reformcsoport 1927 nyarán – néhány további találkozás után – lassan szétesett, mert tagjai nem tudtak megegyezni ideológiai ellenfelekkel szemben követendő stratégiájukban. Kös például a főelosztott Néppárt újraindítását javasolta, de nem kapott hozzá elég támogatást.²¹² Ezért még akkor ki is lépett a Magyar Pártból, s ezt tette Bernády György is csalódottságában, mert a párt a németekkel lépett koalícióra és nem a liberálisokkal.

A reformcsoport szétesése azonban nem jelentette a liberális hang elnémulását a kisebbségi közéletben. Jóllehet az értelmiség eszmecseréi ideológiai és értékrendbeli bizonytalanságot tükröztek, különösen az ifjúság körében, mégis tetten érhető bennük az érdeklődés a demokratikus és liberális álláspontok iránt. A fiatalságra a legnagyobb hatást Makkai Sándor kálvinista püspök gyakorolta. Egyháza ifjú tagjainak kérésére Makkai egy esszében foglalt állást a kor Ady-vitájában. A nemzeti-konzervatívok Adyt a polgári-radikális Jászi Oszkárhoz való ideológiai közelsége miatt hazafiatlansággal, költészetét pedig túlzott *internacionalizmus-*

209 A reformmozgalomról I. György Béla forrásközlését és tanulmányát: Reformmozgalom a romániai Országos Magyar Pártban (1926–1927). *Magyar Kisebbség* 2003, 8. sz. 123–146.; György Béla: Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926–1927). *Regio*, 2004, 4. sz. 85–98. L. még: Az Intézőbizottság 1927. május 7-i ülésének jegyzőkönyve, György (szerk.): *Iratok* i. m. 89.

210 Az Intézőbizottság 1927. május 7-i ülésének jegyzőkönyve, György (szerk.): *Iratok* i. m. 89.

211 Bárdival ellentétben (*A romániai Országos Magyar Pártban belüli irányzatok* i. m. 92.) az a véleményünk, hogy Paál 1926–1927 után nem vonult vissza a közélettől, sőt, azt a parlamenti csoporton belüli ténykedésével és a *Keleti Újság* (valamint más lapok) számára írt vezércikkeivel még inkább befolyásolta, mint azelőtt. Megváltozott viszont érvelési rendszere és cikkeinek hangsúlyeloszlása. L. még: Horváth: *Utak, tévutak, zsákutak* i. m. 130–136. Sulyok szocialista hajlamait Jakabffy említi emlékiratában. Mindketten Lugosról származtak, így Jakabffynak alkalma volt közelről megfigyelni Sulyok politikai indulását, l. Jakabffy: *Adatok* Közéletem a kisebbségi sors első éveiben. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.

212 7. és 8. forrás. György: *Reformmozgalom* i. m. 141–145.; K. Lengyel: *Kompromisszum* i. m. 321–323.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 66–70.; A Magyar Párt az önálló lista mellett döntött. KÜ, 1927. VI. 18. Mozgalma megszűntét Krenner az OMP 1930-as nagygyűlésén jelentette be. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 98.

sal vádolták. Makkai visszautasította ezeket a vádakokat, s ezáltal őt magát is nyitott, toleráns és liberális szemléletűként könyvelték el.²¹³ Ady-apológiája ugyanakkor aktuálpolitikai célokat is szolgált. Az ifjúsághoz szólva a *más*, az *új* jelentőségét hangsúlyozta. Ezzel az igénnyel a századforduló generációjától való eltávolodást szorgalmazta. A magyar ifjúságnak szerinte arra kell törekednie, hogy nemzeti kultúrájából az élet minden területén egyetemes értéket teremtsen személyi, társadalmi és nemzeti tekintetben egyaránt.²¹⁴ Ebben a munkájában azonban ne a született arisztokrácia konzervatív rétegének képviselőit kövesse, hanem válassza vezetőit a *szellemi* és a *jellembeli* arisztokrácia letehetségesebbjei közül. Makkai iránymutató gondolatainak éle nemcsak a pártvezetők arisztokrata csoportja ellen irányult, hanem Horthy-Magyarország vezetőrétege ellen is. Eszméi Erdély magyar fiataljaiban termékeny talajra találtak. Ez az ifjúság, elődei nemzedékétől eltérően, már bírta a román nyelvet és ebben az országban akart élni. Makkaiiban olyan vezetőt talált, akitől azt is elvárta, hogy a kisebbség erkölcsi megújulásának szükségességét ideológiailag is megalapozza.

Makkainak a fiatalságra gyakorolt befolyása jól mutatja a korabeli egyházak nagy szerepét a kisebbségi életben. Egy sor ifjúsági szervezet kimondottan valláserkölcsei alapokon állt, és igyekezett mind az egyetemista, mind a földműves és iparos ifjúságot megszólítani (pl. az Ifjúsági Keresztény Egyesület; az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya; a Dávid Ferenc Egyetemi Ifjúsági Köre stb.).²¹⁵ Bibliakörökön, szakosztályokban vagy különféle bizottságokban lelkészek, teológusok és hívő értelmiségiek foglalkoztak velük. Az egyházak jelentőségét a kisebbség politikai életében az is mutatja, hogy az OMP mindvégig törekedett arra, hogy a felekezetek képviselőinek megfelelő helyet biztosítson vezető szerveiben.

1926 és 1929 között a nemzetközi politika fejleményei a magyar kisebbség néhány politikusának gondolkodásában világnézeti változásokhoz vezettek. Az első konkrét jelek ebben a vonatkozásban 1927-ből valók, a következők 1933-ból és 1938-ból. Így már a Népszövetség egyik munkatársa, Mello Franco egy 1924-es beszédét a magyarok úgy értelmezték, hogy szerinte e szervezet feladata a kisebbségeknek a többségi nemzetek által békés úton történő asszimilációját előmozdítani.²¹⁶ A háború óta 1927-ben történtek az első olyan nemzetközi események, amelyek arra engedtek következtetni, hogy a status quo megváltoztatására egyáltalán gondolni lehet. Ilyen volt például Magyarországnak Olaszországgal még abban az évben megkötött barátsági szerződése, ami fokozott revíziós külpolitikához vezetett.²¹⁷ A *Keleti Újságnak* sikerült erről magával a magyar miniszterelnökkel interjút készítenie. Az interjúalany azt nyilatkozta, hogy a magyar külpolitika „bizonyos elsőrendű szempontokból, megfelelő tekintetben az olasz külpolitikához köti kocsirúdját”.²¹⁸ Tíz évnyi cenzúra

213 Makkai Ady-esszéje újból megjelent: Makkai Sándor: *A magyar fa sorsa*. Kolozsvár, 2003. 35-152.

214 Makkai: *Magyar fa* i. m. 63.

215 Cseke Péter: Keresztény erkölcs és kisebbségi ifjúságnevelés a két világháború közötti Erdélyben. *Hitel* 1996, 12. sz. 65-77.

216 Mello Francot pl. Jakabffy értelmezte így félre, l. uő.: Mussolini, Mello Franco und der Times. In: *Nation und Staat* (ezután: NuS) 1927, 1. sz. 12.; de Mello Franco kijelentését más kisebbségek is félreértették, pedig ő csupán a kisebbségek politikai integrációjáról beszélt, l. Kessler: *Gescheiterte Integration* i. m. 174.; Makkai egy 1929-es esszéjének címe: Egyedül. L. Makkai Sándor. In: *Erdélyi Lexikon* i. m. 220-222.; RMIL i. m. 3. 457-460.

217 Juhász Gyula: *Hungarian foreign policy 1919-1945*. Budapest, 1979. 86., 107.; Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, 1995. 226.; Anikó Kovács-Bertrand: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg*. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918-1931). München, 1997.; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.

218 Bethlen István gróf, magyar miniszterelnök Rómában fogadta a Keleti Újság munkatársát. KÚ, 1927.IV.17., 1.; l. még: A magyar-olasz szerződés három egyezményből áll és örökidőre kimondja a barátságot a két nemzet között. KÚ, 1927.IV.8., 3.

után minden külön magyarázat nélkül megértette az erdélyi olvasótábor az ilyen fogalmazásban rejlő üzenetet.²¹⁹ Ráadásul a magyar miniszterelnök Bethlen István erdélyi származású politikus volt, a Magyar Párt elnökének, Bethlen Györgynek távoli rokona.

A revízió gondolata (részben külföldi hatásra) tehát a '20-as évek végén megjelent ugyan a magyar kisebbségi közbeszédben, de évekig nem volt több pusztán elméleti lehetőségénél, sőt utópiánál – egészen a németországi nemzetiszocialista hatalomátvételig. Ahhoz, hogy a magyarok mégis foglalkozni kezdtek vele, hozzájárultak azok a negatív jogi, adminisztratív és politikai jellegű tapasztalatok, melyeket 1927–1928-ig bezárólag szereztek. Ehhez jöttek román nacionalista diákok támadásai a kisebbség tagjai ellen és (később) a Nemzeti Parasztpárt belpolitikája okozta csalódások.²²⁰ Mindez az új államban való élet első évtizedének a mérlegét a magyar kisebbség számára egyértelműen veszteségessé tette. Ezért a Magyar Párt 1928-as nagygyűlésén elhatározta, hogy a kisebbségi problémákat – miután az országban sikertelenül próbálta őket megoldani – a Népszövetség elé viszi.²²¹ A kisebbség egyes tagjai magánszemélyként már eddig is fordultak ehhez a szervezethez ügyeikkel. Ezt a párthatározatot viszont annak egyértelmű bizonyítékeként értékelhetjük, hogy a magyar politikusok többé már nem hittek abban, hogy a román kormányok a kisebbségek problémáit meg akarják oldani. Jóllehet a magyar kisebbség panaszainak nagy része hivatalosan a Népszövetségnél sem vezetett pozitív eredményhez, mégis néha még e fórum beavatkozása előtt engedményeket sikerült a román féltől kialakítaniuk, mert Bukarest mindig elejét próbálta venni annak, hogy a kisebbségek elégedetlensége nemzetközi föltűnést keltsen.²²²

Bethlen István mellett egy másik budapesti „illetékes tényező”²²³ gondolatrendszere is nagy hatást gyakorolt Erdélyben, hisz közvetlenül érintette az ott élő magyarság állampolitikai helyzetét. Az onnan elszármazott történész és politikus, Jancsó Benedek a magyar kormányzat erdélyi anyagi támogatásait közvetítő Népies Irodalmi Társaság vezetője volt. Ő vázolta fel 1927-ben azokat az irányelveket, melyeket a kisebbségeknek követniük, a magyar kormánynak pedig fölkarolnia kellett volna.²²⁴ Magyarország külpolitikájával összhangban egy kettős

219 Paál Árpád: Sajtólárma az olasz–magyar barátság miatt. *Újság* 1927.IV.11., 1.

220 Nacionalista román egyetemisták az 1920-as években több ízben tüntettek erdélyi városokban, legtöbbször zsidó vagy annak vélt intézmények ellen, és azokat gyakran szét is rombolták (pl. az *Ellenzék* szerkesztőségét vagy zsinagógákat), l. Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 314–321.; Livezeanu: *Greater Romania* i. m. 211–296.; Nastasă: *Universitärer Antisemitismus* i. m.; Heinen: *Legion* i. m. 114–127.; A magyarság a numerus clausus ellen. KÚ, 1922.XII.8., 2.

221 Az Intézőbizottság 1928.V.23-i ülésének jegyzőkönyve, György (szerk.): *Iratok* i. m. 113–120.; ezenkívül: A szatmári nagygyűlés határozata. MK, 1930, 9. sz. 799.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 118.

222 A magyar kisebbségnek a Népszövetség előtti panaszával a továbbiakban nem foglalkozunk, mivel ennek a kérdésnek gazdag szakirodalma van. Gheorghe Iancu: *Problema minorităților etnice din România în documente ale Societății Naționale (1923–1932)*. Cluj-Napoca, 2002. Andrea Staedel-Schneider: Rumänien und der Völkerbund. In: Roth (szerk.): *Minderheit* i. m. 73–87.; Cornelius Zach: Der Völkerbund und der Minderheitenschutz in Rumänien 1920–1939. *Siebb. Semesterblätter* 1991, 5. sz. 41–52.; George Cipăianu – Gheorghe Iancu: Die Minderheiten im Rumänien der Zwischenkriegszeit und der Völkerbund. In: Sorin Mitu – Florin Gogăltan (szerk.): *Interethnische Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum*. Cluj – Klausenburg – Kolozsvár, 1996. 272–290.; Martin Scheuermann: *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*. Marburg, 2000.

223 A kifejezéssel az erdélyi magyarok bizonyos véleményeknek és személyeknek budapesti kormányzati körökből való eredetét írták körül, K. Lengyel, *Kompromiß* i. m. 277.; Bárdi: *A romániai Országos Magyar Párt* i. m. 94.; Bárdi: *Keleti Akció I.* i. m. 112., 131., 108. lábjegyzet.

224 Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. *Magyar Szemle* 1927, I. sz. 50–57. Mivel a *Magyar Szemle*t a magyar miniszterelnök megbízásából Szekfű Gyula szerkesztette, kiindulhatunk abból, hogy Jancsó itt hivatalos magyar álláspontot képviselt. A lap Erdély-képét elemzi Szőke Domonkos: A Magyar Szemle és az erdélyi kérdés. In: uő.: *Nemzet, középosztály, reform. Tanulmányok*.

integritás fönntartásának érdekében indult ki: egy területi és egy nemzeti, azaz kulturális integritásból. A békeszerződések – érvelt – Magyarországot csak az elsőtől fosztották meg, de ez sem veszélyeztetett, hiszen „hegyek, völgyek, folyók és síkságok nem fognak megsemmisülni”.²²⁵ A kulturális integritás létezik ugyan még, „de ha a magyarság az idegen uralom elnyomása következtében ezekről a területekről részben vagy egészben elvész, akkor el fogjuk veszíteni legerősebb jogcímünket is”.²²⁶ E gondolattal Jancsó mintegy kiadta a jelszót a magyar identitás, a magyar városok és a magyar kisebbség társadalmi és gazdasági pozícióinak az utódállamokban való megőrzésére. Mert a visszakövetelt területek „magyar arcúak” nélkül Magyarország nem érhet el revíziós sikereket.²²⁷ Jancsónak e politikai irányelvei számottevő visszhangra találtak a Magyar Párt politikájában az 1930-as években. Már 1927 decemberében beszhangra róluk a hivatalos pártlap a kellő óvatossággal, vagyis a végcélra vonatkozó részek kihagyásával.²²⁸ A Bethlenről és Jancsóról szóló cikkek jelentősége abban áll, hogy minden visszafogottságuk ellenére elárulják azt az óriási érdeklődést és figyelmet, amellyel a magyar kisebbség Magyarország (kül)politikáját figyelemmel kísérte és részben követte is.

A magyarországi külpolitikai offenzíva és Jancsó Benedeknek az imént bemutatott cikke mellett egy harmadik esemény is világossá tette az erdélyi magyarok előtt, hogy a revizionizmus kérdésében a '20-as évek vége felé megtört a jég: lord Rothermere 1927-es kampánya. Az angol sajtómágnás nyilvánosan egy Magyarország javára történő békerevízió mellett állt ki.²²⁹ A magyar kisebbségi sajtó ismertette a kampányt, tudomásul vette tehát a nemzetközi politika vizének első rezdüléseit egy, a sorsát érintő változás érdekében, de ennek valószínűségét ebben az időben olyan kicsire értékelte, hogy vele tovább nem is foglalkozott. Mégis, ezek az első megmozdulások egy folyamat elindítói voltak. Ebben áll jelentőségük, még akkor is, ha eredményük a kisebbség életében csak több mint tíz év múlva mutatkozott. E folyamat kezdetén (az 1920-as évek végén) magának a kisebbségnek a képviselői is csak óatosan és vonakodva szóltak a kérdésről. Jól mutatják ezt két újságíró cikkei. Prohászka László a *Magyar Kisebbségben* csodálkozását fejezte ki afőlről, hogyan reagált a kisantant a magyar miniszterelnök egy, a revízió kérdéséről szóló beszédére. Hiszen a revízió – érvelt Prohászka – nem új dolog, még a békeszerződések és a Népszövetség *alkotmánya* is megengedi.²³⁰ A revizionizmusnak mind az európai, mind a világ nyilvánosságában hívei vannak, célja pedig nem csupán a népek, hanem az egész emberiség jövőjét *egészségesebb* alapokra helyezni. A revízió hívei

Debrecen, 1994. 161-173.

225 Jancsó: *A magyar társadalom*, i.m. .

226 Uo.

227 Talán nem fölösleges rámutatni arra, hogy Jancsó irányvonalai a korabeli revizionista gondolatvilágba ágyazandók be, és hogy szinte szószéríntugyanezt az érveléshasználták korabeli német (nem csak jobboldali) politikusok is, amikor a húszas években a lengyelországi német kisebbség gazdasági alapjainak az anyagi támogatását indokolták, l. Tammo Luther: *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938*. Stuttgart, 2004. 31., 33., 36-40.

228 Kulturális integritás: a magyar politika új iránya a kisebbségi kérdésben. KÚ, 1927.X.23., 2.

229 Forrásokat közöl Zeidler (szerk.): *Trianon* i. m. 457-498. Korabeli cikkek az erdélyi magyar sajtóból: Lord Rothermere cikke Magyarország és a Népszövetség viszonyáról. KÚ, 1927.VII.25., 7.; Benes szerint a Rothermere akció nem változtat Közép-Európa stabil helyzetén. KÚ, 1927.VIII.7., 3.; Seydoux túlzott optimizmustól óvja a magyarokat a Rothermere akcióval kapcsolatban. KÚ, 1927.VIII.19., 7.; Rothermere és Benes párbaja. KÚ, 1927.IX.1., 1.

230 Prohászka László: Revízió-riadalom. MK, 1929. 521-527.; Kritikusabb volt Prohászka egy korábbi tanulmányában: Leünnepeltünk... MK, 1929. 401-406. Ebben a békeszerződések nyilvánvaló igazságtalanságát emlegette, ugyanakkor — állította Prohászka — ebben a kérdésben a magyarok bíznak a népek lelkiismeretében; l. még Horváth: *Wahrnehmung* i. m. 40-44.

rádásul olyan országok, mint az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Olaszország – vélte Prohászka –, de Franciaország sem zárkózhat el az új világhelyzet elől. Románia magyar kisebbsége nem ítélné el ilyen körülmények között Magyarország revíziós törekvéseit, ahogy azt egy román képviselő – egyébként: hiába – kívánta „Románia magyar lakossága érdekében”. Mert a magyar kisebbség nem tagadhatja meg Magyarországgal való érzelmi és szellemi közösségét. El lehet tőle rekvirálni minden anyagi javát, de semmiképpen sem képes többet, mint *passzív lojalitást* nyújtani. A revizionizmus végül is egy új szellemi és jogi rendet teremt, amely lehetővé teszi, hogy győztes és legyőzött egymással megbékéljenek, ha már sorsközösségbe kényszerültek.

A *Magyar Kisebbségben* néhány évvel korábban is még az irredenta vádak cáfolata volt az uralkodó hang. A '20-as évek közepén aztán a Páneurópa-gondolat²³¹ lelkesítette a publicistákat s az olvasóközöniséget. A gondolat egyik híve Ligeti Ernő volt, aki egy egész füzetet szentelt a témának. Egészen Kantig és Napóleonig vezette vissza, földrajzilag pedig az egész kontinenst belevonta (Anglia és Oroszország [a Szovjetunió] nélkül).²³² Páneurópa létrehozásának szükségességét három okkal magyarázta: Európa máskülönben egy újabb „megsemmisítő háború”-ba kezdene; így elejét lehetne venni a világforradalom veszélyének s végül az egységes Európa a pénzügyi és gazdasági összeomlás elkerülésének lenne a garanciája. Ligeti természetesen a Páneurópa-gondolatnak a kisebbségi kérdéssel való összefüggését sem titkolta: „Ha egyszer Páneurópa létrejön, e probléma önnönmagától megoldódik” – bizakodott.²³³ Az ilyen elképzelések ismeretében kijelenthető, hogy Prohászka fent bemutatott írásában valójában csak következetesen tovább lépett a megkezdett irányba. Ő természetesen nem mondhatta ki nyíltan, hogy a magyar kisebbség az államhatárok megváltoztatását kívánja, vagy éppen tesz is érte valamit, s ilyesmit ma sem tudunk bizonyítani, sőt, azt sem, hogy ilyen gondolatok a körében nagy elterjedtségnek örvendtek volna. Óvatos becslésként azonban annyi éppen e dolgozat alapján megállapítható, hogy *egy-egy tagjaiban* ilyen gondolatok már ekkor fölmerültek. Az időközben teljesen a konzervatív vizeken evező *Keleti Újság* is megengedte magának a status quo megváltoztatásának elővigyázatosan mérlegelő szöbahozását. És ezt éppen egy olyan személyiség tollából – a Paál Árpádeből –, aki a '20-as évek elején még nyilvánosan is (cikkben), magánjellegű írásaiban is (levelezés, napló) hevesen Horthy-Magyarország keresztény-nemzeti ideológiai beállítottsága ellen foglalt állást.²³⁴ Az a tény, hogy ugyanazon személy megnyilatkozásai pár éven belül ilyen ideológiai fordulatot mutatnak, egyértelműen jelzi azt, hogy a '20-as évek végén következett be az első lényeges fordulat a kisebbségi elit gondolkodásában. Paál személye egyébként is kiválóan alkalmas arra, hogy e népcsoport gondjainak különféle oldalaira rámutassunk: a magyarok gazdasági nehézségeire, mert ő maga is pénzgondokkal küzdött és többször cikkezett a tömeges munkanélküliségről; a kisebbségben magában eluralkodott eszmei irányvesztésre amiatt, hogy egyetlen próbálkozása (politikai stratégiája) sem bizonyult problémái megoldására alkalmas receptnek: ez tükröződik politikai nézeteinek változásában; és végül a nemzetközi színtér befolyásáról

231 Meddig maradunk még kisebbségiek. MK, 1926, 5. sz. 319-324.; Széll József: A kisebbségi gondolat eszmei győzelme. MK, 1926, 5. sz. 329.; Páneurópa. MK, 1926, 5. sz. 361-364.; Pánirredenta – a szent irredentizmus. MK, 1926, 5. sz. 399-405.; K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 329-339.

232 Ligeti Ernő: *A páneurópai mozgalom*. Cluj – Kolozsvár, 1926.

233 Ligeti: *A páneurópai mozgalom* i. m. 10.

234 A határon túlra. Kurzus és migráció. KÚ, 1922.IX.10., 1-2.; Elég volt! KÚ, 1922. IX. 9., 1-2. E két név nélkül megjelent cikket a Paál hagyatékban levő életműbibliográfia alapján tulajdoníthatjuk neki, I. PÁI, MS 765 I/781; Paál Árpád: Ha jelszót csempésznek. KÚ, 1923.IV.22., 1.; Naplóbejegyzések: 1922.III.13., 1924.II.18., Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

naplóföljegyzései tanúskodnak. Lord Rothermere javaslatában²³⁵ például mindössze a kelet-európai országokat csak játékszernek tekintő angol világpolitika egy „kísérleti léggömbjét” látta.²³⁶ A magyarok számára – vélte – „a politikai határok kérdése lezárt ügy”, és ők abban bíznak, hogy a kelet-európai szomszédállamok olyan viszonyokat alakítanak ki egymással, amelyek lehetővé teszik a kisebbségek gazdasági és kulturális együttműködését anyaországukkal. Legfeljebb a határok egy ilyen „semlegesítése” lehet Paál szerint a magyar kisebbség érdeke, mert *megváltoztatásuk* hosszú időre véget vetne a népek közti barátságnak. 1927-ben tehát Paál még aligha hitt a status quo megváltozásában, később mégis foglalkozni kezdett a gondolattal. Így például 1928-ban a kisebbségek diszkriminálásával kötötte össze indirekte a kérdést és óvott ettől egyik cikkében: „a népkisebbségek idegenként való kezelése, [...] okozza a legmélysegebb és leggyógyíthatatlanabb fájdalmakat”.²³⁷ Egy évvel később Paál már egyértelműen szóvá tette az 1919–1920-ban megkötött szerződések revíziójának a lehetőségét – Prohászka fent idézett írásával egyidőben, saját publicisztikájában pedig első ízben. Miután kiemelte, hogy e megállapodások a nemzeti kisebbségek véleményének megkérdezése nélkül jöttek létre, s hogy őket a passzív megfigyelő szerepére kényszerítették, összeurópai érdekeket vélte fölfedezni abban, hogy a „mozaikszerű népelhelyezkedések” újra megtalálják a rendet és a békét.²³⁸ A cikk befejezése jól mutatja azt a pontot, ameddig a kisebbség, de Paál gondolkodása is elérkezett. Előbb idézett, 1928-as gondolatmenetében még csak a szimptómák megállapításáig jutott el. Ezeket abban látta, hogy a kisebbségeket kizárják az ország életének nyilvánosságából és háttérbe szorítják, sőt idegenként kezelik őket. Ennek hatását nevezte a *legmélysegebb és leggyógyíthatatlanabb fájdalomnak*. 1929 júniusában aztán egy döntő lépéssel tovább ment, amikor kimondta: „Az egész világ közvéleményének az a meggyőződése, hogy ahol nem bírják el a népkisebbségeket, ott könnyíteni kell, s oda kell osztani a népeket, ahol elbírják őket”.²³⁹ Ez az írás a témának ilyen általánosított és szakszerű kezelésével, mintha nem is saját kisebbségének sorsáról és jövőjéről volna szó, mérföldkő Paál gondolkodásában. Cikkével Paál a status quo megváltoztatásáról és ennek menetéről éppen csak kezdődő eszmecserében máris a szóvivő szerepébe került. Személytelen hangvétele azonban azt is elárulja, mennyire valószínűtlennek tűnt számára egy ilyen változás. Erre utal a zárómondat is, melyben úgy véli, hogy a békeszerződések revízióját célzó politikai mozgalom sikere vagy kudarca végül is magától a többségi nemzettől függ: „akik dolgoznak érte, azok nem mi vagyunk, hanem azok, akik szóval is, tettel is, írással is, iskoláink megfojtásával is, gazdasági alapjaink elvételével is napról-napra csak azt bizonyítják, hogy nem tudnak elbírní bennünket”.²⁴⁰

Mint említettük, Paál korábban tíz évig vagy nem is foglalkozott revizionista gondolatokkal, vagy elutasította őket. Ha most arra keresünk választ, mi okozott változást gondolkodásában, akkor a nemzetközi szintéren lezajló, ezt bátorító fejlemények mellett főleg egy eseményt kell kiemelnünk, éspedig a Nemzeti Parasztpárt kormányra kerülését 1928 végén. E párt hatalomra jutásához ugyanis Paál éppúgy, mint a magyar közvélemény, nagy reményeket fűzött. A regionalizmus megerősítésében és a kisebbség érdekeinek figyelembe vételében bizakodtak. A párt politikusaitól (Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod) a magyarság elvárta,

235 Az OMP 1927. őszi választási stratégiájáról és a Rothermere akcióról. PÁII IIRM MS 765 I/232.

236 Uo. 4.

237 Paál Árpád: A szülőföld az ott születetteké. KÚ, 1928.VIII.13., 1-2.

238 Paál Árpád: A békerevízió. KÚ, 1929.VI.10., 2.

239 Uo.

240 Uo.

hogy megértéssel legyenek problémái iránt, hiszen jártasak voltak az erdélyi helyi ügyekben és hasonló tapasztalataik voltak egy homogenizálásra törekvő központtal (Budapest) szemben, minthogy 1918 előtt a budapesti parlamentben képviselték a román kisebbséget. Maniu ráadásul egyik 1924-es beszédében a kisebbségek társadalmi és politikai integrációjában látta a kisebbségi kérdés megoldását, s ezt messzemenő engedményekkel kívánta elérni.²⁴¹ Ilyen előzmények után Paál a Nemzeti Parasztpárt kormányzása ideje alatt több vezércikkében buzdított a decentralizációra és az önkormányzati jogok erősítésére, s egy román újságíró hasonló gondolataira ismételtlen visszatért.²⁴² Úgy vélte, hogy a kisebbségek helyi szinten megvalósuló közigazgatási autonómiája olyan gazdasági és munkapiaci politika garanciája lehet, amely a lakosság érdekeit szolgálja. Ily módon szerette volna a magyar kisebbséget a gazdasági válságból kisegíteni. Paál esetében hivatkoznunk kell a többségi nemzet felé tett számos közeledési kísérletére a '20-as évek elején, vagy arra, hogy vezető román politikusok éppen őt hívták Bukarestbe tanácskozás céljából.²⁴³ Azonban a húszas évek vége fele föl kellett lassan ismernie, hogy tárgyalópartnerek nélkül maradt. Mert például az új kormány 1929-es közigazgatási reformja egyetlen kisebbség szempontjából sem volt kielégítő. Ezért a kérdésre, hogy van-e elegendő ereje a Maniu-kormányának a nemzeti kisebbségek panaszainak kielégítő orvoslására, Paál válasza már a tagadáshoz közelálló kételkedéssel volt egyenlő.²⁴⁴ Megjegyzendő itt, hogy Paállal ellentétben a kisebbség szkeptikusabb tagjai már régóta nem bíztak Maniuekban, így őket a Nemzeti Parasztpárt politikája legfeljebb csak megerősítette bizalmatlanságukban.²⁴⁵ A magyar kisebbségnek a Nemzeti Parasztpárt kormányzásához fűzött reményei tehát a legteljesebb kiábránduláshoz vezettek, mert ennek a nemzeti kisebbségekkel szembeni politikája lényegében véve (különböző okokból kifolyólag²⁴⁶) semmiben sem tért el elődeitől. Azok a magyar politikusok, akik vele összefogva regionális alapokon nyugvó politikát szerettek volna kialakítani, 1929-ben ezért egy döntő kérdésben elszenvedett újabb csalódással lettek gazdagabbak.²⁴⁷

Ilyen csalódások után keletkezett Paálnak egy újabb cikke a revizionizmusról. Román politikusoknak a Magyar Párt képviselőihez intézett, és Prohászka írásának bemutatásakor már

241 Bárdi Nándor – Wéber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes* 1998, 4. sz. 243-276. (Maniu beszédének magyar változata: 257-276.)

242 Paál Árpád: Vornic Tiberius alkotó regionalizmusa I-II. KÚ, 1928.III.1.; Uő: A strucc csak félig húzta ki a fejét. KÚ, 1928.VII.30., 4.; Uő: Új aranykorszak felé. KÚ, 1929.II.11., 1

243 Paál Árpádot Bukarestbe hívták. KÚ, 1922.VII.23., 3. Paál ekkor Văitoianu belügyminiszterrel tárgyalt.

244 Paál Árpád: Lesz-e ereje a Maniu-kormányának a kisebbségi kérdés megoldására? KÚ, 1929.XI.11., 1-2.

245 Gondolunk itt Gyárfásra, aki már idézett, 1925-ös keltezésű levelében a következőképpen jellemezte Maniut: „egész politikai működésében a Romániával való uniót propagálta s ezer nehézség közepette meg is valósította azt 1918-ban és pedig minden kikötés, feltétel és fenntartás nélkül. Maniu Gyula ma keserűen hirdeti, mikor látja, hogy a régi királyság férfiai milyen kizárólagos uralom alá vetették Erdélyt, hogy ő nem így akarta megteremteni Nagyromániát. Maniu Gyula és pártja ma keserű rezignációval nevezi magát harmadik erdélyi kisebbségnek. Nagy tévedés volna azonban ezekből a nyilatkozatokból, melyeket Budapesten olyan tetszetősnek látnak, azt a következtetést vonni le, hogy ő visszavárja a magyar uralmat. Erről szó sincsen. S mert ezt Maniuek nem akarják visszaidézni, ezért kénytelenek duzzogva és morogva bár, de viselni és hordozni a Brătianu-uralmat”. Gyárfás levele Concha Győzőhöz, 1925. március 16-án, MTA K Ms 4811/232.

246 Ezt itt helyszűke miatt nem tudjuk részletezni. L. erről: François Bocholier: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest, 2005. 99-116.; uő: Az erdélyi elit a regionális identitástudat és a nemzeti érzelmek erősödése között (1867–1930). *Pro Minoritate* 2004, Tavasz. 37-58 (a tanulmány románul is megjelent: Elitele transilvane, între identitatea regională și expansiunea sentimentelor naționale. *Aleria*, 2004, 25, 118-139).

247 Például Jakabffy Elemér: Vaida-Voivod Sándor. *Krassó-Szörényi Lapok* 1932.VI.12., 1.

említett fölszólítására, hogy ítéljék el Magyarország revíziós törekvéseit, Paál megvédte „a békeszerződések megjavítására való törekvést”.²⁴⁸ Ezek ugyanis semmiképpen sem ellenséges vagy éppen háborús szándékkal születtek, hanem csupán azoknak a magyar és román érdekeknek a kiegyenlítésére, melyek pont Erdélyben keveredtek össze. Az összhang megteremtése köztük nemhogy nem sértené „a román nép fönségét és jövődő hivatását”, hanem éppen „az emberiségi békeeszmé új lendületét” hozná létre. A magyar kisebbség így köztes helyzete által új békeideák közvetítőjévé válhatna, és pont e jövőbeli szép kilátások miatt szükséges az 1919–1920-as szerződések revíziója. Paál politikai gondolkodásának kezdetén a kiegyenlítésre és harmonizálásra való törekvések még a magyar kisebbségen *belüli* különböző ideológiai csoportok egymással ellentétes érdekeit szándékoztak egységbe fogni. Az évtized végére azonban ezek szerint kialakult a politikai eliten belül egy olyan, közelebbről meg nem határozható nagyszámú csoport, amely saját szorongatott helyzetét a nemzetközi politika megnyilatkozásaival összefüggésben látta. A következő fejezetekben a magyarországi, a kisebbségi magyar és a nemzetközi politika jelenségeinek éppen ezeket az összefüggéseket kívánjuk bemutatni és elemezni.

Összefoglalás

A trianoni szerződések által Romániának ítelt területek magyar lakosságát teljesen készületlenül érte az anyaországtól való elszakítás ténye, mert egy ilyen lehetőség bekövetkeztét szinte senki sem tartotta reálisnak. Ezért lehet azt mondani, hogy az események ezt a lakosságot – néhány korábbi figyelmeztető hang ellenére – a szó szoros értelmében sokkolták. Így érthető, hogy reakciói az első időkben az egymást szükségszerűen követő eseményekre, melyek célja a román nemzetállam kiépítése volt, az önkéntelen védekezésben, a visszautasításban és a tudomásul nem vételben merültek ki. A román hivatalos személyek fokozatosan elfoglalták Erdélyben a közigazgatási pozíciókat, s a bukaresti kormányzati elit ezzel párhuzamosan kiterjesztette törvényhozó és végrehajtó hatalmát az új területekre, hogy az új országrészeket a királyságba integrálja. Mindezt a magyarság tehetetlen bénultsággal figyelte. E – *passzivitásnak* nevezett – politika lassú oldódása csak a szerződések tényleges érvénybe lépésekor kezdődött 1920 őszén. Az immár nemzeti kisebbséggé változott magyar nemzetrész azon csoportjának hangja hallatszott legelőször, amelyik az új ország belpolitikájába való aktív bekapcsolódást hirdette. E csoport tagjai jól tudták, hogy kisebbségük olyan valós politikai képviselője, amelyik még a magyar kormány erkölcsi és anyagi támogatására is igényt tarthat, csakis az inkább passzív csoporttal való szövetségben érhető el. E felismerés vezetett 1922. december 28-án a Magyar Párt létrehozásához. Az alapító gyűlésen azonban az *aktivisták* marginalizálódtak, vagyis kiszorultak a fontosabb funkciókból. A Magyar Párt vezetését mindinkább a hagyományos erdélyi politikai elit tagjai vették át, s még a velük szemben fellépő kritikusokat is lassan magukhoz hasonították. Súlyos következményekkel járt ugyanakkor a Magyar Párt számára, hogy Erdély más etnikumainál nem talált igazi visszhangra a velük való együttműködést célzó törekvéseivel, s így a helyi érdekeket sem tudta megfelelő nyomatékkal képviselni. Egyenesen végzetes volt viszont a kisebbség további fejlődésére, hogy pártjának

248 Paál Árpád: A békerevízió békés értelme. KÚ, 1929.VI.17., 1-2.

azon próbálkozásai is kudarcba fulladtak, amelyek a román oldallal való együttműködés útján haladva kísérelték meg az e népcsoportot megillető jogok érvényesítését.

E kettős sikertelenség – a transzilvanizmusé és a kooperációé – egy harmadikat is előidézett: a csalódott transzilvanisták eredménytelen kísérletét a Néppárt fölélesztésére 1927-ben. Ezáltal azonban világossá vált két dolog. Az első az, hogy a Magyar Párt nem volt egységes képződmény, sokkal inkább különböző, sőt egymással ellentmondásban is álló ideológiai áramlatok összefogója, csúcsszerve. Teljes értékű nemzeti keretek között ilyen állapot előbb vagy utóbb egymás mellett létező pártok sokszínű politikai szövetségét hozta volna létre, kisebbségi helyzetben viszont ezt kerülni kellett, ha az országos politikában is szerepet akartak játszani. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy ez, tehát a politikai egység szükségessége, önállósodva néha már *öncéllá*, sőt *önértékké* nőtt, és képes volt nem kívánt eszméket csírájukban megfojtani.

Kósnak a Néppártot újraéleszteni próbáló kísérletét is az egységtudat működése hiúsította meg. Csak részben indokolható viszont ezzel Paálnak a próbálkozásból való kimaradása. Nem kétséges, hogy az egység fontosságával ő is tisztában volt, távolmaradásának okát mégis főleg világnézete változásában látjuk. Ennek az esetnek ez a másik tanulsága. Az a tény ugyanis, hogy pont ő, az egyik vezető transzilvanista, nem állt a próbálkozás mellé, hogy pont ő, a polgári-radikálisok egyik élvonalbeli képviselője kitartott a konzervatív pártvezetés mellett, világos jele annak az eszmei változásnak, amely őt az egyik táborból a másikba vezette. És bizonyára nem csak őt egyedül. Ennek az útnak a dokumentumai fentebb idézett újságcikkei az 1929–1930-as évekből. Belőlük a szerzőjük felfogásában végbement változás okát is kiolvashatjuk: egyrészt a nemzetközi politika, másrészt a román kisebbségpolitika jelenségeit. Különösen fontos, hogy e kétoldalú hatás egyszerre lépett föl, mert egymagában aligha vezetett volna bármelyikük is az ismert következményhez. Mindez a gazdasági világválság okozta anyagi nyomorúság idején történt, s ezt még tetézte, hogy a magyarság utolsó reménysege, a parasztpárti kormány sem a gazdasági, sem a kisebbségi kérdéseket nem volt képes megoldani, mi több: nem is akarta ezt megtenni. Így vált a bukaresti kisebbségpolitika által a magyarok számára legkésőbb e kormányzási ciklusban világossá, hogy ők ebben az országban nem szívesen látott idegenek. Az így keletkezett válságtudat azonban nem vezetett volna messze-menő következtetésekhez a revizionizmus gondolatának a nemzetközi szintén ugyanekkor történő fölbukkanása nélkül. De még így is ebben az időben – és erre ismételtelen rá kell mutatnunk – nem volt ez egyéb távoli *utópiánál*, *vágyálomnál*, melynek megvalósulására csak kevesen mertek gondolni, vagy éppen benne hinni. Ezt bizonyítja az is, hogy az 1920-as évek vége felé, amikor a határváltozás irreális elképzelés volt, még viszonylag nyíltan lehetett róla vitatkozni. Néhány év múlva azonban, amikor a revizionista gondolat konkrét formákat kezd ölteni, Paál 1929-es véleményéhez hasonló gondolatokat már nem lehet kimondani. De ez már a harmincas évek történetéhez tartozik.

I. A magyar kisebbség az 1930-as évek elején (1931–1933)

1. Általános helyzet

A magyar kisebbség körében a gazdasági, társadalmi és ideológiai válság, valamint az útkeresések hatására a világnézeti különbségek a '20-as évek végére elmélyültek. Ennek következtében a kisebbségi közéletet megosztó társadalmi áramlatok intézményesültek, vagyis a Magyar Párton belül lényeges elvi különbségeket fölmutató csoportosulások kezdtek kikristályosodni, sőt, ezek a saját sajtóorgánum alapításáig is eljutottak. Érthető, hogy politikailag is más-más utat javasoltak a társadalmi problémák megoldására. Ebben a fejezetben e csoportokat mutatjuk be, és arra irányuló próbálkozásait, hogy az új évtized új kihívásaira megfelelő válaszokat találjanak.

Az 1930–1933-as éveket a román politikatörténet „a kísérlet éveinek” nevezi, mert Károly király évenként más-más kormánnyal próbálkozott az ország gazdasági nehézségein úrrá lenni.¹ A sort 1930-ban a Parasztpárt nyitotta meg, de a pénzügyi nehézségek leküzdésében nem volt eredményes, s a király is hamar csalódott benne. Ezért az uralkodó egy régebbi tervének megvalósításába kezdett: a *szakértők kormányát* nevezte ki a nagyhírű történész, Nicolae Iorga vezetésével. E húzásával a király elsősorban a pártok közti villongásoknak akart véget vetni, de megpróbálta a pártokon belüli érdekkonfliktusokat is gyengíteni, valamint egyes politikusok túlbujánzó személyi ambícióit megnyirbálni. Iorga és kormánya mögött azonban nem állt olyan pártalakulat, amelynek a lakosság körében befolyása lett volna. A választásokat ugyan a szokásos visszaélések segítségével megnyerte, tekintélyét az országon belül azonban gyorsan elvesztette. Ennek oka egyrészt a korrupció, másrészt a fizetésképtelenség volt (sem a béreket, sem a nyugdíjakat nem volt képes folyósítani).² A Iorga-kormány ezért 1932-ben lemondott. Következett volna a *nemzeti koncentráció* kabinetje N. Titulescu vezetésével, de ez létre sem jött, mert mind a liberálisok, mind a parasztpártiak megtagadták a részvételt benne. Így a király, minthogy a liberálisokkal rossz viszonyban volt, A. Vaida-Voevodot és a Nemzeti Parasztpártot bízta meg kormányalakítással és a választások lebonyolításával. Az utóbbit, ha csak kis többséggel is, de a szokásos manipulációk segítségével megnyerte ugyan a Parasztpárt, másféléves kormányzását azonban az örökölt pénzügyi problémák terhelték, botrányok és személyi ellentétek zavarták (a király és Maniu, valamint Maniu és Vaida-Voevod között), és nagyméretű sztrájkok rázkódtatták meg.³ 1933-ban már sem a királynak, sem a társadalomnak nem volt bizalma benne. Vaida-Voevod ezért november 9-én lemondott, és most már mindenképpen csak a liberálisok következhetek, s ők kormányon is maradtak 1937 végéig.

E kor aggodalomra leginkább okot adó jelensége a kisebbségek szempontjából a jobboldal radikalizálódása volt. Romániában ez mindenekelőtt a fasiszta Vagárd megerősödését, és a

1 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 75-103.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 221-249.

2 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 85.; a visszaélésekről: Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 236.

3 Scurtu – Buzatu: *Istoria* 252-271.

nacionalista szellem ezzel összefüggő eluralkodását jelentette a nyilvánosságban. Első durva jelentkezései ennek a folyamatnak az 1930–1931-es zsidóellenes pogromok voltak. A Vasgárda kapitányának, C. Codreanu-nak ifjú hívei ekkor a máramarosi Borsában napokig tartó akcióban zsidók házait gyújtogatták, és merényleteket hajtottak végre politikusok ellen. Amint azt a rá leadott szavazatok száma mutatja, a Gárdának sikerült országos méretekben megszilárdulnia.⁴ Jóllehet sok vezető politikus elutasító álláspontra helyezkedett vele szemben (például Iorga, Călinescu, Duca), egyes értelmiségi és politikus körökben támogatásra talált. Így Vaida-Voevod 1933-ban több, a Vasgárda ellen irányuló intézkedést megakadályozott. Időközben színre lépett a román értelmiségnek egy olyan új nemzedéke is (M. Eliade, E. Cioran stb.), amelyik szellemi táplálékát már a fasiszta, sőt gyakran antiszemita és xenofób nézeteikről ismert filozófusok, szociológusok és történészek műveiből merítette (mint pl. Nae Ionescu, Mihai Manolescu, Nichifor Crainic).⁵ E generáció hatása a lakosság széles köreire ekkor még nem lehetett túl nagy, mégis szükséges már itt rámutatnunk az autoritárius, fasiszta és nemzetiszocialista rezsimek irányába megmutatkozó szellemi fogékonyságukra (Cioran pl. lelkes cikkeiben tudósít Berlinből 1933-ban). Az 1932 őszi Magyarországi revíziós politikájának ellensúlyozására megalapított *Antirevizionista Liga* tevékenysége teljesen nacionalista fűtöttségűvé tette a nyilvánosság légkörét. Számátalan tüntetésen és tömeggyűlésen – mind az új tartományokban, mind a regátban – a rendezők a román lakosságot a kisebbségek részéről az ország integritását fenyegető veszély képével riogatták. Nem csoda, hogy az ilyen tüntetések gyakran erőszakcselekményekbe torkolltak.⁶

Természetes már az eddigiek miatt is, hogy a belpolitikai viszonyok alakulása továbbra sem került, nem kerülhetett ki a magyar kisebbség figyelmének központjából. A király aktív politizálásának hatására egy 1930. december 12-i kihallgatáson Bethlen György pártelnök ismertette az uralkodóval a kisebbség óhajait.⁷ A húszperces audiencián egy kilenc pontos sérelmi listát adott elő, amelyen a párizsi kisebbségvédelmi szerződésben megígért kisebbségi törvény hiányától a tanügyi diszkriminációkon át (iskolák megszüntetése, állami segélyek elmaradása, névelemzés) egészen a székelyföldi kulturális autonómia kérdéséig (szintén szerződésileg rögzített kívánság) a kisebbség legsúlyosabb panaszai mind rajta voltak. De még az is, hogy a Székelyföldet egy ún. kultúrzónához csatolták, hogy ott a regátból származó, magyarul egy szót sem tudó tanügyi alkalmazottak a lakosság elrománosításán dolgozhassanak. A király mindezt barátságosan meghallgatta, s azt válaszolta, hogy a panaszokról eddig mit sem tudott, s ezért mindenekelőtt informálódnia kell. Az anyagiakat illetően felhívta vendége figyelmét az ország pénzügyi helyzetére.⁸

4 A Vasgárda nézeteit veszi át: Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 250., 265.; lásd még: Heinen: *Legion* 200.; Hausleitner: *Rumänisierung* 255–257.

5 Iorgáról, Călinescuról és Vaida-Voevodról l. Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 240., 265.; az „új generáció”-ról és mentorairól l. Carol Iancu: *Evreii din România de la emancipare la marginalizare 1919–1938*. București, 2000. 167–177.; Maner: *Parlamentarismus* 121–127.; Heinen: *Legion* 203.

6 Inzultusok a revízióellenes gyűlés után. *Brassói Lapok* (a továbbiakban: BL) 1932.XI.9., 2.; Zavargások Iași-ban és Csernovicban. BL, 1932.XI.14., 1. A parlamentben Willer József tiltakozott 1932.XI.17-én a tüntetéseken történt erőszakcselekmények ellen, l. Willer József interpellációja... MK, 1932, 11. sz. 781–783.; a román antirevizionista jelenséget áttekintő Mester Miklós tanulmánya: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. *Magyar Kisebbség* 1998, 3–4. sz. 162–172.

7 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 76.; Bethlen a parlamenti csoportot még aznap informálta az audienciáról, a felvett jegyzőkönyv viszont nem tartalmaz részleteket róla, l. György (szerk.): *Iratok* i. m. 318.

8 A bukaresti magyar követ jelentése. MOL K64-237-1930-27/4, 224/pol., f. 2–4.

További találkozóról a király és a pártelnök között nincs tudomásunk. A magyar lakosság problémái és elégedetlensége állandó növekedésének okai azonban nem is az államvezetés legfelsőbb szintjein keresendők. A panaszok kiváltói a legtöbbször a kormányzat által kinevezett polgármesterek és prefektusok önhatalmú intézkedései voltak, melyek a kisebbségek ellen irányultak. A kolozsvári kerületi elnök, Dobrescu például 1930-ban törvényes alap nélkül megtiltotta a kisebbségi nyelvek használatát a kerületi és községtanácsokban, jóllehet sok településen ők voltak többségben. A magyar képviselők közbelépésére Maniu miniszterelnök felelősségre vonta ugyan Dobrescut, ő azonban tagadta, hogy valaha is kiadott volna ilyen rendeletet. Ezzel az ügy lezárult. Volt azonban egy utórezgése, mégpedig Vaida-Voevod néhány nappal későbbi nyilatkozata. Eszerint ő Dobrescu intézkedéseiben semmi problémát nem lát, sőt, bármikor aláírná őket. Ez a nyilvános kijelentés jól mutatja az ekkorra már megerősödött, és a közéletet is eluraló szélsőségesen nacionalista közhangulatot.⁹ Ilyen visszaélések és megalázások hatására Meskó Miklós az OMP 1930. októberi nagygyűlésén a következőképpen értékelte a helyzetet: „Minél passzívabbak vagyunk, annál agresszívabbak amott. Minél türelmesebbeknek, magunkba vonulóknak és szerényeknek látszunk, annál türelmetlenebbek, annál támadóbbak és követelőbbek a túlsó parton”.¹⁰

Meskó igazát a következő eset is alátámasztja. Számarányuk alapján – ők alkották az ország legnagyobb kisebbségét –, a magyaroknak járt volna a kisebbségi ügyekben illetékes miniszterhelyettes újonnan kreált pozíciója. A Magyar Párt ezért joggal vette zokon, hogy Iorga ezt Rudolf Brandsch német politikusnak juttatta, mégpedig anélkül, hogy a magyarok véleményét kikérte volna. Brandschnak elsőrendű szerepe volt a két etnikum második választási összefogása megghiúsulásában 1928-ban, és a magyarokról később is barátságtalanul nyilatkozott (őket „veszélyes barátoknak” nevezte, akik a kisebbségi kérdést pusztán agitációs célok érdekében használják ki).¹¹ Nem csoda, hogy ezek után a Magyar Párt Brandsch kinevezésében arra irányuló kísérletet látott, hogy a két etnikum közé éket verjenek.¹² Brandsch maga munkájában semmilyen meggyőző eredményt nem tudott fölmutatni, s bár Maniu átvette őt 1932-ben kormányába, az egész minisztériumot, anyagi nehézségekre hivatkozva, az év végén fölloszlatta. A Magyar Párt a Brandschot kinevező Iorgában tisztelte ugyan a tudóst, a politikusban azonban fölismerte az idegen- és zsidógyűlölő nacionalistát.¹³ Mindenesetre hagyta, hogy Bitay Árpád iordalomtörténész teológiai tanár elfogadjon egy szakreferensi posztot az említett titkárságon.¹⁴

1932 ősztől kezdve az országban egyre erősödött a kisebbségellenes hangulat, és mind súlyosabb túlkapásokra került sor a magyarok ellen is. Ez a körülmény, illetőleg a kisebbségi ügyekkel foglalkozó minisztérium fölloszlatása a panaszok orvoslásának megegyezései lehe-

9 Elnémul a magyar nyelv. BL, 1930.IV.11., 1.; Vaida helyesli Dobrescu nyelvrendeletét. BL, 1930.IV.14., 2.; Az erdélyi miniszteri igazgatóság... Ellenzék (a továbbiakban: Ell.) 1930.IV.11., 3.; A kisebbségi nyelv jogát kérte számon a Magyar Párt nevében Hegedüs Nándor képviselő. KÚ, 1930.IV.14., 3.

10 Meskó Miklós: Szatmár, 1930. KÚ, 1930.X.25., 1.

11 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 105.; (P.): Az új gazda. KÚ, 1931.IV.28., 1.; A Magyar Párt útja. MK, 1931, 10. sz. 397-410. (Bethlen György pártelnök beszéde, amelyben Brandschra is utal). A Brandsch és Jakabffy közti nézeteltérések még a Magyarország és Németország közti viszonyra is árnyékot vetettek, és Brandschnak emiatt vissza kellett lépnie az Európai Német Népcsoportok Szövetsége elnöki posztjáról, l.: Bamberger – Stemann: *Nationalitätenkongress* i. m. 180., 297-299.

12 MOL K64-46-1931-27, 404/1931.; György (szerk.): *Iratok* i. m. 154., 325.; A Magyar Párt hozzájárult ahhoz, hogy Bitay elfogadja a szaktanácsosi állást... KÚ, 1931.IV.30., 1.

13 Iorgáról l. Leon Volovici: *Nationalist ideology and antisemitism*. Oxford, 1991. 30-35.

14 Az Országos Magyar Párt állásfoglalása a kisebbségi államtitkárság és a szaktanácsosi megbízatások ügyében. MK, 1931, 10. sz. 347.

tőségét mind nehezebbé tette. A kisebbségellenes kilengések megszorodását, az antiszemita és *nacionalista hullám* fölerősödését természetesen az európai környezet összefüggéseiben kell értékelni.¹⁵ Az antirevizionista tüntetéseket például az *Universul* című újság magyarellenes hecckampányokkal kötötte össze. A lap tulajdonosa (Stelian Popescu) ugyanakkor a gyűlések társszervezője, s így az egész rendezvény anyagi haszonélvezője volt. Az általa érzelmileg felkorbácsolt és végső soron manipulált tömeg végül feldúlta a magyarok több üzletét és lapszerkesztőségét.¹⁶ A következő hónapokban az ország nyugati városaiban (Temesvár, Kolozsvár, Nagyvárad stb.) sorra követték egymást az antirevizionista demonstrációk. A nacionalista túlkapások csúcspontját a sinfalvai véres események képezték 1933 tavaszán. A szomszédos Tordán tartott antirevizionista tüntetés után a tömeg hazautazóban volt a vonaton. Már a gyűlést követően összeverekedtek Tordán a magyarokkal, Sinfalván pedig megállították a szerelvényt és rátámadtak a falura. Sok magyar házat földúlták és egy embert megöltek.¹⁷ Gál Miklós magyar képviselő azonnal tiltakozó memorandumot intézett a miniszterelnökhöz. Leírta az eseményeket és követelte a tettesek megbüntetését, valamint az áldozatok kártalanítását.¹⁸ Boros György unitárius püspök meglátogatta Sinfalvát, majd felszólította a kormányt, hogy gondoskodjék a magyarok biztonságáról. A tetteseket természetesen nem vonták felelősségre. Román bíróságok közülük egyet sem ítélték el, csupán egy, a történekről beszámoló magyar újságíró. A kolozsvári magyar konzulátus vezetőjének (Dávid Mihálynak) a beszámolója szerint a kormány igyekezett az eseményeket eljelenítteleníteni, a keletkezett kárt túl alacsonyan megállapítani, az áldozatokkal szemben ellenséges hangulatot szítani, s az egész ügyet ártatlan összezőrdülésnek feltüntetni.¹⁹ A magyar kérésre az ügygel a Népszövetség részéről foglalkozó bizottság a román kormány lépéseit kielégítőnek találta.²⁰

2. Az ifjúság útja

2.1. Társadalompolitikai háttér

A hatalomváltás óta eltelt tíz év alatt Erdélyben olyan új nemzedékek nőttek fel, melyek szocializációja már nem a *régi* világban történt, s főleg nem abban a tudatban zajlott le, hogy az államalkotó nemzethez tartoznak. Ez a fiatalság ugyan településszerkezeti okok miatt gyakran tiszta vagy többségében magyar környezetben élt, mégis hamar szembesült az idősebbek életében jelentkező problémákkal és konfliktusokkal (nyelvtudás, az új tisztségviselőkkel

15 Paul Schiemann: Die neue nationalistische Welle. *NuS*, 1932, 12. sz. 3.

16 Popescuról l.: Mikó: *Huszonkét év* i. m. 135.; valamint egy zsidó vallású román író naplójeljegyzéseit Mihail Sebastian: *Jurnal 1935–1944*. București, 2002. 85–89.; a kihágásokról l.: Bukarestben megkezdődött a szervezett magyarüldözés. KÚ, 1932.XI.12., 5.; Megdöböntő magyarellenes tüntetés Bukarestben. BL, 1932.XI.13., 1–2.; Magyarigen izgalmas éjszakája. KÚ, 1932.XII.7., 3.; Mester: *Az antirevizionista mozgalom* i. m. 163–164., 168.

17 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 136.; korabeli tudósítások: Kétórán keresztül szabadon tombolhatott Tordán a felizgatott tömeg sovinizmusa. KÚ, 1933.IV.26., 1.; Megrohanták és feldúlták Sinfalva sok magyar házat. KÚ, 1933.V.30., 5.; Véres választás Tordán. BL, 1933.IV.26., 1.; A sinfalvai garázdálkodás fővezéreitszardán délben letartóztatták. BL, 1933.VI.2., 1.; A feldúlt Sinfalván halottja is van a felbujtogatott tömeg kétórás látogatásának. BL, 1933.V.31., 1.; Mester: *Az antirevizionista mozgalom* i. m. 165.

18 Emlékiratának másolata: MOL K63-241-1933-27/4, 73–75. f.

19 MOL K63-241-1933-27/4, 77–79. f. és MOL K63-243-1934-27/4, 383–395. f.

20 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 136.

való érintkezés, munkaerő-piaci ügyek stb.). Az ifjúság fokozatos alkalmazkodását az új föltételekhez a Kolozsvári Egyetemen tanuló magyar diákok számának lassú növekedése mutatja. Az egyetemet 1919-ben román tannyelvűvé változtatták, ezért a magyar fiatalok nagy része a harmadik évtized elején – e nyelv ismeretének hiánya miatt – Magyarországra ment tanulni. Az évtized végére azonban a tanulmányaikat itt végző magyarok száma több mint ezerre emelkedett.²¹ Ennek két oka volt: egyrészt bírták már az államnyelvet, másrészt a román fél nem ismerte el többé a magyarországi diplomákat. E nemzedékek, melyek tagjai majd mind a század első évtizedében születtek, kisebbségi élettapasztalataik alapján egy szinte már koraérettnek nevezhető társadalompolitikai tudatosságot fejlesztettek ki magukban. Ez mindenekelőtt a *nép* iránt érzett felelősség különösen erős tudatában nyilvánult meg: „Megváltozott állami, gazdasági, szociális viszonyok közé jutva új sorsot kell kiépítsünk magunknak és a mai ifjúságtól függ az, hogy milyen lesz ez a sors. Ettől az ifjúságtól függ, hogy élni vagy elpusztulni fogunk itt Erdélyben és minden kis mulasztást sokszorosan kell visszafizetnünk” – fogalmazta meg Vita Zsigmond mozgósító erejű kiáltványában a saját nemzedékére háruló hatalmas feladatokat.²² Ebben a szövegben a korra jellemző és a szövegösszefüggésből is fakadó gondolatok (pl. *nemzethalál*) mellett a szervező akarat a legszembevetőbb. Arra szólítja fel ugyanis Vita generációját, hogy vegye számba mindazokat a társadalmi és munkaerő-politikai követelményeket, amelyek teljesítése által segítségére lehet saját kisebbségének. Ezzel Vita a kisebbségi magyar ifjúságot általában jellemző szellemi hozzáállásról tett tanúságot; ennek lényegét Bárdi Nándor a korabeli, felvidéki származású Krammer Jenő vizsgálódásai nyomán a következő három pontba sűríti: használhatatlanná vált számukra az a felfogás, amelyik a nemzeten csak a történelmi osztályokat értette,²³ s ehelyett a népi kultúra felé fordultak. Az 1918 után lejátszódott társadalmi és gazdasági átrétegződések fokozták szociális érzékenységüket, s ez a szociológia iránti érdeklődésükhöz vezetett. És végül: az utódállamok magyar ifjúsági csoportjai számára világossá vált, hogy a nemzetiségi problémákat nem lehet a szupremáciára való törekvéssel rendezni, s ezért a kisebbségi magyaroknak közvetítő funkciókat kell betölteniük.

Az ifjúság ekkortájt föllépő és helyét a társadalom meg a szakmai élet különböző pontjain elfoglaló csoportját 1929-es nemzedék néven emlegetik.²⁴ Ez feladatait szellemi példaképei műveinek segítségével fogalmazta meg. Ezek többek között a következők voltak: Ady Endre, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, valamint Széchenyi István, Szekfű Gyula és később Németh László.²⁵ Itt most legalább az első háromról kell röviden szólnunk, mert főként ők határozták meg e nemzedék ideológiai célkitűzéseit.

Ady társadalompolitikai gondolatai Erdélynek főleg baloldali és liberális köreiből voltak igen népszerűek.²⁶ Demokratikus, sőt részben szocialista magatartására Makkai esszéjének ismertetésekor már utaltunk. A fiatalok értékítéletében főleg konzervativizmus- és arisztokrát-

21 Cseke Péter – László Ferenc (szerk.): *Az Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Bukarest, 1986. 24.

22 Vita Zsigmond: Az erdélyi fiatalság feladata. KÚ, 1929.I.13., 4.

23 Bárdi Nándor: A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. *Magyar Kisebbség* 1998, 3-4. sz. 55-59.; Krammer Jenő: A kisebbségi ember lelkivilága. Uo. 118-128. (A tanulmány eredetileg 1941-ben jelent meg, s benne Krammer *A szlovenszkói serdülők lelkivilága* című, 1935-ben megjelent monográfiája eredményeit foglalja össze.)

24 Például Cseke Péter: Paradigmaváltás egy „analógia nélküli” korban. *Hungarológia* 1997, 11. sz. 189-196.

25 Adyról: RMIL I. k. 23-30.; Móriczról: RMIL III. k. 635-637.

26 A korabeli recepció egy példája (az *Erdélyi Fiatalok* folyóirat későbbi cikkei mellett) Tabéry Géza: Ady-kultusz. In: Osváth (szerk.): *Erdélyi Lexikon* i. m. 6.

cia-ellenessége játszott szerepet. Ady ugyanis e társadalmi osztályokban látta országa elmara-
dottságának gyökereit és a parasztság szociális problémáinak fő okát. Móricz Zsigmond
regényeinek és elbeszéléseinek is fő jellemzője az alsóbb társadalmi rétegek, osztályok, főleg
a parasztság nyomorúságos életfeltételei iránti érzékenység. Tekintélyét és népszerűségét főleg
Erdély-trilógiájának köszönhette. Ebben a trianoni sokk hatására idillikus képet rajzol Erdély
múltjáról. Bethlen Gábor fejedelemnek a 17. század elején végzett, egyensúlyra törekvő és a
sok háború után az újjáépítés békés munkáját segítő tevékenysége a tartományból az író szerint
mintegy 'tündérbertet' varázsolt időlegesen, a környező területek bizonytalan politikai állása
ellenére.²⁷ „Áldozni magunkat az építés nagy céljára...” – összegezte a regény tanulságát saját
kora és generációja számára egy recenzens, kiemelve mindenekelőtt a felelősség cselekvő
vállalásának fontosságát, mindezzel a regényt mintegy kisajátítva saját nemzedéke számára.²⁸
Sokkal nehezebb ellentmondásossága miatt Szabó Dezső világnézetét röviden jellemezni
ellentmondásossága miatt. Az 1879-ben Kolozsvárott született, de Budapesten élő író és
politikai gondolkodó *Elsodort falu* című regényével aratott hatalmas sikert. Erdélyi fiatalsága
számára azonban még e korabeli ideológiai és politikai töltettel gazdag regénynél is fontosabb
volt direkt politikai állásfoglalása az *Új magyar ideológia felé* című politikai pamfletjében.²⁹
Ebben Szabó – korábban (1918) az ún. öszirózsás forradalom résztvevője – főleg azzal
foglalkozik, hogyan lehetne a szociáldemokraták által megszervezett munkásság, valamint a
parasztság életfeltételein javítani. Csupán e két osztály tagjait fogadta el ugyanis „valódi”
magyaroknak. Az írás nagy részében a társadalom többi rétegének bírálata olvasható. Így
például szerinte a zsidók részben kapitalista, részben baloldali csoportjai az országot 1918–19-
ben „világuralmi álmuk nyugati előbástyájává” akarták változtatni.³⁰ A germánok és a szlávok
ugyanakkor a „nemzetközi klérus” segítségével az ország minden fontos hivatalát maguknak
biztosítják. Már az arisztokráciát is átszöttek az „idegen elemek”, s ezért nem is ismer más célt,
mint a közvetítőként használt zsidóság segítségével az „igazi” magyarok elnyomását (a
parasztokét és a munkásokét). E gondolatokkal Szabó egyértelműen a Magyarországon
uralkodó *keresztény-nemzeti kurzus* ellen is fordult, ezért róla az ifjúságban egy független,
lázadó szellem képe körvonalazódott. Olyan személyé, aki az uralkodó rétegek és viszonyok
ellen lép fel, s a szegények és az elnyomottak problémáival foglalkozik. Antiszemita kiroha-
násai ugyan a harmincas években megritkultak, de nem meggyőződésének változása miatt,
hanem mert a Harmadik Birodalmat egyre veszélyesebbnek látta. Szabóról azért nehéz
egyértelmű ítéletet mondani, mert a fiatalság vezető képviselői anélkül hivatkoztak explicite
említett írásaira, hogy xenofób és antiszemita (mai terminussal: összeesküvés-elméletszerű)
vonásaikat figyelembe vették, vagy éppen cáfolták volna.³¹ Olyan olvasók számára tehát, akik
a műveket nem ismerték, például az *Erdélyi Fiatalok*, az ifjúság fő sajtóorgánuma által rajzolt
kép szerint Szabó pusztán a társadalompolitikai témákkal foglalkozó gondolkodók egyikeként

27 Móricz Zsigmond: *Erdély*. Budapest, 1983.

28 Kovács György: *Erdély. Móricz Zsigmond történelmi regénytrilógiája*. Ell., 1935.III.10., 12.

29 Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé*. Budapest, 2002 (eredetileg: 1923).

30 Szabó: *Magyar ideológia* i. m. 12.

31 Jancsó Béla: *Magunk revíziója*. Makkai Sándor új könyvéhez. *Erdélyi Fiatalok* (a továbbiakban: EF) 1931, 3. sz. 45-50.; László Dezső: *Az elsodort falu*. EF, 1933, 2. sz. 37-40. Szabóról és a fiatalságra gyakorolt ambivalens hatásáról (Szekfü Gyula korabeli elképzeléseivel összevetve) I. Trencsényi Balázs: *A békecsinálás művészete, a nemzetállamiság és a kelet-európai föderációs elképzelések*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 1999. 105-121., főleg: 108-110. Összességében túlzóan megértő Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Budapest, 1989. 245-249., 257-260. (*Az elsodort faluról*); 265., 275-280. (*az Új magyar ideológia feléről*); 301-305. (a magyarországi és a felvidéki fiatalokra gyakorolt hatásáról).

jelenhetett meg. Magának e lapnak az általunk megvizsgált tizenegy évfolyamában nyomát sem találtuk antiszemita vagy xenofób gondolatoknak, ezért érthetőnek véljük, hogy Szabó nézetei közül is csak a dolgozó rétegekre vonatkozókkal foglalkozott. Nem így pár évvel később a fiatal katolikusok egy csoportja. Ennek tagjai Szabó többi témáját vették át, germanofóbiája kivételével (ennek Erdélyben külpolitikai okokból nem volt visszhangja). Nézeteiket részben az *Erdélyi Lapok*ban, részben a *Hitel*ben közölték.

Szólni kell itt még egy kelet-európai jelenségről, melyet a *nép* szó különböző derivátumaival szokás megnevezni: *népi*, *népies*, *népiség* stb. Értelmezésekor és az 1920-as évek összefüggéseiben mindenekelőtt ki kell zárunk néhány ide tola-kodó jelentésterületet, melyeket csak olyan idegen szavakkal tudunk megnevezni, mint *populizmus* vagy *Volkstumsarbeit*. De nincs szó „opportunistától áthatott, népközeli, gyakran demagóg politiká”-ról sem.³² A jelenség – amelyet esetleg *nép fele fordulás*ként lehetne körülírni – gyökere a vidéki lakosság hatalmas tömegeinek kétségbeejtő életkörülményeiben keresendő. Ezek a többnyire föld nélküli (bérelt és adókkal túlterhelt területeket megművelő) parasztok kilátástalan anyagi függőségben tengődtek, míg az arisztokrácia és a klérus egy része óriási birtokok tulajdonosa volt.³³ A mozgalom országoként más-más konkrét arculatot öltött, Magyarországon például a földreform követelése antiklerikális alapállással járt együtt. Elterjedt volt még a (kelet-)közép-európai országok föderációjának a gondolata is, a gazdasági problémák egyszerűbb (mert együttes) megoldása, valamint a kétoldalú (szovjet és német) politikai nyomás sikeresebb kivédése érdekében. Magyarország és a magyar nyelvterület vonatkozásában e mozgalom ideológiailag nagyon összetett volt. A parasztkérdés felé fordulás inkább baloldali, azaz (mivel a kommunisták illegalitásban voltak) szociáldemokrata állásfoglalás volt, mert a háborúk közti magyar társadalom két ténylegesen uralkodó rétege, az arisztokrácia és a klérus ellen irányult. A szociáldemokratáknak azonban a konzervatív és autoritárius Horthy-rendszerben soha nem volt befolyásuk a belpolitikára. A baloldalt a sztálini terror is diszkreditálta. Mindez oda vezetett, hogy lassan nőni kezdett a távolság közte és a népi mozgalom képviselői között a harmincas években (éppen a mozgalom tetőpontján). Az így megindult jobbratolódást egyrészt a zsidókkal szembeni bizalmatlanság fokozta – őket a népiesek egy része kapitalista kizsákmányolóknak tartotta –, másrészt magának a jobboldalnak éppen az agrárkérdésben való közeledése erősítette.³⁴

Magának a mozgalomnak további ideológiai besorolását megkönnyíti talán, ha szem előtt tartjuk a korabeli különbségtételt ún. *népi* és *népies* szárnya között.³⁵ Az elsőbe tartozók valóban a népből származnak, irodalmi vagy politikai műveikben a nép igazi problémáival foglalkoznak, s éppen ez által politizálnak. A második csoportba tartozó művek inkább a népre jellemző vonások utánzásában nyilvánulnak meg minden politikai igény nélkül. Már e kiindulópontból érthető, hogy az első irány tagjai a nép helyzetét józanul, valóságghűen és kritikusan

32 Duden. *Fremdwörterbuch*. Mannheim, 1990. 621.

33 Joseph Hied (szerk.): *Populism in Eastern Europe. Racism, nationalism and society*. New York, 1996. Benne: Kurt Treptow: *Populism and twentieth century Romanian politics*. 197-218.; és Lackó Miklós: *Populism in Hungary. Yesterday and today*. 107-128.

34 E kérdésről I. Erényi Tibor: *Népiség, liberalizmus és szocializmus*. In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997. 277-291.; Széchenyi Ágnes: *A „népiek” viszonya a harmincas-egyvenes évek politikai, társadalmi elitjéhez*. In: Sipos – Tóth: *A népi mozgalom* i. m. 305-314.; Tóth István: *A népi mozgalom a politikai palettán*. In: Sipos – Tóth: *A népi mozgalom* i. m. 292-304.; a szélsőjobboldal nézeteiről az agrárkérdésben: Sipos Péter: *A szélsőjobboldal és az agrárkérdés Magyarországon*. In: Sipos – Tóth: *A népi mozgalom* i. m. 332-341.

35 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, 1989. 132-134.

szemlélték, a másodikon belül viszont lassan egy konzervatív, a falu életét mintegy idealizáló, sőt a misztikumba hajló szemlélet erősödött meg.³⁶ Ebbe az áramlatba kerülnek sorra be a magyar ifjúságnak azok a tagjai, akik társadalompolitikai elkötelezettségük által a nép felé fordulva kezdik ugyan pályájukat, a '30-as évek folyamán azonban német mintára mindinkább a *népiség*-eszmé (völkisch) hívei lesznek, melynek jellemzője a nép-fogalom kizáró jellegű értelmezése.

Ilyen gondolatoknak és céloknak a '20-as évek végén a magyar nyelvterület minden részén föllépő új nemzedék tagjaiban természetesen (még) nyomuk sincs. Egyesületeik és mozgalmak (a Sarló Csehszlovákiában, a Bartha Miklós Társaság Magyarországon, vagy az Erdélyi Fiatalok Romániában) olyan összefogások voltak, melyek egy új nemzedéknek a gondolkodás, valamint a társadalmi intézmények többé vagy kevésbé radikális reformja iránti igényét juttatták kifejezésre. Minthogy ilyen jellegű követeléseiket az uralkodó konzervatív berendezkedésekkel, személyekkel és szellemi áramlatokkal szemben fogalmazták meg, álláspontjuk *balosként* jelentkezett a nyilvánosság előtt.³⁷ Ehhez az is hozzájárult, hogy ez az ifjúság mind a revizionista jelszavakat, mind a magyarországi vallásos kultusz ceremóniáit³⁸ többnyire üres formásoknak látta, melyek célja a figyelmet az ország valós társadalmi kérdéseiről elterelni. Így kell értenünk Makkay Ady-esszéjének következő, a magyarországi keresztény-nemzeti ideológia ellen irányuló és Erdély magyar ifjúságához intézett sorait: „A történelem és irodalom egyoldalú, 'fehér' kezelése, minthogy a valósággal nem egyezik, két nagy veszélyt rejt magában: délibábos, irreális nemzeti érzést növel, s az életharcban erőtlenségre kényszerít, melyek odavezetnek, hogy a nemzeti érzés is, az erkölcsi érzés is frázisokká lesznek...”.³⁹ Az erdélyi fiatalságnak ezért a költő alapállásából kiindulva – aki maga az ősi bűnököt ostorozta – egy *kritikus nemzetszeretetet* kell kidolgoznia.

Csak hogy ennek az ifjúságnak semmi lehetősége sem volt az elavult nézetek és szokások elleni küzdelemre, s ezáltal a tőle elvárt lelki és erkölcsi megújuláshoz való eljutásra, mert egyszerűen kívül állt minden szervezeti kereten: sem a Magyar Pártban, sem más intézményben nem töltött be semmilyen mérvadó pozíciót. Csakis a sajtó nyújthatott neki lehetőséget arra, hogy saját társadalmát gyorsan és tevőlegesen befolyásolhassa.

2.2. Az Erdélyi Fiatalok csoportja; ideológiájuk és működésük

„Az unitárius templom mellett álltunk, amikor [Jancsó Béla – H. Sz. F.] kifejtette: igyekeznünk kell a lap indításával, mert ha nem, mások megelőznek. A Magyar Párt vezetősége – amelynek politikáját hibásnak láttuk, és amellyel később is mindvégig elvi ellentétben álltunk –, szintén foglalkozik egy, a főiskolások számára szerkesztendő lap kiadásának gondolatával. Elébe kell tehát vágni annak, hogy a Magyar Párt a *maga eszméinek* és elképzeléseinek megfelelő orgánummal, 'vezesse' a fiatalságot. Ez nyilván egyet jelentett volna a főiskolai hallgatóság hivatalos pórázra vonásával s ez ellen mielőbb fel kellett venni a harcot. Megmoz-

36 Borbándi: *A magyar népi mozgalom* i. m. 134.

37 Borbándi: *A magyar népi mozgalom* i. m. 108-126., 128.

38 Utalunk itt többek között Szent István és Szent Imre kultuszára, melyek által a két világháború közötti Magyarország saját középkori nagyságára és erejére emlékezett. E kultuszok politikai-ideológiai vonulatait elemzi K. Imre: *Nation, Konfession, Geschichte* i. m. 259-277.

39 Makkai: *Magyar fa* i. m. 149.

dulásunk szervezését sikerült is titokban tartanunk egészen a lap megjelenésének napjáig, 1930. január 18-ig [...]”. Így idézte föl Debreczeni László, az alapító tagok egyike fél évszázaddal később az előkészületeket.⁴⁰ Az idézet három fontos dologra hívja fel a figyelmet, és pedig a lapalapítók protestáns gyökereire („unitárius templom”), a Magyar Párttal való kemény szembenállásukra, és Jancsóéknak arra a szándékára, hogy olvasótáboruknak főleg az egyetemi diákságot nyerjék meg, s ezáltal a párt befolyásától megóvják. Megjegyzendő, hogy a pártot bíráló hangjuk nem abból a szándékukból fakadt, hogy vele szemben politikai alternatívát kínáljanak. A csoportnak az volt a meggyőződése, hogy a kisebbségi állapot újdonsága miatt az ifjúságnak szellemileg és politikailag függetlennek kell maradnia, és saját ideológiáját neki magának kell kidolgoznia. Így érthető, hogy az alapító tagok nagy adósságokat is vállaltak, csak hogy lapjuk anyagi függetlenségét biztosítsák.⁴¹ Az *Erdélyi Fiatalok* előbb havonta, majd 1933-tól negyedévenként jelent meg, és sikerült az ifjúság körében valóban közkedveltséget szereznie. Jóllehet ismételten vallásfelettiként határozta meg magát, a katolikusok maguk ellen irányulónak érezték.

Az Erdélyi Fiatalok hatásának titka abban keresendő, hogy átfogó programját nemcsak lapjában terjesztette, hanem át is ültette a mindennapi valóságba, főleg a magyar falvakban tartott szemináriumok és gyakorlati munka által. Fennállásának már első éveiben ezért a magyar kisebbség értelmiségi rétegének nagy részét maga mellé tudta állítani. A mozgalom programját a lap beköszöntő cikke fogalmazza meg. Eszerint az *Erdélyi Fiatalok* őszintén és elfogulatlanul akarja a magyar kisebbség problémáit ábrázolni és ifjabb tagjaiban az egy generációhoz való tartozás tudatát erősíteni. Arra törekszik, hogy a közeljövőben a kisebbség szellemi vezetését átvegye (hitbeli és osztálykülönbségekre való tekintet nélkül), és hogy utat keressen az *együttlakó népek* új nemzedékéhez.⁴² A kisebbségi lét kihívásaira a csoport kétirányú tevékenységgel próbált válaszolni: egyrészt az állam, vagyis a többségi nemzet, másrészt a falu irányába. László Dezső kijelentése már az első számban tisztázta, hogy nemzedéke kisebbségként szándékozik élni az életét: „egyetlen életforma lehetséges számunkra: *ittthon maradni*, kisebbségi sorsban...”⁴³ A Magyar Párt konzervatív vonalával szemben László az ország más nemzetiségei irányába való nyitás és közeledés politikáját szorgalmazta, mert minden más gyakorlat „hazug és életellenes” volna.⁴⁴ Egyértelműen elutasított minden olyan szándékot, amely a kisebbségi helyzetbe való beilleszkedés, netán a létező államiság elleni agitáció útját kívánta volna járni. Sokkal fontosabb ennél az ifjúság számára előbb a régi idők bálványait ledönteni, majd egy *egészséges világnézetet* kialakítani. E bálványrombolásnak főleg az ún. *nemzeti történetírás* hőskultusza ellen kell irányulnia. Csoporttársa, Jancsó Elemér e kívánalmakat Móricz Zsigmond melletti állásfoglalásával példázta. Móricz azzal a megállapításával vonta magára a magyarországi konzervatív körök haragját, hogy a csehszlovákiai fiatal magyar generáció saját jövőjét már nem Magyarországon látja.⁴⁵ Jancsó az esetet – az író melletti állásfoglalását – ügyesen kihasználta arra, hogy szembeállítsa a lét valóságait elfogadó ifjúság álláspontját az idősebb generációkéval: „Az

40 Cseke Péter: *Vigyázz a torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval*. Bukarest, 1995. 11. Kiemelés az eredetiben.

41 Uo. 14.

42 [Vezércikk] EF, 1930, 1. sz. 1-2.

43 László Dezső: Az erdélyi magyar fiatalság lelki arca. EF, 1930, 1. sz. 3-5.; nagyobb összefüggésekben Elemér Illyés: Der Wandel von der Staatsnation zur Nationalität im Bewusstsein der ungarischen Bevölkerung Siebenbürgens. In: Walter König (szerk.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, 1994. 207-218.

44 László: *Az erdélyi magyar fiatalság lelki arca* i. m.

45 Jancsó Elemér: A régi és az új magyarság harca. EF, 1931, 2. sz. 65-67.

erdélyi magyar ifjúság [...] nem él a múltban és nem szalad a jövő felé. A jelen érdekli [...] Tizenkét év alatt megtanulta, hogy ne a szép szónoklatoktól várja sorsa jobbrafordulását [...] Mi nem siránkozunk ölbetett kezekkel a romok felett, mert érezzük izmainkban az akaratot egy új és szociálisabb magyar élet kialakítására. Kettős fronton küzdünk. Egyrészt harcolunk politikai és kulturális jogaink megadásáért a hivatalos hatalommal, másrészt szembeállunk azokkal is, akik kisebbségi jövőnket nem a munkára, hanem légvárakra építik. Üres ábrándozás helyett ezért fordulunk a néphez és a munkássághoz, mint a magyar társadalom két legnagyobb dolgozó pilléréhez [...] Ma már tudjuk [...] hogy *minden megváltás csak önmagunkban rejlik*”.⁴⁶ Jancsó Elemér e sorokban egyrészt megvédi nemzedékét az idősebbek és az OMP részéről ért vádakkal szemben, rámutatva arra, hogy az ifjúság igenis sikrasszáll a kisebbségi jogokért, másrészt viszont éppen e támadókat marasztalja el az életidegenség és az irreális vágyak okozta tétlenség hibájában. Fölhívását, hogy a társadalmi elit ne légvárakat építsen, hanem a magyar kisebbség jövőjének biztosításával foglalkozzék, László Dezső alapozta meg. Írása (*A kisebbségi élet ajándékai*) csakúgy, mint a kötet, melyben napvilágot látott (*Új arcvonal*), már címében is programot sugallt.⁴⁷ László itt fejti ki meggyőződését, hogy a kisebbségi élet „ajándékokat”, „kárpótlásokat” és „érett gyümölcsöket” is kínál a vele járó gondokért. A kisebbségi sorsnak összesen hat ilyen jellemzőjét vélte László kimutathatónak.

Úgy tűnik, a magyarság öt államba való szétvágásának traumáját igyekezett ellensúlyozni a gondolattal, hogy (1.) a politikai széttagoltság nem jelenti egyidejűleg a nemzet lelki egységének a megszűnését is, mert az utóbbi mélyebb, tisztább és örökre szóló, vagyis elevenebb, mint a politikai egység. A lelki egység ezen kívül önvizsgálatra is késztet, de annak értékelésére is, amit „az ösztönös, ősi magyar léleknek” nevezhetünk.⁴⁸ Összevetve a többség életével (2.) erkölcsileg a nemzeti kisebbség életét kell előnyben részesíteni, mert az a nehezebb. De az is fontos, hogy felébreszti a nép öntudatát és erősíti „a magyar sorsközösséget”. Mindehhez jön, hogy ez az élet (3.) a társadalmi nyilvánosság bizonyos fokú demokratizálódását teremtette meg azáltal, hogy a korábbi uralkodó osztályokat megfosztotta jogcímeiktől és vagyonuktól, s így már nem képesek kivételezett helyzetet elfoglalni. Ezért (4.) szabaddá vált az út a különböző társadalmi rétegek összefogása, a különböző vallások együttműködése, valamint „a kisebbségi magyarok egymásért való munkaközössége” előtt.⁴⁹ Végül a kisebbségi helyzet (5.) minden odatartozótól megköveteli erői, sőt tartalékai összességének állandó bevetését, de (6.) megadja annak a lehetőségét is, hogy a magyarországi viszonyokat (kritikusan) kívülről szemlélje.

László Dezsőnek ez a hitvallása a *Kiáltó Szó* (1921) óta a kisebbségi magyarság legegyértelműbb állásfoglalása az új viszonyokba való beilleszkedés mellett. Míg azonban az idősebb nemzedék csak saját korábbi szellemiségének megváltoztatása által volt képes eljutni ahhoz a felismeréshez, hogy: „Az lesz a miénk, amit ki tudunk küzdeni magunknak”, Jancsó, László, Debreczeni és társaik már abban a tudatban nőttek föl, hogy nekik maguknak kell minden eredményt („megváltást”) elérniük. És éppen az a – Lászlónál és sok más nemzedéktársánál

46 Uo. Kiemelés az eredetiben.

47 László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai. Új arcvonal*. Kolozsvár. 128-138. A szöveg megjelent románul is: Lucian Nastasă – Levente Salat (Ed.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)*. Cluj, 2003. 126-136.

48 László: *Kisebbségi élet* i. m. 130.

49 Uo. 134., 137.

teológiai alapokon nyugvó⁵⁰ – meggyőződés jellemezte ezt az ifjúságot, hogy valóban képes is minden eredményt kiharcolni.⁵¹

Az Erdélyi Fiatalok csoportjának a politikai elit addigi vezetési stratégiájával való elégedetlensége egyben általánosan elterjedt véleményt is kifejezett. Léteznek ebből az időből olyan hasonló hangvételű magyar dokumentumok, amelyek tanúsítják, hogy ez nem valamilyen fiatalos különködés volt, tehát nem csak néhány mindenáron mást akaró diák állásfoglalása. Szentimrei Jenő például a Bartha Miklós Társaság lapjában az erdélyi magyarság *elhízázott útjáról* írt, és azon sajnálkozott, hogy kora miatt már nem tartozhat az Erdélyi Fiatalok nemzedékéhez.⁵² Ebben az írásában Szentimrei a kisebbség aktuális politikai és gazdasági nehézségeit a kezdeti évekhez vezette vissza, és fölírta az akkori politikásoknak passzivitásukat, mert ezáltal számos esélyt hagytak kihasználatlanul elillanni. Azáltal pedig, hogy nagy volt köztük a konzervatív arisztokraták részaránya, a románokból elutasítást váltottak ki, mert az utóbbiak számára ők az egykori elnyomókat képviselték. Az OMP sikertelenségéért Szentimrei éppen az így kialakult „megmérgezett atmoszférát” tette felelőssé. Sikert számára csak a kisebbségi rétegek (parasztiak, munkások, polgárok, értelmiségiek) közös frontja ígért, s ez összhangban volt az *Erdélyi Fiatalok* elképzelésével. Egy ilyen front nem nézne „sem jobbra, sem balra, csak egyedül és kizárólagosan az együttdolgozó és együtt-nyomorgó erdélyi nép érdekeit tartja szem előtt”.⁵³ Szentimrei elképzelései tehát szintén a kisebbségi politika irányának új kijelölése iránti vágyat mutatják. De nemcsak az ifjúságban és egyes újságírókban születtek hasonló gondolatok ebben az időben, hanem néhányan még a kisebbség vezetői közül is arra a következtetésre jutottak, hogy változtatniuk kell szellemi hozzáállásukon és konkrét eljárásaikon.

Velük szemben azonban éppen abban áll az Erdélyi Fiatalok csoport jelentősége, hogy nemcsak meghirdetett egy programot, hanem társadalompolitikai mozgalommá fejlődve, igyekezett azt meg is valósítani. Arról van tehát szó, hogy sem a többségi, sem a magyar nép felé való fordulás szándéka nem akadt el a pusztá célkitűzés szintjén. A *nép* a csoport tagjai számára elsősorban a parasztságot jelentette, mert „a statisztika szerint az erdélyi magyarság 72%-a él falun. Nem a 72% van a 28%-ért, hanem a 28% a 72%-ért, hogy mind a 100% megmaradhasson. A falu jelenti az erdélyi magyarságot.”⁵⁴ Ez a gondolat a csoport éppen alakuló *falukutatásának* kiemelt társadalompolitikai fontosságát kölcsönözte, mert világossá tette, hogy az egész magyar kisebbség érdeke a falu népét a gazdasági túléléshez hozzásegíteni, az ugyanis ezt a városnak saját demográfiai fölöslegének átadásával fizeti vissza. A Szekfű Gyula-féle *nagymagyar* utat felidéző, vagyis a népet a nemzetbe beemelni szándékozó⁵⁵

50 László Dezső református lelkész volt. Makkai, Imre Lajos és Tavaszy gyakoroltak rá nagy hatást „prófétikus nemzetszemléletükkel”. Ezt kifejezni helyszűke miatt nem tudjuk, csak utalunk néhány cikkükre: Imre Lajos: Nevelési feladatok Erdélyben. *Pásztortűz* (a továbbiakban: Pt) 1935., 5-7. sz. 118-119.; Uő.: Hívás és élet. *Pt*, 1938., 9. sz., 487-490.; Uő.: A kisebbségi élet erkölestana. *Erdélyi Helikon* (a továbbiakban: EH) 1938., 1. sz. 1-12.; 2. sz. 121-131. és 3. sz. 169-178.; Tavaszy Sándor: Az igazi kritikai nemzetszemlélet. *Pt*, 1933., 9. sz. 170-171.; Uő.: Nemzeti létünk kérdései. Az érdektelenség bűne. *Pt*, 1936., 2-3. sz. 27.; Uő.: Nemzeti létünk kérdései. A felelőtlen bíráltság. *Pt*, 1936., 6. sz. 107.; Uő.: Nemzeti létünk kérdései. A profétai nemzetszemlélet. *Pt*, 1936., 21. sz. 435.; Uő.: Etikai szempontok a románság és a magyarság viszonyának megítéléséhez. *EH*, 1934., 9. sz. 661-668. Erre az összefüggésre Bárdi Nándor hívta fel a figyelmemet.

51 Ezt és 14 (!) egyéb különbséget vél Balázs Sándor, Mikó Imre biográfusa a nemzedékek közt felfedezni: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Kolozsvár, 2003. 21-27.

52 Szentimrei Jenő: A kisebbségi magyarság elhízázott útja Erdélyben. *Új Magyar Föld*, 1930, 3. sz. 34-42.

53 Szentimrei: *Kisebbségi magyarság* i. m. 42.

54 László Dezső: *A Falu*. EF, 1931, 5-6. sz. 85.

55 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989. 486-499.

falukutatás lassan nemcsak a csoport legjellegzetesebb tevékenységévé vált, hanem a rokon beállítottságú magyarországi ifjúsági mozgalmakhoz már korán kialakított kapcsolatok alapjává is. Jancsó Béla, az Erdélyi Fiatalok egyik meghatározó személyisége, Szegeden tanult a '20-as években, sőt ott a későbbi erdélyi mozgalom céljaihoz és értékeihez hasonló elveket valló Bethlen Gábor Kör vezetője volt.⁵⁶ Később levelezésben állt a csehszlovákiai Sarló-mozgalom tagjaival. Bíró Sándor már az *Erdélyi Fiatalok* első számában fölkhívta a figyelmet a magyarországi Bartha Miklós Társaság programjára, melyből a földreformra és a magyar revíziós politika kérdéseire vonatkozó (kritikus) részeket emelte ki.⁵⁷ Mikó Imre pedig szintén már az indulás évében, 1930-ban felvette a kapcsolatot Dimitrie Gusti román faluszociológus iskolájával; a későbbiekben aztán több csoporttag vett részt a bukaresti professzor szemináriumain. Ezzel is hozzájárultak a nemzeti korlátok lebontásához.⁵⁸ Tevékenységük tárgya (a nép) és kutatási módszereik azonban nemcsak a többségi nemzettel való kapcsolatfelvételt könnyítették meg számukra, hanem a magyarországi népies mozgalmakhoz is közelítették őket.

A faluszociológia alapgondolata az volt, hogy minden társadalmi változást egy felismerésnek kell megelőznie. A falu gazdasági, egészségügyi és szociális problémáit is előbb diagnosztizálni kell, hogy megszüntethetők legyenek. A falvak belső viszonyainak jobb megismerése érdekében az *Erdélyi Fiatalok* 1930-ban egy pályázatot írt ki. A következő szempontok figyelembevételét kérte: a) a falu gazdasági helyzete, b) a nép és az értelmiségiek, c) a népművészet, d) a nemzetiségek együttélése, e) a falu szociográfiája.⁵⁹ Hogy az érdeklődőket a tudományos módszerek használatában jártassá tegye, egyébként is gazdag előadás-szervező tevékenysége mellett a csoport úgynevezett *faluszemináriumokat* tartott. E tevékenység legfontosabb eredményét az a négy *falufüzet* képviseli, melyekben a szerzők egy-egy (vagy éppen több) vizsgált falut bemutatnak. De olyan csoporttagok is voltak, akik más jellegű munkát végeztek: Balázs Ferenc pap például a falusi lét gyakorlati oldala felé fordult, és szövetkezetet szervezett a termények jobb és igazságosabb értékesítése érdekében (a gazdasági válság idején).⁶⁰

Az említett *falufüzetek* közül kettővel kell röviden foglalkoznunk, mert már témaválasztásuk is jellemző az *Erdélyi Fiatalok* szemléletére. Az egyik Mikó Imre munkája.⁶¹ Ő 1931 nyarán több, etnikailag vegyes lakosságú faluban vizsgálta, milyen a magyarok és a románok együttélése, iskolai, vallási és családi életük. Figyelemmel kísérte az asszimiláció problémáját, és megkísérelte „a nemzeti kérdés jövőjének” a földterítését. Szakmailag igen alapos (enyhén baloldali színezetű) elméleti bevezetőjében Marx és Kautsky, Jászi és Otto Bauer mellett Leninre, sőt még Sztálinra is hivatkozik.⁶² Erdély kérdésében minden lehetséges kisajátítási kísérlettel szemben elhatárolja magát, és azt vallja, hogy csak a terület lakossága rendelkezhet

56 Állítja Debreczeni, vö: Cseke: *Vigvázó torony* i. m. 127.

57 Bíró Sándor: Új Magyar Föld. EF, 1930, 1. sz. 10-12.

58 Dimitrie Gusti hatását az erdélyi magyar fiatalokra bemutatja Balázs Sándor: *Szociológia és nemzetiségi önismeret*. Bukarest, 1979.

59 Mikó Imre: Az Erdélyi Fiatalok egy emberöltő múltva. In: Uő: *Akik előttem jártak*. Bukarest, 1977. 14-35., főleg: 31.

60 Mikó: *Erdélyi Fiatalok* i. m. 30.; Cseke: *Vigvázó torony* i. m. 92-100.

61 Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár, 1932 (reprint: Csíkszereda 1998, itt ez utóbbi kiadást használjuk). A vizsgált falvak etnikai struktúrája hasonlított az Erdélyére. A falvak (Bonchida, Választút, Kolozsborsa, Doboka, Bádok, Kendilóna, Kide, Csomafája, Gyula) Kolozsvártól kb. 40 km-re találhatók.

62 Mikó: *Erdélyi falu* i. m. 48. Ebben a szerző a „hitlerizmust, kemalizmust és fasizmust”, valamint Szabó Dezső ezekkel rokon „Új magyar ideológiájá”-t mint a „faji exkluzivitás” irányvonalait említi.

önmagáról: „Erdély nem azoké, akiké volt, hanem a benne élő népek tulajdona”.⁶³ Részletesen bemutatja, mégpedig történelmi folyamatként a különböző etnikumok elszegényedését és részben kölcsönös asszimilációját. Ebben a folyamatban mindkét nép szellemi vezetői dicstelen szerepet játszanak, s ezért Mikó élesen bírálja a magyar értelmiséget: „Sovinizmusra sovinizmussal felelni – ez a mi circulus vitiosusunk nevelésben, politikában, irodalomban”.⁶⁴ Vizsgálatainak egyik következtetése ezzel szemben éppen az, hogy vidéken a gazdasági helyzet, az osztály-, illetőleg réteg-hovatartozás sokkal fontosabb, mint a nemzetiségi. Ez az oka annak, hogy a különböző etnikumok békében éltek egymás mellett. Főleg a Magyar Párt konzervatív vezetői számára lehetett kiábrándító észrevétele a vidéken lakók pragmatikus viselkedéséről: magyar parasztok némelykor Maniu Nemzeti Parasztpártjára szavaztak, románok viszont a Magyar Pártra abban a reményben, hogy ennek sikerül a *régi világot* visszahoznia. Azt is megállapította Mikó, hogy vidéken a hatalomváltás nem jelentett olyan óriási törést, mint városon a középosztály számára. Ennek magyarázata egyszerű és meggyőző: a parasztok továbbra is a társadalom legalsóbb szintjét alkotják, ezért számukra az új államhoz való tartozás semmilyen lényeges társadalmi változást nem jelentett. Az irredentizmus is ezért idegen tőlük, s ha valaki mégis visszakívánja a *régi világot*, azt nem annyira ideológiai meggyőződésből teszi, mint inkább az 1918 előtti magasabb életszínvonal miatt.⁶⁵ Mikó végkövetkeztetése, hogy valamilyen módot kell találni a vidéki társadalmak megerősítésére, az életszínvonal süllyedésének, az elszegényedésnek és következményeinek: az elvándorlásnak és az asszimilációnak a megállítására. Mindezt pedig már kisebbségpolitikai és népnevelési feladatként kell felfogni, ha azt akarjuk, hogy a lassú, de szüntelen asszimiláció ne vezessen a magyar kisebbség eltűnéséhez. Jóllehet a párizsi kisebbségvédelmi szerződések elismerik a kisebbségek létjogát, megvalósításukért tovább kell harcolni. A magyar értelmiségnek *nép-szolgálatra* kell vállalkoznia azáltal, hogy részt vesz szövetkezetek kiépítésében a legkisebb települések önellátásának biztosítása érdekében. Ugyanakkor meg kell szilárdítani *nép-főiskolák* által a falu lakóinak műveltségét, mind az általános, mind a speciális szükségleteikre szabott tudást. Csak ez által teremthető meg egy, a magyarok összességét átfogó nemzeti öntudat, amely az asszimilációt valamennyire lelassítani és talán megakadályozni is képes lenne. Ezért jelöli ki nemzedékének a teendőket: „Beállunk közkatonának a magyar jövő: munkások és parasztok sorába, s az ő érdekeik értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalmához való jogát”.⁶⁶

Mikó tanulmánya a mozgalom gondolkodásának azért jellemző példája, mert egyrészt a konzervatívok számára kellemetlen igazságokat mondott ki, másrészt bizonyos vonatkozásokban figyelemre méltó pártatlanságot mutat. A politikai közvéleménynek nem tetszett, hogy Mikó vádjai a magyar kisebbség egy részét is érintik múltba forduló gondolkodása meg a pozitív és alkotó kezdeményezések hiánya miatt. Figyelemre méltó, mennyire járatos volt a szocialista és kommunista elméletekben, s hogy az osztálykülönbségek létét is érzékelte, még ha nekik a kisebbségi problémák magyarázatában főszerepet nem is tulajdonított. Legalább ugyanolyan súlyúnak értékelte ugyanis a nemzeti hovatartozás kérdéséből adódó problémákat, s ezzel magyarázható az egyetemi fiatalsághoz intézett fölhívása a *nép-szolgálatra* az asszimiláció megakadályozása érdekében. Érvelése során használt kifejezése a parasztokból és munkásokból összetevődő *jövő társadalmáról* a katolikus jobboldal haragját váltotta ki. Politikai tapasztalatokban gazdagabb kortársai tudták, hogy az az állásfoglalás, amelyik a két oldal

63 Mikó: *Erdélyi falu* i. m. 59.

64 Uo. 121.; „A sovinizmus osztálytünet”: 146.

65 Mikó: *Erdélyi falu* i. m. 129.

66 Uo. 175.

összebékítésével próbálkozik, sikerre nem számíthat. Mert lehet ugyan hatalmas és csábító ez a *független harmadik út*, amilyen mértékben fokozódik a nacionalista nyomás és a társadalmi nyomorúság – jósolta Kós Károly –, olyan mértékben csökken azoknak a száma, akik e kettős teherrel dacolni bírnak.⁶⁷

A Mikóhoz hasonló következtetésekre jutott Demeter Béla is negyven, nagyrészt vegyes lakosságú faluban tett megfigyelései alapján készített tanulmányában.⁶⁸ Azt állapította meg, hogy a gazdasági válság a *nacionalizmust* is válságba juttatta. Ez azt jelenti egyrészt, hogy az *ideális nemzeti* gondolat csak vidéken létezik, és ez teszi képessé a népet arra, hogy saját kultúráját, nyelvét és szokásait megőrizze. Ezeket az új hatalmi viszonyok is alig érintették. Másrészt, a fentivel ellentétben létezik Demeter szerint egy „szándéknacionalizmus”, melyet mindenekelőtt az értelmiség terjeszt. Az ő munkalehetőségeit csonkították meg az új viszonyok, s ezért ő nézeteit kiviszi a falvakba, az egyébként békeszerető nép közé.⁶⁹

A két munkában közös, hogy az új generációnak a nyilvánosság számára szokatlan álláspontját tükrözik, miszerint az saját etnikumával szemben is igényeket támaszt, és már nem hajlandó őt pusztán a többségi nemzet akaratainak passzív tárgyaként fölfogni. Ehelyett fölszólítják (elsősorban saját nemzedéküket), hogy maga gondoskodjék a kisebbségi létében elvárt pozitív változásokról, sőt önnön népcsoportja fennmaradásának biztosítéka is legyen, s ezt ne kívülről várja. Mikó világnézeti határozatlanságát a marxizmus és a *nemzeti* konzervatív vonal között a mozgalom alapbeállítottsága magyarázza. Jóllehet az Erdélyi Fiatalok mozgalma már csak sietős színrelépésével is az OMP által képviselt politikai és ideológiai álláspont ellenzékeként jelentkezett,⁷⁰ s Ady és Móricz melletti ismételt kiállításával ugyancsak világnézeti pozíciókat foglalt el, tagjaitól mégis ideológiai semlegességet kívánt meg, sőt a lapban több írás követelte, hogy az új nemzedék maradjon távol a politikától. Az ellentmondás ott volt, hogy ugyanakkor több cikk foglalkozott a szocializmussal és annak szükségességével, valamint abban, hogy az OMP tisztázza hozzá fűződő viszonyát, sőt befolyásolni is próbálja. Továbbá: munkatársak sora számolt be a nyugat-európai diákok problémáiról és nézeteiről, nem egyszer a nacionalista és militarista irányzatok elleni állásfoglalással.⁷¹ László Dezső mégis úgy vélte, hogy az egyetemi ifjúságnak elsősorban a társadalmi problémák megoldásával kell foglalkoznia az Erdélyben élő népek iránti tisztelet szellemében.⁷² Debreczeni Lászlónak is ez volt a véleménye, sőt, szerinte egyenesen veszélyes volna, ha az ifjúság politikai tevékenységet folytatna, mert az ő feladata magát a falumunka által népe további fennmaradása ügyének szentelni, és nem politikai programoknak alávetni.⁷³ Éppen az ilyen tárgyú cikkek számának növekedése mutatja azonban, hogy a mozgalmon belül igenis volt hajlandóság a politikai tevékenység iránt. Ez vezetett 1932-ben a mozgalom kríziséhez, melynek során tisztázódtak ugyan kérdések, de több tag kiválására is sor került, sőt, az elkövetkező években maga a folyóirat is elszíntelenedett.

67 Kós véleményét idézi Bárdi Nándor Mikó könyvének új kiadásához írt bevezetőjében: Egy magyar girondista Erdélyben. In: Mikó: *Erdélyi falu* i. m. 5-33., idézet: 12. A katolikus jobboldal (az *Erdélyi Lapok*) kritikája uo., 29. L. még: Balázs: *Mikó* 71-75.

68 Demeter Béla: *Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok*. Kolozsvár, 1932.

69 Uo. 21.

70 A csoport azonban távolról sem kívánt politikai táborként megnyilvánulni, mi több: az *OMP Ellenzéke* nevű baloldali mozgalmat létrehozni. Ezt állítja tévesen Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 109.

71 Csögör Lajos: A jövő egység útjai. EF, 1930, 5. sz. 65.; Borbáth Dániel: A svájci egyetemi ifjúság problémái és az erdélyi fiatalok. EF, 1931, 1. sz. 6-9.; Bíró Sándor: A francia fiatalság gondolkozása. EF, 1931, 4. sz. 72-74.; Méliusz N. József: A német ifjúság harca. EF, 1931, 4. sz. 74-76.

72 László Dezső: A főiskolás ifjúság és a politikai pártok. EF, 1931, 3. sz. 62.

73 Debreczeni László: Veszedelem. EF, 1931, 4. sz. 69-72.

2.3. Válság és kudarc

A válság kiindulópontját az OMP-nek abban a felismerésében kell keresnünk, hogy neki az új nemzedéket is be kell vonnia munkájába, ha el szeretné kerülni, hogy más politikai irányzatok nyerjék meg maguknak. 1930-ban ezt hiúsította meg az Erdélyi Fiatalok csoportja. Az OMP, sikertelen lapalapítási kísérlete után, saját helyi szervezetein keresztül próbálta az utánpótlás kérdését megoldani, s a fiatalok közismert képviselőit személyesen meggyőzni: 1931. november 24-én például több, a párthoz ideológiailag közel álló fiatal kereste fel Jancsó Bélát és László Dezsőt – az *Erdélyi Fiatalok* a *Friss Hírek* munkatársainak nevezte őket – azzal az ajánlattal, hogy vegyenek részt a párt ifjúsági részlegének munkájában, akár mozgalmuktól függetlenül is. Mindkettejük válaszát, miszerint tevékenységüket nem tudják elválasztani a csoporttól, december 8-án az ajánlat egy újabb, „javított” változata követte. Ebben a párt nekik a kolozsvári helyi szervezet különböző munkacsoportjaiban funkciókat helyezett kilátásba, ha belépnek a pártba (a helyi szervezet gyűlése éppen esedékes volt).⁷⁴

Jancsó Béla és László Dezső természetesen megértették, hogy a javaslat valójában arra irányuló kísérlet, hogy a mindennapi pártmunkába való bevonásukkal őket mintegy kisajátítsák, sőt így a párt politikai irányvonaláért ők is felelőssé tehetőek legyenek. Jancsó ezért a javaslatot nevek említése nélkül 1931. december 16-án a csoport gyűlése elé tárta megvitatás végett. Ennek eredménye egy határozat lett a csoport politikamentességéről. E határozatban az a meggyőződés ölt testet, hogy az egyetemi ifjúságnak csak „külön autonóm szövetségekbe” kellene szerveződnie, mert egy diák párttagsága ezt a szervezetet is érinti, vagyis (azzal) a párttal kapcsolatba hozza.⁷⁵ De ez nem elég, még aggodalmát is kifejezte a csoport amiatt, hogy magyar egyetemisták politikai tevékenysége megronthatja a viszonyt a román diákokkal. Az a mód, ahogy a mozgalom a párt ajánlatát visszautasította, jól mutatta vele való szembenállását, az *aggodalom* azonban olyan mély szakadékot nyitott meg a két intézmény között, amelyet a következő években a csoportnak csak néhány tagja volt képes áthidalni. Alig használt ebben az, hogy a határozatban reményüket is kifejezték, miszerint az OMP vezetősége talál majd egy olyan eljárásmodot, amelyik a fiatal értelmiségiek munkáját nem veszélyezteti.

1932. január 3-án a kolozsvári helyi pártszervezet gyűlésének menete igazolta a Fiataloknak a párt toborzási próbálkozásával szembeni bizalmatlanságát. Ezen a gyűlésen egyetemista és középiskolás diákok egy csoportja Sulyok István vezetésével botrányt okozva „a jobboldali szellem érvényre juttatását” követelte a pártban.⁷⁶ A ma rendelkezésünkre álló forrásanyag nem teszi lehetővé annak pontosabb megállapítását, miben állt volna ez a *jobboldali szellem*. Tény viszont, hogy az új nemzedék több képviselőjét beválasztották a párt kolozsvári részlegének vezetőségébe, köztük Péterffy Jenő ügyvédet, az Erdélyi Fiatalok tagját. Péterffynek ez a funkcióvállalása az első jele volt egy jelenségnek, amely még az év folyamán egyre nagyobb méreteket öltött a mozgalmon belül, s ezért a problématisztázás mind égetőbb szükségességgé vált. A tagok ugyanis egyszerűen a különböző világnézetek szívóerejének hatókörébe kerültek a gazdasági válság, a külföldi tanulmányutak vagy a politika egyre fokozódó ideologizáltsága és polarizáltsága által. Egyesek az egyértelmű politizálás mellett döntöttek: Péterffy elfogadta a kolozsvári tagozat ajánlatát és képviselőnek jelöltette magát, Mikó 1932-ben a Párt bukaresti

74 61. dokumentum. Politikamentességi határozat. In: Cseke – László (szerk.): *Erdélyi Fiatalok* i. m. 165.; és a 88. dokumentum. Az Erdélyi Fiatalok szerkesztő bizottságának jelentése. Uo. 214-217.

75 61. dokumentum. Politikamentességi határozat. In: Cseke – László (szerk.): *Erdélyi Fiatalok* i. m. 166.

76 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 190. A korabeli sajtó ismertette Sulyok kijelentését, miszerint neki semmi köze a botrányhoz, l. KÚ, 1932.I.6., 3.; BL, 1932.I.6., 8.; Ell., 1932.I.5., 1.

irodáján dolgozott,⁷⁷ Demeter János a Román Kommunista Párt támogatásával megjelenő *Falvak Népe* szerkesztője volt 1932 őszétől 1933 tavaszáig (a lap betiltásáig). E lap antikapitalista és az OMP ellen irányuló irányvonala váltotta ki Bánffy Ferencnek, a falufüzetek anyagi támogatójának a követelését, hogy a mozgalom határolja el magát Demetertől.⁷⁸ Bányai László 1931-ben egy franciaországi útról kommunistaként tért haza.

A tagok egy részének így lassan konkretizálódó és egymásnak ellentmondó elkötelezettsége nyilvánvalóvá tette, hogy többeknek elsőrendűvé vált az egyértelmű ideológiai hovatartozás kialakítása. Arra vágytak, hogy egy ideológia tanításaiban megoldást találjanak a kisebbségi lét problémáira, és ugyanakkor világosan elhatárolódjanak más világnézetektől. Mindez napvilágra került a mozgalom 1932 novemberének elején tartott konferenciáján. Ezen László Dezső tartott beszámolót kétszáz egyetemi hallgató előtt a fiatal nemzedék időszerű problémáiról. Arra van szükség – mondta –, hogy ez a nemzedék saját világnézetet dolgozzon ki, mert mind az idealizmusnak, mind a materializmusnak torzszüleményei vannak (a nacionalizmus, illetve a kommunizmus).⁷⁹ A konferencián nagy vitára került sor fiatal marxisták és fiatal katolikusok között. Még ha ma már nem állapítható is meg, hogy ezt a vitát László előadása váltotta ki, vagy már előtte indult, annyi bizonyos, hogy a mozgalom történetében fordulópontot jelentett, nevezetesen: ideológiai széthullásának kezdetét. Két ellentétes oldal kiemelkedése ugyanis láthatóvá tette a generáción végighúzódo törést, és későbbi ideológiai harcok előhírnöke is volt. Mert mindkét oldal magát tartotta a fiatal értelmiség egyedüli jogos képviselőjének, és azt hitte, hogy megoldást talált a magyarság problémájára.⁸⁰ Minthogy a kisebbségi kérdésnek a Lenin és Sztálin tanításain iskolázott marxisták által adott értelmezése koherensebbnek tűnt, a hallgatóság az ő nézeteik felé hajlott. Az erdélyi magyar nyilvánosság föllépésüket a marxizmus veszélyes támadásaként értékelte.⁸¹

Az Erdélyi Fiatalok reakciója a felnövekvő értelmiségi nemzedék ideológia iránti igényére mindazonáltal nem abban állt, hogy egyik vagy másik irányzat mellett állást foglaljon, s ezáltal befolyását rá (de legalább az ifjúság egy részére) megőrizze. A tagok egy része ismételtén visszautasította a világnézeti állásfoglalás szükségességét, s inkább ellenfeleiknek a mozgalmából való kizárása mellett volt. Szóvivőjük továbbra is László Dezső maradt. Ő volt az, aki a konferencia után azonnal visszautasította a katolikusok vádját, miszerint a mozgalom csak irányukban olyan „rezervált”. A semlegesség melletti döntést azzal magyarázta, hogy az egyetemi ifjúság még mindig adós egy saját világnézet kidolgozásával.⁸² És ugyancsak ő védte meg a mozgalmat akkor, amikor e semlegességet több oldalról is a neki ellentmondó tények erős nyomása fenyegette: tagjainak a politikai szerepvállalása, az őszi konferencián történetek tudomásul vétele, vagy a(z) 1933. januári) németországi események. László ekkor egy, a mozgalom lapjában (*Erdélyi Fiatalok*), valamint az *Ellenzékben* egy időben megjelentetett írásában mindkét oldalnak (katolikusoknak és marxistáknak) azt vetette a szemére, hogy Erdélyen kívüli elméleteket akarnak importálni, ezek azonban nincsenek tekintettel az – általuk

77 Az, hogy Mikó ugyanez év végén egy illegális kommunista szemináriumot is látogatott, tehát ezzel a világnézettel is megismerkedett, még ha nem azonosult is vele, egyrészt Mikó életútjának ellentmondásait mutatja (melyeket életrajzírója, Balázs Sándor nem oldott fel teljesen meggyőzően), másrészt generációjának intellektuális érdeklődését és előítéletmentességét.

78 Demeterről l. önéletrajzát: *Századunk sodrában*. Bukarest, 1975.; és Cseke: *Vigyázó torony* i. m. 105.; Bánffy Ferencről: Balázs: *Mikó* i. m. 37., 71.

79 Vajúdo idők vajúdo ifjúsága. Ell., 1932.XI.10., 4.

80 A vita pontos szövege ismeretlen, László Dezső beszámolójára támaszkodik az eddigi irodalom is: Az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmak mérlege. EF, 1933, 1. sz. 1-5.; és Ell. 1933.IV.16., 4.

81 Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében 1914–1935*. Budapest, 1935. 82.

82 László Dezső: Az Erdélyi Fiatalok világnézeti függetlenségét hirdet. EF, 1932, 3-4. sz. 29.

nem ismert – itteni viszonyokra.⁸³ A mozgalom credójának – a megoldásnak helyben kell megszületnie – újabb kijelentése mellett azonban László itt már egy lépéssel tovább megy, amikor saját csoportját is bírálja, amiért az a magyarság problémáját csak fölfedte, de megoldására nem volt képes hatásos módszert kifejleszteni. Létezésének azonban csak ez volna vitán fölüli álló igazolása. 1933 tavaszán azonban, László előbbi eszmefuttatásával egyidőben, a csoport egységéért való aggodalom odavezetett, hogy az alapító tagok, félretéve addigi kivárá és türelmes magatartásukat, Péterffy Jenőt és Demeter Jánost politikai tevékenységükért kizárták a mozgalomból, Bányai László ugyancsak ideológiai okokból bekövetkezett önkéntes kilépését pedig elfogadták.⁸⁴ Mikó Imre eltávolodása is ekkor kezdődött (1933 márciusában és 1936-ban fejeződött be) azzal, hogy megpróbálta Péterffy kizárását megakadályozni. Azt a javaslatát sem fogadták el, hogy a lapnak föl kellene adnia állítólágos világnézeti függetlenségét, és magát a kisebbség jogi védelmének kellene szentelnie.⁸⁵

Fennállásának negyedik évében az Erdélyi Fiatalok, de az egyetemi ifjúság ideológiai megosztottsága is kiteljesedett. A csoport elvesztette lendületét a kizárások és kilépések, valamint a világnézeti egértelműen állást foglaló mozgalmak egyidejű föllépése következtében. Az újság ugyan 1934 után is a régi címmel, de a valóságnak már meg nem felelő alcímmel jelent meg (*Az új magyar generáció lapja*), és Jancsó Béla meg László Dezső továbbra is nemzedékük fontos képviselőinek számítottak. A nyilvános politikában való részvételt elutasító magatartásukat még évekig megtartották, s ez 1937-ben a Vásárhelyi Találkozó előestéjén elég dicstelen szerepet játszott. A mozgalomnak ez a magatartása alig érthető, ha meggondoljuk, hogy az egyenjogúság érdekében történt föllépései mindig a demokrácia melletti kiállással voltak egyenlők, s ez a totális rendszerek különböző formáinak egyre erősödő nyomása idején politikai nyilatkozattal ért föl. A mozgalom valós eredményei között kell számon tartanunk a közösségformáló nemzedéki öntudat fölébresztését, és minden idejétmúltnak a leghatározottabb elutasítását (így az arisztokrácia szerepét; a konzervatív, vagyis múltba forduló értékrendszert; a vágyak meghatározta, irreális gondolkodásmódot). E sorban említendők még: a falusi lakosság nehézségeinek szóvá tétele, valamint a kinyújtott kéz a többségi nemzet felé. A mozgalom legerősebb vetélytársa nem a politikai színpék baloldalán keletkezett, mert a különböző baloldali szervezeteknek hosszabb távon nem volt jelentős hatásuk az ifjúságra, hanem – a jobboldali-konzervatív erők nemzetközi megerősödésével párhuzamosan – az ún. *fiatal katolikusok* csoportjában.

2.4. A fiatal katolikusok

Az erdélyi magyar katolikus társadalom Erdélynek a román Ókirálysághoz való csatolását és az azt követő éveket több szempontból is óriási törésként élte meg. Egyik napról a másikra megszűnt a katolikus egyház korábbi szoros kapcsolata az 1918-ig évszázadokon át ugyancsak katolikus szellemiségben kormányzott Habsburg monarchiával, sőt egy nem katolikus állam-

83 László Dezső: Az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmak mérlege. EF, 1933, 1. sz. 1-5.; és EII. 1933.IV.16., 4. A katolikusok válasza: Venczel József: Az erdélyi magyar főiskolai ifjúság mozgalmának kibontakozása. MK, 1933. 12. sz. 99-107.

84 Cseke – László (szerk.): *Erdélyi Fiatalok* i. m. 78. és 88. dokumentum. 213-230.; 91. dokumentum. 235-238.; 96. és 97. dokumentum. 243-244.

85 90. dokumentum. Cseke – László (szerk.): *Erdélyi Fiatalok* i. m. 231-235.; Balázs: *Mikó* i. m. 57-61. és uo. 238-256.

hatalomban kellett most neki *modus vivendi* találnia. Ilyen tapasztalata eddig, ellentétben a magyar református egyházzal, nem volt. A román állam intézkedéseit a katolikus egyház világi szervezetének (a Római Katolikus Státusnak) a betiltására a magyarok egyenesen saját nemzeti identitásuk elleni támadásnak fogták föl. A Státus földbirtokainak a kisajátítása jóformán megsemmisítette az egyház gazdasági alapjait. Minthogy ezzel egyidőben megvonták az egyházi iskoláktól az állami támogatást, a katolikusoknak olyan súlyos anyagi nehézségekkel kellett szembenézniük, hogy többek között iskoláik jó részét pénzügyi okokból be kellett zárniuk.⁸⁶ A problémák sorát tovább szaporították a román kormányok arra irányuló próbálkozásai, hogy a magyar határ mentén élő és a 19. század folyamán elmagyarosodott szatmári svábokat visszanémetesítse. Ez a '20-as években jelentős feszültségekhez vezetett a magyarok és a németek között, s ezek rövid távon a kétoldalú politikai kapcsolatokat is megzavarták, noha tartósan megszakítani nem tudták.⁸⁷

A magyar katolikusságnak⁸⁸ a diszkriminációk miatti panaszai ily módon egyrészt belső krízishez, másrészt részben éppen ennek leküzdésére fokozott szervezőmunkához vezettek az 1920-as években. Nagy segítséget adott ehhez XI. Pius pápa 1931-es *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája, mely egy világméretű katolikus offenzívát váltott ki. Ennek célja a katolikusok öntudatának megújítása és az egyházhoz való tartozás erősítése volt nyilvános irodalmi és vallásos estek, előadások és lelkigondozói tevékenység által.⁸⁹ Maga az enciklika lényegét tekintve egy, a katolikus társadalomelmélet alapkérdéseit népszerűsítő írás. Magyar katolikus körökben azért váltott ki nagy visszhangot, mert a legsúlyosabb gazdasági problémák időszakában látott napvilágot, és a hívők legégetőbb kérdéseire tűnt feleletet adni.⁹⁰ Ugyanakkor a fiatalabb korosztályokat is új öntudathoz segítette, s ezáltal a katolikus lét számukra egyre fontosabbá vált. Ez vezetett például Venczel Józsefnek az Erdélyi Fiatalok protestánsnak számító mozgalmából való fokozatos kiválásához, de általában is a katolikus fiatalságnak e mozgalomtól való eltávolodásához. Holott Venczel egy ideig a faluszemináriumok vezetője volt, és nézetei a diákmozgalmak szociális tartalmát illetően alig tértek el korábbi társaiétól. Mikóval egyetértésben ő is azt követelte, hogy a középosztály adja fel tartózkodását a munkásosztállyal szemben, azonosuljon vele és támogassa őt technikai és nevelői feladatok vállalásával.⁹¹ 1932 végén átvette a Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya ifjúsági elnökének a feladatkörét. A Szakosztály ebben az időben vette fel a

86 A katolikus földbirtok 95%-át, a református egyházáéénak mintegy 45%-át kobozta el a román állam. Az egyházak helyzetét a legjobban Ozsváth Judit: *Erdélyi Iskola. Antológia, repertórium* (Csíkszereda, 2003) bevezető tanulmánya (7-74.) mutatja be; l. még: Kolar: *Rumänien* i. m. 148-153.

87 K. Lengyel: *Grundlinien* i. m. 191.

88 Románia egy másik fontos katolikus közösségét a bánsági svábok képezték.

89 Az erdélyi szervezőmunkát az Erdélyi Lexikon két szócikke mutatja be: *Katolikus Népszövetség* és *Katolikus szervező munka* i. m. 165. L. még a Katolikus Népszövetség intézőbizottságának jegyzőkönyvét, 1931.IV.15. GyÉFKL, Püspöki Hiv. Iratai, 1525/1930, 23. A katolikus szervező munka időnként bűnbakkereséssel járt együtt, és katolikus tisztségviselők antiszemita kijelentéseket is tettek: Jakabffy Elemér: Nyílt levél Főtisztelendő Kovács Lajos r. lelkész úrhoz. MK, 1925, 4. sz. 285-289.; Olasz páter a 'destrukció'-ról. KÚ, 1926.XI.7.; Augusztusi verseny. KÚ, 1927.VIII.6. Az enciklika erdélyi hatásáról a két következő cikk tanúskodik: Dr. Baráth Béla: A Quadragesimo Anno lehetőségei nálunk. *Erdélyi Tudósító* (a továbbiakban: ET) 1932.X.16., 681-687.; A Társadalmi Rend Megújítása. ET, 1933.III.1., 188-206.

90 A katolikus tanítás korabeli magyar recepciójáról l. Éva Mártonffy-Petrás: Eine Alternative zum politischen Katholizismus: Die Rezeption der Soziallehre im Kreise der katholischen Intelligenz Ungarns in den dreißiger Jahren. In: Hans-Christian Maner – Martin Schulze-Wessel (szerk.): *Religionen im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939*. Stuttgart, 2002. 199-219.

91 Venczel József: Az erdélyi magyar főiskolás mozgalmak szociális tartalma. ET 1932.V.15., 366-371.

Majláth-Kör nevet a gyulafehérvári püspök, Majláth Gusztáv gróf⁹² tiszteletére. A kör egy kolozsvári pap, Márton Áron elnöklete alatt főképpen főiskolásokat tömörített. Több szakosztálya is volt, melyek szociális kérdésekkel és a katolikus társadalomelmélet terjesztésével foglalkoztak az Actio Catholica szellemében.⁹³

A katolikus és a nem katolikus ifjúság közti különbség lényegét azonban azoknak a szövegeknek az elemzése fedi föl, melyekben az első csoport tagjai konkrét társadalomszervezési és politikai kérdéseket is érintenek. A tulajdon egyenlőtlen elosztásból fakadó osztály-ellentéteket a fiatal katolikusok a *keresztényszocializmus* eszméi és egy foglalkozási alapú, *korporatív* szövetkezeti rendszer által vélték megszüntethetőnek. Az utóbbin az egyes foglalkozási ágak tagjainak saját szövetségekre való tömörülését értették a korabeli nyugat-európai elképzelések – vagy éppen a román gazdaságelméleti szakember, Mihail Manoilescu felfogása – szerint. Így akarták egy mindenki által támogatott reformmal a gazdasági rendet továbbfejleszteni és a korlátait szétfeszítő tőkét határok közé szorítani.⁹⁴ Ezek az írások, illetőleg szerzőik a demokráciát kiáltalan válságban látták, minden fejlődési lehetőség nélkül. Olykor még Olaszország gazdasági rendjét is dicsérték.⁹⁵ Néhány év múlva végzetesnek bizonyult a demokráciával szembeni effajta kételkedő, sőt tagadó magatartás. A korabeli eszmei kontextusban demokráciaellenes magatartásnak számított a 19. század állítólag túlhajtott és erkölcstelen individualizmust szülő liberális rendszerének elítélése is. Az individualizmust felelősség terheli a jobb- és baloldali világnézetek eluralkodásáért – írja Venczel 1933 elején egy, a katolikus ifjúság szándékairól szóló cikkében, és meggyőződéssel folytatja: az erkölcsi válságból csak a katolicizmus jelent kiutat.⁹⁶

1932-ben jelentek meg először katolikus szerzőknek a kapitalista gazdasági rendszert bíráló cikkeiben antiszemita kijelentések is. Parecz György például azt hiányolta, hogy a politikai katolicizmus megelégedett egy konzervatív irányzattal, és túl keveset tett a „keresztényietlen kapitalizmus” ellen, mert ő maga is a ’liberális korszellem’ hatása alatt állt. Parecz itt olyan terminusokat használt, melyekkel a magyarországi katolicizmus bélyegezte meg a zsidóságnak az országban a hatalom átvételére irányuló állítólag célirányos és ősidők óta tervezett tevékenységét.⁹⁷ Albrecht Dezső sem állta meg, hogy a kapitalizmust alapvetően elutasító maga-

92 Személyi adatai l.: Osváth (szerk.): *Erdélyi Lexikon* i. m. 220.

93 Majláth-Kör. Az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolai Szakosztálya. ET, 1933.V.1., 293-296. Márton Áron nagy szerepet játszott a fiatalok katolicizmusának újjáélesztésében, az Erdélyi Fiatalok több katolikus tagjának kiválása e mozgalomból az ő cikkére vezethető vissza: Hol van és mit produkált eddig az erdélyi katolikus fiatalok? *Erdélyi Lapok*, 1932.IV.19., 9. A katolikusok elidegenedését az Erdélyi Fiataloktól sokatmondóan világítja meg Dsida Jenő írása, amelyben László Dezső egyik fentebb említett cikkével vitázik: Az erdélyi ifjúsági mozgalmak versengései. ET, 1933.VI.1., 365-372.; hasonlóan: Venczel József: Az erdélyi magyar főiskolai ifjúság mozgalmának kibontakozása. MK, 1933, 12. sz. 99-107.

94 Klaus Schubert: Korporativismus. In: Nohlen (szerk.): *Lexikon der Politik* i. m. 334.; Manoilescu elképzeléseit bemutatja: Heinen: *Legion* i. m. 179-184.; ezenkívül: Dr. Baráth Béla: Az ifjú katolicizmus szociális programja. ET, 1932.VI.1., 430-433.; Dr. Baráth Béla: A Quadragesimo Anno lehetőségei nálunk. ET, 1932.X.16., 681-687.; Venczel József: Románia és a hivatásszervezetek. ET, 1933.V.1., 277-281.

95 Skeptikusan viszonyult a demokráciához pl. Baráth: *Ifjú Katholicizmus* i. m. 430. (uo. pozitív ítélet Olaszországról) és Venczel: *Románia* i. m. 281. A korabeli katolicizmus viszonyulását a demokráciához (Erdélyre is kiterjeszthető következtetésekkel) vizsgálja Ernst-Wolfgang Böckenförde: Das Ethos der modernen Demokratie und die Kirche. In: Uő.: *Der deutsche Katholizismus und das Jahr 1933. Kirche und demokratisches Ethos*. Freiburg, 1988. 21-38.

96 Venczel József: Hármass szövetség. *Erdélyi Lapok*, 1933.I.19., 9.

97 Parecz György: Az erdélyi katolikus ifjúság kisebbségi szempontjai. ET, 1932.V.15., 378-381. Antiszemita kiszólás ugyanennek a (katolikus) lapnak a megjegyzése, miszerint a zsidók maguk felelősek az antiszemitizmusért, ami nem más, mint „a keresztény tömegeknek megérthető tiltakozása a mindenütt azonos taktikával és elképesztő céltudatlansággal hatalomra kúszott zsidóság makacsul kitartó keresztényellenes magatartásával szemben”. Antisemitizmus? ET, 1932.XI.1., 21., 728.

tartásához ne fűzze a megjegyzést, miszerint ezt Magyarországon „idegen népek” honosították meg. Minthogy ez utóbbi megjelölés tartalmát közelebbről nem világítja meg, csak találgatni lehet, hogy az – Szabó Dezső nyomán – német-, vagy zsidóellenes beállítottságának kifejezése.⁹⁸ Albrecht – a *Friss Hírek*ben megjelent – cikkének segítségével annak a csoportnak az ideológiai helyét lehet pontosabban meghatározni, amelynek hívását az Erdélyi Fiatalok néhány hónappal korábban elutasították. További kapitalizmust bíráló írásaiban ugyanis Albrecht a *keresztény szocializmust* egyenesen az államdoktrína rangjára kívánja emelni, mert az (anélkül, hogy marxista volna) egyaránt kiáll a kapitalizmus vadhajtásai ellen és a társadalmi egyenlőség mellett. Ez utóbbi a szociálpolitika útjain érhető el a gazdagok megadóztatása által.⁹⁹

Még világosabban szólt erről Albrecht a *Magyar Kisebbség* különszámában. Jakabffy Elemér ugyanis a lap egy számát átengedte a magyar értelmiség fiatal képviselőinek (társadalom)politikai nézeteiknek a szélesebb nyilvánossággal való megismertetésére. Debreczeni László szerint Albrecht egyébként 1930-ban még a Magyar Párt tervezett ifjúsági lapja főszerkesztői pozíciójának várományosa volt; ennek a megjelenését előzte meg az *Erdélyi Fiatalok*.¹⁰⁰ Életének egyik első cikke 1928-ban a felvidéki regös-mozgalomról szólt. Ennek lényegét abban látta, hogy „a néppel akar szerves kapcsolatba kerülni”.¹⁰¹ Ennek az írásának a témája és hangvétele őt tulajdonképpen Jancsóékkal rokonítja, csakhogy az utóbbiaktól idegenek voltak az Albrechtnél már ekkor megtalálható szövegek, mint a magyar kultúrának „idegenek” általi megfertőzése, az „idegen töke” stb. Most, vagyis 1933-ban azonban elégedetlenségének adott hangot a párt munkájával szemben. Albrechttel és köréje csoportosuló eszmetársaival ekkor egy olyan csoport lépett a politika színpadára, amelyik a pártot a politikai színpad jobb oldaláról bírálta. Írásának alapállása az elégedetlenség mind a román hivatalos, mind a magyar kisebbségi politikával szemben. Meg volt győződve arról, hogy a mindenkori román kormány egyszerűen nem akar a kisebbségi követeléseket megvalósító politikát folytatni,¹⁰² az OMP viszont megelégszik látszateredményekkel és kompromisszumokkal. Holott mind szervezeti munkáján, mind a társadalom összefogását célzó tevékenységén sokat kellene javítania. Albrecht politikai fölfogása ugyanis elengedhetetlennek tartotta „egy zárt társadalomnak a kiépítés[ét] úgy a jogvédelmi, mint az államhatalommal szembeni törekvéseink eredményessége szempontjából”.¹⁰³ A kisebbségi reálpolitika – fejtette ki Albrecht – „...egy nemzeti kisebbséget a maga nemzeti egyéniségében meg tud tartani és az államhatalom birtokában levő többségi nép elnemzetlenítő, politikai, gazdasági és kulturális téren elnyomó törekvéseivel szemben a legnagyobb védelmet tudja biztosítani”.

Albrechtnek ez a reálpolitikája magyar politikai körökben még semmi újat nem jelentett, hiszen a kisebbség legtöbb konzervatív politikusa munkáját úgyis „nemzetvédő csataként” fogta föl, amelyet megvívnia azért kell, mert a többség gátolja a kisebbség kibontakozási lehetőségeit. A döntő az, hogy ő egy fontos lépéssel tovább megy Paálnak szintén kisebbségi összefogást kívánó 1929–1930-as gondolataihoz képest. Albrecht ugyanis levonta a következtetést abból, hogy a Népszövetséghez benyújtott panaszok a román állam számára kellemetlenek voltak, s megállapította, hogy az erdélyi kisebbség nemzetközi problémává válhat. De az

98 Albrecht Dezső: Az erdélyi magyarság és a kapitalizmus. *Friss Hírek* (a továbbiakban: FH), 1932.III.1., 2.

99 Albrecht Dezső: Válasz Dániel János hozzászólására I-II. FH, 1932.III.17/18., 2.

100 Cseke: *Vigvázó torony* i. m. 12., 142.

101 Albrecht Dezső: A regös-mozgalom. *Páosztortűz*, 1928, 25-26. sz. 578-579.

102 Albrecht Dezső: Kisebbségi reálpolitika. MK, 1933, 12. sz. 75-91.

103 Uo. 78.

is világos volt számára, hogy e kérdés súlya csak akkora lehet a nemzetközi porondon is, amekkora a *magyar kérdés* most és a jövőben Erdélyen belül, vagy másképp nézve: amekkora Erdélyé Románián belül.¹⁰⁴ Éppen ezért kell, hogy a *zárt társadalom* létrehozása legyen „a beköszöntő új politikai korszaknak legsürgősebb feladata”, írta 1933 közepén, bizonyára a nemzetközi események hatására is. És így folytatta: „Ki kell mondanunk már egyszer, hogy állam akarunk lenni az államban, mert [...] csak így remélhetjük megmaradásunkat.”¹⁰⁵ Minthogy közelebbről nem határozta meg, mit is ért az ’állam az államban’ kifejezésen, csak gyaníthatjuk, hogy Sulyokhoz hasonlóan (hiszen az ő megfogalmazását vette át a *zárt társadalomról*) ő is egyfajta gazdasági és kulturális autonómiára gondolt. Minthogy ebben az időben keletkezett írásaiban nincsenek utalások a területi autonómiára, nem valószínű, hogy itt pont erre, a többségi nemzet által legrettegettebb, mert az állami szuverenitás megszüntetése előcsarnokának tartott autonómiaformára gondolt volna. Az azonban bizonyos, hogy Albrecht esetében is, akárcsak a Paáléban, a magyar kisebbség reakciója jut kifejezésre a hivatalos kisebbségpolitikára, az országban fokozatosan eluralkodó nacionalista hangulatra,¹⁰⁶ de a nemzetközi politika fejleményeire is. Láttuk, hogy ez a kétoldali (vagyis bel- és külpolitikai) hatás volt a felelős az *Erdélyi Fiatalok* csoport széthullásáért, amely az ellentétes ideológiákkal telített nemzeti és nemzetközi légkörben világnézeti semlegességet hirdetett, de itt keresendő a gyökere a magyar neokatolicizmus megerősödésének is. E többvonalú fejlődésnek figyelemre méltó és egymásnak ellentmondó aspektusai vannak. Míg a Fiatalok az új államkeretbe való beilleszkedés útját hirdették, az ő korosztályukhoz¹⁰⁷ tartozó Albrecht a többségi nemzethez való közeledést nem tartotta alkalmas módszernek a probléma megoldására, számára az ideológiai megújulás, sőt maga a demokrácia is idegen (noha ismerős) fogalmak maradtak. Míg a Fiataloknak a parasztsághoz való fordulása életfeltételeik iránti mély aggodalmukból fakadt, a fiatal *katolikus* elit legalább néhány képviselőjénél (Albrecht, Parecz) a kérdés enyhe, lappangó idegengyűlölő árnyalatot kapott. Az ily módon lassan nacionalista érzelmekké váló elégedetlenség a gazdasági pozíciók hozzáférhetetlensége miatt valójában kelet-európai jelenség volt, nemcsak az erdélyi magyarságé.¹⁰⁸ A többségtől való elszigetelődés, valamint egy párhuzamos zárt társadalom létrehozása viszont már olyan politikai célok voltak, melyeket Albrecht mellett annak a csoportnak a tagjai is követtek, amelyik 1932 óta a nagyváradi *katolikus* napilap, az *Erdélyi Lapok* körül gyülekezett. Ott Albrechtnek a demokráciával szembeni kételyeit is osztották.

104 Uo. 81.

105 Uo. 89.

106 A kisebbségi sorssal összefüggő reménytelensége okaként Albrecht maga utalt Goga, Brătianu és Duca néhány beszédére, melyekben a román politikusok Romániát „nemzetállamnak” nevezték és a kisebbségeknek még a létét is tagadták.

107 Érdemes itt utalni arra, hogy az ebben a dolgozatban szóba kerülő fiatal értelmiségiek jórésze egymást már az iskolából ismerte, így pl. Albrecht, Jancsó Elemér és a később a szociáldemokrácia felé hajló Lakatos István a kolozsvári Református Kollégium tanulói voltak. Lakatos István: Emlékeim I. Szemben az árral. Marosvásárhely, é. n. 26.

108 A román társadalom némely részében a 19. sz. végétől kimutatható idegengyűlöletet bemutatja Heinen: *Legion* i. m. 79-98.

3. Az önkritika útja

3.1. Makkai Sándor és a Magunk revíziója

Láttuk fentebb, hogy a magyar egyetemi ifjúság különböző irányultságú csoportjainak mindegyikét az útkeresés foglalkoztatta. A legjobban ez az Erdélyi Fiatalok mozgalmában körvonalazódott: figyelemre méltó az öntudatnak az a foka, melyből ez a még csak tanulmányait folytató fiatalság erőt merített ahhoz, hogy a nemzeti konzervatív tábor támadásainak ellenálljon és minden múltba forduló beállítottságot elutasítson. Tudnunk kell, hogy ez a szellemi magatartás a kisebbségi társadalom más közegeiben is jelen volt, s ezek egymást kölcsönösen befolyásolták. Ez az új gondolkodás elsősorban a kisebbség értelmiségét jellemezte, és arra irányult, hogy újragondolja és átértékelje saját politikai programját. Az idősebb generációk két olyan tagját kell itt megemlítenünk, akik a fiatalokéhoz hasonló nézetekkel jelentkeztek, és már az 1920-as években aktív szerepet játszottak a kisebbség szellemi életében: Makkai Sándor az erkölcsi megújulásért és a politikai illúzióktól való elfordulásért szállt síkra, Krenner Miklós pedig azt az eszmét képviselte, hogy a kisebbségnek az adott körülmények között a két ország (Magyarország és Románia) közti összekötő kapocs szerepét kell vállalnia.

Makkai jelenléte a magyar nyilvánosságban nagyhatású Ady-esszéje¹⁰⁹ óta töretlen volt, s ezt tovább erősítette egy 1931-es előadássorozata. Makkai kibővítette korábbi, az ifjúsághoz szóló tételeit egy, az egész kisebbségre érvényes erkölcsi értékrend imperatívuszává.¹¹⁰ Ez a „kisebbségi evangélium” – így egy korabeli recenzió¹¹¹ – olyan munkaprogramot adott a kisebbségnek, amely egyben fennmaradásának alapfeltétele is. Az öt előadás *Magunk revíziója* címmel jelent meg könyv alakban. Bennük Makkai korábbi eszméinek továbbfejlesztésével egyben a kisebbségi lét kihívásaira is választ keresett. Ehhez volt szükség előbb a címben jelzett önvizsgálatra, revízióra. Kinek, miért és hogyan kellene ezt elvégeznie, s miben kellene állnia: e kérdések a szerző egész kisebbségpolitikai programjának a vázát jelzik. A gondolatmenet előítéleteink természetére vonatkozó teológiai és filozófiai fejtegetésekkel kezdődik. Segítségükkel Makkai azt az emberi szokást bírálja, hogy egyszer meghozott ítéletünket, megalkotott véleményünket nem szeretjük fölülvizsgálni és az új adottságokhoz hozzáigazítani. Ahelyett, hogy tudomásul vennénk a minket környező világ változásait, s alkalmazkodnánk hozzájuk, kibúvókat keresünk, csakhogy ne kelljen fölülvizsgálnunk csődbe jutott elképzeléseinket.¹¹² Aki azonban nem képes az új tényeket fölismerni és őket saját életébe beépíteni, az nem is engedelmeskedhet törvényeiknek. Az ilyen magatartás viszont egyértelműen a pusztuláshoz vezet. Ezért kell a romániai magyar kisebbségnek is fölismernie a tényeket és hozzájuk való viszonyát alapvetően megváltoztatnia – figyelmeztette Makkai nemzettársait. Mert senki sem tagadhatja, hogy ez a kisebbség olyan, általa meg nem másítható tényekkel áll szemben, melyek figyelmen kívül hagyása végzetes következményekkel járhat. Ezért az új államjogi tényeket fenntartás nélkül el kell ismerni: „... itt maradtunk, itt vagyunk és itt kell megmaradnunk a törvényes rend minden tisztelete mellett – örökre magyaroknak. Mi Románia polgárai lettünk;

109 Jancsó Béla ennek az esszének védelmében 1929-ben még Szabó Dezsővel is szembeszállt, akit egyébként nagyon tisztelt, Cseke: *Vigyázó torony* i. m. 135.

110 A hallgatóság nagy számát és társadalmi sokrétegeit említi Kós Károly Makkai könyvéről írt recenziójában, l. uő: Programadás és programvállalás. Makkai: *Magunk revíziója* c. könyvéről. *EH*, 1931. 257-259.

111 Makkai Sándor dr. püspök kisebbségi evangéliuma. *KÚ*, 1931.I.18., 6.

112 Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, 1998 (eredetileg Kolozsvár, 1931). 46-56.

ennek az országnak törvényei és törvényes rendje a mi életünk meghatározója lett. Mi ennek a rendnek kereteiben, ezekbe beilleszkedve kell magyarságunkat megtartsuk, nem mások ellen, hanem a magunk öröklött lelki és szellemi egyéniségének békés és munkás érvényesítése érdekében.”¹¹³

Makkai tehát arról akarta meggyőzni a magyar kisebbséget, hogy figyelmét és energiáit ne a múltba, hanem a jövőre fordítsa, ne a régi államrendet sírja vissza, de utópikus vágyakat se tápláljon, hanem erkölcsi és anyagi erőit olyan jövőépítő tervekbe fektesse, melyek fennmaradását biztosítják. Hogy a múltba fordulás elleni harc ilyen egybehangzóan és egyidejűleg jelentkezik Makkai és az Erdélyi Fiatalok programjában, újból mutatja, hogy a kisebbségen belül valóban létezett egy múltba révedő magatartás. Ennek veszélye a cselekvéstől való elfordulás, sőt a róla való lemondás volt. Megkülönböztetett jelentősége volt annak is, hogy Makkai ismételten hangsúlyozta mindannak az eltávolítását a kisebbség gondolkodásából, ami „földi” értelemben „magyar”, vagyis a szó földrajzi, államjogi és politikai jelentését.¹¹⁴ Ehelyett a „lelki nemzet” fogalmát kell kialakítania, mint a reálpolitikai tényekkel való együttélés *modus vivendijét*. Úgy vélte, hogy a „lelki nemzet konkretizálódik a magyar múlt nagy személyiségeinek gondolkozásában, alkotásaiban, jellemében és a magyar szellem műveiben a tudomány, irodalom, művészet [...] területén”. Így egy *lelki egység* jön létre, s ez a „lelki magyarság, melynek alapigazsága az, hogy *lélek szerint örökre egyek vagyunk mindennel, ami magyar érték*, a magyar igazság és a magyar szeretet életévé válik kultúrában és társadalmi megszervezettségben, és így valóságos, alkotó tényezővé is lesz mindenütt”.¹¹⁵ A valósággal való ilyen (irracionális) kiegyezési kísérlet természetesen olyan veszélyeket is rejtett magában, melyek a kortársaknak – akik etnikai hovatartozásuktól függetlenül a nép *nemzeti* értékeinek és tulajdonságainak hasonló kategóriákban gondolkodtak – még csak fel sem tűnhettek. Jellemző nemzeti tulajdonságok posztulálása ugyanis mindenképpen magában rejt egy kizáró momentumot, még ha a kor elfogadott terminusaiban történik is. Ennélfogva fegyverként való felhasználásuk is fenyegetett mindaddig, amíg nem létezett általános egyetértés a tekintetben, miben áll valójában az etnikailag sajátos és a nemzetileg jellemző lényege, vagyis ki az, aki azzal *dicsekedhet*, hogy ezek részese.

Makkai olvasóit azonban bizonyára a könyv más részei érdekelték jobban. Nevezetesen azok, melyekben a szerző a valóság új tényei által állított megoldandó feladatokról beszélt. Abból indult ki, hogy a magyar kisebbség helyzete a társadalom egységét teszi szükségessé. Ennek érdekében nem volt hajlandó elismerni semmilyen osztálykorlátot, sem születési, sem (például tanulással) szerzett előjogokat, mert ezek embercsoportokat hoznak hátrányos helyzetbe (pl. a munkásokat vagy a parasztokat).¹¹⁶ Minthogy a kormánynak a nemzeti kisebbségek ellen irányuló intézkedései minden réteget érintenek, nem létezhetnek többé kivételezett rétegek. Egy olyan „szervezett közösségre” van szükség, amelyben mindenki mindenképp felelősséget visel. (Nem érdektelen itt arra utalni, hogy ezek a gondolatok a Magyarországon uralkodó társadalmi rend egyenes elutasításaként is értelmezhetők.) Az ifjúság körében elért 1931-es sikerére alapozva Makkai most egyből különleges szerepet szánt a fiatal nemzedéknek: képességet és akaratot vélt látni bennük a szükséges változások megvalósítására.¹¹⁷ Utolsó előadásának lényege az a megállapítás, hogy bár a kisebbségnek küzdenie kell jogaiért

¹¹³ Uo. 57.

¹¹⁴ Uo. 79.

¹¹⁵ Uo. 79.

¹¹⁶ Uo. 94-103.

¹¹⁷ Uo. 112.

a *külső fronton*, éppolyan sürgető és parancsoló a *belső revízió* megvalósítása. Ezt viszont Makkai az ifjúságtól várta el.¹¹⁸ Ennek a belső vizsgálatnak a lényege azoknak az anyagi alapoknak és szellemi forrásoknak a föltárása, amelyek a kisebbség túlélését biztosíthatják. A fiatal nemzedék képviselőinek meg kell állapítaniuk, mely szervezetek és intézmények nélkülözhetetlenek hozzá. Melyek léteznek és működnek már, melyek kívánnak átszervezést, milyen közös társadalmi tervek szükségesek a jövőben, hogyan valósíthatók meg és mibe kerülnek? Milyen anyagi eszközökkel lehet mindezt valóra váltani, és hogyan oszthatók el igazságosan a keletkező anyagi terhek?¹¹⁹

Mindezen feladatok természete világossá teszi, hogy Makkai az ifjúság érdeklődését társadalompolitikai irányba akarta fordítani, más szóval: mintegy támogatta az *Erdélyi Fiatalok* hasonló jellegű munkáját, de ideológiai semlegességét is. Nem véletlen ugyanakkor az a pozitív visszhang sem, melyben az Ady-esszé óta tisztelt szerző gondolatait éppen e csoport tagjai részesítették. Jancsó Béla például bő idézetekkel ismertette a könyvet, fenntartások nélkül egyet értett gondolataival és úgy értékelte, hogy általános érvényű hangvétele révén mintegy a kisebbségi lét „módszertanát” kínálja.¹²⁰ De ezen túl hitvallás is „az igazi erdélyi magyar demokrácia” mellett – dicsérte a különböző társadalmi rétegek (arisztokraták, értelmiségiek, munkások, parasztok) egyenlő elbírálása miatt. A könyv Jancsó szerint megmutatja az egyetlen járható utat, a „belső tisztulását”, ezért ajánlotta nemzedéke figyelmébe. Ugyancsak elismerést kapott a mű a kisebbség két irodalmi folyóiratában: Kós Károly ismertetésében Makkai gondolatainak a *Kiáltó Szó*-val kimondatlanul is megegyező irányát emelte ki, Reményik Sándor viszont politikai és önkritikai jellegét húzta alá.¹²¹

Az a tény, hogy Makkai bírálata a magyar kisebbség széles köreiben nemcsak figyelmet, de egyetértést váltott ki, ismételtén arra mutat, hogy a '30-as évek elején már létezett egy olyan ösztársadalmi vélekedés, miszerint a múltban politikai hibák történtek, s ezért szükség van egy radikális, mindenre kiterjedő ártértékelésre és irányváltásra. Mi több: ez a hangulat még az arisztokrácia reformorientált részében is jelen volt.¹²²

Csak hogy néhány év múlva már sem a korlátlan lelkesedést, sem az önkritika előnyeinek és szükségességének a gondolatát nem osztotta a konzervatív táborhoz tartozó írástudók jó része, főleg a *Páosztortúiz* című irodalmi folyóirat kritikussai. Maga Reményik, egyébként Makkai püspökkel baráti viszonyban álló költő, állásfoglalását már címében eláruló cikkében (*Önkritika vagy szellemi mazochizmus*)¹²³ a kritika hatását pozitívként ítélte meg ugyan minden szakterületen (irodalom, történetírás, kultúrpolitika, pedagógia), de károsnak a nemzeti tudat számára, mert az állandó és túlhajtott önvád, az önostorozás és a vallásos önmegalázó ceremóniák elterelik a figyelmet a *külső ellenfélről*. Egyáltalán nem léleképítő hatású a magyarság rossz tulajdonságainak állandó ismételtetése sem. De még az is megkérdésezhető, hogy mennyire célszerű rosszul értelmezett önbírálat által a nacionalista és szellemi „újráfelfegyverkezés” világában éppen a leghatásosabb fegyverről lemondani: a múltba vetett

118 Uo. 117-123.

119 Uo. 108.

120 Jancsó Béla: Magunk revíziója. Makkai Sándor új könyvéhez. EF, 1931, 2. sz. 45-50.

121 Kós Károly: Makkai Sándor Magunk revíziója c. könyvéről. EII, 1931, 257-259.; Reményik Sándor: Magunk revíziója. Pt., 1931, 5. sz. 100-102.

122 Ebben az összefüggésben kell megemlíteni egy kétoldalas, dátum nélküli szöveget Bánffy Miklós hagyatékában, melynek címe *A magunk bírálata*. Benne Bánffy a Makkaiéval rokon szellemben és stílusban hasonló célokat fogalmaz meg, noha szövege ugyanakkor sokkal általánosabb, I. Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár, Ráday Levéltár, Fond c/6, IV/5d.

123 Reményik Sándor: Önkritika vagy szellemi mazochizmus? Naplótöredék. Pt., 1933, 7. sz. 124.

hitről, ami végül is a jövő alapja – vélte Reményik 1933 áprilisában, a hitleri hatalomátvétel után két hónappal, s a román nacionalista politikai elnyomás fokozódásakor.¹²⁴ Egyenes választ e kérdésekre nem adott, ezek sora azonban már önmagában jelzi, hogy a kérdező – korábbi énjétől eltérően – már nem hitt a Makkai-féle önkritika hasznában. Sokkal inkább aggódott amiatt, hogy a nacionalista erők világszerte megfigyelhető – és itt-ott éppen a magyarság ellen irányuló – fölbujánzásának idején a nemzet önfenntartó ösztöne és a kisebbség öntudata végzetes károsodást szenvedhetnek. Ez a cikk annak a meghasonlottságnak a tanúbizonysága, amelybe 1933 után a kisebbség azon tagjai kerültek, akik egyrészt nyíltan és demokratikusan, kritikusan és igazságosan, másrészt viszont nemzeti öntudattal, de nem támadólag gondolkodtak. Reményik részleges eltávolodása Makkai álláspontjától nemcsak azért lényeges, mert a korábbi megnyilatkozásoktól eltérően nyíltan bevallja magatartásának a politikai viszonyokkal való kapcsolatát, de azért is, mert véleményének közéleti tekintélye is nyomatékot adott. Ennek ellenére az *Erdélyi Fiatalok* továbbra is kitartottak Makkai nézetei mellett. László Dezső úgy vélte, hogy Makkai gondolatai még nem jutottak el a megérdemelt recepcióhoz. A magyarság meggyengülése éppen azért következett be, mert az ő saját nemzedéke (tehát a László Dezsőé) által képviselt kritikai magatartásnak nem volt kellő átütőereje. Ezért nem jutott el az „igazi nemzeti bírálat” szelleme sem az ifjúsághoz – érvelt László saját mozgalma válságának kellős közepén, 1933-ban.¹²⁵

Ily módon vesztette lassanként erejét Makkai próbálkozása, hogy saját kisebbsége figyelmét az *itt és most* kívánalmai által kijelölt feladatokra irányítsa egy önmagától kissé távolibb perspektívából. Jóllehet föllépése alapvetően egyetértésre talált, támogatást, netán javaslatokat eszméinek a gyakorlatba való átültetésére semmilyen irányból sem kapott: sem a Magyar Párt részéről, amely végül is egyik címzettje volt bírálatának, sem más társadalmi szervezetek oldaláról. Kudarcának oka volt az is, hogy 1932–1933 után a (nemzetközi) politika nem adott a kisebbségnek időt egy ilyen önvizsgálatra. Márpedig anélkül nem sikerülhetett a társadalmi újjáépítés. Másrésztől viszont azt a kérdést is föl kell tennünk, mennyiben képviselte maga Makkai – ha egyáltalán szó lehet erről – saját korábbi programját 1933-ban és később. 1933. április 4-én egy protestáns ifjúsági szervezetben tartott előadásának a nyelvezete arra mutat ugyanis, hogy az *igazi nemzeti öntudat* kérdései ekkor már jobban foglalkoztatták, mint a *belső revíziói*. Előadásában egyformán elítélte a „szabadelvűséget”, az „ártó liberalizmust” és a marxizmust, vagyis a nemzeti konzervatív tábor politikusainak nyelvhasználatához folyamodott.¹²⁶ Elutasította ugyan „Szabó Dezső fajelméletét”, de szükségesnek tartotta hozzátenni félreértések elkerülése végett, hogy „az igazi nemzeti öntudattól aztán nem kell félni, hogy sovíniszta exkluzivitásra vezet”.¹²⁷ Jóllehet Makkai már a *Magunk revíziójában* a szétdarabolt magyarság összetartozására utalt a „lelki birodalom” fogalmával, itt gondolkodásának új csomópontját kell megállapítanunk: az önkritikai magatartástól eltávolodva egy liberalizmus-ellenes aktivizmus és nemzeti tudat irányába fordult. Megjegyzendő viszont a helyzet jobb megértése érdekében, hogy 1932–1933 telén a felnövekvő magyar ifjúság világlátására igen nagy hatást gyakoroltak a marxizmus tanai és vitaestéiken kommunista iskolázottságú ideológusok vitték a szót. Mindez megmagyarázhatja a református püspök megváltozott érvelésmód-

124 Uo. 125.

125 László Dezső: A nemzeti önkritika útja. Pt., 1933, 11. sz. 213.

126 Makkai Sándor előadása (Mit várunk az ifjúságtól?) a kolozsvári Állami Levéltárban található. ASCJ, Fond 843 (Makkai László), Nr. 51. 29-31. f.

127 Uo.

ját.¹²⁸ Vagy egyszerűbben szólva: az ifjúság balra fordulására konzervatív álláspontok vállalásával válaszolt.

3.2. Krenner Miklós és a „hídepítés”

Az az ideológiai útkeresés, amelynek szinte egyidőben volt eredménye az *Erdélyi Fiatalok* mozgalma és Makkai Sándor fellépése megújító szándékú eszméivel, 1931 végén a reformpolitikus Krenner Miklóst is megmozgatta. Neki korábban reformmozgalmának kudarcát nyilvánosan be kellett ismernie, s ezért 1930-ban a határ menti Aradról az erdélyi magyarság kulturális és politikai központjának számító Kolozsvárra költözött. Itt a liberális Bánffy Miklós gróf ajánlatát elfogadva az *Ellenzék* című napilapnál vállalt állást.

Az 1930-as évek elején a nemzetközi politikai színtéren több kísérlet is történt arra, hogy kitörjenek a nemzetállami elszigeteltségből (pl. Briand francia külügyminiszter 1930-as javaslata egy politikailag egyesült Európa létrehozására, vagy a német–osztrák vámunió terve 1931-ben¹²⁹). Ezeket a próbálkozásokat illő figyelemmel kísérték Erdélyben is, a politikai kommentátorok azonban saját elképzeléseiknek engedve inkább a nemzeti különutak és gazdasági elszigeteltségek végét jelző belátás győzelmét keresték bennük, csak kevesen látták meg azt, amik valójában voltak: francia–német erőfitogtatások.

Krenner azon kevesek közé tartozott, akik Makkai gondolatait nemcsak figyelmesen tanulmányozták, de őket alkotóan továbbfejlesztve megvalósítani próbálták. Makkainak a magyarság politikai megújulására vonatkozó fölszólítása Krenner számára a feladatok hármas csomagját jelentette: először a kisebbség összetartásának erősítését és az állam kínálta lehetőségek jobb kihasználását; ez a többséggel való gazdasági együttműködést is magába foglalja. Másodszor: a kisebbségnek törekednie kell a Kelet-Közép-Európa más országaiban élő magyar kisebbségekkel való kapcsolat erősítésére, hogy ezáltal hozzájárulhasson az államok közti elidegenedetség leküzdéséhez. És végül harmadszor: nem szabad szem elől téveszteni a nemzetközi fejlemények pozitív fordulatait sem, mert ezek javára válhatnak neki magának, az államnak, amelyben él, de a magyar nemzet egészének, sőt Európának is.¹³⁰ A gazdasági valamint erkölcsi válságjelenségek e hármas kezelése felelne meg Krenner szerint a leginkább egy ’erdélyi út’ igazi hagyományainak. Programadó írása tehát csírájában már tartalmazza azt a meggyőződését, hogy a magyar kisebbségeknek kulcsszerepük van a kelet-közép-európai nemzeti elszigeteltségek leküzdésében, s ez őket olyan közvetítői szerepre teszi alkalmassá, amely a többségi nemzetek tetszését is elnyerhetné.

’*Verjünk hidat!*’¹³¹ – szólította fel ezért 1932. január 10-én a magyar kisebbség politikusait, úgy véltve, hogy ez a gondolat összhangban van a nemzetközi politika áramlataival. Megérett az idő a háborús győztesek és vesztesek közti szakadék eltüntetésére, az elszigetelt hatalmak közti harc megszüntetésére és a fegyverkezések okozta feszültségek csökkentésére – állította Krenner. Egyre jobban felismerhetővé válik, hogy ha az egykori monarchia politikailag mesterséges képződmény volt is, gazdaságilag *történelmi mestermű*nek bizonyul, melynek

128 A marxisták térnyeréséhez l. Jancsó: *Erdélyi magyarság életsorsa* i. m. 83.

129 Klaus Hildebrand: *Das vergangene Reich. Deutsche Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler*. Stuttgart, 1996. 502-504., 522-534.

130 Krenner Miklós: Az erdélyi út. *EH*, 1931, 603-616.

131 *Spectator*: *Verjünk hidat!* *Ell.*, 1932.I.10., 1.

örökségével felelősségteljesen kell bánni. A kisebbségeknek ki kellene állniuk a gazdasági együttműködés létrejöttéért, éppen saját érdekeik képviselésében, de anélkül, hogy ezáltal politikai célokat követnének. Krenner szerint az ilyen együttműködés segíthetne az utódállamok gazdasági nehézségeinek leküzdésében, s ezáltal a vágyott *békés munka* lehetőségének megteremtésében. Mindebben az volt az újdonság – főleg a konzervatív körök számára –, hogy Krenner a magyarságnak aktív szerepet szánt, mert ők *geopolitikai és lélektani helyzetük* miatt Közép-Európa gazdasági újrendezésekor nem kerülhetők meg. A kisebbségi magyar politikusoknak azt javasolta, lépjenek kapcsolatba mind saját kormányukkal, mind a magyarral, előbb nem hivatalos, majd hivatalos formában, és az államok egymáshoz való közeledésének szükségességét mind a többségi sajtóban, mind a többségi politikusok előtt népszerűsítsék. Így módon az ügy számára kedvező *szellemi légkört* teremtenének. Krenner javaslata tehát egyrészt az együttélő népeknek – többségieknek és kisebbségieknek – a mindennapi életben általában működőképes együttélését, és így a különböző kultúrák közti kapcsolatokat megerősíteni, másrészt ideológiailag alátámasztani igyekezett. A mindkét oldalon erősödő nacionalizmus azonban ilyen terveknek ebben az időben nem jelentett már kedvező talajt.

Krenner javaslatai ugyanis nem a nemzetközi politika radikalizálódásán futottak zátonyra, mint a Fialak vagy Makkai próbálkozásai. Az ő elgondolásai azért maradtak megvalósíthatatlanok, mert már a kezdeti stádiumban megakadtak, mivel a kisebbségi magyar politikusok nem vették komolyan őket. Negatív hozzáállásuk azért érthető, mert még egy fél évvel korábban is (az 1931-es választások előestéjén) a pártelnök egyrészt Erdély állítólagos gyarmati sorsán kesergett, amelybe viszont (másrészt) az ott élő népek mintegy sorsközösségbe zárva élnek.¹³² Nekik ezért sorsuk irányítását saját kezükbe kellene venniük, és a Magyar Párt kész is az együttműködésre, ha a román Nemzeti Párt¹³³ visszatér eredeti programjához. Erről az ajánlatról, illetve a mögötte rejlő hozzáállásról Bethlen 1932 januárjában azonban már tudni sem akart. Tény viszont az is, hogy Krenner javaslatát a román sajtó is bizalmatlanul fogadta, nem saját meggyőződése kifejeződésének vélte, hanem Budapest által sugalmazottnak – így a Parasztpárt lapja.¹³⁴ Ilyen feltételezésekre azonban Krenner semmilyen alapot nem adott, mert világosan kifejezte, hogy elgondolásaiban sem az uralkodó politikai rend, sem az államok társadalmi berendezkedésének megváltoztatásáról nincs szó.

Egy kisebbségi részvétellel megvalósuló magyar–román közeledés reményét végül mégis a magyar körök ellenállása foszlatta szét. A Krenner valódi szándékáról terjesztett félreértett és félremagyarázott értelmezéseket jól mutatják a Magyar Párt részéről elhangzottak. Bethlen György gróf pártelnök például kijelentette, hogy ő a kisebbségi jogokért folytatott harcban nem ismer szünetet, közvetítőszerpet pedig csupán a kezdeményezést valóban megvalósítani képes erővel rendelkező fél, vagyis a kormány vállalhat magára, nem pedig a kisebbség.¹³⁵ Ennek az érvelésnek az első része félremagyarázza Krennert, mert ő szó szerint kijelentette, hogy javaslata az egyenlő jogokért folyó harcot még időlegesen sem kívánja szüneteltetni, a második része azonban rámutat az elgondolás utópikus magjára. Annak tudatában ugyanis, hogy egy nemzetállam számára az etnikai kisebbségek csupán az ország egységét (homogenitását) zavaró tényezők, minden reális alapot nélkülözött az az elképzelés, hogy vezető politikusi épp az általuk leginkább veszélyesnek tartott kisebbség javaslatait fogják elfogadni. Sőt, még Bethlen harmadik megjegyzése is, miszerint előbb a kisebbség helyzetén kell javítani,

132 A Magyar Párt útja. MK, 1931, 10. sz. 397-410.

133 Az elnök itt a Nemzeti Parasztpártról beszélt; ennek kormányzását azelőtt élesen bírálta.

134 A Patria véleményét Krenner maga cáfolta, l. Szombati vezércikkünkre. Ell., 1932.I.12., 1.

135 Bethlen György gróf nem ismer moratóriumot a kisebbségi harcban. KÚ, 1932.I.17., 3.

mert ezt automatikusan követni fogja az államközi viszonyok javulása, üres kijelentés maradt a többségi politikusok fenti hozzáállása miatt. A szükséges lépések sorrendjének kérdését ők ugyanis elsősorban ideológiai meghatározottságú problémaként fogták fel, nem pedig kauzálisként (ok-okozati viszonyban levőként). Ez az érvelés, meg a javaslatnak még vitára sem bocsátása meg is adta neki a kegyelemdőfést. Bethlen álláspontját még több politikus támogatta a sajtóban csakúgy, mint a párt vezetőségében, mi több: elutasításuk az övénel egyértelműbb volt. Sándor József például négy föltétel teljesülését tartotta elengedhetetlennek ahhoz, hogy a kisebbség a hídveréshez egyáltalán hozzáfoghasson. Mindenekelőtt három megbízásra van szükség, hogy az esetleges félreértések mindhárom oldalon elkerülhetők legyenek: a román kormánynak megbízást kell adnia a tárgyalások folytatására, hogy ne merülhessen föl az irredentizmus vádja, a magyar félnek úgyszintén az árulás vádjának kizárása érdekében, és végül a Magyar Párt részéről is kívánatos ez a stréberség gyanújának elkerülésére. A negyedik föltétel csupán annyi, hogy a román kormánynak előbb meg kell oldania a kisebbségi kérdést.¹³⁶ Ezzel Sándor világossá tette, hogy föltételei nem vehetők tárgyalások komoly alapjául. Magyar szenátorként tudnia kellett, hogy a magyar kisebbség nem volt abban a helyzetben, hogy föltételeket szabjon. A magyar politikusok számára már az is sikernek számított, hogy egyáltalán elismerték őket a magyar kisebbség képviselőinek a '20-as évek folyamán Bukarestben, ilyen, külpolitikai jellegű kérdésekbe nem volt beleszólásuk. Sándor feltételrendszere ezért inkább elterelő hadmozdulat, s így valójában nem más, mint a Krenner javaslatára adott indirekt tagadó válasz. Még abszurdabb Gyárfás Elemér reakciója. Ő azért utasította el az elgondolást, mert az szerinte valójában tőle származott, de már nem időszerű.¹³⁷ Paál Árpád is – időközben az *Erdélyi Lapok* főszerkesztője – úgy vélte, hogy még nem jött el a hídverés ideje a két nemzet között. Előbb a magyar kisebbség különböző társadalmi csoportjai között kell a kapcsolatokat létrehozni.¹³⁸ Ne feledjük, hogy a '20-as évek elején és közepén a kisebbségi kérdést pont Paál akarta a többséghez való közeledéssel megoldani. Azóta azonban a gazdasági nehézségek kezelése került politikai tevékenysége középpontjába, s ezek megoldását éppen a román–magyar elkülönülésben látta, messze eltávolodva így korábbi álláspontjától.

A Magyar Párt különböző szerveiben (Intézőbizottság, Parlamenti Csoport) tartott vitákon is kifejezésre jutott az a megütközés, amit Krenner javaslata kiváltott. Még 1932 június végén is foglalkozott az Intézőbizottság a javaslattal, de teljesen az elnök álláspontjára helyezkedett és elítélte a tervet, méghozzá Krenner jelenlétében, aki kísérletet sem tett álláspontja védelmére.¹³⁹ Korábban, február 11-én Pál Gábor vetette el a parlamenti csoport ülésén, szintén ellenkezés nélkül.¹⁴⁰ Az idézett állásfoglalások megvilágítják, hogy a magyar politikusok nagy része a '30-as évek elején már nem állt készen arra, mint akár pár évvel korábban is, hogy maga tegye meg az első lépéseket, és minden, mégoly apró adódó alkalmat megragadjon arra, hogy a többséghez közeledjék. Ehelyett a várakozás magatartása uralkodott, s ez lassan passzivitásba merevedett, arra várva, hogy a nemzetközi események fejlődése kedvező kihatással legyen a kisebbségre. A helyzetet jól érzékelteti a fiatal értelmiség egyik lapjának, a *Friss Hírek*nek a megállapítása is: „A közeledés mindig kettőn állott s a mi igyekvésünket sohasem viszonzták...”.¹⁴¹ Egy híd különben is túl komoly dolog ahhoz – folytatta az ismeretlen szerző –, hogy

136 Sándor József szenzációs nyilatkozata a román–magyar közeledésről. BL, 1932.II.11., 1.

137 Balázs Sándor: Egy hídverési kísérlet – tanulságokkal. *Valóság*, 1987, 2. sz. 21–34., főleg: 29.

138 Paál Árpád: Kétféle hídverés. EL, 1932.I.29., 1–2.

139 György (szerk.): *Iratok* i. m. 157–159.

140 Uo. 329–334., főleg: 332.

141 A híd. FII, 1932.I.10., 1.

csak úgy egyből gyorsan odaállítható volna. Ilyen gondolatok már a párt képviselőitől is elhangzottak (az egyoldalúság és az elhamarkodás kerülése). Az viszont új, és az inkább óvatos nemzeti konzervatív pártpolitikusok számára túl radikális volt, ami ezután következett: „Az idő szekere robog a kiegyenlítő igazság fele. Addig, amíg a megbántott igazság elégtételt, a keserű lelkek kiengesztelődést nem kapnak, hidat verni előkészületlenül, sportszerűen, nem lehet”.¹⁴² Eszerint a Magyar Párt politikájának határozatlanságával mindig is elégedetlen ifjúság egy része már 1932-ben reménykedett abban, hogy a politikai rend egyszer megváltozik.

Maga Krenner csak a *Brassói Lapok* részéről kapott bizonyos fokú támogatást. Ez a lap megpróbálta ugyanis olvasótáborát a két nemzet kibékülésének a gondolata iránt fogékonnyá tenni, sőt lelkesíteni.¹⁴³ Krenner mégis alapjában véve teljesen egyedül maradt. Saját lapjában, az *Ellenzékben* még hosszú heteken át annak szentelte vezércikkeit, hogy a pártelnök kijelentéseire, valamint a számos félre- és belemagyarázó kísérletre megfogalmazott válaszait közlétegye.¹⁴⁴ De végül is újból alulmaradt a konzervatívokkal szemben (1927 után ismét), ami az utolsó komoly kísérlet végét jelentette, hogy a két nemzet párbeszédének lehetőséget teremtsen. E kísérlet kudarcához természetesen nagyban hozzájárult a visszhang és a támogatás elmaradása a másik (román) oldalról.

4. Útelágazások: az Országos Magyar Párt politikája

4.1. A politikai és az ideológiai önkép alapjai

A magyar kisebbségi elit eddig bemutatott elképzelései mind valamilyen kapcsolatban voltak a Magyar Párt egyik-másik céljával. Ideje ezért megvizsgálnunk, hogyan látta e párt a maga szerepét a '30-as évek elején, milyen képet terjesztett önmagáról a társadalmi nyilvánosságban, és hogyan néztek ki az általa kidolgozott kisebbségpolitikai elgondolások.

A Magyar Párt kivételes helyzetben van – állapította meg elnöke 1931-es, fentebb már említett választási beszédében. Azáltal ugyanis, hogy nem része a kormánynak, nem részese a pártok közti viszályoknak sem; igaz ugyan, hogy így semmilyen pozitív eredményt nem tud fölmutatni, de kimaradt a botrányokból is.¹⁴⁵ Az elnök külön kitért arra, hogy a magyar munkásság egy nagy része szavazatát hagyományosan a Szociáldemokrata és nem a Magyar Pártra adja, és arra buzdította a kisebbség e csoportját, gondolja meg, hogy a politikában a 'nemzeti szempontoknak' is szerepük van. Megerősítette ugyanakkor, hogy a párt továbbra is hozzá tartozónak tekint minden zsidót, aki magát magyarnak érzi. Bethlennek e kettős fölhívása – a zsidókhöz és a munkásokhoz – a pártnak azt a szándékát bizonyítja, hogy a kisebbség egészét kívánta képviselni, tevékenységének elvi alapjait tehát a nemzeti hovatartozásban látta. Ezt a tényt fejezi ki Jakabffy Elemér alelnök egyértelmű fogalmazása, miszerint az OMP „tulajdonképpen nem is politikai párt, hanem nemzetképviselő”.¹⁴⁶ A nemzet itt természetesen

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Halász Gyula: Barátkozás Budapestben. BL, 1932.IV.8., 1.

¹⁴⁴ Spectator: A hídverők válasza. Ell., 1932.I.17., 1.; Spectator: A dunai gondolat. Ell., 1932.II.21., 1.; Amit a Duna hall. Ell., 1932.III.13., 3.

¹⁴⁵ A Magyar Párt útja. MK, 1931, 10. sz. 397-410., főleg: 408.

¹⁴⁶ L. Jakabffy egyik Szatmáron elhangzott beszédét: MK, 1932, 11. sz. 410-414., főleg: 413.; l. ezenkívül: Horváth: *Ungarische Landespartei* i. m. 256.

a magyar kisebbséget jelenti. Ilyen értelemben hirdette meg Bethlen is két évvel később, hogy „nem egy párt gyülekezetét alkotjuk, nem hozott ide körünkbe senkit érdek, vagy a kormányrajutás kilátása [...] a Romániában élő magyar nemzet egyetemét képviseljük”.¹⁴⁷ A párt két vezető képviselőjének ezek a kijelentései azért sokatmondóak, mert egyrészt újból a Krenner javaslatáról szóló (1932-es) vitában megnyilvánult passzív magatartást dokumentálják, másrészt a *kisebbség* terminusnak, de magának az ilyen állapotnak is az érintettek körében való egyre erősebb negatív értékelését mutatják. Az e magatartás mögött megbúvó mentalitásváltozásra – ezt jelzi a *nemzet* szó ismételt használata – bizonyára nem voltak hatástalanok a nemzetközi szakirodalomnak e terminus negatív és pozitív vonásaival foglalkozó vizsgálatainak eredményei.¹⁴⁸

A nemzeti hovatartozás mindenekfeletti fontossága Hegedüs Nándor képviselő egy beszédéből is kiviláglik. Ő ugyanis 1930. december 10-én a román parlamentben kijelentette: „Mi azért vagyunk itt, hogy magyar testvéreink panaszainak és siralmainak kifejezést adjunk”.¹⁴⁹ Az etnikai szempont elsődrendű szerepe egy nemzeti kisebbség politikai képviselői számára természetes dolognak vehető. A '30-as években azonban a pártnak a nyilvánossághoz szóló szövegeiben néha kissé túlhajtottnak tűnik az érzelmekre apelláló hang és a nemzeti tudatra való hivatkozás. Az 1931-es választások után például így szól a párt a kisebbséghez: „Teljesítették *magyar* kötelességeit és újból fényes bizonyágát adták polgári öntudatuk komolyságának [...] a *magyar lélek* megtántoríthatatlanul és a *magyar egység* megbonthatatlanul került ki a küzdelemből”.¹⁵⁰ Még ha az olyan kifejezéseket, mint *magyar lélek* a kor nyelvének jellemző elemeiként könyveljük is el, úgy érezzük, hogy e szövegben az embereknek inkább az érzelmeire, semmint értelmére akartak hatni. Az ilyen kijelentések értékét természetesen annak tudatában kell megítélnünk, hogy a párt ugyanakkor a parlamentben szakszerű politikai munkát végzett. Erre később még kitérünk. Itt két olyan szándéknyilatkozatból idézünk, melyek azt igazolják, hogy az OMP-ben megvolt a szándék az együttműködésre a gazdasági válság leküzdése érdekében. Bethlen György például a királynak a parlamentet üdvözlő 1931-es üzenetére válaszként az OMP hajlandóságáról biztosította az uralkodót „a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem rendkívül súlyos helyzetének enyhítésére.”¹⁵¹ Gyárfás Elemér pedig már egy évvel korábban kifejezte a párt akaratát az etnikai konfrontáció folytatása helyett a válság leküzdésében való aktív részvételre, mert „a gazdasági problémák fölötté állnak minden pártérdeknek s mi hajlandók vagyunk éppen ezért egyesült erővel közreműködni a válság enyhítésén...”¹⁵²

A pártnak ezek, a fentiekkel nem teljesen összhangban levő nyilatkozatai abból eredtek, hogy kétirányú kötelezettségeinek elvárásait kellett kielégítenie. Ehhez meg kellett találnia a közéletet az etnikai érdekekre koncentrááló képviseleti tevékenység, valamint az építő együttműködésre kész politikai munka között.

A magyarok nagy része a pártot mégis valóban a sajátjának és egyedüli politikai képviselőnek tekintette. Ez a rá leadott szavazatok számának (minden manipuláció ellenére) viszonylagos állandóságából kiolvasható.¹⁵³ De bírálói is voltak, mégpedig nemcsak a Bethlen által

147 A hatodik nemzetgyűlésünk. MK, 1933, 12. sz. 401.

148 Hans Hoyer: Volksgruppen, nicht Minderheiten! *Nation und Staat*, 1930, 12. sz. 805.

149 Hegedüs Nándor képviselő beszéde... MK, 1931, 10. sz. 67-80., főleg: 79.

150 A Magyar Párt köszönete az erdélyi magyarságnak. MK 1931, 10. sz. 455.

151 Bethlen György 1931.VI.25-i beszédét közölte: MK 1931, 10. sz. 496.; l. még Willer József beszédét is (1930.XI.25.): MK, 1930, 9. sz. 879.

152 Gyárfás 1930.XI.28-i beszéde: MK, 1930, 9. sz. 897-919., főleg: 901.

153 Másként látja ezt Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 106. Tény viszont, hogy az OMP 1928-ban, az egyetlen szabad választáson 6,08%-ot kapott (miközben a magyarok az ország lakosságának 7,9%-át tették ki); 1931-ben

említett két rétegből – ő valószínűleg csak reagált kritikájukra –, hanem egy szám szerint nem jelentős baloldali (szociáldemokrata,¹⁵⁴ illetőleg kommunista) csoport részéről is. Ezek osztályharcos szempontból ítélték meg és el az OMP politikáját, melynek vezetői a szemükben „a kizsákmányoló tőke zsoldjában álló” reakciós mágánok, bankárok és ügyvédek voltak. Ingerelhette őket a párt korabeli jellemzése is „vallások feletti konzervatív párt”-ként,¹⁵⁵ mert tevékenységében nem láttak egyebet, mint a *dolgozó nép* ellen irányuló elvtelen paktálást a regáti oligarchiával. Nézeteiket a *Falvak Népe* című újság 1933-ban kiadott brosúrája foglalja össze világosan: *Tíz éves Magyar Párt – tíz éves árulás*¹⁵⁶ címen. Az árulás természetesen a magyar néppel, a munkásokkal és a parasztokkal szemben történt. Maga a lap – a *Korunk* mellett – a radikális (kommunista) baloldalnak a Magyar Párttal szemben álló másik orgánuma volt. A Szociáldemokrata Párt magyar nyelvű lapja az *Előre* nevet viselte. A baloldal politikai súlya azonban nem volt jelentős (minden 1945 utáni fölértékelési kísérlet ellenére), tartósan gyökeret verni sem volt képes a kisebbség körében, és befolyása is gyenge maradt. Pártalapítási kísérlete sem járt sikerrel (1933-ban *Az OMP Ellenzéke* néven). Figyelemre méltó azonban, hogy míg a párt polgári bírálói – Krenner és a többiek – számára az egységes politikai képviselő sérthetetlenlensége mindenek fölé álló követelmény volt, ilyenfajta imperatívuszt a baloldal nem ismert.

A Magyar Pártnak a zsidókhoz való viszonyáról azért kell részletesebben szólnunk, mert ennek alakulása jól mutatja a jobboldali irányzatoknak a magyarságra gyakorolt befolyását.¹⁵⁷ Ez a viszony az 1924-es jó kezdet után hosszú évekig zavartalan volt, mi több 1928-ban a magyar ajkú zsidók tagságát a párt megerősítette, s ugyanebben az évben Hegedüs Nándor személyében zsidó felekezethez képviselőt küldött a parlamentbe.¹⁵⁸ Visszhangtalan maradt ugyanakkor az 1920-as években több román antiszemita a magyarokhoz intézett felhívása, hogy szellemileg és gazdaságilag távolodjanak el a zsidóktól (köztük volt például Ion Moța, a későbbi Vaskardák egyik vezető személyisége).¹⁵⁹ Az 1931-es választások előtt megalapították ugyan a zsidó pártot, de a Magyar Párt zsidó tagjainak egy csoportja fölhívást intézett hitsorsosaihoz, hogy szavazzanak mégis a Magyar Pártra, mert a magyar–zsidó együttélés fölbonthatatlan.¹⁶⁰ Jóllehet antiszemita hangok korábban is voltak, mégis a magyar–zsidó

és 1932-ben a választási bizottság a leadott szavazatok 4,75%-át ítélte oda neki, 1933-ban 4,01%-ot és 1937-ben 4,43%-ot; l. a számokat: Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m.

154 L.: Lakatos: *Emlékeim* i. m. 406. Ezeknek a hangoknak a súlyát (mint ahogy a különböző baloldali „ellenpártokét” is) túlbecsüli Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 108–110.

155 Az OMP-t Braun Róbert jellemezte így: MK, 1932, 11. sz. 177.

156 *Tíz éves Magyar Párt – tíz éves árulás*. Falvak Népe kiadása. II. n., é. n.; Bányai Imre: A nemzetiségi kérdés Romániában. *Korunk*, 1933, 8. sz. 356–363.; Dávid István: A fiatal magyar értelmiség. Uo. 441–448. Mivel Beke tanulmányában minden elemző vizsgálatról lemond és a társadalmi gyökereket sem igen veszi figyelembe, ő is erősen eltúlozza a tiszavirág életű baloldali mozgalmak jelentőségét, l.: Beke: *A romániai magyar kisebbség választási-politikai stratégiái* i. m. 343., 346., 350–351.

157 Az irredentizmus és az antiszemitizmus, valamint a fasiszmus közti összefüggésre külföldi megfigyelők Magyarországon már a húszas évek elején felfigyeltek, l.: Romsics: *Bethlen* i. m. 217. A német–zsidó viszony alakulását Glass is a nemzetiszocializmusnak a német (szász) kisebbségre gyakorolt hatásaként értelmezi: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 14.

158 A magyar–zsidó együttélést épp Hegedüs személyén keresztül mutatja be Balázs Sándor: Etnikum, kultúra, politikai opció. *Korunk*, 1991, 8. sz. 970–976. Hegedüst Paál ajánlotta képviselőnek, l. naplójegyzését 1932.VI.29-éről, Teleki László Alapítvány könyvtára K. 1951/97; l. ezenkívül az Intézőbizottság 1928.XI.13-i ülésének jegyzőkönyvét: György (szerk.): *Iratok* i. m. 127–132. Hegedüst jellemzi unokaöccse, Hegedüs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Budapest, 1982. 95–100.

159 Maria Ghitta: Interwar Anti-Semitic Ideologists in Transylvania: A Professor and a Student. *Transylvanian Review/Revue de Transylvanie*, 15 (2006) 3, 89–110, főleg: 93–94, 103.

viszony megromlása 1932 után kezdődött, az *Erdélyi Lapok* című napilap alapításának következményeként. Ezt nemsokára vita követte a pártnak a zsidókkal szembeni állásfoglalásáról, mert a lap vezetői között a párt olyan élvonalbeli személyiségei foglaltak helyet, mint Gyárfás Elemér szenátor, főmunkatárs, Paál Árpád, korábban képviselő mint főszerkesztő és Sulyok István képviselő, a kolozsvári helyi szerkesztőség tagja. A lap már első számában egy zsidóellenes cikket jelentetett meg, s erről utólag visszatekintve nyugodtan megállapítható, hogy későbbi antiszemitizmusának előhírnöke volt. Egy budapesti folyóirat meg is vádolta miatta az Országos Magyar Pártot zsidóellenességgel.¹⁶¹ Az írás szerzője ezt a vádat személyesen Gyárfás ellen fogalmazta meg, ő azonban azzal utasította el, hogy politikusi múltja nem támaszt ilyesmit alá.¹⁶² A Magyar Pártnak egyetlen zsidó származású képviselője, Hegedüs Nándor sietett segítségére, mondván: „A Magyar Pártnak soha nem vettem észre antiszemita tendenciát, pedig, különösen mióta képviselő vagyok, alkalmam van a párt vezetőit, irányítóit és a vezetés szellemét közelebbről megismerni”.¹⁶³ Ennek ellenére – visszatekintve – megállapítható, hogy az 1933 utáni fejlemények, vagyis az előbb említett újságíró-politikusok magatartása és kijelentései az elhangzott vádakot mégis igazolták. A pártvezetés legfelsőbb szintjén ők képviselték a jobbszárnyat. Igaz viszont az is, hogy velük szemben Jakabffy, Bethlen és mások viszonylag erős csoportot alkottak, melynek 1938-ig sikerült határozatok által megakadályoznia az antiszemita nyelvezetnek a pártpolitikába való behatolását. Ily módon cáfolható a zsidóellenesség fenti vádja, pontosabban az, hogy a Magyar Párt fennállásának egész ideje alatt és a maga egészében antiszemita lett volna. Konzervatív pártként való besorolása, valamint amiatt, hogy hajlott a nemzeti színű retorika irányába, de az említett jobbszárny tevékenysége miatt is azonban később állandóan készen kellett állnia hasonló szemrehányásokra. A fenti három személynek a pártvezetésben való további jelenlétét azzal a régebbi taktikával magyarázhatjuk, amely a problémát okozó személyeket megtartani és bevonni igyekezett éppen ellenőrizhetőségük biztosítása érdekében. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a párt tisztában volt e személyek népszerűségével a kisebbség egy-egy csoportjában, s általuk e jobboldali beállítottságú szavazók hűségét is biztosítani akarta magának.

4.2. Autonómiaterv és nagygyűlés

Az autonómia gondolata azok közé az ideológiai képződmények közé tartozott, amelyek a magyar kisebbséget hozzásegítették az új államjogi valóságba való beletörődéshez, mert kilátásba helyezte az önrendelkezésnek legalább részleges megvalósulását. Már a békeszerződésnek a magyar parlament általi ratifikálását (1920. november 13.) követő első állásfoglalások egyike névtelenül ugyan, de az aktív politizálást immár időszerűnek tartva, annak a nézetnek adott hangot, hogy az állam a kisebbségek önigazgatása által saját politikai és érzelmi alapjait tudná erősíteni.¹⁶⁴ A *Kiáltó Szó*ban Kós integrációt ígért a nemzeti autonómiáért. A Magyar Szövetség 1921-es programtervezete politikai célként szintén az önigazgatás megvalósítását

160 Illexner Béla beszéde. KÚ, 1931.V.28., 2.; Hegedüs Nándor: Zsidók és magyarok. KÚ, 1932.V.28., 6.

161 A vád: Cserszegi L. S.: Reakciós zászlóbontás Erdélyben. *Századunk*, 1932, 133-135.; 1. még: MK 1932, 11. sz. 177.

162 Gyárfás Elemér: Reakciós zászlóbontás Erdélyben. *Erdélyi Lapok* (a továbbiakban: EL) 1932.III.18., 1-2. és MK 1932, 11. sz. 194-197.

163 Hegedüs Nándor: Az antiszemitizmus vádja a Magyar Párt ellen. MK 1932, 11. sz. 198-202.

164 Ratifikáció után. KÚ, 1920.XI.18., 1-2.; A magyar szervezkedés taktikája. KÚ, 1920.XII.28., 1-2.

és az ország etnikailag megalapozott decentralizációját fogalmazta meg.¹⁶⁵ Az OMP programja is tartalmazta a saját nyelven, saját hivatalnokokkal és saját jogszolgáltatással működő önzagzatás igényét.¹⁶⁶ A kérdés bonyolultsága azonban már az első időkben három alapvető és egymással összekapcsolódó témakör tisztázását kívánta meg. A kisebbségi politikusoknak és jogászoknak sok idejükbe és energiájukba került mindenekelőtt az *önigazgatás* és a *(nemzeti) autonómia* szakkifejezések fogalmi tisztázása. De ezek tartalmától függetlenül is eldöntendő volt annak az alanynak a kiléte, aki ezen államjogi szabályozásokkal élhet. A főprobléma azonban kétségtelenül az volt, hogy milyen álláspontot foglalnak el vele kapcsolatban a többségi politikusok, vagyis hogy egy idevonatkozó elképzelésnek milyen változatával értenének egyet – ha erre egyáltalán hajlandók volnának.

Ezt a fogalmi zavart valójában a kisebbségvédelmi szerződés 11. paragrafusa oldotta meg. Eszerint ugyanis a székelyek és a szászok közösségének Erdélyben vallási és tanügyi autonómia jár. Problémát ennek az előírásnak az értelmezése okozott, nevezetesen érvényessége határainak meghatározása. A konzervatívok egy, csupán a székelyeknek juttatandó autonómiában annak a (Bukarest által valóban napirenden tartott) kísérletnek a veszélyeit látták, hogy a magyarság egységét megbontsák, és egyes csoportjait egymás ellen kijátsszák. Sőt, egyesek úgy vélték, hogy az egyházi iskolák létét is veszélyeztethetné a kulturális autonómia.¹⁶⁷ Az ilyen vádak következménye volt, hogy a '20-as évek közepén a Magyar Párt a helyi kulturális vagy iskolai autonómiával alig foglalkozott. Az e kérdésben megnyilvánuló óvatosságot természetesen nem kis mértékben befolyásolta az a felismerés, melynek legkésőbb az ország egységét posztuláló 1923-as alkotmány elfogadásakor tudatosulnia kellett, hogy ti. Bukarestnek nem célja egy, a területi sajátosságokat figyelembe vevő, óvatos kiegyenlítődsre törekvő politika. A magyar politikai elit tapasztalatai szerint tehát a szembenálló román oldalon egyetlen partner sem akadt, amely egy, az 1919-es kisebbségvédelmi törvény szellemében alkotott kisebbségi törvényt támogatott volna. Mi több: a többségi politikusok az autonómia-tervekben mindig olyan próbálkozást láttak, amely végeredményében az állam egysége és szuverenitása ellen irányul. Így apadt el lassan a legalább kulturális autonómiát óhajtó magyarok egymással folytatott eszmecseréje is – területiről 1923 után már beszélni sem mertek. A helyzetet azonban a magyar elit továbbra sem tartotta kielégítőnek. Ezért a Magyar Párt egy memorandumot és egy hozzá tartozó törvénytervezetet dolgozott ki a nemzeti kisebbségek helyzetéről, s ezt 1923. november 30-án átnyújtották az uralkodónak.¹⁶⁸ Ebben a következő nemzeti követelések találhatók: létesítsenek kisebbségügyi minisztériumot a két legnagyobb kisebbség megbízottjainak vezetésével; fordítsassanak le minden törvényt és rendeletet a kisebbségek nyelvére; a helyi szervek a kisebbségek nyelvén működjenek az általuk lakott területeken; állítsák helyre a kisebbségi egyházak autonómiáját és jogegyenlőségét az ortodox egyházzal; a kisebbségek által lakott területek gazdasági fejlesztése ne különbözzék a románok által lakottakétól; a nemzeti hovatartozás szabad megvallásának joga származástól, a családnév formájától vagy hitbeli kötődéstől függetlenül (ez utóbbi követelmény a küszöbön álló új

165 Bárdi: *Történelmi kényszerpályák* i. m. 8. dokumentum.

166 Uo. 9. dokumentum.

167 A konzervatívok aggodalmait tárgyalja Paál: A székely kérdés. KÚ, 1921.IX.6., 1-2.; és: Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére. In: *Források és stratégiák*. Csíkszereda, 1999. 29-113.

168 L. az Intézőbizottság 1923.X.24-i, XI.22-i és XII.22-i ülésének jegyzőkönyvét: György (szerk.): *Iratok* i. m. 30-37.; ezenkívül: A Magyar Párt a király előtt. Az átnyújtott memorandum kéri az anyanyelv jogának az elismerését. KÚ, 1923.XII.4., 4.; Bárdi: *Szupremácia* i. m. 95.

iskolátörvénynek azon előírása ellen irányult, amely az erdélyi zsidóknak megtiltotta más kisebbségek iskoláinak látogatását).¹⁶⁹ A memorandumhoz mellékelt törvénytervezet a kisebbségek egyenjogúságáról szólt; további sorsáról semmi sem ismeretes. Mindkét dokumentum jól láthatóan abból az igényből fakadt, hogy a kisebbség valóban létező hátrányos helyzetét megszüntesse és őt legalább a polgári egyenjogúságig eljuttassa. Szó sincs bennük közösségi jogokról, vagy a kisebbség önmagát jogi alanyként fölfogó elképzeléseiről, netán nemzeti autonómiáról. Egy olyan kompromisszumot képviseltek, ameddig a Magyar Párt hajlandó volt elmenni. A román politikusokat azonban még e kívánságok veszélytelenségéről sem sikerült meggyőznie.

1927-ben az újraalakult Magyar Néppárt pályázatot írt ki egy kisebbségi törvénytervezetre. Ennek nyerteséről egy korabeli szász ügyvéd a következőket írta: „értékes és nagyon ösztönző munka”, alkalmas arra, hogy „véget vessen a mindenkori kormány és a kisebbségi képviselők közötti gerillaháborúnak”.¹⁷⁰ A Tornya Gyula által készített tervezet valamely kisebbséghez való tartozás megállapítása érdekében egy nemzeti nyilvántartás létrehozását javasolta, melybe minden felnőtt személy fölvetelét kérheti.¹⁷¹ E tervezet törvényerőre való emelkedése esetén minden etnikum saját önálló szervezetei felügyelnék önnön nemzeti, kulturális és gazdasági érdekeinek és sajátosságainak a megőrzését és érvényesülését. 20%-os népességarány esetén nyelvük helyi szinten egyenjogúságot élvezne. Szervezeteiknek joguk volna kiadásaik fedezésére tagdíjat szedni, vállalkozásokat alapítani és adományokat elfogadni. Jóváhagyása esetén e törvény alkotmányjellegét nyerne, hogy a pártpolitikák fölé emelkedjék és érvényességét azok ne kérdőjelezhessék meg.¹⁷²

Jóllehet 1927-ben nyomtatásban is megjelent, Tornya elgondolása sem váltott ki nagyobb hatást, elsősorban a többségi politikusokban nem.¹⁷³ Ámbár ez utóbbiak gyakran hangoztatták a kisebbségi kérdések megoldásának, sőt egy kisebbségi törvény megalkotásának a fontosságát (mindkét nagy párt tervezett is ilyent), mikor cselekedni kellett volna, vagy nem volt bátorságuk hozzá, vagy az ellenzék támadásai miatt mondtak le róla. Az ellenzék ugyanis ilyenkor mindig árulást emlegetett.¹⁷⁴ Ily módon ez a téma – Tornya elképzelése csakúgy, mint más magyar jogászok tervei és fejtegetései a kulturális autonómia lehetőségeiről – inkább csak a magyar kisebbségen belüli eszmecserékben kapott szerepet. Tárgyaló fél hiányában nem válhatott a kisebbség és a többség között folyó interetnikus párbeszéd alapjává. Tornya írásának említett szász recepciója is annak volt köszönhető (1929-ben), hogy a Parasztpárt a helyi (községi és kerületi) tanácsokat föloszlatta és kizárólag románokból álló ún. ideiglenes tanácsokkal helyettesítette. A magyarság ebben és további intézkedésekben arra irányuló kísérletet látott, hogy a kisebbségeket helyi szinteken még megmaradt jogaiktól és szabadságuktól is megfossszák.¹⁷⁵ Nem véletlenül látta Paál Árpád pár év múlva a magyarság gazdasági nehézségeinek okát éppen abban, hogy ők egymást anyagilag nem képesek támogatni, a helyi

169 Bárdi: *Történelmi kényszerpályák* i. m. 11. dokumentum.

170 Dr. Wilhelm Klein: Zum Minderheitengesetzentwurf der siebenbürgisch-ungarischen Volkspartei. *Ostland*, 1929, I. sz. 44-46.

171 Klein: *Minderheitengesetzentwurf* i. m. 44.; Bárdi: *Szupremácia* i. m. 97.

172 Klein: *Minderheitengesetzentwurf* i. m. 45.; Bárdi: *Szupremácia* i. m. 97.

173 Bárdi Nándor ezt arra vezeti vissza, hogy sem ezt, sem a többi tervezetet nem fordították le románra.

174 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 64.

175 Az erdélyi városok tiltakoznak a városi tanácsok pártpolitikai átfestése ellen. KÚ, 1928.XII.31., I. 1930-ban helyi választásokat tartottak, melyeken az OMP jelöltjei a megyei tanácsosi helyek 25,4%-át, a városiak 28,8%-át kapták meg. Az első eredmény megfelelt a kisebbség százalékarányának, viszont a városokban a Párt messze alulteljesített, l. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 92-94.

fórumokat pedig magyarok lakta vidékeken is románok tartják kézben. Paál nem kételkedett abban, hogy az Erdélybe kirendelt román hivatalnokokat csakis saját vagyonuk növelése érdekelte, és jöttányit sem törődtek egy nekik idegen település lakóinak jólétével.¹⁷⁶ Mindez világossá tette, hogy a fentiek ellenére mégis a kisebbségeknek kell a nekik megfelelő törvényalkotást kezdeményezniük, mert e nélkül erre sosem kerül sor. Ezért a pártpolitikusok számára a kérdés továbbra is napirenden volt, sőt a párt több tagját meg is bízta tervezetek kidolgozásával. Bethlen György egy kisebbségi törvénytervezetnek a parlament előtti – Paál és Balogh Arthur által javasolt – bemutatását megelőzően mindenesetre szükségesnek tartotta tisztázni, hogy a párt csakis maximális követelésekkel léphet föl, ezeket viszont szükségszerűen el fogják utasítani.¹⁷⁷ De az még elvileg sem tisztázott, hogy a területi vagy a személyi autonómia az elérendő cél, nem is szólva a Székelyföld státusáról. Ez utóbbi autonómiáját ugyanis sok magyar azért nem támogatta, mert az szerintük a kisebbség országos súlyának csökkenését jelentette volna.

A készülő tervezetek alapját a kisebbségvédelmi szerződés 11. paragrafusának a gyakorlatba való ültetését célzó javaslatok képezték. Ezek a tervek azonban nemhogy a megvalósulásig, de még a nyilvánosságig sem jutottak el. Ennek különböző okai voltak. Jakabffy Elemér ugyan a párt elé terjesztette a vázlatát, hogy vitassák meg, ám nem publikálta.¹⁷⁸ Nem is tették komoly megfontolás tárgyává csak tíz évvel később, amikor Erdély kérdésének várható nemzetközivé válásakor a szerző vele a napi politikát próbálta befolyásolni. Nyilvánosságra hozataláról ekkor (saját lapjában, a *Magyar Kisebbségben*) a budapesti kormány kérésére mondott le. Teleki Pál miniszterelnök ugyanis 1940-ben azon a véleményen volt, hogy a magyar kisebbség helyzetének javulása már nem az akkori status quo keretein belül fog megtörténni.¹⁷⁹ De már 1931-ben az akkori miniszterelnök, Bethlen István egy, Balogh Artúrral folytatott beszélgetésében a Magyar Párt elnökének a véleménye mellé állt. Azt mondta ugyanis, hogy egy kisebbségi törvénytervezetnek a román parlamentben való előterjesztése sem gyakorlati, sem taktikai okokból nem célszerű. Minthogy a párt csakis maximális elképzelésekkel léphet föl (mert másképp önként mondana le jogokról), tervezete a román kormánynak pusztán ürügyként szolgálna arra, hogy az ország nyilvánossága előtt túlzottnak és a nemzeti érdekeket sértőnek bélyegezze.¹⁸⁰ Ezzel az indokkal le is seperné az asztalról, s ráadásul a Magyar Pártot tüntetné fel a bűnbak szerepében. Ehelyett a pártnak Erdély autonómiája kérdését kellene állandóan napirenden tartania – ajánlotta a miniszterelnök –, és ehhez a térség románságának a támogatását megnyernie. Azt is javasolta Baloghnak, hogy dolgozza ki a lehetséges autonómia kérdéskomplexumát; ez a tervezet is tíz évvel később vált időszerűvé. Ez a beszélgetés jól mutatja Budapest befolyását a Magyar Párt politikai stratégiájára. A '30-as évek folyamán a párt igyekezett is politikáját Budapesttel mind jobban összehangolni.

Az autonómia kérdését a többi kisebbség képviselői is egyre fontosabbnak érezték. Ehhez a Iorga-kormány új közigazgatási törvénye is hozzájárult. Ennek célja a központosítás további fokozása volt azáltal, hogy a községi és kerületi tanácsokat a már említett *interimár bizottságokkal* helyettesítette. Ez a törvény véget akart vetni az öngazgatás minden formájának, s teljesen figyelmen kívül hagyta a kisebbségi nyelvek helyi használatának lehetőségét. Paál Árpád a törvény tervezetét visszalépésnek nevezte a korábbihoz képest, és a parlamentben való

176 Az OMP Intézőbizottságának 1930.VI.22-i ülése, György (szerk.): *Iratok* i. m. 140-147.

177 MOL K64-46-1931-27, 165/1931.

178 Bárdi: *Szupremácia* i. m. 98.

179 Jakabffy: *Adatok*. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.

180 MOL K64-46-1931-27, 165/1931, 427/1931.

elutasítását javasolta.¹⁸¹ Ennek megfelelően ellene foglalt állást június 26-án Sándor József a Szenátusban, Hegedüs Nándor pedig a Képviselőházban azzal az indoklással, hogy a tervezet antidemokratikus, központosító és kisebbségellenes.¹⁸² A törvényt a parlament ennek ellenére július 15-én elfogadta. A létrehozott *interimár bizottságok* tagjainak túlnyomó többsége természetesen román nemzetiségű volt; Erdélyben például 169-ből 10-en kerültek ki a Magyar Párt tagjainak soraiból.¹⁸³ Az erdélyi románokkal való együttműködés reménye is hamar szertefoszlott. Jóllehet a Parasztpárt egy politikusa, Romulus Boilă decentralizációs tervekkel állt elő, s úgy tűnt, hogy ezeket a nyelvész Sextil Pușcariu autonómiabarát kijelentései is támogatják, hamar kiderült, hogy Boilă terveiben szó sem volt a kisebbségek helyzetéről, csupán a közigazgatás minőségének javítását célozták a tartományok megerősítése által. A román nacionalisták heves támadásai azonban hamar nyilvánvalóvá tették, hogy még ő is csak magányos harcos.¹⁸⁴

Mindennek ellenére ebben a korban keletkeztek a legrészletesebben kidolgozott magyar autonómiatervek; csupán részleges megvalósulásuk is már nemcsak a kisebbség helyzetén, de az etnikumok viszonyán is sokat javított volna. A Magyar Párt 1931. július 24-én Paál Árpádot is megbízta egy ilyen terv kidolgozásával (Jakabffy kivül). Paálnak jogi és államtudományi végzettsége volt és már évek óta foglalkozott az autonómia és az önrendelkezés kérdéseivel. Munkáját ugyanezen év november 14-én mutatta be *Törvény a székely közületek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján* címen.¹⁸⁵ Bár tervezete nem jutott túl a javaslat stádiumán, gondolatai a magyar elit egy része ideológiai fejlődésének (mondhatni: radikalizálódásának) újabb fontos lépését jelentik. Paál esetében egészen pontosan a többségi nemzet államiságától való (a '20-as évek végén megkezdett) óvatos és elméleti eltávolodás folytatásáról van szó. Az általa elképzelt *Székely közületek* („communaute des Szeklers”) tagjainak azok számítottak volna, akik a történelmi Székelyföld területén, illetőleg közvetlen szomszédságában éltek, magukat magyar-nak vallották, és egy e célból készített nyilvántartásba fölvtették (1. §). A terület földrajzi kiterjedése a négy, 80-90%-ban székelyek által lakott kerületen (‘széken’) kívül azokat a határos településeket is felölelte volna, ahol a lakosságnak legalább 50%-a magyar volt (2. §). A biztosítandó autonómiának a kisebbség számára lehetővé kellene tennie, hogy egyházi és tanügyi problémáit állami felügyelet mellett, de helyi önkormányzattal oldja meg (1. és 20. §). A népesség megszervezésének fokozatai lettek volna: a több háztartásból összeálló *szomszédság*, az ezekből alakuló *utcák* egysége, majd a *városnegyed* és végül maga a *Székely közületi helység* (község vagy város) (12. §). Több ilyen helyi közösség hozná létre a vidékek képviselőit, a legfelsőbb szerv pedig a *Székely közület nagytanácsa* („marele consiliu al comunității săcuești”) volna. Ez utóbbi öt évenként változtatná székhelyét a személyi kapcsolatok és érdekösszefonódások kialakulásának megelőzése céljából (42-61. §). A tagok vagyona érintetlen maradna ugyan, mégis elvontan (eszmeileg) az egész közösség tulajdonát képeznék, ezért az utóbbinak rá vásárlási előjoga volna (24. és 29. §). E rendelkezés egyrészt a közösség

181 A parlamenti csoport 1931.III.20-i ülésének jegyzőkönyve, György (szerk.): *Iratok* i. m. 322 kk.

182 Sándor József beszéde a szenátus 1931. évi június 26-i ülésén. MK, 1931, 10. sz. 496-499.; Hegedüs Nándor képviselő beszéde a közigazgatási reformról. Uo. 581-588.

183 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 110.

184 Boilă decentralizál, de a nemzeti állam jelszava alatt. KÚ, 1931.IX.20., 5.; Iorga Marosvásárhelyen választott Boilának... KÚ, 1931.IX.23., 1.; Bárdi: *Szupremácia* i. m. 47-49.

185 PÁII IIRM MS 765 I/21. és 24.; Bárdi: *Történeti kényszerpályák* i. m. 15. dokumentum. Közzölte kivonatolva a *Korunk*, 1990, 6. sz. 766-779., és az egész szöveget a *Magyar Kisebbség*, 2004, 1. sz. 424-465.

pénzügyeit óhajtotta megalapozni (a tagok által fizetendő hozzájárulásokkal), másrészt egy középkori szokás felelevenítésével idegenek betelepődését megakadályozni (ha Paál ezt expliciten nem mondja is ki). Jelen dolgozatunk témája számára sokatmondó az autonóm székely közösségek és az állam közötti viszony milyenségének elképzelése. Büntető és magánjogi kérdésekben természetesen a közösségeken belül is az általános jogrendszer előírásai érvényesültek volna (87. §), csupán az egyházi és a tanügyi meg a velük összefüggő gazdasági és jótékonyági területek szabályozása esett volna a közösség illetékességébe. Ezen föladatok megoldása érdekében a közösség szabályzatot alkot. Az állami és a közösségi illetékességi területek elhatárolásának nem utolsó sorban azt a célt kellett volna szolgálnia, hogy a nyilvános funkcióviselőket a közösség maga kereshesse ki – ezt Paál maga is világosan megfogalmazza vázlatában: „A székely közülethez tartozó társadalom egyházi és közművelődési teherbíró-képessége érdekében az állam és község előmozdítja, hogy a székely közület megfelelő előképzettségű egyénei életpályájukat a székely közület területén folytathassák. Ennélfogva az állam a székely közület területén működő kormányzati, igazságszolgáltatási, közigazgatási és egyéb intézményeinél és vállalatainál hivatali állásokra és munkára elsősorban azokat alkalmazza, akik az általában megkívánt előképzettség és egyéb előfeltétel mellett azt is tudják igazolni, hogy a székely közület tagjai” (89. §). Magyaroknak és románoknak Paál által így elképzelt elkülönítési javaslata azonban a bukaresti kormány egyetértésére nem igen számíthatott, mert a centralisztikus állami adminisztrációban egy ilyen példa más vidékeken esetleg a – nem kívánt – minta követését váltotta volna ki. Indoklásában Paál ugyan tényekre utalt – így a magyar értelmiség körében megállapítható magas munkanélküliségre, melynek okát a közigazgatásból való kiszorításukban is látta (pl. ismételt nyelvvizsgák által) –, állampolgárok nemzeti alapú beosztása azonban különböző jogállású csoportokba nem illett bele a korabeli koncepciókba. Világos volt a hozzáértők előtt az is, hogy Paál valójában ’20-as évek végi követeléseit – akkori énjének erős nemzetközpontúságából fakadó szegregációs elképzeléseit – öntötte továbbfejlesztett jogi keretekbe. Sem az állam felügyeleti joga vallási és tanügyi téren (90., 97. §), sem más hasonló gondolatok ezt el nem kendőzhették.

Minthogy azonban ez a terv sem jutott el a többségi képviselőkhöz, még a visszautasításra sem volt esélye. A kisebbség vezetői természetesen olvasták és megbeszélték. De minthogy további lépésekről (pl. tervek román politikuskokhoz való eljuttatásáról, a parlamentben való bemutatásáról stb.) semmiféle információk sincs, valószínűnek látszik, hogy a kisebbségi politikusok Paál javaslatát is *ad acta* tették. Mindössze az Erdélyi Fiatalok egy ülésének fennmaradt jegyzőkönyve tanúskodik arról, hogy ők Paál vázlatát alaposan és sokoldalúan megvitaták. Ez a jegyzőkönyv számunkra igen tanulságosan mutatja az ifjúság és a konzervatív vezetés elképzelései közötti szakadékot is (hiszen Paál ennek megbízásából dolgozott). Az új nemzedék egyes képviselői ugyanis e törvénytervezet több pontját elutasították mint nem demokratikus vagy megvalósíthatatlant (az adott körülmények között).¹⁸⁶ Paál tervezete szerintük ezért egyszerűen a valósággal szembenálló ellenmodell. Úgy tűnik, ezt ismerték fel a magyar politikusok is, és ezért nem foglalkoztak tovább vele. De Budapest befolyását is számításba kell vennünk, hiszen a magyar kormány az ilyen elgondolásokat általában kellenül fogadta, mivel ezek a kisebbség helyzetének szabályozása által az ő revízióra törő politikája alól húzták volna ki a talajt. E törvénytervezet jelentősége a történetírás számára mégis nagy, mert ez a legrészletesebb kifejtése a romániai magyarság elképzeléseinek saját

¹⁸⁶ Cseke Péter: Az Erdélyi Fiatalok vitája a székely autonómia-tervezetről. Jegyzőkönyv. *Korunk*, 2000, 1. sz. 126-131.

helyzete olyan rendezéséről, amely az autonómia formáját is tartalmazza, még ha vannak is ideológiai és más jellegű gyenge pontjai. Bukarest hozzájárulását már ez utóbbiak valószínűtlené tették (az ottani központosító és asszimiláló törekvésektől függetlenül is).

A helyi közigazgatás kérdései azonban továbbra is napirenden maradtak a pártban, s Paállal egyidőben Balogh Artúr is benyújtotta erről szóló elképzeléseit. Őt elsősorban a kérdés tanügyi és kulturális vonatkozásai érdekelték, nem területi vagy etnikai oldalai. Számunkra itt főleg az az érvelésmód érdekes, mellyel az egykori jogászprofesszor elgondolásait alátámasztotta.¹⁸⁷ Abból indult ki, hogy a békeszerződések a kisebbségek érdekeit is figyelembe kívánták venni, mert másképp nem magyarázhatók az autonómia-rendelkezések. Ez azonban azt is jelenti, hogy a kisebbségeknek maguknak kellene saját kulturális ügyeikben dönteniük, mert „egy nemzetiségi államban a többségi elvet nem lehet úgy értelmezni, hogy a többségi nemzetnek joga lehet arra, hogy a kisebbségi nemzet összes problémáját eldöntse. A kulturális kérdések nem azon ügyek közé tartoznak, amelyek az összes állampolgárt egyformán érdeklik”.¹⁸⁸ A többségi elv demokratizmusát azonban Balogh nem vetette el mereven, mert ez jól működhet akkor, ha állam és nemzet fedik egymást, de még egy több etnikumot felölelő államban is az utóbbi egészét érintő kérdésekben (pl. biztonság, jogrend). Aligha lehet azonban helyes a kultúra ügyeiben, mert az etnikai többségnek más a kultúrája, mint az etnikai kisebbségnek – állapította meg Balogh tizennégy évi kisebbségi tapasztalat alapján. Ebből a megfontolásból kiindulva követelte: „Ezen a téren [mármint a kultúra terén – H. Sz. F.] a többséget és a kisebbséget ugyanaz a jog kell illesse”.¹⁸⁹ Ez a jogazonosság, amely egyébként a jogegyenlőség elvéből is levezethető, egy kisebbség számára az autonómia által valósítható meg. Paáltól eltérően határozza meg Balogh az autonómia tárgyát is. Mivel a kisebbségi egyházaknak saját szervezeteik vannak, az autonómiának csupán az iskolakérdésben kell még megvalósulnia. Ezt az autonómiát azonban a magyar kisebbség egészének kell megkapnia, mert a tanítás kérdése lényegében véve a nyelv kérdése. Minthogy a székelyek ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a többi magyarok, mindig, amikor a *Székelyek közösségéről* van szó, Románia magyarságának egészéről beszélünk.¹⁹⁰ Nincs azonban itt szó területi autonómiáról, mert ez más nemzetiségeket is érinthetne, ezáltal viszont saját meghatározásával kerülne ellentétbe. Ehelyett a személyi elvre épülő autonómia a kíváncsok, ennek pedig előfeltétele mindazon személyek számbavétele, akik a szóban forgó nemzetiséghez tartoznak. Ezért *nemzetiségi nyilvántartásokat* kell készíteni. A szükséges formák (rendelkezések meghozatala és végrehajtása, anyagi hozzájárulás megállapítása stb.) intézésére pedig egy központi szervet (Kultúrtaácsot) kell létrehozni. Az államnak nemcsak megengedett, de egyenesen kötelessége felügyeletet gyakorolni, azaz ellenőrizni, hogy az autonómia megvalósulásáért felelős hatóságok teljesítik-e törvényes kötelességüket (nem sértik-e meg például a beiskolázásra vonatkozó előírásokat). De az állam működésének is határokat kell szabni: autonómiája birtokában a kisebbség átveszi ennek idevonatkozó tevékenységét. Ily módon az állam nem teheti meg többé (mint Balogh idejében), hogy a kisebbségtől lakott területeken állami iskolákat létesítsen a kisebbség számára a már létező kisebbségek mellé, s a kisebbséget az előbbiek anyagi fenntartására kötelezze, így őket kettős pénzügyi megterhelésnek vetve alá.

187 Arthur v. Balogh: Die Autonomie in Religions- und Schulfragen der szeklerischen und sächsischen Gemeinschaften in Siebenbürgen. *NuS*, 1932, 5. sz. 531-542 (magyar eredeti: 1931).

188 Uo. 533.

189 Uo.

190 Uo. 537.

Balogh elképzeléseinek politikus társaira gyakorolt hatásáról épp olyan kevés írásos vélemény maradt fenn, mint a Paáléiról. Mindenesetre Balogh koncepciója a román oldal számára minimális megoldásként még a legelfogadhatóbb lett volna, mert egyetlen követelése – a tanügyi önrendelkezés – sem a területi, sem az etnikai elkülönítés, sem az állami szuverenitás aláadásának a vádjával nem volt támadható. Sajnos azonban a többi magyar vagy rokon jellegű (még a '20-as években gyökerező) szász elképzeléshez hasonlóan, a kisebbségi problémának ez a megoldási kísérlete sem jutott el a megvalósulásnak még csak a küszöbéig sem.¹⁹¹

Paál és Balogh azonban, miután tervüket 1931-ben együttesen terjesztették elő, továbbra is közösen küzdöttek az autonómiáért. Föltehetjük, hogy mindketten tagjai voltak annak a bizottságnak, melynek életre hívását az elnök 1932. február 11-én tudatta a parlamenti frakcióval. Ennek feladata az autonómia kérdésének tanulmányozása volt.¹⁹² Elgondolásai 1933 júliusában kerültek megbeszélésre a pártnak kétévenként más-más városban tartott nagygyűlésén a magyarság legmagasabb szintű képviselői előtt. E képviselők azt javasolták a pártnak, hogy egy külön határozatban szögezze le az autonómia megvalósításának kivételes fontosságát. Igen érdekes volt az Intézőbizottság vitája Pál Gábornak a székelyek iskolai autonómiáját érintő javaslatáról.¹⁹³ Sándor József szenátor ezt az egyházi autonómiával akarta összekötni, és meglepő módon éppen Balogh Artúrtól kapott támogatást. Balogh most – két évvel előbbi véleményétől eltérően – úgy látta, hogy mégsem létezik ez az autonómia, ámde a kisebbségi szerződés 11. cikkelyéből levezethető, és a román kormánytól ki kell harcolni. Paál Árpád következetesen kitartott 1931-es törvénytervezetének gondolatmenete mellett, és azt mondta, hogy vagy a Székelyföld autonómiáját kell a pártnak követelnie, vagy semmit. A pártelnök támogatta ezt a gondolatot, és közölte a bizottsággal, hogy az egyházaknak már semmilyen ellenvetésük nincs a Székelyföld autonómiája ellen. A Bizottság Paál javaslatát mégis elvetette, s a Pálét szavazta meg, tehát a tanügyi autonómiát. Egy erre vonatkozó terv végleges formájának a kidolgozására a fenti három hozzászóló (Balogh, Paál és Pál) kapott megbízást. Másnap (1933. július 2-án) a nagygyűlés el is fogadta a kulturális autonómiáról szóló marosvásárhelyi határozatot. Ez felszólítja a kormányt az általa ratifikált kisebbségi szerződésben a székely közösségeknek megígért helyi önzgatás megvalósítására.¹⁹⁴ Mint-hogy a kisebbségi szerződés szerint az autonómia a magyarság egészének kijár, ki is kell rá terjesztetni minden járulékával együtt. A Magyar Pártot magát arra hívja föl a határozat, hogy politikusait (képviselőit és szenátorait) e cél érdekében mozgósítsa.

Ez az egész eseménysor nemcsak a párton belüli erőviszonyokra világít rá, hanem az egyes politikus-egyénségek fejlődési útjára is. Láttuk Paál esetében azt, hogy ez a változás lényegét tekintve radikalizálódás volt. Ugyanez állapítható meg Balogh változásáról is: a sikertelenség és a mellőzés energikusabb föllépésre sarkallta. Meggondolandó viszont, hogy a Bizottság Pál javaslatát fogadta el, s Paál Árpád még radikálisabb elképzelését elvetette, föltehetően azért,

191 Korabeli szász alternatívákat tárgyal K. Lengyel: *Kompromiß* i. m. 266., 270. Mikó Imre a székelyekre vonatkozó magyar autonómia tervezetek kudarcát arra vezette vissza, hogy a bukaresti politikusok a pont az ország közepén kompakt tömbben élő népcsoport helyzetén semmiképpen sem akartak javítani, l. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 140. Ehelyett román „tudósok” rengeteg energiát pazaroltak arra, hogy bebizonyítsák a székelyek román eredetét (erről l.: Maria Bucur: *Eugenics and modernization in interwar Romania*. Pittsburgh, 2002. 69., 145-146.).

192 György (szerk.): *Iratok* i. m. 329.

193 Uo. 160.

194 A Magyar Párt marosvásárhelyi nagygyűlésének meghozott határozata a kulturális autonómia tárgyában. MK, 1933, 12. sz. 435.; Bárdi: *Történeti kényszerpályák* i. m. 16. dokumentum.

hogy a kormány elé ne egy fölöslegesen irritáló, hanem egy, a véleménye szerint még elfogadható változat kerüljön.

4.3. Parlamenti munka

A magyar képviselők politikai felfogásának és hivatásértelmezésének ideológiai koordinátái a parlamentben végzett tevékenységükből épp úgy kiolvashatók, mint eddig vázolt törekvéseikből. A parlamenti munkájukban megnyilvánuló politikai stratégia, noha azt sokan lebecsülték, nagyban hozzájárult a román politikusok értékeléséhez. Az 1931 után évenként lezajló választásokon való részvétel, valamint a bel- és a külpolitikai hangulat egyre nacionalistább és emocionálisabb jellege ugyanakkor az OMP parlamenti munkájára hátráltatólag hatott. A magyar interpellációk száma ezidőben átlagosan évi 55 volt, vagyis 33 (1933) és 73 (1932) között mozgott. E nagy eltérés oka az ülésszakok megrövidülése (6-7 hónapra) és a választási harcokra fordított idő megnövekedése volt.¹⁹⁵ A Magyar Párt kétarcúságából – hisz egyrészt etnikai, másrészt szakkérdésekkel foglalkozó szervezet volt – következett, hogy a főleg magyar érdekű hozzászólások száma 1931–1932-ben majdnem ugyanannyi volt, mint azoké, melyek országos problémákkal foglalkoztak.¹⁹⁶ Az etnikai jelleg kidomborodása így kétségtelen ugyan, ez azonban a túlfűtött nacionalista hangulatra vezethető vissza. A román nacionalisták túlkapásait a magyar politikusoknak egyenesen kötelességük volt szóvá tenni.¹⁹⁷ Ugyanakkor a parlamentet tudatosan arra is felhasználták, hogy a magyarságot ért valós sérelmekre és hátrányos intézkedésekre rámutassanak. Ezáltal keletkezett, majd szilárdult meg lassan a román nyilvánosságban az a benyomás, hogy az OMP politikája csupán panaszok felsorolása (különösen, ha ezek néha túlzottak, vagy éppen képzeltek voltak). Olyan felszólalásokat lehet itt erre példaként említeni, mint Makkai püspök beszédét a kisebbségi egyházaknak járó állami segély elmaradásáról, vagy a Hegedüs Nándorét az esküt nem tett magyar tisztviselők anyagi helyzetéről.¹⁹⁸

A fenti tematikai megoszlás azonban azt is mutatja, hogy a magyar politikusok az esetek többségében a megtárgyalandó kérdéseket szakmai szempontok szerint ítélték meg. E magatartás ideológiai alátámasztásaként Willer József 1931. november 26-án kifejtette, hogy mivel egy kisebbségi pártnak nem lehetnek az éppen működő kormány megdöntésére irányuló ambíciói, nem állhat kizárólag ellenzéki oldalon. Ez azt jelenti, hogy a kormány minden olyan kezdeményezését támogathatja – vagyis vele együttműködhet –, amelyet a közjó előmozdítására alkalmasnak ítélt.¹⁹⁹ Ezért foglaltak állást a párt képviselői olyan különböző szakkérdés-

¹⁹⁵ A számokat a György által felsorolt adatok alapján számítottuk ki, uő.: *Iratok* I, m. 394-405.

¹⁹⁶ A pontos arányt természetesen lehetetlen megállapítani, mert forrásként csupán a parlamenti felszólalásoknak György (szerk.) által közölt listája és a *Magyar Kisebbségben* közreadott beszédek szolgálnak; az utóbbi ellenben nem közölte az összes felszólalást; ugyanakkor átfedések is észrevehetők, hisz némely téma egyidejűleg magyar és országos érdekű ill. jelentőségű is volt. Mindezt figyelembe kell venni, amikor megállapítjuk, hogy 1931-ben 22 felszólalás magyar érdekű, míg 25 általános érdekű volt, 1932-ben az arány 32:37; ezzel szemben 1930-ban 17:42 és 1933-ban 9:23.

¹⁹⁷ Így pl. Laár Ferenc 1931.III.31-én a képviselőházban a belügyminiszterhez interpellált, miután román egyetemisták több nagyváradi lap szerkesztőségét szétzúzták, l. MK 1931, 11. sz. 318.

¹⁹⁸ Makkai Sándor református püspök beszéde a szenátus 1930 dec. 9-i ülésén az államségélyről. MK 1931, 10. sz. 32.; Hegedüs Nándor képviselő beszéde az esküt nem tett magyar tisztviselőkéről a kamara 1930. dec. 10-i ülésén. Uo. 67-80.

¹⁹⁹ Willer József dr. felirati beszéde a kamara 1931. nov. 26-án tartott ülésén. Uo. 864-868.

sekben, mint az erdőgazdálkodás állása, az ország belső rendjének kérdései, a földgázexport, az egészségügy, vagy a játékkaszinók szabályozásának problémái.²⁰⁰

A '30-as években azonban a párton belül megerősödtek azok a hangok, melyek a munkásság és a kisiparos réteg ügyeivel való gyakoribb foglalkozást követelték. A képviselők parlamenti hozzászólásaiban ezért megszorodtak azok a témák, melyek elsősorban a munkásság életét érintették (pl. adócsökkentés, az elbocsátott vasúti tisztviselők kérdése stb.). Ezek néha nemzetiségi érdekekkel fonódtak össze, mint például a magyar vasúti dolgozók ügye; nekik több sikeres nyelvvizsga után a békekötést követő tizenötödik évben azzal az ürüggyel mondtak fel, hogy nem tudnak románul.²⁰¹ Gyárfás Elemér többször is rámutatott arra, hogy az OMP elvileg minden társadalmi réteg érdekeire figyel, Jakabffy Elemér pedig 1932-ben arra volt büszke, hogy a parlamentben levő egyetlen kisiparos képviselő az OMP tagja, s hogy hozzá fordulnak még a román kisiparosok is problémáikkal.²⁰² A párt nyitása a *kisemberek* felé mégsem mondható teljes sikernek. Jóllehet Szabó Béni, a kisiparos képviselő szaktársainak a helyzetét a parlamentben valóban szóvá tette, úgy tűnik, maga az OMP nem volt képes a munkásság körében tartósan gyökeret verni. Erre mutat a munkások és parasztok érdekképviseleteként jelentkező *Az OMP Ellenzéke* nevű alakulat létrehozása 1933-ban,²⁰³ holott a képviselők ismételt szót emeltek a kormánynak éppen a kisembereket sújtó intézkedései ellen, és pedig nemcsak a magyarokat érintő esetekben (postai vagy vasúti alkalmazottak elbocsátása), hanem – mint ők maguk indokolták – *szociális kérdésekben*, vagyis a köz szempontjából.²⁰⁴ Igen sokatmondó például, hogy Szabó Béni egy ülészak elején a frakciótól fölhatalmazást kapott arra, hogy „az iparosság egyetemes érdekeiért nemzeti különbségre való tekintet nélkül harcoljon, természetesen ügyelve arra, hogy a Magyar Pártban tömörülő iparosság érdekei hátrányt ne szenvedjenek az általános szempontok kedvéért”.²⁰⁵ A frakció üléseinek a jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy a párt a parlamentben tárgyalt minden kérdés vitájához szakértő szónokot igyekezett kijelölni, aki a közösen kialakított álláspontot előadja.²⁰⁶ A tényállás, hogy a párt a magyar lakosság olyan részeinek (a munkásságnak) a problémáiért is sikraszállt, amelyek választásokon nem csak rá szavaztak (hanem a szociáldemokratákra), természetesen elárulja egyrészt azt, hogy az OMP-nek nem sikerült ilyen irányú politikáját az érintettekkel megfelelő módon megismertetnie, másrészt azt is jól mutatja, hogy számára a kisebbségi kérdés milyen szorosan összefonódott a szociálissal.²⁰⁷ Az egyetemes

200 Az e fejezetben tárgyalt kérdések némelyikét bemutattuk már: Horváth: *Landespartei*; a hivatkozott beszédek: MK 1930, 9. sz. 218-230.; uo. 298-301.; uo. 304-306.; uo. 408-412.; uo. 489-504.; uo. 538.

201 Horváth: *Landespartei* i. m. 260.; Bethlen György interpellációja a tömegesen elbocsátott magyar vasutasok érdekében a kamara 1933. ápr. 13-i ülésén. MK, 1933, 12. sz. 282-284.

202 Gyárfás kijelentése 1932.IV.5-i szenátusi beszédéből származik. Ebben a mezőgazdasági adósságokkal foglalkozik, MK 1932, 11. sz. 274-280., főleg: 277.; Jakabffy beszéde: uo. 410-414., főleg: 414.

203 Szabó Béni 1934.III.10-i beszéde a kisiparosokról: MK 1930, 9. sz. 463. A „Magyar Párti Ellenzék”-ről Mikó: *Huszonkét év* i. m. 167. L. még a szociáldemokrata Lakatos véleményét. Szerinte a magyar munkások egy része az OMP-re szavazott, mert a szocializmust ugyan szép, de irreális elképzelésnek tartotta. Lakatos István: *Emlékeim I. Szemben az árral*. Marosvásárhely, 2006. 177-180.

204 Egy példa: „amiért én kisebbségi politikus vagyok, ebben a kérdésben egyetemes földmives érdekeket képviselek. Román földművelők között élek és ismerem a föld népének néma szenvedését” – mondta Abrudbányai Ede 1930.V.27-én a képviselőházban tartott beszédében, MK 1930, 9. sz. 419-428., főleg: 427. Hasonlóképp biztosította Willer és Gyárfás is a kormányt az OMP támogatásáról, l. Willer 1930.XI.25-én tartott beszédét: MK 1930, 9. sz. 879., és a Gyárfásét: uo. 901.

205 György (szerk.): *Iratok* i. m. 350. A parlamenti csoport 1934.II.14-i ülésének jegyzőkönyve.

206 György (szerk.): *Iratok* i. m. 339. A parlamenti csoport 1932.III.17-i ülésének jegyzőkönyve.

207 Zoltán Szász: *Vom Staatsvolk zur Minderheit – die Ungarn in Siebenbürgen in der Zwischenkriegszeit*. In: Harald Roth (szerk.): *Minderheit und Nationalstaat*. Weimar, 1995. 87-99., főleg: 93-95.

szempontok figyelembe vétele azonban nem ment a sajátosan erdélyi vagy még konkrétabb helyi érdekek képviselésének rovására, ezeket a szónokok mindig kidomborították. Ilyenek voltak mindenekelőtt az alsóbb közigazgatási szintek még megmaradt hatáskörének védelme az ismételt bukaresti beavatkozásokkal szemben, vagy a tiltakozások a pénzügyi terheknek a kerületekre való áthárítása ellen, vagy végül az ideiglenes bizottságok elutasítása.²⁰⁸ Bethlen György pártelnök azonban csak abban az esetben vélte Erdély helyzete megváltozásának esélyét megvalósulni, ha – összhangban a fentebb bemutatott autonómia-tervekkel, valamint a transzilvanizmus gondolatával – „Erdély sorsának irányítását az itt élő nemzetek egymással összefogva veszik kezükbe”²⁰⁹ és függetlenítik magukat Bukaresttől. Ezzel nem éppen összhangban értelmezte a „függetlenülést” ezidőtájt az 1932 óta megjelenő nagyváradi katolikus napilap, az *Erdélyi Lapok* a bel-, valamint külpolitikai események hatására.

5. A kizárás útja

5.1. Az Erdélyi Lapok alapítása, céljai és politikai arculata

A lapalapítás okai a magyar katolicizmusnak az impériumváltás utáni méltánytalan helyzetében keresendők. A római katolikus magyarok a monarchia idején Erdélyben vezető pozícióban voltak, 1918 után viszont nemcsak államfenntartó szerepüket veszítették el, de az új államhatalom diszkriminációs intézkedéseit is el kellett viselniük. Az 1921-es földreform következtében a nagyváradi püspökség elvesztette birtokai 97,4%-át, a temesvári 95,6%-át, a szatmári 76,5%-át, a történelmi Erdély püspöksége pedig 85,6%-át.²¹⁰ Az 1923-as alkotmány Erdély kisebbségi egyházait másodrangú intézményekké degradálta azáltal, hogy az ortodox egyházat a többiek elé helyezte. Már ez a rendelkezés gyengítette a katolikusok erkölcsi súlyát, mégis következményeiben sokkal végzetesebbek voltak a földreform okozta gazdasági problémák. A nem ortodox egyházak ugyanis 1921-ig földbirtokaik jövedelméből fedezték iskoláik fenntartási költségeit, beleértve a tanszemélyzet fizetését, de papjaik járandóságát is. Minthogy e bevételek megszűntek és az állami segélyek teljességgel elégtelenek voltak, ha nagyritkán folyósították is őket, az egyházak kényszerítve voltak arra, hogy alkalmazottaik számát csökkentsék, híveik hozzájárulását pedig megemeljék. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a mind nyomorúságosabb körülmények között tengődő falusi lakosság egyre számottevőbb része adta gyerekeit az ingyenes állami iskolákba, melyek építésére és fenntartására anyagilag amúgy is kötelezték.²¹¹ Ott azonban az oktatás főleg román nyelven folyt, s ez a tény a magyar értelmiségben azt a félelmet ébresztette, hogy a gyerekek elveszthetik nemzeti identitásukat. A római katolikus egyház mindezek mellett 1931-ben a román nacionalisták

208 Gyárfás 1930. V.30-i szenátusi beszéde: MK 1930, 9. sz. 489-504., főleg: 492. és 496.; Hegedüs Nándor beszédei: 1930. VI.24-én, uo. 539. és 1931. VII. 3-án, uo. 582.

209 Bethlent Albrecht Dezső idézi e szavakkal cikkében: A kisebbségi realpolitika. MK 1933, 12. sz. 83.

210 Oszváth Judit: A romániai magyar kisebbség két világháború közötti helyzetének vázlatos áttekintése, különös tekintettel az egyházakra és az oktatásügyre. In: Uő: (szerk.): *Erdélyi Iskola* i. m. 33.

211 Egy román statisztika szerint a 261.400 magyar iskolásból 76.000 látogatott egyházi iskolát, a többi államába járt. Ezeknek azonban csupán 5,1%-ban volt 1932–1933-ban magyarnyelvű oktatás, noha a magyar tanulók százaléka aránya a 17%-ot is elérte, l. Dr. György Lajos: Az erdélyi magyarság másfél évtizedes népoktatásügye. *Erdélyi Iskola* (a továbbiakban: EI) 1935/1936, 1-2. sz. 10-13.

ismételt támadásainak célpontja lett, mert ezek a *Római Katolikus Státust* – az egyház világi szervezetét – irredenta egyesületnek tartották és a kormánnyal betiltatták.²¹²

A többségi nemzetnek ez a nyomása a katolikus intézményekre több forrás szerint is a fenyegetettség érzését keltette az érintettekben. Ezt az érzést csak fokozta bennük a modern világhoz való negatív hozzáállásuk. Eszerint a külvilág mélyreható és átfogó erkölcsi válságban van. Ennek oka a keresztény erkölcsi értékek elhalványodása, sőt elutasítása. Mélyebb, azaz valódi oka azonban a modern szellemiségnek (tudomány, művészetek) egy bizonyos *szabadság* nevében az önkontroll, önkorlátozás és erkölcsi tartás minden formája ellen intézett támadása. Ebben van a „válságok válsága” – állapította meg Sulyok István az *Erdélyi Iskola* című katolikus pedagógiai folyóiratban.²¹³ Ez a krízis kiterjedt minden nagy nemzetre, államra, gazdasági rendszerre, gondolatépítményre, társadalomra és osztályra, alapvető oka pedig „a keresztény eszmevilág elsikkadásában, a keresztény női eszménykép elhalványodásában s azokban a jelenségekben [keresendő], melyek mindezekkel járnak: a családi élet széthullásában...”. Jóllehet Sulyok ebben az írásában nem nevezett meg sem személyeket, sem csoportokat, akik e jelenségek terjedéséért felelősként számba jöhetnének, későbbi cikkei (éppen a most bemutatásra kerülő *Erdélyi Lapok*ban; ennek kolozsvári szerkesztőjeként működött) nem hagynak kétséget afelől, hogy már itt is a „zsidókat” látta e szerepben. Az általa fölvezetett fenyegető kép minden keresztény érték kiveszéséről, valamint a modernség jelenségeivel (individualizmus, városiasodás, elszemélytelenedés, kapitalizmus) szembeni elbizonytalanodása és bűnbakkeresése világosan utalnak egy olyan beállítódásra, amelyet a katolikus antiszemitizmusra vonatkozó újabb kutatások a nyugat-európai katolikus társadalmakban is kimutattak a 19. század közepe óta.²¹⁴ Ebben az összefüggésben kell tehát az *Erdélyi Lapok* című katolikus napilap alapítását elhelyeznünk, vagyis az erkölcsi süllyedés elleni és az egyetemes katolicizmus megújulási próbálkozása melletti állásfoglalásként.²¹⁵ E próbálkozás lépései közé sorolható a már említett *Quadragesimo anno* című pápai enciklika (1931-ből), és helyi szinten az imént idézett *Erdélyi Iskola* című folyóirat alapítása (1933-ban, röviddel az *Erdélyi Lapok* megjelenése után).²¹⁶ A közös katolikus alaptól kiindulva azonban a legellentétesebb fejlődési irányok fele nyíltak lehetőségek. Keresztényszocialista indíttatású háttérük lehetett például azoknak az alapelveknek, amelyeket az OMP bánáti tagozatának főtítkára, Páll György, e tagozat 1936-os közgyűlésén olvasott fel: „1. nemzeti eszme, 2. a keresztény

212 Ozsváth: *Romániai magyar kisebbség* i. m. 30.; Marton József: Az erdélyi római katolikus egyházmegye intézményei a két világháború között. *Korunk*, 2002, 4. sz. 17-28.; Heszke Béla: A kisebbségi katolikus egyház. In: Kacsó Sándor (szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Brassó, 1937. 55-63.; Balázs Sándor: *Onisifor Ghibu – álarca nélkül*. Kolozsvár, 2005.

213 Sulyok István: A válságok válsága. *EI*, 1933/1934, 7-8. sz. 341.; ezenkívül: Dr. György Lajos: Az iskola válsága és új iránya. *EI*, 1933/1934, 1-2. sz. 3.

214 Olaf Blaschke – Aram Mattioli (szerk.): *Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert. Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich*. Zürich, 2000. Különösen 3-56. és 77-110. A katolikus antiszemitizmus funkciójához: Olaf Blaschke: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen, 1997. 107-118. Magyar összefüggésben: Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Budapest, 2003. 241-260.

215 Megjegyzendő, hogy hasonló válságérzés más katolikus körökben is kimutatható, így például az *Erdélyi Iskola* lapjain, azonban az *Erdélyi Lapok*ban uralkodó bűnbakkeresés nélkül. A lengyelországi német kisebbség katolikus hetilapját (*Der Deutsche in Polen*) is hasonló válságtudat uralta, ellenben ez nem párosult sem zsidóellenességgel, sem nemzetiszocializmus-szimpátiával, l. Pia Nordblom: *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung 'Der Deutsche in Polen' (1934-1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*. Paderborn, 2000.

216 Katolikus szervező munka. In: Ozsváth (szerk.): *Erdélyi Lexikon* 166.

valláserkölcsei felfogás, 3. a szociális kérdés, 4. a demokrácia”.²¹⁷ Figyelemre méltó, hogy rögtön a „nemzeti eszme” után (ezen a magyar identitás megőrzése értendő) a keresztény szellemet emelte ki, nyilván azért, mert ennek tulajdonított fontos szerepet a szociális problémák megoldásában. Ehhez képest a demokrácia melletti kiállás másodrangú gondná süllyedt. Az egyre inkább szélsőjobboldalivá lett Sulyokkal szemben az igazi keresztény gyökerű politika- és társadalomfelfogás képviselőjévé 1933 után mindinkább Márton Áron lépett elő,²¹⁸ aki Venczel Józseffel együtt a felvidéki magyarok 1932-ben indult katolikus folyóiratának, az *Új Életnek* is munkatársa volt²¹⁹, de mellette álltak az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* c. folyóiratok köré csoportosuló generáció egyes tagjai is (Albrecht Dezső, Venczel József stb.). Az erdélyi magyar katolicizmus tehát sokrétegebb és ellentmondásosabb volt annál, semhogy egyetlen kiadvány, az *Erdélyi Lapok* tevékenységére lehetne redukálni. Egy sokatmondó című emlékiratában (*Az 'Erdélyi Lapok' missziója*) Paál 1933-ban kifejtette az okokat, miért is volt szükséges egy kimondottan katolikus napilapot alapítani.²²⁰ Mindenekelőtt megállapítja, hogy a *keresztény közösség* mind gazdaságilag, mind morálisan elbizonytalanodott és iránytvesztett állapotban van, s ezért bátorításra szorul a hit kérdéseiben. De szükség van a keresztény hittel szemben közömbös, sőt néha kimondottan ellenséges időszak kiadványok ellensúlyozására is, mert ezek eluralják a magyar sajtóéletet. Az *Erdélyi Lapoknak* ezért nemcsak az öntudati válság leküzdésében kell segítséget nyújtania, hanem a gazdasági nehézségek miatt terjedőben levő kommunista tanok visszaszorításában is. Hozzájárulhatna még a 19. sz. folyamán elmagyarosodott szatmári svábok visszanémetesítésének megakadályozásához,²²¹ valamint az „elzsidósodott” magyar sajtó magyar érdekek szolgálatába való visszaállításához. Paál szerint ugyanis a magyar napisajtó a „zsidó érdekszféra” hatása alatt áll. A zsidók azonban 1918 óta elidegenedtek a magyaroktól, és az újságírói munkát kizárólag üzleti okokból végzik, nem a magyarság létfontosságú ügyeinek érdekében.²²² Mi több: a magyar sajtó „elzsidósodása” kommunista és keresztényellenes eszmék terjedésével járt együtt – állítja Paál, s bizonyítékként egy, a *Brassói Lapok*-nál 1930-ban történt esetre hivatkozik.

A *Brassói Lapok*-ban a megfeszített Jézus képe alatt valóban oly módon jelent meg a következő mondat, mintha aláírása volna: „Egy óriási, grandiózus, történelmi Nulla! Uralkodó az üresség világában”. A történetekért Kacsó Sándor néhány nap múlva bocsánatot kért és egy sajnálatos nyomdatechnikai hibával magyarázta az esetet.²²³ A brassói katolikus pap mindenestre erre hivatkozva szerzett engedélyt a gyulafehérvári püspöktől (Majláth Gusztáv) egy kimondottan keresztény beállítottságú folyóirat kiadására. Ennek bevételeiből viszont egy később alapítandó katolikus napilap megjelentetését tervezte. A levélváltásukból kiderül, hogy katolikus körök már régóta egy olyan „ellenséges sajtótól” körülvéve érezték magukat, amely

217 Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánáti magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Budapest, 1939. 142.

218 Ozsváth: *Erdélyi Iskola* i. m. 68-74.; Virt László: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest, 2002.

219 Molnár Imre: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában. In: Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998 I.* Budapest, 1998, 207-255, főleg 219-220

220 Paálnak a bukaresti nunciátúra számára készített emlékirata fennmaradt a hagyatékában, l. Az 'Erdélyi Lapok' missziója. PÁII IIRM, MS 765 I/22.

221 Uo. 10-12.

222 Uo. 10. A zsidóknak a magyaroktól való elidegenedése a korabeli jobboldal egyik kedvenc szólama volt. Paál egy külön feljegyzésben tárgyalta, l. Magyar és zsidó különválási folyamat Erdélyben. PÁII IIRM, MS 765 I/93.; ilyen állítások cáfolata: Horváth: *Erdélyi Lapok* i. m. 102-106.

223 Mikes Imre: Több gerincet, Urak! BL, 1930. I.1.; Kacsó Sándor: A férges lelkek... BL, 1930.I.5.; Kacsó: *Fogy a virág* i. m. 310-315.; Horváth: *Erdélyi Lapok* i. m. 107.

állandóan új meg új támadásokat indít a keresztények ellen, és ezért egy saját lap alapításának a gondolata nem is volt egészen új.²²⁴ Jóllehet a püspökség aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy több sajtóorgánium léte megoszthatja a katolikus erőket, a brassói pap megkapta az engedélyt folyóirata kiadására, s elkezdte az országos méretű pénzgyűjtést is a hívek között a napilap érdekében. Ez utóbbiban papok és katolikus jótékonyági szervezetek mellett magánszemélyek és világi egyesületek is részt vettek. Gyárfás Elemér a Római Katolikus Akadémia²²⁵ nevében a katolikus püspökökhöz intézett (1930. december 5-i) emlékiratában a lapalapítást szintén az erdélyi magyar sajtónak a keresztény tanokkal szembeni barátságtalan, sőt ellenséges beállítottságával indokolja. Magát a lapindítást a már létező nagy újságok (*Keleti Újság, Ellenzék, Brassói Lapok*) valamelyikének a megvásárlásával is el tudta volna képzelni, de nem hitt abban, hogy az ehhez szükséges pénz 1931 közepéig összegyűjthető.²²⁶

Ez azonban viszonylag gyorsan sikerült. 1931. szeptember 8-án Pakocs Károly, a szatmári püspökség kanonoka a magyar katolikusok Székelyudvarhelyen tartott nagygyűlésén a magyarországi Bangha Béla jezsuita atya jelenlétében bejelentette, hogy a szükséges összeg együtt van.²²⁷ A szatmári püspökség közreműködése egy katolikus lap alapításában nem meglepő az ottani „különleges légkör” ismeretében, amin Pakocs életrajzírója szerint nemcsak a megye mély „jámorságát” és buzgó hitéletét kell érteni, hanem a közvélemény alakításának erős igényét is.²²⁸ Bangha Béla a világháborúk közti idők Magyarországon nemcsak a politikai katolicizmus egyik legfontosabb képviselője volt, de Prohászka Ottokár püspök mellett a Horthy-rezsim ún. „keresztény-nemzeti kurzusának” jelentős támogatója, és a harcos magyar nacionalizmus és antiszemitizmus megszemélyesítője is.²²⁹ Minthogy Bangha befolyása a magyarországi katolikus sajtóra is kiterjedt, jelenléte kézenfekvővé teszi a föltételezést, hogy az *Erdélyi Lapok* legalábbis indulásakor ottani anyagi támogatásban is részesült.²³⁰ Jelen témánk szempontjából fontosabb viszont annak az ideológiai háttérnek a tisztázása, amelyből ez a föltételezett segítség származhatott.

224 A levéltár fennmaradt a gyulafehérvári levéltárban: GyÉFKL, Püspöki Hivatal Iratai, 152/1930.; uo. található Majláth Gusztáv levelezése Gyárfással; utóbbi már 1924-ben nagyon elégedetlen volt a magyar lapok politikai irányával. L.: Majláth Gusztáv levelezése 1921–1935., VIII/5-g, benne Gyárfás 1924.XI.1-i és 4-i levelei.

225 Az 1929-ben alapított Akadémia tagjai számára egy sor nyilvános előadást és ülést szervezett, melyek szövegét általában megjelentette, l.: Köllő Károly: Római katolikus egyházi irodalom. In: *RML IV.* 696.; Marton: *Az erdélyi római katolikus egyházmege* i. m. 20.

226 GyÉFKL, Püspöki Hivatal Iratai, 6797/1930.

227 A pénzgyűjtés állása 1930-ban: GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 6797/1930.; Bangha páter kétszózata. Ell., 1931.IX.9., 1.; Tízezer ember vett részt a székelyudvarhelyi katolikus nagygyűlésen. KÚ, 1931.IX.9., 2.

228 Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora 1892–1966.* Budapest, 2002. 21–25. (Erre a könyvre Ifj. Pál Péter hívta fel a figyelmemet).

229 A „keresztény kurzus” összefonódásáról a politikával l. Árpád von Klimó: *Nation, Konfession, Geschichte.* i. m. 212–277.; Norbert Spannenberger: *Die katholische Kirche in Ungarn in ihren nationalen und gesellschaftlichen Bedeutungen 1919–1939.* In: Hans Christian Maner – Martin Schulze-Wessel (szerk.): *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939.* Stuttgart, 2002. 157–175., különösen 166. (Bangháról); és 174. (Prohászkról). A magyar politikai katolicizmusról: Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950).* Budapest, 1977.; apologetikusan Uő.: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”.* Budapest, 1994.; kritikusabb (Banghával is): Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001. 295–301.

230 A magyarországi kapcsolatok közé tartozik még az *Erdélyi Lapok* igazgatójának, Dr. Scheffler Ferencnek a látogatása Serédi Jusztinián esztergomi bíborosnál és hercegprímásnál 1935. júniusában. Ajánlólevelet Schefflernek a nagyváradi püspök, Fiedler István állított ki, belőle kiderül, hogy Scheffler (anyagi támogatásra vonatkozó?) kérelemmel utazott oda. Ugyanakkor átadta az *Erdélyi Lapok* „Szerkesztőségi irányelveit” és egy ötoldalas emlékiratot az újságalapítás előzményeiről, körülményeiről és céljairól. Erdélyi Lapok memorandumja. Esztergomi Levéltár 1835.12, megérkezett 1935. jún. 15-én (a szerző ezúton is köszöni György Bélának, hogy a memorandumra felhívta figyelmét és másolatát rendelkezésére bocsátotta).

Jóllehet az új napilap főszerkesztőjének a személyéről Pakocs bejelentésekor még nem született döntés, ez a kérdés is hamar megoldódott. Sulyok István ugyan visszautasította az ajánlatot, mert úgy vélte, hogy egy vallásos napilap veszélyeztetheti a kisebbség nemzeti egységét.²³¹ Paál azonban már 1931. szeptember 17-én följegyzí naplójába, hogy a fölkinált állást elfogadta.²³² Hagyatékában azok a gondolatai is fönmaradtak, melyekben (dec. 6-8-ig) az előkészületek során összefoglalta a lap vezetésére vonatkozó irányelveket.²³³ Ezek sorában a magyarság gondolatának hangsúlyozása mellett különösen két probléma kapott nyomatókat: a kereszténységre és azon belül a katolicizmusra való hivatkozás, és az ún. „zsidókérdés”, melynek külön pontot szentelt a következő kezdőmondatokkal: „A lap a keresztény erkölcs alapján állva, felebaráti szeretettel van ellenségei iránt is. Tehát nem antiszemita”. Ha e mondatokat jól értjük, a zsidók már itt ellenségnek számítottak, miként az „irányelvek” további részeiben ismételt. Bennük Paál ugyan mindenféle antiszemitizmusról lemond, de a keresztényellenességgel szemben „korbáccsal és harangszóval” kíván föllépni. Ebből az összefüggés-teremtésből (a kereszténység megvédése egyrészt, valamint a zsidóellenesség formális elutasítása közt másrészt) egyértelműen kiláglik annak a katolikus *kettős* antiszemitizmusnak a hatása, amely a 19. sz. végén keletkezett Nyugat-Európában, s amelyet Magyarországon Bangha és Prohászka hirdettek.²³⁴

Paál a '20-as évek elején olvasta Prohászka műveit, ezért nem meglepő, hogy a püspök nézetei az 1932. január 3-án az olvasók elé lépett napilap szellemi irányvonala számára meghatározóak voltak. Ennek az újságnak a befolyását azért nem szabad alábecsülnünk, mert katolikus egyházi méltóságok támogatását élvezte, olvasóinak nagy része pedig a szellemi és politikai előjárók közül került ki. Elterjedtségét nehéz meghatározni, mert az erdélyi újságok a harmincas években nem közölték példányszámukat. A három másik országos terjesztésű magyar napilap (*Brassói Lapok*, *Ellenzék*, *Keleti Újság*) mellett az *Erdélyi Lapok* is kapható volt Erdély nagyobb városaiban, hatósugarát erős katolicizmusa azonban bizonyára leszűkítette. Egy román jegyzék a lap példányszámát 4.000-re becsüli.²³⁵ Viszont ha szem előtt tartjuk, hogy ugyanez a forrás a *Brassói Lapok* neve mellett 7.500 példányszámot említ, holott mások szerint ez utóbbi a 20-30.000-et is elérte,²³⁶ akkor véleményünk szerint az *Erdélyi Lapok* elterjedtsége is a fenti szám többszöröse lehetett.²³⁷ Az első számon Paál főszerkesztőként, Gyárfás főmunkatársként szerepel. Vezércikkét Gyárfás írta. Benne ő még csak hivatkozik Prohászka főművére, ennek címét (*A diadalmas világnézet*) aztán pár nappal később Paál saját vezércikkének már címéül kölcsönzi. Gyárfás kifejtette, hogy a lap munkatársai e világnézet „követői-, munkásai- és harcosaiként” sem felekezetek közti viszályt, sem antiszemitizmust, sem sovinizmust, sem „népárulást” nem akarnak, és mind a kapitalizmust, mind a bolsevizmust

231 Ezt jelentette Dávid Mihály, a kolozsvári konzulátus munkatársa a bukaresti követségnek. Kiemelte ugyanakkor a nagyváradi püspök (Fiedler István) szerepét a lap alapításában és a lap mögött álló katolikus papok túlzott nacionalizmusát, MOL K66-245-1935-I/5, 645/res. pol, f. 113-120.

232 PÁN TLI KEI K 1951/97, 1931. szeptember 17-i feljegyzés.

233 Szerkesztőségi irányelvek. PÁII IIRM, MS 765 I/262.

234 Blaschke: *Katholizismus* i. m. 70-107.

235 Arhivele Statului București, Min. Propagandei Naționale, dos. 97/1940.; Presa minoritară din țară. Memoriu întocmit de Z. Păclișanu, Min. Propagandei Naționale – Presa internă, dos. 224/1932-34, fasc. 1-9.

236 Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. II. k. Bukarest, 1991. Szócikk: Kacsó Sándor. 570-574.; Kacsó i. m.

237 Véleményünk szerint kiindulhatunk abból, hogy a lap napi példányszáma elérte a 9-10.000-et, ami ötszörösét számítva (hiszen egy-egy példányszámot többen olvastak) mintegy 50.000 olvasót jelentene. Az olvasók szociális rétegződéséről nincsenek adataink, de a vallási információk mennyiségéből és cikkei stílusából feltételezhetjük, hogy túlnyomóan a közvetítő szerepet betöltők olvasták (papok, kántorok, tanárok stb.).

elutasítják.²³⁸ A hivatkozott világnézet mibenlétére Gyárfás közelebből nem tért ki, ezt a feladatot Paál vállalta említett vezércikkében. Ebben egy misztikus jószág hirdetésére vállalkozott, melyet mindenkinek el kellene fogadnia abból a meggondolásból kiindulva, hogy minden embertársában „Isten lelke” munkál.²³⁹ Ezért nem volna megengedett az emberek közötti különbségtétel, vélte Paál a lap e kezdeti szakaszában, még ’jobb-’ és ’baloldali’ besorolások szintjén sem. Politikai véleménycserében ilyesmi különösen nem helyénvaló. Ideológiák különben is csak akkor legitimek, ha „a földöntúli, az isteni erőkből való hittel és ezért a hitért is dolgoznak”.²⁴⁰ Ezt a vallásos köntösbe öltöztetett ideológiamentességet a lap természetesen nem sokáig tudta megtartani a ’30-as évek egyre erősödő világnézeti csatáiban.

Paál eszmefuttatásai a választandó ideológiáról nem voltak öncélú elméleti gyakorlatok, hanem abból a szükségyszerűségből fakadtak, hogy a kisebbség nehéz problémáira megfelelő választ kellett keresni. Erre irányuló kutatásai azonban odavezették, hogy mind kilátástalanabb ügynek kezdte látni a kisebbség fennmaradását magyar kultúrát és identitást hordozó csoportként. De nem a status quo megváltoztatása a fontos kérdés a kisebbség számára, elmélkedett 1931-es naplójában, mert ez amúgyis kívül esik erején, de még ha volna is hatalma hozzá, nemzetközi fórumok beleegyezésére is szüksége lenne.²⁴¹ Fontos ehelyett a revízió nélkül (is) megvalósítandó önfenntartás, mert ha ezáltal a kisebbség *népegyéniséggé* fejlődne, akkor minden változás nélkül is *a törzsnép kiegészítőjévé* válhatna. Bármilyen nemzetközi erőpolitikai határozat elkészült volna azonban akkor, ha az ellenkező lehetőség válnék valóra, és a magyarságnak nem sikerülne azonosságát megőriznie. A kisebbségi társadalomnak ezért Paál szerint a saját fennmaradását célzó munka oroszlánrészét kulturális jellemzői megőrzésére kell fordítania. Ebben a kisebbségnek ugyan támogatást kell kapnia az anyaországtól, és szükség is van a vele való szoros kapcsolatra, de ez az adott körülmények között is megvalósítható, s a kisebbségi kérdés megoldása ilyen úton is kereshető. Néhány hónap múlva Paál egy óvatos lépéssel tovább ment. Ekkor éppen a román állam által a székelyeknek és a szászoknak nyújtandó autonómia törvénytervezetén dolgozott. Abból kiindulva, hogy a kisebbségvédelmi szerződés egyszerre említi ezt a két népcsoportot, a nemzetközi nyilvánossággal megismertethetőnek tartja a kisebbségi problematikát. Sőt: megoldására (de legalább enyhítésére) is kihasználható volna az az összeköttetés és az a támogatás, amelyet a szászok Németország részéről élveznek. Általuk jutna a székelység a „nagy-németséggel” kapcsolatba, hogy ezáltal megvédje „népi önállóságát és fejlődését”.²⁴² Helyzetük ilyen nemzetközivé tétele által sikerülhetne a székelyeknek a németekkel „gazdasági és szellemi egységet” kialakítaniok, ami segíthetné őket a nehézségek leküzdésében és identitásuk megőrzésében. Paálnak ezek a gondolatai azt is mutatják, hogy vezető magyar politikusok nem felejtették el Jancsó Benedeknek a kisebbségi magyarokhoz 1927-ben intézett főlészóításait, hogy ti. őrizzék meg az általuk lakott területek „kulturális integritását”.

A katolikus *Erdélyi Lapok* főszerkesztőjeként Paálnak lehetősége volt – addig főleg naplójában rögzített – nézeteit nyilvánosan is kifejtenie. Így például meggyőződését, hogy a nemzeti és kulturális azonosság megőrzését már csak az egyházi iskolák biztosíthatják,²⁴³ vagy

238 Gyárfás Elemér: Mit akarunk? EL, 1932.I.3., 1.

239 Paál Árpád: A diadalmas világnézet. EL, 1932.I.17., 1-2.

240 Színek és irányok harca. EL, 1932.IV.27., 1-2. A névtelen cikket egy cikklista alapján lehet azonosítani, l. PÁII IIRM MS 765 I/781.

241 1931.III. 12-i feljegyzése, PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

242 1931. aug. 6-i bejegyzés. Uo.

243 Paál Árpád: A hitvallásos iskolák és a nemzeti érzés. EL, 1933/1934, 1-2. sz. 18-21.

hogy a keresztény szellemiség híveként neki nem kell választania a bolsevizmus és a kapitalizmus között.²⁴⁴ Mindkettő ugyanis természetellenesen radikális gazdasági rendszer, amelyek a keresztény értékeket és a nemzeti erőket egyaránt elhanyagolják, s versengésük Németországban dől el. Paál 1933 januárja óta nyilvánosan üdvözölte a Németországban uralkodó ideológiát. Ennek bemutatására a későbbiekben kerül sor. Itt most csak utalunk arra, hogy az a világnézet a lap több munkatársa számára „keresztény világnézetet valló s a faj szociális érdekeit igazságosan és keményen védő” ideológia volt.²⁴⁵ A nemzetközi események hatására, de bizonyára a belpolitikában eluralkodott szokásoktól sem függetlenül sok munkatárs ugyanakkor kételkedő hangon nyilatkozott a demokráciáról és a választásokról.²⁴⁶ E kételkedésben a másfél évtizedes kisebbségi sors tapasztalatai jutottak kifejezésre, miszerint egy kisebbség a rá vonatkozó törvényhozásba *per se* nem szólhat bele, választások idején pedig a többség visszaéléseinek van kiszolgáltatva. A magyar kisebbség ezért csalódott a demokrácia romániai gyakorlatában. Ez okból található ezekben az írásokban a csodálatnak egy bizonyos formája a közép-európai új politikai rend iránt, amely a nem kielégítőnek bizonyult demokráciát egy autoritér és diktatorikus rendszerrel helyettesítette.

5.2. Kirekesztési szándékok és az első viták

A lap munkatársainak a zsidókhoz való viszonya egyrészt erdélyi magyar gyökerekre mutat, másrészt olyanokra, melyek a nyugat-európai katolicizmus antiszemita köréhez vezetnek. Minthogy a lap szerint a zsidók a magyar kisebbség társadalmi érdekeit veszélyeztették, hozzákezdett kiközösítésükhöz.

Az újság indulásakor (1932–1935-ig) érvelésében a hagyományos keresztény zsidóellenesség elemei uralkodtak, később a modern antiszemitizmus vonásai is helyet kaptak benne. A munkatársak nagyrésze meg volt győződve arról, hogy kizárólag az ő lapjuk hirdeti az *igazságot*, valamint a magyarok tényleges meggyőződését, s ezzel szemben a zsidó kiadványok becsapják őket. Zsidó újságoknak az ő antiszemitizmusát bíráló írásait a következő érveléssel verte vissza: „De hát mi fáj nekik? Miért? [...] Mert tudták, érezték, hogy többé félre nem vezethetik ezt a keresztény társadalmat [...] Az Erdélyi Lapok megjelenése pedig véget vet a tíz éves egyeduraságnak, a sajtódiktatúrának...”.²⁴⁷ Erre az állásfoglalásra azt követően került sor, hogy az *Erdélyi Lapok*nak három újság is antiszemitizmust vetett a szemére (köztük egy cionista). Ezt a vádjukat a lap három írása váltotta ki. Az első a már bemutatott (1932-es) antiszemitizmus-vita kiváltója volt, amelynek során Gyárfás Elemér védte meg a lapot egy budapesti folyóirat ilyen jellegű vádjával szemben.²⁴⁸ Ekkor Bangha Béla jezsuita atya írásáról volt szó, aki a lap első számában azt állította, hogy a zsidók a magyar kulturális intézményekben elért részarányuk által uralkodnak a keresztények fölött.²⁴⁹ A második cikk a középkori rituális gyilkosság vádját elevenítette föl.²⁵⁰ Előbb egy rövid közleményben az újság annak a véleményének adott hangot, hogy a magyarországi utolsó idevonatkozó per

244 Kapitalizmus, bolsevizmus, kereszténység. EL, 1933.III.3., 1-2.

245 Dr. Léber János: A szovjet-méreg terjedése. EL, 1933.XI.16., 1-2.

246 Századok királya. EL, 1933.X.30., 1-2.; Aki nincs velünk, az ellenünk. EL, 1933.XI.25., 1-2.

247 Sorozatos támadás az Erdélyi Lapok ellen... EL, 1932.IV.20., 4.

248 Gyárfás Elemér: Reakciós zászlóbontás Erdélyben. EL, 1932.III.18., 1-2.; MK 1932, 11. sz. 194-197.

249 S. J. Bangha Béla: Nem szégyen-e? EL, 1932.I.3., 2.

250 A tiszaeszlári vérvád ismét törvényszék elé kerül. EL, 1932.IV.16., 7.

(1882) olyan – akkor szándékosan figyelembe nem vett – aktái kerül(het)nek napvilágra, melyeknek a per kimenetelére befolyásuk volt. Még tovább ment a lap abban a bevezetésben, amelyet az említett per bírójának egy évvel később közölt emlékezése elé helyezett. Ebben az ötven évvel korábbi per kimenetelét „a nemzetközi zsidó sajtó” nyomására vezette vissza; a most nyilvánosságra hozott visszaemlékezések azonban kendőzés nélkül kimondják az igazságot – írja.²⁵¹ Ez a vélemény az 1933-as húsvéti számban jelent meg. Ennek nyomán újra föllángolt az előző évi vita az OMP-nek a zsidókhoz való viszonyáról, valamint az utóbbiaknak a kisebbségi társadalomban elfoglalt helyéről.

A pártnak ugyanis nem vált dicsőségére, hogy majdnem három hétre és egy nagyváradi napilap (a *Nagyváradi Napló*) többszöri felszólítására volt szüksége ahhoz, hogy egy magasrangú vezetője az *Erdélyi Lapok* nézetétől elhatárolja magát.²⁵² Erre végül is Soós István vállalkozott, a nagyváradi tagozat elnöke. Nyilatkozatában Soós arra hivatkozott, hogy a Párt a magyarokon belül nem ismer semmiféle vallási különbséget. Hivatalos lapja pedig csak egy van, a kolozsvári *Keleti Újság*.²⁵³ Ezzel az állásfoglalással Soós elnapolta ugyan a problémát 1936 őszéig – ekkor viszont már az egyértelmű *zsidókérdés* megnevezéssel került napirendre –, a zsidó–magyar viszonyban azonban olyan elidegenedés vert gyökeret, melyet egykönnyen nem lehetett eltávolítani. Ezt a vallási alapú eltávolodást még csak nem is a cionista beállítottságú *Új Kelet* cikkeiben, hanem a két oldal együttélését addig magától értetődőként kezelő *Nagyváradi Napló* íásaiban követhetjük nyomon. Szembeötlő bennük a zsidó vallású magyarok növekvő kételye az együttélés lehetőségében. Az együttélés mind valószínűbb kudarcának okát a keresztény magyar társadalom azon részeinek magatartására vezették vissza, amelyek nem akartak a Harmadik Birodalomból és Magyarországból kisugárzó ideológiai csábításoknak ellenállni.²⁵⁴ A vita során különösen az váltott ki nem kis értetlenséget, és nem csak a zsidó újságírók között, hogy egy ilyen antiszemita álláspontot képviselő írás éppen annak a Paál Árpádnak a lapjában láthatott napvilágot, akit a magyar nyilvánosság még mindig a politikai elit demokratikus és toleráns képviselőjének tartott. Széles körökben emlékeztek még arra, hogy ő volt az, aki az 1920-as évek elején síkra szállt a zsidók párttagságának elismerése mellett, és a kisebbség társadalmi életébe való integrálásáért is.²⁵⁵ Paál becsületének megmentésével régi munkatársa, Kacsó Sándor próbálkozott a *Brassói Lapokban*. Kacsó úgy vélte, Paál csak a nevét adta a laphoz pénzügyi okokból, annak vezetése azonban valójában mások kezében van.²⁵⁶ Megfogalmazott, de végülis publikálatlan válaszcikkében azonban Paál maga tiltakozott minden olyan kísérlet ellen, hogy ő és a lap igazgatósága közét verjenek.²⁵⁷ De az ilyen különbségtévesztés lehetősége ellen szól magánfeljegyzései mellett az általa főszerkesztőként jóváhagyott cikkek jellege is – akár másoktól, akár tőle magától származtak.²⁵⁸

251 A tiszai szilárdi bűnpör. Részlet Bary Józsefnek, a per vizsgálóbírójának emlékirataiból. EL, 1933.IV.16., 21-23.

252 Kunda Andor: Az igazság nevében. *Nagyváradi Napló* (a továbbiakban: NN) 1933.IV.23., 1-2.; Halmay Árpád: Azonosítja-e magát a Magyar Párt az Erdélyi Lapokkal? NN, 1933.IV.25., 3-4.; K. A.: Végre megszólalt az „Erdélyi Lapok”. NN, 1933.IV.27., 1.

253 Dr. Soós István megszólalt az Erdélyi Lapok ügyében. NN, 1933.V.10., 1.

254 Leitner Zoltán: A disszonáns visszhang. NN, 1933.IV.26., 1-2.; Kepes Miklós: Ghetto-pad és az erdélyi zsidóság. NN, 1933.XII.23., 1.

255 Paál szellemi metamorfózisáról: Horváth: *Utak, tévutak, zsákutcák* i. m.

256 Megkérdezzük Paál Árpádot. BL, 1933.IV.21., 1.

257 Cikktervezete: Teljesen személyes kérdésben válasz a Brassói Lapoknak. PÁII IIRM MS 7651/266.

258 Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert még a legújabb irodalom is igyekszik Paált a lap ideológiájától valamiképp elkülöníteni. Így Balogh Edgár és Nagy György szerint „az Erdélyi Lapok irányítása a harmincas évek második felében egyre inkább kicsúszik a keze alól, s a lap – különösen 1940 után – címét Magyar Lapokra

Mert a lap munkatársai – a fontos pártfunkciókat betöltő személyiségekkel (Gyárfás, Paál, Sulyok) az élen – egyre inkább a modern antiszemita klisék népszerűsítésére tértek át. Ezek lényege az ország meg a világ különböző, ellentmondó érdekeket követő csoportokból álló zsidóságának egyetlen és egységes, valamint veszélyesnek bemutatott *zsidóságra* való redukálása, melynek *zsidó lelkét és szellemiségét* tették felelőssé saját társadalmuk és általában a modern világ legkülönbözőbb problémáiért. Eközben természetesen figyelmen kívül hagyták, hogy Romániának mind zsidósága, mind magyarsága – magukat ez utóbbi szószólójának vélték – igencsak heterogén kisebbség volt (a zsidók esetében gondoljunk pl. csak a moldvai *stetlek* lakóira a bukaresti vagy éppen erdélyi polgárosult körökkel szemben). Mégis ugyanaz a Gyárfás, aki még egy évvel azelőtt is felháborodottan utasította el magától az antiszemitizmus vádját, egy előadásában katolikus hallgatóságának arról az éles harcról értekezett, melyet vallásuk véleménye szerint „a zsidó szellem, ennek befolyásos s káros kinövésai”²⁵⁹ ellen folytat. Ez azért szükséges, mert „ez a szellem táplál minden egyházellenes, istenellenes mozgalmat, a szabadkőművességtől a kapitalizmuson át a bolsevizmusig”.²⁶⁰ Az itt egy vezető erdélyi magyar politikus által először megfogalmazott összeesküvés-elmélet közkeletű előítéleteket kapcsolt össze. Mindenekelőtt a katolikus közösségnek olyan leegyszerűsített világképet kínált, amely által problémáira megfelelő bűnbakot találhatott. A harc állapotának tudata a vallási alapú összetartás erősítőjeként hat. Ez azt is jelentette, hogy a (nemzeti alapú diszkrimináció és gazdasági nehézségek által) meggyötört magyar katolikusoknak csak gyülekezniük kell egy zászló alatt, és az egyház máris megvédi őket. Az újság munkatársai ezután az egyszer kimondott fogalomkapcsolatot (*zsidók – szabadkőművesek – kapitalizmus – bolsevizmus*) a következőkben olyan gyakran alkalmazták, hogy egy bizonyos idő után már elég volt pusztán a sor egyik tagját egy megfelelő szövegösszefüggésbe behelyezni ahhoz, hogy az olvasóközönségben a kívánt asszociáció létrejöjjön.

A rituális gyilkosság vádjának fölmelegítése által okozott felháborodás hatására Gyárfás saját iménti harcelméletét úgy módosította, hogy megkülönböztetett „jó és tiszteletre méltó”, valamint „hitetlen és istentelen” zsidókat. Természetesen az utóbbiak a megteremtői mind a kapitalizmusnak, mind a bolsevizmusnak. Ez az állítás egy bizonyos embercsoport (nevezetesen a zsidók, és csak az ők) vallását gazdasági tevékenységével kötötte össze, mintha a kettő között egyértelmű összefüggés volna. Ez az újabb eszmefuttatás azonban ugyanazon a napon jelent meg, mint Soósnak a pártot az antiszemitizmustól elhatárolni próbáló fentebb említett magyarázkodása. Minthogy Gyárfás ráadásul a lapot ért vádakkal nem is foglalkozott, pozíciójának súlya révén gondolatai Soós igyekezetét hiteltelenítették.²⁶¹

változtatva, jobboldali, németbarát orientációjú sajtóorgánummá válik”. In: RMIL IV (2002), 356-357. Valószínűleg ebből kiindulva állította Szabó Zsolt 2006-ban, hogy Paál „életművének ezt az utolsó tüzenkésztendős szakaszát még nem sikerült megvizsgálni tüzesebben, de valószínűnek látszik, hogy külön lehet majd választani az ő munkásságát a lap „keresztény kurzust” kiszolgáló főirányától.” In: A kolozsvári Vasárnap és Vasárnapi Újság 1921-1925. Antológia. Válogatta, bevezetővel, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Szabó Zsolt. Kolozsvár, 2006, 379. Az ilyen állítások tarthatatlanságára és csúsztatásaira nézve (pl. a Balogh – Nagy féle „németbarát orientáció” kifejezés semmi mást nem takar, mint azt a nemzetiszocialista propagandát, antiszemitizmust és völkisch-ideológiát, amelyet Paál maga is támogatott) lásd: Horváth: *Utak, tévutak, zsákutcák* (2005).

259 Dr. Gyárfás Elemér szenátor előadása márc. 15-én a Katolikus Népszövetség világnézeti tanfolyamán. EL, 1933.III.21., 1.

260 Uo.

261 Gyárfás Elemér: Tiszta helyzetet akarunk! In: EL, 1933.V.10., 1-2.

Még súlyosabban estek a latba Soóssal szemben Paálnak ugyanazon év őszén megjelent állásfoglalásai. Ezeket Jakabffy Elemérnek, a párt egyik alelnökének az európai nemzeti kisebbségek 1933 szeptemberében Bernben tartott IX. kongresszusán tartott beszéde váltotta ki.²⁶² Jakabffy politikai felfogása nem változott a megelőző tíz-húsz év alatt, mégis az 1933-as év Európájában korábbi konzervatív nézetei szinte már liberálisnak hatottak az általános ideológiai spektrum eltolódása miatt. Beszédében élesen elutasította a kongresszuson megvitatott nemzetiszocialista ún. disszimilációs politikát.²⁶³ Egyetlen országnak vagy többségnek sem volt hajlandó olyan jogot elismerni, hogy a lakosság bármilyen csoportját kiközösíthesse. Jakabffy természetesen a romániai magyarságnak arra a tapasztalatára támaszkodott, hogy a román politika a zsidó vallású magyarokat a keresztény vallásúaktól elkülöníteni igyekezett. Beszéde nagy érdeklődést keltett a magyar nyilvánosságban; sok újság közölte szövegét, vagy ismertette a tartalmát.²⁶⁴ Jóllehet a '20-as évek elején még egyetértettek a konzervatív pártvezetéssel szemben vagy a zsidók párttagsága kérdésében, ekkor Paál már nem osztotta Jakabffy nézeteit. Egyrészt továbbfejlesztette saját, a '20-as évek végéről származó gazdaságpolitikai elképzeléseit, másrészt összekapcsolta őket a székelyföldi autonómiáról 1931-ben kidolgozott terveivel. Elgondolásainak lényege az volt, hogy a kisebbség a gazdasági válságból való kilábalás érdekében saját anyagi, pénzügyi és egyéb erőforrásait önnön tagjainak juttassa. A '20-as évek végén ez a kívánság a tisztán magyarok lakta területek vezető közigazgatási és politikai pozícióiba kinevezett románok ellen irányult. Bukarest ugyanis így próbálta megoldani a fölös számú, egyetemet végzett fiatal elhelyezését. Paál akkor is, most is elfogadhatatlannak tartotta ezeknek a munkalehetőségeknek idegenek általi kisajátítását. Most azonban a zsidókat kezdte idegeneknek tartani. Miután a kisebbségi kongresszuson a disszimiláció és az asszimiláció kérdéséről folyt vitáról hallott, felszólította a zsidókat, hogy „ne keveredjenek” többé más népekkel, hanem támogassák „a cionizmus természetes és helyes folyamatát saját népi alapjaikon és elkülönülésével”.²⁶⁵ De természetes, hogy ez után az első lépés után nem tudott megállni, és Jakabffyt fogalomzavarral vádolta. Kijelentette, hogy egy többségnek magától értetődő módon joga van magából egy olyan csoportot eltávolítani, amelyet nem érez magához tartozónak.²⁶⁶ Ezzel Paál egyértelműen a kizárás (Szekfü által *kismagyarnak* nevezett²⁶⁷) útjára lépett, de félreértések elkerülése végett azt is közölte olvasóközönségével, milyen előnyök érdekében választotta ezt: „A kisebbségi magyarságra nézve társadalmi elhelyezkedések függenek attól, hogy milyen elosztásban van meg benne a saját ősi népeleme és a befogadott népeleme. Igenis, ránézve is sorsdöntő kérdéssé válhatik, vagy már az is, hogy disszimilációkat vegyen igénybe.”²⁶⁸ Vagyis a régi probléma új megoldásához vélt eljutni.

262 Jakabffy: *Adatok* i. m. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.; Bamberger – Stemman: *Nationalitätenkongreß* 274-283.; Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 459-477., főleg 469-471. (visszafogottan a magyar delegációról); újabban uő.: *Ende der Gemeinsamkeit – Zur deutsch-jüdischen Kontroverse auf dem Europäischen Nationalitätenkongreß 1933. Leipziger Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur*, 2004, 2. sz. 259-282.

263 Ehhez részletesebben l.: Bamberger – Stemmann: *Nationalitätenkongreß* i. m. 249-254.

264 Ligeti Ernő: Gikszter a kisebbségi kongresszuson. BL, 1933.IX.25., 11.; Jakabffy Elemér: A zsidókérdés és a kisebbségek. BL, 1933.IX.28., 1.; Jakabffy Elemér: A magyar kisebbség vezéreinek állásfoglalása. NN, 1933.IX.28., 1.; Jakabffy Elemér: Német-zsidó ellentétek. Nagyvárad (a továbbiakban: N), 1933.IX.26., 1.; Jakabffy Elemér: Német-zsidó ellentétek és a magyar kisebbség állásfoglalása a IX. nemzetiségi kongresszuson. KÚ, 1933.IX.26., 3.

265 Paál Árpád: Új szó a zsidókérdésre. EL, 1933.IX.23., 1-2.

266 Paál Árpád: A fogalomzavar ellen. EL, 1933.IX.28., 1-2.

267 Szekfü: *Három nemzedék* i. m. 474-486.

268 Uo. 2.

Emellett azonban, ha erről maga Paál explicite nem szól is, a fentebb vázolt bűnbak-kérdésre is – legalábbis elméleti – *megoldást* talált. Ekkori cikkeinek a fontosságát éppen ez, a zsidókérdés *megoldására* tett javaslata adja. Végülis az e cikkek megjelenése előtti írások kimerültek annak megállapításában, hogy a zsidók felelősek majd minden társadalmi rosszért. Paál javaslatával a katolikus napilap a probléma megszüntetésére olyan állítólagos recept birtokába jutott (a zsidók kirekesztése), amelynek elméleti megalapozása 1935 után még sok finomításon ment át.

6. A fasizmus és a nemzetiszocializmus fogadtatása

6.1. A mellőzéstől a figyelem ébredéséig (1930–1932)

Románia magyarságának a fasizmushoz és a nemzetiszocializmusához való viszonya az 1920-as évek vége óta a romániai status quo-hoz való viszonyához volt hasonlítható. Ez csak lassan tudatosult e kisebbségben. Mi több: a '20-as évek második felében az érdeklődés e világnézetek iránt inkább csökkent, párhuzamosan a fasizmus hatalomra jutásával, illetőleg az NSDAP-nak a polgári pártok közé való beilleszkedésével. Mindez két dologra utal: egyrészt arra, hogy a magyarság az állampolitikai kereteket (még) nem kérdőjelezte meg olyan radikálisan, hogy szükségesnek és problémamegoldónak értékelt volna egy kapcsolatot ilyen ideológiákkal, másrészt ezek súlya sem volt a nemzetközi politika színterén még olyan számottevő, hogy egy napi híreσκénél nagyobb érdeklődést érdemeltek volna.

De még a velük foglalkozó kisszámú híradás túlnyomó többsége is elutasító volt a '20-as és a '30-as évek fordulójának magyar sajtójában. Ez azzal magyarázható, hogy csak olyan újságok és újságírók foglalkoztak velük, akik, illetőleg amelyek kritikusan viszonyultak hozzájuk. A Magyar Párt hivatalos lapja (a *Keleti Újság*) 1929 elején a fasizmust két cikkében is pogány mozgalomnak nevezte, amely ugyan ért el eredményeket, de túl sokat vár el az olasz néptől.²⁶⁹ Ennek az értékelésnek a szerzője minden valószínűség szerint ugyanaz a zsidó származású liberális újságíró, Ligeti Ernő, aki majd két évvel később a nemzetiszocialisták 1930. szeptember 14-i választási győzelmének a hatása alatt megijósolta, hogy a jövő a *Hitler-párté*.²⁷⁰ Nagyobb érdeklődést az erdélyi magyar nyilvánosságban, miként magában Németországban is,²⁷¹ csupán az NSDAP 1930-as választási győzelme váltott ki. Igen beszédes az a módszer, ahogy a magyar publicisták Nyugat-Európa új politikai jelenségeit magyarázták. A *Brassói Lapok* például már 1930 előtt óvott egy diktatúrától Németországban, mert az Európát új háborúba sodorná.²⁷² E vezércikk névtelen szerzője azonban azt is megjegyezte, hogy az európai jobboldal megerősödésének oka a párizsi békék kiváltotta elégedetlenség. Ezután a lap egy ötrészes cikksorozatban világította meg olvasóközönsége számára a német választások „szociológiai hátterét”. Dienes László beható elemzésnek vetette alá a nemzeti-szocialisták programját, és rámutatott arra, hogy az nem áll másból, mint misztikus propagandából, féktelen nacionalizmusból és antiszemitizmusból. Megítélése szerint az NSDAP sem nem nemzeti, sem nem szocialista és végképp nem munkásbarát, mert a hatalom megszerzése

269 Neo-fascizmus. KÚ, 1929.I.6., 6.; Az új egyházi állam. KÚ, 1929.I.14., 4.

270 L. E.: Das dritte Reich. KÚ, 1930.XII.22., 13.

271 Ian Kershaw: *Der Hitler-Mythos. Führerkult und Volksmeinung*. München, 2002. 47.

272 Kampóskeresztesek és kommunisták. BL, 1930.IX.18., 1.

érdekében, de külpolitikai okokból is mindig kész arra, hogy ilyen kérdésekben kompromisszumokat kössön.²⁷³ Dienes László alapította 1926-ban Kolozsváron a *Korunk* című baloldali folyóiratot. A fasiszta Vasgárdának egy 1928-as, ellene irányuló merénylete óta azonban Berlinben élt, s onnan a következő években rendszeresen tudósított a nemzetiszocialista mozgalomról. Ennek sikerét a német középosztálynak a gazdasági válság okozta megváltozott választói magatartására vezette vissza. Ez az a réteg, amelyik „mindenütt (nálunk is) a túlzó nacionalista forradalmaknak az emberanyagot adja”.²⁷⁴ A magyar sajtó képviselőinek 1932-es, jövőbe néző kommentárjai arról tanúskodnak, hogy semmiféle kiutat nem láttak a németországi parlamenti válságból. A jobb- és a baloldal összecsapásait viszont a polgári parlamentáris demokrácia agóniájaként élték meg. A nemzetiszocialisták esetleges hatalomátvétele és saját kisebbségük helyzete között azonban csak ritkán teremtettek összefüggést.

A poroszországi majdnem polgárháborús viszonyoknak az ország uniformizálásával való megoldását még a konzervatív pártlap is elutasította, noha beismerte, hogy maga sem lett volna képes semmilyen más megoldásra a kátyúba jutott helyzetből való kijutás érdekében. De attól is tartott, hogy diktatúrák utánzásra csábítanak, tartós fönnállásuk pedig azért sem kívánatos, mert „a reakciós Európában a kisebbségekre csak elnyomás várhat”.²⁷⁵ A Papen-kormány kudarcát pedig már 1932 novemberében olyan világosan látta, hogy Hitler hatalomátvételének küszöbön állását jósolta. A Hitler által képviselt 'demokrácia' azonban diktatórikus és kizáró jellegű, és azzal kezdődnek, hogy „feloszlátna nemcsak a kommunista és a szocialista pártot, de nem hagyna életlehetőséget a liberális polgári pártoknak sem...”.²⁷⁶ A *Keleti Újság* állásfoglalásai világossá teszik, hogy a nemzetközi politika fejleményeit elsősorban kisebbségi szemszögből nézte, és egy diktatúra következményeit is az európai kisebbségek oldaláról mérlegelte. A nemzetiszocialisták igazi mivoltát is fölismerte, amikor megállapította, hogy ők maguk mellett egyetlen konkurens pártszerű képződményt sem tűrnének meg.

Az 1930-as évek elején tehát a magyar kisebbségi nyilvánosság egyre nagyobb teret szentelt a nemzetiszocialistáknak. Ennek oka pusztán politikai érdeklődés volt. A német jobboldal egyre valószínűbb hatalomátvétele azonban mértékadó magyar körökben mind nagyobb aggodalmat váltott ki. Sokatmondó, hogy 1932-ben a nemzetiszocialisták uralmának gondolatát még a konzervatív pártlap is kételyekkel latolgatta. A magyar sajtó 1933-as ítéleteinek sokoldalúsága Hitler kinevezésének előestéjén még sehol sem volt. Hitler sokak számára csak egy „mázolósegéd”, pártja és uralomra kerülése viszont az előre látható diktatúra miatt mégis nyugtalanságot keltett.²⁷⁷

273 Dienes László: A német választások szociológiai háttere. A német nemzeti szocializmus. BL, 1930.IX.29., 7.; uo. 1930.X.1., 7.

274 Dienes László: A németközéposztály felmorzsolódása. Hol szerzi Hitler a szavazatait? BL, 1931.II.25., 5.; Dienes László: A német szociáldemokrácia mint a polgári társadalom védője. Mi hozta létre a fasisztust? BL, 1931.VI.29., 7.

275 Új európai diktatúra. KÚ, 1932.VII.22., 1.

276 Hitler ante portas. KÚ, 1932.XI.20., 1.

277 (h.): Hitler az élen. BL, 1932.I.15., 3.; (l.): Boulangerizmus és hitlerizmus. KÚ, 1932.II.25., 4.; Hindenburg megválasztása után. KÚ, 1932.IV.13., 1.

6.2. Az érdeklődés fokozatai (1933)

A magyar kisebbség első reakciói az 1933-as év folyamán a nemzetiszocialisták hatalomátvételére világosan mutatják, hogy az események tudomásul vétele és megítélése milyen sokféleképpen történt. Már maga a tény, hogy az összes jelentős napilap Hitler kinevezésére azonnal vezércikkkel válaszolt, jól mutatja, hogy a vezető újságírók még a távolból is tisztán látták az esemény jelentőségét és következményeit. Állásfoglalásaik legalább négy csoportba sorolhatók: egyértelmű elutasítás, egyhangú üdvözlés, az egyértelműség kerülése és indirekt véleménynyilvánítás. A következőkben bemutatásra kerülő nézetek azért jelentősek, mert – mint fentebb már kimutattuk – a magyar sajtónak erős személyi kapcsolatai voltak az OMP-vel, a vélemények sokfélesége tehát a párt heterogenitását tükrözi. Az alábbiakban kitérünk a zsidó vallású magyarok újságjainak idevonatkozó cikkeire is.

Az Erdély délkeleti csücskén megjelenő *Brassói Lapok* gondolatmenete jól érzékelteti, mennyire befolyásolhatják események megítélését saját politikai elvárásaink. Hitler kinevezése azért következett be – vélte a lap –, mert már a legfőbb ideje volt, „hogy Papen és Hugenberg, a nagyipar és a nagybirtok, a tömegeknek ezt a bálványát *ledöntse*. Ezért lett most kancellár és nem azért, mert hatalmas és ereje éppen most lenne a legerősebb. Sőt, *éppen most a leggyengébb.*”²⁷⁸ Az a hit, hogy Hitler végső soron csak a nagyipar és a nagybirtokosok bábfigurája, a korabeli baloldali körökben igen elterjedt volt, és segített abban, hogy alakját megszelídítse. A cikk szerzője a vázolt körülmények alapján arra is következtetett, hogy a „mázolósegéd” politikája néhány hónap alatt csődbe is jut. Hiszen saját ideológiáját már kinevezése pillanatában diszkreditálta azzal, hogy le kellett mondania több harcostársa (Goebbels, Strasser stb.) miniszteri székbe való juttatásáról. A lap következő számaiban figyelmét a nemzetiszocialisták által elkövetett jogsértésekre fordította, és egyebek mellett egy esetleges polgárháború veszélyétől óvott.²⁷⁹ De túl a német belpolitikai viszonyok értékelésén, a lap megpróbálta általánosítani is az eseményeket. Ennek során aggodalma a kisebbségeket érintő lehetséges intézkedések következményeire is kiterjedt egy hasonló rezsim esetleges romániai hatalomra kerülése esetén. Ez az újság a „hitlerizmust” egy olyan általános európai irányzat hatalomra került megtestesüléseként fogta föl, amely a politikai és társadalmi válságokat többé nem demokratikus úton, hanem erőszak alkalmazásával akarja megoldani: „Az a végzetes folyamat a veszélyes, amely kormányképesé minősítette az öklöt, a frázist és amelynek pedagógiája a handgranát, külpolitikai célkitűzése a reváns és belpolitikai eszköze a leszámolás.”²⁸⁰ Ezeknek a módszereknek a visszautasításakor a lap nem mulasztotta el megemlíteni, hogy állásfoglalását Hitler erdélyi „titkos csodálóihoz” is intézi. Ezért emelte ki olyan nyomatékkal a nemzetiszocialista mozgalom mindent megsemmisítő erejét: „Az emberek megszüpítették maguknak a halálfejet [...] Hitler végezni fog a marxizmussal, Hitler végezni fog a gyilkos válsággal, a franciákkal és a rossz békeszerződésekkel [...] És most Hitler itt van. Lehetne örülni. De lehet-e örülni? A gázolás természetéhez tartozik, hogy nincs megkülönböztetés. A lejtőn nem működnek a fékek és nincs válogatás [...] A vörösek után sorra kerülnek a zsidók és következnek a katolikusok is...”²⁸¹

278 Tehát: Hitler. BL, 1933.II.1., 1. Kiemelések az eredetiben.

279 A baloldali pártok hallgatnak. BL, 1933.II.1., 2.; Diktatúra és polgárháború... BL, 1933.II.3., 2.; Németország a polgárháború előtt... BL, 1933.II.4., 1.; Határtalan jobboldali terrorba kezdett a Hitler-kormány BL, 1933.II.5., 1.

280 Politikai spanyoljárvány. BL, 1933.II.27., 1.

281 Lehet örülni? BL, 1933.III.13., 1.

Az utolsó célzás egyértelműen a katolikus *Erdélyi Lapok*nak szólt; ennek okára még e fejezetben kitérünk. Az oldalvágás viszont azok ellen, akik Hitlertől a „vörös veszély” elhárítását várták, már magát a pártlapot találta, mert az is ilyen értelemben nyilatkozott. A jobboldali eszmerendszer torz kinövéséhez sorolta a lap a *zsidósásokat* is, többek között a szász *Kronstädter Zeitung*ban, de a katolikus magyar *Erdélyi Lapok*ban is.²⁸² A *Brassói Lapok* munkatársainak politikai tisztánlátását mutatják ismételt figyelmeztetések, hogy tudatában vannak a nemzetiszocialisták és a németek közti különbségnek, és az előbbiek brutalitását nem írják az egész német nép terhére.²⁸³ Mindezek a jellemző vonások és értékelési elvek már az év első hónapjaiban kikristályosodtak a lap szellemiségében, és uralkodóak maradtak a következő évek során is. A liberális és demokratikus politikai rendszert ismételten a kisebbségi jogok egyetlen garanciájának nevezte. Az évek során a lap profilja a kezdeti (’30-as évek eleji) hangsúlyosan baloldali irányultságtól (ezt a fenti állásfoglalások egyértelműen bizonyítják) egy szociális érzékenységgű liberalizmus felé fordult. A totalitárius rendszerek által felülről elrendelt intézkedésekkel az egyénnek azt a jogát szegezte szembe, hogy saját maga dönthessen az őt érintő kérdésekben. A Harmadik Birodalomra vonatkozó kritikája ugyanakkor messze fölülmúlta eltökéltségben a Szovjetuniót érintő bírálatokat.

A németországi eseményeknek a brassói lap általi ilyen egyértelmű, nyílt és harcossá elutasítása nem jellemezte a magyarság szellemi és politikai központjában, Kolozsvárott megjelenő magyar sajtót. Természetesen behatóbb elemzést kívánna annak megállapítása, hogy a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* kezdeti habozó magatartása valóban a magyar kisebbségnek a külföld egy olyan reakciójától való félelmével magyarázható, hogy a nemzetiszocializmussal szembeni pozitív állásfoglalás Magyarország revíziós törekvéseire is negatív kihatással volna.²⁸⁴ A konzervatív *Keleti Újság* első kommentárjai még semlegesek és kíváráók, de már március közepén csodálattal fejezte ki az ügyesség fölött, amellyel a nemzetiszocialisták félreállították a túlzott német *partikularizmusokat*, és hatalmukat az állami és szellemi élet minden területén kiteljesítették.²⁸⁵ „Bizonyos az is, hogy ha a nemzeti szocializmus túl mohón is akarja kiélni a hatalmat és itt-ott kilengések, igazságtalanságok kísérik az új rezsim megszilárdulását, a nemzeti szocialisták nyugodtan tehetik fel a kérdést: vajjon a kommunisták kesztyűs kézzel csinálták volna meg a forradalmukat?”²⁸⁶ – nyugtatta meg az írás az olvasók lelkiismeretét, miközben ugyanazokról az eseményekről beszélt, amelyeket a *Brassói Lapok* vele egyidőben „terrorként” és „polgárháborúszerű állapotokként” bélyegzett meg. Jóllehet az újság az új német kormány intézkedéseivel szemben néha kritikus hangokat is megütött, sőt már korán kételyét fejezte ki a kommunistáknak a Reichstag felgyújtásában való részessége ügyében, 1933 április-májusáig egészében véve védelmébe vette a nemzetiszocialisták eljárásait: „A nemzeti szocialistáknak igazuk van. Ha nem állnak az ügyek élére olyan forradalmi lendülettel, amilyent a nagy ügyek követelnek, akkor Németországot semmi sem fogja föltartóztatni az elbalseviziálódástól. Németországban tarthatatlanná vált a helyzet, parlamentarisztikus úton nem lehetett kormányozni...”²⁸⁷ Konzervatív magyar köröknek ilyen – a fentiek szerint Erdélyben is kimutatható – pozitív vélekedése a nemzetiszocialisták hatalomrajutásáról több okra vezethető vissza. Ezek közül maga a kommunistaelenesség is sokrétű motiváció

282 Zsidózás. BL, 1933.III.2., 5.; Megkérdezzük Paál Árpádot. BL, 1933.IV.21., 1.

283 Más Hitler és más a németiség. BL, 1933.IV.3., 1.; Kacsó Sándor: Csillapodjék le a láz. BL, 1933.IV.8., 1.

284 A kolozsvári német konzul magyarázatát idézi Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 428.

285 Hitler kilátásai. KÚ, 1933.II.1., 1.; A német *nemzeti forradalom* mérlege. KÚ, 1933.III.15., 6.

286 A német *nemzeti forradalom* mérlege. Uo. 6.

287 Új élet a romokon? KÚ, 1933.III.2., 1.

volt. Összetevői között ott volt a hagyományos félelem a vagyonekborzástól és a társadalmi fölfordulástól, de az ellenszenv is a tanácsköztársaságban játszott szerepük miatt, aminek végül a béketárgyalások katasztrofális kimenetele lett az eredménye. A legfontosabb oka viszont a konzervatívok érdeklődésének a nemzetiszocialista uralom iránt annak tudata volt, hogy Németország „merészebben kacérkodik minden revans-mozgalommal, mint a háború utáni korszakban bármikor.”²⁸⁸ Ezekről a „kacérkodásokról” ugyan részletesebben nem ír a lap, mégis úgy tűnik, bennük találhatjuk meg kezdeti visszafogott reagálása és az utóbb idézetek közti eltérés okát. (Egy kis meggyőző munkát Paál Árpád részéről is föltételezhetünk, hiszen ő gyakori kolozsvári tartózkodásai alatt egykori munkahelyét időnként fölkereste.) A lap szerkesztőségének azonban nem sok idő kellett ahhoz, hogy fölismerje a nemzetiszocialista eszmék és a kisebbségi lét összeférhetetlenségét. Ez már 1933 márciusának második felétől kezdve lassú változást hozott a náciizmus megítélésébe; ehhez bizonyára a németországi tartós terrortól érkező hírek is hozzájárultak. Most már több írás is a kisebbségekre nézve „veszélyesnek” ismerte föl a *hitlerizmust*, mert az sem politikai ellenfelet, sem nemzeti vagy más kisebbséget nem tűr maga mellett. Az a megjegyzés viszont, hogy a nemzetiszocializmus Németország számára azért mégis jó lehet, az újság ambivalens magatartását mutatja.²⁸⁹ A *Keleti Újság* vezércikke ugyanakkor elítélte a zsidók elleni (április 1-jei) bojkottot és a májusi könyvégetéseket. Úgy tűnik, ekkor már fölismerte, hogy a nemzetiszocialisták tettei között nem tehet különbséget, egyeseket jóváhagyva, másokat pedig elítélve.²⁹⁰ Ezt a nem mindig egyértelmű magatartást a Harmadik Birodalomban történt eseményekkel szemben a következő évek folyamán végig megőrizte a *Keleti Újság*, de azt is lehet mondani, hogy csökkent az érdeklődése irántuk. Véleménynyilvánításai azonban azért jelentősek, mert hivatalos pártlap lévén, azok kis korrekcióval a párt fő irányvonalaként értelmezhetők.

A pártlap bizonytalankodó magatartásához hasonló jellemezte kolozsvári vetélytársának, a Bánffy Miklós gróf érdekeltségi köréhez tartozó *Ellenzék*nek az állásfoglalásait is, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi egyszer elfoglalt pozícióját 1939-ig lényeges változás nélkül megtartotta. E lap képviselte a német konzul által fölpanaszolt visszafogottságot. Az *Ellenzék* pusztán a hírügynökségek információit terjesztette értékelések és kommentárok nélkül. Ha Németország új urai intézkedéseire kivételesen személyes véleményt is fűzött, ügyelt arra, hogy egy bíráló jellegű állásfoglalásra gyorsan egy pozitív értelmű következzen. Miután például egy vezércikkben élesen elítélte a zsidóellenes bojkottot, két hét múlva megdicsérte a Birodalom „egészséges alapelveken” nyugvó művészetpolitikáját.²⁹¹

A *Brassói Lapok* feltétlen és egyértelmű állásfoglalásához hasonlót találunk e kérdésben a határmenti Nagyváradon megjelenő *Erdélyi Lapok*ban, csak ellenkező előjellel. Ez volt a magyar kisebbségnek az egyetlen lapja, melyben a nemzetiszocialista hatalomátvétel és uralom kizárólag pozitív megítélést kapott. 1933. február 1-i vezércikkében Paál két indokkal támasztotta alá, miért üdvözlendő a hatalomátvétel: egyrészt az eseményt a *demokráciához való visszatérésnek* nevezte, mert általa „az aránylag legnagyobb és legtömegesebb belpolitikai nép-erő”²⁹² jutott hatalomra, másrészt a remény miatt, hogy ez az erő „szembenállást fog [...]

288 Játék a tűzzel. KÚ, 1933.II.23., 1.

289 Politikai divatok. KÚ, 1933.III.16., 1.

290 Bolond világ. KÚ, 1933.III.29., 1.; Hegedüs Nándor: Válasz egy levélre. KÚ, 1933.IV.28., 1.; Utunk a régi. KÚ, 1933.V.7., 1.; Jakab György: Elhamvadt tüzek margójára. KÚ, 1933.V.17., 5.

291 A német válság kisebbségi szempontból. Ell., 1933.IV.2., 2.; A nemzeti szocialista Németország művészetpolitikája. Ell., 1933.IV.19., 2.

292 Paál Árpád: Hitler a hatalomban. Világjelentősége van a német belpolitikai fordulatnak. EL, 1933.II.1., 1.

kifejteni a békeszerződéseknek egyoldalú hatalmi rendszere ellen”. Cikkében Paál utalt az NSDAP katolicizmusellenességére, ami a katolikus *Erdélyi Lapok* számára természetesen fontos problémát jelentett. Szerinte „bár a katolikus világnézet több elvi szempontból ellenfélként tekinti Hitleréket, [a német katolikusok pártja – H. Sz. F.] mégis legalább passzív tűréssel segíteni fogja az ő kormányzásukat”.²⁹³ Hitler pártja ugyanis bolsevizmusellenes és végülis a kormányzati formában ellenőrizhető. Sulyok István, a lap kolozsvári szerkesztője nem sokkal ez után arról a „lelki és jogi szolgaságról” elmélkedett, „amelybe az új európai rend gyógyíthatatlan tökéletlenségei a kisebbséggé deklasszált népeket taszították”.²⁹⁴ Hogy Sulyok honnan várta e halálraítélt (hiszen *gyógyíthatatlan*) rendszer *tökéletlenségeinek* eltávolítását, azt olvasóival indirekt módon közölte: „elmélkedésünk teljesen független attól, hogy a nemzeti szocializmus kérdése adja most az aktualitást hozzá”.²⁹⁵ – állította. Lehet, hogy a cenzort meg tudta így tévesztetni, olvasói azonban világosan megértették, hogy a címben írt „államtalan nemzet” kifejezés saját kisebbségi létükre vonatkozik. Cikkének üzenete tehát az volt, hogy a nemzetiszocializmustól lehet kiutat várni a kisebbségi helyzetből. Meggondolandó itt a nemzetiszocialista disszimilációs elmélet szerepe is. Hitler 1933. május 17-i beszédét, melyben elutasította az asszimilációt és a különböző nemzetiségi csoportok elválasztása mellett foglalt állást, Európaszerte egyetértő visszhang fogadta.²⁹⁶ Paál is megerősítve érezte magát általa a legkésőbb 1928-29-től képviselt nézeteiben a magyarok és a románok helyi adminisztratív és ideológiai szétválasztásáról. Sőt, ezt az elképzelést Jakabffyval folytatott 1933-as őszi vitájában a zsidókra is alkalmazni kezdte, hiszen a disszimilációból valószínűleg adódó gazdasági következmények olyan fontosak voltak számára, hogy például „a nemzetiszocialista ideológia fajpolitikai dimenzióiról”²⁹⁷ nem is akart tárgyalni. Ez neki azért sem volt tárgyalási téma, mert a *zsidókérdést* ekkor már – mint fentebb láttuk – maga is *fajkérdésnek* tekintette.

A Paál-hagyatékban fennmaradt írások ugyanakkor azt is valószínűsítik, hogy nemcsak Paál környezete, de a Magyar Párt vezetősége számára is világosak voltak a nemzetiszocialista külpolitika vélt következményei saját kisebbségi helyzetükre. 1933 őszén Paál elhatározta, hogy nem támogatja lapjában a párt listáján képviselőjelöltként szereplő Hegedüs Nándort. Egy, a párt elnökéhez ez ügyben intézett levelében megindokolja álláspontját. Anélkül, hogy utalna a saját lapja és a Hegedüsé (*Nagyvárad*) közti rivális helyzetre, akadályként az utóbbi ’zsidóságát’ említi, és kijelenti, hogy „az Erdélyi Lapok főszerkesztői pozíciójában nekem kötelességeim vannak, hogy a lap keresztény magyar irányát következetesen fönntartsam. Ezzel a keresztény magyar iránnyal ellenkezik, hogy mi egy nemkeresztény ember képviselő-sége mellett szószólók és kortések tudjunk lenni.”²⁹⁸ E sorokban a két világháború közti erdélyi magyar antiszemitizmus katolikus gyökereire is fény derül. Végülis a katolikus Paál azt

293 Uo. I. még: Paál Árpád: Kapitalizmus, bolsevizmus, kereszténység. EL, 1933.III.3., 1-2.

294 (S.): Államtalan nemzet. EL, 1933.IV.28., 1-2. A rövidítés Sulyok Istvánt rejti. Fejtegetései olyan szöveggörnyezetben jelentek meg, amelyben a lap a német külpolitikai törekvéseket ilyen címmel ismertette: A német kancellár hadat üzent a békeszerződéseknek. EL, 1933.II.14., 3.

295 Államtalan nemzet. EL, 1933.IV.28., 1-2.

296 Bamberger – Stemmann: *Nationalitätenkongreß* i. m. 249.

297 Uo. 250. (a disszimilációs-elmélet következményeinek összefüggésében)

298 PÁII IIRM MS 7651/423, a levél keltezésének dátuma: 1933.XI.19. Arra, hogy Bethlen György megkapta a levelet, egy másik levélből következtethetünk, amelyet Gyárfás írt Bethlennek. Ebben Gyárfás közli a pártelnökkel, hogy ő is (!) megkapta Paál 1933. november 19-i levelét. Ezek szerint mind Gyárfás, mind Bethlen számára ismertek voltak Paál fejtegetései és a „zsidókérdés” szellemi-politikai összefüggései, I. BGyII, Gyárfás levele Bethlenhez, 1933.XI.24.

feltételezte Hegedűsről, hogy lapjával a keresztényekével ellentétes zsidó érdekeket képvisel. Paál ezután következő gondolatai azért elsőrendű fontosságúak, mert magánjellegű bizonyítékai a reménynek, melyet a magyar kisebbség egy része a nemzetiszocializmusba vetett: „Éppen a legújabb idők fejleményei világossá teheték előttünk, hogy a magyarság érdekével a zsidóság érdeke nem egyezhetik. Homlokegyenest ellenkező kell, hogy legyen a viszonyunk a németek irányában. A zsidóknak legfőbb érdeke a németek leveretése; nekünk az, hogy a németek mostani erőfeszítései és szabadságküzdelmek sikerrel járjanak. Mi is csak a németek sikere nyomán remélhetünk olyan európai helyzetváltozást, mely a magyarság szétszaggatott állapotát is orvosolja, vagy enyhíti.”²⁹⁹

Úgy tűnik, hogy Bethlen György pártelnök nem fogadta el Paál érvelését, mert egyetlen – a nyilvánosság előtti – kijelentés sem ismert részéről, amely a náciizmus egészét vagy egyes elemeit, illetőleg Paál fenti gondolatmenetét jóváhagyta volna. Paál máskülönben levelének másolatát a gyulafehérvári és a nagyvárad katolikus püspökségnek is el akarta küldeni. Lapja így is cikkek hosszú sora által egy náci párti magatartás versenytárs nélküli magyar képviselőjévé nőtte ki magát. Nem zavarta különösebben, hogy véleménye miatt a magyar sajtóéletben meglehetősen elszigetelődött, mert ő is meg volt győződve arról, „hogy az erdélyi magyar keresztény közvélemény – az ügyvédek, orvosok, tanárok, tanítók, magánhivatalnokok, birtokosok és gazdálkodók, papok, kereskedők, iparosok, mérnökök, szóval a közvéleményt formáló intellektuális réteg egészen túlnyomóan nagy többsége – a legnagyobb érdeklődéssel és tagadhatatlan rokonszenvvel kísérte a német nemzeti törekvések feltörésének és győzelmének ügyét.”³⁰⁰ Az emberek igazi véleménye azonban nem tükröződik az újságokban – írja Sulyok, az előző idézet szerzője –, mert a magyar sajtó nagyrésze zsidó kézen van és ezért „életünk vagy halálunk nagy kérdésének lényegéig”³⁰¹ nem is jut el. Ebből a cikkből világosan kiderül, hogy a nemzetiszocialisták politikai céljainak a „német nemzeti törekvésekkel” való azonosítása volt az a módszer, amelyik a magyar kisebbség jobboldali és konzervatív tagjainak lehetővé tette a Harmadik Birodalom új urainak üdvözlését, tudniillik vezető politikusaik az egyenjogúságért az országon belül folytatott saját harcukat is az erdélyi magyarság „nemzeti jogai érvényesítésének” nevezték. Ezen a ponton jól megvilágítható a különbség a magyar kisebbség inkább liberális képviselői, valamint konzervatív szárnya között. A demokratikus beállítottságúak (Krenner, Ligeti) a magyaroknak (a kisebbségi szerződésben, meg a gyulafehérvári határozatokban) megígért jogok megvalósulását csak egy működő demokrácia keretei között tudták elképzelni. A jobboldali konzervatívoknak (Gyárfás, Paál, Sulyok) ezzel szemben az országban megélt másfél évtizedes tapasztalat után egyre kevesebb bizalmuk volt a demokráciában, mert az számukra olyan rendszernek mutatkozott, amelyben a politikai vagy etnikai többség a kisebbség felett messzeható jogokat birtokol. Ez a tapasztalat magyarázza azt is, hogy ez az újság elutasította azoknak az országoknak a politikai rendszerét (az Angliáét és a Franciaországot), amelyeket kisebbségi helyzete okának tartott, s mellett foglalt állást, amelytől helyzete változását remélte. A katolikus lap a Harmadik Birodalom melletti pártállását 1933-ban azzal is kimutatta, hogy átvette egy osztrák katolikus újságnak a Führer-elvről szóló írását, s ezt a magyaroknak utánzásra érdemesként mutatta be. A nemzetiszocialisták bojkottját a zsidók ellen az *Erdélyi Lapok* a zsidók németellenes hecceire adott válaszként

299 Uo.

300 „S.”: Olvasók és szavazók. EL 1933.III.11., 1-2.

301 Uo.

értelmezte, tagadta az antiszemita terrort és üdvözölte a zsidókkal szembeni disszimilációs politikát.³⁰²

A magyar kisebbség egy jobboldali konzervatív csoportja által létrehozott kapcsolat saját külpolitikai reményei és a nemzetiszocialista hataloméi között akkor lesz teljesen érthető, ha ezt a föltételezett viszonyt a korabeli Európa politikai összefüggéseibe helyezzük. Ehhez a képhez tartozik, hogy 1932–33-ban maga Anglia is rövid ideig az új, alig egy évtizedes status quo megváltoztatásának a gondolatával játszott a béke megőrzése érdekében, a csehszlovákiai magyarság egy része pedig már 1933-ban irredenta tüntetéseket rendezett.³⁰³ A korabeli Európában tehát a határok megváltoztathatóságának a gondolata semmilyen kirívó jelleget nem mutatott. A romániai magyarok részéről ennek ellenére egyetlen olyan gyűlés sem ismeretes, melyen ilyen célokat nyilvánosan javasoltak vagy támogattak volna. Sőt, egy egyébként ismeretlen szerző úgy vélte 1933 októberében, hogy a magyarok nem engedhetik meg maguknak, hogy olyan ideológiai tüntetést tartsanak, mint a szászok pár nappal korábban Szebenben. Ott pár ezren nemzetiszocialista programot fogadtak el.³⁰⁴ Ugyanakkor már itt kell utalnunk arra, hogy a Harmadik Birodalomról némely magyar körökben kialakított pozitív kép nem jelentette (mindig) a nemzetiszocialista ideológiával való egyetértést. A pozitív megítélést a birodalomtól remélt külpolitikai fejleményekre kell sok esetben visszavezetni, nem pedig szükségszerűen a birodalom világnézetének elfogadására.

Az *Erdélyi Fiatalok* reagálása a tárgyalt eseményre pusztán Hitler *Mein Kampf*-ja részleteinek kommentár nélküli bemutatásából állt.³⁰⁵ Láttuk, hogy önként vállalt ideológiamentessége miatt egyre többen váltak ki a mozgalomból. Egyikük, Demeter János³⁰⁶ 1933-ban egy brosurában bemutatta a magyar kisebbségnek a román szélsőjobboldali csoportok programját.³⁰⁷ „A fasizmus Németországban is néhány jelentéktelen lapocskával, néhány hangos sörházi szónokkal indult”³⁰⁸ – indokolta meg Demeter írásában, miért szükséges a romániai fasizmussal foglalkozni. Demeter azon kevesek közé tartozott, akik a fasizmus és a nemzetiszocializmus jelensége közé egyenlőségjelet tettek. A magyar sajtó általában különbséget tett e két ideológia között. Demeter arra is rámutatott, hogy a román fasiszta csoportok nemcsak antiszemiták voltak, hanem gyűlöletüket más kisebbségekre is kiterjesztették (pl. magyarokra, bolgárookra, ukránokra). Nemcsak uszítottak a kisebbségek ellen, hanem egész nyíltan hirdették az erőszakot, sőt föl is szólítottak gyakorlására.³⁰⁹ Védekezni kell az első pillanattól kezdve,

302 A mai fiatalok alkalmas és hivatott-e a vezetésre? EL, 1933.III.30., 9.; A bojkottnak két vége van; és: Uszító hadjárat Németország ellen. EL, 1933.III.29., 1. és 5.; A németországi ellenbojkott április elsején megindul. EL, 1933.IV.1., 5.; Paál Árpád: Új szó a zsidókérdésről. EL, 1933.IX.23., 1-2.; Paál Árpád: A fogalomzavar ellen. EL, 1933.IX.28., 1-2.; Paál Árpád: A genfi nagy vita. EL, 1933.X.8., 1.; Francia szabadkőművesség és német 'zsidóüldözés'. EL, 1933.XI.4., 6.

303 Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Galánta – Dunaszerdahely, 2002. 190.

304 Czinczár Miklós: Megrendezhetné-e a magyar kisebbség... Ell., 1933.X.8., 6.; a szászok gyűléséről („Sachsentag”) I. Gündisch: *Sachsen* i. m. 190-196.

305 Dr. Parádi Kálmán: Ahogy Hitler a nemzeti szocializmust látja. EF, 1933, 3. sz. 82-84.

306 L. önéletrajzát: *Századunk sodrában*. Bukarest, 1975.; ezenkívül Cseke – László (szerk.): *Erdélyi Fiatalok*, i. m. 14.

307 Demeter János: *A 'Harmadik Birodalom' Romániában. Mihez a román szélső-jobboldal a kisebbségeknek?* Cluj, 1933. 39.

308 Uo. 3.

309 Uo. 13-21., 26-28., 30-32., 36.; Demeter véleményével rokon gondolatokat mutatnak Jordáky Lajosnak, egy fiatal szociáldemokratának az 1933-as naplóbejegyzései is, l. 1933.II.10., IV.12. és V.5. (Jordáky Lajos Hagyatéka, a továbbiakban: JLII). Szintén a korabeli erdélyi magyar szociáldemokrata álláspont megvilágítása miatt érdemes: Lakatos István: *Emlékeim. I. Szemben az árral*. Marosvásárhely, 2006. 232-233., 249-251., 260.

amíg az lehetséges – sürgetett Demeter –, mert egy szép napon összafoghatnak a román fasiszták, s a kisebbségeknek tudniuk kell, mire számíthatnak győzelmük esetén.

Az eddig bemutatott sajtótermékek mellett inkább visszafogottságával tűnik ki a magyarajkú zsidó sajtó reagálása a nemzetiszocialista hatalomátvételre. Ennek az is oka lehetett, hogy már évek óta foglalkozott a különböző izmusokkal (fasizmus, nemzetiszocializmus, antiszemitizmus) és tudatában volt veszélyességüknek. Az 1933. januári eseményekkel foglalkozó vezércikkek úgy vélték, hogy Hitler már túljutott hatalmának csúcspontján, sőt, terveinek egy részét elődei már megvalósították, s kormánya egyébként is többségileg nem náciból áll (*Nagyvárad* *Napló*).³¹⁰ A másik nagyvárad, zsidónak tekintett újságban (*Nagyvárad*) Hegedüs Nándor a náci terrorral szembeni iszonyatának és félelmének adott hangot, de meg volt győződve arról, hogy egy háború esetén Németország az I. világháború győztes hatalmainak könnyű prédája lesz.³¹¹ A *Nagyvárad* *Napló*-ban Szilágyi András ismertette dicsőítőleg Demeter előbb tárgyalt röpiratát.³¹² Őva intette az *Erdélyi Lapok*-at, hogy hagyjon föl a fasizmus további népszerűsítésével, mert egy győzelem esetén az semmilyen különbséget sem fog tenni zsidók és magyarok között.

Összefoglalás

A magyar kisebbséget már a megelőző évtizedben bizonyos mértékig jellemző világnézeti sokféleség a '30-as évek elején még jobban kifejlődött. Új szervezetek keletkeztek, melyek pártokká való átalakulásáról az egység megőrzését szem előtt tartó politikusok felelősségük tudatában lemondtak. E tömörülések azonban (a '20-as évekhez viszonyítva) új politikai kínálatot és stratégiát képviseltek, vagyis egy-egy új *utat* a kisebbség számára. Elképzeléseik vagy a kisebbség egészére vonatkoztak, vagy egy részére (például évjáratára), vagy a többségi nemzetre. Az egyetemi ifjúság mozgalma (az Erdélyi Fiatalok csoport) kezdetben számottevő sikereket ért el, Makkai püspök önvizsgálatra buzdító fölhívása viszont kudarcot vallott, mert a politikai vezetésben semmi hajlandóság sem volt az önbírálatra, netán a társadalompolitikai munkára a kisebbség szociális és gazdasági problémáinak javítása érdekében. Az OMP igyekezett ugyan a parlamentben építő módon elvégezni a szakmai föladatokat, olyan messzeható stratégiákat azonban, mint a Krenner által kidolgozott hídfunkció a két nemzet között, kategorikusan elutasított. A kisebbség helyzetének és a magyar–román viszonyának a javítása érdekében ugyanis a pártnak kellett volna megtennie az első lépést. Csakhogy ő saját célja, az autonómia érdekében sem harcolt elég következetesen – nem utolsósorban Budapest tanácsára –, azt a gyanút ébresztve, hogy nem is gondolja komolyan. Holott éppen ezáltal jelezhetette volna világosan az integrációban való érdekeltségét (amennyiben az meglelt volna). Maguk az említett mozgalmak viszont – az ifjúságé, a Makkaié és a Krenneré – arra mutatnak, hogy a kisebbség egy-egy csoportja a helyes stratégiát egy építő, eredményes és a többségi nemzet felé közeledést mutató politikában és társadalmi munkában ismerte föl.

Az OMP vezetésében azonban nem volt fogékonyság ekkor egy ilyen stratégia iránt, sőt, a jobboldali és konzervatív beállítottságú *Erdélyi Lapok* életre hívása mintegy (a katolikus egyház segítségével létrejött) álcázott válaszként értelmezhető a fenti három próbálkozásra. A

310 Hitler a kapukon túl. NN, 1933.II.1., 1.

311 Mibe rohan be Németország? N, 1933.II.3., 1.

312 Szilágyi András: A fasiszta veszély. Szélszextet Demeter János szenzációs röpiratához. NN, 1933.XI.19., 5.

lap alapításához szükséges tőke háromnegyed év alatt történt összegyűjtése nem képzelhető el a konzervatív rétegek hathatós anyagi segítsége nélkül. Ez az újság biztosította a párt számára a kisebbség jobbszélének a támogatását, más szóval: elhárította leszakadásának veszélyét. Ugyanezt a balszéllel nem sikerült elérnie, de ez még előnyére is vált, mert az országban uralkodó nacionalista légkörben így elkerülhette – nem úgy, mint 1924-ben³¹³ – a kommunis-
tabaráság vádját.

A magyar kisebbség különböző csoportjainak a nemzetiszocializmushoz való viszonyát ideológiájuk határozta meg. Állásfoglalásuk skálája az osztályharcos megalapozottságú elutasítástól a demokratikus és humanista elvek motiválta elforduláson át a (részben tétovázva, részben egyértelműen kimondott) pozitív fogadtatásig terjedt. Egyes körök úgy vélték, hogy a náci ideológia bizonyos részei (vezérelv, elkülönítési politika) alkalmasak lehetnek a magyarság összetartásának és gazdasági helyzetének a javítására. A zsidók kizárása aztán a *Harmadik Birodalom* jóindulatának megnyeréséhez járult volna hozzá, ennek kedvező magyarságképe viszont ahhoz, hogy a nemzetközi politikában a háború utáni rend megváltoztatása szóba kerülhessen (vélte Paál is idézett levelében). Mindezt persze nemcsak egy túlzott szolgálatkészség magyarázza, hanem azok a kézzelfogható anyagi előnyök (munkahelyek) is, amelyeket a zsidóknak a magyar kisebbségből való kirekesztése ígért. Ennek indoklásakor az is szerepet kapott, hogy a zsidókat mindinkább a „bomlasztó” bolsevik és szabadkőműves eszmék hordozóinak kezdték tartani. Jóllehet a szélsőjobboldalnak ezeket a politikai stratégiáit csak a magyarok egy kis csoportja helyezte, a magyar zsidók egy része 1933-tól kezdve úgy érezte, hogy maga a magyar kisebbség hagyta cserben, támadt rá és szolgáltatta ki a román, majd a náci antiszemitizmusnak. Az ideológiai rétegződés a magyar kisebbség jellemző tulajdonsága maradt a második világháborút megelőző utolsó román törvénykezési időszak (1934–1937) alatt is.

313 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 55.

II. A nemzeti-liberális kormányzás ideje (1934–1937)

1. Általános helyzet

A fasiszta csoportok megerősödése, az ország tartós pénzügyi válsága, a Nemzeti Parasztpárton belüli bomlási jelenségek és a nemzeti liberálisok erős meggyőző munkájának eredményeképpen 1933 őszén a király elvesztette bizalmát a kormány képességeiben az ország ügyeinek rendben tartására. Ennek következtében Vaida-Voevod miniszterelnök 1933. november 12-én beadta lemondását.¹ Kormányalakítási megbízatást a liberálisok vezére, Ion C. Duca kapott. A december 20-ára kiírt választásoknak a minisztertanács szándéka szerint „rendben és szabadságban” kellett volna lezajlaniuk. Ehhez a Vasgárda betiltásának is hozzá kellett volna járulnia.²

A választások lebonyolítása a gyakorlatban mégis a megszokott módon történt. Sok választót megakadályoztak a szavazásban, erőszakot alkalmaztak és visszaélések is előfordultak.³ Az urnákat a nemzeti liberálisok állították fel és ellenőrizték, s így a választásokat is megnyerték (50,99%-kal). Megkapták tehát a *kormányzati bonust*, vagyis a fennmaradó mandátumok felét is. A maradékon a többi párt arányosan osztozott. A képviselőházban így a nemzeti liberálisoknak a mandátumok 78%-a jutott, a Nemzeti Parasztpártnak 13,92%-a, az OMP-nek 4,01%.⁴ Alig fejeződött be a szavazatok megszámlálása, a Vasgárda három tagja meggyilkolta Duca miniszterelnököt. Néhány napi átmeneti állapot után a király a szintén liberális párti Gheorghe Tătărescut nevezte ki új miniszterelnökké. Az ő kormányzásának négy évét (1934–1937) belpolitikailag az állandó gazdasági problémák meg a növekvő nacionalizmus és antiszemitizmus jellemezte, a külpolitikában pedig Olasz- és Németország befolyásának növekedése, valamint a spanyol polgárháború kitörése (1936). Ezek az események természetesen hatással voltak az ország belpolitikai vitáira.⁵

A feszült ideológiai légkörben Románia kisebbségei mind a vezető politikusok, mind a többségi nemzet nyilvánossága számára bűnbakként szolgáltak. Őket tették felelőssé az egyetemet végzett románok munkanélküliségéért, de általában az ország pénzügyi nyomoráért is. A felelősök keresése a zsidók, a németek és a magyarok ellen egyaránt irányuló xenofób

1 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 144-146.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 266-271.

2 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 152.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 278-280.

3 Az OMP tagozatainak jelentései, ASCJ, Fond 1283 (Partidul Maghiar), 6/1926-37, f. 476-478. (a Bihar megyei tagozat jelentése). L. még Constantin Argetoianu 1933. őszi feljegyzéseit a politikai hangulatról, Duca kinevezéséről és a választási csalásokról: A holnapi nemzedékeknek. Emlékek a tegnapiak életéből. In: Horváth Andor (Szerk.): *Tanúskodni jöttem*. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból. Kolozsvár, 2003. 126-218., főleg: 171-173.

4 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 154-158.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 280. A román választási törvény és a választások általános lebonyolításának kritikáját nyújtja Hegedüs Nándor cikke: A kisebbségek politikai jogegyenlőségének elbukása a választáson. MK, 1934, 3-4. sz., 73-78.; 5. sz., 129-135.; 6. sz. 165-172. Újraközölve: Hegedüs Nándor: *Magyarok a román parlamentben. Cikk, parlamenti felszólalások 1929-1938*. Nagyvárad, 2005. 202-232.

5 Részletesebben: Maner: *Parlamentarismus* i. m. 165-248.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 275-327.

indulatokat váltott ki. Ebben a keresésben különösen kitűntek az ún. *fiatal generáció*, valamint a (tulajdonképpen 1933 óta betiltott) *Vasgárda* fanatizált tagjai. Mindennek következtében a román többségnek az ország nemzeti kisebbségeihez való viszonya több síkon is megváltozott: az ellenük irányuló hivatalos kormányzati tervek keményebbek, a tényleges intézkedések szigorúbbak és az ellenük agitáló sajtó hangja agresszívebbé változott. Az országban uralkodó ellenséges hangulatban néha fizikai erőszaknak is ki voltak téve.

A kormány válasza Duca meggyilkolására először az volt, hogy az ország kilenc városában kivételes állapotot hirdettek ki. Nagy részük zsidó vagy magyar többségű volt (pl.: Kolozsvár, Jászvásár, Temesvár, Csernovic, Nagyvárad).⁶ Minden itt megjelenő sajtóterméket, illetőleg kiadványt szigorú cenzúrának vetettek alá. A kisebbségek nyelvén megjelenőket az a megszorítás is sújtotta, hogy a helyneveket nem írhatták le saját nyelvükön, csak román(osított) formájukban. Ez még az újságok nevére is vonatkozott, s ezért 1935–1936-ban többnek nevet kellett változtatnia. A kormánynak és az ellenzéknek a kisebbségek ellen irányuló nem hivatalos politikai programjaként foghatók fel azok a majdnem évente megismétlődő próbálkozásaik, hogy az utóbbiak munkapiaci részesedését csökkentsék. A román politikusok így módon saját hasznukra igyekeztek kihasználni a nacionalista és idegengyűlölő hangulatot. 1934. július 16-án elfogadták a „nemzeti munka védelméről” szóló törvényt. Ez kimondta, hogy minden vállalat alkalmazottai 80%-ának „románnak” kell lennie.⁷ Gyárfás Elemér kérdésére ugyan Nicolae Teodorescu ipari és kereskedelmi miniszter kijelentette, hogy román *állampolgárokról* van benne szó, helyi visszaélések azonban lehetségesek voltak, s vidéki ellenőrző szervek meg is büntettek olyan cégeket, melyek nem kellő arányban foglalkoztattak román *nemzetiségű*eket.⁸ Ennek a törvénynek a párja az ellenzék oldalán Vaida-Voevod *Numerus Valachicus*-mozgalma volt, amely szintén etnikai számarányt akart a vállalatoknak előírni. Vaida-Voevod 1935-ben kivált a Parasztpártból, és az általa újonnan alapított *Román Frontot* ezzel a programponntal akarta népszerűsíteni.⁹ Végül nem sokkal a kormányzási ciklus lejárta előtt, 1937 szeptemberében az akkori ipari és kereskedelmi miniszter, Valeriu Pop 72 erdélyi és bukovinai vállalathoz intézett – tulajdonképpen titkosként kezelendőnek jelzett – körlevelében az igazgatóktól azt kívánta, hogy október 1-jéig szak- és technikai személyzetük 50%-a, szakképzetlen munkásaiknak pedig 75%-a román nemzetiségűekből álljon. Az ellenkező esetre az állami megrendelések elmaradását és büntetéseket helyezett kilátásba.¹⁰

Magas rangú politikusok ezeket a rendeleteket nyilvános gyűléseken kisebbségellenes kijelentésekkel kommentálták. Például a nem románok eltávolítását követelték a közigazgatásból (O. Goga), vagy *történelmi jóvátételt* az erdélyi románok számára (Tătărescu miniszterelnök).¹¹ Ez utóbbi követelés 1934. május 2-án hangzott el egy Kolozsváron tartott, de az egész országhoz szóló beszédben. Ebben a miniszterelnök a napnál világosabban fogalmazott: ez a *jóvátétel* mindaddig cél marad „a gazdasági, a szociális és a kulturális élet minden ágában, míg e tartomány román eleme fölemelkedik mind e három irányban arra a fokra, amelyet egy

6 Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 283. 1930-ban Kolozsvár lakosságának 47%-a volt magyar, Temesvárnak egy harmada német és egy harmada magyar, Nagyvárad lakosságának 50%-a magyar volt.

7 Iltis: *Rumänisierung* i. m. 230.; Maner: *Parlamentarismus* i. m. 391-407.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 288.

8 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 149.

9 Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 302-304.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 152.

10 MOL K 63-251-1939-27/4, II. rész, 80. f., 87. f.

11 Imigyen szólta Goga Aradon. Ell., 1934.IV. 17., 3.; Tatarescu nagy beszédet mondott Kolozsváron. KÚ, 1934.V. 3., 1-2.; Goga kirohant. A kisebbségeknek a vállalatokból, közüzemekből való kiszorításáról. KÚ, 1934.III. 4., 1.

nemzetállam többségi elemének bírnia kell”.¹² Aligha létezik még egy politikusi állásfoglalás, mely a román nemzetépítő folyamatnak a nemzetállam vélt kiteljesítése utáni célját és programját ilyen nyíltan és támadóan hirdetné meg. Ugyanezt az álláspontot képviselte néhány hónappal később Constantin Anghelescu tanügyminiszter, amikor a román tanulóknak a kisebbségekhez viszonyított alacsony számáról beszélt, s attól tartott, hogy „jobbágyok leszünk saját hazánkban”.¹³ A román nemzetiségű munkások és alkalmazottak számának növelése azt a célt szolgálta, hogy egy minél szélesebb román középréteg létrehozása által megváltozzék az új országrészekben a kisebbségek által meghatározott városkép. A kisebbségekhez tartozó alkalmazottak ezreinek az állami szolgálatból való elbocsátása 1933–1934-ben azt is célozta, hogy elszegényedésükkel meggyorsuljon asszimilációjuk. Az az ürügy, hogy nem bírják az államnyelvet, túl átlátszó volt az érintettek számára, hiszen az 1920-as években már vizsgát kellett tenniük román nyelvismeretből, de egyébként is munkájuk ellen 1918 óta nem volt kifogás. A magyar sajtó ismételten tudósított – néha panaszos, világvégi hangulatú írásokban – a postai és vasúti alkalmazottak elbocsátásáról csakúgy, mint a pártvezetőség próbálkozásairól, hogy személyes közbenjárások által az illetékes helyeken legalább a végrehajtás elhalasztását érje el.¹⁴ A magyar követség is beszámolt a budapesti Külügyminisztériumnak 1934 végén magyar postai és vasúti munkásoknak a regátba való áthelyezéséről mint asszimilációs intézkedésről; azokat ugyanis, akik románnak vallották magukat, nem helyezték át.¹⁵

Megtörténhetett volna, hogy ez a kisebbségellenes beállítottság, amely a most tárgyalt intézkedések formájában nyilvánult meg, csupán egy kisszámú értelmiségi és politikai csoport programjaként létezett, s ennek a szélesebb néprétegekre gyakorolt befolyásával nem nagyon kellett számolni. A valóságban azonban pont fordított volt a helyzet: Ők csupán a jéghegy csúcsát képezték, vagyis pusztán a nyilvánosság látókörébe került képviselői voltak egy olyan általános hangulatnak,¹⁶ amelynek a román sajtó részben kifejezője, részben azonban maga is gerjesztője volt. Rámutattunk már a Stelian Popescu (az *Universul* c. napilap igazgatója) által 1932 után szervezett nacionalista tüntetésekre. Itt most Pamfil Șeicaru újságírónak a *Curentul* című lapban 1934-ben megjelent kérdőívét mutatjuk be. A legfontosabb kérdés úgy hangzott, nem gondolják-e az olvasók, hogy a kisebbségek a román lakosságot háttérbe szorítják, s ha igen, milyen intézkedéseket kellene ez ellen fogantatni.¹⁷ Az erre a manipulált kérdésre

12 Tatarescu nagy beszédet mondott Kolozsváron. KÚ, 1934.V.3., 1-2.

13 Anghelescu erdélyi szemleútján minden nyilatkozatát a kisebbségek ellen irányította. KÚ, 1934.VIII.29., 5.

14 Megrázó felhívással... Ell., 1934.III.4., 2.; Tömegesen leváltják a magyar vasutasokat az erdélyi vonalakról. KÚ, 1934.V.13., 1.; Kétszáz kisebbségi, főképp magyar postamestert fosztanak meg állásaiktól. Nyugdíjat nem kapnak. KÚ, 1934.VI.6., 4.; Mi lesz velünk? Kisebbségi még postai kihordó sem lehet. BL, 1935.II.1., 5.; Elmozdítottak állásból 12 kisebbségi közjegyzőt. BL, 1936.II.26., 8.; Ülést tartott a Magyar Párt elnöki tanácsa. Ell., 1934.V.10., 2.; 1. még az OMP Intézőbizottsága 1934.XI.13-i ülése jegyzőkönyvét: György (szerk.): *Iratok* i. m. 172-183.

15 MOL K67-14-181, 185-187. f.

16 Sokatmondó az angol történész Macartney jellemzése 1937-ben: „In 1914, Transylvania was ruled by and for the Magyars, without and largely against the Roumanians, with the Saxons occupying a sort of middle position. Today it is ruled by and for the Roumanians, against the Magyars, with the Germans still in the middle – culturally better off, socially and economically worse off. Where the Magyars formerly had the political power, the Roumanians have it today. Instead the Magyars and a few German officials, and no Roumanian, there will soon be Roumanian, a few German, and no Magyars. Instead of a State-supported Magyar education, with struggling Roumanian and German schools, there is now State-supported Roumanian education, while the Magyars (and the Germans again) have to struggle to keep their schools in existence. Where Magyar industry and agriculture got easy credits, Roumanians get them now; and so on and so on.” C. A. Macartney: *Hungary and her successors*. London, 1937. 348.

17 Százhatvanezer kérdőívet küldött ki a *Curentul* kisebbségellenes ankétjára. KÚ, 1934.III.23., 5.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 144.

adott, és a következő hónapok folyamán az újságban közzétett olvasói válaszok alaphangja természetesen megfelelt az elvárásoknak, s alapul szolgáltak a politikusoknak az általuk amúgy is követelt rendeletek meghozatalára és életbe léptetésére. Hasonlóan aktív, s a román nyilvánosságban mind jelenvalóbb tényezőként szerepeltek az akadémiai körök xenofób tagjai. Ők antiszemita és nacionalista szövegeket hangoztattak, s egy állítólagos *román jelleg* létezését állították (Eliade, Cioran, Ionescu stb.). Vonzódásuk az autoritárius, diktatórikus és fasiszta rendszerekhez vagy csoportokhoz (pl. a Vaszgárdához) 1935–1936-ban már nem volt újdonság. A később vallásfilozófusként híressé vált Mircea Eliade például 1937-ben a *Totul pentru țara* („Mindent a hazáért”, a Vaszgárda fedőneve) nevű párt képviselője akart lenni. Újabb fejlemény volt viszont, hogy a nacionalista, idegengyűlölő és antiszemita elképzelések mind szélesebb értelmiségi körökben szereztek híveket maguknak.¹⁸ E rétegek tagjai a tárgyalt időszakban egyre bizalmatlanabban viszonyultak a magyarsághoz, bár őket a zsidóknál kevésbé veszélyeseknek ítélték. A drámaíró Camil Petrescu szerint a magyarok viszonylag jól körülhatárolható területen élnek, s ezért elszigetelésük és kirekesztésük is könnyebben megoldható.¹⁹ Mircea Eliade 1935-ben már bukaresti egyetemi tanárként biztos a kisebbségek feletti győzelemben: „Túl sok döntési kompetenciájú helyet foglalnak el a kisebbségek? A konkurenciában megelőzzük őket, önerőből, ha szükséges adminisztratív törvényekkel...”²⁰ Eliade ekkori viszonylag visszafogott álláspontja tehát a kisebbségeket még csak versenyben akarta háttérbe szorítani, esetleg – szükség esetén – törvényekkel diszkriminálni, de nem azonnal elbocsátani. A Vaszgárdához fűződő kapcsolatai megerősödésével párhuzamosan azonban álláspontja is radikalizálódott. A *vak pilóták* című cikkében országa politikusainak szemére hányja, hogy semmit sem tettek az *idegenek* ellen a háború befejezése óta,²¹ hanem csak túrték az ország nagy területeinek, például Erdélynek a magyarok és a zsidók általi eluralását, szemet hunytak a máramarosi és bukovinai erdőknek a zsidók és a(z állítólag egységes csoportot képező) magyarok általi fölvásárlása fölött, a rutének és a bolgárok pedig véleménye szerint előzőnlőtték az országot északtól délig. A legnagyobb ellenségnek Eliade mégis a zsidókat tartotta, mert ők a háború óta állítólag Máramaros és Bukovina minden falvát megszállták, és Besszarábia városaiban a többséget alkották. Számára az *idegenek* konkrét veszélyek kiindulópontjai voltak, végül is az alkoholizmust az országba a zsidók, a szifiliszt az osztrákok hozták be. Ennek az idegen hatásnak és konkrét fenyegetésnek a következménye a román nemzet halála. A jobboldali *Vremea*-ban megjelent cikkét Eliade néhány hónappal a királyi diktatúra bevezetése előtt ezekkel a szavakkal zárta: „Ha valaha is volt egy jó ötletnek egy nemzet számára halálos kimenetele – akkor Románia számára ez az ötlet a demokrácia”.²²

Eliade aforizmaszerű megállapítása paradox szellemességéből meríti hatását, Cioran rasszista kliséiben már csak a cinizmus játszik túllícitálhatatlan szerepet. Számára a magyarok Ázsiából benyomult nomádok és semmirevalók, akik Európába csak asszonyaikat és siránkozó, egyhangú zenéjüket hozták; a zsidókat minden „egészséges nemzettestnek” ki kell vetnie

18 Volovici: *Nationalist ideology* i. m. 178.; l. még az író Mihail Sebastian naplójegyzéseit néhány kollégája magatartásáról: *Jurnal*, 1935.III.30.; 1936.VI.25.; 1936.IX.25.; 1936.X.11.; 1936.XII.16.; 1937.I.15.; 1937.III.2.; 1938.VIII.22.

19 Sebastian: *Jurnal* i. m. 1936.VI.26.

20 Volovici: *Nationalist ideology* i. m. 122.

21 Mircea Eliade: *Piloții orbi*, in: Scurtu, *Minoritățile naționale* i. m. 447–452.; Volovici: *Nationalist ideology*, i. m. 123.

22 Eliade: *Piloții orbi*. In: Scurtu: *Minoritățile* i. m. 451.

magából, már csak azért is, mert szemtelenül elárasztották a román városokat; s végül a cigányok a természetből is kidasztott lények.²³

Vezető politikusok, újságírók és szellemi emberek ilyen és hasonló nacionalista és idegen- gyűlölő kijelentései természetesen nyomot hagytak a többség és a kisebbségek kapcsolatain is. Minthogy az országban a politika és a nemzeti lét kérdéseiről ebben az évtizedben folyó eszmecserekből lassan éppen ezek a személyek váltak iránymutató tényezőkké, gondolataik hatása a társadalom belső békéjére és a kisebbségek politikai állásfoglalására meghatározó volt.²⁴ A kisebbségek számára ugyanakkor egészen mindegy, sőt közömbös volt, hogy ezeknek az agitációknak és hangulatkeltéseknek a román társadalmi és politikai élet belső jellemzőiben rejtett a kiváltó oka, lett legyen az – mint a fiatal generáció vagy a politikai elit esetében – (román) nemzeti elkétség vagy éppen népi megbélyegzettség. De az sem érdekelte őket különösebben, hogy valójában egy fiatal állam modernizálásáról (és az azzal járó negatív visszahatásokról), valamint nemzeti identitásának a kríziséről volt szó. Ez utóbbi abban állt, hogy politikai vezetőrétegének minden erősködése ellenére sem volt nemzetállam, s a kisebbségi kérdés kezelésében teljesen hiányzott a tapasztalat.²⁵ Tizedrangúnak tűnt számukra az is, hogy a nemzeti liberálisok jelszavaikkal az ország politikai és gazdasági válsághelyzetéről akarták a figyelmet elterelni, s ugyanakkor a Parasztpárt és a nacionalista szélsőségesek vitorláiból a szelet kifogni.²⁶ A kisebbségeket saját életük problémái érdekelték elsősorban: fölpanaszolták munkahelyeik elvesztését, iskoláik bezárását vagy cégtáblaik súlyos megadóztatását azzal az indoklással, hogy „idegen nyelvű” feliratok olyan helységekből, ahol a lakosságnak gyakran 50–95%-át tették ki. A legnagyobb nemzeti kisebbségek (magyarok, németek, ukránok) válasza mindekre az itt vizsgált időszakban – a többség most bemutatott magatartásától, ha nem is kizárólagosan, de alapvető módon befolyásolva – politikai és ideológiai radikalizálódásuk volt. Ennek okai között ugyan az európai külpolitika összefüggései is szerepeltek, a román államtól való elfordulásukat azonban nemcsak a belföldi gazdasági nehézségek fokozták, hanem a többségi politikusok és szellemi vezetők velük szemben tanúsított elutasító magatartása is. Így például az ukránok egy részében irredenta elképzelések keletkeztek, miután a kormány 1933-ban eltörölte korábbi engedményeit a tanügy és az egyesülési élet vonatkozásában. Duca meggyilkolása után az egész lakosságot amúgy is a kihirdetett ostromállapot ürügyével egyre fokozódó hatósági önkény kínozták.²⁷ Ehhez járult, hogy Ion Nistor kisebbségügyi államtitkár helyettes ahelyett, hogy harcolt volna jogaikért, igazolta a kisebbségek elleni diszkriminációs intézkedéseket.²⁸ Érvelése szerint Bukovinában valójában elukránosodott románokról van szó, Erdélyben viszont a székelyek esetében elma-

23 Az idézeteket Cioran egy 1936-os könyvéből vette William Totok: *Die Generation von Mircea Eliade im Bann des rumänischen Faschismus. Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 1995, I. sz. 42-55., főleg: 47. Jobboldali román lapok még évekkel később is hasonló kifejezéseket használtak a kisebbségekkel kapcsolatban, l. Paál egyik feljegyzését: *Romániai erjedések. 1939.III.27. PÁII IIRM, MS 7651/275*, 8.

24 Volovici: *Nationalist ideology* i. m. 191-193.

25 A különböző értelmezési kísérletek: Maner: *Parlamentarismus* i. m. 391-406.; Sorin Antohi: Cioran és a román stigma. Az identitás radikális meghatározásai. *Replika*, 2000, 41-42. sz. 195-216.; Matei Călinescu: Hogyan lehet valaki az, ami? A román és a francia Cioran olvasva. *Holmi*, 1999, 10. sz. 1225-1241.; Bogdán László: Az elkétségkörnyék és következményei (Cioran-napló). *Látó*, 1992, 5. sz. 8-16.; Bernd Mattheus: Sein Leben verunstalten. Émile Cioran, die Eiserne Garde und die Versuchung des Faschismus. *Lettre Internationales*, Winter 2000. 96-103.

26 Ez Heinen magyarázata: *Legion* i. m. 261-271.

27 Hausleitner: *Rumänisierung* i. m. 272.

28 Uo.

gyarosodott románokról. Az ukrán fiatalok irredentizmusához végül is az integráció hiányzó lehetőségei vezettek – az asszimiláció természetesen nem szerepelt ilyenként a nemzeti öntudatot érzők között. Románia németjeinek hasonló kérdésekkel kellett megküzdeniük. Az a mód, ahogyan őket az általuk dominált városok nyilvános életéből kiszorították, állami vállalatokból tömegesen elbocsátották, kulturális lehetőségeiket megnyirbálták, semmiben sem maradt a más kisebbségeket érintő intézkedések mögött.²⁹ A hátrányos megkülönböztetések a németek azon részének adtak ösztönzést, akik a nemzetiszocializmus és népközösség-ideológiája iránt amúgy is fogékonyak voltak.

A többségi nemzet nyilvánosságában folyó viták a nemzetről, a zsidókról, valamint a kisebbségek helyzetéről és az ország gazdaságában, társadalmában és kultúrájában játszott szerepéről Románia magyarságát is helyzetátértékelésre készítették.³⁰ Tisztában volt azzal, hogy a románok bizonyos (például gazdasági, kulturális és szociális) területeken visszamaradottságban élnek, de tiltakozott az ellen, hogy az ország vezetése erőszakos és egyoldalúan a kisebbségeket diszkrimináló intézkedésekkel igyekszik a közte és a románok közt létező és történetileg kialakult különbségeket fölszámolni.³¹ Korán fölismerte, hogy a zsidóellenes érzelmek csupán egy olyan átfogó idegengyűlölet részét képezik, amely rá is vonatkozik, az ő háttérbe szorítását és kirekesztését is szorgalmazza. A kisebbségi sajtót fölháborították a hivatalos politikai fejlemények, de nem tévesztette szem elől az azon kívüli történeteket sem, így a Vaszgárda tevékenységét (ismertették például Codreanu könyvét), vagy a hozzá közel álló értelmiségiek (Eliade, Crainic) nyilvános szereplését.³² Mindennek eredményeképpen sok magyarban az a meggyőződés alakult ki, hogy nem szívesen látott tagjai az új államnak. Ennek folyamánya részükről is egy mind erősebb elidegenedés volt a román államtól, azonban egyelőre csupán elméleti szinten, vagyis a mindennapok gyakorlatában következmények nélkül. Éppen ezért érdemel figyelmet az a körlevél, melyben a gyulafehérvári rendőrpáncsnokság (1937. augusztus 11-én) afeletti fölháborodásának ad kifejezést, hogy a neki alárendelt egységek állandóan azt jelentik, hogy a magyarok részéről semmilyen „gyanús” viselkedést nem figyeltek meg. Ez egyszerűen lehetetlen – hangzik a vélemény és egyben a jövőre szóló utasítás –, hiszen köztudott, hogy „minden magyar intézmény, legyen az mezőgazdasági vagy sportegyesület, kulturális vagy egyházi, a magyar irredentizmus szolgálatában áll”.³³ Ez az irat egyértelmű dokumentuma a kisebbségekkel szembeni bizalmatlanságnak, ami a román sajtóban is irredentavádakban nyilvánult meg újból és újból. Ezeknek, már csak képtelenségük miatt is, ritkán volt közük a valósághoz.

Függetlenül a kisebbség által táplált illúzióktól és megélt csalódásoktól, a háború utáni határok kérdése, nevezetesen megváltoztatásuk lehetősége 1933 után nemzetközi szinten

29 Johann Böhm: *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933–1940*. Frankfurt, 1999. 119., 168–172., 223.

30 Paálnak már többször említett naplóbejegyzései mellett l.: Kovács Sándor – Molnár B. Lehel (szerk.): *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941*. Kolozsvár, 2001. (Pl. az 1934. májusi, augusztusi és szeptemberi bejegyzések).

31 A kormány Erdélyben. KÚ, 1934.V.4., 1.

32 Cseresnyés Sándor: Seregszemle a jobboldali fronton. Mi a programjuk a jobboldali alakulatoknak? BL, 1935.XI.4., 12.; Cseresnyés Sándor: Corneliu Z. Codreanu: Pentru Legionari. BL, 1936.X.8., 7.; Sulyok István: Az új csillag. In: *Magyar Lapok* (azelőtt *Erdélyi Lapok*), 1936.X.23., 1–2.; Nichifor Crainic szerint... KÚ, 1935.X.2., 5.; Szenczey László: A jobboldali román politika szellemi gyökerei. *Független Újság* (a továbbiakban: FÚ) 1935, 2. sz. 7. (Blagáról és a *Gând Românesc* c. folyóiratról.); Belpolitikai arcképek: A.C.Cuza. FÚ, 1936, 37. sz. 6.; Két esztendő távlatából. FÚ, 1937, 20. sz. 1.; A légionista arisztokrácia. FÚ, 1938, 4. sz. 4. (Mircea Eliade egyik – a Vaszgárdáról szóló – cikkének átvétele a *Vremeaból*).

33 ASCJ, Fond 209, 255/1937, 168. f. (utasítás Enyednek) és 14. f., 680/1937, 470. f. (utasítás Désre) és 6. f.

napirenden volt. Az ún. *Négyhatalmi egyezség* érdekében folytatott tárgyalásokon (1933-ban) még Nagy-Britannia számára is elfogadhatónak tűnt Európa politikai térképe megváltoztatásának a gondolata, csak a francia tiltakozás és Hitler hatalomra kerülése hatására távolodott el tőle.³⁴ A magyar kisebbség azonban továbbra is elkönyvelhetett olyan európai jelzéseket, amelyek arra mutattak, hogy a párizsi külvárosokban 1918–1920-ban a háború utánra elhatározott új rend semmiképpen sem érinthetetlen és örök. Ilyen események voltak: a Saar-vidék visszatérése a Birodalomba (1935) és Mussolininek Magyarország külpolitikai céljaival szimpatizáló kijelentései (1936). Ilyesmit még tíz évvel korábban sem tartott volna senki lehetségesnek. De volt még egy fejlemény, amely a magyarokat súlyosan érintette. Nevezetesen az, hogy 1936-ban román nacionalisták egy újságban a magyarokat egy ellenük irányuló, közös erővel elkövetendő „szent Bertalan-éjszakával” fenyegették meg. Az erőszakcselekményekben bővelkedő 1937-es választások idején aztán valóban több magyar vesztette életét.³⁵ A többségnek ez a fokozódó radikalizálódása korábban a zsidók ellen irányult. A magyarok számára viszont további indok volt a román állammal való szembenállásuk megerősödéséhez.

2. A fiatal elitek társadalomszervező elképzelései

2.1. A *Hitel* köre

1933 után az Erdélyi Fiatalok csoportja elvesztette jelentőségét több tagja kilépése, illetőleg kizárása következtében. Az alapító tagok ugyanakkor elkezdték hivatásuk gyakorlását is. Az új körülmények 1934-ben a lap névváltoztatásához vezettek. Ezután *A romániai új magyar nemzedék folyóirata* alcímen jelent meg. Ámde ez az új nemzedék már a társadalom nyilvánossága előtt tevékenykedett, s nem tartozott az *Erdélyi Fiatalok*hoz. Kimagasló képviselői Makkai László és Venczel József voltak. Az előbbi a sokat emlegetett református püspök 1914-ben született és egyetemi tanulmányainak befejezése előtt álló fia, az utóbbi az *Erdélyi Fiatalok* egykori, katolikus tagja. Kettejük együttműködésének eredménye egy felekezetek fölött álló folyóirat volt az ifjúság számára. Ebben szociológiai, szociográfiai és társadalompolitikai jellegű írásokat terveztek megjelentetni.³⁶ *Hitel*nek nevezték Széchenyi István művének címe után. Az első szám 1935. január 1-jén jelent meg. Programadó cikkében Venczel az új *határnemzedéket*, a húszéveseket jellemezte. Ez a nemzedék – a történelmi körülmények következtében – magyarságának *csökkentértékű* és *elhalványult* tudatában nőtt fel, de éppen ezért volt képes megérteni, hogy a határok ellenére létező „népi egység [...] kultúrfogalom”.³⁷ Ámde ezt a népben mindenekelőtt tudatossá kell tenni, ehhez pedig egységes vezetésre van szükség. Az új nemzedék készen áll erre a feladatra. Teljesítése során azonban szakítania kell

34 Zeidler: *A revíziós gondolat* i. m. 81.; A római találkozó jelentősége. Ell., 1933.IV.2., 2.

35 Megindult a nagy terror a magyarok ellen. KÚ, 1937.VII.13., 1.; Ezt olvassa el Angheliescu Úr. KÚ, 1936.XI.21., 3.; Marosmegyében halottjai is vannak a választásoknak. KÚ, 1937.XII.22., 1-2.; Összegezték a választási eredményeket. BL, 1937.XII.23., 1.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 168-170., 195., 291-293. (Octavian Dobrotă cikkének fordítása, amelyben Dobrotă a magyar kisebbséget egy „Szt. Bertalan-éjjel” fenyegeti); l. az OMP Intézőbizottsága 1938.II.10-i ülésének jegyzőkönyvét: György (szerk.): *Iratok* i. m. 210.

36 Záhony Éva bevezetője: Uő: *Hitel. Kolozsvár 1935–1944*. II. n., 1991. 22.

37 Venczel József: *II. Határnemzedék: erdélyi magyar húszévesek. Hitel*, 1935, I. sz. 5.

Erdély addigi liberális hagyományaival³⁸ és elsősorban szellemi mélységre, erkölcsi küldetés-tudatra és a társadalmi reform szempontjaira kell szorítkoznia.

Venczelnek ez a programja következetes folytatása azoknak a nézeteinek, melyeket 1932–1933 óta a 19. század *liberális rendszeréről* a fiatal katolikusok más tagjaival együtt az ilyen beállítottságú sajtóban kifejtett. Konzervatív és elitista magatartásuk – pl. küldetés- és vezetésstudatuk – mögött a demokrácia elutasítása és xenofóbia rejlett. Mindez világos ellentétben állt az *Erdélyi Fiatalok* hangadó személyiségeinek fölfogásával. E tény azért fontos, mert a két lap konkrét programja hasonló volt: mindkettő önkritikai álláspontot foglalt el Makkai *Magunk revíziója* szellemében, mindkettő a magyar kisebbség önszerveződését és önmegismerését szorgalmazta, és azt állította, hogy ez problémái megoldását saját kezében tartja. Míg azonban az *Erdélyi Fiatalok* a kisebbség megszerveződését és vezetését *alulról fölfelé* építkezve képzelte el, a *Hitel* munkatársai maguk, illetőleg a falusi és városi értelmiség számára tartották fenn a vezető szerepet. Ez volt köztük az alapvető különbség.

Venczel a továbbiakban elmélyítette liberalizmus-kritikáját. Ennek gyökerei a hagyományos katolikus és konzervatív kulturális és társadalomképbe nyúltak. Ezen az alapon állva tette a liberalizmust felelőssé a társadalmi, a szellemi és a gazdasági életben eluralkodó *bomlasztó anarchiáért*, de azt is szemére vetette, hogy a hozzá fűzött reményeket sem váltotta be.³⁹ A nyugati ideológiákból való kiábrándultság hatására Makkai László is egy önelégültségben kimerülő programot hirdetett. A néphagyományból, saját személyiségükből, valamint korunk eredményeiből kell szerinte Erdélyben egy „új embernek” és egy „új világnak” létrejönnie.⁴⁰ Ennek az ideológiának a Venczelével való közös vonása – ha nem konkretizálta is elképzeléseit pontosabban – úgy tűnik, éppen az elvonulási, sőt begubózási szándékban található. Mindenesetre ez nem irányult – miként a magyar kisebbség jobbszárnya esetében – a többségi nemzet ellen. Gyökere abban a meggyőződésben keresendő, hogy az állítólag haladó, demokratikus és toleráns – s a 19. század közepe óta utánzott – nyugati világ egyrészt bűnrészes a magyarság helyzetének kialakulásában, másrészt azonban maga is politikai, gazdasági és erkölcsi válságba sülyedt. Az erdélyi problémák megoldásának útja ezért nem nyugati receptekben való reménykedés vagy éppen átvételük, hanem saját ismeretekre való hagyatkozás.

Az ifjabb Makkainak és Venczelnek ezek az eszméi Szekfű Gyula nagyhatású munkájának (*Három nemzedék*, 1920, 1934²) a befolyását mutatják. Ennek megjelenése óta Szekfű hivatalos történetírónak számított Magyarországon, hiszen műve a Horthy-rendszer legitimizálására szolgált. Az állam 1918-as széthullásának okait kutatva Szekfű Magyarország utolsó három nemzedékének történetét hanyatlástörténetként mutatta be. Ez a folyamat Széchenyi nemzedékével indult. Ennek legnagyobb hibája a társadalompolitikai reformok elmulasztása volt. Az országot vezető osztály főleg a kiegyezés (1867) után eltűrte a zsidók bevándorlását, akik más nem-magyarokkal (pl. németekkel) együtt politikai szinten egy, a magyarság lényegétől idegen liberalizmust, gazdasági szinten pedig vadkapitalizmust honosítottak meg. Szekfűnek ezek a (szükségszerűen igen vázlatosan összefoglalt) sztereotip idegen-és részben zsidóellenes gondolatai rátapintanak ugyan a fejlődés néhány ellentmondásos pontjára, bonyolult érvelési rendszere azonban egy pár olyan jelszóvá szimplifikálódott, melyekkel a világháborúk közti Magyarországon politikailag vissza lehetett élni. Ezt maga a

38 Nem érdektelen itt arra emlékeztetni, hogy Erdély „liberális hagyományait” vezető erdélyi magyar politikusok annak idején a román többség homogenizáló törekvéseivel helyezték szembe. E hagyományt a reformáció korába vezették vissza, és lényegét a vallásos és etnikai sokféleség elismerésében látták.

39 Venczel József: A Hitel és a közvélemény. *Hitel*, 1935, 2. sz. 1.

40 Makkai László: Álláspont. Bevezető a Hitel világnézeti cikkeihez. *Hitel*, 1935, 2. sz. 2.

szerző is fölismerete, aki alapjában véve egy „bizonytalan körvonalú kereszténydemokrácia felé mutató konzervatív reformpolitika”⁴¹ híve volt, melynek érvényesítését a hivatalnoki-értelmi-ségi elitől várta el. Az 1934-es kiadás előszavában kora vezető osztályát ezért a tényleges társadalmi kérdésekkel nem törődő ’neobarokk’ társadalomként ostorozta. Mivel a *Hitel* köre a maga számára a kisebbség vezetőjének szerepét igényelte, Szekfünek a politikusokat bíráló magatartását is magára vállalta.

Minthogy Makkai 1935-ben szüleivel együtt maga is áttelepült Magyarországra, a lap következő száma kis megszakítás után csak 1936 februárjában jelent meg új szerkesztőkkel, és – Szekfü Gyula tanácsára – új formátumban.⁴² A következő személyek álltak Venczel mellé: Kéki Béla, Albrecht Dezső és Vita Sándor. A lap arculatán annyit változtattak, hogy lemondtak irodalmi témák közléséről, mert erre a célra két tekintélyes folyóirata volt már a kisebbségnek (*Pásztortűz*, *Erdélyi Helikon*). A negyedévenként megjelenő *Hitel* a tudomány-, a gazdaság- és az iskolapolitika kérdéseivel, a társadalomtudományokkal, valamint a román–magyar viszony elemzésével kívánt foglalkozni.⁴³ Ez a témagazdagság nem maradt pusztán ígélet, hanem tudományos igényű dolgozatok megjelentetésével meg is valósult, s ez a lapnak egy konzervatív beállítottságú információforrás rangját biztosította, amelyet a magasabb polgári körök is elfogadtak. Ennek társadalompolitikai jelentősége abban állt, hogy a megjelentetett közlemények – akár a parasztok életéről, akár a városi munkásság mindennapjairól vagy éppen az alsóbb rétegek táplálkozási szokásairól íródtak – nem csupán kultúrtörténeti érdeklődéstől indítva keletkeztek. Létrejöttüket sokkal inkább a szerzők és szerkesztők tudatos állásfoglalása motiválta, miszerint nekik magasan képzett – előbb csupán kulturális – elitként a kisebbségi társadalomban aktív és felelős szerepet kell betölteniük. Ebben a szerepben egy elsőrendű fontosságú politikai jelleg is rejlik, ők maguk pedig így valójában a politikusok következő generációját képezik.⁴⁴ A *Hitel* körének célja mindezzel az volt, hogy a kisebbséget megszilárdító szerepet játsszék a nemzetképző folyamatok mintájára, mert egyrészt saját etnikumát nevelni akarta, másrészt számára vezetőket kiképezni és őket feladatuk átvételére előkészíteni szándékozott.⁴⁵

A kör gondolatvilágát azonban ebben a második szakaszban is egy önelégült és néha etnocentrikus alapállás jellemezte. Erre jellemző példa Albrecht Dezső írása a második folyam első számában.⁴⁶ Láttuk, hogy ő már 1933-ban a politikusoktól, de a magyarság egészétől is azt kívánta, hogy legyenek *állam az államban*. Ebben a tanulmányában továbbfejleszti korábbi nézeteit és kiegészíti őket a kor magyar nemzeti-konzervatív érvrendszerének legjelentősebb elemeivel. Gondolataiban egyaránt kimutathatók az *Erdélyi Fiatalok* eszméivel rokon, de azoktól eltérő összetevők is. Mindez azért tarthat igényt különleges figyelemre, mert szerzőjük a lap politikai rovatának gondozója is volt. Albrecht kiindulópontja az a 19. századi felismerés, hogy a magyarok mind eredetük, mind sajátosságaik tekintetében *társtalanok* Közép-Európá-

41 Lackó Miklós: Magyar Szemle. Szekfü antifasiszta korszaka. In: Uő: *Korszak és tudomány 1910–1945*. Budapest, 1988. 89. Erre a tanulmányra Filep Tamás Gusztáv hívta fel a figyelmemet.

42 Záhony: *Hitel* i. m. 26.

43 Uo. 27.

44 Jellemző erre Albrecht Dezsőnek a pártelnökkel, Bethlennel 1934 nyarán folytatott levélváltása. Ennek kiváltó oka az volt, hogy Albrecht magát fiatalosága miatt mellőzve érezte, miután szülővárosának párttagozata egy listán őt a neki előzőleg megígért 5. helyről a 7.-re helyezte. Bethlen békítő levele nem érte el célját, erre utal Albrechtnek egy második levele, I.: Albrecht – Bethlen 1934. VI. 14. és VII. 14., valamint Bethlen – Albrecht 1934. VI. 18. BGyII.

45 Vallasek Júlia: Hinni és hihetni egymásban (Hitel). In: Uő: *Sajtótörténeti esszék*. Kolozsvár, 2004. 59–79.

46 Albrecht Dezső: Az építő Erdély. *Hitel*, 1936, I. sz. 1–26., főleg: 9.

ban, s ez pont magyarságukra jelent veszélyt: elveszthetik azt. Az őket körülvevő nem-magyar népek miatt fontos „műveltségben és lélekben magyarrá válni: erre kötelez a múlt és kényszerít a jövő”.⁴⁷ Eddig még akár az *Erdélyi Fiatalok* képviselői – pl. Jancsó Béla vagy László Dezső – is egyetérthettek volna vele, sőt hozzátehetnék volna, hogy a falusi lakosság (egészségügyi, szociális stb.) problémáinak a földérintése és megoldása a szükséges ahhoz, hogy a magyarság megmaradjon. Albrecht következő gondolatát azonban a konkurens folyóirat legtöbb munkatársa már elutasította volna: „Nemcsak kultúránk testéről dobjuk le az idegen, oda nem tartozó, szerves részévé nem vált vonásokat, de a lelkünkön is mindazt, ami évszázadok folyamán megfertőződött, átváltozott, ami az alkotó, józan, céltudatos magyar lélek megszületésének akadálya”.⁴⁸ Itt ő ugyanis már azt a nyelvezetet használja, amellyel a magyar nacionalista körök az anyaországban a magyarság *valódi és igazi lényegéről* vitáztak, amelyet odaköltözött *idegen* elemek állítólag felhígítottak. Magyarországon az ilyen és az ehhez hasonló, egyértelműen más népek ellen irányuló gondolkodásmód a kisebbségeket célozta meg, főleg a zsidókat és a németeket. Konkrétan ez azt is jelentette, hogy bűnrészessé tették őket a történelmi Magyarország fölbomlásában. Albrecht lelkesen fogadja azt a vállalkozást, melynek során az *idegen* elemek eltávolítása és az ifjúság munkája nyomán Magyarországon az élet minden területén az „átértékelésnek és újjászületésnek” föltartóztathatatlan folyamata indul meg: „új magyarság, új katolicizmus, új reformátusság, új történetírás, új irodalom”.⁴⁹ Ebben a gondolati összefüggésben még Makkai '31-es, szellemi revíziót kívánó önkritikus és egészen más ideológiai környezetbe tartozó követelése is igen különös jelentéssel telítődik Albrechtnél, és így váratlan irányba fordul: „Önmagunk revíziója? Igen! Kíméletlenül leszámolni a múlttal s mindazzal ami a múltból átmenekülve itt rothaszt és bomlaszt.”⁵⁰ Míg tehát a püspöki revízió – és az annak nyomvonalán haladó 1929-es nemzedék – a kisebbség, valamint szellemi-politikai vezetőrétege konzervatív és passzív magatartását akarta vizsgálat alá venni, Albrecht ezt az eljárást egy egész múltbeli korszaktól (a liberalizmustól) való elfordulással értelmezte át, mert az szerinte kizárólag hibákból és tévutakból állt. Makkai ideológiai látószögét azonban így abba a tiszta népiségi irányba fordította, melyet a lap első számában Venczel a 19. századi liberalizmus bírálataival megalapozott. És ebbe az irányba haladt tovább is, amikor írása végén egy vezetőréteg létezésének a szükségességét hangsúlyozta, amely „mély szociális és nemzeti felelősségérzettel, nagy feladatának hivatástudatával vehetné át a nemzet vezetését”.⁵¹

A Magyarországról kölcsönzött (néha már erősen) nemzetközpontú nyelvezet enyhébb formában ugyan, de a lap más szerzőinek írásaiban is kimutatható. Pongrácz Kálmán például „a múlt század gyökértelenjei”-ről ír: ők „a nyugat bámulói” voltak, akik minden kritika nélkül ültették át a magyar talajba a liberális gazdasági és politikai rendet”.⁵² Ily módon válik nyilvánvalóvá, hogy a csak részben magyarországi eredetű zsidóellenes érzelmek a fiatal értelmiség egyes köreiben is terjedni kezdtek (a Szekfü-féle „kismagyar” és a „nagymagyar” út sajátos ötvözeteként).

A lap írásainak többsége azonban nem ilyen, hanem szakkérdésekkel foglalkozott, még ha a politikai vonatkozás ez utóbbiakból sem hiányzott. Világnézeti jellegű cikkeiben az a hit volt

47 Uo. 18.

48 Uo.

49 Uo. 17.

50 Uo. 20.

51 Uo. 23.

52 Pongrácz Kálmán: A népi és európai gondolat küzdelme a magyarságban. *Hitel*, 1936, 2. sz. 121-130., idézet: 128. Hadd emlékeztessünk itt újból Szekfü *Három nemzedékének* gondolatmenetére.

közös, mellyel ez a nemzedék saját jövőjébe tekintett, és az a kritika, mellyel az OMP politikai stratégiáját illette. Ez a kritika annyiban jelentett újat, hogy az addigi bírálóktól eltérően a párt politikájának az elutasítása ez alkalommal a jobboldalról történt, még ha „csak” az ifjúság részéről is.⁵³ Hogy ez a kritika mennyiben egyezett a jobboldal felnőtt képviselőinek véleményével – ha egyáltalán –, megbízható idevágó források hiányában nem állapítható meg. Az OMP-ben különben is oly sok egymásnak ellentmondó politikai álláspontnak volt képviselője, más szóval: a párt integrálta őket korábbi éveiben, hogy ilyen alapon álló kritikát könnyen el tudott hárítani. A *Hitel* körének bírálata azonban nem volt ilyen egyszerűen kivédhető, mert a párt problémakezelésére vonatkozott. A fiatalok azt kifogásolták, hogy a szervezet csupán megbélyegzi a bukaresti kormány jogsértő és hátrányos intézkedéseit, de semmiféle építő tevékenységet nem folytat.⁵⁴ Albrecht még arra is figyelmeztette a párt vezetőségét, hogy ha a tiltakozások hosszabb ideig eredménytelenek maradnak, a következmények az önmagába vetett hit elvesztése formájában magára a kisebbségre hullanak majd vissza. Ez pedig a kiszolgáltatottság érzését fogja erősíteni, mert egy kisebbségi egyébként is hajlamos arra, hogy számbeli hátrányát kisebbségi érzésként értelmezze. „Eredményesen tiltakozni csak akkor lehet” – intette Albrecht a vezetőséget –, „ha mögötte a tettekre kész elszántság feszültsége érzik.”⁵⁵ Éppen ezt ígérték meg a lap munkatársai az OMP-nek arra az esetre, ha őket a pártmunkába bevonja, mi több, ezt nem szűntek meg követelni.⁵⁶ Mert az is csak újabb panaszra adott okot Albrechtnek, hogy a párt az 1937-es választásokra néhány fiatal értelmiségit jelöltként állított ugyan, csakhogy a jelölőlísták olyan (alsóbb) részén, ahonnan semmilyen esélyük nem volt a parlamentbe való bejutásra.⁵⁷ Csak 1939 után kapta meg a *Hitel* több vezető munkatársa azt a lehetőséget, hogy tenni akarását a társadalom számára saját elképzelése szerint végzett munkában hasznosítsa. Az OMP helyét átvevő szervezet, a *Magyar Népközség* Bukarest által kinevezett vezetője, Bánffy Miklós ekkor vezető pozíciókat juttatott nekik. Az 1938 óta létező királyi diktatúra körülményei működésüknek szűk korlátokat szabtak ugyan, 1940-ig elért eredményeik azonban részben igazolják türelmetlenségüket.

2.2. Az Erdélyi Fiatalok

Az *Erdélyi Fiatalok* 1934 és 1937 közti politikai stratégiájának a jelen vizsgálódás szempontjából két lényeges jellemzője volt. Mindkettőnek az a tanulsága, hogy a körnek – meghirdetett ideológiai semlegessége ellenére – igenis volt ideológiája. A kör ugyanis kisebbségpolitikai célként továbbra is az új államba való integrációt hirdette, vagyis ebben állt ideológiája. Ugyancsak politikai programként értelmezhető – illetőleg az belőle levezethető – a *Hitel* köre ellen irányuló kritikája 1935–36-ban. Világos tehát, hogy az ideológiamentesség

53 Nem volt véletlen, hogy a *Hitel* megjelenését épp az *Erdélyi Lapok* üdvözölte, míg a kommunista *Korunk* részéről túlzó és igazságtalan kritika érte; l. (S. I.): A *Hitel*. *Magyar Lapok* (=Erdélyi Lapok), 1936.XI.5., 1-2.; Balogh Edgár: Új magyar rendiség szószólói Erdélyben. *Korunk*, 1936, 4. sz. 23.

54 Albrecht Dezső: Metamorphosis Transsylvaniae. *Hitel*, 1937, 2. sz. 163-166. Albrecht itt az OMP Intézőbizottságának egyik ülésére utalt, György: *Iratok* i. m. 197-204. Ezenkívül kritizálta az OMP kisebbségi szakosztályán elhangzottakat, MK, 1937, 11. sz. 273-284.; 12. sz. 305-333.; 14. sz. 369-384.; l. még: Összegyűlt a Magyar Párt elnöki tanácsa. KÚ, 1937.V.30., 1.

55 Uo. 166.

56 Venczel József: Metamorphosis Transsylvaniae. *Hitel*, 1936, 4. sz. 316-320.

57 Albrecht Dezső: Nemzedékváltás a gyakorlatban. *Hitel*, 1937, 4. sz. 317-320.

szándéka életidegen elképzelés volt, hiszen maga a csoportosulás sem tudta megvalósítani. Ez még akkor is igaz, ha ennek ők maguk nem voltak tudatában, csak az utókor érthetően nagyobb érzékenysége értékeli megfelelően a jelenségeket.

Különösen László Dezső érvelt hevesen amellett, hogy a romániai viszonyokkal kell törődni ahhoz, hogy a kisebbség élete és túlélése számára fontos jogokat és lehetőségeket kiaknázhassák. Tudjuk, hogy ő volt az, aki évek óta *A kisebbségi lét ajándékait* dicsérte, s ez magyarázza, hogy ő nem keresgélte a határokon kívül importálható és Erdélyben is hasznosítható szociális programokat, ideológiákat és bünbakkereső érveket, mint a *Hitel* köre. De azért az ő figyelmét sem kerültk el azok a korlátozások, amelyek a magyar kisebbség állapotától elválaszthatatlanok voltak.⁵⁸ Nemzedéktársa, Balázs Ferenc könyvének ismertetésekor világosan leírja, hogy egy ilyen csoportban való élet korlátozottabb lehetőségekhez, visszafogottabb igényekhez és így szűkebb látókörhöz is vezet. László és csoporttársai számára azonban a lehetőségek említett leszorítása nem azt jelentette, hogy nekik egy jövőbeli egyenjogúságba vetett hitüket föl kellene adniuk. Az idősebb korosztályokkal ellentétben, akik egy ilyen egyenjogúságban már nem tudtak hinni, a fiatalok aktív és építő módon álltak a kérdéshez. László például két fő tennivalót jelölt ki: „Kisebbségi életünk alapkérdései [...] a románsághoz való viszonyunkon dőlnek el. Nekünk tehát mindenek előtt ennek az országnak életét, életrendszerét, életlehetőségeit kell megismernünk [...] Meg vagyok győződve, hogy nagyon sok hátramaradásunknak volt az az oka, hogy nem ismertük kellően ezt az országot és azokat az utakat, melyek tiszteletben tartásával *itt lehet és kell élnünk*”.⁵⁹ Ezekben a sorokban egyrészt az előtte járó politikusok és értelmiségiek bírálata rejlik, mert elmulasztották a népet fölvilágosítani az új létfeltételekről, törvényekről és szabályokról. Sorainak értelme másrészt az, hogy a nehézségek megoldását elérni nem a kisebbség-fogalom és állapot megváltoztatásával – esetleg Magyarországhoz való visszatérés által – akarta, hanem önkritikusan rámutatott a mulasztásokra, melyeket éppen a szóban forgó kisebbség követett el, de kiemelte a létező lehetőségeket is és hangsúlyozta (igaz, 18 évnyi politikai harc után kissé illuzórikusan): „Országunk alkotmányának ismerete mindenekelőtt arról győz meg, hogy a kisebbségi élet alkotmányjogilag biztosított formája az itteni életnek. Mi nem megtűrt, hanem teljes jogú polgárai vagyunk ennek az országnak, minden olyan magatartás, amely állampolgári jogaink gyakorlásában sért meg, ellenkezik az ország alkotmányával és törvényeivel”.⁶⁰ László jelszava tehát az írásban garantált jogok megvalósításáért folytatott harc volt, s ő nemzedéktársaival együtt készen is állt erre a harcra. Az idősebb nemzedékekből azonban éppen ez az elszántság kezdett lassan eltűnedezni a helyi túlkapások és hivatali visszaélések következtében. Eltekintve most attól, hogy az 1923-as alkotmány nem egy paragrafusa ellentmond László állításának a kisebbségek teljes egyenjogúságáról, román politikusok fölhívásai az erdélyi városok elrománosítására a legtöbb magyarban ráadásul azt az érzést ébresztették, hogy csak rövid távon „megtűrt polgárai” az országnak. Úgy tűnik, mintha László azért valamit sejtett volna a kijelentései és a valóság közti ellentétéről,⁶¹ de az is valószínű, hogy a másik oldal, a Magyar Párt tervei és tevékenysége vonatkozásában sem volt jobban informált. Az általa megjelölt két irányt tehát egyformán irreális módon ítélte meg: egyrészt illúziók vezették, másrészt a tudatlanság motiválta. Amikor például azt állította, hogy a román törvények

58 László Dezső : A rög alatt EF, 1936, 2. sz. 37-41.

59 László Dezső: A kisebbségi élet EF, 1935, 3. sz. 79-86. Kiemelés tőlem – II. Sz. F.

60 Uo.

61 Erre utal kijelentése: „A román politikai pártok jogaink érvényesíteni akarásában mindenekelőtt irredentizmust, az állam épsége ellen való izgatást látnak. Pedig ez távol van tőlünk...”. Uo.

megengedik a székelek autonómiáját, de a magyar kisebbség semmit sem tett megvalósításért, nemcsak a törvények nem ismeretét bizonyította, de a Paál autonómia-tervezetét,⁶² vagy a párt 1933-as határozatát is, illetőleg – esetleg – az értük tett erőfeszítéseket tartotta elégtelennek. Mégis fontos leszögezni azt, hogy László építő és tettvágytól lelkesített véleményét a fiatalok nagy tömegei osztották. Ezt éppen Albrecht állásfoglalása bizonyítja a legjobban a konkurens kiadványban. Ő ott ugyanis nemcsak Magyarországról átvett elképzeléseket népszerűsített, de szintén kiadta a jelszót: „Az igazi erő: saját erő és az igazi segítség: ahogy mi magunkon segítünk”.⁶³

Ez volt mindenestre a legkisebb közös nevező a fiatal nemzedék egymással is háborúskodó két lapja között. Jóllehet mindkét szerkesztőség tudatában volt annak a ténynek, hogy hasonló célokat követnek, még ha más-más eredetű és jellegű módszereket alkalmaznak is, lapegyesítő tárgyalásaik (1935-ben és 1936-ban, a *Hitel* alapítása, illetőleg újraindulása után) kudarcra végeztek.⁶⁴ Ennek csak részben voltak személyi, vagy szerepvállalási okai. Az elsőre példa az Albrecht és Jancsó Béla közti ellentét amiatt, hogy az előbbi nem tudta megbocsátani az utóbbinak az *Erdélyi Fiatalok* alapítását, a másodikra a *Hitel* körétől támasztott igény a vezető szerepre. Áthidalhatatlannak inkább az ideológiai ellentétek bizonyultak köztük. És itt csak mellékesen említendő, hogy a Fiatalok már magát a *Hitel* létét maguk ellen irányulónak fogták föl, s László el is magyarázta lapjuk első állásfoglalásában, hogy az ő köre a másik által meghirdetett programot már évek óta megvalósítja. És ehhez még olyan jelszavakra sem volt szüksége, mint *új katolicizmus*, vagy *konzervatív reformizmus*.⁶⁵ Egy másik eszmefuttatásban Jancsó a két ideológiai példakép, Szabó Dezső és Szekfű Gyula politikai eszmevilágát hasonlította össze.⁶⁶ A mérleg nyelve természetesen a Szabó javára billent ki a *Hitel* szellemi mentorának számító Szekfű ellenében. Igen jellemző ugyanakkor az 1935-ös év uralkodó hangulatára, hogy még egy ideológiailag olyan feddhetetlen személynek, mint Jancsó Béla sem tűntek föl a két gondolkodó főművének kétes értékű vonásai, ergo szükségesnek sem tartotta magát Szabó idegengyűlölő és antiszemita kijelentéseitől, valamint Szekfű művének zsidóellenes oldalaitól elhatárolni. Jancsónak természetesen nem volt feladata, hogy kiderítse a zsidók túlsúlyának okait és alakulását a magyarországi társadalom bizonyos területein. (Ez a kérdés mindkét alkotót foglalkoztatta.) De Jancsó azt az ellentmondást sem vette észre, hogy saját kisebbsége jogokat követel abból a célból, hogy saját nemzeti identitását megőrizhesse, Szabó meg Szekfű viszont a Magyarországon élő kisebbségektől asszimilációt vártak el. Jancsó ilyen irányú *vakságának* oka valószínűleg a népi mozgalomnak az 1930-as évek közepétől megerősödő s mindinkább egy kizáró népiség irányba forduló hatásában keresendő. Ennek híveit (így az *Erdélyi Fiatalokat* is) az egyszerű nép helyzete és a *tőke* általi kizsákmányolása foglalkoztatta. A mozgalom legtöbb képviselője számára Borbándi szerint annak a ténynek a megemlézése, hogy a gyártulajdonos vagy a bankár a zsidó valláshoz tartozott, nem volt antiszemita éle, mert ők nem a vallási hovatartozással foglalkoztak, hanem pusztán a kapitalizmus főképviselejeként említették őket, akár a német származásúakat.⁶⁷ Azonban 1936–1937 után (és erről Borbándi nem ír) a *népi mozgalom* egy része elmozdult a *völkisch* (népiség)áram-

62 Paál autonómia-tervezetének bemutatásakor említettük, hogy azt az *Erdélyi Fiatalok* megtárgyalták s erről jegyzőkönyv is fennmaradt. Úgy látszik, László elfelejtette az akkori (1931-es) vitát.

63 Albrecht Dezső: Az építő Erdély. *Hitel*, 1936, I. sz. 1-26. Idézet: 3.

64 Cseke: *Vigyázó torony* i. m. 142.

65 László Dezső: Rosszindulat vagy tudatlanság? EF, 1935, I. sz. 20-22.; László Dezső: II. *Hitel*. EF, 1936, I. sz. 36-38.

66 Jancsó Béla: Szabó Dezső és Szekfű Gyula. EF, 1935, I. sz. 10-17.

67 Borbándi: *Népi mozgalom* i. m. 390-397.

lat irányába és ennek sodrában erős antiszemitizmust terjesztett.⁶⁸ Erdélyben ez nem is annyira a fiatalok mozgalmáiban mutatható ki, mint inkább az *Erdélyi Lapok*ban.

Végül egy 1936 közepén megjelenő, a két lap közti megbeszélések kudarcával foglalkozó írás véglegessé tette a két tábor különválását. Az *Erdélyi Fiatalok* a tárgyalások megszakadása okaként azt említette, hogy a másik oldal vonakodott egy nyilatkozatban a demokráciáról és a fasiszmról vallott nézeteit nyilvánosságra hozni. Ez a kibékülésnek és az együttműködésnek az utolsó reményét is megsemmisítette.⁶⁹ Ily módon az a paradox helyzet állt elő, hogy a fiatal szellemi elit egymást évek óta ismerő két nagy tömbje ugyanazt a célt követte, részben hasonló eszközöket használt és majdnem párhuzamos, de végül is egymástól távolodó utakon haladt tovább a két lap köré tömörülve. És mégis éppen most, a legnagyobb meghasonlás idején látszott újra kiépülni az az egység, amely a fiatal nemzedékben 1933 óta nem létezett. Csakhogy ennek a kiegyezésnek az előmunkásai olyan személyek voltak, akik a két vetélkedő csoporton kívül álltak.

2.3. A Vásárhelyi Találkozó mint egyesítési kísérlet (1937)

A fiatalság megosztottsága és ennek következtében anyagi és szellemi tartalékainak elkerülhetetlen eltérése az 1930-as év közepén nemcsak a két lap közti ellentétekben jelentkezett. Ezek voltak ugyan a fiatalság legtekintélyesebb folyóiratai, s ráadásul körük gyűlt az ifjúsági elit két legnagyobb csoportja, nemzedékük egyes részei azonban kommunista, mások szociáldemokrata vagy más elképzelések hatása alatt álltak. Még a két újság egymással ellenségeskedő köréi is belátták, hogy egységes föllépésük súlyukat nemcsak a kisebbségen belül, de a többség irányába is megnövelné. Erre vonatkozó tárgyalásaik azonban ismét zátonyra futottak azon, hogy Venczel és társai kevesellték az *Erdélyi Fiatalok* ajánlatát: egy rovat szerkesztését lapjukban.

Ekkor azonban (1935–1936-ban) több esemény hatására új erőre kaptak a próbálkozások, amelyek a kisebbség lehetőleg minden ideológiai csoportját egy asztalhoz szeretnék volna ültetni. Ezek között a különböző szintű nemzeti és nemzetközi események között az ország jogfosztó kisebbségi politikájától kezdve a Moszkvából irányított ún. *Népfrent-politikáig* említhetők példák. Ez utóbbi minden baloldali politikai erő összefogására törekedett egy fenyegető fasiszta hatalomátvétel megelőzése érdekében. 1935 őszén telepedett át Erdélybe a baloldali felfogású Balogh Edgár Csehszlovákiából, mert onnan „kommunista és irredenta”⁷⁰ tevékenysége miatt kiutasították. Azonnal körlevelet intézett egy sor magyar fiatalhoz, és ebben az ifjúság összefogását szorgalmazta a fasiszta veszéllyel szemben. Balogh politikai nézetei természetesen közismertek voltak Erdélyben, s az a tény, hogy a kommunista Józsa Béla valamint Bányai László, a MADOSZ (a Magyar Dolgozók Országos Szövetsége) egyik vezető személyisége, álltak melléje, csak gyanúsabbá tette szándékát. A MADOSZ ugyanis egyike volt az OMP riválisaként föllépő számos baloldali szervezetnek, melyek azzal vádolták a pártot, hogy elhanyagolja a nép, vagyis a munkások és a parasztok érdekeit. Ezek a szervezetek többnyire rövid életűnek bizonyultak, és néhány jelszónál többet nem hagytak maguk után. Ilyen volt például az 1934-ben alapított Magyar Kisgazdák Pártja.⁷¹ Meghiúsult

68 Gyurgyák: *Zsidókérdés* i. m. 554-581.

69 A Hítel ellentmondásai. EF, 1936, 2. sz. 61.

70 Balogh Edgár: *Vásárhelytől Vásárhelyig*. Helikon, 1991, 29. sz. 1.

71 Utóbbi egy felhívását közli Seurtu (szerk.): *Minoritatile* i. m. 220-222.

kezdeményezés volt Az Országos Magyar Párt Ellenzéke (1933) is, a MADOSZ (1935) pedig ennek a folytatása. Az 1935–1937-es évek nyugtalan légkörében a MADOSZ a magyar lakosság széles rétegeinek a támogatásával számolt. A kormány kisebbségpolitikai intézkedései okozta elégedetlenségüket ugyanis osztályharcos jelszavakkal igyekezett a maga javára fordítani. Az elnyomott rétegek etnikumokon átívelő *népszolidaritásának* jegyében 1935. szeptember 24-én szövetséget kötött Petru Groza korábbi román miniszternek politikailag a baloldalon álló Ekésfrontjával.⁷² Együttműködési fölhívást intézett ugyanakkor az OMP-hez is, de ezt a párt Románia nacionalista és szovjetellenes atmoszférájában kommunista provokációként értékelte, s természetesen nem akarta kitenni magát ilyen vádagnak.⁷³ Néhány hónappal korábban amúgy is rideg elutasítást váltott ki hivatalos oldalról próbálkozása, hogy a kisebbségi kérdést ne a mindenkori napirend zavaros menetébe ágyazva tárgyalják. A MADOSZ a rákövetkező időben tanulmányozta a magyar parasztok gazdasági nehézségeit, valamint a rájuk nehezedő ideológiai nyomást. A népfrontpolitika szükségességéről meggyőződött fiatal kommunisták számára az 1936-os év őszének egy eseménye adott lökést a cselekvésre: székelyek egy csoportja egy római katolikus templomban esküt tett egy nemzetiszocialista szimbolikájú (vagyis horogkeresztes) zászlóra, miközben egy görög-katolikus román pap egy román párt érdekében kortesbeszédet mondott.⁷⁴ Ezeknek a személyeknek a teljes ideológiai tájékozatlanságát az is mutatja, hogy tettük jelentőségére és horderejére az sem ébresztette őket, hogy a zászló ráadásul a román nemzeti színeket viselte. Az eset következmények nélkül maradt ugyan, jól szemlélteti viszont, mennyire tévútra vihető volt a lakosság politikailag iskolázatlan része. A kommunisták ekkor az éppen kitört spanyol polgárháború hatása alatt álltak, s ez az esemény csak megerősítette őket meggyőződésükben, hogy minden erőfeszítéssel kell a társadalom *fasizálása* ellen (az ő szóhasználatukkal). Nézeteik szerint még az OMP politikája és sajtója is ezt segíti elő.⁷⁵ Az egész gondolatmenetnek annyi valóságmagja volt, hogy a magyar sajtó abban az időben a spanyol polgárháborút valóban ellentétes nézőpontokból tárgyalta.

A fiatal értelmiség erőinek összefogását időközben a magyar ifjúság olyan elismert képviselői is szorgalmazták, mint az író Tamási Áron. Tamásit a romániai magyar ifjúság kivétel nélkül legtehetségesebb írójaként tisztelte. Műveiben a transzilvánizmus eszméit a népi mozgaloméival egyesítette.⁷⁶ Tamási 1936 tavaszán egy cikksorozatban foglalkozott Balogh Edgár fentebb említett körlevelével és Németh László 1935-ös romániai úti beszámolójával. Németh László igen sok helyen járt Erdélyben, Romániában, találkozott parasztokkal, munkásokkal, értelmiségiekkel. Meglátogatott olyan vidékeket, ahol a magyarok többségben, és olyanokat, ahol szórványban éltek. Beszámolójában túltengenek a negatív benyomások. Nem hallgatta el a hátrányos körülményeket, melyek között a magyarok Romániában éltek. A kisebbségi lét másodrangúságát egy autóbuzson érezte meg, amikor útítársai szótlan tekintetből kiolvasta, hogy a más nyelvet beszélőre úgy néznek, mint egy „tisztátalanra”.⁷⁷ Mindezekelőtt elítélte viszont a magyarok vallási és világnézeti ellentéteit, politikusaik tétlenségét

72 Lipcsey Ildikó: A MADOSZ és az Ekésfront (Frontul Plugarilor) 1935–1944. *Történelmi Szemle*, 1982, 3. sz. 458–482., főleg: 465.

73 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 167.

74 Fábrián László: A bieska megfordult. BL, 1936.IX.24., I.

75 Józsa Béla: Cselekvő magyarok álljanak az élre! In: Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bukarest, 1977. 112–114.

76 Bertha Zoltán: Transzilvánizmus és népiség. Tamási Áron társadalmi nézeteiről. In: Tóth – Sípós (szerk.), *Népi mozgalom* i. m. 203–217.

77 Nagy Pál (szerk.): *Németh László. Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, 2001. 63.

(de eredménytelen nyüzsgését is). Egyik végkövetkeztetése ez volt: „Magyarság, halál, és protestantizmus, én is úgy érzem, egyet jelentenek ma itt”.⁷⁸ Írása élénk vitát váltott ki Erdélyben.⁷⁹ De még élesebb, mert konkrétebben és részletesebben alátámasztott ítéletet mondott Németh útitársa, Boldizsár Iván. Már írásának címe kifejezi azt a gondolatát, hogy a békekötés óta eltelt évek hatása éppolyan tragikus, mint a szerződés maga.⁸⁰ A Magyar Párt csupán a megélt jogfosztottságokat számlálja, de semmilyen konkrét szervezési intézkedést nem tesz a falusi lakosság gondjainak megszüntetése érdekében. Energiáit inkább arra kellett volna fordítania, hogy orvost küldjön az egyik faluba, megmentsen egy iskolát a másikban, megteremtsen egy helyi szövetkezetet a harmadikban. A politikusok ehelyett egymással háborúskodnak, ámbár jól tudják egymásról, hogy a *katolikus hitlerista* és a *kommunista szabadkőműves* azonos társadalompolitikai célokat követ.⁸¹ Boldizsár ebből a lehangelő helyzetből kiutat a felnövekvő értelmiségben látott, különösen a *Hitel* körének *szociális felelősségtudata* imponált neki, mert ez sem kommunista, sem irredenta eszmékkel nem volt gyanúsítható.

Összegezve elmondható, hogy Tamási Áron említett 1936-os cikksorozatának a kiváltója a következő három mozgatóerő lehetett: (először) egy kommunista irányultságú baloldálnak a népfrontpolitika jegyében való megerősödött föllépése, (másodszor) a *bal* és a *jobb* közti európai ideológiai viták, és (harmadszor) az a kívülről is pártolt meggyőződés, hogy a fiatal szellemi vezetőréteg széthúzásának véget kell már vetni. Tamás cikksorozata az 1937 őszen tartott *Vásárhelyi Találkozó* előkészítője volt.⁸² Ötrészes cikksorozatában Tamási (Balogh körlevelére hivatkozva) előbb a *cselekvő ifjúság*ról ad képet, bemutatva különböző csoportjait (pl. Erdélyi Fiatalok, a *Hitel* köre stb.).⁸³ Hangoztatott különbségeiken túl közös céljaikat is felismerte, és pedig abban, hogy világnézetüktől függetlenül a maguk módján a magyarság egészét akarják szolgálni. Arra a meggyőződésre jutott tehát, hogy céljaik – a *Fiataloknak* a néphez való fordulása, a *Hitel* társadalmi reformtervei és a baloldaliak harca a nép elnyomása ellen – összhangba hozhatók. Mi több: egyesülniük kell, hogy sikeresek lehessenek, hiszen közös céljuk van, de ellenfelük is az: a múltba forduló, konzervatív szellemiség. Csakhogy Tamási az ifjúság egységét tartva szem előtt, egy kicsit lefaragott eltérő vonásaiból, de a társadalmi valóságot is leegyszerűsítette. Ennek az eljárásnak az volt a célja, hogy őket a tárgyalóasztalhoz csalogassa, az érintettek azonban tiltakoztak egyoldalú beállításuk ellen.⁸⁴ Egy találkozó lehetőségének a gondolata azonban már megfogalmazódott e cikkekben, s a rájuk következő hozzászólásokban kikristályosodott megvalósításának elengedhetetlensége is.⁸⁵ Ezek a rövid, de egymást nagy számban követő véleménynyilvánítások 1937 márciusa és

78 Uo. 99.

79 Nagy (szerk.): *Németh* i. m.

80 Boldizsár Iván: Erdély második Trianonja. In: Nagy (szerk.): *Németh* i. m. 103-114.

81 Uo. 111.

82 Példakép lehetett egyesek számára még a csehszlovákiai magyar ifjak Tavaszi Parlamentje is, amely szintén az egymással szembenálló csoportok egyesítését célozta. Balogh: *Vásárhelytől* i. m. 1.

83 Tamási Áron: *Cselekvő ifjúság*. BL, 1936.IV.5.; IV.6.; IV.10.; IV.11.; IV.12. További kutatásokat érdemelne annak kiderítése, vajon befolyásolta-e Tamásit Ferenczi Zsigmond hasonló című és tematikájú cikke, l. Ferenczi Zsigmond: *Cselekvő magyar ifjúságot...* MK, 1933, 18. sz. 523-526.

84 Szentimrei Jenő: *Őrségváltás, műveltségváltás vagy váltógazdaság?* BL, 1936.IV.19., 10.; IV.20., 4.; Dr. Jancsó Béla: *Levél Tamási Áronhoz*. BL, 1936.V.18., 7.; László Dezső: *Cselekvő magyar ifjúság* I. EF, 1936, 1. sz. 1-5.

85 Egy részüket megjelentette Turzai (szerk.): *Vásárhelyi Találkozó* i. m. A dokumentumgyűjteményt azért szükséges elővigyázattal kezelni, mert a kommunista történelem-átírás mintapéldája: határtalanul eltúlozza az RKP szerepét a Találkozó előkészítésében, ezt magát a Népfrentpolitika jegyében megtartott fasisztaellenes tüntetesként értékeli (ami biztosan nem volt), és elhallgat néhány eseményt, ami nem fért bele előregyártott koncepciójába (pl. a Kacsó Sándor felszólalása körül történteket). Hasonló a helyzet Csatári könyvével is: *A Vásárhelyi Találkozó*. Budapest, 1967.

májusa között láttak napvilágot a demokratikus-liberális *Független Újság* című hetilap hasábjain. A hozzászólók között voltak: Venczel József, Jancsó Elemér, Kéki Béla, Jordáky Lajos, Balogh Edgár, Bányai László, Nagy István, az *Erdélyi Fiatalok* szerkesztősége és mások.

A következő megoldandó kérdés a találkozó formájára és a résztvevők összetételére vonatkozott. A legtöbb nehézséget az előkészületek során a két fő csoportosulás, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* köre közti ellentét okozta. Jancsó Béla például első hozzászólásában görcsösen ragaszkodott azokhoz az elvekhez, amelyek voltaképpen mozgalmának sírásói voltak 1932–1933 óta, nevezetesen, hogy csak a *Fiatalok* mozgalma kapcsolódik szervesen az erdélyi valósághoz, a másik kettő (a *Hitel* meg a marxisták) egyaránt idegen ideológiát igyekszik meghonosítani. Az ellentétekre Bányai László mutatott rá a kommunista *Korunkban*. Arra például, hogy Albrecht támogatja ugyan a találkozó megtartását, de azt mintegy történetileg előjogot élvező rendek gyülekezéseként fogja föl. A másik oldal (az *Erdélyi Fiatalok*) viszont *parlamentről* beszél, vagyis egy demokratikus szervről.⁸⁶ Maguk a *Fiatalok* arra mutattak rá, hogy őket 1932 őszén éppen azok a katolikusok és marxisták ítélték el apolitikus állásfoglalásuk miatt, akik hirtelen úgy kardoskodnak az egység mellett. A marxistáknak és a katolikusoknak most meggyőzően fel kellene tárnuk gondolkodásmódjuk változásának okait.⁸⁷ Az *Erdélyi Fiatalok* attól a feltételtől tette függővé részvételét bármilyen találkozón, hogy azon nem egy bizonyos számú, önkényesen meghívott magánszemély vesz részt, hanem a résztvevők már létező szervezetek és csoportok képviselőiben lesznek jelen.⁸⁸ Ennek a javaslatnak az elfogadása azonban azt jelentette volna, hogy a baloldaliak nem jelenhettek volna meg, mert nekik semmilyen elismert egyesületük sem volt. A *Hitel* köre csak egy diákszervezet képviselőjeként lehetett volna jelen.

„Mind magyarok vagyunk!”⁸⁹ – emlékeztetett Tamási egyik cikkében a közös nevezőre, s a továbbiakban azt állította, hogy a magyar nép egyetlen osztályból áll, melynek részei a falu, a munkásság, a középosztály meg az arisztokrácia, s így osztályharc sincs. Több sikertelen próbálkozás után Tamási feladta a reményt, hogy az Erdélyi Fiatalokat együttműködésre bírja.⁹⁰ A találkozó iránt érdeklődő csoportok 1937 júniusában előkészítő bizottságot alakítottak. Ennek elnöke Tamási lett, tagjai: Jordáky Lajos és Nagy István (az előbbi a szociáldemokraták,⁹¹ az utóbbi a munkásság képviselőjeként), továbbá Asztalos Sándor, Petrovay Tibor és Vita Sándor a *Hitel* részéről. A Magyar Dolgozók Szövetsége két legkimagaslóbb képviselőjének, Balogh Edgárnak és Bányai Lászlónak a kimaradását Nagy István később a *Hitel* körének a nyomásával magyarázta. A kör véleménye szerint a két említett személy beválasztása „támadási felületet adna a csúcstestvéreink felé”.⁹² Az előkészítő bizottság első nyilatkozatában a találkozó céljaként a kisebbség öntudatának erősítését jelölte meg annak érdekében, hogy saját problémáit jobban meg tudja oldani, és hogy „sikeresen ellenállhasson minden olyan támadásnak, mely őt nemzeti értékeiben és jogaiban veszélyezteti”.⁹³ Át kell alakítani a

86 Bányai László: Erdélyi ifjúsági parlament. *Korunk*, 1937, 7-8. sz. 658-660.; Albrecht Dezső: Transsylván Diéta. *Hitel*, 1937, 1. sz. 77-80.

87 Az ifjúsági parlament kérdéséhez. *EF*, 1937, 2. sz. 19.

88 Cseke – László (szerk.): *Erdélyi Fiatalok* i. m. 63.; Cseke: *Vigyázó torony* i. m. 143.

89 Tamási Áron: Mind magyarok vagyunk! *FÚ*, 1937, 20. sz. 3.

90 Az Erdélyi Fiatalok állásfoglalása: Az Erdélyi Fiatalok válasza... *Ell.*, 1937.IX.26., 8-9.

91 Lakatos: *Emlékeim* i. m. 312-313.

92 Turzai (szerk.): *Vásárhelyi Találkozó* i. m. 33.; l. még Jordáky Lajos 1937.VII.10-i és 23-i naplóbejegyzéseit, *JLII*, Napló. A „csúcstestvéreink”-en az OMP-t kell érteni.

93 Másfél évi munka után... *BL*, 1937.VIII.23., 4.; Programnyilatkozatot adott ki a „Vásárhelyi Találkozó” előkészítő bizottsága. *KÚ*, 1937.VIII.22., 5.; Molter Károly II. *Agaték*. MTA K Ms 6023/141.

társadalmat, hogy eltűnjenek az osztályok közötti választóvonalak. Ezek a gondolatok nem lépték túl az általánosságok szintjét, a kisebbség jobboldali sajtója mégis úgy vélte, hogy a kommunisták megpróbálják az összejövetelt a maguk céljaira kisajátítani. Jóllehet a szélső baloldalnak nem is volt képviselője a bizottságban, a sajtó arra intette az ifjúságot, hogy ne alakítson semmilyen szervezetet az OMP-n kívül.⁹⁴ Maga a párt előbb megtiltotta tagjainak a találkozón való részvételt, később azonban ezt a tilalmat visszavonta.⁹⁵ Úgy tűnik, a vezetőség föltételezte, hogy előnyösebb számára, ha hozzá ideológiailag közel álló személyek által ellenőrzést tud gyakorolni a találkozó fölött.⁹⁶

Az összejövetelt a kortársak már az előkészületek idején is *Vásárhelyi Találkozó*ként emlegették.⁹⁷ 1937. október 3-a és 5-e között zajlott le a fiatalság 187 képviselője jelenlétében. Bevezető előadásában Tamási elnökként leszögezte, hogy a magyarság elsődleges érdeke minden osztályharc megszűnése akkor, amikor *nemzeti érdekekről* van szó.⁹⁸ A „nemzeti összefogásnak” a hátrányos és diszkrimináló intézkedések esetén érvényes elsőbbsége a továbbiakban még több hozzászólás vezérgondolata volt. A társadalmi egység szükségességét Tamási a román pártok szintén egységes föllépésével indokolta: „ha [...] látjuk és érezzük, hogy a román pártok és uralkodó osztály világnézeti különbség nélkül egyaránt részt vesz a mi népünk sanyargatásában, akkor nekünk is egyetemlegesen és világnézeti különbségek nélkül kell védekeznünk”.⁹⁹

A találkozó előadásokból és hozzászólásokból állt. Az előadások egy-egy konkrét témáról szóltak (gazdasági, szociális, munkáskérdés, román–magyar együttélés stb.), és az előkészítő bizottság által korábban fölkerült személyek tartották őket. A hozzászólások vagy viták ezután, de az idevonatkozó határozat meghozatala előtt, néha mégis ezt követően zajlottak le, és gyakran többet árultak el az összejövetel hangulatáról, mint a beszédek. Megállapítható, hogy a találkozón végül is sikerült a konzervatív-nemzeti szármynak föllükerekednie. Ennek szemlélete már az Albrecht által a kisebbségi társadalom változásairól és erkölcséről tartott első előadásban megadta a későbbiek alaphangját. Az e témáról elfogadott határozat szerint ugyanis a találkozó vezéreszméje az a gondolat, hogy a kisebbség vezetése csak „a keresztény erkölcsi és demokratikus nemzeti követelmények szerint történhet”.¹⁰⁰ Minthogy Albrecht azt állította, hogy ez nem a zsidók ellen szól, a mondat csakis a kommunisták ellen irányulhatott.¹⁰¹ Az ő főbűneik a konzervatívok szemében az *istentelenség* és a *nemzetköziség* voltak. Hasonló nemzeti konzervatív, önkritikát elvető beállítottság nyilvánult meg Kacsó Sándor egy javaslatának heves elutasításakor. Kacsó a román-magyar együttélés föltételeiről és útjairól tartott beszámolót és terjesztett elő egy határozati javaslatot. Ebben a románok és a magyarok közti bizalmatlanság kialakulásáért mind a román, mind a magyar politikusokat hibáztatta.¹⁰² Az

94 Paál Árpád: Széthúzó csoportosulások. ML, 1937.VIII.5., 1-2; 1. még Gyárfás idevágó leveleit Bethlen Györgyhez 1937 augusztusából. BGyII.

95 MOL KM-K64-1937-73-27, f. 566.; Becsky István: A 'Vásárhelyi Találkozó' után. KÚ, 1937.XI.20., 6.

96 Mindezt nem utolsósorban azért is tette, mert a sajtóban a Találkozó előtt még több más pengéváltás is volt. I. A 'Vásárhelyi Találkozó' ügyében. BL, 1937.IX.16., 5.; A MADOSz ellen fordul a 'Vásárhelyi Találkozó' előkészítő bizottsága. KÚ, 1937.IX.12., 4.

97 L. a *Vásárhelyi Találkozó* című felszólítást és a kétoldalas, névre szóló és a programot tartalmazó *Meghívót* a Molter-hagyatékban. MTA K Ms 6023/141-142.

98 Tamási Áron: IIősökhöz, nehéz időkben. *Hitel*, 1937, 3. sz. 173-176.

99 Uo. 175.

100 Emelkedett szellemben és a legteljesebb egyetértés jegyében haladnak a 'Vásárhelyi Találkozó' fiataljainak tanácskozásai. ML, 1937.X.5., 3-4.; A Vásárhelyi Találkozó első két határozata. In: BL, 1937.X.4., 8.

101 Egységes hittevessel ért véget a Vásárhelyi Találkozó. BL, 1937.X.6., 1.

102 Kacsó Sándor: Az erdélyi magyarság és a román nép építő együttélésének útja és feltételei. BL, 1937.X.8., 4-5.

egybegyültek ellenállása azonban arra kényszerítette, hogy visszavonja ezt a tervet és részt vegyen egy másiknak a kidolgozásában. Ebben a résztvevők kiemelték a Duna-medence minden magyarjának nyelvi és kulturális közösségét, kifogásolták a kisebbségek diszkriminációját, és a magyar kisebbség nemzeti egyenjogúságát a románokkal való békés együttélés döntő feltételeként jelölték meg.¹⁰³ Azt is hangsúlyozták, hogy a magyarok a hatalomváltás óta mindig teljesítették kötelességüket, úgyhogy *csak a többség* maradt felelős a nemzetiségi problémákért. Ideológiai vonatkozásban mind a jelenlevők, mind a kommentátorok a békülés jeleként értékelték, hogy Nagy István kommunista író a résztvevőket a munkásság nemzeti tudatának meglétéről biztosította. Ezzel Nagy azt a közkeletű vádat akarta megcáfolni, miszerint a munkások nem érdeklődnek a kisebbség nemzeti alapon történő hátrányos megkülönböztetéseiről, csak a kommunista nemzetköziség eszméi iránt. Ehhez a témához szólva Fodor József katolikus pap kifejtette, hogy a munkásoknak sincs okuk félni a *katolikus terminológiától*, mert a gyűlés az ilyen jelszavak mögött rejlő kizsákmányolásukat (melynek mibenlétére közelebből nem tért ki) nem tűrné. A jelenlevők többsége által képviselt nemzeti konzervatív szellem további megnyilvánulása volt az az éles vita és elutasítás, melyet Szemlér Ferencnek az alkotók művészi szabadsága és függetlensége melletti érvelése váltott ki. A hozzászólók többsége ezzel szemben a művészettől a „nemzeti szellemben” való és a „nemzeti értékek” felé ható nevelést várta el. *Nemzeti alapon* szükséges a társadalompolitikai tevékenységeknek megtörténniük aszerint a határozat szerint, amely a „belső önellátásos és a benső önkormányzati politikát” szorgalmazta. A politika, a gazdaság és a kultúra területén mindennek „a nemzeti létfenntartás biztosítása és jogaink kivívása érdekében” kell történnie.¹⁰⁴ Ez a *nemzeti alap* azt jelentette, hogy a politikai stratégiának a nemzeti megfontolásokat valamely téma szakmai oldalával szemben mindig előnyben kell részesítenie (pl. a parlamentben).

Az erdélyi magyarság fiatal elitjének minden politikai áramlatát egybegyűjtő Vásárhelyi Találkozó tehát a felszínen erősen heterogén összefogás volt. Az ifjúság képviselői azonban világnézeti különbségeik, sőt ellentéteik ellenére, de saját táboruk gyakran erős ellenzése dacára is néhány napra egymásra találtak. Albrecht például az OMP-ben tapasztalt bizalmatlanságról beszélt, melyet le kellett küzdenie, Balogh még fél évszázad múlva is emlékezett a MADOSZ elutasító véleményére, melyet az előkészületeket elindító lépése váltott ki.¹⁰⁵ Világos mindebből, hogy a résztvevőknek már pusztán megjelenésükkel óriási szellemi távolságokat kellett áthidalniuk.

A találkozó jellegzetessége a nemzeti egységnek az a szelleme volt, melyet később a résztvevők majd mindegyike dicsérően említett, s amely kétségtelenül lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a szélsőséges ideológiai álláspontokat képviselő csoportok (a *völkisch* irányultságúak vagy a kommunisták) egyike sem próbálta az összefogást egyoldalúan kisajátítani. Nem véletlenül hasonlította Albrecht pár nappal a Találkozó után egyik, Vita Sándorhoz írt levelében az erdélyi magyarság hozzáállását a végvári katonákéhoz, akiknek fennmaradásukhoz mindenekelőtt egységre volt szükségük: „befelé megegyezés, béke, testvéri összehúzózkodás, kifelé makacs megkapaszkodás, szüntelen pozícióharc...”¹⁰⁶ Az értekezlet igazi eredménye az együttműködésre való közös hajlandóságban nyilvánult meg a nemzeti szempontot képviselő

¹⁰³ Egységes hittevéssel ért véget a Vásárhelyi Találkozó. BL, 1937.X.6., 1.

¹⁰⁴ Emelkedett szellemben és a legteljesebb egyetértés jegyében haladnak a 'Vásárhelyi Találkozó' fiataljainak tanácskozásai. ML, 1937.X.5., 3.

¹⁰⁵ 'Hitvallásban' foglalta össze határozatait a 'Vásárhelyi Találkozó'. ML, 1937.X.6., 3-4.; Balogh: *Vásárhelytől Vásárhelyig* i. m. 1.

¹⁰⁶ Albrecht Dezső levele Vita Sándorhoz, 1937. október 15. MTA K Ms 4109/1.

selők túlsúlya ellenére. Hiszen meggondolandó, hogy az egyik oldalon az akkor erősen harcias kommunista népfrent-ideológia hívei álltak csatasorba Balogh, Bányai és Nagy személyében, míg a másikon a katolicizmus és a reformmagyarság nacionalista vonásuktól sem mentes képviselői Albrecht és Venczel alakjában. És mégis képesek voltak közösen tárgyalni a kisebbség problémáiról, és nem hagyták az összejövetelet felfogásbeli különbségeik miatt kudarcot vallani. Ennek a magatartásnak a gyökere minden oldal kompromisszum-készségében rejlett. Ez az akarat azonban ugyanakkor a *nemzeti összezárkózásra* való hajlam jeleként is értékelhető, ami az évtized második felétől kezdve a kisebbség más társadalmi szeleteiben is mindent háttérbe szorító magatartássá lépett elő. Ez forrasztotta össze újra azokon az októberi napokon azt a nemzedéket, amelyik 1930-ban az *Erdélyi Fiatalok* jelszavával a társadalompolitika színterére lépett, de már 1932–1933-ban (éppen ideológiai feszültségek nyomására!) különböző árnyalatú csoportokra hullott szét. Ezek mostani egymásra találásának a háttérében a megelőző évek kisebbség-politikai tapasztalatai álltak.

Az ideológiai háttérű gazdaságpolitikai kérdéseket azonban nem lehetett teljesen kizárni. Arató András újságíró ugyanis szükségesnek látta rámutatni a keresztény és a zsidó vallású fiatal magyarok összetartozására Vita Sándor előadásának azt a kitételét követően, hogy a kereskedelem nagyobbik része „egy idegen faj kezébe került”.¹⁰⁷ Arató ellenvetésére válaszolva Vita hajlandó volt megjegyzését úgy módosítani, hogy csak azok ellen a zsidók ellen irányul, akik a magyarok kisebbségpolitikai célkitűzéseivel nem azonosulnak. Minthogy azonban az *idegen faj* megjelölést még az *idegen néppel* sem próbálta helyettesíteni, hogy így például a többségi népre legyen vonatkoztatható, Vita nem adta föl zsidóellenes álláspontját. Ezzel azt a gazdasági alapú zsidóellenességet képviselte, amely a Magyarországról átvett nacionalista szellemiség részeként az erdélyi magyarok között lassan kezdett elharapózni. Tamási mint az ülés vezetője Vita válaszával és a határozat elfogadásával a kérdést elintézettnak tekintette. Hasonló szövegek a zsidóknak a gazdaság és a kultúra terén játszott túlzott szerepéről azonban tőle sem álltak távol.¹⁰⁸

Az egybegyűltek által a találkozó végén elfogadott *Hitvallás* című záródokumentum viszont arról tanúskodik, hogy ilyen elképzelések, még ha esetleg léteztek is a jelenlevők egyikében-másikában, semmiképpen sem jutottak uralkodó és támadó pozícióba. Egyik első bekezdésében ugyanis azt az elvárást mondja ki, hogy a kisebbség életéből ki kell küszöbölni minden osztály-, vallási és nemzedéki ellentétet, mert minden ilyen ismérvtől függetlenül mindenkit a kisebbség tagjának kell tekinteni (és itt szó szerint hozzáfűzték, hogy a zsidókat is), akik a kisebbségi lét következményeit vállalják.¹⁰⁹ A *Hitvallás* további részei a nemzeti konzervatív felfogás szellemében születtek. Így például – az OMP fővonalával összhangban – egyhangú állásfoglalást várt el a magyar sajtótól, amikor a kisebbség léteérdekeit érintő kérdésekről van szó. Tiltakozott egy esetleges, a „nemzeti munka védelméről” szóló román törvény ellen, és a munkásság melletti kiállást is hangsúlyozta. Az ünnepélyes stílusban fogalmazott szöveg többször megerősíti, hogy a találkozó által a fiatal értelmiség *nemzeti egysége* végre megvalósult, s a következő feladat ennek az egész kisebbségen belüli kialakítása társadalmi és politikai szempontból.

¹⁰⁷ „'Hitvallásban' foglalta össze határozatait a 'Vásárhelyi Találkozó'. ML, 1937.X.6., 5.

¹⁰⁸ Tamási Áron: Magyar sorskérdések. (Egy erdélyi író gondolatai). *Válasz*, 1937. május, 269-276. (Előadás a Bartha Miklós Társaság 1937. április 21-i ülésén.)

¹⁰⁹ „'Hitvallásban' foglalta össze határozatait a 'Vásárhelyi Találkozó'. ML, 1937.X.6., 5.; A Vásárhelyi Találkozó záróhatározata. *Hitel*, 1937, 3. sz. 188.; A Vásárhelyi Találkozó hivatalos jelentése. In: Bárdi: *Kényszerpályák* i. m. 23. dokumentum; Turzai (szerk.): *Vásárhelyi Találkozó* i. m. 147-165.

A *Vásárhelyi Találkozó* ilyen kicsengésével a konzervatív sajtó igencsak meg volt elégedve. A bukaresti Magyar Követség is Budapestre küldött jelentésében elégtétellel állapította meg, hogy az előzetes aggályokkal ellentétben a kommunistáknak nem sikerült ideológiájukat népszerűsíteniük, s a találkozó határozatait „nemzeti és keresztény szellemben” hozta meg.¹¹⁰ Az OMP egyik alelnöke, Jakabffy is úgy vélte egy, az elnökhöz írott levelében, hogy a Párt elégedett lehet a találkozó kimenetelével. Ezt pedig annak tulajdonította, hogy rajta „nemzeti” gondolkodású, sőt „jobboldali” fiatalok sora vett részt.¹¹¹ A fenti „nemzeti és keresztény szellem” kifejezés azonban egy értelmezési dilemmát rejtett magában a kortársak számára, mert minden ideológiai csoport valami mást értett rajta. A jobboldali *Erdélyi Lapok* egy munkatársa például arra figyelmeztette a résztvevőket, hogy aki „keresztény erkölcsi alapról” beszél, az egyúttal „Krisztus Királyságát”, azaz a kereszténységet, mint egyetlen világnézetet is érti. Csakhogy amikor az *Erdélyi Lapok* a keresztény jelleget hangsúlyozta, azt általában a zsidókkal szemben tette.¹¹² Ugyanakkor egy, a találkozó nemzedékéhez, de az OMP-hez is tartozó fiatal politikus üdvözölte a *Hitvallásnak* azt a pontját, amelyik a zsidókat kifejezetten a magyar kisebbség tagjai közé számítja.¹¹³ Ugyanő (Becsky István) azt is kijelentette, hogy a *találkozó* határozatain az OMP semmi kivetnivalót sem találhat, és neki abban is nagy szerepe volt, hogy a Párt bánáti ifjúsági szervezete elfogadta a *Hitvallást*, Jakabffy pedig pozitív kicsengésű nyilatkozatot tett a rendezvényről.¹¹⁴

Ezek az ellentmondó állásfoglalások azonban csak részben tehetők felelőssé a *Vásárhelyi Találkozó* későbbi kudarcáért. Sokkal nagyobb szerepe volt ebben az 1938-ban bevezetett királyi diktatúrának, mert az véget vetett minden (nem hivatalos) összejövetelnek és mozgalomnak.¹¹⁵ Azonban ahogy telt az idő, úgy vált egyre világosabbá, mennyire fontos lett volna megvalósítani az *Erdélyi Fiataloknak* azt a javaslatát, mellyel a találkozót demokratikusabbá akarták tenni, azt ti. hogy a résztvevők egy-egy intézmény vagy szervezet megbízott képviselői legyenek. Ezáltal az összejövetel egyrészt jobban kielégítette volna azt az igényt, hogy mintegy képviseleti szerve, „parlamentje” legyen az ifjúságnak, másrészt a résztvevők olyan legitimitáshoz jutottak volna, ami a tanácskozások befejezése után kijelentéseiknek és szándékaiknak a megfelelő súlyt biztosította volna. Így azonban saját közegükbe való visszatértük után csak igen kevesen tudtak bármit is tenni a határozatok megvalósítása érdekében (pl. Kacsó Sándor egy olcsó Népkönyvtár kiadásával). A találkozó eredménytelensége további okaként az

¹¹⁰ MOL KM-K64-1937-73-27, 566. f.

¹¹¹ Jakabffy – Bethlen 1937.X.14. BGyII.

¹¹² Horváth: *Az Erdélyi Lapok ideológiája* i. m.; l. még az újság következő cikkei: Bangha Béla S. J.: Amire a spanyol események tanítanak. ML, 1936.XI.25, 4.; Bangha Béla S. J.: Lelkek bolsevizálása. ML, 1936.XI.29, 4.; Rády Elemér: Beszélgetés P. Vargha László jezsuita atyával a bolsevista mozgalom lelki és gazdasági okairól, a zsidóság szerepéről és a megújuló keresztény nacionalizmus feladatairól. ML, 1936.XII.13., 10-11.; Dr. Nyisztor Zoltán: A jobbboldaliság alkotó elemei. ML, 1937.XII.11., 1-2.; † Bangha Béla S. J. 1880–1940. ML, 1940. május 1., 7-8. o.; Rády Elemér: Péter Bangha Béla. ML, 1940.VI.8., 5.

¹¹³ (P. I.): Krisztus Király. ML, 1937.X.31., 1-2.; Becsky István: A Vásárhelyi Találkozó tanulságai. MK, 1937, 16. sz. 533-535.

¹¹⁴ Magyarpárti visszhang Tătărescu miniszterelnök legutóbbi beszédére. ML, 1937.X.19., 5-6.; l. még Jakabffynak 1937.X.14-én Bethlenhez írt levelét, BGyII. Jellemző Albrechtnek a Találkozóval összefüggő Bethlen-kritikája: „kétségbeesetten kicsinyes. Bár joggal apprehendál, de ezt először is nem lett volna szabad mutatnia, másodszor meg olyan nagy dologról van szó, hogy ilyesmibe beleakadni józan ésszel és felelősségérzettel nem lehet”. Albrecht levele Vita Sándorhoz, MTA K Ms 4109/1.

¹¹⁵ Dániel Antal: Egy évvel a Vásárhelyi Találkozó után. Hítel, 1938, 3. sz. 233-243. Ilyen körülmények között nyilvános „asztaltársaságok” vagy „baráti körök” sem jöhettek létre. Ezek alakítására szólította fel a Találkozó előkészítő bizottsága 1937 novemberében a hazatérő résztvevőket. Barátainkhoz! MTA K 6023/143.; 144.

ellentétes világnézetek képviselői közötti kompromisszum ingatag voltát említhetjük. A legkisebb közös nevezőre épített egyezségüket ugyanis azonnal föl kellett mondaniuk, ahogy arról volt szó, hogy hűek maradjanak saját politikai elképzelésükhöz. Úgy tűnt például, hogy megegyezés született a munkások képviselői és a *Hitel* csoportja között, miszerint az egyik oldal föllép a dolgozók érdekeiért, a másik viszont ennek fejében szolidaritást vállal az OMP-vel, illetőleg a kisebbség nemzeti harcával. Ez az egyetértés akkor bizonyult semmisnek, amikor a nemzetközi események Kelet-Közép-Európa politikai térképét átrajzolták. Az I. világháború utáni rendezés revíziójához vezető első lépések (1938–1939) után a két oldal között már semmi közösség sem létezett. Az alig elkezdett együttműködésnek legkésőbb akkor lett vége, amikor a Bányai-csoport 1938 novemberében (az első bécsi döntés után) egy memorandumot juttatott el a kormányhoz, amelyben fölháborodását fejezte ki az „itt élő kis népek elleni imperialista törekvések” miatt.¹¹⁶ A találkozó idején létrehozott bizottság egy év után feloszlott a benne feszülő politikai-ideológiai ellentétek miatt, s ezzel egyidejűleg elkezdődött a Vásárhelyi Találkozó mitikus magasságokba való emelése.¹¹⁷ Ebben nem kis szerepet vállaltak a rendezvényt létrehozó s a romániai magyar közéletben később is fontos szerepet betöltő személyiségek.¹¹⁸

3. Frontok ütközőpontján: az Országos Magyar Párt

3.1. Az 1934-es javaslat

Az OMP 1933 után kettős politikai stratégiát követett. A magyar politikusoknak föl kellett ismerniük, hogy a kisebbségi kérdés sok román politikus számára csupán a belpolitikai érvényesülés eszköze. Ezért merült föl az igény a kérdésnek a napi politikán kívüli – vagyis attól elválasztott –, és így a románok és a magyarok közti mindenkori viszonytól független kezelésére. A nemzetállami nyomás előli kitérés érdekében azonban a párt egyre több vezető politikusa fordult ugyanakkor egyfajta visszavonulás-ideológia felé és kezdett el egy befelé forduló szemléletet tükröző társadalompolitikát hirdetni. Mindezek igazolására elég volt a parlamenti tapasztalatokra (pl. választási visszaélések) és nyugati példákra hivatkozni (pl. a népközösség ideológiája).

Ilyen elképzelések különösen 1935 után terjedtek el és váltak többek között Paál, Gyárfás, Sulyok és Albrecht gondolkodásának további útjelzőivé a kisebbségnek a gazdasági válságból való konkrét kijutási lehetőségeit illetően. Politikai töltésük azonban már 1933 óta egyre növekedett. A visszavonulás-ideológia alapelveit Paál 1933-ban fektette le egy addig példátlan élességgel fogalmazott, már címével sokat eláruló vezércikkben (*Aki nincs velünk, az ellenünk*): „Az igazság az, hogy a mi magyar életünk, a mi nemzeti önrendelkezésünk szempontjából nagyon másodrendű kérdések az országos politikák, pártok harcának, kormányok buká-

¹¹⁶ MOL K 64-1938-77-27, 3-7. f.

¹¹⁷ Évforduló. KÚ, 1938.X.31., 1-2.; A „Vásárhelyi Találkozó” előkészítő bizottsága nyilatkozatban. KÚ, 1938.XI.4., 2.

¹¹⁸ Tamási Áron: *Elki közösség*. Ell., 1938.XI.13., 5.; Turzai (szerk.): *Vásárhelyi Találkozó* i. m. 63-70. A Magyar Népközösség alapítása után volt még egy utolsó fellépésük: az Erdélyi Fiatalok több tagjával, de a marxisták (Balogh, Bányai stb.) nélkül, kiadták a *Nemzedéki Vallomást*, melyet Albrecht Dezső, Debreczeni László, Jancsó Elemér, Kacsó Sándor, Kéki Béla, László Dezső, Mikó Imre, Szemlér Ferenc, Venczel József, Vita Sándor és mások írtak alá. *Nemzedéki Vallomás*. Ell., 1939.X.15., 11.

sának és megszületésének kérdései mindaddig, amíg ez az egész román politika a nemzeti államnak, a román nemzet egyedülvalóságának a zárt körében mozog.”¹¹⁹ Paál lemondó hangja annak a felismerésnek volt a következménye, miszerint kilátástalanok a kisebbség politikai törekvései amiatt, hogy semmiképpen sem tud behatolni a többség nemzetállami álmainak „zárt körébe”. Gondolatmenetét azonban nem akarta egyetlen reménysugár nélkül zárni, ezért az *addig... amíg* szerkesztés, vagyis Paál üzenete az, hogy az egyenjogúsáért folyó harcnak igenis lehet eredménye, ha és miután a többség lemond az etnikailag homogén állam fölépítésének tervéről. Nem tisztázható ma már a kérdés, vajon észrevette-e Paál, hogy ez az elgondolása valójában visszatérés ahhoz a passzív politikához, amelyet ő maga támadott az 1920-as évek elején. Most mindenestre már volt terve arra vonatkozóan, hogyan kellene a napi politikától való visszavonulás által szabaddá váló energiákat fölhasználni. „Minden népi erőnk [...] a nemzeti közösség szolgálatába”¹²⁰ kell állítani, s eközben majd kiderül, „ki van mellettünk” – írja, kissé megelőlegezve a magyarság egy részének a népiség-gondolat felé való fordulását.

Gyárfás Elemér szenátor teremtett kapcsolatot e visszavonulás-ideológia és azon meggyőződés között, hogy a romániai magyarság problémái csak akkor lesznek megoldhatóak, ha nincsenek kiszolgáltatva a nacionalista nyilvánosság hangulatainak. Néhány félresikerült kísérlet tanulságai alapján, melyek a két nép közötti közeledést magánkezdeményezésként próbálták megvalósítani, ő a kisebbség nemzetiszocialista mintára történő politikai és társadalmi „gleichschaltolását” (egyenműsítését) kívánta hasonló *sikertelenségek* elkerülése érdekében.¹²¹ Az ilyen ellenőrizetlen tevékenységek negatív következményei a Magyarország és Románia közti viszonyt érintik ugyan elsősorban, ennek romlása azonban végül mindig a kettő között találkozási és ütközési területként ott levő magyar kisebbségre hat kedvezőtlenül. Gyárfás a szenátus egy vitája során azt a gondolatot is felvetette, hogy az országban élő magyarok nem kívánnak a maguk számára más bánásmódot, mint amilyen Románia és Jugoszlávia egy megállapodása alapján a szerb kisebbséget megilleti. Iorga erre azt felelte, hogy a román kormány viszonya a magyar kisebbséghez Magyarország külpolitikájától függ.¹²² Ebből a magyar kisebbségi politikusok joggal következtethettek arra, hogy a velük szemben alkalmazott bánásmód végül is független saját politikai stratégiáiktól, mi több: ők maguk is pusztá játékszerei olyan érdekeknek, melyek alakulására semmilyen befolyással nem lehetnek.

Helyzetük függősége az országban éppen uralkodó hangulatoktól érlelte meg bennük azt a kívánságot az 1934-es év folyamán, hogy a kisebbségi kérdés tárgyalását elválasszák a napi politika eseményeitől. Ez a szándék az év végén egy parlamenti vizsgálóbizottság kiküldésének

119 Aki nincs velünk, az ellenünk. EL, 1933.XI.25., 1-2. A cikket a Paál-hagyatékban levő cikklista alapján lehet azonosítani (PÁII IIRM MS 7651/781). Hasonlóan vélekedett egy fiatal magyar ügyvéd, Parecz György már évekkel korábban: „A mai erdélyi magyarság hiába demokrata, hiába fasiszta, hiába tör lándzsát a parlamentarizmus ellen, hiába lelkesül a diktatúráért, hiába híve a centralizációnak, vagy ellenkezőleg a legszélesebb területi autonómiának, ez az állásfoglalása teljesen elméleti jelentőségű, az állam irányát nem mi adjuk meg, számárányunk nem akkora, hogy az ország ügyeinek menetét döntően mi irányítsuk. *Nem mi magunk intézzük saját sorsunkat.*” Dr. Parecz György: A korosztályok elkülönülése Erdélyben. MK, 1930, 9. sz. 736-740., itt: 739. (Kiemelés az eredetiben.)

120 Uo.

121 Gyárfás Elemér: A cserevonat, a bukaresti újságírókirándulás és a szegedi meghívás tanulságai. MK, 1933, 18. sz. 542-546. A nemzetiszocialista terminust ő maga használta Adolf Hitlerre utalva.

122 A szerbek főleg tanügyi engedményeket kaptak a román államtól, l.: Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 43. Ezeket Bethlen György is megfelelőnek tartotta a magyar elképzelések szempontjából, l.: A Magyar Párt vezérgondolatáról nyilatkozik Bethlen György gróf pártelnök. KÚ, 1934.III.1., 4.

követelésében valósult meg. De addig is a párt tovább folytatta politikai tevékenységét a fővárosban: egyrészt parlamenti munkáját mindkét házban (1934-ben kerekén hatvan hozzászólással), másrészt próbálkozásait, hogy az éppen aktuális kérdésekben direkt úton az illetékes minisztériumokban kérvényezéssel jusson megoldáshoz. 1934 februárjában a két nagy magyar egyház megbízottai nyújtottak át a kormánynak egy emlékiratot. Ebben a névelemzés *völkisch* jellegű (vagyis egy örök, tipikus nemzeti jellem létét feltételező) eljárása ellen tiltakoztak. Helyi hatóságok ugyanis a vezetéknev alapján döntötték el a tanulók nemzeti hovatartozását, és sok magyar gyereknek nem engedték meg magyar iskolák látogatását azzal érvelve, hogy ők valójában elmagyarosított románok leszármazottai.¹²³ A kormány és a minisztériumok megszokott reagálása ilyen beadványok átvételekor kimerült az ígéretben, hogy az ügyet majd felülvizsgálják, eredmény azonban ritkán született belőle.

1934 márciusában Szentkereszty Béla, a Magyar Párt képviselője adott át egy emlékiratot Tătărescu miniszterelnöknek. Ez a memorandum a magyarság legsúlyosabb panaszait tartalmazta 18 pontba összefoglalva és bizonyítva azt a vádat, hogy a legtöbbjükért a helyi hatóságok túlbuzgósága a felelős. A sérelmek között szerepelt a névelemzés, a kulturzónák létesítése kisebbségek által lakott területeken,¹²⁴ a kisebbségi iskoláknak és papoknak járó állami segélyek rendszertelen folyósítása, román egyetemeken magyar nemzetiségű végzettségűek az állami szolgálatból való kizárása stb.¹²⁵ Legvégül az állandóan ismétlődő irredentavádat említve rámutatott arra, hogy az elmúlt tizenöt évben egyetlen ilyen akciót sem sikerült kimutatni, a vád tehát minden alapot nélkülöz. E memorandum további sorsát ugyan nem ismerjük, de föltehetjük, hogy – miként a többi – ezt is *ad acta* tették. A miniszterelnök kijelentései a rákövetkező időszakban a román etnikum történelmi jóvátételének szükségességéről valószínűtlenné teszik azt, hogy a magyar képviselő beadványát komolyan vette volna.

A többségi politikusok 1934 tavasza után megerősödött kisebbségellenes fellépései a magyarokban először tanácstalanságot váltottak ki a követendő politikai stratégiát illetően. Az elnök eredménytelenül tiltakozott a parlamentben magyar vasutasok elbocsátása ellen.¹²⁶ A párt Elnöki Tanácsa május elején közleményben emlékeztetett azokra a nemzetközi kötelezettségekre, melyeket Románia több szerződésben is magára vállalt.¹²⁷ A többségi nyomásra még az a két sajtóorgánium is (*Brassói Lapok*, *Ellenzék*) közeledni kezdett a párthoz, amelyek eddig vele szemben a legkritikusabbak voltak. Ugyanakkor nem rejtették véka alá afölötti csalódásukat, hogy a kisebbségeket az állam első számú ellenségeinek nyilvánították, a párttól viszont „új harcmodort” és nagyobb elkötelezettséget kívántak.¹²⁸ A *Brassói Lapok* a többségi politikusok nyilatkozatait olyan „demokrácia- és kultúraellenes hullámként” értékelte, amely minden közép-európai népet fenyeget, s ezért demokratikus erőik összefogása szükséges.¹²⁹

123 Makkai püspök és Gyárfás Elemér memorandumokat adtak át a kormánynak a névelemzésről. KÚ, 1934.II.11., 4.

124 Kolar szerint 1,1 millió magyar élt a „kulturzónák”-ban, vagyis olyan magyar többségű területeken (Székelyföld, határvidékek stb.), ahova a román kormányok előjogokkal felruházott román tisztviselőket küldtek. Ezek ott földet, magasabb fizetést és más kedvezményeket kaptak azért, hogy ott letelepedve megbontsák az etnikai arányokat és a románság túlsúlyba kerüljön, Kolar: *Rumänien* i. m. 115.

125 MOL K 63-243-1934-27/4, 568. f.

126 Bethlen György a parlamentben is felemelte tiltakozó szavát... KÚ, 1934.III.28., 1.; Bethlen György tiltakozása a parlamentben... KÚ, 1934.III.30., 3.

127 Ülést tartott a Magyar Párt elnöki tanácsa. Ell., 1934.V.10., 2.

128 Mi lesz velünk? Sürgősen mozduljon meg a Magyar Párt. BL, 1934.VI.4., 1-2.; A végletekig... Ell., 1934.VI.17., 1.; Kóbori József: Változtassunk harcmodort. Ell., 1934.VII.27., 3.

129 A közös veszély. BL, 1934.VI.22., 1.

Az ilyen kisebbségellenes hullámok természetesen tovább mélyítették az állam és a kisebbség közti szakadékot. Paál például így elmélkedett naplójában a romániai kisebbségpolitikának a magyarság gondolkodására való hatásáról: „A magyar népkisebbségbeli vasutasok és postások ügyében meg kell mondanunk, hogy az állam maga is lojalitással tartozik, mikor maga iránt lojalitást követel. Az állami kenyérből (illetve munkából) való kidobás egyenes felhívás arra, hogy a kisebbségi ember az állam iránt bizalmatlan legyen. Mintegy utasítást riadnak ki magukból az ilyen kidobások, hogy az államtól semmit se várjon az állam kisebb népe, hanem vonuljon magába és zárkózzék el az államban való minden együttlétektől és együttműködéstől. Az állam így taszít és uszít saját maga ellen.”¹³⁰

Néhány hónappal később azonban a többségi politikusok és értelmiségiek egységes kisebbségellenes támadásaiból levont következtetését már élesebben fogalmazta: „Hazaszeretet csak úgy lehetséges, ha nem csak én szeretem a hazát, hanem a haza is engem”.¹³¹

Az OMP maga ekkor 1926 (a reformcsoport föllépése) óta legsúlyosabb válsága felé haladt. Ennek oka parlamenti tevékenysége folytonos eredménytelensége és emlékiratainak hiábavalósága volt. A válság első szakasza a magyar politikusoknak ahhoz a kísérletéhez kapcsolódott, hogy egy parlamenti bizottság kiküldését érik el a kisebbség problémáinak a napi politikától elkülönített és a nyilvánosság kizárásával történő zavartalan megtárgyalására. Ilyen választmányt a román parlament gyakran használt a válság föltárásának, vagy közmegegyezés megteremtésének az eszközeként.¹³²

1934. november 12–13-án az Elnöki Tanács és a parlamenti csoport közösen elhatározta, hogy a parlament nyitó ülésén az addigi hagyománytól eltérően nem a magyar kisebbség panaszait fogják felsorolni, hanem egy ilyen bizottság kinevezését követelik.¹³³ A frakció megbízta Willer Józsefet és Gyárfás Elemért, hogy ezt a kívánságot a képviselőházban és a szenátusban külön-külön ismertessék. Gyárfás Elemér szenátor 1934. december 13-án előadott érvelése világos logikája miatt külön figyelmet érdemel. Gyárfás három okot sorolt fel annak alátámasztására, miért tartja az OMP szükségesnek a kisebbségi kérdések megoldására a parlamentnek javaslatokat tevő és minden román párt képviselőiből álló bizottság felállítását.¹³⁴ Először: a kisebbségi kérdés így távol tartható volna a pártharcoktól, de – másodszor – függetleníthető az állandóan változó nemzetközi helyzettől is, és harmadszor: ezáltal létrejöhetne az a *lelki összhang*, amely az ország népei baráti együttéléséhez szükséges. Gyárfás emlékeztetett Iorga fentebb említett kijelentésére (a román kisebbségpolitikának a külpolitikától való függésére),¹³⁵ s tiltakozott az ellen, hogy a kisebbségek ily módon államhatalmi érdekek játékszerévé degradáltassanak. Fölhívta a szenátorok figyelmét a többségi politikusok és a kisebbségek közötti megnövekedett feszültségekre. Ezeket a kiéleződött nemzetközi viszonyokkal magyarázta. A magyar kisebbség azonban ki akar kerülni ebből a feszültséggel telt mezőből, és „teljes szívvel” a népek közti összekötő kapocs szerepét kívánja betölteni.¹³⁶ Ezt pedig könnyebb lenne elérni egy szakemberekből álló, kisebb testületben, amelynek az volna a feladata, hogy a nagyrészt már meglévő elveket a gyakorlatba átültesse.

130 PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97, 1934.VI.13.

131 Uo. 1934.XI.10.

132 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 373-391.

133 György (szerk.): *Iratok* i. m. Az Intézőbizottság 1934.XI.13-i ülésének jegyzőkönyve. 172-183.; A Magyar Párt kétnapos tanácskozásai a magyarság összes sérelmeire kiterjedtek. KÚ, 1934.XI.15., 1.

134 Gyárfás és Willer beszédei megjelentek: MK, 1935, 1. sz. 1-23.; újabban: Bárdi (szerk.): *Történeti kényszerpályák* i. m. 21. forrás.

135 MK, 1935, 1. sz. 9.

136 Uo. 10.

Ennek a javaslatnak abban állt a jelentősége, hogy általa olyan vezető magyar politikusok akarták a legteljesebb nyilvánosság előtt a többségi politikusokkal az együttműködés útját járni, akik néha passzív politikát követő mánásoknak vagy éppen *reakció*soknak számítottak. Eddigi politikai tevékenységük parlamenti beszédek megtartására, emlékiratok átadására és kéréseknek kihallgatásokon való megmagyarázására „szorítkozott”. 1934. decemberi próbálkozásukkal a kisebbségi kérdések megoldásának új lehetőségeit keresték. Javaslatukat ráadásul olyan bel- és külpolitikai körülmények között adták elő, amelyekből egy éppen ellentétes viselkedésmód következett volna. Mert az együttműködés gondolata pont a többi etnikum (németek, románok), de időközben a magyarok között is egyre fokozódó (ideológiai) bezárkózási törekvések ellen irányult. A hitleri Németország megerősödése és a Gömbös fémjelizte magyar revizionista külpolitika is inkább egy ellentétes célzatú kezdeményezést indokoltak volna. Ezért is figyelemreméltó az a hatalmas társadalmi támogatás, amelyre a pártnak ez az új kísérlete a magyarság szellemi és politikai vezetőrétege részéről talált. Még Paál Árpád is fölhívta a román képviselőket, hogy az OMP kérését ne utasítsák el.¹³⁷ Az *Ellenzék* a javaslatot nagyobb nemzetközi összefüggésekbe helyezte, nevezetesen a Duna-menti államok közti béke kérdéskörébe, s úgy vélte, a mindenütt létező többség és kisebbség közti megbékélés csak hasznára lehet annak. A fiatal újságíró, Kacsó Sándor a javaslatot a krenneri értelemben vett „hídverésként” értékelte, s csupán a pártlap fejezte ki kételyét egy pozitív román válasz kilátásairól.¹³⁸

A kezdeményezés valóban megghiúsult, mert a szembenálló fél vonakodott vele érdemben foglalkozni. Ez volt a végeredmény annak ellenére, hogy a kormány első reakciói mintha az együttműködés útját egyengették volna. Victor Iamandi belügyminisztériumi államtitkár például arra figyelmeztette a képviselőket, hogy nem lehet politikát csinálni négymillió olyan ember ellen, akik az ország egyes területein „tökéletes történelmi folytonosságban”¹³⁹ és általában törvénytisztelő módon élnek. Ugyanakkor a városok – sok román politikus által követelt – elrománosítása ellen is szót emelt, azzal érvelve, hogy azok főleg Erdélyben sosem voltak román városok, és ezért az ottani *idegeneket* sem változtathatja senki románokká. Az államnak egyrészt polgárai megértését kell megszereznie, másrészt a városi többség elérésére a természetes fejlődés útján, „népünk erkölcsi és szellemi fölénye által”¹⁴⁰ kell törekednie. Alexandru Lapedatu művelődési miniszter a szenátusban elismeréssel adózott a magyar javaslatnak, mert az OMP új utat kereső kísérletét látta benne.¹⁴¹ De egy külön bizottság létrehozásában semmi értelmet nem talált, s ezért Gyárfás javaslatát visszautasította. Szerinte az OMP maga politizálta át a kisebbségi kérdést az 1923-as csucsai paktum megkötésével, a napirenden pedig éppen egy ilyen külön bizottság tartaná istenigazából: az nem megoldaná, csupán megzavarná az ügyet. A kormány oldaláról érkező ilyen ellentmondó jelzések – némelyek igazat adtak az OMP-nek, mások ragaszkodtak az etnikai homogenizáláshoz – nemcsak a magyarok, de a román lakosság körében is zavart keltettek.

A román sajtó kezdetben ellentmondóan kommentálta a magyar javaslatot, érdeklődése azonban csakhamar elfordult tőle, mert Iamandi államtitkár kijelentéseiben több megvitatni valót talált. Így a magyar kezdeményezés háttérbe szorult. Iamandi viszont a sajtótámadások

137 [Vezércikk]. EL, 1934.XII.14., 1-2. Amellett, hogy a lap legtöbb vezércikkét Paál írta, ez esetben a stílus is ezt valószínűsíti.

138 Ell., 1934.XII.14., 1.; KÚ, 1934.XII.14., 1.; BL, 1934.XII.26., 1-2.

139 Iamandi miniszternek a kamarában elmondott beszédéből. MK, 1935, 1. sz. 12.

140 Uo.

141 Lapedatu kultuszminiszternek a szenátusban elmondott beszédéből. MK, 1935, 1. sz. 13-16.

keresztűzébe került, mert az újságok az állami kisebbségpolitika legitimitását bizonygatták. Holott Iamandi meg sem kérdőjelezte ennek jogosságát, csupán azokat a módszereket tartotta túlzóaknak és elhamarkodottnak, amelyekkel egy több évszázados történelmi fejlődés eredményeit igyekeztek eltüntetni.¹⁴² Ezért őt a nacionalista sajtó, például az *Universul*, „lelkiismeretlen embernek”, kijelentéseit pedig Maniu egykori miniszterelnök „nemzeti eretnekségnek” nevezte, Vaida-Voevod viszont saját „numerus valahicus” mozgalmit dicsérte, mint amelyre szükség van a román elem erősítése érdekében.¹⁴³ Az OMP javaslata tehát pontosan az elkerülendő helyzetet termelte újra: a teljes nyilvánosság előtti pártvitákat. Iamandi sajtónyilatkozatokban védekezett, a miniszterelnök pedig 1934. december 28-án Kolozsváron értelemszerűen megismételte ugyanazon év májusában elhangzott kijelentéseit a románok javára végrehajtandó történelmi „jóvátétel” szükségességéről.¹⁴⁴ Még ha a miniszterelnök nem fogadta is el Iamandi lemondását, a magyar javaslat ismételt feltárta a román politikusokra jellemző kisebbségellenes beállítottságot. A magyar ajánlat egyhangú elutasítása egy, az égető kérdések fölvetésére és megbeszélésére összehívott, pártok feletti kerekasztal résztvevői által az etnikumok közti párbeszéd elvének az elvetését is jelentette. Ez a magyarokat önnön kereteik közé vetette vissza, s megerősítette azokat az áramlatokat, amelyek az ilyen közeledési kísérletektől való távolmaradást hirdették, mint például Paál már 1933. novemberi cikkében. A román politikusok nyilvános vitája a magyarok helyzetéről a magyar jobbszárny képviselőit a parlamentarizmus gyakorlatától is csak még jobban elidegenítette.

A magyarok elégedetlensége az OMP szebeni szervezetének 1935. január 25-i keltezésű körlevelében jutott kifejezésre, és ez jelezte a válság második szakaszának a kezdetét. Az elégedetlenség kiváltó oka a párt politikai sikertelensége, valamint a többségi politikusok állandó kisebbségellenes nyilatkozatai és intézkedései voltak. A szebeniek a helyzet végső konzekvenciáiként azt kívánták, hogy az OMP tiltakozása jeleként vonja vissza képviselőit a parlamentből, amennyiben sem egy (kétévenként tartott) pártnagygyűlésen, sem nemzetközi fórumok (pl. a nagyhatalmak) bevonása által a helyzet javulására utaló jelek nem mutatkoznak.¹⁴⁵ Más vidéki szervezetek elutasították ugyan a parlamentből való kivonulás követelését, mert az a felelőtlen passzivitás támogatása volna, de megerősítették a körlevél jelezte alaphangulatot, amikor a magyarságon belül erősen terjedőben levő elégedetlenségre rámutattak. Követelték továbbá az ügy nemzetközi fórumok elé vitelét és az éppen esedékes nagygyűlés összehívását. A párt parlamenti csoportja és Intézőbizottsága február 28-án, illetőleg június 15-én foglalkozott a szebeni javaslattal. Sem a parlamentből való kivonulás, sem a nagyhatalmakhoz való fordulás gondolatával nem értettek egyet, a nagygyűlés gondolatát azonban

¹⁴² Iamandi kijelentéseinek mélyebb értelme abban rejlett, hogy az erdélyi városok nem román jellegűek és az ott élő „idegenek” állandó, sok évszázados jelenlétének elismerése által indirekt módon és legalábbis részben megkérdőjelezte az ún. dákoromán kontinuitásméltet. Ez segítette viszont elő az 1918-as egyesülés ideológiai megalapozását, s így Iamandi annak legitimitását vonta közvetett módon kétségbe.

¹⁴³ MK, 1935, I. sz. 19. Érdemes itt felhívni a figyelmet egy párhuzamra. Vaida-Voevod azt is mondta, hogy neki semmi baja a kisebbségekkel, csupán a vidéken élő románságot akarja a „románizmus” („románizm”) politikájával és ideológiájával támogatni. Magyarországon a nacionalisták szintén azt állították, semmi gondjuk sincs a zsidókkal vagy a németekkel, csak éppen a kisebbségek által (akik az ország lakosságának 10%-át tették ki) elnyomott magyarságot akarják erősíteni. Prohászka Ottokár katolikus püspök épp e szándék megnevezésére vezette be a „hungarizmus” fogalmát. Ez a párhuzam minden nemzetállami célkitűzés közös vonását mutatja.

¹⁴⁴ Tătărescu kolozsvári beszéde a revízió ellen és a városok romanizálásáról. KÚ, 1934.XII.30., 1-2.

¹⁴⁵ Maga a körlevél nem került elő, csak több tagozat azt összefoglaló válaszevele az OMP levéltárában, I. ASCJ Fond 1283, 2/1926-1937, 107. f. (a Bánsági Tagozat 1935.IV.9-i határozata); 108. f. (Alsófehérvármegye tagozatának határozata, 1935.III.30.); 110. f. (a nagyváradi tagozat határozata, 1935.III.20.); 111. f. (az aradi tagozat határozata 1935.III.13.), 112. f. (Tunyad vármegye tagozatának határozata, 1935.III.9.).

támogatták, sőt helyszínéül ki is jelölték Sepsiszentgyörgyöt.¹⁴⁶ Több képviselő mérlegelte egy román nyelvű újság alapításának gondolatát, hogy a magyarság szándékait és kívánságait a többséggel hiteles módon közölni lehessen, erre azonban pénzhány miatt nem került sor. 1935 októberében aztán az Elnöki Tanács a nagygyűlés összehívását az „aktuális politikai helyzetre” való hivatkozással határozatlan időre elhalasztotta. Amikor végül 1936 nyarán elérkezettnek látták az időt a gyűlés helyének és idejének kijelölésére, a kormány tiltotta be ugyancsak az aktuális politikai helyzetre való utalással. Ezt az indoklást azonban a pártlap átlátszó ürügynek tartotta, hiszen néhány nappal korábban román pártok probléma nélkül megtartották összejöveteleiket.¹⁴⁷

A hosszantartó sikertelenség miatt gróf Bethlen György pártelnök saját szervezetén belül is szorongatott helyzetbe került, állítólag Gyárfás Elemér nyomására. Gyárfás a párt uniformizálását (gleichschaltolását) Gömbös Gyula magyar miniszterelnök elvei szerint szeretne volna megvalósítani.¹⁴⁸ (Mindezt egy román rendőrségi jelentésből tudjuk, amelyet más források sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudnak.) Minthogy Bethlen Gyárfás szándékait ellenezte, feszültség támadt köztük, s ennek kiéleződését, amelynek során Gyárfás le akarta volna váltatni Bethlent, csak Gyárfás életének egy tragikus eseménye akadályozta meg (fia öngyilkossága, állítólag apja jelleme miatt).¹⁴⁹ Jóllehet a legtöbb román rendőri jelentés túloz, hogy megfeleljen a központi elvárásoknak és lehetőleg sok magyar „irredenta” tevékenységet leplezzen le, tartalmuk néha összhangban van más forrásokéval.¹⁵⁰ Igencsak elképzelhető ezért, hogy Gyárfás magát valóban alkalmasnak látta egy, korlátlan hatalommal fölrüházott vezető (Führer) szerepére, sőt, ezt nem is titkolta, hiszen főmunkatársa volt a Führer-elvet és az autoritárius uralmi formákat pozitív hozzáállással bemutató *Erdélyi Lapok*nak. 1934-ben tiltakozott amiatt, hogy az újság az ún. Röhm-puccsról „csak” tárgyilagos beszámolót közölt, s ezért ettől kezdve a lap nemzetiszocialista beállítottsága még erősebb lett.¹⁵¹ Hitler iránti tiszteletét idézett

146 György (szerk.): *Iratok* i. m. 183-192.; 362-364.

147 Szentimrei Jenő: A jelenlegi politikai helyzetre való tekintettel. BL, 1935.X.11., 5.; Nem engedélyezték az Országos Magyar Pártnagygyűlést; A betiltott nagygyűlés. KÚ, 1936.VII.13., 1-2.; A Magyar Pártnagygyűlést betiltották, a román pártok szabadon gyűlésezhetnek. KÚ, 1936.VII.15., 2. Olyan magyar politikus is volt, aki a betiltások kisebbség-erősítő hatását emelte ki. Pál Gábor pl. azt írta Willer Józsefnek, hogy „a betiltás minden emberben felkelt valamit, ami az együvértartozás növelésére szolgál” l. Willer – Bethlenhez 1936.VII.20., BGyII.

148 Gömbös 1932 októberé óta magyar miniszterelnök volt. Az első világháborúban Gyárfással közös ezredben szolgált (köszönet Bárdi Nándornak ezért az információért). Miniszterelnökként autokrata kormányzási stílust vezetett be, és az egyénnek a nemzet közössége alá való rendelését követelte. Erősen központosított állam létrehozásával diktatorikus rendszert akart megvalósítani, amelynek élén ő, a Vezér, állt volna. A magyarok nemzeti egységét már 1933-ban világnézeti gleichschaltolásukkal akarta elérni. 1933-ban ő volt az első külföldi államfő, aki meglátogatta Hitlert; l. a szerkesztő utószavát: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Budapest, 2004. 701-755., főleg: 727., 732., 735., 738., 741., 745.

149 ASB Fond 2349 (Dir. Gen. a Poliției), dos. 106/1935, f. 26. és f. 39. (1935.VII.17-i jelentés); a jelentést nem erősítik meg sem a Bethlen II-agyatekban, sem a gyulafehérvári Majláth II-agyatekban fennmaradt (pl. Gyárfás-) levelek. Csúpn egy levélre akadtunk a Bethlen II-agyatekban, amelyben Gyárfás az elnöknek bizonygatja, hogy „másfél évtized alatt meggyőződhettem arról, hogy mindig legőszintébb érzésekkel voltam irántad s lojális hűséggel”. l. Gyárfás – Bethlen, 1936.X.16., BGyII.

150 Így pl. egy jelentés (ASB Fond 2349, dos. 106/1935, f. 21.) meglehetősen pontosan ismerteti a parlamenti csoport egyik ülésén elhangzottakat. Ez kimutatható az ülés jegyzőkönyve alapján, l. György (szerk.): *Iratok* i. m. 362-364. Magukat a jegyzőkönyveket a résztvevők egyike („jegyzőkönyvvezető” – az Intézőbizottságban általában Dr. Deák Gyula, a parlamenti csoportban Willer József) készítette, azt a következő ülésen bemutatta és jóváhagyta, majd Kolozsvárra vitték. A szóban forgó jelentésben álló információk átvétele a jegyzőkönyvből azért valószínűtlen, mert a jelentés az ülés után néhány nappal kelt, a nevek feltüntetését mellőzi (holottrendőrségi jelentések általában igyekeznek neveket megadni) és az ülést inkább csak összefoglalja.

151 L. annak a megbeszélésnek a jegyzőkönyvét, amelyik 1934.IX.1-jén Gyárfás, Paál és Fiedler püspök jelenlétében az Erdélyi Lapok politikai irányvonaláról folyt, GyÉFKL, Püsp. II.v. Iratai, 254/1/1934.

cikkével már bemutattuk; benne dicséri a hitleri *gleichschaltolást* és ugyanezt követeli politikai vonatkozásban a magyar kisebbség számára.¹⁵² Nagyon is valószínű tehát, hogy Gyárfásnak hasonló céljai voltak, és ezért Bethlen leváltását szorgalmazta. Bethlen személye körül voltak már viták, és magyar politikusok régóta tudtak a közte és Bánffy Miklós gróf között a kulisszák mögött létező nézeteltérésekről is.¹⁵³ De Bánffynak Erdélybe való 1926-os visszatelepedésekor a bukaresti kormány azt a feltételt szabta, hogy tíz évig nem folytathat politikai tevékenységet (hiszen 1921–1922-ben még Magyarország külügyminisztere volt). Az önmegtartóztatás időszaka ugyan 1936-ban véget ért, azonnali aktív politizálása azonban túl szemet szűrő lett volna. Mindenesetre 1936 márciusában már elérte, hogy Bethlen földta elnöki pozícióját az Erdélyi Gazdasági Egyesületben, s helyére az ő bizalmasát, Szász Pált választották meg.¹⁵⁴ Bethlen azonban több okból is túlélte politikailag ezt az időszakot. Hozzájárult ehhez elnöki működésének tízéves jubileuma (1926–1936), de főleg az az együttérzés, amelyet a magyarság körében Titulescu román külügyminiszternek a parlamentben ellene intézett támadása váltott ki. 1935. december 3-án ugyanis Bethlen beszédében újból azzal próbálkozott, hogy a képviselők figyelmét a magyar kisebbség sérelmeire irányítsa. Titulescu egyszerűen félbeszakította és odakiáltotta neki, hogy az OMP-nek panaszait a Népszövetségben kellene előadnia, csak hogy ott sohasem adtak még neki igazat.¹⁵⁵ Különben is ez a párt nem politizál, csupán agitál, s egyébként sem akar mást – fejtette ki rákövetkező beszédében –, csak kiváltságokat. Ezeket pedig éppen úgy visszakívánja Erdély egykori „uraként”, mint az „ezeréves Magyarországot”.¹⁵⁶ A kisebbség a külügyminiszter kijelentéseit gúnyolódásnak érezte. Azt pedig fölháborítónak, hogy pártja elnökét ilyen módon rendreutasította, és a magától értetődő jogok követelését nemesi privilégiumok utáni siránkozásnak nevezte. Mindezt tetézte Titulescu lekezelő viselkedése, amelyből a magyarság csakis saját másodosztályú állampolgári helyzetének megerősítését olvashatta ki. A magyar közvéleményben ez tovább erősítette a törekvéseket egy nemzeti alapon álló ideológiai egység iránt. „Nem a ’gróf’ beszélt!”: még a *Brassói Lapok* is ilyen címmel reagált Titulescu és más politikusok (pl. Octavian Goga) támadására, jóllehet Kacsó lapja a pártvezetést még röviddel azelőtt is „nemesi osztályként” bírálta.¹⁵⁷ A lap kiállása az elnök mellett azt mutatja – s láttuk, hogy a Vásárhelyi Találkozóknak is vannak így értelmezhető oldalai –, hogy a többség nyomására a kisebbségnek még a világnézetileg egymással ellenfélként szembenálló részei is hajlandók nézeteltéréseiket félretenni. A magyar közélet tehát szolidarizált az elnökkel, és azt is fölismerte, mennyire szükséges helyzetét

152 Gyárfás Elemér: A cserevonat, a bukaresti újságírókirándulás és a szegedi meghívás tanulságai. MK, 1933, 18. sz. 542-546. Führeri ambícióit Gyárfás – Jakabffy szerint – a negyvenes években is megtartotta, l. Jakabffy Visszaemlékezésében a VII. fejezetet: A bécsi döntéstől 1944. aug. 23-ig. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.

153 Paál 1931.IV.9-i naplóbejegyzése: „Vannak belső ellenségeskedési folyamatok a népkisebbségi magyarság társadalmában. Két főúri csoportaknázza alá egymást, hogy ki is legyen a kettő közül a vezér. Ezek maguk helyett a minyilvánossági formáinkon írókat, újságírókat, zsaroló lapokat, erdélyi és egyéb jelszavakat, színházi kultúrát, falufejlesztést, ifjúsági akciókat, egyházi és felekezeti [olvashatatlan rész – II. Sz. F.] bankárpolitikát és egyéb színeképeket mozgatnak”. Uo. 1951/97.; l. még a VI. fejezetet Jakabffy Visszaemlékezésében, uo. 1486/95 és Takács: *Bánffy*, i. m. 131-139.

154 Bethlen György gróf lemondott az EGE elnökségéről. KÚ, 1936.III.19., 4.; Új elnököt választott az EGE. KÚ, 1936.IV.8., 3.

155 MK 1935, 25. sz. 663-670.; Bárdi (szerk.): *Történeti kényszerpályák* i. m. 22. forrás.

156 MK 1935, 25. sz. 669. Az „ezeréves Magyarország” kifejezés a magyarországi revizionisták egyik kedvenc szövegmárá lett, és a trianoni békeszerződés igazságtalanságát volt hivatott aláhúzni, l. Kovács – Bertrand: *Der ungarische Revisionismus* i. m. 79.

157 Szentimrei Jenő: Elég volt ebből a játékból! BL, 1935.X.19., 1.; Nem a ’gróf’ beszélt! BL, 1935.XII.6., 1.

megegyeztetni. Ez magyarázza azokat a hűséget és bizalmat kifejező nyilatkozatokat, amelyeket az OMP tagozatai, de Intézőbizottsága is egészen 1937 tavaszáig Bethlen címére eljuttattak.¹⁵⁸ Erre addig nem volt példa. Másrészt ezek azt mutatják, hogy a párton belüli személyi válság 1937-ben még nem múlt el. Ezt a magyar követség jelentései is megerősítik. Ezek szerint Bethlen maga akarta letenni hivatalát az *Erdélyi Gazdasági Egyesülettel* fennálló ellentétek miatt, és szándékától csak hosszú habozás után, párthívei rábeszélésére állt el.¹⁵⁹

3.2. Az 1937-es nagygyűlés

Az OMP nagygyűlései mindenkor a magyar kisebbség politikai manifesztációjának számítottak. Ennek egyrészt formai (mennyiségi), másrészt tartalmi (minőségi) okai voltak. A két napig tartó rendezvényen ugyanis gyakran 2-3000 küldött vett részt a helyi tagozatok képviselőiben, hallgatta meg a vezető politikusok beszámolóit és helyzetjelentéseit a párt különböző részlegeinek ülésein, és fogadott el egy, rendszerint mind az állam nyilvánosságához, mind saját nemzettársaihoz intézett határozatot.

Az 1937-es gyűlés már csak azért is fontos volt, mert a lehetséges ideológiai konfrontációk maximális formájának egyik változata (a spanyol polgárháború) éppen akkor zajlott Európában. A román politikusokkal a megelőző időszakban megkísérelt kapcsolatteremtési kísérletek negatív tapasztalatai miatt (az 1934-es javaslatra való reagálásuk, Bethlen és Titulescu vitája, a kisebbségellenes beszédek) a Nemzeti Liberális Párt kormányzási éveit az erdélyi magyarság történelme mélypontjaként élte meg.¹⁶⁰ Általános tanácstalanságot váltott ki ráadásul, hogy legváltozatosabb stratégiái (folyamodványok, emlékiratok, javaslatok) egyaránt eredménytelenek maradtak. Az 1937. szeptember 3-án és 4-én megtartott gyűlésen tehát politikusai ismét nem tehettek mást, mint a hátrányos megkülönböztetések részletezését, miközben ők maguk a demokrácia és a másként gondolkodókkal szembeni türelem mellett foglaltak állást. A gyűlés 3.210 résztvevője pedig – és ez volt az összefoglaló fő jellemzője – a kisebbség érzelmi, szellemi és akarati egységének a szükségességét hangsúlyozta.¹⁶¹

A nagygyűlésen feltárt panaszok részletezésétől most eltekintünk, mert az eddigiekben többször is kitértünk rájuk. Megjegyzendő viszont, hogy minden jogosságuk mellett igen sok sérelemnek magában a politikai rendszerben gyökerező okai voltak, hiszen a kisebbségek a többségnek egyszerűen a *mátság* megtestesítői, s így a többség nemzetállami álmának per definitionem útjában állnak. Ezen túlmenően a korabeli Európában fellelhető (nacionalista, intoleráns) párhuzamok világossá teszik, hogy a többségi román politikusok velük csupán összhangban voltak. Mindez a magyarok szempontjából természetesen mit sem könnyített a dolgon, mert ők önmagukban első sorban a többség türelmetlenségének ártatlan áldozatait látták.¹⁶²

158 Az odorheiu Magyar Párt rendíthetetlen ragaszkodásáról biztosította gróf Bethlen Györgyöt. KÚ, 1937.III.25., 2.; Egy emberként. KÚ, 1937.V.24., 1.; A Magyar Párt intézőbizottsága a magyarság minden nagy kérdését megvitatta. Egyhangú bizalom gróf Bethlen György pártelnök iránt. KÚ, 1937.V.31., 1.; Hűségéről és ragaszkodásáról biztosította a Magyar Párt kiskülföldi tagozata gr. Bethlen György elnököt. KÚ, 1937.VI.20., 3.; A Bánság magyarsága ünnepélyes közgyűlésen tett hitet a Magyar Párt mellett. Egyhangú lelkesedéssel nyilvánított bizalmat gr. Bethlen György-nek... KÚ, 1937.VII.7., 2-3.

159 MOL K 64-1937-74-47, 49-59. f.

160 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 142.

161 A résztvevők száma kiderül a gyűlés jegyzőkönyvéből, I. György (szerk.): *Iratok* i. m. 375-381., főleg: 376.

162 Inczédy-Joksmann Ödön és Willer József beszédei, ASCJ, Fond 1283, 2/1926-37, 29-45. f. és 45-51. f.

Bethlen György és Jakabffy Elemér a nagygyűlésen mondott beszédükben határozottan állást foglaltak minden totális államrenddel szemben. Bethlen nemcsak arra hívta föl hallgatóságát, hogy ne hagyja magát „idegen jelszavak” által megzavarni és megosztani, de arra is, hogy tartózkodjék a „vallásos türelmetlenségtől” és a „társadalmi osztályharcától”.¹⁶³ Jakabffy most sem rejtette véka alá a faszizmust és a nemzetiszocializmust szembeni ellenérzéseit. Hangot adott annak a nézetének is, hogy Románia túlságosan közel került azokhoz az államokhoz, amelyekben a „totális államelv” az uralkodó (pl. Olaszország, Németország). De vannak már olyan államok is, amelyek erről lemondtak (pl. Jugoszlávia), a kisebbségek sorsa azonban csak akkor fordulhat jobbra, ha ezt mind több állam teszi.¹⁶⁴ E nyilatkozatával Jakabffy nemcsak a magyar baloldal elismerését érdemelte ki – a MADOSZ gratulált a demokrácia melletti kiállásához, ignorálva, hogy amikor Jakabffy a „totális,” államokról beszélt, a Szovjetunióra is gondolt¹⁶⁵ –, de továbblépett saját ideológiakritikai útján is, melyen 1933-ban a disszimilációs politika elutasításával indult el. Mi több: Jakabffy politikai állásfoglalása kisebbségpolitikai tevékenységének kezdete óta mit sem változott, azonban néhány kollégája (pl. Paál, Sulyok) gondolkodásmódjának a módosulása miatt, meg a kor új ideológiai összefüggéseiben radikálisabbnak (liberálisabbnak) tűnhetett föl, mint amilyen valójában volt. Hozzájárult ehhez kijelentéseinek nemzeti-konzervatív értékekre alapozó stílusa is. 1920 óta képviselt nézetei a demokrácia mellett, a totalitárius ideológiák ellen vagy a zsidóknak a magyar kisebbségbe való beletartozásáról 1937 után ezért más, nagyobb jelentőséget kaptak. Meggyőződésének a konzekvenciáit is levonva, a nagygyűlés után lemondta részvételét az Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusán annak náci befolyásoltsága miatt.¹⁶⁶

A kisebbségre nehezedő világnézeti nyomás egyre égetőbbé tette az ideológiai egység kérdésének a megoldását (a korábbi évek vitái még élénken éltek mindenkiben, a Vásárhelyi Találkozó előkészületei pedig utolsó szakaszukban voltak). Világos volt, hogy meg kell akadályozni a kisebbség szétesését több, egymást politikai okokból támadó csoportra. Ezért húzta alá az elnök nyitóbeszédében többször is, hogy az OMP magát valójában olyan *nemzeti szövetség*ként fogja föl, amely a kisebbség minden tagjához és intézményéhez fordul, és őket társadalmi eredetükre és helyzetükre való tekintet nélkül magában egyesíteni szeretné. Mert a kisebbség csak összezárkózva, csak a *saját* erejébe vetett hit és *közös* erőfeszítés által lehet képes azokat a feladatokat elvégezni, amelyek normális körülmények között az állam hatáskörébe tartoznak: „Tudom, hogy egyek vagyunk a mai helyzet megítélésében, egyek vagyunk igazságunk átérzésében és egyek vagyunk a tennivalók elhatározásában”¹⁶⁷ – apellált Bethlen egyik zárómondatában a kisebbség összefogására. Fejtegetései így megerősítették a kisebbség évek óta meglevő visszahúzódo hajlamát, ami ekkor már nemcsak a képviselők parlamenti visszafogottabbságában nyilvánult meg, hanem a nagygyűlés határozatának alaphangjában is. Ami a parlamenti munkát illeti, föltűnő az interpellációk és hozzászólások számának csökkenése: 1934-ben 61, 1935-ben 23, 1936-ban 29, 1937-ben 19.¹⁶⁸ Emlékeztetőül: 1935 az OMP sikertelen javaslatát követő év (a parlamenti bizottság felállítására), 1937 a kormányzási ciklus

163 ASCJ, F 1283, I/1924-38, 320-325. f., főleg 324. f.

164 Jakabffy Elemér: Nemzeti újjáébredések. MK, 1937, 19. sz. 497-502.

165 Balázs: *Lugosi üzenet* i. m. 13. Az üdvözlőletet közli Szekernyés János: Jakabffy Elemér és a MADOSZ. *Korunk*, 1981, 10. sz. 791-793.

166 Jakabffy dr. újból megindokolta, miért nem vett részt a londoni kisebbségi értekezleten. BL, 1937.X.6., 3.; Miért nem ment el Jakabffy Elemér dr. Londonba? In: KÚ, 1937.X.18., 3. A romániai magyarok nem maradtak azért képviselet nélkül, mert Jósika János elment Londonba.

167 ASCJ, F 1283, I/1924-38, 325. f.

168 György (szerk.): *Iratok* i. m. 405-412.

utolsó éve. E csökkenő tendencia oka valószínűleg a korábbi tevékenység sikertelensége. Pál Gábor ugyanis a megelőző nagygyűlés (1933) óta fölgyűlt panaszokat három oldalon foglalta össze határozati javaslatában. A nagygyűlés úgy döntött, hogy a király tudomására kell hozni őket.¹⁶⁹ 1937. november 3-án aztán Bethlen György már át is adta az udvarmesternek a királynak szánt emlékiratot a magyarság kívánságaival. Különleges nyomatékot kaptak benne a kulturális és a tanügyi autonómia kérdései, de a névelmezés, a nyelvhasználat (a nyilvánosságban és a felekezeti iskolákban), az elbocsátások (az állami szolgálatból), és a „numerus valachus” mozgalom kérdései is szerepeltek.¹⁷⁰ Az egyidejűleg elkezdődött választási kampány miatt azonban a Bethlen által kért kihallgatás már nem volt lehetséges, a magyar követelések megvalósítása pedig még kevésbé.

Bethlen és vele együtt a párt egy része számára a legnehezebb döntéskényszer 1938 első két hónapjában jelentkezett. Ennek előzménye, hogy 1937 decemberében a Nemzeti Liberális Párt nem érte el a választásokon a 40%-os küszöböt, s ezért a király a 9%-ot szerző Nemzeti Keresztény Pártba tartozó Octavian Gogát bízta meg kormányalakítással és a következő választások lebonyolításával. A fenti százalékarányokból világos, hogy Goga célját – a küszöb meghaladását – csakis szövetségesekkel együtt érthette el. Miután több más párttal már megállapodást kötött, Goga a magyar kisebbséggel való együttműködést is szorgalmazta. Kapóra jött neki, hogy gróf Bánffy Miklós nagy erővel igyekezett politikai vezető szerephez jutni, s 1938 januárjában tárgyalásokat is folytatott vele. A beszélgetés állítólag csak a református egyház ügyeire terjedt ki, melynek legfelsőbb világi tanácsában Bánffy is tag volt. Ez ellen szól, hogy ugyanekkor egy háromoldalas emlékiratot szerkesztett a Goga-kormány helyzetéről, s ebben főleg annak külpolitikai megítélésével foglalkozott. Azokat az érveket is részletezte, melyek amellet szölk, hogy a magyaroknak vele választási szövetséget kellene kötniük.¹⁷¹ Bánffynak az OMP egyetlen vezető szervében sem volt tisztsége, mégis emlékirata átadásával Bethlent erős nyomás alá helyezte, hiszen még mindig jó kapcsolatai voltak budapesti kormánykörökkel. A magyar kormány viszont direkt módon is bekapcsolódott a tárgyalásokba azáltal, hogy a bukaresti magyar nagyköveten keresztül szintén az egyezmény megkötését sürgette. Bethlennek azonban több aggálya is volt a Goga-kormány nacionalista és antiszemita irányával szemben,¹⁷² nem utolsósorban az, hogy a vele való lepaktálás a kisebbségnek a gyűlésen és a decemberi választásokon megvalósított egységét veszélyeztetetné. Budapest nyomására Bethlen mégis hozzájárult ahhoz, hogy Gyárfás Elemér február 2. és 7. között Gogával és munkatársaival tárgyalásokat folytasson.¹⁷³ Goga csak erősen vontatottan megszülető ígéretei tovább növelték Bethlen bizalmatlanságát – amint azt február 15-én az egykori magyar miniszterelnökhöz, Bethlen Istvánhoz írt levelében kifejtette.¹⁷⁴ Ráadásul a párt helyi szervezetei bizakodtak abban, hogy a rendkívül nehéz, de 19 képviselői hely megszerzésével igen sikeres decemberi választások után a lakosság által alig támogatott

169 ASCJ, F 1283, 2/1926-37, f. 21-25.; György (szerk.): *Iratok* i. m. 378-381.

170 Az OMP elnöki tanácsának bizalmas iratai Bethlen György hagyatékából. Teleki László Alapítvány könyvtára 1914/97.

171 Uo.; Bethlen Hagyaték, BGyII.

172 Gogának a magyarokhoz való (még 1914 előtt kialakított) viszonyát megvilágítja sajátkezű feljegyzése: Önéletrajzi töredékek. In: Horváth Andor (szerk.): *Tanúskodni jöttem*. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból. Kolozsvár, 2003. 345-365., főleg: 355., 358.

173 L. erről Gyárfás ötoldalas, részletes feljegyzéseit: Az OMP elnöki tanácsának bizalmas iratai... Teleki László Alapítvány könyvtára 1914/97.

174 Uo. I. Bethlen István ezt megelőző leveleit és táviratait Bethlen Györgyhez 1938.II. 8-án és 1938.II. 4-én, Bethlen György második levelét Bethlen Istvánhoz 1938.II. 23-án, BGyII.

Goga-párt ellen is jó eredményeket fognak elérni. Továbbá: minthogy a leendő választásokon a zsidók pártjának állítólag nem engedik meg a részvételt, a szervezetek az ő szavazóinak támogatásával is számoltak. Mindezen megfontolások ellenére a magyar követ erősödő nyomására Bethlen úgy nyilatkozott, hogy kész a megállapodás megkötésére.¹⁷⁵ Mindenesetre – s ezt Bethlen is tudta – az erre vonatkozó indítvány elfogadását a pártnak még meg is kellett szavaznia. A Intézőbizottság 1938. február 10-i ülésének reggelén ezért megpróbálta Jakabffyt arra rábeszélni, hasson oda, hogy a testület az indítványt elvesse. Jakabffy azonban egy elutasítást abban az időpontban már nem tartott járható útnak. Ám hogy a szövetséggel szembeni ellenérzését kifejezze, Jakabffy demonstratív módon lemondott a bánati tagszervezet által neki följáró szenátori pozícióról, sőt, a viták idejére állítólag még Kolozsvárról is elutazott.¹⁷⁶ Végül hosszú (majdnem hatórás) és heves vita után a Bizottság megszavazta a megállapodást. Az ellene szavazók egy része azzal érvelt, hogy az a zsidó vallású magyarok elárulása, a másik oldal viszont ennek az indoknak nem tulajdonított különösebb jelentőséget.¹⁷⁷

A párt liberális szárnya vereségként fogta föl ezt a döntést, s ennek súlyosságát – vagyis a reális politikai helyzet föl nem ismerését – még jobban kiemelte az a fordulat, hogy meghozatala után csupán félórával a Goga-kabinet megbukott. Mivel a magyar újságok az egész ügyről – s főleg végkimeneteléről – alig írtak, a paktumot elutasító politikusok (főleg Bethlen és Jakabffy) politikai integritása a nyilvánosság előtt nem szenvedett csorbát. A liberálisok állásfoglalása mindenesetre újból szemlélteti egyrészt a kisebbség, s következőleg politikai képviselője sokszínűségét, másrészt pont a budapesti hivatalos állásfoglalásoktól, de az ott uralomra törő szellemi áramlatoktól való különbözőségét is. Politikai játéktere azonban igencsak szűk korlátok közé volt szorítva, hiszen még Bethlen György is „kényszerhelyzetről” beszélt említett levelében. Ugyanis a liberális beállítottságú magyarok is Budapest anyagi segítségére szorultak, s ezáltal zsarolhatókká váltak egyrészt, másrészt viszont a többség kisebbségellenes nyomása miatt nem volt más kiútjuk, mint a párt másik szárnyához közeledni, hogy ez által Bukarest felé egységesen és határozottan tudjanak föllépni. A politikai pártok 1938. március 30-án bekövetkezett betiltása aztán ennek a kényszernek – előre nem látható időre – véget vetett.

4. A hídépítők mozgalma

Az itt tárgyalt időszakban (1933–1937) alig születtek olyan új próbálkozások, amelyek célja a magyar és a román lakosság egymáshoz való közeledésének előmozdítása lett volna. Az a néhány, amelyről mégis beszélhetünk, hatókörében szűk, hatásában pedig csekély és egyre halványuló volt. Elsősorban az 1934 végén alapított hetilapról, a *Független Újságról* kell itt szólnunk. Igényes szellemiség és tematika, de talán éppen ezért korlátozott társadalmi hatás jellemezte. Azonban ez volt az a lap, amelyik – miközben a jobboldali és a konzervatív álláspontok ellen is harcolt –, a *Brassói Lapok* mellett a hídépítés krenneri programját a legerősebben népszerűsítette.

175 L. az 1938.II. 7-i emlékiratot a magyar óhajokkal, amelyet az OMP Gogának adott át és az ugyanaznap kelt (Goga és Bethlen által aláírt) megegyezés szövegét, amelynek 5. pontja kimondja, hogy érvényességének feltétele az Intézőbizottság jóváhagyása. Mindkét írat a Bethlen Hagyatékban, BGyII.

176 Jakabffy: *Adatok* i. m. VI. fejezet. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95, 13.; Jakabffy állításának ellentmond az IB jegyzőkönyve, amely szerint Jakabffy részt vett a gyűlésen, l.: György (szerk.): *Iratok* i. m. 213.

177 Az Intézőbizottság 1938.II. 10-i ülésének jegyzőkönyve. György (szerk.): *Iratok* i. m. 210-213.

Ennek az eszmének a helyességéről azért volt nehéz meggyőzően beszélni, mert olyan partnerről volt benne szó, amelyik valójában nem létezett. Ezt a többségnek a kisebbség ellen irányított támadásai bizonyították, melyek ideológiai eredetüktől – vagyis kormánybeli, vagy ellenzéki háttérüktől – függetlenül a politikai lehetőségeket igencsak kimerítették. A *Brassói Lapok* mégis pont 1934-ben – Goga és Tătărescu kisebbségellenes beszédei idején – többször is hangsúlyozta a magyarok és a románok irodalmi és politikai együttműködésének szükségességét.¹⁷⁸ Az egyetlen, viszont alig észrevehető nagyságrendű és ráadásul még törvényen kívül is álló erő, amely a kisebbségek problémái iránt megértést látszott mutatni, olyannyira, hogy a románok által nem többségben lakott területek elszakadási jogát is elismerte, a Kommunista Párt volt.¹⁷⁹ A kommunisták ezzel – Lakatos István szociáldemokrata politikus visszaemlékezései szerint – a magyar munkások jelentős részének a támogatását nyerték el.¹⁸⁰ A fenti két lap a két nép közötti összefogást a fasiszta és nemzetiszocialista veszéllyel indokolta, akárcsak a MADOSZ és Groza Ekésfrontja. Az így gondolkodó magyar közéleti szereplők számára nem volt nehéz a román nyilvánosság által elvárt lojalitás-nyilatkozatot megtenni. Az OMP vezetőitől ez mindig a feszült belpolitikai viszonyok által kikényszerített kötelességként hangzott. Kacsó Sándor például nem sokkal a párt bizottság-kiküldési javaslata után kijelentette: „mi leszámoltunk azzal, hogy ennek az államnak keretein belül kell élnünk, ennek az államnak keretein belül kell megtalálnunk azokat a lehetőségeket, amelyek létünk és fennmaradásunk biztosítják [...] Nem vagyunk irredenták és nem vagyunk revizionisták.”¹⁸¹

A *Független Újság* 1934 utolsó napján kezdte meg működését Kolozsvárott Krenner Miklós (Spectator) és Ligeti Ernő szerkesztésében. Spectator addigi politikai tevékenységét, úgy tűnik, a kultúra mezejére szűkítette. Már az új lap első vezércikkében rámutatott arra, hogy a többséget még ezután kell meggyőzni arról, hogy a magyarok az állammal szemben pozitív érzéseket táplálnak.¹⁸² A lap ismertette Kacsó javaslatát egy magyar–román társaság alapítására a kétoldalú közeledés meg a kisebbségi kérdés megtárgyalása érdekében. Ugyanakkor minden kisebbség együttműködését is szorgalmazták egymással csakúgy, mint a többségi nemzettel az állam javára.¹⁸³ Egy későbbi írásában Spectator a magyar–román közeledést a Duna-medencei államok kibékülésének tágabb nemzetközi összefüggéseibe ágyazta. Egy ilyen békés jövő feltétele az ellentétes álláspontok megtárgyalása, valamint a gazdasági és kulturális együttműködés.¹⁸⁴ E gondolattal saját 1932-es elképzeléseihez nyúlt vissza. Akkor azt a főhívását, hogy a magyar kisebbség képezzen hidat az ellenségeskedő országok között a továbbéléshez elengedhetetlen enyhülés érdekében, mind az OMP, mind a többségi nemzet gyanakvással és elutasítással fogadta. Most azért is óvatosabb volt, mert 1933-ban már perbe fogták egy cikke miatt, melyben Erdély autonómiájára tett utalást.¹⁸⁵

178 A béke. BL, 1934.III.8., 1.; A római köd eloszlása után. BL, 1934.III.24., 1.; Zsolt Béla: Nyelvek békéje, szívek békéje. BL, 1934.IV.5., 1.; A közös veszély. BL, 1934.VI.22., 1.

179 Lipsey: MADOSZ i. m. 461.; Lipsey Ildikó: A Román Kommunista Párt a nemzetiségi kérdéstről (1921–1945). *Tiszatáj*, 1987, 9. sz. 79–99.

180 Lakatos István: *Emlékeim I.* i. m. 177–180.

181 Kacsó Sándor: Vox Humana, Lex Humana. BL, 1934.XII.26., 1–2. L. ebben az értelemben: Krenner Miklós: Kisebbségi harangszó. *Ellenzék*, 1933.IV.16., 1.

182 Spectator: Csüggedni vagy feszülni. FÚ, 1934, 1. sz. 1.

183 Hogyan képzelik el az erdélyi magyar írók a hídverés nélkülözhetetlen előmunkálatait?; Mit akar a Független Újság? FÚ, 1934, 1. sz. 4., 8.

184 Spectator: Pünkösdi gondolatok. FÚ, 1935.V.9., 1.

185 1934-ben el is ítélték egy hónap börtönre, I. Kolozsváron Krenner Miklóst, Nagyváradon Hegedüs Nándort ítélte el... BL, 1934.III.3., 3.

A *Független Újság* érezte és szóvá is tette, hogy a kisebbségnek azok a képviselői – írók, újságírók, értelmiségiek –, akik a két nép megértéséért tevékenyebben sikerszálltak, végül kutyaszorítóba kerültek, mert az egyik oldal azzal vádolta őket, hogy elárulják a kisebbségi jogokért folytatott harcot, a másik meg pont azt vette tőlük rossz néven, hogy éppen az utóbbinak a nemzeti léthez való jogát hajtogatták.¹⁸⁶ A pártlapnak azt a figyelmeztetését, hogy ne vigyék túlzásba a közeledési kísérleteket,¹⁸⁷ mindkét címzett – Kacsó és a *Független Újság* – végül megfogadta, és 1935 márciusától be is szüntették ilyen irányú fáradozásait. Mindkettejük számára világos beszéd volt amúgy is erőfeszítéseik visszhangtalansága mellett Vaida-Voevod „numerus valachicus” mozgalma, valamint a párt 1934-es javaslatának eredménytelensége. Fölismerték tehát, hogy a bukaresti állami kisebbségpolitika¹⁸⁸ összeegyeztethetetlen demokratikus és felvilágosult polgári idealjaikkal. Ezért fáradozásaik középpontjába ettől kezdve a magyarság érdekeinek védelmét helyezték, 1936 után pedig érdeklődésük a spanyol események felé fordult, s erre vonatkozó állásfoglalásaikkal is a romániai demokráciát akarták erősíteni.

Az évtized közepén Krenneréknek ideológiai elszigeteltségük újabb oldalát kellett fölismerniük: a budapestit. A konzervatív pártvezetéstől való kritikus távolságtartásuk és a román partner hiányának tudatosodása után ugyanis egyre világosabbá vált számukra a budapesti gondolkodásmód idegensége. Ez az elmúlt tizenhat év ellentétes szellemi és politikai fejlődésének és főleg Magyarország ideológiai radikalizálódásának volt a következménye. Hegedüs Nándor már 1932-ben élesen bírálta a magyarországiak frázishazafiságát, mert nincs bennük komoly érdeklődés a határon túli magyarok valós problémái iránt.¹⁸⁹ Az ottani gondolkodásmód idegenségéről Kós Károly is megemlékezik több levelében. 1927 óta Kós íróként és szerkesztőként működött. Levelezése nemcsak ideológiai vonatkozásban tanúsítja a magyarországi viszonyokkal szembeni elutasító magatartását, hanem a budapesti társaságok, egyesületek és hivatalok, de az írók vagy éppen a kereskedők mentalitását általában is „furcsának és idegennek”¹⁹⁰ mondja. Ez a szellemi elidegenedés volt a sorsa – és elszigetelődésük utolsó fázisa – a magyar kisebbség azon tagjainak, akik szenvedtek a bukaresti kisebbségpolitikától, de kétségeik voltak saját pártjuk vezetőségét illetően is, viszont a messianisztikus megváltási mítoszokban (kommunizmus, revizionizmus) sem hittek. Sehol sem találtak szellemi otthon maguknak.

186 Vita három kérdés körül. FÚ, 1935.II.17., 3.

187 Csak ne olyan mohón. KÚ, 1935.II.16., 1.

188 Ez akadályozta meg 1934 végén azt is, hogy Nagyvárad közelében budapesti és bukaresti írók többnapos eszmecsere-tartsanak, l.: Hegedüs Nándor: Az isteni koldus. In: uő.: *Cikkek, parlamenti felszólalások* i. m. 246-250. (Eredetileg: *Pesti Napló*, 1936.I.10.) K.: hídverés. RMIL, II. i. m. 245.

189 Hegedüs Nándor: Jubileumi levél Jakabffy Elemérhez. MK, 1932, 21. sz. 626-629. Új kiadása: Hegedüs: *Cikkek, parlamenti felszólalások* i. m. 187-191.

190 Levelei Bierbauer Virgilhez 1935.XII.23-áról és Áprily Lajoshoz 1937 februárjából: Sas Péter (szerk.): *Kós Károly levelezése*. Budapest, 2003. 315.; 334. Bierbauernek többek között a következőket írta: „Talán el sem hiszed – nehezen is hihető – hogy nagyon-nagyon rosszul esik ma minden gondolkozó és aggodó, becsületes és a jövővel törődő erdélyi magyarnak Magyarország mai állapotába mélyebb és közvetlenebb pillantást vetni [...] Az, ami ma Magyarországon folyik, a szerencsétlen vakságnak ide-oda lödörgése, az elzúllott régi gazdagnak könnyelmű nemtörődömsége, folytatása annak az életnek, mely idejuttatta a magyarságot, ahol ma van [...] Mintha elvesztette volna ott mindenki az ép eszét!” Áprilynak 1937-ben Sztánáról írta: „Szégyen leírni, de így volt: örvendtettem és megnyugodtam, amikor a határon átléptem. Furcsa és idegen világ nekem az ott túl, nem nekem való. Talán nyugodtabban, biztonságosabban élhet ott az ember, de – az embereket nem bírom el: írókat, urakat, társaságot, hivatalokat, üzletembereket...”.

Közülük azonban csak kevesen jutottak odáig, hogy a magyarországi viszonyokat is bírálni merészeljék, mint Kacsó egy 1939-es cikksorozatában. Filozófusok és tudósok elszigetelt (és a köztudatba alig bekerült) írásokban próbálkoztak azzal, hogy a magyarságnak egy elvont *kisebbségi etika* tételei szellemében erkölcsi tartást adjanak azáltal, hogy a kisebbségi létet már szinte vallásos magasságokba emelve 'elhivatottsággá' szellemítették.¹⁹¹

A MADOSZ számára a kisebbségi elnyomás osztályprobléma volt, ami a népek közti testvériséget és a jobboldal elleni közös harc érdekében történő összefogást nem akadályozhatta meg. Azt azért a MADOSZ is észrevette, hogy csupán ez az állásfoglalás nem szerez neki elég népszerűséget, ezért megpróbált az OMP-vel együttműködni. Csakhogy a párt ezt már 1935 őszén megtagadta, s 1937-ben azt is, hogy a MADOSZ kis létszámú küldöttséggel képviseltesse magát a nagygyűlésen. Az ott elhangzott felszólalások többségéből aztán kiderült, hogy a küldöttek nagy részének a felfogása amúgy is igen messze áll a MADOSZ-étól. Nemcsak kommunista beállítottságát, de más (értsd: román) pártokkal való együttműködését is fölrohták neki.¹⁹²

Mindebből az derül ki, hogy mindazokat, akik a népek és államok közti közeledést szorgalmazni, a fennálló bizalmatlanságot leépíteni próbálták, mindkét oldalról igencsak szorongatott helyzetbe hozták. Az évtized közepén, persze, amúgy sem voltak sem a bel-, sem a külpolitikai feltételek alkalmasak ilyen tervek számára. Kudarcukhoz azonban nagymértékben hozzájárult mindkét oldalról a tudatos ragaszkodás bizonyos örökölt gondolkodási sémákhoz, ellenségképekhez és célokhoz. Olyannyira, hogy még arra a kérdésre is, miszerint egyáltalán elgondolható lett volna az, hogy a felek eltávolodjanak 1935 után megcsontosodott, sőt ideológiai alapra helyezett sablonjaiktól, a megmerevedett frontok ismeretében csakis a legerősebb kétellyel lehet válaszolni.

5. Ideológiai nézeteltérések

5.1. A magyar–szász vita (1933–1935)

1933 után már egyre kisebb jelentőségük volt azoknak a tényezőknek, amelyek elősegíthették volna az erdélyi népek konfliktusmentes együttélését. Ugyanakkor magán a kisebbségen belül is ideológiai indítatású nézeteltérések kerültek felszínre, mi több: a magyarok más népekkel is vitákba keveredtek, így az erdélyi szászokkal.

A magyar–szász viszony a '20-as évek vége óta kielégítő volt, jóllehet a németek 1928-ban Rudolf Brandsch agitálására nem vettek részt a választásokra létrehozott Kisebbségi Blokkban. E viszonyon az sem rontott sokat, hogy Brandschot 1931-ben kisebbségügyi államtitkár-helyettségé neveztek ki, jóllehet számbeli súlyuk miatt ez a pozíció a magyarokat illette volna meg. De ha kiváltotta is nemtetszésüket, a magyarok ezt a lépést Iorga sakkhúzásaként

191 Tavaszy Sándor: Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez. *EH*, 1934, 7. sz. 661-668.; Imre Lajos: A kisebbségi élet erkölcstana I-III. *EH*, 1938, 11. sz. 1-12., 121-131., 169-178.; Tavaszy Sándor: Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Pt.*, 1936.XI.15., 435. Összefoglalóan Gáll Ernő: Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika. *Erdélyi Múzeum*, 1992, 1-4. sz. 115-126.

192 Az Intézőbizottság 1937.IX.3-i ülésének jegyzőkönyve: György (szerk.): *Iratok* i. m. 204-209.; Hegedüs Nándor: Mágnás és munkás. In: uő.: *Cikkek, parlamenti felszólalások* i. m. 334-338. (Eredetileg: *Pesti Napló*, 1937.XII.24.)

értelmezték, amelynek az volt a célja, hogy az ország két legnagyobb nemzeti kisebbsége közé éket verjen. Társadalmi és művelődési kérdésekben azonban kimondottan jó volt az együttműködés a két irodalmi folyóirat, az 1928-ban alapított *Erdélyi Helikon* és a kissé idősebb (1924-beli) társa, a *Klingsor* munkatársai között. Kölcsonösen látogatták egymást Szebenben és Kolozsvárott, közös irodalmi esteket tartottak, és Kós Károly 1932-ben Adolf Meschen-dörfer egy művét is lefordította.¹⁹³

Politikai síkon azonban a magyarságnak a szászokkal szembeni magatartását két alapvető szempont együttese határozta meg. Sokan szervezetségüket és közösségi érzéküket dicsérték, melyek nélkül – állították – nem maradhattak volna fenn olyan sokáig a diaszpórában. E tulajdonságokat utánzásra méltóként ajánlották nemzettársaik figyelmébe. A másik oldalon viszont a demokratikus érzületük mind nagyobb vitákba keveredtek velük 1933 után, mert elítélték a nemzetiszocialista eszmék növekvő befolyását köreikben.

A szász – és tágabb keretekben nézve: német – társadalmi munka teljesítményeit és példaértékét a magyar kisebbség két olyan politikusa is elismerte, akik egymástól világnézetileg a lehető legmesszebbre álltak: Sulyok István és Krenner Miklós. Már a '20-as években mindketten ajánlották, hogy a magyaroknak a német pénzügyi *Selbsthilfe* (Önsegélyző) szervezetről, illetve az olasz fasiszták kultúrmunkájáról kellene példát venniük. Sulyoknak a '30-as években sem volt semmi kivetnivalója az önsegélyző mozgalom ideológiai radikalizálódásán – már az *Erdélyi Lapok* munkatársaként. Krenner viszont 1931-ben nemcsak a transzilvanizmus hanyatlását állapította meg, lévén, hogy nem tudott erős kapcsolatot létrehozni a kisebbségek között, hanem a *Selbsthilfe* válságára is rámutatott, s ezt a kisebbség általános problémájaként értelmezte.¹⁹⁴

A magyar–szász viszony 1933 végéig felhőtlen volt, s ekkor sem Hitler hatalomra jutása vetette az első, de múló árnyakat rá, hanem a *Brassói Lapok* és a *Kronstädter Zeitung* egy vitája a németek helyzetéről Magyarországon, különös tekintettel számbeli fogyásukra.¹⁹⁵ Sulyok és Krenner számára a szászokról alkotott képük első jelentősebb módosulását az ötödik ún. Sachsentag (a szászok gyűlése) eseményei okozták (1933 októberében Szebenben). Ezek hatására egyikükben tovább erősödött az elragadtatás, másikukban a meghasonlottság érzése. Sulyok ekkor még az OMP képviselője volt. Ő a szászok által elfogadott nemzetiszocialista programban saját addigi álláspontjának megerősítését látta. Ő ugyanis már évek óta példaképnek állította be a szászokat általában, és Fritz Fabritius Szebenben uralkodó nemzetiszocialista megújulás-mozgalmát különösen. De Hitler hatalomra kerülésétől is el volt ragadtatva.¹⁹⁶ Jóllehet főntartások nélkül dicsérte a szászok szebeni programját, tartott tőle, hogy az több nemzetiszocialista alapelv átvétele miatt a magyarokból eleve bírálatot fog kiváltani.¹⁹⁷

193 Lackó Miklós: Az Erdélyi Helikon és az erdélyi magyar–szász kapcsolatok a két világháború között. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Tanulmányok Ifj. Péter 70. születésnapjára. Budapest, 1991. 363-371.

194 Krenner Miklós: Az erdélyi út. *EH*, 1931, 8. sz. 603-616.

195 Szele Béla: Megdőntött vádask. Mi okozta a magyarországi németek létszámának megcsappadását? *BL*, 1934.VI.23., 1.; Szele Béla: Tényeket feltevésekkel megdőnteni nem lehet. Válasz a Kronstädter Zeitung válaszára. *BL*, 1934.VI.26., 1.; Szele Béla: Zárjuk le a vitát *BL*, 1934.VII.7., 1. A magyarországi németek kérdése már évek óta zavarta a szász és a magyar politikusok közti együttműködést, l.: MOL KM K64-46-1931-27, 166/1931.

196 Sulyok István: Szász tanulások. *EL*, 1933.X.5., 1-2.; 1.

197 A szebeni programot közli Gündisch: *Sachsen* i. m. 195.; 1. még Böhm: *Die Deutschen in Rumänien* i. m. 49-51. A magyar fordítást Jakabffy lapja közölte: *MK*, 1933, 19-20. sz. 588.

Krenner felemás érzelmekkel, de nagy elvárásokkal ment a szászok gyűlésére. Tagadhatatlan hasonlóságokat fedezett fel ugyanis a szászok és a magyarok helyzete között, hiszen az előbbieket is csalódottak voltak amiatt, hogy a Medgyesi Nyilatkozatukba (1919) foglalt reményeik nem váltak valóra.¹⁹⁸ A szászok számára is eljött az idő, hogy energiájukat okosabban használják, akár a „hitlerizmus átalakítása” útján is, hogy ez az egész nép javát szolgálja. Krenner eszerint még mindig hitt abban (mint 1927-ben), hogy lehetséges olyan ideológiákat, mint a fasiszmus vagy a nemzetiszocializmus, többféle módon kezelni: egyes részeket belőlük átvenni, másokat viszont elvetni. Attól is tartott, hogy a nemzetiszocialisták győzelme a szászok jobbratolódásához vezethet, s ennek következtében elfordulnának a magyaroktól. A szászok kongresszusának azonban a magyarok számára kettős értelemben is példaadó szerepe kell, hogy legyen: tovább fogja erősíteni a nemzeti tudatot, és el fogja simítani a vezető réteg ellentéteit. Krenner, a türelem és a liberalizmus állandó védnöke, odáig ment reménykedéseiben, hogy előnyös lesz a szászok számára, ha a közösség és a szász összefogás érdekében kissé korlátozzák az egyént és érdekeit. Ezen a ponton tehát még Krennerből is kitör az a megkeseredettség, amely egyre több magyart arra a következtetésre vezetett, hogy a liberális rendszer az okozója a világháborúk közti időszak erkölcsi, gazdasági és politikai válságának. Ez a kettősség jellemezte Krenner jelentéseit a gyűlésről; ezek egyrészt kritikusan távolságtartóak, másrészt egyértelműen lelkesek voltak.¹⁹⁹

A magyarok a szászok gazdasági, kulturális és társadalompolitikai teljesítményei iránt hagyományosan tiszteletet éreztek. Jobbratolódásukat ezért nagy érdeklődéssel figyelték. A legfontosabb kérdés természetesen ennek valós oka volt. A náci szimpátiával nem gyanúsítható Jakabffy ezt Románia kisebbségellenes kormánypolitikájában kereste.²⁰⁰ De nemcsak a román politikuskokat vádolta, hanem arra is rámutatott, hogy hasonló következmények más, de hasonló bánásmódban részesült kisebbségek körében is megfigyelhetők (pl. a szudétanémetek között). E kisebbségek politikai vezetőinek ugyanis fel kellett ismerniük, hogy addigi politikájukkal semmilyen eredményt nem értek el, s ezért megváltoztatták stratégiájukat. Jakabffy azonban úgy vélte, hogy a jobbratolódás nem megfordíthatatlan dolog. Mindaddig, amíg az államhatalom nem próbálja erőszakkal megsemmisíteni az új irányzatokat, hanem a kisebbségi kérdést becsületes módon „igazi wilsoni szellemben” igyekszik megoldani, mindaddig lehetséges visszatérés. Jakabffy így a szász kongresszus túlértékelését próbálta megelőzni és a kormánynak azt jelezni, hogy a kisebbségek viselkedése lényegében az ő lépéseinek a függvénye.

A német politika és művelődés iránti érdeklődés a magyarokban természetesen a monarchia öröksége volt, s ezt továbbra is megőrizték. Molter Károly például 1933 őszén a német irodalmi élet legújabb fejleményeiről írt cikkében nemcsak szakismeretéről, hanem a tárgyalt téma egészen mély rezdülései és világnézeti finomságai iránti érzékenységről is tanúságot tett. Emellett viszont írása még akkor is a Harmadik Birodalom új urai ellen irányult – pl. a *könyvégetők* elleni oldalvágásaival –, ha ez nem volt elsődleges célja. Véleménye szerint a német irodalom megosztottsága az értelmiségi vagy szellemi jellegű áramlatok (pl. az expresszionizmus) és az anyagi, földhöz kötött, népies irányok (pl. Bronner vagy Ewers) között nyilvánult meg.²⁰¹ Molter nemcsak egyike volt azoknak a magyar kisebbségieknek, akik állást foglaltak e kérdésben, hanem új dimenzióba is emelte e reflektálást azáltal, hogy az irodalmi

198 Spectator: Sachsntag. EII., 1933.X.1., 1.

199 Spectator: Döntött a Sachsntag. EII., 1933.X.3., 1., 8.; Spectator: A szász nép megújul. EII., 1933.X.4., 3.

200 Jakabffy Elemér: A mi ügyünk mint az európai politika próbaköve. MK, 1933, 22. sz. 625-628.

201 Molter Károly: A német szellem beháborúja. EII, 1933, 7. sz. 459-470.

sajtóban bírálta a nemzetiszocialistákat, s ezt az írók közül elsőként tette. Ez már csak azért is föltűnést keltett, mert a szóban forgó sajtótermék az *Erdélyi Helikon* volt, korábban a német kisebbséghez való közeledés erőteljes támogatója.²⁰² Ezzel az írásával Molter mintegy megszüntette az irodalmi-kulturális együttműködés meg a politikai-világnézeti ellentétek közötti határvonalat. A magát érintettnek vélő fél válasza nem is késett soká. Az a Heinrich Zillich – szintén író – volt a szerzője, aki a '20-as években még a Kisebbségi Blokkot támogatta és rokonszenvezett a transzilvanizmussal. Most viszont meg sem próbálta a Birodalom iránti szimpátiáját véka alá rejteni. Már 1933 elején, egy németországi útja előtt rámutatott arra, hogy „a német birodalmi események [...] belső értelmük szerint a német nép ügyei”.²⁰³ Ugyanakkor kikérte magának, hogy akár a csernovici zsidó sajtó, akár a *Brassói Lapok* azokat kommentálják. Szele Béla, az utóbbi kiadója és az OMP végrehajtó bizottságának tagja Zillich számára pusztán „dísz zsidó”²⁰⁴ volt. A nemzetiszocialista fertőzést elszenvedett szászság egyes tagjai tehát a Harmadik Birodalom viszonyait ért minden politikai és szellemi bírálatot a szász népet ért sértésként fogtak föl. Ez természetesen annál súlyosabbnak minősült, minél jobban összefüggésbe volt hozható egy zsidónak vélt személlyel. Lassan azonban a magyar kisebbség egyre nagyobb csoportjai álltak gyanakodva velük szemben, különösen említett, 1933. októberi gyűlésük, s az azt megelőző hónapban a berni kisebbségi kongresszuson résztvevő küldöttjük, Hans Otto Roth szereplése miatt. Utóbbi ugyanis Jakabffyval ellentétben egyetértését fejezte ki a nemzetiszocialista disszimilációs politikával. Olyan hangok is voltak, persze, amelyek a különbségtétel fontosságára hívták föl a figyelmet, de ezek visszhangtalanok maradtak: Kacsó például hiába hangsúlyozta, hogy el kell tudni választani a meggyőződéses nácikat a német néptől (a Birodalomban csakúgy, mint Romániában).²⁰⁵ Zillich válasza Molternek mindent megsemmisítő csapásként sújtott le, mert nemcsak ellenfele német irodalmi ismereteit vonta kétségbe, hanem azt is fölírta neki, hogy nem ítélte el a magyarországi németek asszimilálását, jóllehet a magyarok Romániában ugyanazt követelik maguknak, amit a budapesti kormány az ottani németektől megtagad.²⁰⁶ (Ami az irodalmat illeti, az nem tetszett neki, hogy Molter tárgyalta ugyan Remarque, Zweig és Kästner műveit, de nem méltatta erre Carossa, Binding, Britting és Johst írásait.) De mindez nem véletlen, mert a magyarok újságjai amúgy sem tudnak egyebet, mint gyűlöletet terjesztetni a németekkel szemben, hiszen csak úgy tesznek, mintha magyar érdekeket képviselnének, valójában azonban egészen más (ti. zsidó) érdekek húzódnak meg mögöttük.

Ezzel mély szakadék tárult föl a magyar és a szász elit között, s ezt a következő időszakban többen is tovább mélyítették. Elsőként a konzervatívnak nevezhető filozófiaprofesszor, Tavaszy Sándor szólott hozzá a vitás kérdésekhez. Mindenekelőtt ő is Molter figyelmébe ajánlotta a Zillich által hiányolt német szerzőket, utóbbit viszont arra emlékeztette, hogy néhány évvel korábban neki is jobb véleménye volt a Molter által idézettekről.²⁰⁷ Ezután viszont egyértelműen szembe fordult Zillichhel és kijelentette, hogy a németországi átalakulások az egész világ számára fontosak, ezért nemcsak a németeket érintik. Az erdélyi magyarok például leggazdagabb forrásuknak tekintik „a német szellemi életet úgy művészi-irodalmi,

202 Lackó: *Erdélyi Helikon* i. m.

203 Heinrich Zillich: Das Echo der zeitwandelnden Geschehnisse in Deutschland. *Klingsor*, 1933, 4. sz. 154.

204 Uo. 155.

205 Kacsó Sándor: Más Hitler és más a németiség. BL, 1933.IV.4., 1.; Kacsó Sándor: Csillapodjék le a láz. BL, 1933.IV.8., 1.

206 Heinrich Zillich: Ungarn und Deutsche. *Klingsor*, 1934, 1. sz. 76-78.

207 Tavaszy Sándor: Üzenem. Pt., 1934, 4. sz. 73.

mint tudományos-irodalmi vonatkozásban”.²⁰⁸ Ezért olyan fontos ennek a kisebbségnek a lelkiismereti szabadság, hogy a németországi politikai döntéseket ellentétes nézőpontokból is megítélhesse, annál is inkább, mivel maguk a szászok sem voltak képesek még egyöntetű álláspont kialakítására. Tavaszy ezzel továbbvitte a vita áthelyezését az irodalmi síkról a politikaira. Eközben jól láthatóan törekedett arra, hogy erkölcsi színezetet is adjon neki, hangsúlyozva a német változások nemzetközi kihatásait. A megtámadott Molter reagálása semmi kétséget sem hagyott afelől, hogy a nézeteltérés rég elhagyta a steril és elvont esztétikai eszmék síkját. Ő ugyanis nemcsak a nácik ellen foglalt egyértelműen állást, de föl is szólította a *Klingsor* szerkesztőségét, hogy álljon ki a gyengék – vagyis a zsidók – mellett, és kifejezte hitét abban, hogy a türelem, az emberiség és a bajtársiasság erdélyi értékei túl fogják élni Hitlert és rendszerét.²⁰⁹

Tavaszy és Molter a transzilvanizmus szellemében fogant eszmetisztázó hozzászólásukkal olyan partnert kerestek, aki a magyaroknak segítséget jelenthetett volna egy külön helyi öntudat és egy politikai meg etikai értékrendszer védelmében – még a regát magának nemzetállami hatalmat vindikáló igényei ellen is. Az ország két legnagyobb nemzetisége közös menetelésének az ideje azonban már rég lejárt, s a szászok nem mutatkoztak hajlandónak arra, hogy egy regionális érdekszövetség miatt a Birodalomhoz való fordulásukat fölálldozzák, hiszen onnan várták anyagi és szellemi üdvözülésüket. A helyzet ilyen állásának megfelelően Zillich egyértelműen kitartott a Harmadik Birodalom eseményeit érintő minden magyar állásfoglalást elutasító véleménye mellett, hivatkozott arra, hogy a szászok még sosem avatkoztak be az erdélyi magyarok vitáiba és ítélni sem próbáltak bennük, sőt – Tavaszhoz intézett válaszában – azt a Molter által felháborodottan visszautasított állítását is megismételte, hogy a magyar sajtó beállítottsága *zsidó beszivárgással* magyarázható.²¹⁰

A Zillich által követelt be nem avatkozás végül is csupán a nevén nevezte a két kisebbségnek a tagjaik nagy része által legkésőbb 1933 tavasza óta amúgy is érzett elidegenedését. Ennek legszembetűnőbb jele az *Erdélyi Helikon* távolmaradása volt a brassói irodalmi folyóirat, a *Klingsor* tízéves jubileumi ünnepségeiről 1934-ben.²¹¹

Három irodalmi kiadványnak ezeknél a főleg az értelmiséget érdeklő ideológiai összecsődüléseinél mindenképpen nagyobb súllyal esett a latba a romániai németiség magatartása a status quora vonatkozásban. Ez újságcikkekben csakúgy kifejezésre jutott, mint tüntetéseken. A magyar követséget a németek erre vonatkozó nézetei természetesen a legmesszebbmenően érdekelték. 1934 júniusában a kirendeltség több német szerzőtől származó sajtójelentésről számolt be Budapestnek, melyekből a német kisebbségnek a trianoni rendezés megváltoztatására vonatkozó elutasító magatartása derült ki.²¹² Hogy elkerüljék minden jobboldali mozgalomnak a román kormány által kilátásba helyezett július 1-jei betiltását, június végén a német *Nemzeti Megújulási Mozgalom* Brassóban gyűlést tartott, és ezen a kormányt nemcsak az állam iránti hűségéről biztosította, hanem azt is kijelentette, hogy a magyar kisebbségtől eltérően ők nem a határokon túli fejleményekre tekintgetnek.²¹³ Célját a mozgalom ugyan nem érte el, mert rövidesen mégis betiltották, kijelentései azonban a magyarság számára a közös kisebbségi

208 Uo.

209 Molter Károly: Az elvarázsolt varázsló. Válasz Heinrich Zillichnek. EII, 1934, 6. sz. 459-465.

210 Disputa egy üzenet körül. Zillich válaszával és Tavaszynak arra adott feleletével. Pt, 1934, 9. sz. 194-194.

211 Horst Schuller Anger: *Kontakt und Wirkung*. Bukarest, 1994. 148.

212 MOL K 63-243-1934-27/4, 79. f.

213 Körösi Sándor: Az ellenmondások boltosai. BL, 1934.VI.28., 1.

front elleni további árulásnak számítottak.²¹⁴ Jóllehet a németek és a szászok vezető személyiségei, köztük Hans Otto Roth is, elítélték a nemzetiszocialisták eljárásait,²¹⁵ legkésőbb a fenti események világosan megmutatták a magyar kisebbség immár széles köreinek, hogy újból elvesztett egy küzdőtársat. Ezután az esemény után is kifejezésre jutottak ugyan még véleménykülönbségek, ezek azonban már nem sokat változtattak a meglevő ideológiai távolságon, mert az nagyobb aligha lehetett volna.²¹⁶ A második világháborúig ezt már nem is sikerült áthidalni.

5.2. A „spanyol polgárháború” Erdélyben (1936)

A nemzetiszocializmushoz való viszonyról nemcsak a szászokkal vitatkoztak a magyar kisebbség tagjai, hanem egymás között is. Ha a kisebbség többször jelzett ideológiai sokféleségére gondolunk, érthető, hogy egy ilyen vita kitörése csak idő kérdése volt. De egy szeleppnyitásra is szükség volt a világnézeti különbségek kiéleződése és a kisebbségekre nehezedő nyomás fokozódása idején. Az 1936 őszen lezajlott vita résztvevőinek egyike – az eddigiek után ez már aligha meglepő – a *Brassói Lapok* volt. Szerkesztői, Kacsó és kollégái 1933 után is magasra tartották a felvilágosodott művelt polgár 19. századi eszményét. Ideáljaik a minden társadalmi rétegre kiterjedő demokrácia és egyenjogúság, a humanizmus és a türelem voltak. A két politikai szélsőség megerősödésének idején ez már csaknem régimódi fölfogásnak tűnt. Kacsó maga mellett tudhatta Hegedüs Nándort és Ligeti Ernőt. Az utóbbi 1934 óta egyetlen cikket sem jelentetett meg a pártlapban. Az *Erdélyi Lapokkal* való ellentétük 1933-ra ment vissza, de 1934 után megerősödött, amikor Paál a *Völkischer Beobachter* egy cikkéből kiindulva állította be kedvező színbe a nácik kisebbségpolitikáját.²¹⁷ Láttuk, hogy a nemzetiszocialista disszimilációs politika 1933 ősze óta része volt politikai meggyőződésének, most pedig a fasiszmusnak és a náciizmusnak egy kisebbség szempontjából való összehasonlítása ezt a választását csak megerősítette: a náci ideológia alkalmasabb a kisebbség számára, mint más totalitárius társai, mert azáltal, hogy kizárja mindazokat, akik egy más néphez tartoznak, az asszimiláció ellen dolgozik, és nem érte. A többiek minden társadalmi pozíciót egyetlen népek juttatnának, amint azt a fasiszták és a román többségi politikusok teszik. Ezenkívül Paál arra is rámutatott, hogy a nemzetiszocializmus a kisebbségeknek kollektív jogokat ígért. Hegedüs és Ligeti nemcsak ezt a gondolatmenetet utasították vissza, de pellengérré állították a lakosság nem *árja* részének a jogfosztottságát is a Harmadik Birodalomban.²¹⁸ Hegedüs kimutatta a Paál által dicsért náci-elmélet és a Birodalomban a zsidókkal szemben alkalmazott valódi bánásmód közti szakadékot is. Hegedüs olyan román sajtóhangokra is utalt, melyek az etnikai hovartartozás alapján történő jogi értékrendbe való besorolást szorgalmazták, hogy ezzel is Paál

214 A szász és sváb hitleristák revízióellenes gyűlést tartottak Brassóban. IKÚ, 1934.VI.27., 4.; Mégis elrendelték a romániai összes hitlerista szervezetek feloszlását. KÚ, 1934.VII.6., 3.; a betiltásról l. Gündisch: *Sachsen* i. m. 198.; Böhm: *Die Deutschen in Rumänien* i. m. 66.

215 MOL K63-243-1934-27/4, 81-86. f.

216 Heinrich Zillich: *Verwahrung. Klingsor*, 1935, 5. sz. 210-212.; Ernst Jekelius: *Ungarisch-sächsische Literaturbeziehungen in Siebenbürgen. Klingsor*, 1935, 8. sz. 330.; Kós Károly: *A szászok és mi*. EII, 1935, 8. sz. 617-619.; *A szászok és mi*. FÜ, 1935.VII.6-13., 1.; Ritoók János: *Kettős tükrök*. Bukarest, 1979. 113.

217 Paál Árpád: *Az új nemzeti irányok és a kisebbségi népek*. EL, 1934.VI.20., 1-2.

218 Ligeti Ernő: *A polgár átalakulása*. BL, 1934.I.10., 1.; Hegedüs Nándor: *A kisebbségek a nemzetiszocializmus sodrában*. BL, 1934.VI.24., 1.

náci rendképzeteinek a terjedése ellen hasson. De a *Brassói Lapok* külön vezércikket is szentelt Paálnak, és demokrácia-kritikáját – miszerint ez csupán átmeneti divatjelenség – élesen elutasította.²¹⁹ Az írás utalva arra az ismert tényre, hogy Paál egy évtizeddel korábban még maga is a demokratikus rend szószólói és védelmezői közé tartozott, rámutatott arra, hogy a nagyváradi főszerkesztő időközben a konzervatív táborba átlépve saját nemzetközpontú elképzelésein kívül semmilyen reményt nem akar a helyzet javítása érdekében megengedni. A névtelen szerző ezzel a konfliktus lényegére tapintott: egészen nyilvánvaló ugyanis, hogy itt különböző világnézeti vonzódások álarca mögött ismét csak a megfelelő politikai stratégia kérdése rejtőzött. A konzervatívok kiváltképpen külföldre kacsingattak és onnan vártak megoldást problémáikra, mégpedig azt, hogy biztosítsanak kisebbségi létük megőrzésének feltételei. A másik oldal – a *Brassói Lapok* és a fent bemutatott hídepítő – a belpolitikában kívánta ugyanezt elérni a magyarok aktívabb föllépése által.

A két nagy újságnak ez az – egyértelműen ellentétes irányú – elkötelezett magatartása előbb-utóbb nyílt csatához kellett, hogy vezessen. Ürügyet erre az 1936-ban kitört spanyol polgárháború eseményei szolgáltattak. De mielőtt erre sor került volna, a konzervatív pártlap nyilvánított figyelemreméltó véleményt Etiópia olasz lerohanásáról. Azt írta ugyanis, hogy „az emberiség fejlődésén nem esik csorba azzal, hogy az olaszok bekapcsolják a civilizációba azt a kelet-afrikai területet és annak népeit.”²²⁰ Különben is az olaszokra nem gondoltak kellőképpen az 1918 utáni békekötésekkor. Ezzel a gondolatvezetéssel a lap meg is pendítette az egyik oldal alaphangját. Jóllehet erre nem jött válasz, néhány hónap múlva, a spanyol konfliktus kezdetén a *Brassói Lapok* leütötte a másik oldalét azzal, hogy azonosult a III. Internacionálé fölhívásával, mely minden demokratikus államtól támogatást kért a spanyol kormány számára. Vezércikkében a lap azt is tisztázta, hogy nem mellékes dolog, hanem elvi kérdés, hogy bárhol a világon melyik fél képes létjogosultságát bizonyítani: a „jobb” vagy a „bal”, azaz a fasiszmus vagy a demokrácia.²²¹ Az *Erdélyi Lapok* a maga részéről szinte naponta adott helyzetjelentést a *spanyol testvérharc*ról, a kommunisták kegyetlenkedéseiről, terrorjáról és moszkvai kapcsolatairól.²²² Ezek a cikkek meglehetősen egyoldalúsággal csak spanyol kommunistákat, anarchistákat és bolsevistákat emlegettek mindennemű szörnységgel kapcsolatban. A lap más írásai ugyanakkor egyrészt rehabilitálni próbálták a másik oldalt, másrészt tovább éltették a hagyományos zsidóellenes bűnbakképet. A rehabilitáció az olasz fasiszmusra vonatkozott, ezt kísérelte meg egy szerző kedvezőbb színben föltüntetni, mert a nyilvánosságban róla élő kép nem felel meg a valóságnak: „az, amit a fasiszmusról rendszerint hallunk, csak félkép, torz. A liberális nagytőke zsoldjában álló liberális sajtó nem meri megírni az igazi valóságot...”²²³ Az olasz nép, sőt Európa szerencséje, hogy a fasiszmus és Mussolini feltámasztotta az egykori Római Birodalmat, ahol ma „valódi demokrácia” uralkodik és Olaszország ma „olyan hatalmas szellemi és anyagi építményekkel dicsekedhet, aminek csodájára jár a világ...”²²⁴ Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy a korabeli Olaszországot az erdélyi

219 A fogatlan oroszlanok. BL, 1934.VI.29., 1.

220 A fasiszmus határoz. KÚ, 1936.V.10., 1. A KÚ 1935 őszén még kritikusan viszonyult a nemzetiszocialista nürnbergi fajtvörvényekhez és 1936.II.26-án Jakabffynak egy fasisztaellenes előadását ismertette.

221 Színt kell vallani! BL, 1936.VII.31., 1.

222 Testvérharc Spanyolországban. EL, 1936.VII.23., 1-2.; A spanyol forradalom tovább tombol. EL, 1936.VII.25., 1.; Apácák és papok rettenetes kínzása és kivégzése. EL, 1936.VIII.8., 1.; Spanyol terroristák Moszkvát üdvözlők. EL, 1936.VIII.9., 6.; Barcelonában tombol a terror. ML, 1936.IX.13., 4. Az *Erdélyi Lapok* nevét ez év nyarán előbb *Új Lapok*ra, majd *Magyar Lapok*ra változtatta, mert a román hatóságok megtiltották magyar földrajzi nevek használatát a nyilvánosságban.

223 Rády Elemér: A fasiszta Olaszország igazi arca. EL, 1936.VI.14., 9-10.

224 Uo.

magyarság ellentétes világnézetű tagjai, így a szociáldemokrata beállítottságú Jordáky Lajos megfélemlítő és halálos kaszárnya-rendszerként élte meg: „Tegnap érkezünk meg Milánóba. A pályaudvar, az utak, az épületek gyönyörűk, de minden csendes, a rend példás, embereket alig látni [...] Ez nem életet jelképező, de halálos csend. Az emberek nem akarnak beszélni [...] talán bizalmatlanok, az azonban bizonyos, hogy félnek. Tömegfélelem van itt...”²²⁵

A nagyvárad lapban Bangha Béla jezsuita atya 1936 nyarán pont a spanyolországi harcok kezdetének idejét találta alkalmasnak arra, hogy a zsidókat megvádolja azzal, hogy a szabadkőművesség által világuralomra törekednek, keresztényellenességet és erkölcsi szabadosságot terjesztenek.²²⁶ A várad újságnak ez a szokásosnál jóval támadóbban tálalt szellemi keveréke a fasiszta-nemzetiszocialista propagandából és a hagyományos meg a modern zsidóellenességből túlságosan nagy próbára tette Kacsó türelmét. *A spanyol polgárháború erdélyi frontján*²²⁷ című vezércikkében hevesen kikelt az *Erdélyi Lapok* ideológiai céljai ellen. Szükséges ugyan állást foglalni a spanyol polgárháború kérdéseiben – írta –, ez azonban nem azt jelenti, hogy mindent a „vörösök” rovására írjunk, hogy a németek és az olaszok spanyolországi sikereiből magyar reményeket kovácsoljunk, és hogy állítólag „nemzeti és keresztény” alapról terjesztett antiszemitizmussal pont ezt az alapot hamisítsuk meg mi magunk.

Az *Erdélyi Lapok* megjelenése óta a brassói lap munkatársai már többször támadták ideológiája miatt, Kacsónak ez a cikke azonban oly fokú határozottságot sugárzott, hogy nyomán válaszokból és viszontválaszokból az első világháború utáni évek egyik legélesebb sajtóvitája kerekedett. Voltak ugyan ezekben az évtizedekben a magyar kisebbségen belül szélesebb hullámokat kavarázó nézeteltérések is, hiszen ez a spanyol indítatású csak erre a két lapra korlátozódott, ennek jelentősége azonban abban áll, hogy a kisebbség ideológiakeresését a legkiélezettebb formában fejezte ki. A vita lényege ugyanis az, hogy benne mintegy újraéledt a *haladó* és a *konzervatívok* közti régi – az 1920-as évek eleji – szembenállás, célja pedig a követendő irány kijelölési jogának megszerzése volt a magyar kisebbségen belül mind ideológiai, mind politikai vonatkozásban. Csakhogy azóta lényegbevágó személyi átrendeződések történtek az egymással szembenálló frontokon. Így a '20-as évek két jelentős *haladó* politikusa és újságírója, Sulyok és Paál immár a konzervatív tábornak is a jobboldalán helyezkedtek el, a demokráciáért pedig Kacsó személyében a fiatal nemzedék egy tagja harcolt (mint tíz évvel korábban is). Ezt a helyzetet értelmezhetjük jobbratolódásként, de pusztán nemzedéki ellentétként is. A vita tárgyát képező spanyol események egyik – a vita felek szempontjából mindig a másik – politikai oldalának megvádolása azzal, hogy borzalmas bűnök értelmi szerzője és kivitelezője, valójában az otthoni vitapartner világnézetét óhajtotta lejártni, és a beszélő sajátját követésre méltó, egyedül üdvöztető politikai stratégiaként elfogadtatni. Ezt a célt szolgálta az *Erdélyi Lapok*ban nemcsak a *Népfront*nak egy állítólag létező *Zsidófront*tal való azonosítása egy egészen primitív előítéleteket szuggeráló írásban, de egy egész cikksorozat is.²²⁸ Ebben a lap az összetűzésekért ismét a Moszkvából irányított kommunista hatalomátvételi kísérletet okolta. Ennek a vitának a két lapon túlnövő jelentőségét mutatja, hogy még a pártlap is beleavatkozott egy vezércikk erejéig. Azonnal Kacsó első írása után (de őt néven nem nevezve) neki a nemfasiszta kormány bűneinek eljelentéktelenítését veti szemére, főképp, mert mögöttük a moszkvai rémuralom áll a maga csődbe jutott népfrentpolitikájá-

225 Jordáky Lajos 1937.IX.10-i naplóbejegyzése, JLI.

226 S. J. Bangha Béla: A szabadkőművesség feltámadási kísérletei Magyarországon. ML, 1936.VIII.30., 10.

227 Kacsó Sándor: A spanyol polgárháború erdélyi frontján. BL, 1936.IX.27., 1-2.

228 Bélyeky László: Népfrent vagy zsidófront. ML, 1936.IX.27., 11.; A spanyol polgárháború miközöttünk I-III. ML, 1936.X.2., 3. és 4., 1-2.

val. Ez a mozgalom ugyan fel tudja fegyverezni a tömegeket, de vezetni nem képes őket – írja.²²⁹ A kolozsvári és a váradi napilap így a kommunistaellenesség frontján találkozott, csak hogy az utóbbit a náci ideológiához való meglehetősen közelség is jellemezte. A vita – valójában kölcsönös vádaskodások – további bemutatása érdektelen, mert a résztvevők csupán már használt érveiket ismételték, de semmilyen tekintetben sem tudtak közös nevezőre jutni. A spanyol polgárháború kapcsán érdemes megemlíteni még azt a segélyakciót, amelyet magyar munkások szerveztek a spanyol köztársaságiak támogatására (adományok, tüntetések stb.).²³⁰

5.3. A nemzetiszocializmus és a Népfront között (1934–1937)

Mindezek a viták a nemzetiszocialista politikáról az erdélyi magyar nyilvánosságban zajlottak le és megmutatták, hogy a magyar kisebbség egyes csoportjai nem voltak hajlandók a politikai jobboldal térnyerési kísérleteit ellenállás nélkül tudomásul venni. E nézeteltérésektől eltekintve azonban az erdélyi magyarság nem sokat foglalkozott a nemzetiszocializmussal. Ezt az ilyen tárgyú írárok számának csökkenése is mutatja (az 1933-ban megjelentekéhez viszonyítva). A Harmadik Birodalom bel- és külpolitikájának hatása viszont mind a kisebbség tudatában, mind politikusai állásfoglalásaiban jelen volt. Ezt a jelenlétet természetesen nem lehet az utóbbiak esetében sem az egyszerű igen-nem (vagyis támogatás, illetve elutasítás) sémára redukálni, mert csak az OMP-ben egyszerre voltak tagok olyan személyiségek, mint Kacsó Sándor és Jakabffy Elemér, illetve Gyárfás Elemér. Ez természetesen azt a nehéz feladatot róta a pártra, hogy a sokszor egymást kizáró követelések között közvetítsen, de legalábbis egy formális kompromisszumot kialakítson (pl. a demokratikus és liberális programot képviselő Kacsó és Jakabffy, meg a kisebbség ideológiai egyneműsítését [gleichschaltolását] kívánó Gyárfás és Sulyok között). Gyárfásnak az utóbb említett elképzelés megvalósítására vonatkozó 1933-as tervei azonban a romániai magyarok között alig találtak visszhangra. Mi több: az általa képviselt radikális szárnynak a következő években több vereséget kellett elszenvednie. Ilyen volt például a párt bánati szervezete elnöki tisztségének Jakabffyval való betöltése 1935-ben. Ez a pozíció 1932 óta betöltetlen volt, az irányítást az alelnök, Ungár Adolf végezte Páll György titkárral közösen. Csak hogy Ungár zsidó felekezetéhez tartozott, és „a nemzeti szocializmus eszmeáramlatába jutott magyarok tűrhetetlennek mondták, hogy a tagozat élén zsidó álljon”.²³¹ Ezek tehát le akarták őt váltani, és az országos tekintélynek örvendő Jakabffyt szemelték ki új elnöknek. Neki azonban ilyen körülmények között fenntartásai voltak, és csak akkor egyezett bele, amikor a pártelnök, sőt Budapest egyetértéséről is biztosították,²³² de afelől sem lehetett kétsége, hogy egyhangúlag fogják megválasztani. A bánati pártszervezet igen sikeres volt helyi viszonylatban, s ezért nagy tisztelet övezte országszerte. E tagozat új elnököt választó gyűléséről (1935. november 5.) és Jakabffy ottani beszédéről több magyar újság is beszámolt. Bevezető szavaiban az új tisztségviselő rációfolt mindazokra, akik tőle a nemzetiszocializmus felé mutató ideológiai fordulatot

229 Ördögmosás. KÚ, 1936.IX.28., 1.

230 Sokatmondóak Jordáky 1936.XI.15-i és XII.20-i naplóbejegyzései, és húsz évvel későbbi, bizonyára erősen túlzó feljegyzése a hagyatékában: A kolozsvári munkásság tevékenysége a spanyol köztársaság megsegítésére 1936–1939 között. JLII, II. 51. Ide kapcsolódnak Lakatos István memoárjának beszédes sorai is, l.: Lakatos: *Emlékeim* I. i. m. 310–312.

231 Jakabffy: *Adatok* i. m. VI. fejezet. Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.

232 Jakabffy levelei Bethlenhez 1934.VI.13-án és Bethlen levelei hozzá 1934.VI.1-jén és VIII.17-én, BGYII.

vártak. Éles kritikával illette a vezérelvet, mert az jó esetben is csak nagy népek számára jelenthet bizonyos előnyöket, nemzeti kisebbségek esetében viszont egyenesen nevetséges figura egy *Führer*, hiszen elképzelései megvalósítására semmilyen eszköz nem áll rendelkezésre, minthogy csupán erkölcsi hatalommal rendelkezik.²³³ Az elv ugyanis egyetlen személy tekintélyére alapul, ő (mármint Jakabffy) azonban a tekintélyelvű államok minden teljesítménye ellenére is az általuk alakított közösségek ellen van, mert az emberi egyéniség (individuum) pártján áll: „Önöknek tehát nem lesz Führerjük, Önöknek az én személyemben csak egyszerű elnökük lesz, aki tiszteli a múltat, aki fanatikusa az alkotmányos berendezkedéseknek, aki mindég demokrata volt és demokrata lesz, a szó igaz értelmében, ha ez alatt az emberi értékek egyforma tiszteletét és megbecsülését értjük”.²³⁴

Ez a világos állásfoglalás a pártelnök és a parlamenti csoport titkára, Willer József jelenlétében a bánati magyarság szélsőjobb szárnyának már a második veresége volt abban az évben. Az év elején ugyanis az a próbálkozásuk maradt sikertelen, hogy az antiszemitizmusáról közismert Parecz Györgyöt neveztessék ki a párt aradi tagozata elnökének.²³⁵ A vezér-elv elutasítása Jakabffy által azonban nemcsak a kül- és belföldi németek ellen irányult – az utóbbiak között éppen néhány hónappal azelőtt sikerült Fritz Fabritius önjelölt *Führer*nek rövid ideig az élre kerülnie –, hanem még az *Erdélyi Lapok* ellen is. Paál Árpád lapja ugyanis nemcsak tovább folytatta egyetértő hangvételű beszámolóit Németországról, hanem fokozta is a nemzetiszocialista elvek melletti agitációját. Döntő szerepe volt ebben Sulyok István 1935. szeptemberi látogatásának a Harmadik Birodalomban. Hazatérése után Sulyok népiség- és antiszemita propagandába kezdett, és tiszta keresztény népközösség alakítását követelte. A nürnbergi pártkongresszusról szóló beszámolójában a lap csak mellékesen említette a zsidóellenes törvényeket, főleg Hitlernek a vezér-elvről szóló fejtegetéseire koncentrált. Erről az elvről pedig megállapította, hogy az nem önkényt jelent, hanem a vezér felelősségét, hiszen ő úgyszólván magának a pártnak a megtestesülése, általa tehát valójában maga a párt uralkodik.²³⁶ Félreismerhetetlen itt Gyárfás (1933-ban megfogalmazott) kisebbség-egységesítő (gleichschaltoló) követelésének a továbbélése. Ilyen összefüggésben folytatta aztán az *Erdélyi Lapok* leplezetlen elismerése kifejezését vezércikkekben és újságírói portrékban elsősorban – 1933-tól kezdve! – Hitler, de idővel más „Führerek” iránt is, mint: Mussolini, (majd 1936 után:) Franco, Göring és Goebbels.²³⁷ A spanyolországi események értékelésekor is külön kitért a tekintélyelvű rendszerek előnyeire, az ily módon uralkodó személy megítélésekor pedig a kicsinyesség kerülésére intett, mert az pusztán erkölcsi vezér, aki presztízst kitaró munkával és hosszas küzdelmekkel szerezte, s akit ráadásul még egyfajta *magasztos jószág* is jellemez.²³⁸ Jakabffy előbb ismeretett novemberi beszéde tehát mintegy az *Erdélyi Lapok* egész köre (Gyárfás, Sulyok, Paál) ellen is irányult.

233 Elvek, sérelmek, kérelmek. Bethlen György gróf és Jakabffy Elemér dr. beszédei a timișoari ülésen. MK, 1935, 22. sz. 597-609.

234 Uo. 607.

235 Legalábbis egy román rendőrségi jelentés szerint, ASB, Fond 2349, dos. 106/1935, 22. f.

236 A németbirodalmi gyűlés Nürnbergben új törvényekhezott. EL, 1935.IX.17., 5.; Befejeződött a németbirodalmi nemzeti szocialisták nagygyűlése. EL, 1935.IX.18., 5.

237 Csak mutatóba: Louis Bertrand: Hitler. EL, 1936.V.26., 6.; Csiszár Béla: Hitler és Mussolini. ML (=EL), 1937.IX.19., 9.; Rády Elemér: A német népszavazás tanulságai. ML, 1938.IV.17., 11.; Csiszár Béla: Hitler, a külpolitikus. ML, 1938.VIII.28., 11.; Csiszár Béla: Az ötvenéves Hitler. ML, 1939.IV.20., 1-2.; Csiszár Béla: Francisco Franco. ML, 1937.V.30., 11.; Csiszár Béla: Hermann Göring. ML, 1937.XII.7., 4.; Csiszár Béla: Goebbels. ML, 1939.VII.23., 9.

238 A tekintélyek uralma. ML, 1936.X.11., 1-2. A cikk stílusa Paál szerzőségét valószínűsíti.

A Harmadik Birodalomban végbemenő események iránt a magyarok más csoportjaiban is nagy volt az érdeklődés. A pártlap kétértelmű állásfoglalásai annak a dilemmának az előjelei, amelyet a kisebbség politikai gondolkodása maga előtt lassan kibontakozni látott, de amelynek teljes súlyát csak 1937–1938 után fogta föl, cselekvési kényszerbe pedig csak újabb néhány év múlva kényszerült általa. 1934-től ugyanis egy olyan magatartás lassú körvonalazódása figyelhető meg, amely elítélte ugyan a nemzetiszocialista intézkedéseket és rendeleteket, ugyanakkor azonban Németország külpolitikáját bizonyos mértékig helyeselte. Ennek a két-tősségnek a metszéspontján az erdélyi, pontosabban: a magyar prizma állott, melyen át az eseményeket értelmezték. Ennek a valóságlátásnak az uralomra jutását jól mutatja a pártlap néhány, rövid egymásutánban megjelenő cikke: előbb a lap kommentár nélkül átvette a *Völkischer Beobachter* egy híradását a Röhm-puccsról, majd pár nap múlva egyértelműen lekicsinylő hangnemben írt az „erdélyi hitleristákról”²³⁹ (ebben a szász *Megújulási mozgalomról* van szó, amely a magyar kisebbséget irredentizmussal vádolta meg, hogy saját betiltását elkerülje). Az említésre kerülő írásokban tehát a nemzetközi eseményeknek a magyar kisebbség érdekeivel (vagyis: a revízióval) való összefonódása magyarázza a hozzáállás milyenségét. Nagyon megértően ismerteti a lap egyik vezércikkében például Hitlernek egy beszédét Németország egyenjogúságáról az újrafegyverkezésben.²⁴⁰ Pár nap múlva ugyancsak a győztes hatalmakkal való egyenlő bánásmódot követelt országának Gömbös Gyula magyar miniszterelnök. Beszédét a lap kivonatossan ismertette.²⁴¹ Bizonyára nem fektetett volna a pártlap akkora súlyt arra, hogy a két ország külpolitikájának ezt a közös pontját a magyar kisebbségnek bemutatassa, ha nem akart volna ezáltal egy bizonyos cél érdekében hatni. Más szóval: a pártlap igenis kész volt Németország pártjára állni, még ha csak egészen szubtilis módon is, ha az ő külpolitikai megerősödésétől a magyar kisebbség magának hasznot remélhetett. A saját helyzet konkrétságának az általánosabb erkölcsi és humánus megfontolásokkal való összefonódását az a vezércikk is megvilágítja, amely a nürnbergi faji törvényeket kommentálta: „Diktatórikus ukáz ez, tartalmában pedig kiközösítés. Megdöbbentő, hogy ember és ember között ilyen választófalakat lehessen felállítani. A tizenkilencedik században győzelemre vitt polgári szabadságjogoknak a legnyomatékosabb nyílt megtagadása...” – ítélte el a névtelenül maradt szerző a törvényt.²⁴² Úgy tűnik azonban, hogy a zsidók jogfosztottsága a cikkírók saját etnikumának hasonló sérelmeire emlékeztette, sőt, a kettőt kissé össze is mosta. Amikor arra utalt ugyanis, hogy a zsidók számára a Birodalomban éppen az kötelező, amit Romániában a magyar gyerekektől megtagadnak, nevezetesen saját iskolák látogatása, akkor már a megtévesztés területére csúszott, mert végül is a romániai magyarság helyzete nem volt – minden hátrányos vonása ellenére – az ottani zsidók teljes jogfosztottságához hasonlítható. Minthogy azonban a szerző – anélkül, hogy a zsidók állapotán szépíteni kívánt volna –, a csábító, de nem találó összehasonlításnak nem tudott ellenállni, következtetése végül majdhogynem e törvény burkolt dicséretévé hat: „Vannak a nürnbergi törvénynek olyan pontjai, amelyek itteni becsületes alkalmazással felemelnének momentán egynémely nyomorúságból”.²⁴³ A pártlap érdeklődése tehát a Reich külpolitikai céljai iránt lassan és olyan mértékben fokozódott, amilyenben azok Magyarország nemzetközi helyzetével összefüggésbe voltak hozhatók. Fontos viszont azt is leszögeznünk, hogy az *Erdélyi Lapok*kal ellentétben a pártlap a náci ideológia

239 A müncheni drámáról egy szemtanú.... KÚ, 1934.VII.6., 7.; Erdélyi hitleristák. KÚ, 1934.VII.8., 5.

240 Hitler nem mondott újat. KÚ, 1935.V.24., 1.

241 Gömbös megismételte... KÚ, 1935.V.30., 3.

242 Nürnberg paragrafusai. KÚ, 1935.IX.18., 1.

243 Uo.

elemeiből semmit sem vett át, még ha a népiség eszmekörének nyomai 1935 után benne is megszorodnak.

A fentebb hivatkozott *polgári szabadságjogok* az előző század azon liberális egyenjogúsító folyamatainak az eredményei voltak, amelyeket a magyar kisebbség egyes csoportjai (így a *Hitel* köre, a katolikusok egy része, Gyárfás csoportja) elutasítottak. E jobboldali csoportosulásokkal szemben állt a kisebbségnek egy olyan része, melyre származása, neveltetése, műveltsége és életútja az értékörző konzervativizmus bélyegét nyomta. Ennek legkiemelkedőbb személyiségei Jakabffy és Bethlen²⁴⁴ voltak. Mindketten kitartottak ifjúságuk ideáljai mellett. Meggyőződésük volt, hogy az a modernizációs folyamat, amelyen Magyarország a kiegyezés (1867) után átmént, az akkori liberalizmusnak és kapitalizmusnak köszönhető. Ezzel összhangban érthetetlenek és idegenek maradtak számukra azok a (nemzetiszocialista) elképzelések, amelyek az individuumban szabadságát a közösség előjogaira hivatkozva megnyirbálni, a zsidók egyenjogúságát pedig eltörölni akarták. Ilyen – voltaképp: örökölt – eszmékhez való ragaszkodásuk őket liberálisabbnak mutatta, mint amilyenek valójában voltak, s épp egy ilyen több évszázados szabadságnak – a vallásnak – a védelme készítette Bethlent a nemzeti-szocializmusról tett, mindmáig egyetlenként számon tartott nyilatkozatára.²⁴⁵ Őt is, Jakabffyt is éppen ez az értékörző magatartás fordította szembe budapesti, de több esetben szintén Erdélyből származó arisztokrata nemzedéktársaikkal, akik az ott uralkodó légkörben egyre inkább jobbra tolódtak.²⁴⁶

A 19. század demokratikus vívmányaihoz való ragaszkodás Jakabffyt ugyan a kisebbségnek politikailag inkább a baloldalán álló köréhez közelítette, valódi együttműködéshez azonban ez nem vezetett a bizalom hiánya és a létező világnézeti különbségek miatt.²⁴⁷ Jakabffy a következő években is a maga álláspontjáról ismételtelen bírálta a náci rendszert,²⁴⁸ Kacsó Sándor azonban már 1936-ban (Sulyokkal való vitája kezdetén) egyértelműen rámutatott az ilyen kritikával összefüggő veszélyekre és dilemmákra: „Mi történik itt? Hiszen kommunista gyanús s forradalmi itt már a humanizmus is, nem is beszélve a szocializmusról, mely egyet jelent a kommunizmussal! Ne merd antifasisztának vallani magad, mert a kommunisták is azok, a békét ne áhítsd, mert a kommunisták is békeszólamokkal dolgoznak...”²⁴⁹ Az egyik legelterjedtebb magyar napilap szerzőjének ezek a töprengései mintegy összefoglalják a magyar kisebbség nagy részének azt a dilemmáját, hogy külpolitikai megfontolásoktól függetlenül láthassa saját *etnikai* azonosságának szavatolását. Az ebben az egyszerű kívánságban rejlő feszítőerőt Kacsó egy másik cikkében részletezte. Azt fejtette itt ki, hogy kortársaival, köztük harcostársaival együtt azzal a paradoxonnal küzdenek, hogy olyan keresztény és *szociális* (de nem szocialista) államban szeretnének élni, amelyben nem kell *nemzeti* érdekeikről lemondaniuk.²⁵⁰ Nem óhajtottak tehát sem a (nemzetközi irányultságú) szocialista

244 Életrajzi adatok a kötet végén.

245 Dr. gróf Bethlen György: Egyház és nemzet. KÚ, 1937. XI. 15., 3. Ideológiailag Bethlen György számunkra, eddig ismeretes megnyilatkozásai alapján, meglehetősen színtelen. Legtöbb beszédében ugyanis a román bel- és kisebbségpolitikáról szolt, ezek kritikájából azonban még nem lehet egy koherens világnézetre következtetni.

246 Emlékeztessünk csupán Bethlen István (1874–1947) és Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnökökre, akiknek (többé-kevésbé erős) antiszemitizmusa köztudott volt.

247 Jakabffy pl. memoárjában több ízben is kritikusan emlékezik meg a MADOSZ-ról, és jellemző, hogy ennek 1937-es, az ő nagygyűlési beszédét üdvözlő táviratát is elhallgatja.

248 Dr. Jakabffy Elemér: Egy kisebbségi társadalom számára csak a liberális demokrácia jelentheti az életet. BL, 1937. VII. 7., 5.

249 Kacsó Sándor: Hová szaladsz, Polgártárs? BL, 1936. IX. 13., 1.

250 Kacsó Sándor: Levél egy meghasonlott barátomhoz. BL, 1936. X. 18., 9.

Szovjetunió, sem a (nacionalista beállítottságú) náci rendszer csábításának behódolni. Kacsó írása természetesen nem képes egyértelmű kiutat mutatni ebből az intellektuális dilemmából, világos bizonyítéka viszont – ismert nézetei ellenére – a magyar kisebbség politikailag és ideológiailag egyaránt lehetetlen helyzetének. Írásában (de részben Ligeti és Hegedüs gondolkodásában is) azoknak a szociális érzékenységgű polgári köröknek a válságtudata nyilvánul meg, amelyek a huszadik századi kapitalista társadalom visszasságain egyfajta baloldali ihletettségű „nemzeti szocializmus”-sal kívántak segíteni. Ezen a korabeli német szociáldemokrácián belül is a „fiatal jobb”-nak nevezett csoport egy *keresztény* etikai gyökerű *szocializmust* és az osztályokban való gondolkodást a néppel helyettesítő *integratív nacionalizmust* értett. Ugyanakkor ez a csoport egyértelműen fellépett a nemzetiszocialista párt ellen, de elhatárolta magát a Szovjetunió belüli kommunizmustól is.²⁵¹ További kutatások bizonyára még más kapcsolatokat is kimutatnak majd a Kacsó-Ligeti kör gondolkodása és hasonló nyugateurópai elképzelések között, nyilvánvaló tehát, hogy a romániai magyarság két világ-háború közti esztétörténete csak európai összehasonlító szinten írható meg.

Ebben a helyzetben ugyan még az 1930-as évek közepén is lehetséges volt valamennyire a nemzetiszocialista intézkedések elutasítása, sőt az általuk érintett zsidó vallású németek iránti együttérzés kifejezése, ámde aki valóban nem titkolta ilyen véleményét, nemcsak azzal a váddal kellett mind gyakrabban számolnia, hogy kommunistának tartják, de az egyre erősödő népiség (*völkisch*) mozgalommal is szembekerült. Kacsó meg Jakabffy tehát meglehetősen kiszolgáltatva néztek szembe egy olyan etnocentrikus, a magyarság állítólagos faji előnyeire hivatkozó meggyőződés térnyerésével, amely nézeteit Magyarországból, erejét pedig a nemzetközi fejleményekből merítette. E mozgalom alaptételeivel, mint a *nemzeti értékek*, a saját etnikum *lényegéről* és *sajátosságairól* folytatott okoskodások, racionális érvekkel vitatkozni nem lehetett.

6. Az elfordulás útja

6.1. A népiség-gondolat; a zsidókérdés

A romániai magyarság egyes körei a kisebbségek ellen irányuló szóbeli támadások hangjának élesedése és a hivatalos korlátozó intézkedések hatására a népiség eszmeiségéhez fordultak. Ez nemcsak a román többséghez és a magyar zsidósághoz való kapcsolataikat változtatta meg, de új elképzeléseket is szült önszerveződésükről és az államhoz való viszonyukról. A népiség-gondolat gyökerei a fent bemutatott népi-népies mozgalomban kereshetők. Kezdeményezői (Erdélyi Fiatalok, *Hitel*) Erdélyben is az egyszerű nép (a parasztok és a munkások) élete iránti érdeklődésből indultak ki. Egyes csoportjaik (pl. az Erdélyi Fiatalok) kezdetben úgy vélték, hogy még a többségi nemzettel való együttműködés útjainak a keresése is a feladataikhoz tartozik. 1934 után azonban – mind Magyarországon, mind Erdélyben – terjedni kezdett a *nép*-fogalom érdelemteljes és részben misztikus emelkedettséggű használata, és a téma tárgyalásában mind jobban eluralkodtak olyan „szakkifejezések”, mint *népiség* (*völkisch*) és *faj* (az emberiséget nagy csoportokra osztó biológiai kategóriaként felfogva,

²⁵¹ Stefan Vogt: *Nationaler Sozialismus und Soziale Demokratie. Die sozialdemokratische Junge Rechte 1918-1945*. Bonn, 2006, 455-457.

rassz-értelmeben). Mindez gyorsan elvezetett más népek, sőt más fajok elutasításához. Ennek a gondolatnak az előharcosai és legfontosabb képviselői ugyan az *Erdélyi Lapok* munkatársai voltak, de nyomai más újságokban is kimutathatók. Nyilvánvaló ugyanakkor a magyar (vagy akár az erdélyi magyar) népiség-ideológiának a megfelelő némettel való rokonsága: mindkettő különféle összetevők tarka keveréke volt a *tőkétől* és a társadalom atomizálódásától (vagyis az egyén elszigetelődésétől) való félelemmel kezdve egészen a faluközösség misztifikálásáig, s köztük természetesen helyet kapott a liberális gondolkodás és a demokrácia elutasítása, de a nacionalista és antiszemita álláspontok elfogadása is.²⁵² A kisebbségen belül a népiségről folyó eszmecsere első fázisában hívei előbb elvont síkon tárgyaltak olyan kifejezéseket, mint „népiség”, „nemzet” vagy „faj”, majd a másodikban a mindennapok gyakorlatába átvihető követeléseket támasztottak.

A népiség-szemléletmód egyik első jelentkezése Paál egy 1933-as vezércikkében található, amelyben egy nép lényegéről és sajátosságairól elmélkedik. A népet nyelvi, történelmi és hagyományait érintő fejlődésen átment leszármazási közösségként fogja föl.²⁵³ Minden ember része egy ilyen különleges entitásnak, s e tényt sem tagadni, sem megváltoztatni nincs módjában. Ennek az állításnak a gyenge pontját, hogy ti. eszerint sem asszimiláció, sem népek közti keveredés nem lehetséges, magának Paálnak is be kellett látnia, hiszen más cikkeiben a magyaroknak a románok általi asszimilációjától tartott, s a kisebbséget elzárkózásra és sajátosságai megőrzésére intette. E vezércikk után mintegy másfél évig (1933 májusától 1934 októberéig) – nem tudni, mi okból – nem foglalkozott Paál e kérdéssel, akkor azonban újabb lendülettel vette fel ismét a témát. Ennek okai között bizonyára ott szerepelt az 1934-ben megerősödött többségi nyomás a kisebbségekre, de valószínűleg Szekfű Gyulának egy, a budapesti *Magyar Szemle* egyik számában megjelent tanulmánya is. Szekfű írásának a kérdésben érdekelt nagyváradi körökre való hatása²⁵⁴ azért is valószínű, mert belőle egy asszimiláció ellenes társadalompolitikai stratégia is levezethető. A népiség gondolat eredetét Szekfű a napóleoni háborúk idejére vezette vissza. Az elszenvedett katonai vereségek nyomán ekkor fordult állítólag a német értelmiség mintegy menedéket keresve a néphez (s különösen a német értékek hordozójának kikiáltott parasztság felé).²⁵⁵ A „versailles-i szégyen” után ezeket az elképzeléseket Szekfű szerint újból felismerték és elfogadták, mert a területi veszteségek után a nép tűnt a német szellem és kultúra garanciájának. Újabban pedig a németek a minden idegen befolyástól és más kultúra hatásától mentes parasztságban az őseredetit fedezik föl. A parasztság megőrizte a vér *tisztaságát* és a földhöz való kapcsolatot, s ez a népiség lényege.²⁵⁶ Ez az a kötelék, mely minden németet egymással és az anyafölddel összekapcsol, bárhol éljen is a világon. Ők ugyan Németországon kívül hű és lojális tagjai annak az államnak, amelyben

252 Stefan Breuer: *Grundpositionen der deutschen Rechte 1871–1945*. Tübingen, 1999.; Uwe Puschner: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*. Darmstadt, 2001.; Uwe Puschner – Walter Schmitz – Justus II. Ulbricht (szerk.): *Handbuch zur ‚Völkischen Bewegung‘ 1871–1918*. München 1996.

253 Paál Árpád: Találkozás a népi eszmében. EL, 1933. V. 18., 1-2. Talán nem fölösleges megemlíteni (mert fényt vet a 'nagyváradi triász' [Gyárfás, Paál, Sulyok] szellemi-ideológiai összhangjára), hogy Gyárfás gratulált Paálnak a cikkhez, l. Gyárfás – Paál, 1933. V. 19., PÁII IIRM, MS 7651/542.

254 A *Magyar Szemle* Erdély-képéről l. Szőke Domonkos már idézett tanulmányát. Paál Szekfű tanulmányait nagyon figyelmesen olvasta, l. naplóbejegyzését 1934. II. 11-én (PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára K 195 I/97), és uo. ismételt kommentárjait magyarországi lapokról; l. ezenkívül Paál levélváltását Szekfűvel 1932–1933-ban Paál tanulmányainak megjelentetéséről a *Magyar Szemle*ben (PÁII IIRM MS 7651/604). A Római Katolikus Státust ért román támadásokról a *Magyar Szemle*ben máskülönbén éppen Paál cikkezett.

255 Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. *Magyar Szemle*, 1934, 9. sz. 5-14. Hasonló címen írt cikket Paál három hónappal később: Nép, nemzet, állam. EL, 1934. XII. 20., 1-2.

256 Szekfű: *Népiség* i. m. 6.

élnek, de „az idegen államalkotó néppel lelki kapcsolatuk aligha lehet többé”.²⁵⁷ És ez a kötelék tesz minden asszimilációt lehetetlenné, mert az a saját népiséghez való tartozás feladását jelentené. Önnön népiségének ilyen elárulását egy kisebbség önkéntes disszimilációval akadályozhatja meg, úgy tehát, ha más etnikai csoportoktól elkülönül.

A népiség elmélet igencsak testre szabott volt a Kárpát-medence magyarjaira, hiszen a Monarchia utódállamaiban élő magyar kisebbségek (különösen az 1930-as években) igazoló érveket kerestek, hogy a Magyarországhoz fűző kulturális, gazdasági és (egyre növekvő mértékben) politikai kapcsolataikat fönntarthassák.²⁵⁸ Szekfü azonban világos szóval óvott ezeknek a népiség-elképzeléseknek Magyarországra és a magyar kisebbségekre való alkalmazásától: egyrészt Magyarországnak sem olyan politikai ereje, sem olyan kulturális kisugárzása nincs, mint Németországnak, másrészt az utódállamok sem egyeznének bele az ilyen, határokat semmibe vevő kulturális és egyéb kapcsolatokba. De még a nemzet leszármazási közösségként való fölfogását, s az ebből fakadó disszimiláció és etnikai nemzetállam gondolatát – egyszóval a Harmadik Birodalom utánzását – sem ajánlotta Szekfü kortársainak, a magyar kisebbségeket pedig eltanácsolta az idegengyűlölő beállítottságtól.²⁵⁹ Eszménye sokkal inkább Szent István sok népet felölelő és integrálni képes birodalma volt, az „ezeréves Magyarország” alapja (ami bele illett Szekfü korának revizionista szemléletébe).²⁶⁰

Annak okát, hogy 1934 őszétől kezdve a népiség-eszme az erdélyi magyar kisebbség gondolkodásában mégis mind erősebben hatott, abban kell látnunk, hogy lehetővé tett egyfajta tudatos etnikai elhatárolódást a románoktól. Ugyanakkor a népiség-eszme korszerű és modern is volt, hiszen népfogalma beemelte a munkásokat és a parasztokat is a kisebbségi társadalomba. Nem véletlen ezért, hogy épp Paál rakta le október és december között több cikkben is egy eszmecsere elméleti alapjait, hiszen ő már az 1920-as években is a munkásokat akarta a „népi összességbe” bevonni és a „falusi szocializmusáról” gondolkozott.²⁶¹ A nép – így Paál szerint

²⁵⁷ Uo.

²⁵⁸ Ezt mutatja az is, hogy egy feljegyzésében Paál a „szétszakított magyar élet föltámadás”-át épp a különböző magyarországi és erdélyi vidékek ilyen kulturális és gazdasági kapcsolatainak megélénkítésében látta, l. A szétszakított magyar élet föltámadása. PÁII MS 7651/119, 1933.IV.6.

²⁵⁹ Szekfü népiség kritikáját bemutatja Lackó Miklós már idézett tanulmányában: *Magyar Szemle. Szekfü antifasiszta korszaka* i. m. 90-93. Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy Szekfü cikkének háttérében Mályusz Elemér kollégájával folytatott vitája állt. Mályusz (1898–1989) Magyarországon egy völkisch jellegű történetírás zászlóvivője volt, szoros kapcsolatban (egyébként éppúgy, mint Szekfü) a német völkisch történettudással, Fritz Valjavec (1909–1960). A problémaköréről Karl Nehring: Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfü Gyula. *Südost-Forschungen*, 1990, 50. sz. 1-30.; Orosz László: Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. *Századok*, 2003, 1. sz. 43-99. főleg: 51.; Erős Vilmos: *A Szekfü-Mályusz vita*. Debrecen, 2000. Általános összefüggésekről: Romsics Gergely: A magyar történelem völkisch ábrázolásai. *Rubicon*, 2004, 11. sz. 69-76.

²⁶⁰ István király személye és az általa alapított középkori Magyarország eszméje a két világháború közötti revizionista propaganda egyik legfontosabb oszlopa volt, a személyét körülvevő nemzeti-szekularizált kultusz pedig a Horthy-rendszer egyik ideológiai támasza, l. von Klimó: *Nation, Konfession, Geschichte* i. m. 244-277. Helyszűke miatt nem végezhetjük el azt a fontos vizsgálatot, mennyire csapódott le ez a kultusz az akkori erdélyi magyar társadalomban. Mindenesre sokatmondóak Paál különböző évekből származó augusztus 20-ai, tehát István-napi vezércikkei és utalásai az ő nagy és dicső birodalmára, pl. Nemzeti és keresztény örökség. EL, 1933.VIII.20., 1. Martin Schulze Wessel is megállapítja a felvidéki magyarokról: „A szlovákiai magyar szeparatizmus egyik lényeges közvetítője az István-napi ünnepség, melyetsok magyar lelkes épp oly tüntetően megtartott, mint ahogy az állami ünnepnapot vagy pláne a Husz-napot figyelembe sem vette.” Uő.: Katholik und Staatsbürger? Zur republikanischen Loyalität der Katholiken in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In: uő.: *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938* i. m. 179-193., főleg: 188.

²⁶¹ Horváth: *Utak, tévutak, zsákutcák* i. m. 120-123.

1934-ben – a természet teremtette önmagába zárt szervezet, melynek célja és rendeltetése saját fennmaradásának biztosítása.²⁶² A szervezet fogalom sokrétű belső kapcsolatokat tételez, mint a család, a rokonság vagy a vér szerinti közös leszármazás. A nép azok nyelvi- és sorsközössége, akik „erkölcsi és történelmi életegységet” képeznek.²⁶³ Paál meghatározása szerint tehát „a nép: a származás és a sors közössége által egytűdátívá, egyerkölcsűvé és egyézésűvé tett kis családok nagy családja”.²⁶⁴ Ily módon határolható el valamely nép nagy családja egy másik néptől. Az egyes népek közti különbséget éppen a *népiségük* jelenti Paál szerint. Ez „egy nép ősjelleme, őstermészete és őshűsége saját magához”.²⁶⁵ Különösen fontos az első idézet kiemelt és köztisztelete, mert általa vált lehetségessé Paál számára, hogy a kisebbség zsidó vallású részét (még) a magyarsághoz számíthassa. Az olvasó számára is egyértelművé vált ezáltal, hogy bár a zsidók leszármazás szerint nem lehetnek egyenlők a *tiszta* magyarokkal, minthogy ugyanazt a sorsot éltek át ők is, mégiscsak felveendők a magyarok „nagy családjába”. Mi több: a cikk egy másik passzusa azt állította, hogy népek között nem uralkodhat alá- és fölérendeltségi viszony, mert mind ugyanolyan természeti jelenségek. Minthogy eszerint inkább *mellérendeltség* jellemzi őket – hiszen (teljesítette ki a természetből vett hasonlatát) „az egyik tölgyerdő, a másik fenyőerdő”²⁶⁶ –, keveredésük nem lehetséges. Az erkölcsi, nyelvi és más vonások azonosságára való ismételt utalások mellett ez a metaforikus tömörség ismét csak Paálnak a kisebbség egységesítésére vonatkozó vágyát jelzi. Ezt a feltételezést erősítik meg következő cikkei, melyekben aztán a *nép* fogalmát fokozatosan beszűkítette. Mindössze három nap múlva újból foglalkozott a témával, de már ilyen cím alatt: *A fajkérdés*.²⁶⁷ Miután megállapította a különböző – fehér, fekete stb. – fajok és az őket alkotó különféle népek létezését, ismét csak keveredésük kérdésével foglalkozott. Jóllehet a leszármazást most is igen fontosnak tartotta, nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy néhány nemzedék során egy más nép egyes odavetődött tagjai utódainak sikerülhet a többséghez való hasonulás. Ez a gondolat nemcsak korrigálni látszik korábbi fölfogását, de tovább is viszi egészen addig a megállapításig, hogy „A fajkeresztezéseknek ez a korrektívuma tartja fenn a népet.”²⁶⁸ Fontos azonban, hogy az *idegen faj* vagy *idegen nép* ne tartsa magát távol az ilyen keveredésektől, mert különben saját *természetes népiségének* fogságában marad, még ha a legnagyobb rokonszenvvel vállalja is a befogadó néppel való sorsközösséget.²⁶⁹ Emlékeztetnünk kell itt arra, hogy ebben az időben már a jobboldali gondolkodás egyik gyakori vádjá, hogy a zsidók elkülönülnek a magyaroktól.²⁷⁰ Kis idő múlva ezt Sulyok is terjeszteni kezdte. Paál bizonygatásai ilyen összefüggések között még szembeötlően elvont és elméleti megfogalmazásukban is, miszerint a saját népiséghez való hűség végül is valami természetes dolog, amit senki sem vehet rossz néven, nem nélkülöztek egy majdnem cinikus felhangot.

A népiséghez való fordulása útján továbbhaladva Paál nem sokkal később az egyes nyelvekhez kötődő erkölcsi elképzelésekről elmélkedett. Minthogy minden nyelv valamely nép sajátja, a saját népünkhöz, népiségünkhöz és nyelvünkhöz való hűség is erkölcsi tartás

262 Paál Árpád: A „nép” és „népiség” fogalma. EL, 1934.X.4., 1-2.

263 Uo.

264 Uo. 2.

265 Uo.

266 Uo.

267 Paál Árpád: A fajkérdés. EL, 1934.X.7., 1-2.

268 Uo. 2.

269 Uo.

270 Paál maga fejtette ki ezt az állítást egyik tanulmányában: Magyar–zsidó különválási folyamat, PÁII IIRM MS 7651/93.

kérdése.²⁷¹ Eszerint azonban különböző erkölcsi felfogásoknak kellene létezniük a különböző népeken belül, s ezek tagjainak azokhoz kellene tartaniuk magukat, mert elhagyásuk saját népiségükről való lemondással volna egyenlő. Ha azonban valamely nép említett sajátosságai (nyelv, hit, leszármazás stb.) keveredés által összemosódnának egy más népével – figyelmeztetett –, bizonytalan egyedek keletkeznének. Ilyen emberek megkísérélhetnek idegen népekbe hazugságok és önálávetés által behatolni, de ott rossz példát jelentenének és élősködésre, hűtlenségre meg árulásra buzdítanának.²⁷² Azért van szükségünk szilárd és erős, az egész népet átfogó, egységes erkölcsre – mondta ki Paál cikkének fő üzenetét anélkül azonban, hogy ezt az erkölcsöt közelebbről meghatározta volna –, hogy az ilyen fejleményeket megelőzhessük.

Ezek a cikkek azt mutatják, hogy a népiség-eszme Paál gondolkodásában német mintára keletkezett. Világosan bizonyítják ezt összetevői: a leszármazási közösség (vagyis a vér szerepe), a sorsközösség, az egységes értékek, a hitre és az erkölcsre vonatkozó elképzelések s nem utolsó sorban a terület (a föld) fontossága.²⁷³

A népnek egy szerves biológiai egységként való felfogása szinte egyenes úton vezetett olyan gondolatokhoz, miként lehetne a nép egészségügyi állapotát összességében javítani. Így a *Pásztortűz* hasábjain Husz Ödön 1934 és 1936 között egy egész cikksorozatban tárgyalta az akkortájt nemzetközileg igen divatos „eugenika vagy fajegészségtan” tanításait, amelyek szerint „nyomorék, testileg és szellemileg tökéletlen gyermekek”-nek a közadóból való életben tartása „bizony nem kívánatos”.²⁷⁴ A biológia mint az „életéről szóló tudomány” megmagyarázza szerinte az összetartó magyarok államalkotó képességeit (szemben a bizalmatlan, szét-húzó, alattomos szlávokkal), s a háború szerinte „fajnemesítő tényező” lehet, ha a „harcban álló népfajok biológiai értékek szempontjából egymástól lényegesen” különböznek.²⁷⁵ (Az ilyen népfajok közötti hierarchiával magyarázta, miért vannak az afrikai országokban a fehérek mindenhol vezető pozíciókban). Harc áll az egyének között is a társadalmi érvényesülés terén, vélte az eszerint szociáldarwinista tanokat hirdető Husz, hisz „a létért való küzdelemben [...] az adott viszonyoknak inkább megfelelők fognak érvényesülni, a kevésbé megfelelők pedig az élet rostáján kihullnak [...] A lét küzdelmében az előnyös változatú egyének mind nagyobb teret hódítanak el a hátrányosak rovására.”²⁷⁶ Itt Husz természetesen nem arról értekezett, hogy a munkaerő-piaci versenyben a többet tanultak jutnak könnyebben munkához, hanem az egyedek örök és átöröklődő pozitív tulajdonságaiból indult ki, amelyek által szerinte „a faj is előnyös irányba halad előre”.²⁷⁷ A gyengéknek, tehetségteleneknek és elesetteknek Husz és követői társadalomképében, mint fennebb láttuk, nem volt hely, a testileg vagy szellemileg

271 Paál Árpád: A népek erkölce. EL, 1934.XI.11., 1-2.

272 Uo.

273 A korábbi fejezetekben már vázolt regionalista koncepcióin kívül hadd idézzük egyik mondatát abból a cikkéből, amelynek címe szinte szó szerint megegyezik Szekfü fentebb tárgyalt cikkével: „Nép és föld kell, hogy nemzet alakuljon.” Paál Árpád: Nép, nemzet, állam. EL, 1934.XII.20., 1-2., idézet: 2.

274 Husz Ödön: Korunk nagy kérdései. Túlszaporodás vagy elnéptelenedés. Pt, 1934, 11. sz. 234-235. Érdekes volna kideríteni, honnan szerezte Husz eugenikai ismereteit. Mind Magyarországon, mind Romániában (Kolozsváron) léteztek ugyanis olyan (a völkisch-eszmerendszerben mozgó) biológusi és orvosi szakkörök, amelyek saját nemzetük egészségét a testileg vagy szellemileg sérültektől, a zsidóktól vagy általában az „idegenek”-től, illetőleg az ő génállományuk továbbadásától féltették. L. Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*. II. n. 2001. 86-90.; Maria Bucur: *Eugenics and modernization in interwar Romania*. Pittsburg, 2002. 37., 69., 145., 239-240.

275 Husz Ödön: Az életéről szóló tudomány. Pt, 1935., 12. sz. 264-265.; Uő.: Fajnemesítő tényező-e a háború? Pt, 1935., 21. sz. 485-486.

276 Husz Ödön: Természetes kiválogatódás és társadalom. Pt, 1936, 18. sz., 376-377.

277 Uo.

nyomorékok „csapás”-nak minősültek és helyettük akartak „a nemzet részére egészséges, teljes értékű egyedeket *termelni*”.²⁷⁸

A német népiség képviselőinek elképzeléseihez való kötődés különösen szembetűnő Sulyok 1935-ben kezdődő idevonatkozó tevékenységében. Sulyok ebben az évben többhetes utat tett Európában, főleg Németországban és Svájcban. Már hazaküldött úti beszámolóiban megismertette olvasóit az „Örömből fakadó erő” (‘Kraft durch Freude’) mozgalommal és a népiség eszme „új közösségi gondolkodásának” ideáljaival.²⁷⁹ Ennek a lényegét abban a meggyőződésében foglalta össze, hogy egy nép egysége és összetartozása politikai határoktól független. (E gondolat megtestesülését látta a stuttgarti *Deutsches Auslands-Institut*ban, mert ebben a világ minden részén élő németek kultúrájának a nyilvántartásával foglalkoztak. Azt, hogy ez az intézet a német kisebbségekben a nagynémet birodalmi gondolatot népszerűsítette, meg hogy őket a német *völkisch* ideológia számára igyekezett megnyerni és a német befolyás eszközüvé tenni, vagy nem ismerte fel, vagy nem tartotta említésre méltónak.²⁸⁰) Ennek erősítése érdekében a nép minden szellemi erőforrását egybe kell fogni. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy politikai síkon a magyar kisebbség állandó hivatkozási pontjának Budapestnek kell lennie. Sulyok társadalompolitikai programjában egyre nagyobb súlyt kapott egy saját, keresztény alapokon álló népközösség szükségességének a gondolata. Az az egész gondolatkör, amelyben Paál és Sulyok mozogtak, alapkategóriáival együtt – melyek két kulcsszava a *nép* és a *kultúrta* – voltak, a belőlük összekapcsolódó alapelemek pedig: az etnikailag egységes lakosság területisége, és a kereszténység mint jellemző kultúrjelenség – a német *völkisch* eszmevilágnak és az erre alapuló történetírásnak 1920 óta jelenlévő összetevője volt. E két politikus gondolkodásában mindez egyértelműen modernségellenes magatartássá olvadt össze, s ebbe az állandóan emlegetett katolikus világnézet is probléma nélkül beletalált.²⁸¹

Hazatérése után Sulyok egyre inkább arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar népiséget egyre erősebben veszélyezteti az erdélyi-magyar *zsidóság*, mert elkülönülésével már nem az igazi magyar érdekeket képviseli, holott a magyar sajtót kezében tartja, s így a magyarságot manipulálja. Meggyőződése szerint csak egy, a „népiségre alapuló szolidaritás” volna képes a magyar kisebbség gazdasági és társadalmi problémáit megoldani, amint arra a száz megújulási mozgalom ad példát.²⁸² Azt nem árulta el, hogy e megoldásnak lényegében miben kellene állnia, azt azonban igen, hogy a fenti kettős probléma társadalompolitikai részére a kiút a

278 Idézet: Dr. Doros Gábor: Kik kössenek házasságot? *Magyar Népegészségügyi Szemle*. Egészségügyi, embervédelmi és népnevelő folyóirat. (Marosvásárhely). 1935, 2. sz. 33-37. (Kiemelés tőlem – II. Sz. F. A Dr. Schmidt Béla főszerkesztésében megjelent „embervédelmi” (!) folyóiratra Bárdi Nándor hívta fel a figyelmemet.). A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy Dr. Doros neve alatt a szerkesztőség Budapestet tüntette fel lakhelyként. Ugyanennek a lapnak egy recenziójában az erdélyi Dr. Nagy András semmi kivemivaló nem talál abban, hogy Küttel Lajos egy könyvében a német sterilizációs politikát propagálja, csupán azt sérelmezi, hogy a könyvnek ugyanakkor katolikusellenes éle is van. Dr. Nagy András: Új könyv – az ütközőponton. *Magyar Népegészségügyi Szemle*, 1937, 8, 91-92. (A recenzió tárgya: Dr. Küttel Lajos: *Az átörökléstan és eugénia kérdések*. Cluj, 1936.).

279 Dr. Sulyok István: Örömből erő. EL, 1935.X.9., 5.; Dr. Sulyok István: Az új közösségi gondolat: a népiség. EL, 1935.X.16., 5.

280 Az idevágó német törekvésekről l.: Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában 1919–1944. In: uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996. 177-234., főleg: 185-186., 204.; Luther: *Volkstumspolitik* i. m.

281 A német összefüggésekről Willi Oberkrome: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen, 1993. A „néptalaj” és a „kultúrta” fogalmakról: 28., a modernségellenes „(ott)honmozgalomról”: 30. A Paál és Sulyok gondolkodásában megnyilvánuló modernségellenes katolicizmusról: Horváth: *Az Erdélyi Lapok ideológiája* i. m. 134-136.

282 (S. I.): 500 gyermek útja. EL, 1935.X.25., 1-2.

völkisch szellemből²⁸³ vezethető le. Ez nem jelent mást, mint a zsidók kizárását a magyar kisebbségből. Követelése ideológiai megalapozása érdekében Sulyok a modern antiszemitizmus kliséit vette igénybe, amikor Erdély „zsidó sajtójának” bolsevista propaganda terjesztését, népfront-politikát, magyar érdekekkel való üzletelést és hasonlókat vetett a szemére.²⁸⁴ A „zsidó kérdés” megítéléséről 1936 őszén, néhány hónappal az ún. *spanyol polgárháború* után újabb vita keletkezett Sulyok (meg a jobboldali *Erdélyi Lapok*) és Kacsó (illetőleg a liberális *Független Újság*) között. Ebbe azonban a kisebbség más csoportjai is beleszóltak. A nézeteltérés valójában a kisebbség népiség fele való fordulásának összefüggéseibe tartozik, mert maga a téma sem igen merült volna föl olyan kifejezések terjedése nélkül, mint az említettek (leszármazási közösség, magyarság-kultusz, népiség-erkölcs stb.). Ezekben a fogalmakban ugyanis mindig benne van, mintegy előfeltételként a másik, az oda-nem-tartozó (ebben az esetben a zsidó). Ennek még az is a rovására írható – Paál szerint –, hogy nem érdekelt a népiség-gondolat politikai oldalában, nevezetesen a szétszakított és határokon kívüli magyar néprészek összefogásában, mert igen jól megél az egyes országok közti kereskedelemről.²⁸⁵

Az ekkor kirobbant sajtóháború eredetileg fiatal magyar erdélyi ügyvédek egy 1936-os jegyzékére vezethető vissza. Ezt Jakabffy tette közzé a *Magyar Kisebbségben*, de bevezető soraiban kifejezte csodálkozását afölött, hogy belőle a zsidó ügyvédek kimaradtak.²⁸⁶ A lista egyik összeállítóját (dr. Szilágyi Olivért) ezután állítólag támadások érték zsidók részéről, amint az kiderül az *Erdélyi Lapok* egy munkatársa, Jávör Béla cikkéből. Ő viszont a zsidókat vádolta meg azzal, hogy nem is magyarságukban érzik sértve magukat, hanem hivatásukban tartanak hátrányoktól, s ezért tiltakoznak.²⁸⁷ Jávör azt sem értette, hogy arra a kérdésre, milyen közéleti funkciója van, sok zsidó vezető pozícióját jelölte meg. Jávör írására Hegedüs Nándor felelt a *Független Újságban*. Hegedüs, aki korábban az OMP parlamenti képviselője volt, visszautasította ugyan Jávör antiszemita alaphangját, de főleg a jegyzék létrejöttével foglalkozott, pontosabban összeállítói eljárás módjával. A végleges listához fölhasznált helyi névsorokban ugyanis eredetileg a valóságnak megfelelően még benne voltak a zsidó vallású ügyvédek is. Ha tehát az összesítés során kimaradtak, vagy valaki utólag távolította el őket, akkor a listát szándékosan meghamisították – vélte Hegedüs. Ezután megkérdezte, hogy mi okból nem ismerhető el közösségi munkának egy zsidó gyülekezeti előjáró tevékenysége, ha egy protestáns presbiteré igen. Végül hitsorsosainak a magyar kisebbség kulturális életében való élénk részvétele, valamint a hozzá való szoros kapcsolatának bizonyítása érdekében arra mutatott rá, hogy Románia magyar kultúrában felnőtt zsidó polgárainak többsége továbbra is a magyar nyelvet használja, a magyar irodalmi élet eseményei iránt érdeklődik és magyar színházba jár.

Csupán csak négy évvel ezelőtt, 1932-ben védte meg Hegedüs az OMP-t és szenátorát, Gyárfást az antiszemitizmus vádjától. Ha most is azt hitte, hogy pusztán egy rosszakarató újságíró nézeteit kell cikkével korrigálnia, a következő hónapokban rá kellett jönnie arra,

283 A német völkisch-ideológia összefüggéseit az antiszemitizmussal bemutatja: Uwe Puschner: *Antisemitism and German Voelkish Ideology*. In: Hubert Cancik – Uwe Puschner (szerk.): *Antisemitismus, Paganismus, Völkische Religion*. München, 2004. 53–63. A tanulmányban bemutatott völkisch-gondolkodásmodelek, sztereotípiák és antiszemita előítéletek messzemenően megegyeznek azokkal, amelyeket az erdélyi magyar közönségnek az *Erdélyi Lapok* tált.

284 (S. I.): Forduló pontok. ML, 1936.X.28., 1.; (S. I.): A trójai faló. ML, 1936.XI.7., 1.

285 Paál levele Zágoni Istvához 1936.V.27-én, PÁH IIRM MS 7651/496; naplóbejegyzései 1937.IV.4-én és 1937.V.13-án, PÁN Teleki László Alapítvány 1951/97.

286 Jakabffy Elemér: 'A fiatal magyar ügyvédek füzeté' elé. MK, 1936, 15–16. sz. 401.; Jakabffy Elemér: 'A fiatal magyar ügyvédek füzeté' után. MK, 1936, 17. sz. 456.

287 Jávör Béla cikkét Hegedüs ismerteti írásában: Meghamisítottak egy névsort. FÜ, 1936, 43. sz. 7.

mennyire megosztott a magyar kisebbségi közvélemény a zsidókérdésben. A rákövetkező időben megjelenő írárok ugyanis világossá tették, hogy e népcsoportban – a visszahúzódasra vezető növekvő hajlam mellett – politikai jobbratolódás ment végbe. Ennek ellenére sikerült Hegedüsnek a párt fontos személyiségeit álláspontja számára megnyernie. Ilyen volt például az említett Gyárfás szenátor (egyben az *Erdélyi Lapok* fõmunkatársa). Gyárfás megpróbálta õt megnyugtatni azzal a gondolattal, hogy sem rossz szándék, sem antiszemitizmus nem áll a történetek mögött, s hogy az illetékesek bizonyára minden jelentkezőt felvennének a listára, hiszen végül is nem olyan nagy öröm Romániában a magyar kisebbség tagjának lenni, hogy a magyarok bárkit is, aki magát közéjük tartozónak vallja, kizárnának.²⁸⁸ Mielõtt azonban a szenátornak ez a Hegedüshöz intézett nyílt levele egyáltalán napvilágot láthatott volna, Jávornak egy második cikke már meg is cáfolta a benne foglalt és inkább megjátszott, semmint valódi jóhiszemûséget. Jávornak ebben az írásában jelenik meg elõször a két világháború közötti romániai magyar sajtóban leírva és konkrét értelemben használva (tehát nem elméleti síkon, mint Paálnál) az állítás, hogy a zsidó *néptest* a magyarral *összeegyeztethetetlen*.²⁸⁹ Mi több, hangoztatta Jávor, errõl mind a magyar, mind a román, mind maga a zsidó nyilvánosság is meg van gyõzõdve. Vádaskodásait azzal tetézte, hogy a zsidók részvétele a magyar mûvelõdési életben nemcsak káros hatással jár, de csupán „etnográfiai különlegesség”, tehát jelentéktelen folklórjelenség. Emiatt aggodás is tölti el, különösen ha arra gondol, hogy a zsidók milyen nagy térnyerésére mutat a keresztény magyarok hátrányára pénzügyi téren, hogy csak õk engedhetik meg maguknak színházi elõadások látogatását.

Ennek az írásnak a jelentõsége abban áll, hogy pont annak az újságnak egy korábbi állítását cáfolja meg, amelyikben õ maga megjelent, miszerint a zsidók nagy része 1918 után a magyarokat cserbenhagyta. És éppen ez volt a leggyakoribb zsidóellenes érvek egyike, valahányszor a „zsidókérdés” szóba került, hogy ti. a hatalomváltás után õk a magyar kisebbséget jobb gazdasági lehetõségek érdekében „elárulták”, és mûvelõdési életében sem vesznek részt. Jávor azonban – láttuk, nem szándékosan – saját lapja legerõsebb antiszemita érvét cáfolta meg, ámde ugyanakkor a rasszista érvelés más, többnyire Magyar-, vagy Németországból importált elemeinek fõlhasználásával elindította a faji antiszemitizmus népszerűsítését az újságban (ilyenek például: a *magában álló testként* felfogott zsidóság kirekesztésének toposza, illetõleg állítólagos leválása a magyarokról).

Hegedüsnek igazán csak erre a cikkre kellett utalnia, hogy Gyárfás közben szintén megjelent – fentebb ismertetett – levelének jóhiszemûségét megcáfolja. Minthogy Jávor arra célzott, hogy nem áll egyedül gondolataival az OMP-ben, Hegedüs most már a párt véleményére volt kíváncsi: egyértelmûen tisztázni akarta, mi az OMP álláspontja a kérdésben. Az 1932–1933-as évek eseményeivel ellentétben ez alkalommal több pártszervezet is gyorsan reagált. Legelõször a pártlap szögezte le, hogy a párt most sem ismer (el) semmilyen különbséget keresztény és zsidó tagjai között. Ezután a nagyváradi tagozat Jávor és az *Erdélyi/Magyar Lapok* nevének kiírása mellett határozatban ítélte el az egyéni véleménynek minõsített cikket és elhatárolódott tõle.²⁹⁰ A legfontosabb, és a párt történetében elsõ ízben történt folytatás az volt, hogy a határozatot továbbbõvítették az Intézőbizottsághoz állásfoglalás végett.

Lapja és munkatársa ilyen nyilvános elmarasztalását Paál nem hagyhatta szó nélkül. Ezt az alkalmat természetesen arra is fõlhasználhatta volna, hogy az újság irányvonalába forduló-

288 Gyárfás levele Hegedüshöz. FU, 1936. 45. sz. 5.

289 Jávor Béla: A népkisebbségi magyar ügyvédek számbavétele. Válasz a „Szabadság” és a „Független Újság” vitázó cikkeire. *Magyar Lapok* (= *Erdélyi Lapok*), 1936.XI. 1., 13-14.

290 „Ami nem vitás. KÚ, 1936.XI. 11., 1.; A bihori Magyar Párt kimondotta.... KÚ, 1936.XI. 12., 5.

pontot építsen be hangvétele enyhítése által. Csakhogy ekkor már a saját antiszemitizmusa alig különbözött a lapban mindinkább eluralkodó zsidóellenes cikkekétől, s ezért az előbbi gondolatot illuzórikusnak kell tartanunk. Így hát Jávor oldalára állva szembehelyezkedett a nagyváradi párthatározattal, s egy vezércikkben megismételte 1933-as követelését: a magyar kisebbségnek a munkahelyeket elsősorban saját tagjainak kell juttatnia, mert bizonytalan, hogy a zsidók tagjai-e még e kisebbségnek.²⁹¹ Valószínűleg tisztában volt azonban a párt vezető testületeiben való elszigeteltségével, mert elkerülte a személyes és direkt belső összecsapást, s távol maradt az Intézőbizottságnak a vezércikkét követő napon Kolozsvárott ez ügyben tartott üléséről. Itt a pártelnök, Bethlen György vezetése alatt a választmány határozatban erősítette meg a váradiak állásfoglalását és kimondta, hogy a zsidó vallású tagokat továbbra is a keresztényekkel egyenrangúaknak tartja.²⁹²

A Bizottságnak ez az egyértelmű nyilatkozata azonban nem volt különösebb hatással a nagyváradi újságírókra. Az olvasóközönség számára a nemzetiszocialista népközösség hirdetőjeként ismert képviselőjük, Sulyok most elkezdte az általa *kisebbségi totalitás*nak nevezett gondolat népszerűsítését. Kiindulásként „megoldotta” Paál fenti dilemmáját, mondván, hogy a zsidók nem tekinthetők a kisebbséghez tartozóknak. Ezzel valójában csak konkretizálta Paál 1934-es véleményét a *népkeveredések* lehetetlenségéről, sőt ezt az elméletileg megfogalmazott tételt tovább éllezte. Paál fölthette a kérdést, mi a *nép*, Sulyok most eldöntötte, úgymond, ki a(z igazi) *magyar*.²⁹³ A magyar kisebbség ugyanis – így Sulyok –, nehéz helyzetében csak azokat használhatja, akik *csak és teljesen* magyarok, ennek eldöntése viszont csak szigorú és egyértelmű ismérvek alapján történhet. Nem elég az, ha valaki magáénak vallja a magyar nyelvet és kultúrát, mert a közösségnek egyértelműen *totalis*nak kell lennie, vagyis az egyénnek minden megnyilatkozását (mint pl. politikai állásfoglalás, társadalmi magatartás, gazdasági célkövetés és kulturális kötelességteljesítés) e közösség magasabb szempontjainak kell alárendelnie. Ez viszont nem jelent mást, mint minden kétértelműség és felemáság elutasítását: „Nem lehet ugyanaz a gyarló ember egyszerre magyar és sváb, vagy magyar és zsidó, vagy magyar és tót, vagy magyar és örmény, hanem csak vagy *az egyik, vagy a másik*.”²⁹⁴ Kétértelműségek ugyanis Sulyok szerint egyrészt elvonuláshoz vezetnek, másrészt a nemzetközi mozgalmak iránti érdeklődéshez, s így a kérdéses személy habozó és semleges magatartásához a nemzetet érintő kérdésekben. Sok ilyen személyből aztán ez *beszivárogná a nemzeti szellembe*, s ennek elkerülése érdekében elengedhetetlen a *kisebbségi totalitás* megvalósítása. Ez utóbbi pedig Sulyok szerint a közösség totális igényét jelenti minden tagjára, s ezek minden életmegnyilvánulására.

Itt ismét emlékeztetünk arra, hogy Sulyok valójában Paál két évvel korábbi gondolatait fejlesztette tovább azoknak a habozó magatartásáról, akik leszármazásuk által magukban több nép különböző erkölcsi normáit hordozzák. Azzal a követeléssel azonban, hogy minden zsidót, svábot és örményt ki kell zárni a magyar közösségből, már nemcsak a párt programját és két választmányának az állásfoglalását vette semmibe, hanem személyében is támadta egyik alelnökét, Jakabffy, akinek örmény származása közzismert volt. (Megjegyzendő, hogy Sulyok pár évvel korábban még képviselő volt, és politikai ellenfeleitől ismételt a párt véleményal-

291 Párthatározat egy hírlapi polémiaiban. ML, 1936.XI.13., 1-2. A cikk a Paál II. agyatókban található lista alapján azonosítható, l. PÁII IIRM MS 765 1/781.

292 Az Intézőbizottság 1936.XI.14-i ülésének jegyzőkönyve. György (szerk.): *Iratok* i. m. 192-197.; A Magyar Párt a parlament elé viszi a romániai magyarság sérelmeit. KÚ, 1936.XI.16., 1.

293 (S. I.): Kisebbségi totalitás. ML, 1936.XI.18., 1-2.

294 Uo. 2. Kiemelés az eredetiben.

kotói előjogának az elismerését kívánta meg.) A pártlap érdekes módon nem reagált erre a támadásra, mert egyrészt nem akarta elhúzódoó vita által a kisebbség egységét veszélyeztetni, de másrészt három élvonalbeli politikusát (Gyárfást, Sulyokot és Paált) sem pellengérre állítani. Világos viszont, hogy az az elképzelés, miszerint egy etnikailag annyira sokrétű területen, mint Erdély, lehetséges volna egy *nemzetileg tiszta* magyar kisebbség létrehozása, minden reális alapot nélkülözött. Ott végül is évszázadok óta a legkülönbözőbb népek keveredtek egymással (magyarok, németek, románok cigányok, szlovákok stb.). A *tiszta* magyarság²⁹⁵ eszméjének meghirdetése egy évvel a nürnbergi faji törvények után Erdélyben is a népiség alapján történő elkülönítést szolgálta, ehhez pedig a világnézetileg egyneműsített (*gleichschaltolt*), gazdaságilag autark és keresztény népközösség Sulyok által terjesztett elképzelésének a megvalósulása vezetett volna. Egy ilyen program valóra váltásának lehetetlensége azonban nem gátolta meg a lap munkatársait abban, hogy továbbra is, még hozzá fokozott erővel foglalkozzanak a zsidók kirekesztésével. Ehhez a tevékenységükhöz szellemi támaszt – csakúgy, mint korábban anyagit – a magyar politikai katolicizmus szélsőségesen nacionalista és antiszemita áramlatában kerestek és találtak.²⁹⁶ Annak szintén létező liberális szárnyát ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyták. De támogatta a lapot a maga módján a gyulafehérvári püspökség is azáltal, hogy (kb. 1936 végétől, tehát a spanyol eseményekről és a „zsidókérdésről” szóló viták után) bizalmas körlevélben papjainak a „katolikus szempontból” megbízható napilap előfizetését ajánlotta. De odáig is elment, hogy az újság igazgatóságának kérésére a hátralékban levőknek járó állami járulékból az előfizetési díjat visszatartotta és a lapnak átutalta.²⁹⁷

Amennyiben az olvasóközönséget nem győzték volna meg Sulyoknak a *nemzeti szellemet* a zsidók részéről fenyegető veszélyekről szóló fejtegetései, idevonatkozó ismereteit egy beszélgetésből tovább gazdagíthatta. Ebben Vargha László budapesti jezsuita kijelentette a lapnak, hogy a zsidók a magyarságon belül még mindig túl nagy helyet foglalnak el, ami azért baj, mert a „zsidó psyche” elnőiesíti és ellágyítja, s ezért ki kell zárni a magyar szellemi életből.²⁹⁸ Különböző elgyengül és bolsevizálhatóvá válik. Ez az érvelésmód – a náci *Der Stürmer* című hecclap stílusára emlékeztető hangvétel – ettől kezdve a nagyváradi újság egyre több hasonló cikkében vált uralkodóvá. Így terjedt Erdélyben magyar nyelven a modern és rasszista antiszemitizmus. A királyi diktatúra és az első magyar „zsidótörvény” bevezetése után mindez tovább fokozódott. Természetes, hogy a magyar kisebbség így gondolkodó csoportjának, bármilyen erős hangja volt is, állásfoglalása nem azonosítható e népcsoport egészének magatartásával. A Paál–Sulyok kört itt mégis ki kellett emelnünk, mert épp ez időben kezdte el a keresztény népközösség elképzelésének népszerűsítését.

Az OMP demokratikus és liberális szárnyának válaszát a megtámadott Jakabffy adta meg. Lapjában megjelentette egy budapesti képviselőnek az antiszemitizmust határozottan elítélő

295 Egy „tiszta”, „eredeti” magyarság elképzelése természetesen azt is magában rejtette, hogy az meg is határozható a magyar *jelleg, jellem és lényeg* mibenlétének tisztázása által. E definíció lehetetlensége aztán Magyarországon 1938 után hatalmas (jobboldali-nacionalista) vitákat eredményezett, s ezek részben Erdélybe is begyűrűztek.

296 Meg kell állapítanunk, hogy az 1930-as évek erdélyi magyar sajtójában a legtöbb antiszemita cikk a katolikus sajtóban jelent meg. Az *Erdélyi Lapok* mellett itt az *Erdélyi Tudósítót* és az *Erdélyi Iskolát* kell megemlíteni, l. A nagypénteki út. EI, 1936/1937, 5-6. sz. 431-433.; Dr. Sári István: A kisebbségi életformára való nevelés. EI, 1937/1938, 7-8. sz. 410-413.

297 GyÉFKL, Püsp. II. Iratai, 3556/1933., 3615/1933., 2914/1934., 2966/1936., 3747/1936., 3786/1936., 3570/1937.

298 Rády E.: Beszélgetés P. Vargha László jezsuita atyával a bolsevista mozgalom lelki és gazdasági okairól, a zsidóság szerepéről és a megújuló keresztény nacionalizmus feladatairól. ML, 1936. XII. 13., 10-11.

beszédét a jezsuita atya fenti interjújával (*Magyar Lapok*) egyidőben.²⁹⁹ Hogy ne legyen félreértés, bevezetőt is írt hozzá, melyben explicite hivatkozik a „zsidókérdésről” az erdélyi magyar sajtóban folyó vitára. A nagyváradiak meg is értették ezt a lépést; ezt jól mutatja a Paál és Jakabffy között 1937 nyarán kibontakozó és alább bemutatásra kerülő polémia.

A népiség eszmeiségének terjesztése 1934–1935 után további nyilatkozatokban is megfigyelhető. Paálnak egy naplóbejegyzése itt azért érdekes, mert rámutat arra, hogy egy nemzeti kisebbségnek kettős kötődéséből fakadó dilemmája van: „A népkisebbség az a népcsoport, amelynek kettős alárendeltsége van. Egyik, a vérbeli és érzelmi alárendeltség az anyanéphez. A másik az alattvalói és állampolgári alárendeltség a gazdaállamhoz s a gazdanéphez. Az anyanép a népkisebbségnek nem tud otthont adni, a gazdanép pedig nem tud hazát adni. Két összefüggése közül egyik se tudja őt felkarolni. Anyanépénél is épp oly ismeretlen és exotikus a sorsa mint a gazdanépénél. De azért mindkét helyről politizálnak róla, s alkutárgyként kezelik, mint valami juhcsordát.”³⁰⁰

Ezek a megjegyzések több okból is rendkívül fontosak. Mindenekelőtt tanúsítják azt, hogy Paál magát védtelenül kiszolgáltatva érezte olyan népek kénye-kedvére, amelyeknek semmilyen tapasztalatuk sincs arról, milyen is kisebbségnek lenni. Továbbá azt, hogy időközben a népiség kérdését a nemzetközi viszonyok problémájaként fogta föl, ami azt is jelentette számára, hogy a népiség elveire (hagyományörzés, leszármazási közösség) alapuló gondolkodás valami olyan kézzelfoghatót is alkotni képes, aminek a jövőre is lehet kihatása. Ennek a felismerésnek a fontosságát a magyar kisebbség számára az mutatja, hogy Paál e vélekedésével nem állt egyedül. Már 1935-ben ugyanis, a Saar-vidéknek a Birodalomhoz való visszatérte után óvta a pártlap olvasóit: „Azoknak, akik a nemzeti érzés szentségét profanizálni akarják és mindent gazdasági okokkal magyaráznak meg, alapos lecke a Saar-vidéki népszavazás [...] Sajnos, nálunk is bőven akadnak, akik máról holnapra nevet és nemzetiséget változtatnak [...] Szabad-e megalkuvásból, kényelmi szempontból árulónak lennünk? A Saar-vidék népe megmutatta, hogy nem szabad. Intőjel a mi árulóinknak és felemelő, lelkesítő példa a magyar öntudat áldozatkész közkatonáinak.”³⁰¹ Olyan kifejezéseket, mint „a nemzeti érzés szentsége”, „áldozatkész közkatonák”, „árulók” a pártlap korábban sosem használt ilyen mennyiségben és nyomatékkal. Mindez egyrészt jól mutatja hogy a magyarok egy részének politikai beállítottsága fokozatosan érzelmi tartalommal telítődött, s ezért, másrészt, tudatukban lassan alakulni kezdett az etnocentrikus látásmód a szerkesztőség céljának megfelelően. A Saar-vidék visszatérése Németországhoz így a saját nemzethez való „hűség” iskolapéldájaként szolgált.

A népiség eszmeköre a fiatal értelmiségi nemzedék egyes képviselőinek gondolkodásában is kimutatható, így például a *Hitel* köréhez tartozókéban. Ez a lap szellemi mentoraként Szekfűt jelölte meg, és – mint már láttuk – a magyar zenéhez, irodalomhoz, gazdasághoz és politikához való visszatérést követelte a népi gondolat jegyében.³⁰² Ennek a beállítódásnak a népiséggel való kapcsolata akkor lesz világos, amikor a szerző „a múlt század gyökértelenjeiről” beszél, akik „a nyugat csodálói” voltak, s így zsidóellenességének is sikerül hangot adnia.³⁰³ Ők importáltak Magyarországra olyan gondolatokat, amelyek idegenek a magyar nép lényegétől, s ezért kell a fenti területeket újraértékelni. A „gyökértelen” megjelölés a népiség szóhasználatában természetesen a zsidókra vonatkozott, akiknek semmilyen kapcsolatuk sem volt az ősi

299 Zsidókérdés. MK, 1936, 24. sz. 660–661.

300 Naplóbejegyzés 1937.XII.22-én, PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

301 A Saar-vidéki példa. KÚ, 1935.I.16., 1.

302 Pongrácz Kálmán: A népi és európai gondolat küzdelme a magyarságban. *Hitel*, 1936, 2. sz. 121–130.

303 Uo. 128.

magyar földdel és a magyarság *igazi* lényegével. Az évtized kezdetének a népet a középpontba állító és világnézetileg semleges (népies) mozgalmába (*Erdélyi Fiatalok*) így a népiség olyan politikai és ideológiai tartalmakat kevert, amelyek korábban erdélyi magyar körökben nem voltak jelen, s amelyek azt meghamisították. Az *Erdélyi Fiatalok* csoport érdeklődéséhez közelálló gazdasági és szociális problémák (illetőleg megoldásuk) a népiség-eszme híveinek a gondolkodásában a háttérbe kerültek, vagy a legjobb esetben is világnézeti célok elérése érdekében használt eszközzé váltak. Ezt mutatják a völkisch eszmerendszer bővületében álló Atzél Ede fejtegetései is. Ő az OMP kisebbségi szakosztályának 1937. májusi ülésén a szórványüggyel kapcsolatban kijelentette, hogy az „tulajdonképp a vérnek és a földnek a kérdése. Egyik helyen a föld megtartása a fontos, a másik helyen a vérnek, a nemzeti öntudatnak megőrzése, a beolvadás meggátolása...”³⁰⁴ Szociális érzékenységet sejtet ugyanakkor Atzélnek az a mondata, amely szerint a „szétszakított magyar szigetek” közé, még megszerzendő birtokokra nincstelen meggyarokat kell telepíteni, hogy szociális helyzetük megszilárduljon. Hisz: „Faji magyarságot szociális magyarság nélkül nem lehet elképzelni”.³⁰⁵ De nem téveszthetjük szem elől, hogy Atzél számára a szegények gazdasági megsegítése másodrangú ügy volt, mert őt elsősorban a magyar földbirtokok megtartása és egymással összefüggő magyar vidékek létrehozása érdekelte. Ezzel akart ugyanis egy valamikori revíziót elősegíteni.

1935 után tehát a népiség-ideológia végleges felülkerekedéséről beszélhetünk. Ennek nemzetközi háttereként említhetjük az Európa több részén élő németek csoportjaiban a Saar-vidék visszatérése után (1935) történt, részben földcsuszamlásszerű átállásokat nemzeti-szocialista beállítottságú és radikális újtóként föllépő nemzettársaik mellé (pl. a szudétanémetek, romániai németek, dél-tiroliak esetében).³⁰⁶ Ez egyértelműen mutatja a Harmadik Birodalom politikai vonzerejét, s érthetővé teszi, hogy ez a romániai magyarokra sem maradt hatás nélkül. A Saar-vidék példája megmutatta, hogy a háború utáni rend megváltoztatható, s hogy e tekintetben Németországtól segítségre lehet számítani (noha ez a lépés nemzetközi megállapodások alapján már évek óta előrelátható volt).

A magyar kisebbségnek a „zsidókérdésben” való megosztottságát az az érzelmetli szóváltás világítja meg a legjobban, amelyik 1938 februárjában zajlott le az OMP Intézöbizzottságában arról, kössön-e a párt Octavian Goga antiszemita pártjával választási megállapodást. Az 1937. decemberi választások óta kormányzó párt ugyanis több rendelkezést hozott már a zsidók ellen, s ezek világszerte felháborodást váltottak ki.³⁰⁷ Goga miniszterelnök a magyar pártelnökkel, Bethlen Györggyel (illetőleg bizalmasával, Gyárfással) tárgyalt egy lehetséges választási megállapodás feltételeiről. Bethlen nem szeretett volna kapcsolatba kerülni a Goga által képviselt nacionalista, idegengyűlölő és antiszemita körökkel, csakhogy Gogát pont a bukaresti magyar követ, Bárdossy támogatta, mert azt remélte, hogy egy ilyen egyezmény egyengetni fogja a román–magyar kiengesztelődés útját, s ezáltal a magyar kisebbség helyzetén is javít.³⁰⁸ A követi jelentésekből kiderül, hogy Bárdossy az OMP-re nyomást gyakorolt, s ezt azzal is indokolta, hogy véleménye szerint a pártnak nincs miért tekintettel lennie a zsidókra, mert ők a magyarokat már cserbenhagyták, ugyanis „hűtlenek” lettek a magyar nyelvhez és kultúrá-

304 A szórványügyhöz. Szathmáry Lajos előadásához. MK, 1937, 17. sz. 451.

305 Uo.

306 Steininger: *Südtirol* i. m. 146.; Böhm: *Deutsche in Rumänien* i. m. 80-99.; a szudétanémetekről Volker Zimmermann: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)*. Essen, 1999. 39.

307 Ancel: *Contribuții* i. m. 65-99.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 355.

308 MOL K64-1938-77-27, 121. f.

hoz.³⁰⁹ Ezt a vádat most már, története során először, a pártlap is átvette egy vezércikkében,³¹⁰ jelezve, hogy a zsidóellenesség a magyar kisebbség egyre nagyobb részét keríti hatalmába, de azt is, hogy egyes tagjai mennyire közel kerültek a Budapesten uralkodó szellemiséghez.

Az Intézőbizottságnak a Goga pártjával való egyezmény megkötéséről dönteni hivatott ülésére 1938. február 10-én került sor. Ezen végletes álláspontokat képviselő felszólalások ütköztek össze. Az ülésen végig érezni lehetett a pártelnökre Budapestről gyakorolt nyomást. Több liberális politikus a megegyezés ellen foglalt állást, például Krenner Miklós.³¹¹ Mellette érvelt Gyárfás és Sulyok, a kormány antiszemitizmusáról már előadott fenntartások ellenére. Jóllehet a résztvevők nagy része számára visszatetsző volt a megállapodás, a kényszerhelyzetre való hivatkozással mégis elfogadták. A magyar sajtó azonban elhallgatta ezt a végeredményt, mert a megegyezés életbe sem tudott lépni. Ugyanis a Goga-kormány még aznap délután lemondott. A magyar sajtó hallgatása azt mutatja, hogy a pártvezetők megkönnyebbültek amiatt, hogy a határozat érvényét veszítette. Az egyetlen kivétel az *Erdélyi Lapok* volt. Ez azonnal nyilvánosságra hozta a megegyezést, majd egy nap múlva módosította jelentését.³¹²

6.2. Elképzelés egy autark népközösségről

Az erdélyi magyar nyilvánosságban 1933 után újból és újból fölmerült egy, csak keresztényekből álló autark magyar népközösség gondolata. Ennek az elképzelésnek Sulyok István volt a legfőbb képviselője, mondhatni főideológusa, de erős támogatói akadtak a kisebbségen belül többek között az *Erdélyi Lapok* és a *Hitel* munkatársai között is. Sulyok szerint ezt a közösséget legkésőbb 1935 utánra létre kellett volna hozni, mégpedig nemzetiszocialista mintára.

A népközösség – a „Weimari Köztársaság mágikus szava”³¹³ – az embereknek a sokak által vágyott ideológiai egységet és biztonságérzetet volt hivatva megadni. Ennek az eszmének a német hirdetői az egyének közt így létrejövő szoros kapcsolatot a modern nyugati társadalmak „dekadens”³¹⁴ individualizmusával és materializmusával állították szembe. Egy népközösség létrehozása követelésének ezenkívül egyértelműen demokrácia-, liberalizmus- és – mert szövszólói többnyire konzervatív beállítottságúak voltak – marxizmusellenes éle volt. Elképzeléseik szerint ugyanis az egyénnek alá kell magát vetnie a közösség magasabb rendű jogának, s vele szemben neki csak kötelességei lehetnek.³¹⁵ A közösség jellemző vonásai: a közös leszármazás, a hagyomány- és a sorsközösség. Ezeknek az elképzeléseknek a szellemi rokon-

309 Uo.

310 Két vezércikk margójára. KÚ, 1938.II.7., 1.

311 György (szerk.): *Iratok* i. m. 210-213. Jakabffy is, Paál is részt vettek az ülésen, de a jegyzőkönyv tanúsága szerint nem nyilvánítottak véleményt.

312 ML, 1938.II.11., 1.; 1938.II.12., 1.

313 Kurt Sontheimer: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München, 1994, 251. Hans-Ulrich Thamer: Nation als Volksgemeinschaft. Völkische Vorstellungen, Nationalsozialismus und Gemeinschaftsideologie. In: Jörg-Dieter Gauger, Klaus Weigelt (szerk.): *Soziales Denken in Deutschland zwischen Tradition und Innovation*. Bonn, 1990. 112-128., főleg: 112.

314 Bernd Stöver: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich. Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte*. Düsseldorf, 1993. 36.

315 Michael Stolleis: Gemeinschaft und Volksgemeinschaft. Zur juristischen Terminologie im Nationalsozialismus. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1972, 1, 16-38., főleg: 22., 26. és 37.

sága a népiség eszmerendszerével nyilvánvaló. Azért tudtak a magyar kisebbségen belül elterjedni, mert 1918 óta tartó válságtudatát a '30-as években gazdasági nehézségek és az államalkotó nép fokozódó türelmetlensége súlyosbították. Ebben a kényszerhelyzetben sokak számára a hanyatlásból kivezető egyetlen útnak a külvilágtól való elfordulás és egy gazdasági, társadalmi és kulturális kérdésekben külön életet folytató magyar világ megteremtése látszott. A kisebbségi elitnek a népiség-eszmével átitatott tagjai a román állam életvilágától való elfordulás mellett egy *belső magyar összetartás és lojalitás* fontosságát hangsúlyozták, egészen a kirekesztő nacionalizmus elfogadásáig, mivel a nem keresztény vallásúakat a megteremtendő népközösségtől távol akarták tartani.³¹⁶

Sulyok már 1933 elején megpróbálta a magyar kisebbségi közvéleménnyel megértetni, miért van szükség saját ideológiai egysége megteremtésére. Egy, a gazdasági válság leküzdésének lehetőségeit taglaló cikkében azért kívánta a keresztény magyarok autarkiját, hogy az a nép széles rétegei elszegényedésének megelőzésével meggátolja bolsevizálódásukat.³¹⁷ A csupán néhány nap múlva megjelenő első hozzászólásból kiderült, hogy Sulyok javaslata elsietett volt. Hexner Béla³¹⁸ kolozsvári helyi politikus ugyanis az elképzelést mint az etnikailag kevert lakosságú Erdélyben kivihetetlen visszautasította, hiszen az azt jelentette volna, hogy magyar csak magyartól, román csak romántól, szász csak szásztól, zsidó pedig csak zsidótól vásárolhat.³¹⁹ A bolsevizmus leküzdése pedig csak akkor sikerülhet, ha az ifjúság megérti, hogy ez az ideológia nem képes a társadalmi kérdések megoldására.

Sulyok elképzelését azonban a magyar kisebbség nem minden tagja utasította el. Így Ferenczy Zsigmond képviselő a szászok nagygyűlése (*Sachsensitag*) után néhány nappal példának nevezte az ott elfogadott nemzetiszocialista programot, különösen annak gazdaságpolitikai intézkedéseit. Ezen az úton haladva – úgy vélte – a magyaroknak gazdasági és művelődési *munkaközösségeket* kellene létrehozniuk anyagi nehézségeik leküzdésére.³²⁰ Ebben minden magyarnak részt kellene vennie vagyonával csakúgy, mint gazdasági és kulturális teljesítményeivel, hogy így a kisebbséget erősítse. Mert egy anyagiakban szűkölködő és művelődésében teremtképtelen kisebbség szétmorzsolódnék az ideológiai és gazdasági harcokban. Csak ha mindkét területen (mind a gazdaságban, mind a kultúrában) sikeresek lesznek – vélte Ferenczy –, válnak képessé a magyarok maguknak még politikai *szabadságjogokat* is kiharcolni. Így tehát Ferenczy hozta be a gazdasági összefogásról szóló eszmecserebe a politikai nézőpontot.

Sulyok maga 1935 őszén vette elő ismét a kérdést, a Harmadik Birodalomban tett utazása után. A német- és olaszországi társadalmi változásokat ebben az írásában kizárólag a népközösség és a gazdasági összefogás egyoldalú szempontjából nézte, és látszólag mit sem sejtve tette fel a kérdést: „Miért hitlerista agitátor, fasiszta himpellér, vagy német ügynök, aki a népeknek társadalmi átalakulásából hasznos tanulságokat akarna levonni ennek a széteső magyar népnek a felemelésére?”³²¹ Hiszen éppen a magyar kisebbség számára életfontosságú a gazdasági összefogás, a nagyvonalú kölcsönszerzési lehetőség és egy – közelebbről nem

316 A *belső lojalitás* fogalmáról l. Martin Schulze Wessel: *Loyalität als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung*. In: uő. (szerk.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakei 1918–1938*. i. m. 1-22., főleg: 14.

317 Sulyok István: Földrengés után. EL, 1933.I.27., 1-2.

318 Hexner Béla 1885-ben született, vegyészmérnök volt. Fontos szerepet játszott az OMP kolozsvári tagozatában.

319 Hexner Béla: Az autarkia – testvérháború, a tudás – biztos jövő. KÚ, 1933.II.1., 6.

320 Ferenczy Zsigmond: Új feladatok előtt. KÚ, 1933.X.12., 4.

321 (S. I.): Bombabiztos fedezék. EL, 1935.X.20., 1-2.

pontosított – „gazdasági patriotizmus”, pontosan úgy, ahogy azt kisebbségként létező népek (mint pl. a szászok) évszázadok óta megvalósították. Az 1936-os év folyamán aztán Sulyok egyre világosabb útmutatások megfogalmazását látta szükségesnek olvasói számára. Ha a kisebbség valóban javítani akar gazdasági viszonyain, és örökölt földjén keresztényként és magyarként megmaradni szándékozik, csupán néhány egyszerű szabályhoz kell tartania magát: mindenki fizesse pontosan egyházi adóját, valamint egyesületi díjait és támogassa társait kölcsönös rendelkezésekkel meg vásárlásokkal, hogy a magyar kereskedők és iparosok eleget tudjanak tenni fizetési kötelezettségeiknek.³²² De mindenki másnak is fegyelmezetten teljesítenie kell a gazdasági és a politikai életben rá háruló kötelességeket, és a magyarságot egy általános *áldozati szellemek* kell átéltesítenie elsősorban az egyház és az iskola, de a termelés, a kereskedelem és a hitelügy terén megteremtendő szövetkezeti eszme javára is. Mindezt Sulyok nemzeti fegyelemnek nevezte.

Sulyok elképzeléseinek vannak részei, amelyek önmagukban véve nem kifogásolhatók ideológiai szempontból. Az erdélyi, részben pont magyar kézen levő bankok hitelpolitikáját éppen baloldali újságok bírálták újból és újból.³²³ Az egyházak és az iskolák támogatásának gondolata a legalapvetőbb kisebbségpolitikai célkitűzések mintapéldája, hiszen e két intézmény számít a magyar identitás megőrzése garanciájának. Nem véletlen, hogy a világháborúk közti időkben nemcsak az erdélyi magyarok, hanem pl. a szudétánémetek is így néztek rájuk.³²⁴ A társulási gondolat érdekében tett ismételt fölkhívásai ellen sem lehet ellenvetés, noha ennek jelentőségét a figyelem fölkelése érdekében néha eltúlozta. Az azonban, hogy ezt nemcsak parasztoknak és iparosoknak, hanem értelmiségieknek is ajánlotta – a „szellemi” munkások szövetkeztének szervezését –, már ideológiai építményének gyenge pontja volt. Értelmiségieknek egy szövetségbe való összefogásával, mely érdekképviselői szervük is lett volna, Sulyok valójában egységes ideológiai szabályozásukat (gleichschaltolásukat) kívánta elérni, összhangban a fentebb említett „nemzeti fegyelem” elv követelményeivel.³²⁵ Hogy aztán Sulyok ebben a szervezetben magának a szellemi-politikai Führer szerepét szánta volna, amint azt egyes kutatók vélik,³²⁶ alig bizonyítható, az azonban valószínű, hogy egy konzervatív-elitista vezetőcsoport létrehozásának szándékával a magyar kisebbségen belül nem állt egyedül. Láttuk, hogy a fiatalabb nemzedékeknek a *Hitel* köré csoportosuló tagjai már a folyóirat első számában olyan új vezetőket kerestek, akik képesek megbirkózni a feladattal, hogy a kisebbséget megfelelő politikai és szellemi intézkedésekkel kivezessék válságából: „Erdélyben nincs vezetőosztály, mely mély szociális és nemzeti felelősségérzettel, nagy feladatának hivatástudatával vehetné át a nemzet vezetését” – panaszkodott Albrecht Dezső.³²⁷ Az OMP-t mint vezető csoportot bírálta, mert tevékenysége kimerült az elszenvedett jogsérelmek elleni tiltakozásban, és túl kevés kézzelfogható eredményt tudott, véleménye szerint, a kisebbség javára kiharcolni.³²⁸ Albrecht elitizmusának konzervatív jellegét mutatja viszont, hogy a vezető funkciókat a politikában és a társadalomszervezésben csak a már irányító szerepben levő rétegekre (mágnások, földbirtokosok, papok, tanítók) ruházta volna.

322 (S. I.): Forduló pontok. ML, 1936.X.28., 1-2.

323 Kacsó: *Fogy a virág* i. m. 145-176.; Csucsuj: *Gyárfás Elemér korának gazdaságáról* i. m. 156-157.

324 Friedrich Prinz (szerk.): *Böhmen und Mähren*. Berlin, 2002. 422. és 437.

325 (S. I.): Forduló pontok. ML, 1936.X.28., 2.

326 Pl. Balázs: *Szociológia és nemzetiségi önismeret* i. m. 129-130.

327 Albrecht Dezső: Az építő Erdély. *Hitel*, 1936, 1. sz. 1-26. Idézet 23.

328 Albrecht Dezső: *Metamorphosis Transsylvaniae*. *Hitel*, 1937, 2. sz. 163-166.

Ezután a *Hitel*-kör egyre inkább a szociális gondoskodás, valamint a munka- és az életfeltételek megjavításának a kérdései felé fordult, az *Erdélyi Lapok* viszont mind szélsőségesebb követelések megfogalmazásával és mind radikálisabb nyelven folytatta a fenti gondolatok népszerűsítését. Sulyok például a *magyar ifjúság* számára a nemzetiszocialista munkaszolgálatot ajánlotta követendő példaként, amely véleménye szerint „tiszta erkölcsi szempontokat követ, elsősorban nemzetieket”.³²⁹ Egy ilyen tevékenységben, amely a Harmadik Birodalomban társadalmi eredetétől függetlenül mindenki számára kötelező, lehetségessé válnék a népközösség ideálját már a fiatal nemzedékbe beleplántálni. Az ideológiai befolyásolás reményét áruja el az a vezércikke, amelyikben Konrad Henlein szudétanémet pártja iránti csodálatát fejezte ki. Aki Erdélyben ennek a mozgalomnak a sikereire tekint – írja –, nem kerülheti el, hogy le ne vonja a következtetést, miszerint „a mi nemzeti szervezetünk, a mi nemzeti mozgalmunk ne elégedjék meg a politikai fronttal, hanem terjessze ki követelményeit mielőbb a gazdasági, a társadalmi élet egész területére; hogy teremtsen feltétlen és szigorú nemzeti fegyelmet az egész sajtó felett, mely kisebbségi helyzetben a *népvezetés* legfontosabb eszköze”.³³⁰ A politikai fegyelem követelése nem jelentett mást, mint az OMP-vel konkurálni képes minden politikai alternatíva elutasítását. A nemzeti sajtóéletben megvalósítandó feltétel nélküli fegyelem gondolatával azonban 1937-ben Sulyok világosan egy tiszta keresztény sajtót kívánt, magyarán: ki akart belőle küszöbölni minden zsidó befolyást, mert jóllehet a zsidók uralják a sajtóéletet, nem képviselnek benne szerinte magyar érdekeket.

Mind a „zsidókérdésben”, mind a keresztény népközösség eszméjének népszerűsítésében Sulyok maga mögött tudhatta az újság szerkesztőségét. Egy vezércikkben például – címe költői kérdésként hangzott: „Van-e szükség a népközösség gondolatára?”³³¹ – egy kollégája teljesen az ő szája íze szerint panaszkolt fel, hogy a magyar kisebbségen belül még mindig túlságosan elterjedt az „individualizmus”, és emiatt nem tudja minden magyar életét a népközösség elve irányítani. Egy másik szerző azt fejtegette, hogy „elemi parancs, hogy elsősorban családomnak, néptestvéreimnek adjak kenyeret”,³³² természetesen azt sem hallgatva el, hogy számára a zsidók nem tartoznak ehhez a családhoz. Az olvasók által könnyen megfeythető kódként használta ugyanis a „kizsákmányoló nemzetközi tőke” kifejezést az egyszerű „zsidó” szó helyett, szemben természetesen a becsületesen dolgozó „magyar kisemberrel”.

A közösségi gondolatnak Olaszország és a Harmadik Birodalom totalitárius rendszerei ideológiájával való szoros kapcsolatát a legeggyértelműbben egy, éppen Jakabffy lapjában, a *Magyar Kisebbségben* megjelent cikk világította meg. A szerző (Meskó Miklós) az OMP nagygyűlésének előkészítő szakaszában a magyar kisebbséget az állítólag szükségszerű eszmei irányváltásra akarta előkészíteni. Miután megfogalmazta a *nemzeti egység*, a társadalmi korlátok eltávolítása és a közösség állítólagos érdekei megvalósulása szükségességének követelését, úgy vélte, hogy a magyaroknak is a kor kívánalmaihoz kell igazítaniuk ideológiai beállítottságukat: „Micsoda istenverte vakság 1936-ban, a Mussolini-Hitleri hitelvek Európa kommunizmustól korhadó kapujára szegzésének évében bízni másban, mint abban, amit ők hirdetnek: *Örök harcban lett nagy az emberiség*. A győztes mindig a lét, a fajfenntartás vágya lesz, amelynek tüzeiben elolvad a humanizmus hazug álarcába bújó nemzetközi színtelenség és gyávaság. Ezt vallja ma az egész kontinens. Hunyjuk-e be e tény előtt a szemünket és dadogjunk demokráciáról?”³³³ Még ha ebben a lapban az ilyen megnyilatkozások kivételt képeznek is,

329 (S. I.): A közös munka. ML, 1936.XI.21., 1-2.

330 (S. I.): Újszerű kivirágzás. ML, 1937.III.10., 2. Kiemelés az eredetiben.

331 Nagy András: Van-e szükség a népközösség gondolatára? ML, 1937.III.11., 1-2.

332 Dr. Kóbori József: A kisebbségi magyarság virradatának... ML, 1937.VI.3., 1-2.

333 Dr. Meskó Miklós: Az erdélyi magyarság 1936. évi nagygyűlése elé. MK, 1936, 14. sz. 371. Kiemelés az eredetiben.

ilyen antidemokratikus és részben fasiszta gondolatok behatolása e különben a demokrácia és a liberalizmus értékeit fennn hirdető orgánumba egyértelműen a magyar kisebbség szellemi és politikai krízisét mutatja. Ezen az úton ugyanis a népközösség ideálja mind távolabb került eredeti céljától: a gazdasági problémáknak a szövetkezeti gondolat segítségével való megoldásától. Egyre jobban eluralkodtak benne az ideológiai vonások (*keresztény* közösség, egységes „nemzeti” sajtó, „becsületes munka” versus „a kamat rémuralma”³³⁴).

Ebben a szövetségösszefüggésben aztán a *keresztény* jelző pontosan azt a szerepet kapta, amelytől a zsidó újságíró, Ligeti Ernő már a '20-as évek elején óvta a magyar kisebbség vezetőit: a '30-as évek közepétől mindig akkor használta a magyar sajtó, amikor a zsidó vallásúaknak az állítólag egységes magyarság „testéből” való kiiktatásáról volt szó. De még egy szerepet szántak neki: a kisebbség ideológiai sokféleségének kiküszöbölését. Az elképzelt népközösségnek ugyanis a kereszténységből Paál Árpád szerint nemcsak erkölcsi és eszmei hozományát kell merítenie, de benne egyetlen lehetséges világnézetét is felismernie. 1937 júliusában Paál négyrészes cikksorozatot is szentelt annak a témának, hogy melyik az optimális világnézet a magyar kisebbség számára. Erre öt egy nyilvános előadás készített, amelyben Jakabffy a különböző világnézetek előnyeiről és hátrányairól beszélt a kisebbség szempontjából. Erre a rendezvényre 1937. július 5-én került sor a párt két vezető tagja (Willer József, a magyar parlamenti csoport vezetője, valamint Gyárfás Elemér szenátor és elnökségi tag) jelenlétében. Előadásában Jakabffy mind a kommunizmust, mind a nemzetiszocializmust elvetette, mert mindkettő megtagadja a kisebbségektől a létfontosságú szabadságjogokat, mint amilyen például a szólásszabadság, s a liberalizmus eszméi mellett tört lándzsát, mert az a demokrácia rendszerében egyedülként tartja tiszteletben az individuum jogait és sem vallásos, sem nemzeti érzéseit nem sérti.³³⁵ Érvelése már a jelenlevők között sem maradt ellenvetések nélkül. Legerősebb bírálója éppen Paál volt; ő ugyanis azon túl, hogy mind a három világnézetet elutasította, azt is vitatta, hogy egy kisebbségnek közülük egyáltalán választania kellene,³³⁶ hiszen a kisebbségnek a román állam politikai harcaiba való beavatkozásától végül is semmi sem függ (fejlesztette tovább saját 1933-as álláspontját). Ezzel szemben állandóan ott leselkedik a veszély, hogy valamelyik többségi párt a kisebbség valamely állásfoglalásával visszaél, s ez odavezethet, hogy politikai súlya a pártviszályok következtében eljelenetelenedik. Ezért egyetlen politikai módszere csakis „a minél tökéletesebb társadalmi, gazdasági és szellemi tömörülés” lehet.³³⁷ Ezt az előfeltételként beállított önkéntes visszavonulást annak az államnak a társadalmi és politikai életéből, amelyekben éltek, s ami a döntéshozatalból való kimaradással volt egyenlő, Paál azzal az állítással támasztotta alá, hogy a demokrácia fogalmát a pártharcok kiüresítették.³³⁸ A magyaroknak azonban sikerülhet az „igazi demokrácia” megvalósítása – ami a valódi és eredeti kereszténységgel egyenlő –, ha a kisebbségellenes külvilágtól saját közösségük felé fordulnak. Ez a (Paál által közelebbről meg nem határozott) „demokrácia” a nemzettárs „lelki képességei” iránti tiszteleten és a kölcsönös segítségen alapszik. Ebben az ideológiai összefüggésben, amikor tehát a keresztény jelleg hangsúlyozása a nem-zsidó és politikailag homogén közösséget jelentette, az OMP jobbratolódását mutatta, hogy Bethlen György alig két hónappal a Goga-párttal kötött megegyezés előtt az Andráskereszt és az ókeresztény „E jelben győzünk!” jelige alatt szónokolt.³³⁹ Paál lapja ezt elégtétellel

334 Meskó: *Az erdélyi magyarság 1936. évi nagygyűlése* i. m. 372.

335 Jakabffy beszédét közölte: BL, 1937.VII.7., 5.; KÚ, 1937.VII.7., 3.

336 Népkisebbségi világnézet? I. ML, 1937.VII.8., 1-2.

337 Uo. 2.

338 Népkisebbségi világnézet? IV. ML, 1937.VII.16., 2.

339 Horváth: *A romániai Országos Magyar Párt*, i. m., 374. Lásd még a fényképet: KÚ, 1937.XII.7., 1.

vette tudomásul és leszögezte, hogy a „keresztény eszmerendszerhez való visszakanyarodás, a keresztény tanítások mellett való felsorakozás” mind a „jobbboldaliság alkotó elemei” közé tartoznak.³⁴⁰ A jelige használatának (illetőleg a keresztény kizárólagosság gondolatának) összekötése egy zsidóellenes magatartással annak idején nem csak Paál lapjában történt, és főleg nem az utókor történésének önkényes eljárása, hiszen ezt a román jobboldal Kolozsváron már a 20-as évek elején megtette.³⁴¹

Paálnak a politikai viszonyok felett mondott bírálatából következtetni lehet arra a szellemi állapotra, mint alapra, amelyet egyrészt az általunk választott időhatárokon belül a magyar kisebbség egy számottevő részére tipikusként kell elfogadnunk, másrészt e kritika a népközösség-élet hirdetői antidemokratikus beállítottságával is összefüggött. Ennek legfontosabb jellemzője a politikai intézményekben és szereplőkben való csalódottság, s ezáltal Románia egész politikai rendszeréből való kiábrándultság volt. A szebeni pártszervezet már említett 1935-ös javaslata, miszerint a pártnak a sok kudarc és megaláztatás után vissza kellene vonulnia Románia politikai életéből, mégsem váltott ki komoly visszhangot sem a többi helyi tagozat, sem a pártvezetőség részéről. A politikai munka folytatásának oka azonban nem az a remény volt, hogy általa mégis sikerül a kisebbség helyzetén javítani, hanem éppen az a meggyőződés, hogy egyetlen lehetőséget sem szabad elmulasztani ez utóbbinak az egész világgal való megismertetése érdekében. A kisebbség összefogásának gondolata egy ideológiailag egységes, csupán keresztényeket felölelő közösségbe – főleg az *Erdélyi Lapok* és a *Hitel* által 1935–1936 óta hirdetett elképzelés – ekkor már kezdett szilárd gyökereket verni a magyar társadalomban. Ez jól kimutatható annak a vitának az anyagából, amely 1938 után zajlott le egy ilyen közösség előnyeiről és hátrányairól.

6.3. A Nem lehet-vita

A bukaresti kormányok 1934 óta mind kevesebb toleranciát mutató kisebbségi politikája kétségeket ébresztett a magyar kisebbségben aziránt, hogy valaha is képes lehet magának a román államban egyenrangú létfeltételeket kialakítani. Mind ezt a véleményét, mind a külpolitikai fejleményekről kialakított nézeteit ezután sokkal határozottabban juttatta kifejezésre. Saját népcsoportja túlélési esélyei fölött érzett aggodalmát szépirodalmi jellegű írásokban csakúgy megfogalmazta, mint elméleti jellegűekben. Sok ekkor keletkezett regény tárgyalta a kisebbségi lét nehézségeit úgy, hogy művészi hatásán túl olvasói politikai állásfoglalását is befolyásolta. A kor erdélyi magyar irodalmát az általános hanyatlás hangulata uralta. Nyíró József például 1933-ban megjelent elbeszéléseiben kizárólag a halál különböző változatait mutatta be, amelyet szereplői azért választottak, mert az számukra könnyebbnek tűnt, mint az élet.³⁴² Ezt követő regényének főszereplőjét, egy székely falu papját a román jegyző, tehát az államhatalom egy képviselőjének a jelenlétében az a gondolat keríti hatalmába, hogy a „sajátságos ,kisebbségi érzés’ valami örökös rettegés váratlan és ismeretlen veszedelmektől, melyekre nem lehet rákészülni. Valami lerázhatatlan tudat, ami percről percre örli az ideget.”³⁴³ A fiatalabb nemzedékhez tartozó Wass Albert 1934-ben a magyar arisztokráciát kiút

340 Nyisztor Zoltán: A jobbboldaliság alkotó elemei. ML, 1937. XII. 11., 1-2.

341 Gidó Attila: Jogkorlátozás, kirekesztés és antiszemitizmus Kolozsváron (1918-1940). In: Randolph L. Braham (Szerk.): *Tanulmányok a holokausztról IV.* Budapest, 2006, 17-59., főleg: 45 és 55 (195. lábjegyzet).

342 Nyíró József: *Kopjafák*. II. n., é. n. (Első kiadás: Kolozsvár, 1933.)

343 Nyíró József: *Az én népem*. II. n., 1999. 92. (Első kiadás: Budapest, 1935.)

nélküli csapdába zárt réteggént ábrázolja (*Farkasverem*).³⁴⁴ A magyar–román viszony romlása Erdélyben még egy olyan kedélyes hangú regényben is nyomot hagyott, mint Karácsony Benő *Napos oldala*.³⁴⁵ Amikor ugyanis a főszereplő egy gondtalan és bohém életszakasza után hazatér szülőfalujába, egy szempillantás alatt világossá válik számára, hogy viszonya gyerekkori román barátjához és katonatársához, akivel még közös frontélmények is összekötötték, alapvetően megváltozott: „valami mégis közénk dugta ronda fejét, amiről egyikünk sem tehet. Hogy ki tehet róla?”³⁴⁶ Erre a kérdésre a választ a szerző az értelmiségiek nacionalista hecckampányaiban látta. A magyarság fokozódó elidegenedésére a román államtól Kacsó Sándor is magyarázatot keresett, és azt az elbocsátott magyar állami tisztviselők egzisztenciális gondjaiban találta meg. Kacsó minden államellenes gondolattól távol álló regény-, és újságíróként volt ismert, de 1934 végén ő is elutasította a visszahúzódság és elfordulás politikája kívülről (Magyarországról) irányítottságának elméletét. Egyik, ezt az elképzelést tárgyaló cikkében a román hatóságokat és hivatalosságokat okolta a kisebbség elkeseredettségéért: „Mit tegyünk mi azokkal, hogyan vigasztaljuk, csitítsuk, csendesítsük a kétségbeesést azoknál a magyar vasutasoknál, tanároknál, tanítóknál, volt állami alkalmazottaknál, postásoknál, akiket ürüggyel vagy ürügy nélkül kivert kenyerükből, megélhetésükből az ijesztő és ellenségesen felajzódott román nemzeti türelmetlenség?”³⁴⁷

Ezeket és a hasonló irodalmi termékeken túl a magyar kisebbség politikusai is igyekeztek választ találni olyan kérdésekre, hogy mi egy nemzeti kisebbség lényege, és mire van szüksége ahhoz, hogy teljes értékű életet élhessen. A kérdés, amelyre a magyarság politikai vezetőrétegének választ kellett találnia, egészen konkrétan így szólt: hogyan kell egy kisebbségnek a hátrányos megkülönböztetésekre reagálnia, és milyen következtetéseket kell a bel- és külpolitikai fejlődésekből levonnia? Az OMP-n belül több szakosztály működött, amelyek (részben nyilvános) üléseiken népgazdasági, történelmi vagy kisebbségjogi témákkal foglalkoztak. A kisebbségjogi szakosztály feladata például a magyarok felvilágosítása volt saját jogi és kulturális helyzetükről. 1935 májusában Jakabffy Elemér ennek az osztálynak egy ülését megnyitó beszédében adott hangot a magyarság csalódásának, amiért reményei beteljesületlenek maradtak: „Az is, aki az úgynevezett kisebbségi szerződést aláírta, ma numerus valachicusról beszél és mi a gyulafehérvári pontokra már csak éppen annyi kilátással hivatkozhatunk, mint – mondjuk – szász sorstestvéreink a Diploma Andreanum 1224-ben megírt jogbiztosításaira.”³⁴⁸ Jakabffy keserű hangját tehát az váltotta ki, hogy most már az a Vaida-Voevod is a románoknak előjogokat követelő nacionalista mozgalmak mellé állt, aki az 1919-es kisebbségi szerződésben a kisebbségeknek egyenjogúságot és részben kulturális autonómiát ígért. Az alig tizenhét éves fogadkozások megvalósítása így az utópiák birodalmába került.

Ugyanezen az ülésen tartott előadásában Paál Árpád a „kisebbség” szóról elmélkedett, és végül elvetette szakkifejezésként való használatát, mert az szerinte viszonyok és vonatkozások minőségét jelöli, s ebből következően társadalmi síkon mindig valamely csoport számszerű alávetettségét sugallja a többséghez képest.³⁴⁹ Ez pedig oda vezet, hogy ha egyszer alkalmazták valamely embercsoportra, attól kezdve rajta is marad lemoshatatlan pecsétként, mégpedig ezzel a mellékizzel. Paál ezért a megnevezésnek a *nép* szóval való kiegészítését javasolta, mert ezáltal

344 Wass Albert: *Farkasverem*. Pomáz, 2002. (Első kiadás: Kolozsvár, 1934.)

345 Karácsony Benő: *Napos oldal*. Budapest, 2003. (Első kiadás: Kolozsvár, 1934.)

346 Uo. 110.

347 Kacsó Sándor: *Vox Humana, Lex Humana*. BL, 1934.XII.26., 1-2.

348 Jakabffy Elemér dr. elnök megnyitója. MK, 1935, 11. sz. 275.

349 Paál Árpád: Erkölcsi szempontok a népkisebbségi jogban. MK, 1935, 11. sz. 280-292.

a mindenkori csoport „vérségi, nyelvi, hagyománybeli, történelmi és egyéb érzelmi közössége” is kifejeződne. Az így keletkező összetett szó (népkisebbség), illetőleg szókapcsolat (kisebbségi nép) által leírt fogalom az uralkodó jogi viszonyokon ugyan mit sem változtatna, sőt, esetleges, az állandóság és az egyenértékűség benyomását keltő hatása is csupán az érintett csoport énképében volna érzékelhető. Még ha a jogegyenlőség elvileg adott volna is, de facto elérhetetlen maradna, mert a kisebbség még ősi területén is (pl. a Székelyföldön) saját jogi helyzetének következményeit viseli. Mégis jobb saját önmegnevezésként a *kisebbségi nép* használata, mert ez idővel új népazonossági tudat kifejlődéséhez vezethet, és ezáltal a csoport jobban ellenállhat a többség asszimilációs nyomásának. Egy csoport, amelyik önmagát pusztán valamilyen kisebbségnek tartja, széthull és a többséghez hasonul.³⁵⁰ Ha azonban megtanulja magát önálló entitásként fölfogni, tehát államnélküli népként értelmezni, akkor képes lehet ennek a sajátosságnak a megtartására. Paálnak ez a gondolatmenete egyben a magyar kisebbség mögött álló utat is elárulja: már nem egy közös erdélyi összetartozási érzés hirdetése a korszerű, hanem saját különlegességünk hangsúlyozása és az önnön népiségünkbe való visszavonulás. Ilyen fejtegetések esetén ugyanis – melyek rokonsága a népiség-gondolattal világos – mindig az volt a kérdés, hogyan kapcsolódnak a magyar kisebbség időszerű kérdéseire. Túl sok magyarázat nélkül is megértette mindenki Paál példáját, hogy Svájcban a lakosságnak csak 22%-a francia és csak 7%-a olasz, tehát minden meghatározás szerint kisebbségi népek, mégis egyenrangúak az országot uraló németekkel. Ebből is az következik, zárta Paál fejtegetéseit, hogy egy ilyen kisebbségi népnek meg kell adni a jogot a *népként* való létezésre, vagyis a kollektivitásra és az életközösségre.

Ennek az előadásnak az a tény ad jelentőséget, hogy Paál személyében 1935 májusában először határozta el magát nyilvánosan és egyértelműen az OMP egy fontos vezető személyisége – még ha bonyolult és ezáltal viszonylag rejtett megfogalmazásban is – a román állam akkor hirdett *román nemzetállam* eszméjétől. A „kisebbség” terminusnak az elutasítása pedig, s hozzá a kisebbség nép-jellegének hangsúlyozása nem egyebet jelentett, mint magának a kisebbségi állapothoz az elvetését, az ellene való tiltakozást.³⁵¹ Csakhogy a *nép* és a *kisebbségi nép* fogalmakhoz mindig hozzáadódnak, még ha Paál ezt előadásában vitatta is, azok a lehetőségek, amelyek egy szuverén népet jellemeznek: saját területre való jog, saját törvényhozás és hatalomgyakorlás.³⁵² A sajtócenzúra körülményei között azonban a népcsoport kollektív jogaira és nemzeti jellegét megőrző egységére való célzás volt a legtöbb, aminek nyilvánosság elé tárására volt némi remény. De már ezekben is benne rejtett a kisebbségi szerződésben megígért autonómiára irányuló elvárás, mi több: *tendenciaként* az adott államszerkezetből való kiszakadás reménye is. Ez a gondolat az 1930-as évek közepén nemcsak Paál, hanem a kisebbség más tagjainak magánjellegű megnyilatkozásaiban is kétségtől jelen volt. Így például Paál egy Zágoni Istvánhoz – a *Kiáltó Szó* (1921) egykori szerzőtársához – írt levelében arról beszél, hogy a magyar külpolitika kívánatos célja a határkérdés napirendre

350 Uo. 286.

351 A *kisebbség* fogalommal s így a kisebbségi *állapottal* való elégedetlenség nemzetközi jelenség volt, l. Hans Hoyer: Volksgruppen – nicht Minderheiten! [= Népcsoportok – nem kisebbségek!] NuS, 1930, 12, 805.

352 Paál számára ez természetesen nyilvánvaló, s ki is mondja fentebb már idézett, Székfüre utaló cikkében: „Nép és föld kell, hogy nemzet alakuljon. Ugyancsak a nép és a föld fontos alkotó eleme az *államnak* is. De hogy a nép és föld felett állam jelentkezék, ahhoz kell külső hatalom is, még pedig olyan hatalom, amely azon a földön és azon a népen emberileg a legfőbb és legnagyobb. Olyan, amely minden más hatalmat kizár. Így válik az állam igazi lényegévé a *legfőbb hatalom*, az úgynevezett szuverénitás.” Paál Árpád: Nép, nemzet, állam. EL, 1934. XII. 20., 2. Kiemelés az eredetiben.

tűzése, majd minimális eredmény- és kompromisszumként legalább a Székelyföld autonómiájának az elérése, mert „a szánkig nőttek a hullámok, amiben örökre elfulladhatunk”.³⁵³ Naplójának pedig megvallotta: „Nagyon nekilódult a Mussolini magyarpártoló beszéde miatt a magyargyűlölő kitörések áradata itten. Vitatják és elvitatják, hogy a magyarnak igazsága volna, amit megsértettek a békeszerződésekkel [...] föl kell vetni [...], hogy [ha] minket, kisebbségi magyarokat is olyan makacsul megtartani akarnak – vajon megadják-e testi és lelki életünkhöz a biztonságot [?]. Megadják-e a saját népterületünket, s azon az önkormányzatot [?] Ha igen, akkor ezen a nyomon meg lehetne találni a magyar-román békét. Ha nem, akkor ez azt bizonyítja, hogy az új Románia nem bírja meg a magyar népkisebbséget, tehát e népkisebbség[et] megélhetésére elegendő területtel vissza kell csatolni tőle”.³⁵⁴

A román államtól való elfordulásnak azonban a Magyarország utáni honvágyon kívül más formái is lehetségesek voltak. Ezt szintén Paál naplóbejegyzései bizonyítják, mégpedig a fenti gondolatmenet folytatása. A múltat ugyan egyértelműen megszépítve ábrázolja,³⁵⁵ de a hangsúly Erdély egésze érdekeinek a nemzetállami központokkal szembeni kiemelésén van: „Magyarország helytartósági jogokkal, városi és külön népi kiváltságokkal a középkorban már a népkisebbségi kérdésre a megoldást elhozta. Ilyen saját életet adó megoldást tud-e ma adni Románia? Vagy melyik tud adni Románia és Magyarország közül? Aki a versenyben győztes, csak azé lehet a nemzetiségileg vegyes világvidékek területe”.³⁵⁶

A magyar kisebbségi közhangulat azonban egyre türelmetlenebb volt. Negatív tapasztalatai alapján, valamint a nemzetközi fejlemények hatására nem kereste már a többséggel való önkéntes együttműködést, hanem egyre erélyesebben és határozottabban lépett fel. Az OMP-nek 1935-ben küldött levelek jól megvilágítják a korabeli magyarok, az ún. „egyszerű nép” lázas útkeresését a kisebbségi lét alternatívái között. Titulescu külügyminiszter 1935. decemberi kisebbségellenes kijelentéseire feleletül egy névtelen levélíró az OMP energikusabb fellépését követelte és hangsúlyozta: „Igenis a revízió szükséges...”, mert nélküle a két nép még további évszázadokig ellenséges viszonyban marad.³⁵⁷ Egy másik levélíró is elégedetlen volt az OMP politikájával. Ő még határozottabb hangon kívánta a „gerinces, egyenes, erélyes magatartást” az eddigi „megalázkodás és meghunyászkodás” helyett.³⁵⁸ Az első levélből szerzőjének a románokkal szemben érzett nacionalista kultúrfőlénye³⁵⁹ érződik ki, a második írója a többségi népet „ellenségnek” nevezte. Mindenesetre félreismerte (mint bizonyára sok romániai magyar) a reális helyzetet és a párt lehetőségeit. Úgy vélte ugyanis, hogy neki még „a fegyveres ellenállással való fenyegetéstől se kell megijednie”.³⁶⁰ Ezeknek a leveleknek az öntudatos, követelő, sőt fenyegető hangvétele beszédes tanújele a gondolkodásmód változásának és a párt politikájával való elégedetlenségnek. De annak is, hogy a magyarok egy része arra a következtetésre jutott, hogy sorsa jobbrafordulását csak egy másik állami keretben tudja

353 Paál – Zágoni István, 1935.III.11., PÁII MS 765 I/496.

354 Teleki László Alapítvány könyvtára 195 I/97, 1935.X.2.

355 A középkori Magyarországon élő nem-magyarok helyzetének eufemisztikus és anakronisztikus bemutatása a korabeli revizionista irodalomban mindenhol fellelhető. Így Paálnál sem meglepő, hiszen naplójában a revizionista szólamok a harmincas évek második felében nagyon megsaporodnak.

356 Teleki László Alapítvány könyvtára 195 I/97, 1935.X.2.

357 A levél az OMP levéltárában található, l. ASCJ Fond 1283, 14/1920-1936, 334-335. f.

358 Villányi István (?) 1935.XII.20-i levele, ASCJ Fond 1283, 2/1926-1937, 381-382. f.

359 A korabeli magyar kultúrfőlény gondolat erdélyi megnyilvánulásait helyszűke miatt nem tudtuk minden esetben bemutatni. A jelenség történelmi háttéréről l.: Marius Turda: *The Idea of National Superiority in Central-Europe 1880–1918*. Lewiston – Queenston – Lampeter, 2004.

360 Uo.

elképzelni. És ennek a célnak az elérése érdekében részben erőszak alkalmazására is készek voltak.

1936 őszén a román nacionalisták is megszólaltak, mintegy visszhangként Mussolini magyarbarát beszédére. A Duce ugyanis Magyarországot Európa „nagy amputáltjának” nevezte. A cenzúra nem engedte, hogy a magyar újságok ezt közöljék, azt viszont igen, hogy a román lapok túlfűtött reagálásáról beszámoljanak. Így sejtették meg a magyar olvasók, hogy Mussolini szavai többet jelentenek, mint az olasz–magyar barátság szokványos dicséretét.³⁶¹ A *Brassói Lapok* különösen ügyes volt: egy román újságból a beszéd idevonatkozó részeit is átvette, bizonyára a helyi cenzor nagyvonalúságát kihasználva.³⁶² A magyar kisebbség nem titkolta a beszéd fölötti örömét, s ezt különböző hivatalos szervek fel is jegyezték: egy nagyváradi rendőri jelentés például a határ menti magyar lakosság magatartásában vélt változást fölfedezni, a kolozsvári francia konzul pedig az ottani magyarok körében észlelt szokatlan izgatottságot.³⁶³ A rendőri beszámoló azonban azt is megállapította, hogy a legtöbb ottani ember nem tekintett nagy reménnyel egy határváltozás lehetőségére Magyarország ismételt revíziós balsikerei okán.³⁶⁴ Az OMP nem tartotta föladatának a nemzetközi politika eseményeinek kommentálását. Amikor azonban egy, a Székelyföldön megjelenő román újság a Mussolini-beszéd után a magyar kisebbséget egy „Szent Bertalan-éjjel” fenyegette meg, nem volt más kiútja, mint panaszt tenni a miniszterelnöknél és vádat emelni a szerző ellen a törvényszéken.³⁶⁵ Ezt már saját érdekében is meg kellett tennie, hiszen láttuk annak a jeleit, hogy a magyar nyilvánosságban erősödőben volt vele szemben a passzivitás vádja. Az Intézőbizottság ülésének jegyzőkönyvéből azonban világosan kiolvasható, mennyire aggasztónak találták a magyar politikusok a magyarellenes hangulat növekedését az országban.³⁶⁶ Az a tény viszont, hogy a botrányos újságcikk szerzőjét a kisebbségellenes uszítás vádja alól fölmentették, még jobban megerősítette a magyaroknak azt a véleményét, hogy csupán másodosztályú állampolgárok, és ezáltal az államtól való belső elidegenedésüket is.³⁶⁷

Ezt az eltávolodást tükrözte 1937 elején az arról szóló eszmecsere, hogy lehetséges-e egyáltalán emberhez méltó életet élni nemzeti kisebbségként. A vitát ugyanaz a – közben hivataláról lemondott³⁶⁸ – Makkai Sándor váltotta ki, aki *Magunk revíziója* (1931) című könyvének kritikai alapállásával református püspökként az évtized közepén olyan nagy befolyást gyakorolt a fiatal magyar értelmiség különböző csoportjainak világnézetére (az *Erdélyi Fiatalok*éra csakúgy, mint a *Hitel* körének tagjaiéra). Minthogy Makkai egy évtizeddel korábban a transzilvanizmus kimagasló képviselője volt, 1936 után viszont szellemi kimerültségre hivatkozva lemondott és Magyarországra költözött, sok magyar szemében ezzel megcáfolta az erdélyi népek harmonikus együttélését hirdető transzilvanista filozófiát is. Különösen a fiatalság érezte magát megcsalatkozva azáltal, hogy az „erdélyi lélek” legnagyobb hatású

361 KÚ, 1936.XI.4., 3-4.; ML, 1936.XI.3., 5., 1936.XI.5., 1.

362 Mussolini beszédének európaszerte erős a visszhangja. BL, 1936.XI.5., 1.

363 Ablonczy Balázs: A zsidó, a mágnás és a revízió. Francia diplomaták románokról és magyarokról a két világháború között. *Pro Minoritate*, 2000 Nyár. 163-177.

364 ASB, Fond 2349, 9/1937, 303-306. f.

365 A Magyar Párt a parlament elé viszi a romániai magyarság sérelmeit. KÚ, 1936.XI.16., 1.; Az Országos Magyar Párt tiltakozik a magyarságot ért sérelmek miatt. Ell., 1936.XI.18., 10.

366 Az Intézőbizottság 1936. XI. 14-i ülésének jegyzőkönyve: György (szerk.): *Iratok* i. m. 192-197.

367 Míkó: *Huszonkét év* i. m. 168-170.

368 Lemondásának oka kompromittálódott helyzetében keresendő, a román titkosrendőrség ugyanis beszervezte anyósát és így rájött arra, hogy Makkain keresztül történik a Budapestről folyósított pénzek elosztása Erdélyben. Makkai lemondásával tehát tulajdonképpen a pénzek további (más úton történő) szétosztását akarta biztosítani.

hirdetője sem tart ki működésének eredeti helyszínén, nem emeli fel szavát többé a magyar kisebbség lelki megerősítése és egyenjogúsítása érdekében. Jancsó Béla, az *Erdélyi Fiatalok* mozgalmának szóvivője egy levélben egyenesen alakoskodást, színjátszást vetett a püspök szemére a múltra vonatkozóan, s a jó kapitány státusát is elvitatta tőle, hiszen az utolsóként hagyja el a süllyedő hajót. Jancsó még azt is hozzáfűzte: „Műveid (az utóbbi öt évben) nem készítettek elő rá...”.³⁶⁹ Visszavonulása hírének elterjedése után a *Hitel* szerkesztősége is nyilvános levélben fordult a püspökhöz: „Hogyan egyeztethető össze mindaz, amit Méltóságod az újonnan építendő Erdélyről vallott [...] mostani expatriáló lépésével?”³⁷⁰ Albrecht Dezső az egyik következő számban az alábbi súlyos szavakkal foglalta össze az erdélyi magyarság általános hangulatát: „bármelyik lett legyen az ok, Makkai Sándornak mégis itt kellett volna maradnia. Több volt, mint ember: fogalom volt”.³⁷¹ Makkai azonban kitartott amellett, hogy repatriálása meg az általa hirdetett ideológia között semmiféle szakadás nincsen, sokkal inkább folyamatosság, még ha a korabeli magyar nyilvánosságban sem akarat, sem fogékonyság nem volt ennek fölfogására. Az újabb kutatások azt erősítik meg, hogy Makkai a magyarság szellemi egységét és összetartozását valóban a nemzet túlélése és egy eljövendő európai újrendezés múlhatatlan föltételének tartotta, még ha nem szűnt is meg védelmezni az erdélyi magyar kultúra (fejlődésének) önállóságát.³⁷²

1937 elején a budapesti *Láthatárban* Makkai egy esszét jelentetett meg *Nem lehet* címen. Már maga ez a cím összefoglalta Makkainak a szövegben kifejtett mondanivalóját: „nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert magát a kisebbségi 'kategóriát' tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek”.³⁷³ Korábban a magyarságnak egyetlen képviselője sem utasította el a legszélesebb nyilvánosság előtt ilyen határozottan a kisebbségi sorsot. Még Paál is csak a *kisebbség* terminust bírálta. Az ebből adódó következtetések viszont pusztán magánjellegű megnyilatkozásaiból hámozhatók ki. A magyar kisebbség különböző képviselőinek válaszai a cikke a nyílt visszautasítástól az óvatos egyetértésig terjedtek. Makkai érvelésmódja azonban azt is világosan megmutatja, hogy gondolatmenetét a kor melyik politikai iránya befolyásolta. Úgy vélte ugyanis, hogy az európai országokból, a kisebbségeknek a háború után „a liberalizmus szellemében” tett ígéretekkel ellentétben, nem tűnt el a nacionalista beállítódás. Mi több: ez nemcsak újból kivirágzott, de szét is terjedt bennük, s ez okozza a kisebbségek nem szűnő diszkriminálását. Azt sem titkolta, hogy neki ez a kivirágzás nincs ellenére, mert a népek közti kibékülést prédikáló minden „álmodozás” célja végül is a nemzeti vonásoknak egy „színtelen” általánosság oltárán való fölláldozása. A nemzet „emberi léte” azonban „faji és történelmi sajátosságai öntudatos kiművelésében” áll.³⁷⁴ Ezért nem kell sajnálnunk az ébredést abból az *álmodozásból* – vágott Makkai egyet a liberalizmus irányába, s ezzel kimutatta ideológiai közelségét a jobboldalhoz, amely ugyancsak a liberalizmust tette felelőssé a kor állítólagos uniformizáló, de ugyanakkor mégis individualista jellegéért. Makkai azonban a harmincas évek buzgó nacionalista érdekvédőinek igencsak elterjedt nézeteit is átvette, mégpedig azokat, amelyek a nemzeti hovatarozásnak minden más tényező előtti fontosságot tulajdonítottak. A többség és saját kivételes

369 Cseke Péter (szerk.): *Nem lehet*. Budapest, 1989. 41-45., itt: 43.

370 A *Hitel* szerkesztői – Makkai Sándorhoz. In: Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 67.

371 Albrecht Dezső: Egyre nőnek a veszteségeink. In: Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 85.

372 K. Lengyel Zsolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. *Korunk*, 1997, 8. sz. 110-121.

373 Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 106-111., itt: 107. Kiemelés az eredetiben.

374 Uo. 108. Kiemelés az eredetiben.

helyzetének védelme alatt a napi politikán alapuló látásmódjának tanulságaként azt állította, hogy egy többségi nemzet által uralt államban a kisebbség élete másodosztályú létté degradálódik: „szolgasorsban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet *fejlődésképes nemzeti életet élni*, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet *embernek lenni*”.³⁷⁵ Lehetetlen egy olyan államban élni, amelyik az egyénnek csakúgy, mint az egész kisebbségnek állandóan értésére adja, hogy őt valamiféle idegennek, sőt, ellenségnek tekinti, és ezért a határozathozók csoportjából kizárja. De a kisebbség ezen túl el van vágva saját nemzete tudományos és kulturális fejlődésétől is, továbbá elszigeteltségében „lekicsinyített szempontok és kicsinyes érdekellentétek”-nek³⁷⁶ van kiszolgáltatva. Makkai érvelését csakis a ’30-as évekből román kisebbségi politika háttérben lehet megérteni, még ha a Szent Bertalan-éjjel való fenyegetőzés 1936 novemberéből nem is tekinthető döntőnek benne. Tény viszont, hogy ő tizenöt éven keresztül megélte, hogy mind a többségi sajtó, mind a román politikusok a magyarokat idegennek (*străini*) bélyegezték, s azt is, hogy a magyaroknak és a zsidóknak atrocitásokat kellett elszenvedniük. Még azt is a magyarok szemére vetették, hogy túlnépesítették az erdélyi városokat, s ez ellen tenni kell valamit. A tilalmak, mellőzések és megszorítások elveszik a kisebbség elől a fejlődés lehetőségét – vélte –, s ezért „a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem *erkölcsi lehetetlenség*.”³⁷⁷

A kisebbségi létnek ez a kategorikus visszaütése Makkai által még kivándorlásánál is egyértelműbben jelezte a transzilvanista ideológia csődjét. Állításai megkérdőjelezték bármely kisebbség azonosságát megőrzésének bármely nemzetállamban való bármikori lehetőségét. De a fentiekén kívül azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a transzilvanista vízió helyett – amelynek kudarcát egykori harcostársai még nem voltak hajlandók tudomásul venni – a mind nemzetközileg mind Románián belül egyre erősödő jobboldali áramlatok a magyar kisebbség részéről is új stratégia kidolgozását teszik szükségessé. Ő maga attól sem riadt vissza, hogy lehetséges érvelési eszközként akár egyértelműen nacionalista álláspontokat és mitizáló szókészletet is átvegyen. Ezt egyértelműen mutatja az államnemzet képzetéhez való nyilvános odafordulása, de a magyar politika revíziós nyelvhasználatából származó fogalmai is. Az esszében a magyar nemzetről általa leírt üres szóvirágok ugyanis semmilyen konkrét tény nem tartalmaznak Magyarországról, csupán egy mitikus magyar önkép díszai (pl.: „nagy történelmi hivatást betöltött és Európa egyensúlyát biztosító”).³⁷⁸ A szerinte jellegtelenül árasztó és a nemzeti önazonosságot elmosó liberális ideológiával szembeni kifogásai emlékeztetnek ugyan az *Erdélyi Lapok* stílusára, de Makkai a háttérben álló zsidóság tételét nem említi. Ezzel szemben egyértelműen az anyaország akkori revansista és nacionalista szóhasználatának átvételét tükrözik azok a részek, melyekben Magyarország állítólagos történelmi hivatásáról beszél Délkelet-Európában. Makkai politikai nézeteinek további radikalizálódása aztán a következő években az olasz fasizmus elképzeléseivel rokon gondolatokhoz vezetett. 1942-ben például egy állítólagos magyar erkölcsi „felsőbbrendűség”-ből (kulturális fölényéből) kiindulva a második bécsi döntés által Magyarországhoz visszakerült részek román nemzetiségű lakóit fölszólította, hogy asszimilálódjanak, vagy hagyják el az országot.³⁷⁹

³⁷⁵ Uo. 109.

³⁷⁶ Uo.

³⁷⁷ Uo. 110.

³⁷⁸ Uo. 111.

³⁷⁹ K. Lengyel: *A regionális öntudatosságtól* i. m. 113.; Molnár Gusztáv: *Az összetartozás szabadsága. Utóirat a Nem lehet vitához*, in: Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 264-267.

Makkai esszéjének romániai magyar sajtóvisszhangjából háromféle reagálás olvasható ki: a korlátlan egyetértés (egy kis csoport részéről), az elvi helyeslés (a többség oldaláról) és az elutasítás (szintén egy kisebb csoport által). Még az elvileg egyetértők is rámutattak azonban a Makkai gondolatai elfogadása esetén fölmerülő gyakorlati nehézségekre, a közvetlen problémára viszont Paál Árpád figyelmeztetett, nevezetesen arra, hogy az erdélyi nyilvánosságnak a cenzúra miatt nincs a Makkaiéhoz hasonlítható véleménynyilvánítási szabadsága ilyen kényes téma megvitatására. Ennek az állításnak az igazságát semmi sem bizonyítja jobban, mint éppen Paál e cikkének sorsa és következménye: a cenzúra betiltotta,³⁸⁰ de a már kiszedett lapszám egy próbapéldánya elkerült Budapestre, a *Láthatár* című lap pedig hivatkozott rá. Ennek hatására viszont a román cenzúra 1937 márciusában és áprilisában az *Erdélyi Lapokat* többhetes megjelenési tilalommal sújtotta.³⁸¹ Paálnak erről az első cikkéről így az erdélyi magyar nyilvánosság tudomást sem vehetett, de nála sokkal tartalmasabb is volt a következő az említett *Láthatár* áprilisi számában.³⁸² Paál mindenekelőtt megállapította – hivatkozással saját 1935-ös előadására és ennek a Párt kisebbségi szakosztálya általi kedvező fogadtatására –, hogy az önazonosság megőrzése lehetőségében való kételkedés egyáltalán nem új dolog, csupán beszélni lehetetlen róla a megszigorított cenzúra-előírások miatt. Makkai is, ő is a *kisebbség* terminus elutasításával és egy újabb státus követelésével az érintettek számára csupán arra akartak figyelmeztetni, hogy a fenti fogalom ez utóbbiakat állandóan arra emlékezteti, hogy egyenjogúvá válásuk feltétele nemzeti identitásuk föladása.³⁸³ A kisebbségek elnyomása viszont a demokrácia többség-kisebbség alapelve gyakorlatba ültetésének a következménye, ez vezet ugyanis oda, hogy az előbbi akarát az utóbbira akkor is rákényszerítheti, ha nem elvi (tárgyi, szakmai), hanem etnikai alapú véleménykülönbség van köztük. Az emberiség azonban már odafejlődött, hogy a rabszolgaságot, vagyis az individuum jogfosztottságát, alárendeltségét és hatalmon kívüliségét erkölcstelennek és embertelennek tartja. De következetessé is kellene válnia és fölismernie, hogy egy népet sem volna szabad ilyen embertelen keretek közé kényszeríteni: „Nem sérelmi politikáról van szó, nem az államok mai határrendszerének a megzavarásáról, hanem egyszerűen az emberiség által megkívánt erkölcsi fejlődésről” – ismerte el Paál Makkai igazságát.³⁸⁴ Ezzel ugyan megelőzte, hogy neki a status quo megváltoztatására irányuló kívánságot tulajdoníthasson valaki, az előző fejezetben idézett magánfeljegyzéseiből azonban kiderül, hogy egy ilyen változás alternatívái számára egyáltalán nem voltak elképzelhetetlenek. A most ismertetett írás címében megfogalmazott kérdésre adott válaszában illuzórikus volta azonban neki magának is világos kellett, hogy legyen: „A megoldást ott kell keresni, hogy a népkisebbségek fogalmát a 'kisebb nép' fogalmává és jelentőségévé kell átfejleszteni. Ennek néphez illő kollektív jogokat kell adni, mely ne függessen állami önkényektől, hanem nemzetközi védelem alatt álljon. A népek kollektív életjogába mindenesetre bele kell tartozni a saját népterülethez való jognak s e területen a gazdasági és szellemi önrendelkezésnek. *Ilyen megalapozott és őszinte önkormányzatok nélkül a népkisebbségi kérdés sohase érkezik el a megoldáshoz.* Viszont ilyen megoldásokkal a mai államkereteken belül minden népegyéniség, minden néprészleg csoportosítható [...] s megtalálhatják önmaguk boldogulását és az államukban való elégedettségét.”³⁸⁵

380 Paál 1937.III.10-i naplóbejegyzését, Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

381 L. uo. Paál 1937.III.12-i és IV.7-i bejegyzéseit.

382 Paál Árpád: Lehet-e megoldása a „kisebbségi” kérdésnek? Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 184-188.

383 Uo. 186.

384 Uo. 187. Kiemelés az eredetiben.

385 Uo. 188. Kiemelés az eredetiben.

Elmélkedéseinek ezen a pontján Paál így Makkainak adott ígazat. Csakhogy az utóbbi nem titkolta, hogy a szellemi mellett a magyarság politikai egyesítésére is szükség van. A nagyváradi politikus viszont ilyen elméleti elkalandozást nem engedhetett meg magának anélkül, hogy a hatóságoknak ürügyet ne szolgáltatson maga ellen. Hozzájárulása Makkai helyzetértékeléséhez azonban nem merült ki pusztá helyeslésben, hanem egy olyan tartalmas és előremutató javaslatban is testet öltött, amely a magyar kisebbségi kérdés megoldására reális esélyt kínált. Építő hozzájárulás volt ez még a korabeli politikai viszonyok között is, amikor a bukaresti vezetőrétegeknek kisebb gondjuk is nagyobb volt annál, hogy kollektív jogokat és önrendelkezést biztosítsanak a kisebbségeknek. Paál ugyanis Erdély számára egy olyan jövőképet rajzolt föl, amely megvalósulása esetén az ottani népeknek békés életvitelt biztosított volna, még ha adminisztratív vonatkozásban elkülönítettet is, minthogy a svájci modellt vette alapul – ennek a világháborúk közti időkben több magyar politikus a hívei közé tartozott³⁸⁶ –, s így esélye lett volna a magyarok és a románok közti viszony megjavítására. És mindehhez jött, hogy nem is akarta a határokat mindenáron megváltoztatni. Csakhogy ennek a – gyökereiben a korai transzilvánizmusba – nyúló elképzelésnek 1937-ben már nem volt reális esélye arra, hogy regionális megoldási kezdeményezésként bármelyik hatalmi központ (Budapest vagy Bukarest) figyelmet szenteljen neki. Mert ekkor már mindkét helyen a kizárólagos etnikai szupremáciára való törekvés dominált.

A magyar kisebbség szellemi életének alakítói közül csak keveseknek adatott meg a lehetőség, hogy fölfogásukat ilyen egyértelműen kifejezhessék. De volt még egy jellemző korjelenség, amely említést érdemel: a szembeszökő eltérés sokak nyilvános és magánjellegű véleménynyilvánítása között. Ennek bemutatására a költő Reményik Sándor esete a legbeszédesebb. Baráti körben örömet fejezte ki afölött, hogy Makkai végre szóba hozta a magyar kisebbség helyzetét,³⁸⁷ csupán azt sajnálta, hogy ezt egy magyar és nem egy nemzetközileg olvasott kiadványban tette, mert így üzenete visszahullott magára a kisebbségre, ahelyett hogy az illetékes körök figyelmét felkeltette volna. Ugyanakkor Reményik bírálta is barátját, mikor egy ismerőse előtt rámutatott a volt püspök 1931-es beilleszkedési elmélete és az ezt megtagadó újabb állásfoglalása közti ellentmondásra. Azt a szarkasztikus alternatívát következett ki belőle, hogy egy kisebbségi csupán két lehetőség között választhat: vagy kivándorol, vagy öngyilkos lesz. A nyilvánosság előtt azonban a nagy tiszteletnek örvendő költő sem Makkai cikkével feltétlenül egyetérteni, sem saját determinista következtetését népszerűsíteni nem kívánta. Megtalálta azonban azt a nyelvi formát – egy korábbi verse címének (*Ahogy lehet*) mintegy parafrázisát –, amely a kisebbség jelszavává és kitartásra buzdító hitvallásává lett: *Lehet, mert kell*.³⁸⁸ Nemzeti kisebbségként élni tehát Reményik szerint azért lehetséges, mert nincs rá alternatíva. Nem titkolva rokonszenvét Makkai álláspontja iránt, olvasóinak így világította meg barátja álláspontját: „a világ idegeibe akarja beleégetni a mi helyzetünk tarthatatlanságát, a világ fülébe belesikoltani helyettünk azt is, hogy mi nem bírhatjuk sokáig már.”³⁸⁹ Pártját fogja tehát Makkainak, s fölszólítja bírálóit, ismerjék be, hogy néha ők is kimondták egyetértően a „Nem lehet!” ítéletét. Ámde a magyar kisebbségnek mégsem marad más választása, mint a kisebbségi léttel való kiegyezés, meg a régi Makkaival való szembenézés, mert „az élet minden körülmények ellenére is nem pusztá valóság, hanem megvalósítandó

386 Péteri Lóránt: Bethlen István. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Tanulmányok, Budapest, 1998. 31–51., főleg: 40.

387 Pilder Mária levele Makkai Sándorhoz. In: Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 120.

388 *Lehet, mert kell*. In: Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 126–128.

389 Uo. 126.

mínőség, nemcsak lehetőség, hanem követelmény, nemcsak adottság, hanem kategorikus imperatívusz”, és ezért: „lehet – mert kell.”³⁹⁰

Reményiknek – aki 1919 után *Végvári* álnéven irredenta verseket írt, de őket az 1930-as évek közepén mint idejétmúlt hozzáállást megtagadta³⁹¹ – ezt a parancsként hangzó mondatát tarthatjuk a *Nem lehet*-vita végeredményének. Makkaival ugyan sok közéleti személyiség bonyolódott – olykor igen heves – nézeteltérésbe, de csak ritkán azzal a céllal, hogy őt megcáfolja. Jóllehet mind elismerték, hogy a kisebbségi élet kemény és igazságtalan, főleg annak fejtegetésével foglalkoztak, hogy ugyanakkor alternatíva nélküli, mert a Kárpát-medencében a nemzetek keveredése miatt lehetetlen igazságos határt húzni. Már az első erdélyi magyar hozzászólásban beismeri Hegedüs Nándor: „tényleg jobb többségi sorsban élni. Boldogabb végzet, ha valaki a saját állami és nemzeti szuverenitása alatt lélegzik, művelődik, alkot és boldogít”.³⁹² Makkai kemény ítéletét azonban elutasítja és azt vallja, hogy a magyar kisebbség számára csak a *Magunk revíziójában* megmutatott út járható.

Makkai esszéjének azonban a jobboldalon is akadt bírálója, mégpedig Sulyok személyében. Cikkében – melynek már címe (*Újszerű kivirágzás*³⁹³) a Makkai gondolataira való utalásként értelmezhető –, a szudétanémetek (Konrad Henlein által vezetett) és a felvidéki magyarok (Jaross Andor és köre³⁹⁴ által képviselt) szervezkedéséből kiindulva Sulyok a nemzeti eszme „újszerű kivirágzás”-ában – Makkaival ellentétben – semmi veszedelmet nem lát a kisebbségekre nézve. Mi több: azt a következtetést vonja le belőle, hogy a(z ekkor már nagynémet gondolkörben mozgó) Szudétanémet Párt eredményei épp azt bizonyítják, hogy a kisebbségi lét „nemhogy ’erkölcsi lehetetlenség’, hanem pont ellenkezőleg, óriási erkölcsi értékek forrása lehet”.³⁹⁵ Ezek az értékek Sulyok szerint: a nemzeti áldozatkészség, a nemzeti összefogás és az önkéntes fegyelem. A nemzeti kisebbségeknek ezek olyan vonásai, amelyeneket „szabadságban élő népek ritkán tudnak felmutatni”.³⁹⁶ Ilymódon Sulyok a húszas évek irodalmi transzilvánizmusának azt a tételét újította föl, miszerint a kisebbségi létnek a többség nyomása miatt pozitívumai is vannak, éspedig főleg az, hogy egy újfajta humánusot hoz létre. Sulyok ezt az állítását természetesen saját világnézetének nyelvhasználatával fejezte ki. Szerinte ugyanis a kisebbségi létet élő ember számára – vagyis az „ostromoltság állapotában” – az említett erkölcsi értékek ahhoz a felismeréshez vezetnek, hogy senki két nemzetet nem szolgálhat, és a kisebbségi nemzeti mozgalom (hogy az erdélyi magyarságon belül kire gondolt, nem árulta el) tagjaitól nemcsak a politikai, hanem a gazdasági és a társadalmi élet minden

390 Uo. 128.

391 Agnes Huszar Vardy: Trianon in Transylvanian Hungarian Literature: Sandor Remenyik's "Vegvari Poems". In: Bela K. Kiraly – Peter Pastor – Ivan Sanders: *Total war and peacemaking. A case study on Trianon*. New York, 1982. 407-423. Itt jegyezzük meg, hogy a „Végvár” fogalom korabeli erdélyi használata további kutatásokat igényel (ki, mikor és milyen körülmények közt használta, hogyan értelmezte stb.). Míg Reményik tőle és a hozzá fűződő mellékjelentésektől elhatárolódott, úgy tűnik, a kisebbség mind nagyobb részének tetszett meg: Albrecht Dezső már idézett levele mellett („a végvári élet a legmegkapóbb kor számomra”) idetartozik a politikai és társadalmi helyzet összezárkózásra készítő jellege, vagy az OMP kolozsvári tagozatának 1935-ös *Tízparancsolata*. Ennek harmadik pontja felszólít: „Védeld meg egyházadat és annak intézményeit, mint őseink a végvárakat”. *Székely Közélet*, 1935.I.19. Sulyok alább tárgyalt cikkének az ostromoltság állapotáról szóló megjegyzése is a végvár képzetét kelti.

392 Hegedüs Nándor: Megjegyzések. In: Cseke (szerk.): *Nem lehet* i. m. 112-116., itt: 112.

393 (S.I.): *Újszerű kivirágzás*. ML, 1937. III. 10, 1-2.

394 Popély Gyula: A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harmincas évek első felében. *Regio*, 1990, 3. 97-132.

395 Uo. 2.

396 Uo.

területén „feltétlen és szigorú nemzeti fegyelmet”³⁹⁷ követelhet meg. Ily módon fordíthatják a Makkai által kárhozott nemzeti érzés újszerű kivirágzását a kisebbségek is a saját előnyükre, amennyiben összezárkózásuk során kizárják maguk közül a más nemzetből származókat, és egy befele forduló, etnocentrikus életet folytatnak. Ezáltal válik majd a kisebbségi lét kilátástalan vegetálásból a nemzeti erők összpontosításának a lehetőségévé a gazdasági és a társadalmi fejlődés céljából. Sulyok ezek szerint végül is csupán részben bírálta Makkai fölfogását, s még ez is csak alkalmul szolgált neki a sajátja – völkisch eszmeisége – terjesztésére (jellemző módon egy német kisebbségnek a nemzetiszocializmus felé fordulása példájából kiindulva).

Paál és Reményik esete példázza, hogy a vita nem bontakozhatott ki szabadon. A szűkebb körökben, illetőleg nagyobb sajtószabadságban (pl. Budapesten) megfogalmazott vélemények és megoldási javaslatok ezért részben lényegbe vágó módon különböznek a Romániában megjelentektől. A fennmaradt állásfoglalások nagy száma³⁹⁸ azonban így is képet ad arról, milyen hullámokat vert Makkai ítélete nemcsak egész Erdélyben, de az egész magyar nyelveterrületen minden korú és állású magyarok: fiatalok és idősek, marxisták és OMP-tagok és mások között. Világosan kitetszik a sorok közül, hogy a magyarság nemcsak végtelenül elidegenedett a román államtól, hanem azt immár egyenesen terhesnek érezte. Konkrét megoldási (alternatíva-) javaslatok ebben az időben nem léteztek, s ha ilyenként újból Paál önkormányzatot célzó elképzelésére utalunk, ismét csak hozzá kell tennünk, hogy ennek a túlfűtött nacionalista légkörben semmi esélye sem volt a megvalósulásra. Ugyanakkor Reményik jelszava két dolgot mutat: az egyik, hogy az évtized elejével ellentétben a kisebbség jövőképe már nem a kritikus önvizsgálat (a *Magunk revíziója*) volt a kiindulópontja, a másik, hogy – noha így alapvető szemléletváltás ment végbe a saját hibák keresése helyett a külpolitika felé –, a magyarok még semmilyen kézzelfogható lehetőséget nem láttak a határok megváltoztatására, még ha ilyen jellegű reményeket táplálni már talán el is kezdtek.

A pályája fölfelé ívelő szakaszában levő ifjú politikus, Mikó Imre (1937-ben már az OMP képviselőjelöltje) így fejezte ki néhány évvel később a Makkai-cikk által a kortársakban kiváltott érzéseket: „A legrosszabbul azonban Makkai Sándor cikke esett [...] Mindenki egyet értett abban, hogy a magyarság helyzete Romániában a mélypontra süllyedt s ez így nem maradhat tovább, de mit tehet az erdélyi magyar, ha annak ellenére, hogy ez az életforma lehetetlen, mégis kisebbségi sorsban kell élnie, mert közel kétfélmillió magyar mégsem vándorolhat ki Magyarországra!”³⁹⁹

A *Nem lehet*-vita évéből származik az első egyértelmű bizonyíték az OMP revizionista beállítottságára. Naplójában Paál megemlékezik az Elnöki Tanács egy 1937. áprilisi üléséről, amelyen a korábbi magyar miniszterelnök, Bethlen István egy cikkét vitatták meg. E cikkében a szerző a Harmadik Birodalom fenyegetéseivel szemben Magyarország és Románia közeledése mellett foglalt állást.⁴⁰⁰ A Elnökség ebből kiindulva tárgyalta „a Romániával való kibékülés”⁴⁰¹ lehetőségeit. Eközben a magyar politikusoknak az a félelme került napvilágra,

397 Uo.

398 A Cseke Péter által szerkesztett és valószínűleg nem teljes kötetben is 18 romániai írás szerepel számos magyarországi, felvidéki és vajdasági mellett.

399 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 164.

400 Bethlen István húsvéti cikke. BL, 1937.IV.1., 1.; A román sajtó Bethlen cikkéről. Ell., 1937.IV.7., 2.; Bethlen István gróf... KÚ, 1937.IV.1., 1.; Az új húsvéti cikk. KÚ, 1937.IV.3., 1.; Erdemben semmi. KÚ, 1937.IV.5., 1.; Hegedüs Nándor: A karácsonyi cikk. In uő.: *Cikkek, parlamenti felszólalások* i. m. 302-310. (Eredetileg: *Pesti Napló*, 1937.I.24.)

401 Idézet Willer József jelentéséből, amelyet az ülésről a magyar követség számára készített, MOL K64-1937-27-251, 329. f.

hogy Budapest és Bukarest között az ő megkérdezésük nélkül születhetnék megoldás. Többen úgy vélték, hogy a magyar kisebbség minden reményét elveszítheti a határok revíziójára, ha Magyarország és Románia között tárgyalások kezdődnek az előbbi sürgetésére. A magyar kormányt föl kell világosítani arról, hogy „a romániai magyarság nem híve a revíziós politika feladásának”.⁴⁰² A frakció titkárnak ez az összefoglalása újból csak arra a töresre világít rá, amely a párt nyilvánosság előtti kijelentései és tényleges felfogása között húzódott.⁴⁰³ Magának a vitának és a magyar kormányhoz intézendő jelentésnek a kezdeményezője pedig naplóbejegyzései szerint maga Paál volt.⁴⁰⁴ A pártvezetőségnek ezt az eszmecseréjét természetesen az időszak közvéleményét igencsak befolyásoló *Nem lehet*-vitának az előterében, sőt hatása alatt kell elképzelnünk, hiszen nem valószínű, hogy a vezető magyar politikusok közömbösek maradtak volna iránta. Jelentőségének eltűlése nélkül úgy tűnik, hogy a legfelsőbb pártvezetés inkább a fők szerepét vállalta, amikor a magyar–román viszony javulását megvárni próbálta.⁴⁰⁵ Ez attól függetlenül megállapítandó, hogy az OMP a két fél között pusztán a statisztika helyzetében volt, akit egyik fél sem tartott magával egyenrangúnak, s hogy még magának a fentebb említett magyar–román közeledésnek sem volt különösebb jelentősége a két ország kapcsolatrendszerében. Másrészt Románia magyar politikusainak ez az állásfoglalása azért jelentős mégis, mert első közös felszólításuk a magyar kormányhoz a revizionista politika folytatása érdekében. Létrejöttek időpontját egyrészt a bukaresti kisebbség-ellenes intézkedések tetőződése, másrészt Mussolininak a határok megváltoztatására vonatkozó megjegyzései keretezik.

A *Nem lehet*-vitával egyidőben az erdélyi magyarságon belül arra vonatkozó elgondolások is születtek, hogyan tudná Magyarország segíteni a nagyobb román településterületeken belül élő ún. szórványmagyarság nemzeti azonosságának megőrzését. Ezt a kérdést tárgyalta az OMP Kisebbségi Osztálya 1937. május 30-i ülésén. Ezen Iuliu Maniu román politikusnak abból a kijelentéséből kiindulva, hogy „magyar kérdés” nincsen, mert a magyarok nem laknak egyetlen területet sem csak magukban, hanem mindenütt románokkal együtt vagy mellett,⁴⁰⁶ Paál azt javasolta, hogy a szórványban lakókat nagyobb magyar településterületek mellé költöztessék át vagy úgy, hogy számukra földet vásárolnak, vagy éppen lakosságcserevel összekötve, hogy ily módon elejét lehessen venni asszimilációjuknak.⁴⁰⁷ Elgondolása ezen a ponton már a status quo kérdésével érintkezett és azt mutatja, hogy a *lehetetlen* kisebbségi lét megszüntetése, vagyis etnikailag meg nyelviileg homogén földrajzi egységek létrehozása érdekében már áttelepítésektől és más népeket is érintő lakosságcserektől sem riadt volna vissza. Albrecht Dezső egyet értett vele,⁴⁰⁸ s nem lehet véletlen, hogy ugyanazon a napon a nemzeti kisebbségek helyzetének nemzetközi megítéléséről mindketten rendkívül borúlátóan nyilatkoztak.⁴⁰⁹

402 Uo. 330. f.

403 Az ülés jegyzőkönyve nem maradt fenn, l. György (szerk.): *Iratok* i. m.

404 PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97, 1937.IV.12.

405 Az OMP szerepét a bukaresti magyar követ, Bárdossy László is igen kritikusan látta 1937.IV.18-án írt jelentésében: „Sok jel mutat arra, hogy az Országos Magyar Pártban nincsen meg sem a komoly hajlandóság, sem a készség, hogy a román kormánnyal valami megegyezés érdekében tárgyaljon. A Magyar Pártnak ez a magatartását, amelyet részben – valljuk be – jogos bizalmatlanság, részben nehézkesség determinál, a román kormány nem fogja kihasználatlanul hagyni. A kormány helyzetét mindig megkönnyíti, ha maga a magyarság nem keresi az összeköttetést a kormánnyal, helyzetének rendezése érdekében.” MOL K63–1938–249–27/7, 284–286. f., idézet: 286. f.

406 A szórványgyűhöz. Szathmáry Lajos előadásához. MK, 1937, 17. sz. 448.

407 Uo.

408 Uo. 449.

409 A népkisebbségi jogok érdekében megkötött kétoldalú szerződésekhez. Hegedüs Nándor előadásához. MK, 1937, 18. sz. 486. Albrecht ráadásul kijelentette: „a kisebbségi kérdés európai rendezésének a reménye számunkra megszűnt”.

Az a tény, hogy nem sokkal a *Nem lehet*-vita után (1937-ben) Szemlér Ferenc élesen bírálta a transzilvanista ideológiát, megmutatta, hogy ettől a fiatal értelmiség baloldali beállítottságú része is kezdett elfordulni. Szemlér egyenesen mítosznak nevezi a „transzilvanista gondolatot”, mert a két másik erdélyi etnikum egyike sem tette magáévá. De nemcsak politikai és egyben romantikus ideológiának tartja, hanem a valóságos viszonyoktól idegennek is, gondoljunk például a magyarok másodrangú kisebbségi állapotára.⁴¹⁰ A transzilvanizmus helyébe azonban nem az Erdély fölötti hatalmi viszonyok megváltoztatása által akart valami mást állítani, s a kisebbség helyzetén sem erős társadalompolitikai bevetéssel segíteni. A kisebbségi kérdés megoldását az általa képviselt kör a marxizmusban látta. Szemlér ugyanis a transzilvanizmust támadó cikke megírása előtt meghallgatta több fiatal marxista beállítottságú író társának az övével egyező véleményét.⁴¹¹

Összefoglalás

A magyar kisebbség szempontjából az 1934–1937-es törvényhozási időszak volt a legnyomasztóbb, jóllehet csak egyszer vett részt választásokon. Rossz közérzetének fő oka az volt, hogy a többségi politikusok a kisebbségi kérdést általában – tehát nemcsak a magyarok esetében – saját népszerűségük fokozására használták. És ezt nemcsak szóban tették szónoki fogásként: a kormány egy sor diszkrimináló intézkedést hozott a nemzeti kisebbségek ellen azért, hogy közelebb kerüljön az etnikailag homogén nemzetállamhoz. E belpolitikai állapotok mellett azonban a nemzetközi helyzet befolyásának éppolyan fontosságot kell tulajdonítanunk, vagyis nem hagyhatunk figyelmen kívül olyan világpolitikai jelentőségű, de akárcsak magyar szempontból sokatmondó fejleményeket, mint a revizionista beállítottságú Németország hatalmának állandó növekedése, Magyarország egyre szorosabb kapcsolatai a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, Mussolini magyarbarát állásfoglalása, valamint a spanyol polgárháború. Ezeknek ugyanis az a hatásuk is megvolt, hogy fokozták a román politikusoknak a magyarokkal szembeni bizalmatlanságát.

A magyar kisebbségen belül – kis hangsúlyeltolódásokkal – továbbra is az a világnézeti sokoldalúság volt megfigyelhető, amelyik a '30-as évek elejét jellemezte. Lényegesebb változást a román államhoz való viszony említett rosszabbodása jelentett. Kortárs források jól tükrözik azoknak az áramlatoknak a fokozatos gyengülését, sőt visszahúzódását, amelyek a többséghez vezető utat igyekeztek egyengetni. Az évtized elején fellépő erőteljes próbálkozások (Erdélyi Fiatalok, Makkai, Krenner) a közepére elhalványodtak, a tétova új kísérletek pedig visszhangtalanok maradtak. Itt ismét hangsúlyozni szükséges, hogy a magyar kommunistáknak román eszmetársaikhoz való közeledése messze nem bírt olyan jelentőséggel, amilyennel 1945 után utólag sok túlzással fölruházták. A román többség nyomása elsősorban azokat a magyar csoportokat erősítette meg, amelyek a magyar nemzeti jelleget jobban hangsúlyozták, s *eközben* a nemzetközi eseményekből is reményt merítettek. Ennek a *nemzeti öntudattól* átható politikai vonalnak a megerősödése – és némelyekben népiség-ideológiává való átalakulása – ezért természetesen külföldi, főleg magyarországi hatásokra is visszavezethető, nemcsak a többségtől elszenvedett méltánytalanságokra. Ugyanakkor ezt az áramlatot sem tekinthetjük egységes tömböt alkotónak, tagjait sok, néha párhuzamosan haladó, de néha

410 Szemlér Ferenc: Jelszó és mítosz. EII, 1937, 8. sz. 592–604. A cikk után kibontakozott vitát helyszűke miatt nem tudjuk bemutatni. A fontosabb hozzászólásokat Pomogáts Béla gyűjtötte össze: *Jelszó és mítosz*. Marosvásárhely, 2003.; ezenkívül: Ódor László: Jelszó és mítosz? Az 1937-es transzilvanista vitáról. *Tiszatáj*, 1973, 12. sz. 61–68.

411 Pomogáts: *Transzilvanizmus* i. m. 201.

egymásnak ellentmondó próbálkozás jellemezte. Kacsó Sándor például a többséghez való közeledésen dolgozott, de élesen bírálta annak nacionalizmusát. Jakabffy Elemér az OMP elnökhelyettese volt és ugyanakkor az antiszemitizmus és a népiség-ideológia ellen fellépő kisebbségi politikus. Gyárfás Elemér és Paál Árpád éppúgy a népiség eszme mellé álltak, mint a fiatal értelmiség egy része. Ez a *völkisch* indíttatású eszmeáramlat nemcsak a magyarországi eszmetársakra hivatkozhatott, hanem arra is, hogy a *Harmadik Birodalom* általa – első gazdasági sikerei mellett – a kelet-közép-európai német kisebbségeket állítólag példásan támogatta. A népiség eszme terjedésének a magyar kisebbségen belül így többféle oka volt. Figyelemre méltó azonban, hogy hívei Erdélyben több sikertelen kísérlet után, melyek a kisebbségen belül a hangadói szerep elfoglalására irányultak (pl. Gyárfás próbálkozása a pártvezéri funkció megszerzésére, a zsidókérdés vitája 1936-ban és 1938-ban stb.), nem igyekeztek saját mozgalmat alapítani. Ez annál különösebb, hogy az OMP-vel elégedetlen baloldaliak 1922 óta több pártot is létrehoztak. Románia német kisebbségének politikai életét is éppen ebben az időben kavarta meg több szélsőséges mozgalom föllépése. Egy többségi és nemzeti társadalomban ezt a magyarság sem kerülhette volna el, az adott körülmények között azonban a kisebbségi politikusok számára fontosabb volt a nemzeti összetartás megőrzése, mint az ideológiai eltérések különútja. De azt sem lehetett tudni, hogyan fogadná Budapest egy új, radikális párt megjelenését. Így a kisebbség *völkisch* érzelmű része egy megújuló *magyarság* hirdetésére *szorítkozott*, az ilyenkor szokásos xenofób és zsidóellenes jelszavak hangoztatása és egy keresztény népközösségbe való visszavonulás követelése, valamint a modern politikai intézmények (demokrácia, liberalizmus) elutasítása mellett. Az utóbbiakat hibáztatta ugyanis a jobboldal a kisebbségek állapotáért, és képtelennek tartotta a gazdasági kérdések megoldására.

A parlamenti demokráciát a *völkisch* beállítottságú magyarok (főleg a nagyváradi lap hangadói: Paál és Sulyok) azért is elutasították, mert semmi jelét nem látták annak, hogy támogatást remélhettek volna nehezen viselt kisebbségi sorsuk megváltozásának általuk elképzelt változatához a demokratikus berendezkedésű országok (Nagy-Britannia, Franciaország) részéről. Ezzel szemben Olaszország és Németország pártolták a magyar revíziós politikát. A magyar politikai elképzelésekben végbement és fentebb említett hangsúlyeltolódások másik esete ugyanis éppen a határok felülvizsgálásának kérdéséhez való hozzáállásban érhető tetten. A határok megváltozásának gondolata a '20-as évek végén *utópikus vágyálom* volt csupán, az 1933-as náci hatalomátvétel hívta életre azt az elképzelést, hogy német segítségével ebből valóság lehet. Éppen a most tárgyalt időszakban figyelhető meg viszont e vágnak *reményé* való átalakulása. Nem állapítható meg, hogy e minőségi változáshoz mennyiben járult hozzá a bukaresti megszorító kisebbségpolitika és mennyiben a revíziós gondolatot képviselő országok nemzetközi térnyerése, annyi azonban bizonyos, hogy e vágy a kisebbség igen nagy részét elfogta (amint azt fentebb bizonyítani próbáltuk). Ez esetben sem kerülhető el azonban a különbségtétel: egyértelmű azon csoport állásfoglalása, amelynek tagjai (pl. Kacsó és társai) mind a totalitárius ideológiákkal, mind a status quo megváltozásával szemben kritikus álláspontra helyezkedtek. Volt azonban a politikusoknak egy olyan csoportja is, amelynek tagjai (pl. Jakabffy, Bethlen) elutasították ugyan Olaszország és Németország politikai rendszerét, az anyaországhoz való visszatérést azonban bizonyára üdvözölték volna. Ezáltal keletkezett e csoport számára az a dilemma, amely a nemzetiszocialista ideológia ellenszenves oldalainak tudomásulvételét a köztudatból lassan kiszorította. A magyar kisebbség 1938 és 1940 közötti politikai elképzeléseinek bemutatása éppen az elhallgatásnak ezt a – a mind valószínűbbé váló revízió elsőbbsége miatt egyre erősödő – folyamatát lesz hivatva megvilágítani.

III. A királyi diktatúra kora (1938–1940)

1. Általános helyzet

Octavian Goga kormánya 1938. február 10-én lemondott, s ez a dátum egyben a királyi diktatúra kezdetének számít.¹ A lemondásnak több oka is volt: Goga szoros kapcsolata Codreanu fasiszta *Mihály Arkangyal Légiójával*, az antiszemita intézkedések miatti külföldi fölháborodás és a pénzügyi válság, amelyet az váltott ki, hogy a zsidók a vagyonukat svájci bankokba menekítették az említett diszkrimináló intézkedések elleni tiltakozásul. A király az ortodox pátriárkát, Miron Cristea-t bízta meg egy *nemzeti egységkormány* megalakításával.² Királyi rendelettel ostromállapotot hirdetett ki, cenzúrát vezetett be (illetőleg megerősítette ott, ahol már működött) és fölhatalmazta a hadsereget a közrend biztosítására. Február 27-én a lakosság új alkotmányt szavazott meg. Ez lényegileg a királyi diktatúra szentesítése volt, mert minden államhatalmat az uralkodó hatáskörébe utalt.³ A királynak eszerint szabad volt törvényeket kidolgoznia, vétőjogot kapott a parlamenttel szemben és a kormány csak neki tartozott felelősséggel. A Goga-kormány lemondásának, valamint az új alkotmány bevezetésének elvi indoklása a pártharcoktól megzavart közrend helyreállításának szükségessége volt. Ennek érdekében 1938. március 31-én minden politikai pártot betiltottak és egy koronatanácsot hoztak létre, melynek tagjait a király nevezte ki.⁴ A pártok civakodása által uralt politikai életet az uralkodó az 1938. december 16-án életre hívott új szervezet, a *Nemzeti Újjászűletés Frontja* által akarta új alapokra helyezni. Ennek főadata a politikai élet erkölcsi megújítása lett volna,⁵ csakhogy a régi vezetőségéből származó tagjai nem bírtak túllépni ellentéteiken, s így a Front sem érte el célját. Mégis a Frontba lassan az ország kisebbségei is beléptek, egyenként saját tagozatot alkotva (Német Népközösség, Magyar Népközösség). Az ősz pátriárka, Miron Cristea halála (1939. március 9.) után a korábbi belügyminiszter, Armand Călinescu vette át a miniszterelnöki hivatalt. 1939. június 1–2-ára parlamenti választásokat írt ki, melyen a szavazók nem pártokra, hanem foglalkozásokat képviselő testületekre adhatták le voksukat. A magyar kisebbségnek ekkor kilenc képviselőt sikerült bejuttatnia a parlamentbe.⁶ Azonban Călinescut 1939. szeptember 21-én légionáriusok meggyilkolták, s ezután Romániába már nem is tért vissza a nyugalom. Megjegyzendő itt, hogy már a Harmadik Birodalom terjeszkedésére utaló első lépések 1938–1939-ben (Ausztria bekebelezése [Anschluss], a müncheni egyezmény, Csehszlovákia feldarabolása [első bécsi döntés] stb.) nyugtalanságot keltettek a román politikusokban. A Vaskaróda egy újabb terrorhullámára 1938. november 30-án vezére, Codreanu meggyilkoltatásával válaszoltak. Călinescu halála után csupán 1939 őszén három

1 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 254.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 335.; Florin Müller: *Autoritäre Regime in Rumänien 1938–1944*. In: Erwin Oberländer (szerk.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*. Paderborn, 2001. 471–499.; Hans-Christian Maner: *Voraussetzungen der autoritären Monarchie in Rumänien*. In: Oberländer (szerk.): *Autoritäre Regime* i. m. 431–470.

2 Miron Cristea politikai jellemzését nyújtja az író Gala Galaction néhány naplófeljegyzése: *Napló*. In: Horváth: *Tanúskodni jöttem* i. m. 270–316., főleg: 295–300.

3 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 259.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 344.

4 Maner: *Parlamentarismus* i. m. 262.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 346.

5 Maner szerint december 15-én alapították (i. m. 263.); Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 352.; Hausleitner: *Rumänisierung* i. m. 306.

6 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 236. Az ilyen érdekképviselési (korporatív ihletettségű) rendszer korabeli kritikáját nyújtja Hegedüs Nándor cikke: *A kisebbségek politikai jogegyenlőségének elbukása a választáson*. MK, 1934, 6. sz. 165–172. Új kiadása: Hegedüs: *Cikkek, parlamenti felszólalások* i. m. 230.

különböző kormány próbált az országra zúduló problémák sokaságával megbirkózni. Ezeket főleg az időközben kitört II. világháború okozta (lengyel menekültek, a háborús felekhez való viszony kérdése stb.). Mind a bel-, mind a külpolitikai nehézségek csak fokozódtak az 1940-es év folyamán. Az előbbieket jobb kezelése érdekében a kormány 1940. június 21-én gyors művelettel átalakította a *Frontot* egy totalitárius jellegű *Nemzeti Párttá*, hogy így mind a lakosságot, mind a régi pártok politikusait lecsillapítsa.⁷ Külpolitikailag pedig az ország már 1939 óta szemmel láthatóan közeledett a Harmadik Birodalomhoz (gazdasági szerződés 1939. március 23-án), mert fölismerte, hogy Európa térképének alakulása a jövőben Németországtól függ. A német–román viszony javulásának köszönhetően a németbarát Ion Gigurtu miniszterelnöki kinevezését 1940. július 4-én Erdély kérdésében ekkor – a magyar hadseregnek Kárpátaljára való bevonulása után (1939. március közepe) – már teljes erővel folyt a versenyfutás Magyarország és Románia között Németország és Olaszország kegyének megnyeréséért.⁸ 1940 nyarán Szovjet-Oroszország és Bulgária is egyre erősödő nyomást gyakoroltak Romániára, mert elérkezettnek látták az időt Bukovina, Besszarábia és Dobrudzsa visszaszerzésére.

Minthogy Románia nem kapott támogatást sem Német-, sem Olaszországtól, nem maradt más választása, mint az 1940. június 26-i szovjet ultimátum elfogadása, vagyis Észak-Bukovina, Besszarábia és Moldova egy részének átadása. Ezzel a status quo megváltozásának hulláma Romániát is elérte. Bulgária és Magyarország tovább fokozták revíziós akcióikat. Miután a Magyarország és Románia közti kétoldalú tárgyalások nem vezettek eredményre, Hitler személyesen hozta meg döntését az 1940. augusztus 30-án Bécsben kihirdetett formában: Magyarország visszakapta Észak-Erdélyt (43.104 km²) 1,343.000 (52%) magyar és 1,069.000 (41,5%) román lakossal.⁹ Ez a megosztás egyik országot sem elégítette ki, s így mindkettő változatlanul igényt tartott Erdély másik felére is. Hitler viszont ezáltal mindkettőt a Birodalomhoz kötötte. A második bécsi döntés¹⁰ Romániában súlyos belpolitikai következményekhez vezetett: a király lemondásához (szeptember 6-án) és Ion Antonescu fasiszta diktatúrájához a légionáriusok részvételével.¹¹

A kisebbségek jogi helyzetét a királyi diktatúra időszakában szabályozó dokumentumok közül a három legfontosabb: az új alkotmány, az 1938 augusztusának elején kihirdetett kisebbségi statútum és az új közigazgatási törvény. Az alkotmány 27. paragrafusa előírta a

7 Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 359.

8 L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002.; Andreas Hillgruber: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch–rumänischen Beziehungen 1938–1944*. Wiesbaden, 1954.; Martin Broszat: *Deutschland – Ungarn – Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik*. HZ, 1968, 206. sz. 45–96.; Friedrich Christof: *Befriedung im Donauraum. Der Zweite Wiener Schiedsspruch und die deutsch–ungarischen diplomatischen Beziehungen 1939–1942*. Frankfurt, 1998.

9 L. Balogh: *Magyar–román kapcsolatok* i. m. 310.; Hillgruber: *König Carol* i. m. 89–92. A döntés szövege: L. Balogh: *Magyar–román kapcsolatok* i. m. 387–390.; Bárdi: *Kényszerpályák* i. m. 30. forrás.; Wagner (szerk.): *Quellen* i. m. 96. forrás. 295–297.

10 *Első bécsi döntés*nek nevezi a szakirodalom azt az 1938.XI.2-i német–olasz határozatot, melynek értelmében Magyarország 11.927 km² területet kapott vissza Csehszlovákiától, 1.062.022 lakossal (ebből 84% volt magyar nemzetiségű). A „döntés” fogalom leplezi tulajdonképpen, hogy a két ország (Románia és Magyarország) közül egyiknek sem állt módjában a határozatot visszautasítania vagy megváltoztatnia. A román szakirodalom a határozatot ezért „diktátum”-nak nevezi (*dictatul de la Viena*). E munkában a bevett magyar és német („Schiedsspruch”) terminológiával összhangban a „döntés” kifejezést használjuk, noha imént bemutatott problematikus mivoltának tudatában vagyunk.

11 Hillgruber: *König Carol* i. m. 92–95.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 360.

román nemzet elsőbbségét az országban a többi etnikum előtt, arra való hivatkozással, hogy a román az államalkotó és a többséget adó nép. A 67. § még azt is meghatározta, hogy csak olyan személy nevezhető ki miniszternek, akinek a családja bizonyítható módon legalább három nemzedék óta román.¹² E megkülönböztetéseket leszámítva a kisebbségekről egyéb vonatkozásban nem esik szó az alkotmányban. Problémáik kezelésére és megoldására a kormány 1938. május 1-jei hatállyal kivette a Kisebbségi Ügyosztályt a Kultuszminisztérium hatásköréből és Általános Kisebbségügyi Főköormánybiztosság néven a miniszterelnök hivatalába helyezte át.¹³ Ennek 1938 augusztusáig azonban semmiféle konkrétan meghatározott feladatköre nem volt, csak augusztus 4-én jelent meg a *Hivatalos Lapban* alapszabályzata és a működésének alapelveit közelebbről megfogalmazó minisztertanácsi szolgálati szabályzat. A kettőt együtt *kisebbségi statútum* néven emlegették, de a kisebbségi újságoknak nem volt szabad őket fordításban közölniük. Ezáltal a magyarok csak viszonylag kis része szerzett tudomást róla, mégis a jóakaratok legalább a külföld irányába mutató jeleként értelmezték, annál is inkább, hogy éppen abban az időben az európai közvéleményt a szudétanémet kérdésnek Lord Runciman által folytatott kivizsgálása foglalkoztatta.¹⁴ Jóllehet a statútum semmi újat nem tartalmazott, pontjai mégis ígéretesek voltak, még ha csak felújították is a kisebbségi szerződésben már lefektetett jogokat (egyenjogúság, szabad nyelvhasználat, kisebbségi iskolák stb.). Ezenkívül a Főköormánybiztosság hatáskörébe tartozott a kisebbségi kérdések alakulásának figyelemmel követése és a rájuk vonatkozó törvények alkalmazásának ellenőrzése.¹⁵ Jelentősebbnek mutatkozott – nem utolsó sorban tiltásai által – a minisztertanács által 28 paragrafusban megfogalmazott szolgálati szabályzat. Ez előírta, hogy egy gyerek nemzetiségét csakis szülei dönthetik el; kilátásba helyezte, hogy az érettségi bizottságokba a kisebbségek képviselőit is delegálni fogják; és azt is, hogy felekezetre való tekintet nélkül minden papnak állami segílyt fognak juttatni. Megtiltotta másrészt a közigazgatási szerveknek az istentiszteletek menetébe való beavatkozást és megengedte a magyar nyelv használatát a helyi intézményekben, s általában a folyamodványok és panaszok kisebbségi nyelveken való benyújtását. Végül arról is intézkedett, hogy olyan helységeken, ahol a kisebbségek a lakosság egy bizonyos százalékát kiteszik, a hivatalnokok kötelesek ismerni nyelvüket, mi több: ahol valamely kisebbség jelentős számban él, ott a bírót vagy helyettesét az ő soraikból kell kinevezni.¹⁶

Az 1938-as *kisebbségi statútum* így az ország nemzeti kisebbségeinek olyan feltételeket kínált nemzeti identitásuk megőrzésére, amilyenek korábban húsz évig nem léteztek. Jóllehet egyes pontjai az 1938. februári alkotmány néhány megállapításának ellentmondtak, s ezért figyelmen kívül is hagyták őket, mások csak megkönnyítették a magyarság életét: megszünt a beiskolázandó gyerekek névelemzése, pontosabb lett az állami segílyek kifizetése.¹⁷ A kortársak – például Mikó Imre – mégis „eső után köpönyeg”-ként értékelték a statútumot. Az volt a kifogás ellene, hogy egy ilyen minisztertanácsi ülésen készült jegyzőkönyvnek nincs kötelező törvényereje. Ezt válaszolták ugyanis a helyi román hatóságok, ha a magyar kisebbség

12 Kolar: *Rumänien* i. m. 164.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 203.; Nagy: *Kisebbségek* i. m. 32-38.

13 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 208.; Kolar: *Rumänien* i. m. 164.

14 Lord Runciman Chamberlain brit miniszterelnök küldte Prágába 1938 nyarán, hogy közvetítsen a szudétanémetek és a csehszlovák kormány között. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 209. Nem véletlenül játszott tehát a Külügyminisztérium akkora szerepet a statútum kidolgozásában, l. Nagy: *Kisebbségek* i. m. 39.

15 Kolar: *Rumänien* i. m. 165.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 210.; a „szabályzat” szövege: NuS, 1938, 12. sz. 709-711.; MOL K63-248-1938-27/4, 105-108. f.; Bárdi (szerk.): *Kényszerpályák* i. m. 25. forrás.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 293-296; Wagner (szerk.): *Quellen* i. m. 95. forrás. 293-295.

16 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 210-213.; Kolar: *Rumänien* i. m. 165.; Nagy: *Kisebbségek* i. m. 38-40.

17 Az alkotmánnyal ellentétes rendelkezésekre mutat rá pl. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 211.

képviselői arra hivatkozva kérték bizonyos intézkedések megvalósítását.¹⁸ Az egész státútumot hatályon kívül helyezhette akár egy katonai parancsnok egyszerű rendelete is. Mégis, legnagyobb születési hibája kötelező jellegének hiánya mellett az elkésztettség volt. 1938 ősze után ugyanis mind a kisebbségek, mind a többségi nemzet figyelmét már a külpolitikai események kötötték le.

Az 1938. augusztus 14-én kibocsátott közigazgatási törvény az országot a decentralizáció jelszavával tíz tartományra osztotta egy-egy királyi helytartó vezetése alatt. Az egyes tartományok határainak kijelölésekor a törvény kidolgozója, Armand Călinescu semmilyen történelmileg kialakult határvonalat nem vett figyelembe, s ezért a románság mindenütt többségalkotó lett. Például a történelmi székely székek egyike, Háromszék több mint 80%-os magyar lakosságával közigazgatásilag a regáthoz tartozó Bucegi tartományba került, s azon belül 5,4%-ot kitevő magyar etnikumként elhanyagolható jelentőségűvé vált.¹⁹ A törvénynek azonban a helyi közigazgatásra kiható következményei is voltak, mert a helyi tanácsok összehívásának elmaradásával a helyhatóságok valójában megszűntek létezni.²⁰ A kisebbségeket az 1938. október 12-i céltörvény szerint a többséggel együtt fasiszta mintára létrehozott foglalkozási testületekbe fogták össze. Ezek tagjai egy egységpárt képét nyújtották a *Nemzeti Újjászületés Frontja* kék egyenruhájában és felemelt jobb kézzel történő köszönésükkel. A *Magyar Népközösség* nem sokkal később, 1939. januárjában való megalakítása a Frontba való kollektív belépést is jelentette. Ez a magyar politikusok legvitatottabb döntései közé tartozott.

Az állandóan elszenvedett hátrányos megkülönböztetések az 1938–1940-es évek folyamán a magyarok között a továbbra is fennálló világnézeti különbségeket háttérbe szorították és egyfajta ideológiai-etnikai összezárkózás irányába hatottak. Ez természetesen azzal járt, hogy sem társadalom-, sem kisebbségpolitikai stratégiákról szóló vitákra nem mutattak nagy hajlandóságot, különösen az 1938 márciusától (Anschluss) kezdve fölgyorsult külpolitikai események figyelemlelkítő egymásutánjában. Ezek tudomásul vételének mikéntje betekintést nyújt a magyarság vágyaiba, de félelmeibe is. Ami pedig az ideológiai eszmecseréket illeti, a Magyarország kulturális és politikai életében zajló szellemi összecsapások fontossága került előtérbe, kiváltképpen az ország első revíziós sikere (1938 novembere) után. A magyarországi társadalom (1920 utánra jól bizonyítható) elutasító magatartása általában az idegenekkel és különösen a vele együtt élő kisebbségekkel szemben a közhangulatnak és a társadalmi nyilvánosság nyelvhasználatának egyre erősödő nacionalista jelleget adott. Rendkívüli súllyal esnek itt a latba a *zsidótörvények* (1938, 1939); ezek a lakosság széles köreinek és az egyházaknak a támogatását élvezték.²¹ Amellett, hogy az első lépései voltak a zsidók kizárásának a magyar társadalomból, ezek a törvények azáltal, hogy meghatározták a zsidóság kritériumait, közvetetten annak tisztázhatóságát is kilátásba helyezték, hogy ki az *igazi magyar*. 1938 után ugyanis a társadalompolitikai viták során egyesületek és szövetségek egész sora

18 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 214. A Státútum értékelése egy névtelen szerző, valószínűleg erdélyi magyar tollából: MOL K63-248-1938-27/4, 75-84. f.; Bölöni István (=Mikó Imre): Románia kisebbségvédelmi státútuma. *Kisebbségvédelem*, 1938, 4-5. sz. 24-41.

19 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 214-216.; Kolar: *Rumänien* i. m. 165. A számokhoz l. Kolar: *Rumänien* i. m. 546. és A tartományok néprajzi százalékszámai. MK, 1938, 23. sz. 576. a tíz tartomány etnikai arányaival; a volt OMP Háromszék megyei politikusa, Szentkereszthy Béla 1938.VI.26-án beadványban tiltakozott a királynál a készülőben levő közigazgatási törvény ellen, vgl. MOL K64-82-1939-27, 146. f.

20 A decentralizáció kérdéséről, s a magyarokra tett hatásáról beszédes Paál feljegyzése: A kisebbségek részvétele az erdélyi/romániai/ közigazgatásban. PÁII IIRM MS 765 I/34, 13 o.

21 Gyurgyák: *Zsidókérdés* i. m. 135-153.; Molnár: *Geschichte Ungarns* i. m. 387-389.; Pelle János: *A gyűlöletvetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény (1938-1944)*. Budapest, 2001.

keletkezett *igazi* és még *igazibb* magyarokból, s e tömörülések völkisch előírások szerint döntötték el, hogy ki magyar. A magyarság *lényegét* keresték és közben idegengyűlölő nyelvhasználatot honosítottak meg. Ebben a Magyarországon belüli vitában egy sor neves személyiség is részt vett, így Szabó Dezső és Németh László. Az eszmecsere néha agitációvá fajult azon az alapon, hogy a magyarok állítólag „kisebbségbe”²² kerültek saját hazájukban, mert ott a nemzetiségek (zsidók, németek stb.) uralkodnak.²³ Ez az antiszemita és idegengyűlölő hangulatkeltés vezetett részben a szélsőjobboldali nyilaskeresztesek választási sikeréhez 1939-ben. Ők ugyanis a megoldatlan földkérdés miatti elégedetlenség és a bolsevizmustól való félelem érzését sikeresen összekötötték az állítólag túlnyomórészt *idegenekből álló* középosztály által kiváltott xenofób indulatokkal.²⁴ Az erdélyi magyar kisebbség figyelmét nem kerülték el a Magyarország politikai spektrumában végbemenő ilyen eltolódások éppúgy, mint az ország egyre szorosabb kapcsolódása a Harmadik Birodalomhoz.

2. A Magyar Népközösség

2.1. A szervezet létrejötte

A romániai politikai pártok 1938. március 31-i betiltása értelemszerűen az OMP-re is vonatkozott. Sem az nem segítette, hogy vezetői érvelése szerint több volt a magyar kisebbség pusztá politikai képviselőjénél, sokkal inkább egyfajta *nemzeti szövetség* szerepét töltötte be, sem az, hogy rámutattak arra, miszerint a párt megjelölést valójában a korábbi román kormány nyomására vették föl a *Magyar Szövetség* betiltása (1922) után.²⁵

Ily módon nem létezett többé egyetlen politikai képződmény sem, amely a magyar kisebbség érdekeit a román kormánnyal szemben képviselhette volna. Mégis felvázolható Gyárfás Elemér följegyzései alapján az 1938 áprilisa és 1939 januárja közé eső időszakból a hivatalos politikai szférán kívüli területen lezajlott egész sor kapcsolatfelvétel különböző román és magyar politikusok között. Az OMP korábbi vezetősége arra az álláspontra helyezkedett, hogy ő a magyar kisebbség törvényes képviselője, mert az 1937. szeptemberi nagygyűlés megerősítette hivatalában az elnököt csakúgy, mint az alelnököket. A román kormány azonban meg akarta bontani a régi pártok megmerevedett szerkezetét, s ezért nem fogadta el a korábbi tisztségviselőket. Így lépett elő 1938 őszén Gyárfás a kisebbség legfontosabb politikai személyiségévé, neki ugyanis a legfelsőbb pártvezetésben semmilyen funkciója sem volt.²⁶ Gyárfás saját politikai aktivitását Paál Árpádnak Bethlen György három hónapig tartó külföldi tartózkodásával indokolta. Az elnök távolléte kényszeríti őt – így Gyárfás – a kormány és a magyar egyházak közötti közvetítő szerepének ellátására, de egyébként is ügyelnie kell

22 Ez a címe Németh László egyik, véleményünk szerint antiszemita, de legalábbis zsidóellenes esszéjének: Németh László: Kisebbségben. In: Uő.: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. Budapest, 1992. (2. k. 843-911.) Németh álláspontjáról a „zsidókérdés”-ben: Gyurgyák: *Zsidókérdés* i. m. 559-569.; ugyanarról nagyobb összefüggésben: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkot. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szeleffő Gyulával*. Budapest, 1999.

23 Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944*. Budapest, 1983.

24 Ránki György: Az 1939-es választások. *Történelmi Szemle*, 1976, 4. sz. 613-631.

25 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 206.

26 Az OMP-n belüli feladatelosztásról: György (szerk.): *Iratok* i. m. 412-417.; a román kormány viszonyulását az OMP-hez tárgyalja: Mikó: *Huszonkét év* i. m. 218.

arra, hogy a magyar érdekek el ne vesszenek megfelelő ellenérték nélkül.²⁷ Az egykori szenátor ezzel kétségtelenül gróf Bánffy Miklóstra és Szász Pálra célzott, akik gróf Bethlen György nagy bosszúságára már 1938 januárjában minden felhatalmazás nélkül (Bethlen fölfogása szerint) följárlkoztak a román kormánynak.

A román kormány részéről – a pártok betiltása után alig két héttel – Vaida-Voevod, a Koronatanács tagja vette föl (nem hivatalosan) a kapcsolatokat a vezető magyar személyiségekkel. Lehetséges, hogy a román politikusok fontosnak tartották a magyar–román kapcsolatok rendezését, de ez a lépés akkor is egy hónappal az osztrák Anschluss után, s a szudétánémetek helyzetének a romániai magyar sajtóban való megtárgyalásával egyidőben történt. Ez utóbbi kérdés megoldását a magyar lapok úgy képzelték el, hogy Hitler megváltoztatja a határokat, és véleményük szerint ez Romániát is érintheti. Vaida-Voevod a magyar egyházak püspökeivel 1938. április 10.–21. között folytatott megbeszélésein azt kérte, hogy az egyházatyák nyújtsák be neki egy-egy emlékiratban közösségük panaszait. Miután azonban ezeket megkapta, a felsorolt sérelmekről az volt a véleménye, hogy nem csak a kisebbségeket érintik, hanem valójában olyan, a közigazgatásban tapasztalható hiányosságok és visszaélések, amelyekről a román lakosság is szenved. Vaida-Voevod április 21-én Gyárfást is kihallgatáson fogadta, s világosan megmondta neki, hogy a Bethlen György körüli személyekkel nem kíván kapcsolatba lépni.²⁸ Gyárfás jelentőségét az is mutatja, hogy a román kormány április 30-án vele akart tárgyalni a Római Katolikus Státus, az egyház világi szervezetének az ügyeiről. Jóllehet megbeszélései Petrescu-Comnen külügyminiszterrel és Miron Cristea miniszterelnökkel semmilyen különösebb eredményhez nem vezettek, Gyárfásnak alkalma nyílt népcsoportja hátrányos helyzetének több súlyos esetéről szót ejtenie. A kormányhoz fűződő kapcsolatai révén Gyárfás felismerte, hogy a kabinet a kisebbségi kérdés rendezésének látszatát csupán külpolitikai megfontolásokból mímelte, azonban a magyaroknak a Népszövetséghez eljuttatott további panaszai esetén kész a szervezetből kilépni, a kisebbségi szerződést pedig fölmondani.²⁹

A magyar kisebbség legsúlyosabb gondjait és panaszait ebből az időszakból egy 1938 áprilisában keletkezett háromoldalas felsorolás tartalmazza. Ezt minden valószínűség szerint olyan személy vagy személyek készítették, akiknek korábban köze (ill. közük) volt az OMP-hez. Megemlítték benne többek között, hogy a magyar ügyvédek román nyelvvizsgára kötelezték — ellenkező esetben a szakmától való eltiltást helyezték kilátásba —, hogy magyar fiataloktól az iparkamara megtagadta a tanulói szerződéseket, hogy a már addig is többszörös adóval sújtott kétnyelvű cégtáblákat teljesen betiltották, hogy Kolozsvár főterén erőszakosan megtiltották a magyar nyelv használatát, hogy felújították a magyar helynevek leírásának tilalmát a sajtóban, s hogy Marosvásárhelyen a katolikus templomban le kellett szedni a magyar feliratokat, mert ilyesmi nyilvános helyeken nem megengedett stb.³⁰ Ilyen és hasonló sérelmek kerültek szóba Gyárfás audienciáin is mind Vaida-Voevodnál, mind a miniszterelnöknél.³¹ Az év folyamán azonban Gyárfásnak azt is meg kellett állapítania, hogy még akkor is, amikor a legfelsőbb politikai szinteken nagyrítván jóindulat mutatkozott az előtárt panaszok orvoslásá-

27 Gyárfás Elemér – Paál Árpád, 1938.V.18. és VI.6., PÁII IIRM MS 7651/542.

28 Gyárfás feljegyzése, MOL K 64-77-1938-27-692, 3-13. f.

29 Gyárfás feljegyzése mindkét audienciáról, MOL K 64-82-1939-27-520, 23-33. f.

30 Az erdélyi magyar kisebbség legújabb sérelmei. MOL K 64-82-1939-27-520, 235-237. f.

31 A kisebbség több más panaszát sorolta fel Willer József, a korábbi pártiroda vezetője különböző emlékirataiban, melyeket 1938.X.13-án (kétzer) és 14-én Silviu Dragomirnak, a Kisebbségi Ügyek Komisszárnak nyújtott át, MOL K 64-82-1939-27-520, 69-71. és 73-76. f.; l. még a dátum nélküli, de a februári alkotmány után elkészített írást: Helyzetkép a romániai magyar kisebbségről. MOL K 63-249-1938-27/7, 128-137. f.

ra, a helyi hatóságok az ígéretes kezdeményezéseket elgáncsolták. Június 11-én például a román külügyminisztert szembesítette a ténnyel, hogy az általa áprilisban tett ígélet ellenére három megoldásra váró esetben semmi előrelépés nem történt. A miniszter ezt szó nélkül vette tudomásul.³²

1938 tavasza után Gyárfásnak a magyarság érdekképviselőiben konkurenciája támadt. Gyárfás az egykori pártelnök, Bethlen nevében működött, s ezt közölte is partnereivel, például a román külügyminiszterrel.³³ Éppen ezért zavarónak érezte – s ezt tudatta is a bukaresti magyar követségen keresztül a budapesti illetékesekkel –, hogy az *Erdélyi Gazdasági Egyesület* elnöke, Szász Pál (e tisztségben 1936 óta Bethlen utóda) Bukarestben a kormánynak egy memorandumot adott át, melyben gazdasági kérdéseken túlmenően a kisebbség egyértelműen politikai ügyeire is kitért.³⁴ Gyárfás arra figyelmeztetett, hogy a román kormány megkísérelhetné egy újabb magyar képviselői szerv létrehozását, s ezáltal a korábbi OMP politikusainak a háttérbeszorítását. Egy ilyen lehetséges új politikai vezető garnitúra esetleges tagjaként említette Gyárfás a politikus és mecénás Bánffy Miklóst, Szász Pált és Tamási Áront. A magyar kormánynak figyelnie kell minden olyan kísérletre – óvott Gyárfás –, amely „az illetékesség látszatával elaludja a magyar kisebbség elemi életjogait”.³⁵

Úgy tűnik, Gyárfás előtt rejtve maradt, hogy miközben a román kormány őt több kihallgatáson fogadta, Bánffytól is javaslatokat kért a kisebbségi kérdés megoldására. A magyar kisebbség 1938–1940 közti történetét tárgyaló eddigi művek egyike sem mutatott még rá arra,³⁶ hogy Bánffy (és Szász Pál)³⁷ indítványai korántsem voltak kisebbségpolitikai elvárásokban olyan alacsony szinten, ahogy attól Gyárfás tartott. Bánffy 1938 nyarának elején készült emlékiratának gondolatai például több helyen is megegyeznek az ugyanezen év augusztusában készült, már említett statútuméival, s ez nem lehet a pusztán véletlen műve. Különösen ideológiai alapvetése érdemel figyelmet.³⁸ Ebben a kisebbség általa felsorolt igényei teljesítésének fontosságát olyan érvekkel támasztja alá, mint Németország fenyegető ereje az Anschluss óta,³⁹ a szudétanémet helyzet akut volta, vagy a bolsevizálódás veszélye a (nemzeti elvárása-

32 MOL K 64-82-1939-27, 106-111. f.

33 Ezt állította Bethlenhez küldött leveleiben, Gyárfás – Bethlen, 1938.I.15., VII.30., IX.18., XII.8., BGYII.

34 A romániai politikai helyzet és a megegyezési kísérletek. 1938.VII.23., MOL K64-82-1939-27-520, 86-88. f. E feljegyzés szerzője maga Gyárfás. Valószínűleg Szásznak az 1938.IV.27-i, gazdasági kérdéseket tárgyaló memorandumára utalt. Ezt közli György Béla: Szász Pál memoranduma a román koronatanácsához (1938. április 28.). *Pro Minoritate*, 2002. Ősz. 155-166.

35 Uo. 88. A Bethlen–Bánffy ellentétéről l. még: Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Budapest, 1967. 257.

36 Takács: *Bánffy*, 202, csupán hét sor erejéig foglalkozik Bánffy 1938-40 közötti politizálásával, ami azért meglepő, mert e periódus véleményünk szerint Bánffy politikai pályafutásának egyik csúcspontját jelenti, hiszen egy másfél milliós közösség vezetője volt. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 208.; Tilkovszky: *Nemzetiségpolitika* i. m.; Már István: A Romániai Magyar Népközösség. A romániai magyarság a királyi diktatúra időszakában. *Székelőföld*, 2003, 8. sz. 91-114.

37 Hans Otto Roth hagyatékában fennmaradt egy feljegyzés Alexandru Lepădatuval 1938. augusztus 24-én folytatott beszélgetéséről. Lepădatu ekkor a szenátus elnöke volt. Azt mondta Rothnak, hogy Miron Cristea miniszterelnök nem tartja valószínűnek a kisebbségekkel való megegyezést, mert például a magyarok nevében Szász Pál által benyújtott memorandum túlzó és teljesíthetetlen követeléseket tartalmaz. Hasonlóan túlzó követeléseket támasztott (a miniszterelnök szerint) Fritz Fabritius is a németek nevében. Roth feljegyzését közli Popa: *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur* i. m. 320. forrás. 568.

38 Bánffy emlékirata a II. gyűlésében (BMII) található. Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár, Ráday Levéltár, BMII, Fond c/6, IV/5: Kézirat a magyar kisebbségi kérdésről. Egy korabeli román rendőrségi jelentés is utal Bánffy írására és Szász tevékenységére l. ASB, Fond 2349 (Dir. Generală a Poliției), Dos. 5/1938, 98-115. f.

39 BMII, Fond c/6, IV/5: Kézirat a magyar kisebbségi kérdésről. I.

iban is kielégítetlen) magyar munkások körében. A magyar kisebbség nemzeti igényeinek a teljesítése tehát egyértelműen Románia érdeke, vélte Bánffy. Maguk az igények lényegükben ugyanazok voltak Bánffynál, mint amelyeket Gyárfás és kollégái évek óta előadtak. Ez a tény egyrészt Bánffy problémaismeretét mutatja, másrészt energikus és direkt ügyintéző stílusát. Mindenekelőtt azt emelte ki, milyen különleges fontossága van az egyházi iskolák működésének, hiszen a bolsevizmussal a kereszténység képes a leghatározottabban szembeszállni.⁴⁰ A „nép lelkét” viszont egy olyan ügyintézés nyugtatja meg a legjobban, amelyik a kisebbségek nyelvén is lehetséges. Eppen ezért a vegyes lakosságú településeken a kisebbségeknek százelőkarányuknak megfelelő képviselet jár a közigazgatásban. A továbbiakban állást foglalt még Bánffy a „numerus valachicus” mozgalom ellen, a kisebbségi nyelveken tanító állami iskolák, valamint más gazdasági és művelődési intézkedések mellett. A kisebbségi lét minden oldalát és a nemzetiség minden tagját összefogni képes politikai, kulturális és gazdasági jellegű csúcsszervezetként szász mintára – már 1938 közepén! – a népközség intézményét ajánlotta.⁴¹ Emlékiratával és határozott föllépésével Bánffy, úgy tűnik, nem maradt teljesen hatástalan a román kisebbségpolitikára, hiszen az 1938. augusztusi Statútum több pontja rímel emlékiratára.

A volt pártpolitikusok korán fölismerték tehát a veszélyt, hogy a román politika által jobban kedvelt Bánffy-kör konkurenciája révén kiszorulhatnak a kisebbség politikai életéből. Világos volt, hogy a magyar érdekek sikeresebb érvényesítése céljából ennek az egymásközi versengésnek el kell tűnnie, és az egységet helyre kell állítani.⁴² Ez a kérdés az egész őszön át foglalkoztatta őket. Végül 1938. december 6-án Bethlenék egyezséget kötöttek Bánffy Miklóssal és Szász Pállal. Ez a tény két dolgot árul el: egyrészt Bethlen még létező tekintélyét, ami vezető szerepének érvényesítését lehetővé tette, másrészt azonban az, hogy egyezsége kényszerült s ezt még írásba is foglalták, az ő jelentőségének csökkenését és az ellentábor befolyásának növekedését is mutatja. A megegyezés e helyzetnek megfelelően leszögezi, hogy politikai tárgyalásokat a többségi nemzet képviselőivel csak a magyar kisebbség politikai vezetésére jogosult személyek folytathatnak. Ezt a vezető szerepet az OMP elnöki tisztségébe való 1937. szeptemberi újrávalasztása, valamint az ugyanazon év decemberében kapott mandátuma által Bethlen György birtokolja egészen ezek semmissé nyilvánításáig, amit csak ő mondhat ki.⁴³ De az egyezés azt is előírja, hogy melléje egy maximum hét főből álló bizottságot kell állítani, amelynek kötelező érvényű határozatokat van joga elfogadni havi összejövetelein. Ily módon biztosították Bánffy és Szász bekapcsolását a magyar kisebbség politikai vezetésének döntéshozó tevékenységébe, és elejét vették annak, hogy különutakra kényszerülve annak érdekeit könnyelműen eljátszhasák – Gyárfás és Bethlen állandó félelmei szerint.

Tíz nappal ezután, 1938. december 16-án hirdették ki a *Nemzeti Újjászűletés Frontjának* megalakulását, s Gyárfás még aznap följánlotta Miron Cristea miniszterelnöknek Bethlen nevében a magyar kisebbség együttműködését.⁴⁴ Világos, hogy e sietséggel a kezdeményezés

40 Uo. 2.

41 Uo. 8., 10.

42 Gyárfás – Paál, 1938.X.14., PÁH IIRM MS 7651/542.

43 Bethlen György: Mi az igazság? KÚ, 1940.XII.22., 1.; Gyárfás az 1938. decemberi és 1939. januári eseményekről: Feljegyzések az 1938. december 6. – 1939. január 19. közötti eseményekről MOL K64-81-1939-27, 60-76. f.; a megegyezés szövege: Az OMP elnöki tanácsának bizalmas iratai Bethlen György hagyatékából, Teleki László Alapítvány könyvtára 1914/97; 1. ezenkívül a kolozsvári konzulátus munkatársának, Bothmer Károlynak 1939.IV.14-i jelentését, MOL K64-81-1939-27, 22-24. f.

44 L.: MOL K64-81-1939-27, 61. f.; a decemberi eseményekről: Bethlen György megbízást adott... A Bethlen Hagyatékban és uo. Gyárfás levelei (1938.XI.28., XII.18., XII.27.), valamint: Willer – Szász Pálhoz 1939.I.2., BGyII.

érdemét akarták maguknak biztosítani és így megmutatni, hogy merre van a kisebbséget irányító tábor. Bethleneket támogatta ugyan a magyar sajtó egy része, de ez sem volt igazán egységes. Megosztotta például az a kérdés, hogy lehetséges és szükséges-e egy kivétel nélkül minden magyart magába foglaló szervezet létrehozása. A *Hitel* köre például viszonylag egyöntetűen az 1921–1922-ben alapított *Magyar Szövetség*hez való visszatérés mellett szállt síkra. Albrecht Dezső a Vásárhelyi Találkozó idevágó követeléseire emlékeztetett, és e szervezetet olyan csúcsszervnek nevezte, amelynek kötelessége volna minden más, társadalompolitikai célt követő szövetséget és egyesületet magába fölvennie.⁴⁵ Ismételten sürgette az év végén a magyar politikusokat egy ilyen szervezet alapítására, mielőtt a fiatalság veszi kezébe a dolgot.⁴⁶ Úgy vélte, hogy a megalkotandó népközösségnek szerves egységnek kell lennie, mely nem csak általános jogi, hanem erkölcsi, műveltségi, gazdasági és egészségügyi igényeket is támaszthat tagjaival szemben.⁴⁷ Albrechtet a *Magyar Kisebbség* igyekezett megnyugtani. Ennek szerkesztője, Jakabffy ismerte a Bethlen és Bánffy közti viszony alakulását,⁴⁸ s védelmébe vette a volt pártelnököket. A magyar politikusok tisztában vannak azzal, hogy szükség van egy ilyen összefogó szervezetre – írta –, és nem rajtuk múlt, hogy ez eddig nem jött létre.⁴⁹

Megállapítható tehát, hogy a betiltott OMP megfelelő helyettese, sőt egy annak a tevékenységi területén is túllépő új szervezet iránti vágy jelen volt. Albrecht még a később létrejövő új alakulat nevéként valóban meghonosodott „népközösség” szót is kimondta. Hogy ő közben milyen mértékben gondolt az *Erdélyi Lapok* által követelt autark és keresztény tömörülésre, nem állapítható meg biztosan, mert e fogalom tartalmi körét mindig használójának értelmezése alakította. A magyarság nagy része, így Albrecht számára is a csúcsszervezet-funkció volt a lényeges, míg az *Erdélyi/Magyar Lapok* köre 1938 után egyre inkább a keresztény jelleget hangsúlyozta. Ez a lap ekkor már annyira átállt a magyarországi ideológiai és politikai érvelésmódra, hogy az ottani első zsidótörvényt is helyeselte, ugyanolyan indokkal, mint megalkotói.⁵⁰ Azon már nem is csodálkozunk ezután, hogy hangja egyre irracionálisabb, a romániai magyar sajtóéletben példátlan völkisch-fasiszta színezetet kapott. Így szerinte a népi közösség azokból áll „akik a magyar vér, magyar táj, magyar kultúra és magyar sors vonzási körébe kerültek, a külső körülmények és szellemi-erkölcsi örökségek, lelkesedések tégelyében testben és lélekben összeforrtak elválaszthatatlanul egyetlen élő közösségbe”.⁵¹ Az említett újságok – *Hitel*, *Magyar Kisebbség*, *Magyar Lapok* – idézett kijelentései jelzik tehát azokat az ideológiai kereteket, amelyek között az 1938–1939-es évek fordulóján a magyar politikusok a kisebbségnek a *Frontba* való belépéséről tárgyaltak.

Gyárfás már említett, december 16-i jelentkezése után a kisebbségi kérdések kormánybiztosa, Dragomir neki és a korábbi parlamenti frakció titkárának, Willernek a *Frontba* való belépést javasolta.⁵² Gyárfás azt felelte, hogy a magyar kisebbség politikusainak ezt együttesen kell eldönteniük, ezért ők nem adhatnak választ. December folyamán azonban a román kormány Gyárfást megkerülve tárgyalásokat folytatott a hónap elején kötött magyar–magyar

45 Albrecht Dezső: *Magyar Szövetség. Hitel*, 1938, 1. sz. 81.

46 Albrecht Dezső: Újból: a *Magyar Szövetség. Hitel*, 1938, 3. sz. 245–247.

47 Uo. 246.

48 Jakabffy Visszaemlékezésének VI. fejezete, Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95, 15.

49 A „Hitel” és a „Magyar Szövetség”. MK, 1938, 22. sz. 574.

50 (S. I.): Jótékony kihatások. ML, 1938.IV.15., 1–2.; Sulyok István: A népek virága és gyümölcse: a középosztály. ML, 1938.IV.17., 5.

51 (+): Erdélyi magyar népközösség. ML, 1939.III.25., 3; hasonló magyar–magyar vitákat mutat be: Juhász: *Uralkodó eszmék* i. m.; Pelle: *Gyűlölet* i. m.

52 MOL K 64-81-1939-27, 62. f.

egyezséget így megszegő Bánffy-körrel. Különösen energikus volt Szász föllépése: ő a hónap második felében több minisztert is fölkeresett. 1939. január 7-én a román kormány konkrét ajánlatot tett: magyar vezetők egy, kimondottan erre a célra összehívott csoportjának a Frontba való belépése esetére Dragomir több magyar sérelem megoldását helyezte kilátásba. E csoport tagjai voltak Bánffyn és Szászon kívül a következő magyar püspökök: Vásárhelyi János, Varga Béla és Márton Áron. Nekik természetesen híveikkel együtt kellett volna belépniük.⁵³ Az egyházi vezetők kitérő válasza után a jelenlévők egy hét haladékokat kaptak arra, hogy létszámukat tízre emelve tisztázzák álláspontjukat.

A következő nap (január 8-án) a fiatal nemzedék egyes képviselői is előterjesztették elképzeléseiket (pl. a *Hitel*-kör tagjai). Ezt megelőzően azonban már az előző hónap (december) végén Albrecht Dezső és Teleki Ádám egy levélben Bethlen tudomására hozták a román helyi hatóságok önkényeskedéseit: a vezetők nélkül maradt vidéki magyar lakosságot bekényszerítik a *Front*ba.⁵⁴ Bethlen ezután január 2-án alaposan megtárgyalta Telekivel a kérdést. Föltehető, hogy bátorította is egy, barátaival együtt készítendő javaslattevő írásban való benyújtására (már csak a fiatalság képviselőinek a saját oldalára vonása érdekében is).⁵⁵ Így keletkezhetett az a január 8-i emlékirat, melynek szerzői (Albrecht, Venczel, Tamási és Petrovay) – feltehető, hogy Dragomir pontjainak ismerete nélkül – a tanügyi és kulturális kérdéseken tudatosan túlmenő követelésekkel álltak elő. Ezek a kívánalmak végső fokon azt célozták, hogy a kisebbséget elkülönítsék és az ország politikai életétől távol tartsák. A kisebbségi státútum azonnali és rendeletekkel biztosított végrehajtása, valamint egy, a kisebbséget képviselő szerv elismerése ennek csupán előfeltételei voltak számukra.⁵⁶ A megalapítandó magyar csúcsszervnek azonkívül saját ügyeiben határozathozatali joggal kell bírnia, s szervezeti tekintetben a Front által adott mintát követnie (saját tanáccsal, igazgatósággal, titkárokkal, helyi szervezetekkel stb.). A magyar intézménynek a kisebbség százalékarányának megfelelő pénzüsszeget kell juttatni. A két vezetőségnek kapcsolatban kell állnia egymással, de a magyar szekció vezetőinek saját belátására kell bízni, hogy hordják-e a Front egyenruháját, vagy sem. Ez utóbbin viszont a magyar tagoknak saját magyar szakosztályukhoz való tartozásukat kifejező jelet kellene viselniük.

A magyar vezetőréteg fiatal tagjainak az elképzelései természetesen ellentmondtak a királyi diktatúra mindent átfogó hatalmi igényének. Egy majdnem teljesen önálló nemzeti szervezet fölépítése sok szekcióval és egyenruhát nem hordó tagjainak hovatartozásukat tekintve megkérdőjelezhető megjelenése ellentétes volt a román törekvésekkel. Nem kerülhető ki ezért a kérdés, hogy Albrecht és társai mindezt nem tudták, vagy csupán naivak voltak.⁵⁷ A válasz talán máshol, mégpedig a nemzetközi eseményekben keresendő, kiváltképpen Magyarországnak az első bécsi döntés által megnövekedett politikai súlyában, azaz 1938. novemberi első revíziós sikerében. Albrecht követeléseit ezért a megnövekedett magyar önbizalom jeleként kell

53 A következő sérelmek orvoslásáról lett volna szó: a kisebbségi iskolákba való beiratkozás kérdése, utasítás az alárendelt hivatalok számára a toleránsabb viselkedés érdekében, a magyar iskolák számára kiutalandó segélyeknek az állami költségvetésbe való felvétele, magyar tagozatok az állami iskolákban, az elbocsájtott hivatalnokok nyugdíjkérdésének rendezése, I. MOL K64-81-1939-27, 63. f.

54 Albrecht/Teleki – Bethlen, 1938.XII.26., BGyII.

55 Az előbbi levél hátoldalára írta rá Bethlen, hogy 1939.I.2-án tárgyalta a kérdéssel Telekivel.

56 A fiatalok követeléseit Gyárfás szó szerint idézte feljegyzéseiben, I. MOL K64-81-1939-27, 65. f.

57 Az Albrecht–Teleki kör ideológiai hovatartozása 1939. elején egyelőre nem dönthető el, mert mindeddig túl kevés magánjellegű forrás ismeretes. „Keresztény-nemzeti” beállítottságára, sőt antiszemitizmusára viszont már ezekből is következtethetünk, l.: Páll György – Bethlenhez 1939.I.22-én; Teleki Ádám – Bethlenhez 1940.IX.4-én, BGyII.

értelmeznünk. Végül is csupán néhány héttel később jelentette meg az alábbi, csak az első pillantásra rejtett értelmű sorokat: „A kisebbségi kérdés általános európai rendezésének reménye [...] jó pár éve már szétfoszlott. Látható volt, hogy a kisebbségi kérdés megoldása nem remélhető humanisztikus alapon, sem pedig szankcióval nem bíró szerződések segítségével, a kisebbségi kérdés elsősorban politikai kérdés és mint ilyen természetesen az erőviszonyok eredője. A kisebbségi szerződések alkati hibája [...] az, hogy nem a közvetlenül érdekelt országok között jött létre, [...] s így került előtérbe egy másik elv: a *helyi megoldások rendszere*, melyben a kisebbségek az államhatalommal vagy a kisebbséggel bíró államok az illető kisebbségek anyaországaival kötött közvetlen megállapodások és szerződések révén rendezik a kisebbségek helyzetét. A kisebbségi szerződések lényege *jogi kérdés*, lelkileg a humánus érvényesülésére támaszkodnak, a helyi rendezés viszont az *erőviszonyokra* épül fel [...] ebben az új helyzetben viszont minden kisebbségnek a helyzete attól függ, hogy az anyaország a helyi szövetségek rendjén mennyi előnyt tud neki biztosítani, vagy hogy az illető kisebbség önmagában mennyi súllyal tud jogai érvényesítésébe belefeküdni”.⁵⁸

Két alapvető fontosságú gondolat jelentkezik e szövegben; keletkezésük idejének az 1938-as évet tekinthetjük, ha voltak is korábban előzményeik. Lényegi újdonság a kisebbségi kérdésnek a többször kiemelt (nemzetközi) *erőviszonyokhoz* való kapcsolása: Albrecht szerint ezek léptek a szerződések helyébe. Azt, hogy itt a német–olasz–magyar együttműködésre gondolt, 1939 elején nem kellett magyarázatnia. A magyar kisebbség *súlyára* vonatkozó másik gondolatot azért hangsúlyozta, hogy taktikai húzásként a kormányt minél több engedményre készítse vele. Ezt egyébként az *államot az államban* követeléssel együtt már 1933-ban meghirdette.

Az ifjúság öntudatos föllépése hátterének ez a megvilágítása azért is szükséges volt, mert általa a Bethlen körüli politikusok hasonló magatartására is fény derül. Bánffy azonnal tudatta Dragomir ajánlatát Bethlennel és följánlotta neki az „akcióban” (így szerepel Gyárfás följegyzéseiben) való részvételt.⁵⁹ A Bethlen-csoport erre január 9-én összeállított egy listát olyan követelésekkel, melyek elfogadását mind Bánffytól, mind a kormánytól elvárta. E munkában részt vett a két volt alelnök, Jakabffy és Thury Kálmán, továbbá Pál Gábor és Gyárfás. Föltételeik azonban olyan természetűek voltak, hogy a kormány őket együttesen aligha fogadhatta el. Jóllehet mérsékelt és méltányos követelések is voltak közöttük, mint például a magyarság részarányos képvisellete a legkülönbözőbb fórumokban (a községi tanácsoktól a parlamentig, a szakmai szervezetekben stb.),⁶⁰ vagy a Front Legfelsőbb Tanácsában kívánt tíz hely (ezt nemcsak a magyarság abszolút száma indokolta, de a német kisebbségnek szánt helyek száma is, amelyet hatban irányoztak elő). Túlzásnak tűnik viszont, hogy a kormányt a csucsi paktum (1923), az Averescu-féle megegyezés (1926) és a Gogával kötött egyezség (1938) betartására is rá akarták venni a kisebbségi státútum előírásai és Dragomir ígéretei mellett. S mindezen felül Bethlenék még az Albrecht-csoport január 8-i kívánságait is magukévá tették. Sem a magyar kisebbség által az elmúlt két évtizedben szerzett tapasztalatok, sem az országban pillanatnyilag uralkodó – erősen nacionalista – hangulat nem lehettek bátorító hatással egy ilyen kívánság-lista összeállítására. Felvetődik tehát a – véglegesen aligha megválaszolható – kérdés, hogy mi lehetett vele az összeállítók célja.

58 Albrecht Dezső: Magyar Népközlösség. *Hírel*, 1939, I. sz. 54-64. Kiemelés az eredetiben.

59 MOL K64-81-1939-27, 63. f.

60 MOL K64-81-1939-27, 64. f.

A magyar politikusoknak korábban ismételt tudomásul kellett venniük, hogy a román politika a legjobb esetben is csak problémáik minimumának orvoslására hajlandó. Lehet ugyan ezen az alapon állva úgy érvelni, hogy éppen a sok kudarc miatt kellett a követeléseket magas szinten tartani, hogy egy kis engedmény csak kerüljön a végén a nyeresemények jegyzékére. Bethlenék esetében is inkább a tárgyalásra való készséget volt hivatott jelezni az igény szint magasra helyezése. De ugyanakkor ez halogató taktika is volt – ezt Mikó Imre erősítette meg pár év múlva⁶¹ – éspedig csupán néhány hónappal Henlein hasonló eljárása után Csehszlovákiában,⁶² nyilvánvalóan időnyerési céllal. Ennek addig kellett az ügyet elodáznia, amíg a nemzetközi politika láthatárán már megjelentek a jelei annak, hogy a kisebbségi kérdést határmódosítással fogják megoldani. Ez a taktika azonban azzal járt, hogy Bethlen és Gyárfás engedték, hogy a budapesti politika kihasználja őket. Így például minden általuk megtett lépésről folyamatosan értesítették bukaresti követségén keresztül a magyar kormányt.⁶³ Ezért Csáky István, a magyar külügyminiszter, már Gyárfásnak a *Frontba* való belépést följajló látogatását követő napon megkérdezhetette egy táviratban a bukaresti követséget, hogy nem tudna-e a magyar kisebbség egy teljesíthetetlen kéréseket tartalmazó folyamodványt intézni a Népszövetséghez, mert annak visszautasítása a magyar kormány számára igen jó ürügy volna a szervezetből való kilépésre.⁶⁴ Bárdossy László magyar nagykövet azonban azt válaszolta, hogy az adott belpolitikai megszorító intézkedések miatt aligha akadna egyetlen felelős magyar politikus is, aki egy ilyen kérvényt megkockáztatna.⁶⁵ Itt mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a megelőző évekből hasonló felkérést nem ismerünk. Másodszor azt, hogy ennek jellege és a Bethlen-kör által megfogalmazott és az adott pillanat feltételeihez mérten túlzó elvárások közti párhuzamosság miatt a kettő közti összefüggés legalábbis gyanítható. Korábban ugyanis Budapest többnyire mérséklő hatást igyekezett gyakorolni a magyar kisebbségre. Lehetséges azonban a dolognak egy másik magyarázata is, legalábbis Jakabffy emlékiratai szerint, éspedig az, hogy a felszórólt igények indirekt akadályként szolgáljanak a fasisztának besorolt (és elutasított) *Frontba* való belépéskor. Erre azonban nem került sor, mert Bánffy a belépést teljes erővel szorgalmazta, s őt a magyar kormány is támogatta. Éppen ezért beszélt Jakabffy arról, hogy néhány magas rangú romániai magyar politikus távolságot igyekszik

61 Klasszikussá vált Mikó értékelése: „A Magyar Párt és a Magyar Népközösség politikája között nem is az volt az alapvető különbség, hogy a párt ellenzéki politikát folytatott, a népközösség pedig támogatta az egyetlen állampártot, hanem az, hogy amíg a Magyar Párt hangsúlyt a politikai védekező harcra helyezett, addig a Magyar Népközösség a népszervezést tartotta legfontosabb feladatának. A Magyar Párt abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközösség alap gondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie...” Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hírel*, 1940/1941, 2. sz. 176-182.

62 Zimmermann: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat* i. m. 59. Ausztria bekebelezése, a müncheni egyezmény előtti (hónapokon át folyó) nemzetközi viták és az első bécsi döntés mind az erdélyi magyarokra, mind a román kormányra nagy hatással voltak. L. még a bukaresti magyar követ, Bárdossy jelentéseit: Ádám Magda (szerk.): *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938*. Budapest, 1965. 154., 156., 158., 159., 248., 256., 472. és 528. dokumentum; Romsics (szerk.): *Magyarok kisebbségben* i. m. 26. és 28. dokumentum.

63 Erre vezethető vissza az, hogy a magyar politikusok bukaresti beadványai oly szép számban találhatók meg a Magyar Országos Levéltárban. A bukaresti követség máskülönben némely jelentésében számjellekkel titkosította a magyar politikusok kilétét: Bethlen jele a „101” volt, a Gyárfásé: „102”, a Szászé: „120” és a Bánffyé: „175”. Tilkovszky: *Nemzetiségpolitika* i. m. 257.

64 156. dokumentum. A külügyminiszter levele a bukaresti magyar követnek. Ádám Magda (szerk.): *Magyarország külpolitikája*. Budapest, 1970. 275.

65 Ádám (szerk.): *Magyarország külpolitikája* i. m. 166. dokumentum, 285-287.

tartani mind a román *Front*, mind a magyar kormány irányába; utóbbi ugyanis az első bécsi döntés óta „kész volt Hitler teóriáját elfogadni és a nemzeti szocializmus ideológiáját szolgálni”.⁶⁶ Hogy ilyen megfontolások léteztek és bizonyos szerepet is játszottak, mutatja a diktatúrák elutasítása mind Jakabffy, mind Bethlen által. S az is, hogy a *Népközösség* megalapítása után Jakabffy a magyar kisebbségi nyilvánosságból önkéntesen visszavonult.

Bánffy köre elfogadta a Bethlen-csoport által megfogalmazott föltételeket és a csoportot is a Dragomir által kívánt tízes bizottság részének; megbízta ugyanakkor Gyárfást az összes pont írásbeli megfogalmazásával. Bánffy azonban a Dragomirral való találkozás napján (január 14-én) elégedetlen volt Gyárfás szövegével, és be akarta vonni a megbeszélésekbe Albrecht Dezsőt és Teleki Ádámot mint az ifjúság képviselőit.⁶⁷ Emiatt a Bethlen-csoportnak kellett volna két képviselőjéről lemondania, amit ők fölháborodva visszautasítottak. Minthogy Bánffy súlyt helyezett az ifjúság jelenlétére, tizenkét személy jelent meg a magyar kisebbség képviseletében 1939. január 14-én a Dragomirral folytatandó megbeszéléseken. Az utóbbi természetesen nem ígerte meg, hogy a magyarok minden előadott kívánsága meg fog valósulni, mert őket még Călinescu belügyminiszternek is jóvá kell hagynia — mondta. Abban elvileg megegyeztek, hogy a magyarság belép a *Front*-ba, de a részletek tisztázását későbbre hagyták.⁶⁸ A kérdésre, hogy megegyezés esetén ki fog az új szervezet létrehozására megbízást kapni, Dragomir azt az öt személyt nevezte meg, akikkel először tárgyalt (Bánffy, Szász és a három püspököt). Anélkül, hogy erre több szót vesztegettek volna, a magyarok távoztak.

Călinescu január 17-én fogadta a magyar politikusokat, hogy megbeszéljék kívánságaikat és az új szervezet ügyeit. Megígérte a Dragomir által jóvá nem hagyott pontok legmesszebbmenő és kielégítő elintézését (bár Gyárfás szerint alig ígért többet, mint amit egy szokványos kihallgatáson mondhatott volna).⁶⁹ Bánffy, Szász, Bethlen és Gyárfás ezután aláírtak egy megegyezést a magyar kisebbségnek a *Front*-ba történő belépéséről annak tisztázása nélkül azonban, hogy ki fogja az új szervezetet fölépíteni és vezetni. Ez a Bethlen-csoport számára volt fontos, mert a magyarsághoz szóló belépési *fölvívást* annak a személynek kellett aláírnia, aki a szervezési megbízást kapja. Călinescu kijelentette, hogy ezt a kérdést a magyaroknak maguknak kell eldönteniük esetleg éppen a Dragomirral való megbeszélés során, mert neki senki ellen sincs kifogása. Itt tehát úgy tűnt, hogy a magyar politikusok elérték, amit akartak, mert ígéretet kaptak a legtöbb, számukra fontos követelés teljesítésére. Csupán a vezetés kérdése várt még megoldásra. Ebben azonban lassan beigazolódott Bethlen legalább 1938 eleje óta táplált félelme, hogy Bánffy öt budapesti támogatással meg akarja fosztani vezető pozíciójától.⁷⁰ Dragomir erős nyomást gyakorolt előbb négyszemközt Gyárfásra, majd a közös kihallgatáson az egész Bethlen-oldalra, hogy egyezzen bele abba, hogy Bánffy kapja az új szervezet megalakítására szóló megbízatást,⁷¹ mert a román nyilvánosságra való tekintettel ezt

66 Jakabffy: *Adatok*, VI. fejezet, 15, Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.

67 MOL K64-81-1939-27, 68. f. Bánffy hirtelen sakkhúzásának és Bethlen ellenállásának oka még tisztázatlan.

68 MOL K64-81-1939-27, 69. f.

69 MOL K64-81-1939-27, 73. f. Többek között a következő pontok rendezését ígérte (melyeket Dragomir azelőtt nyitvahagyott): a magyarok százalékarányuknak megfelelő részesedése az önkormányzatokban; utasítás a hivatalokhoz a magyarokkal szembeni jóhiszemű bánásmódra; az elbocsátott hivatalnokok nyugdíjkérdésének rendezése; a helyi viszonyok figyelembevétele a „*numerus valachicus*” alkalmazásakor; az állampolgárságnélküli magyarok helyzetének megoldása stb.

70 A magyar kormány álláspontját megvilágítja Csáky István külügyminiszter utasítása Pataki Tibor államtitkárhoz, aki a romániai magyarokkal tartotta a kapcsolatot. Az 1939.I.25-én kelt utasítás szerint Bethlennek „a helyzetbe” bele kell törödnie, l. MOL K64-81-1939-27, 5-6. f.

71 MOL K64-81-1939-27, 74. f.

nem adhatja az OMP régi irányítóinak a kezébe. A kihallgatáson még Bánffy, Bethlen, Pál Gábor és Szász vettek részt. Bethlen és Gyárfás ezt átlátszó kifogásnak nevezték, és rámutattak arra, hogy működnek még más korábbi pártok politikusai is (még kisebbségek is, pl. Hans Otto Roth).⁷² De egyébként is, hogyan mozgósítsák a magyarságot egy olyan szervezetbe való belépésre, amelynek vezetésében nem vesznek részt?

Mivel egyik oldal sem volt hajlandó engedni, a kihallgatás eredménytelenül ért véget. Bánffy és Szász azonban még ott maradt, de hogy miben egyeztek meg Dragomirral, az források hiányában ma már tisztázhatatlan. Tény viszont, hogy két nap múlva mind a magyar, mind a román újságokban megjelent a belügyminisztérium közleménye a Frontba való belépésről szóló egyezmény szövegével. Az új szervezet létrehozásának feladatával Bánffyt bízták meg, s ő volt az elnöki pozíció várományosa is. Bánffy külön útra térése a kortársak számára már a szöveg első szavaiból kiderült, ez ugyanis így kezdődött: „Az Ön kérésére...”.⁷³ Ezzel Bukarestnek első ízben sikerült magának eldöntenie, kit fogad el a romániai magyarság képviselőinek illetőleg vezetőjének. A magyar politikusok két csoportja közötti ellentét természetesen nem maradhatott rejtve a kisebbség nyilvánossága előtt, s így a román kormány elérte célját, ha taktikájával annak egységét akarta megbontani. Nacionalista, de nemzeti érzelmű körök is Bánffy (Bethlen támogatását nem élvező) kinevezését a román kormányhoz való dörgölözésként fogták föl, mögötte árulást gyanítottak, sőt az erdélyi magyar érdekek kiárúsítását. Csak a békülékeny beállítottságúak hívtak fel arra, hogy ne a személyi kérdések kerüljenek a középpontba, hanem az adott lehetőségek megvalósítása.⁷⁴ De így vagy úgy, a következő időben a magyar kisebbségben egy évekig tartó szakadás keletkezett. Ez abból a vitából is látszik, amely Bánffy és Bethlen között 1940 decemberében zajlott le, tehát már Észak-Erdélynek Magyarországhoz való visszakerülése után. A magyar parlament előtt tartott egyik beszédében ugyanis Bánffy azt állította, hogy kinevezéséhez Bethlen is hozzájárult.⁷⁵ Bethlen azonban ezt cáfolta.⁷⁶ Jóllehet Bánffy kitartott állítása mellett, ezt mindmáig források hiányában nem lehet megerősíteni.

Január második felében aztán Bethlen Budapesttel való konzultálás után visszavonult a magyar kisebbség politikai életéből. Bánffy azzal igyekezett a kialakult helyzeten enyhíteni, hogy maga mellé próbálta állítani a korábbi OMP több tagját, így Szabó Bénit, a kisiparosok képviselőjét, Jósika János bárót, több kisebbségi kongresszus résztvevőjét és Bethlen sógorát, Szentkereszthy Bélát, valamint Gyárfás Elemért. Jóllehet Bethlen híveit a hozzá fűző „hűség” alól föloldotta, ezek előbb haboztak, s csak akkor voltak hajlandók az együttműködésre, mikor megismerték Bánffy javaslatát a Népközség Vezetőségére.⁷⁷ De minden bizonnyal jelentős volt Gyárfásnak és Szabónak 1939. január 30-i beszélgetése a szász politikussal, Hans Otto Rothtal is. Ez utóbbi ugyanis felvilágosította őket, hogy a politikai vezetésnek Bánffy általi átvétele rossz benyomást keltett a Birodalomban, mert Berlin meg van győződve arról, hogy

⁷² Bethlen György: *Mi az igazság?* KÚ, 1940.XII.22., 1.

⁷³ A romániai magyar népesorport csatlakozása a Nemzeti Újjászülés Arcvonalához. ML, 1939.I.20., 1-2.; Létrejött a megállapodás a magyarság testületi belépéséről a NUF-ba. KÚ, 1939.I.20., 12.; A romániai magyarság mint külön nemzeti közösség csatlakozik a NUF arcvonalához. BL, 1939.I.21., 1.; Engedélyt adott a kormány a magyarság saját szervezetének megalakítására és működésére. Ell., 1939.I.21., 1.; Bárdi (szerk.): *Kényszerpályák* i. m. 26. dokumentum; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 296.

⁷⁴ Az első csoportról Paál írt naplójában: 1939.I.23-25., I.28. és II.4., Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97; a második, békülékenyebb oldalról Kacsó Sándor: *Az összhang és az egység érdekében*. BL, 1939.I.22., 1-2.

⁷⁵ Bánffy Miklós gróf őszinte beszámolója a Felsőházban a Népközség munkájáról. Ell., 1940.XII.19., 1-2.

⁷⁶ Bethlen György: *Mi az igazság?* KÚ, 1940.XII.22., 1.

⁷⁷ Gyárfás jelentése az 1939.I.27.-31. között történekről: MOL K64-81-1939-27, f. 41-51.

a magyar kisebbség így németellenes irányításhoz jutott, és ezáltal a korábbi, ugyanilyen beállítottságú magyar miniszterelnök, Bethlen István befolyása alatt áll.⁷⁸ A kisebbség jövője számára viszont végzetes lehet, ha a tengelyhatalmakban az a benyomás keletkeznék, hogy véglegesen és határozottan a németellenes álláspont mellett döntött. Egy ilyen vélemény adott esetben még a magyar kormány számára is lehetetlenné tenné a kisebbség problémájának képviselését.

Ilyen értesülések után Gyárfásnak könnyű volt azzal indokolnia belépését az új szervezetbe, hogy meg akarta akadályozni annak Bánffy általi olyan politikai irányítását, amely visszatetszést kelthetett volna a Birodalomban. Azonkívül elejét akarta venni társaival együtt a kisebbség ebből fakadó megosztottságának is – írta jelentésében.⁷⁹ Így viszont még személyi folytonosság is teremtődött az OMP és az új szervezet között. De az sem meglepő, hogy éppen Gyárfás számára volt olyan fontos a Reich rosszallásának elkerülése.

A személyi kérdésekre vonatkozó huzavonák befolyásolták az új szervezet kiépítését. Ennek hivatalos neve így hangzott: *Románia Magyar Népközössége*, alapító gyűlésére pedig 1939. február 11-én került sor.⁸⁰ A résztvevők névsorából – Bánffy az egykori OMP sok politikusát is meghívta – két dolog ötlük szembe: a szervező fáradozása a '30-as években színre lépett fiatal nemzedék minden csoportjának (Erdélyi Fiatalok, *Hitel*) bevonására, és a korábbi pártvezetők hiánya. Gyárfás ugyan bekapcsolódott a *Népközösség* munkájába, gyaníthatóan azért, hogy általa az új alakulat vezetői szintjén is legyen a Bethlen-körnek bizalmi embere, sok korábbi kiemelkedő politikus azonban túlságosan távol maradt tőle (pl. Jakabffy, Willer, Pál Gábor).⁸¹ A résztvevők kételyeit leszerelendő Bánffy azt állította, hogy ő kinevezését egyáltalán nem kérte, és megbízatását csak ideiglenesnek tekinti. Szándékában is állt azt demokratikus eljárással törvényesíteni, ahogy a politikai körülmények megengedik.⁸² Az alapító gyűlés egy bizottságot hozott létre azzal a feladattal, hogy a *Népközösség* alapszabályzatát kidolgozza. Ebben Bánffy mellett Albrecht, Gyárfás, Kós és Szász kapott helyet.⁸³ A következő hetekben a Népközösség vezetősége a különböző tisztségek és hatáskörök betöltésével foglalkozott.⁸⁴

A kinevezéseket leszámítva Bánffynak éreznie kellett, hogy a helyi szervezetek alapításakor ki van szolgáltatva az egykori pártmunkások passzív ellenállásának. Ebben a magyar lakosság nagy részének a Népközösséggel szembeni elutasító magatartása jutott kifejezésre. Ezt nemcsak Bánffy kinevezése váltotta ki, hanem az is, hogy az új szervezet „fölről lefelé” alakult, vagyis vezetőinek már megvolt a tisztségük, mielőtt ő maga létezett volna. Erős

78 Uo. 48.; Tilkovszky, *Nemzetiségpolitika* i. m. 257. Bethlen István viszonyát a Harmadik Birodalomhoz tárgyalja Romsics: *Bethlen* i. m. 384.

79 MOL K64-81-1939-27, 49. f.

80 A Magyar Népközösség. KÚ, 1939.II.16., 2. A résztvevők: Albrecht Dezső, Gál Miklós, Gyárfás Elemér, György Lajos, Inczédy-Joksmann Ödön, Jósika János, Kacsó Sándor, Kakuk János, Kemény János, Kós Károly, László Dezső, Márton Áron, Mikó Imre, Óvári Elemér, Parecz Béla, Petrovay Tibor, Szabó Béni, Szász Pál, Szentkereszthy Béla, Tamási Áron, Teleki Ádám, Tavaszy Sándor, Tusa Gábor, Vásárhelyi János, Vékás Lajos stb.

81 A távolmaradás a tiltakozás jele volt a kinevezések lezajlása és egyáltalán a frontba való belépés ellen. Ez derül ki Jakabffy emlékirataiból is, VI. feje., 15. Teleki László Alapítvány könyvtár 1486/95.

82 A Magyar Népközösség. KÚ, 1939.II.16., 2.

83 MOL K64-81-1939-27, 479/1939, 92. f.

84 Ülést tartott a Magyar Népközösség alakuló értekezletén kiküldött bizottság. KÚ, 1939.III.21., 5.; MOL K64-81-1939-27, 479/939, 28. f., 89. f.; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 222-226. A direktórium a következő személyekből állt: Bánffy, Jósika, Szász, Gyárfás, Haller István, Kolumbán József, Markovits Kálmán, Purgly László és Teleki Ádám. Az ifjúság képviselői különböző szakosztályokban kaptak szerepet: Vita Sándor a gazdaságban, Albrecht a szociálpolitikában.

ellenszenvet váltott ki továbbá, hogy tisztségviselőinek hivatalos alkalmakkor a Front két egyenruháját kellett viselniük és jobb karjukat üdvözlésre emelniük.⁸⁵ Bánffyuk ugyan lassan sikerült a helyi szervezeteket megalapítani (igaz, hogy az egykori OMP központjában, Kolozsvárott csak az év végére), de több korábbi vezető még az ő személyes kérésére sem vállalta az együttműködést (pl. Pál Gábor), vagy a fölkínált pozíciót visszautasította (így Bethlen egy szenátori helyet).⁸⁶

2.2. Működése és eredményei

A Magyar Népközség működése egyrészt politikai jellegű volt, tehát a korábbi OMP-éhez hasonló, másrészt társadalompolitikai és szociális vonatkozású: ilyen munkát elődje nem végzett. De a politikai tevékenység is másként folyt, mint a megelőző időszakokban: a magyar politikusoknak ügyeiket egyéni kihallgatásokon kellett az illetékes miniszternek előadniuk, mert a parlamentben már nem tartottak vitákat konkrét kérdésekről, ott csupán kész nyilatkozatokat volt szabad fölolvadni.⁸⁷ De egyébként is: egyedül Gyárfásnak voltak ismeretei a román parlamenti munka menetéről, a többiek az 1939. júniusi választások után léptek be először az intézménybe. A nemzetközi események azonban már a választások előtt megnehezítették a Népközség munkáját. Az első bécsi döntés (1938. november 2.) előtt ugyanis a magyar és a lengyel külpolitika egy közös határ kialakításán munkálkodott. Ennek következtében a román kormány fokozta a magyar kisebbség elleni megszorító intézkedéseket. A román–magyar feszültségek 1939. március közepén jutottak tetőpontra, amikor a magyar csapatoknak a Harmadik Birodalom és Lengyelország által tolerált bevonulása Kárpát-Ukrajnába azt a félelmet keltette, hogy Magyarország német segítséggel, illetőleg jóváhagyással megtámadhatná Romániát.⁸⁸ Ez különösen Erdélyben vezetett olyan intézkedésekhez, melyekkel a hatóságok a magyar kisebbség tagjainak lehetséges államellenes tevékenységét (pl. még a vadászfegyverek elkobzásával is) megakadályozni, s a külvilághoz fűző kapcsolataikat tovább korlátozni akarták (pl. rádiókészülékek használatának betiltása).⁸⁹ Vezető magyar politikusok (Bánffy és Szász) ezek ellen az intézkedések ellen, valamint amiatt, hogy őket a törvények és rendeletek előkészítésébe nem vonták be – holott mint a Front tagjainak joguk volt erre –, április 19-én emlékiratot adtak át a miniszterelnöknek. Azt is elhatározták, hogy hivataluktól visszalépnek, ami igencsak ártott volna Románia nemzetközi megítélésének. Ezt azonban végül mégsem tették meg, mert a miniszterelnök május 10-én kihirdette az új választási törvényt és kiírta a választásokat.⁹⁰ E választásokon a Magyar Népközség igen sok szava-

85 L.: Mikó: *Huszonkét év* i. m. 227., és Paál naplófeljegyzését egy fényképről (és a *Keleti Újság* szerkesztőségének ehhez fűzött kritikus megjegyzéséről), amelyiken Bánffy látható egyenruhában és felemelt karral, 1939.VIII.10., PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

86 MOL K64-81-1939-27, f. 21-24, 29. f.; MOL K63-250-1939-27/4, 5/1939, 482. f.; 22/1939, 368. f.; 50/1939, 374. f.

87 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 237.

88 A bukaresti magyar követ jelentései: Ádám (szerk.): *Magyarország külpolitikája*, 483., 496. stb. dokumentumok, 601-612.; a nagyváradi románság viselkedését leírja Paál 1939.II.22. – 24. közötti naplófeljegyzéseiben, PÁN Teleki László Alapítvány könyvtára 1951/97.

89 Jakabffy: *Adatok*, Teleki László Alapítvány könyvtára 1486/95.; Paál 1939.III.29-i és IV.3-i feljegyzései, PÁN uo. 1951/97.; a helyi rendőrhivatalok jelentései: ASB Fond 602 (Frontul Renașterii Naționale), Dos. 365/1940, 16., 24. f.

90 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 230.; Már: *Magyar Népközség* i. m. 96.

zatot kapott, csak hogy a tartományok beosztása következtében nem ezeknek megfelelő számú képviselője lett a kisebbségnek, hanem jóval kevesebb: összesen kilenc képviselőt és hat szenátort tudott a parlamentbe küldeni (ez utóbbi számban benne van a hivatalból kinevezett négy püspök is). Jóllehet a parlamenti frakció a kormánnyal folytatott személyes beszélgetések során elért bizonyos könnyítéseket (pl. a magyar nyelvű táviratok árának a román nyelvűekére való leszállítását), egészében véve a kisebbség helyzete nem javult lényegesen.

A magyar vezetés a helyzetet szeptember 21-én egy százoldalas átfogó memorandumban akarta a román miniszterelnök tudomására hozni. Călinescut azonban éppen ezen a napon gyilkolták meg. Így az irat csak szeptember 25-én jutott a kisebbségügyi miniszter, Silviu Dragomir kezébe.⁹¹ A memorandumnak volt egy főrésze és tizenhárom függeléke. Nemcsak az 1939-es év sürgősen megoldásra váró friss magyar sérelmeit tartalmazta, hanem a két évtizedes időszak minden súlyos megkülönböztető intézkedését. Nyomatékosan kiemelte újból a többség–kisebbség viszony egy igen fontos vonását (pl. az 1939. januári megegyezés ígéreteinek meg nem valósulására való emlékeztetés⁹²), miszerint nem elég, ha a politikai vezetés pusztán külpolitikai okokból elismeri, hogy a kisebbségeknek meg kell adni bizonyos jogokat, rövid nyugalmi időszak után aztán újból hat a nemzetállam létrehozására irányuló kényszerképzet. Erre mutatnak a helyi hatóságok olyan intézkedései, amelyek a magyarokat megakadályozzák alapvető jogaik gyakorlásában (magyar nyelvhasználat a hivatalokban, az újszülöttek nevének megválasztása stb.), magyar állami alkalmazottak további elbocsátása az államnyelv nem ismeretének ürügyén, magyar szövetkezetek munkájának megnehezítése. Sorra került továbbá ismét a „kulturzónák” ügye mint a népesség nemzeti összetétele megváltoztatásának kísérlete, a magyarok alulreprezentáltsága a szakmai szervezetekben, a falusi lakosság kiszolgáltatottsága a hadsereg, a hivatalok, sőt a többségi népesség gyakran erőszakos túlkapásainak. A cenzúra megakadályozza a Népközösség munkájáról szóló legegyszerűbb híradások megjelenését. A román sajtó viszont lázít a nemzeti kisebbségek ellen: ezt a memorandum egy idevonatkozó cikklistával bizonyította.⁹³

A magyar kisebbség új politikai vezetése tehát semmiképpen sem rejtette véka alá a népcsoport elégedetlenségét. Csak hogy próbálkozása ugyanúgy kudarcra volt ítélve, mint elődeié az egykori OMP-ben. És ez nem lephet meg senkit, hiszen ugyanazt a módszert alkalmazta, ugyanazokkal a román politikusokkal küzdött és ugyanazzal a mentalitással találta magát szemben, mint elődei. Csak hogy még sokkal nehezebb föltételek között, melyeket a háború kitérése még súlyosbított is. Ilyen helyzetben készült a Népközösség vezetőségének utolsó nagy beadványa 1940 januárjában, s ennek éppen ezért van megkülönböztetett jelentősége.

Ennek az iratnak a létrejöttében a kormánynak egy kisebbségi törvény elkészítésére vonatkozó terve játszott döntő szerepet. Aktualitását fokozta az időpont (1940. január 6.), mert kerekén egy évvel azelőtt jutottak a kormány és Bánffy közti tárgyalások utolsó, döntő szakaszukba. Már csak az évforduló miatt is indokolt volt a mérlegkészítés. Ez pedig – talán szándéka ellenére – meglehetősen átfogóra sikeredett: ez az emlékirat a magyarság helyzetértékelését tartalmazza a Romániához való tartozás két évtizedéről. Bánffy beadványa felsorolt minden meg nem valósított törvényt, rámutatott a kibocsátott rendeletek semmibe vételére az alsóbb fokú hivatalok által, s csaknem automatikus megszokottsággal a kisebbségi státútum-

91 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 242.; Már: *Magyar Népközösség* i. m. 101.; Călinescu meggyilkolásáról l. Heinen: *Legion* i. m. 415-419.; Scurtu – Buzatu: *Istoria* i. m. 368.

92 A memorandum: GyÉFKL, 3431/1939, 32. csoport. BGyII.

93 Uo.; Már: *Magyar Népközösség* i. m. 101-103.

mal ellentétes törvényhozást is megemlíttette.⁹⁴ Számára, és magában a dokumentumban az állandó hivatkozás volt fontos a magyar kisebbség *elkeseredettségére, elégedetlenségére és bizalmatlanságára*. Mindezt a húsz év óta ismételtén átélte csalódások váltották ki, mert állapotának megígért javulása majdnem mindig elmaradt. Ha tehát a tervezett kisebbségi törvénynek értelmet akarnak adni, akkor mindenekelőtt a magyar kisebbséghez való viszonyt kell alapvetően megváltoztatni. Neki magának – így Bánffy – kötelessége a kormánnyal szemben őszintének lennie, s ezért nem hallgathatja el, hogy egy-egy olyan esemény, mint Csehszlovákia felszámolása, illetőleg Kárpátalja visszacsatolása Magyarországhoz „nem maradt hatás nélkül a romániai magyar tömegekre és fokozta lelkükben azt a nyugtalanságot, amely a kormányígéretnek be nem váltásából már élénken élt bennük”.⁹⁵ Ily módon első ízben erősítette meg a kisebbség egy vezető politikusa hivatalosan azt a szoros kapcsolatot, amely az őket ért bánásmód, jogaik be nem tartása és az állammal szembeni beállítottságuk között fennállt. Nagy jelentősége van annak is, hogy Bánffy ebben az összefüggésben a nemzetközi fejlemények fontosságát is nyíltan hangsúlyozta. Ezek híján ugyanis semmilyen kilátás sem lehetett volna a konkrét sikerre, vagyis arra, hogy az évtized közepén megszülető revizionista *remény* a megvalósíthatóság *hitébe* csaphasson át. Ennek a hitnek a különböző formáival a következő alfejezetben foglalkozunk.

Az új szervezet munkájának bemutatása előtt szükséges azonban a magyar kisebbségi vezetők politikájának taktikai hátteréről és lehetőségeiről szót ejteni. 1940 januárja és júliusa között több találkozóra került sor a román kormány tagjai és a magyar kisebbség képviselői között.⁹⁶ Hogy az utóbbiak minden apró sikernek örültek, azt mutatja Gyárfás egy összegezése Bánffy számára 1940. február 26-án. Ebben a Népközösség egy évi munkájára tekint vissza, ismételtén dicséri Silviu Dragomir kisebbségi minisztert, elégedettnak mutatkozik a kisszámú engedménnyel és úgy látja a helyzetet, hogy a belépés feltételeként 1939 januárjában támasztott követeléseik közül időközben több megvalósult.⁹⁷ Ugyanakkor azonban kényszerítve érezte magát arra, hogy az azóta kibocsátott rendeleteket a legélesebb kritikával illesse. Mi lehetett ennek a részben ellentmondásos magatartásnak az oka? A fennmaradt dokumentumok lehetővé teszik a kisebbségi kérdés egy igen fontos összetevőjének a megértését. Ez pedig az *anyaország* befolyásolási lehetősége. Végül is a különböző kisebbségi szervezeteket anyaországuk kormánya tartotta fenn anyagilag, s ez a támogatásért az érintett kisebbség ideológiai alkalmazkodását is megkívánhatta mindenkor politikájához, többé vagy éppen kevésbé határozottan. Ezt a legvilágosabban természetesen a legtöbb kelet-közép-európai német kisebbség nemzetiszocialista beállítottsága mutatja.⁹⁸ Románia magyar kisebbségének belső életére is igencsak erős befolyást gyakorolt a magyar kormány. Ez a beavatkozás különösen az 1930-as évek második felében vált meghatározóvá. Ezt egyrészt az 1932 óta egyre jobbra tolódó magyar kormányok politikája, másrészt az ezt képviselő új bukaresti magyar nagykövet, Bárdossy László (1934–1941) energikus föllépése magyarázza. Láttuk, hogy ő már 1938-ban nyomást gyakorolt

94 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 297-303.; Bárdi (szerk.): *Kényszerpályák* i. m. 27. forrás.

95 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 302.; Bárdi (szerk.): *Kényszerpályák* i. m. 27. forrás; ezt részben megerősíti egy román rendőrségi jelentés is 1938.X.22-ről, l. ASB, Fond 2349 (Dir. Generală a Poliției), Dos. 5/1938, 98-115. f., főleg 102., 109-111. f. A jelentésben leírtakat persze nagy óvatossággal kell kezelni, mert még Kaesó Sándort vagy Ligeti Ernőt is olyan nézetekkel vádolják meg, amelyeket ismert véleménynyilvánításaik alapján kizárhatunk.

96 MOL K 64-86-1940-27, 509/res. pol. 226. f. (1940.V.12-i beszélgetés), 263-265. f. (1940.III.15-i beszélgetés); MOL K 64-86-1940-27a, 3965/res. pol. (1940. júliusi beszélgetések).

97 MOL K 64-87-1940-27a, 84-92. f.

98 A magyarországi németek példáján mutatja ezt be Norbert Spannenberger: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler*. München, 2002. 140-148.

az akkori OMP elnökére, Bethlen Györgyre a Goga pártjával való szövetség érdekében. A választási szövetség létrehozásáért Bethlennek figyelmen kívül kellett volna hagynia mind Gogák antiszemitizmusát, mind a zsidó felekezetű magyarok emiatti esetleges fölháborodását. 1938 májusában Bárdossy egy magyar kormánytisztviselő előtt egyenesen bosszúságát fejezte ki amiatt, hogy vezető magyar kisebbségi politikusok nem tartják magukat az ő utasításaihoz. Azt javasolta, hogy a magyar kormány nekik „egyszersmindenkorra és minden félreértést kizáró módon” hozza tudomásukra, hogy a „nekik biztosított támogatás fejében velük szemben minő követelményt támaszt.”⁹⁹ Anélkül tehát, hogy a magyar kisebbségi politikusok saját akarata érvényesülési lehetőségét túlságosan le-, a magyar kormányéét pedig erősen túlértékelnék, azt mindenképpen le kell szögeznünk, hogy 1938 után a magyar követség egyre energikusabban követelte a romániai magyar politikusok beilleszkedését a megkívánt politikai sémába. Más szóval ez azt jelenti, hogy egyre nőtt a budapesti nyomás annak érdekében, hogy a kisebbség megnyilvánulásait és politikai taktikáját Magyarország külpolitikájával összhangba hozzák. Ezt mutatja a következő eset is. 1939 közepén a budapesti kormány helyzetértékelést kért a kisebbség állapotáról egy erdélyi magyar tollából az angol kormány számára. Balogh Artur jogász fogalmazta meg az erről szóló memorandumot. Bárdossynak azonban Balogh szövege nem volt eléggé egyértelmű, s ezért személyesen átdolgozta, s az általa élesebben megfogalmazott változatot is elküldte Budapestre.¹⁰⁰ A Népközség vezetőségének a kezéből így lassacskán kicsúszott a saját valós helyzete megítélésének joga, és ő maga is tagadhatatlanul a nemzetközi hatalmi viszonyok feszültségmezejébe került. A változásoknak ez a menete természetesen nem volt teljesen ellenére, mert tudatában volt annak, hogy a kisebbségi lét általa kétségtelenül vágyott végét egy ilyen fejlődésnek kell előkészítenie. Csakhogy ez azt is jelentette ugyanakkor, hogy mozgástere egyre jobban beszűkült. Semmi sem világítja meg ezt jobban, mint az a levél, melyet 1940. február 2-án Teleki Pál magyar miniszterelnök intézett a bukaresti magyar követséghez, és amelyben részletes utasítások találhatók a Bánffy és kollégái által követendő stratégiáról.¹⁰¹ Eszerint nekik a készülő kisebbségi törvénnyel, de általában minden, a kisebbségeket érintő törvénnyel szemben kivárá, sőt visszahúzódo magatartást kell tanúsítaniuk. Csak olyan törvények előkészítésében vegyenek részt, amelyek az egész lakosságra vonatkoznak. Szász Pálnak egészen nyíltan ki is fejtette, hogy „a magyar kisebbség vezetői nem is követelhetnek annyit, mint amennyit a román kormánynak meg kell adnia”, mert „a román–magyar kérdés ma már oda fejlődött, hogy a román államnak és a királynak egy olyan nagyszabású és oly messzemenő elhatározásra kell jutnia, amely messze meghaladja mindazokat a kívánságokat, követeléseket, melyeket a magyar kisebbség vezetői valaha is támasztottak...”.¹⁰² Bánffynak és Szásznak

99 MOL K64-77-1938-27, 164/res. pol., 194/res. pol. 6. f. (Bárdossy 1938.III.9-i távirata).

100 MOL K64-82-1939-27b, 611/res. pol., 70-80. f. (Bárdossy jelentése), 83-101. f. (Balogh emlékirata), 617/res. pol., 130-148. f. (Balogh emlékiratának Bárdossy által átdolgozott változata), 705/res. pol., 214-218. f. (a nagy-britanniai magyar követ, Barcza Géza jelentése 1939.VII.31-én arról, hogy az emlékiratot átadta Sir Orme Sargentnak, a Foreign Office politikai osztálya vezetőjének). Az egész ügy háttérében az állt, hogy a magyar külpolitika az angoloknak azt szerette volna bizonyítani, hogy az erdélyi magyarság helyzete a Nagy-Britannia által Romániának adott határgarancia (1939. április) óta rosszabbodott, mert a román kormány azzal visszaélt. A brit diplomácia viszont nem hagyta magát befolyásolni, és a bukaresti követség Erdélybe küldte egyik munkatársát. Ő arra a következtetésre jutott, hogy a kisebbség helyzete rossz ugyan, de jobb a garancianyilatkozat előtt sem volt. L.: Public Record Office, Foreign Office (FO), 371/23842 (főleg 239-242. f.), valamint az erdélyi magyarokról még: FO 371/24427.

101 MOL K64-86-1940-27, 188/res. pol., 28-32. f. Ebbe az irányba mutat már Teleki 1940.I.29-i távirata is, uo. 44-45. f. 102 Uo. 29. f. Kiemelés az eredetiben.

tehát be kellett látniuk, hogy 1940 elején a kisebbség problémája már nem Románia belpolitikai ügye, hanem Románia és Magyarország közti kérdés volt. Az erdélyi származású magyar miniszterelnök¹⁰³ ismételten hangsúlyozta, hogy a kisebbség követeléseit nem srófolhatja elég magasra, nem is tud annyit követelni „mint amennyit az oláh kormánynak most spontánul meg kell adnia”, hiszen „új helyzet állt elő az utolsó három hónapban, főleg az által, hogy a magyar-román kérdés, mint erdélyi kérdés, mint területi kérdés is fel van vetve az egész világon”.¹⁰⁴ A romániai németekkel ellentétben a magyarság többé nem „feltétlen kisebbség”,¹⁰⁵ s ezért nem szükséges a németekhez igazodnia. Ily módon igyekezett Teleki a követségen keresztül Bánffyban a magyar kisebbség állítólag különleges helyzetét tudatosítani.

Csak e háttérfejemények ismeretében lehetséges a Népközség politikai stratégiájának helyes értékelése. Az 1920-as és '30-as években az OMP politikusai is megbeszélték – akár a bukaresti követségen keresztül, akár személyes találkozóikon magas rangú budapesti kormányhivatalokban – terveiket és szándékaikat, parlamenti állásfoglalásaikat és helyzetértékeléseiket. Csakhogy az ő döntési játéktérük a negyedik évtized közepéig lényegesen nagyobb, mert Magyarország nemzetközi jelentősége sokkal kisebb volt. Minél valószínűbbé vált revizionista külpolitikájának sikere, tehát 1938 után, annál szűkebb korlátok közé szorította Budapest a magyar kisebbségek cselekvési játéktérét, hogy helyzetükkel a nemzetközi politika síkján a maga céljai érdekében érvelhessen. Tény viszont, hogy ezekkel a célokkal e kisebbségek messzemenően egyetértettek. Románia esetében a kisebbségi politikásoknak ez az önkéntes alávetettsége a magyarországi külpolitika céljainak segít abban, hogy társadalompolitikai törekvéseiket fölvezessék. Ezekkel a törekvésekkel ugyanis a politika más területein való eredménytelenségüket próbálták ellensúlyozni.

A magyar lakosság nagy tömegei számára a Bánffy által vezetett szervezet fontossága társadalompolitikai munkájában állt. Ennek mindenekelőtt gazdasági és szociális vonatkozásai voltak jelentősek, vagyis behatolása olyan területekre, amelyek korábban teljesen az OMP figyelmén kívül estek. E tevékenység alapját a *Népközség* helyi szervezetei képezték, kiépítésük azonban csak lassan haladt előre, mert a szervezet a román *Front* kisebbségi tagozata volt, ezt pedig a magyarság elutasította. Így történhetett meg, hogy Kolozsvárott, a magyarság gazdasági-politikai centrumában még az alapítás után jó hét hónappal, július 31-én sem létezett helyi tagozat, amint az a Katolikus Népszövetség elnökének, Bálint Józsefnek a képviselő Bartha Ignác számára készített kolozsvári följegyzéseiből kiderül: „az összmagyarság nincs még bizalommal a Magyar Népközséggel szemben [...] S nemcsak egy bizonyos réteg van így, hanem [...] a társadalom különféle osztályai és emberei csaknem 99%-ban bizalmatlanok”.¹⁰⁶

Alig egy fél év múlva, 1940 januárjában Bánffy egy emlékiratban mégis arról a nagy támogatásról beszél, amelyet a *Népközség* a kisebbség részéről élvez.¹⁰⁷ Az előző év második felében végbement változás okát az 1939. július 10-én elfogadott Alapszabályban találhatjuk. Ez kijelölte a szervezet fölépítését és különböző szerveit, meghatározta összetéte-

103 A három (többé-kevésbé) konzervatív-liberális szemléletű erdélyi származású arisztokrata, Bánffy Miklós (*1873), Bethlen István (*1874) és Teleki Pál (*1879) életútja kereszteződési pontjaira, az őket egyaránt ért hatásokra és mindezek által alakított gondolkodásmódjuk hasonlóságára többször is utal Romsics: *Bethlen* i. m., például 25-27.

104 MOL K 64-86-1940-27, 188/res. pol. 30. f. (Teleki levele; kiemelés az eredetiben).

105 Uo.

106 MOL K 63-249-1939-27/4, 379. f.

107 Bánffy szerint a magyaroknak majdnem 100%-a tagja volt a Frontnak. Arról persze nem beszél, hogy a Népközségen keresztül vagy sem, l. Mikó: *Huszonkét év* i. m. 299.

lüket és alapvető célként tűzte ki a kisebbség gazdasági, szociális és kulturális képviseletét.¹⁰⁸ A társadalmi munka szempontjából azok az irányelvek voltak fontosak, amelyek a szervezet fölépítésére vonatkoztak, mert annak lehetőleg a népcsoport minden tagját magába kellett foglalnia. A Népközösség a Romániában élő összes magyar együttese akart lenni. Alapjai legkisebb sejté a *szomszédságok* vagy *tízes csoportok* voltak. Ezeket egymás mellett lakó családok alkotnák. Több ilyenből alakulna egy *főtized*, belőlük pedig a kerület. A belső összetartás elősegítésére a gazdagabb szomszédságoknak támogatniuk kell a szegényebbeket.¹⁰⁹ A befolyt tagsági díjak – nagyságukat ki-ki maga állapította meg anyagi helyzete szerint, de egy adott minimum fölött – korábban elképzelhetetlen méretű jótékonyági tevékenységet tettek lehetővé. A jogosultakat a *tizedek* vezetői („tizedesek”) jelölték ki; fölöttük álltak a *főtizedesek*. Így a segélyt valóban el lehetett juttatni a rászorulóknak. Szemléletesen ábrázolja ezt a munkát éppen a kolozsvári helyi szervezet 1940. júniusi beszámolója. Eszerint ott 20-30 család alkotott egy *tízes rendszert*. A város 50.000 magyarjából 30.000-et sikerült beszervezni.¹¹⁰ A(z) inkább csak csepegtő, mint csurgó tagdíjakból támogatták a szűkölködőket: nők önként segítettek sokgyermekes családoknak, orvosok és gyógyszerészek, de ügyvédek is díjazás nélküli szolgálatokat nyújtottak a rászorulóknak, tudománynpszerűsítő előadásokat és ingyenes színházlátogatásokat szerveztek, s a közösségi szellemet az árvízkárosultak megsegítésével is erősítették.¹¹¹

Ennek az 1938 után hirtelen bekövetkezett magatartásváltozásnak az oka az Alapszabály 3. paragrafusában található: „A Népközösség a maga szolgálatára bármelyik tagját felszólíthatja [...] A népközösségi irodák támogatását csak az a tag veheti igénybe, aki a jelen szabályzat 35. §-ban írt kötelező minimális járulékot megfizeti, kivéve, ha a járulék fizetése alól felmentést kapott”.¹¹² Semmiképpen sem akarjuk ezzel az önkéntesen dolgozó tagok érdemeit csökkenteni, csupán arra szeretnénk rámutatni, hogy a szervezetnek arra is lehetősége volt, hogy nyomást gyakoroljon rájuk, amint azt a kolozsvári részleg – bizonyára nem alap nélküli – figyelmeztetése mutatja: „...ismételten hangsúlyozzuk, hogy a *heti tagdíj megfizetése* a tagsággal járó első alapkötelezettség, *de ezenfelül minden tagnak erkölcsi kötelessége segíteni azzal, amivel tud* mindenütt, *de elsősorban az ő tizedében*. Hogy a tizedeken belül ez a kölcsönös segélynyújtás hogyan megy, az függ elsősorban a tizedestől és a tizedszellemtől.”¹¹³ Ennek az intésnek egyaránt van erkölcsi és szociális oldala. Ezt azért kell kiemelnünk, mert a *Népközösségről* néha még mai közleményekben is idealizált kép rajzolódik ki.¹¹⁴ Hiszen nem lehetett véletlen, hogy a Sulyok által évek óta létrehozni kívánt, büntető erővel is fölruházott szervezet pillanatok alatt létrejött és működőképpé vált. (Sulyok a munkájában már nem vett részt, mert 1939-ben áttelepedett Budapestre.) Jóllehet semmiféle kizáró jelleg, antiszemita vagy náci színezet nem volt benne – mint Sulyok gondolkodásában –, le kell szögeznünk, hogy a *Magyar Népközösség* létrejönni, működni és eredményeket fölmutatni csakis egy autoritér és totalitárius

¹⁰⁸ A szabályzat egy példánya: MOL K63-250-1939-27/4, 320-326. f.

¹⁰⁹ Mikó: *Huszonkét év* i. m. 245.; Csörtán Márton: *A Kolozsvári Tízes Szervezet. Hítel*, 1943, 4. sz. 232.

¹¹⁰ *Népközösségi Útakon. Jelentés a Romániai Magyar Népközösség Kolozsvári Tagozata tevékenységéről 1940. jan. 1-től aug. 1-ig*. Népközösségi tájékoztató, Kolozsvár, 1940. 3., 8.

¹¹¹ Uo. 9-21.

¹¹² MOL K63-250-1939-27/4, 321. f.

¹¹³ *Népközösségi Útakon* i. m. 10. Kiemelés az eredetiben.

¹¹⁴ Már: *Magyar Népközösség* i. m. 105.

politikai és társadalmi rendben volt képes – mert egész egyszerűen ez volt létezésének a föltétele. A többségi nemzet nyomására jött létre, de hasonló nyomást gyakorolt a népközösség a vezetősége is a tagokra – a siker érdekében. Már egy csak részben is demokratikus rendszer, amely a kényszerítő nyomás kifejtését nem engedte meg (mint az 1938 előtti vagy az 1940 utáni) a végét jelentette.¹¹⁵ 1940 elején aztán a kisebbség liberálisabb köreiben a szervezet fegyelmi szabályzata keltett nem véletlenül föltűnést. Ez előírta mindazok kizárását a *Népközösségből*, akik fegyelmi vétséget követnek el.¹¹⁶ Hogyan egyeztethető ez össze azokkal az elképzelésekkel – mulatott Jakabffy a szabályzat ideológiai kiforratlanságán –, amelyek szerint az ember egy népközösségnek születése által válik tagjává, mint egy sorsközösségnek?

A Népközösség előnyére vált viszont, hogy egy magas pozíciót (szenátorit) olyan személlyel tudott betölteni, akinek a teljesítményét még román politikusok is elismerték.¹¹⁷ Szász Pál az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elnöke volt, és 1936 óta tevékenykedett a mezőgazdaságban dolgozók érdekében. Az EMGE 1938-tól kezdve fokozta munkáját a széles tömegek javára, s ez a Népközösség segítségével is történt.¹¹⁸ Az EMGE tanfolyamokat rendezett a falusi lakosság részére, megismertette őket az új mezőgazdasági módszerekkel és technikákkal, vetőmaghoz segítette őket és állatállományuk megújításához is segédkezett nyújtott. Ez a munka a Népközösség számára azért volt előnyös, mert szervezésekor meggyorsította a falusiak belépését, s a szervezet társadalmi támaszát erősítette. Korábban nem létezett ilyen szoros kapcsolat a politika és a gazdaság között. Ez is megerősíti Mikó előbb idézett értékelését az OMP-nek a „magas” politikára koncentráló munkája és a Népközösség addig ismeretlen társadalompolitikai tevékenysége közti lényegbeli különbségről. Bánffy tömegszervező munkájának legnagyobb sikerét azonban a magyar munkások belépése jelentette. Ezt 1939. december 3-án hozták nyilvánosságra képviselőik.¹¹⁹ Efeletti örömeinek Bánffy egy (nyilvánosságra került) levélben adott kifejezést. Ezt Bartalis Sándor szenátorhoz, a munkásság képviselőjéhez intézte. Ez a siker nemcsak a Népközösség társadalmi alapját szélesítette a magyarság egy jelentős részével, de a szervezet általa az egykori OMP-n is túltett, mert az a különböző munkásszervezetekkel szemben mindig gyanakvással viseltetett.¹²⁰ A munkások képviselői a Népközösség vezető tanácsában két helyet kaptak, és megígérték nekik, hogy a munkásságot minden helyi szervezetben megfelelő módon figyelembe veszik. A jórészt szociáldemokrata szervezetszerű magyar munkások magatartása a Népközösséggel szemben

115 A Népközösség tízes rendszere a II. bécsi döntés után csupán Kolozsváron működött tovább, Észak-Erdély többi részén széthullott.

116 Cseresnyés Iván (= Jakabffy Elemér): Népközösségünk fegyelmi szabályzata körül. MK, 1940, 9. sz. 190-192.

117 Így legalábbis Mikó, az OMP, majd a Népközösség bukaresti irodájának munkatársa: *Huszonkét év* i. m. 219.; l. még egy rendőrségi jelentés állítását: ASB, Fond 2349 (Dir. Generală a Poliției), Dos. 5/1938, 98-115., főleg: 105-107. f.

118 Demeter Béla –Venczel József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Budapest, 1940.

119 A magyar munkásság vezetőinek bucurești értekezlete kimondotta csatlakozását a Magyar Népközösséghez. KÚ, 1939.XII.6., 1.

120 Bánffy levelének a közlésével tehát a *Keleti Újság* (Bethlen György befolyása alatt álló szerkesztősége) valójában a szerzőt magát akarta rossz színben feltüntetni azáltal, hogy Bánffy még munkásokkal is paktál, holott ők nem lelkesednek a nemzeti érdekekért, inkább nemzetközi és kommunista nézetek hívei. Bánffy Miklós levelet intézett a romániai magyar munkásság csatlakozása alkalmából Bartalis szenátorhoz. KÚ, 1939.XII.9.; Új úton. KÚ, 1939.XII.11., 1.; Kacsó Sándor: Magyar munkásság a Népközösségben. BL, 1939.XII.10., 1.; A Romániai Magyar Népközösség központi elnöki tanácsa nagyhorderejű ülést tartott Kolozsváron. Ell., 1939.XII.19., 3.; A munkásság a Romániai Magyar Népközösségben. ML, 1939.XII.7., 1-2.

mégis felemás maradt. Több feljegyzés meg brosúra szerint számukra az csupán Magyarország kapitalista érdekeit kiszolgáló (fasiszta) szervezet volt.¹²¹

A szélesebb társadalmi rétegeknek a Népközösségbe való teljes besorolása utolsó lépését a Magyar Kisiparosok Országos Egyesületének alapítása jelentette 1940. január 28-án.¹²² Ezt a szakaszt előre lehetett látni, hiszen a kisiparos Szabó Béni a Népközösségnek alapítása óta tagja, korábban viszont az OMP országosan ismert politikusa volt. Ezért ez a lépés egyben az OMP-vel való kapcsolatot is jelezte. Bánffy-nak sikerült tehát így elérnie, hogy a magyarság többsége formálisan is, de tényszerűen is felsorakozott az új szervezet mögött. Amint azt a kolozsvári helyi szervezet munkájának bemutatásával illusztráltuk, a Népközösség képes volt szociális, gazdasági és művelődési céljaiból jónéhányat megvalósítani. Ezt a teljesítményt természetesen nagy érdemként kell elkönyvelnünk, amelyhez hasonlót az egykori OMP nem tudott fölmutatni. A magyar politikusok 1938 után arra törekedtek, hogy a *nép* valódi *közösségét* teremtsék meg, amelyben mindenki mindenkiért felelősséget érez (mindenekelőtt a magyar parasztságért¹²³). Sokoldalú fáradozásaik természetesen fölkellették a román hatóságok gyanakvását. Ezek a Népközösségben nemcsak államellenes, de szeparatista jellegű szándékot és működést véltek fölfedezni, s ezt megpróbálták akadályozni is. A *Front* egy jelentéstevőjének nem tetszett például, hogy az udvarhelyi körzet korábban széthúzó, néha még román pártokra is szavazó magyarjait – a jelentés szerint a terület lakosságának 90%-át! –, a *Népközösség* összefogta.¹²⁴ Minden ügyes-bajos dolgukat az új intézményen keresztül oldják meg. Csakhogy a Népközösség gazdasági, szociális és kulturális működése csupán látszattervékenység, mert valójában csak „magyar irredenta” célokat követ.¹²⁵ Konkrét bizonyítékok mindegyike a jelentésben nincsenek. A *Népközösség* munkáját a háború egyre súlyosbodó föltételei között is folytatta egészen a *Front* 1940. június 21-ei fölösztatásáig. A magyar politikusok (elsősorban Gyárfás és Bánffy) ekkor azonban megértették az idő szavát, és a magyarság belépését az újonnan alapított totalitárius jellegű szervezetbe (a Nemzet Pártja) nemcsak elodázták, de a román kormány hozzájárulását is megszerezték ahhoz, hogy a kisebbségnek egyelőre nem is kellett belépnie. Erről közleményt is megjelentettek 1940. július 15-én.¹²⁶ A magyar kisebbség érdeklődése ebben az időben még erősebben fordult a nemzetközi események felé, mint korábban. Külföldi rádiójelentésekből, valamint saját sajtója gyér híradásaiból rég kihámozta, hogy 1938 óta egyre erősödő hite államjogi helyzete gyors megváltozásában napról napra a megvalósulás fele közeledik. Az ezzel összefüggő ideológiai járulékokkal és e revizionista meggyőződés formáival a következő alfejezet foglalkozik.

121 L. Jordáky Lajos naplőfeljegyzéseit 1939–1940 őszéről és tavaszáról, JLII, Napló; ezenkívül I. írását 1940 július–augusztus tájáról: Opportunizmus ellen. JLII II. 32; valamint Kurkó Gyárfás: *A magyar népi közösségért. Mit kíván és miért szervezkedik a brassói magyar munkás, kisiparos, székely alkalmazott és értelmi dolgozó?* Brassó, é. n.; Szenkovits Sándor: *Nem kapitulálni! Ellenállni! Hozzászólás a Magyar Népközösség kérdéséhez.* Cluj, 1939.

122 Mikó: *Huszonkét év* i. m. 248.; Már: *Magyar Népközösség* i. m. 104.

123 Így pl. László Dezső, akit az általa használt terminológia tanúsága szerint (ebben egyre gyakrabban van szó „vér-, lélek-, sors- és hivatásközösségről”) korának jobboldali áramlatai nem hagytak teljesen hidegen, l. tőle: Van-e erdélyi magyar egység? Ell., 1940.I.12.; a parasztokról mint értékörzőkről uő.: Magyar Népközösség. Ell., 1939.X.15., 13.; Magyar Tengely. Ell., 1939.II.12., 3.

124 ASB Fond 602 (Frontul Renașterii Naționale), Dos. 323/1940, 3-6. f.; hasonlóképpen fogalmaz egy Csík megyei jelentés, ez ráadásul az ottani magyaroknak a regátba való átköltöztetését javasolja a könnyebb elrománosítás végett, Dos. 321/1940, 4-7., 12-16., 18-22. f.

125 Uo.

126 A romániai magyarság később iratkozik be a Nemzet Pártjába. KÚ, 1940.VII.16., 1.; Mikó: *Huszonkét év*, i. m. 258.

3. Az elutasítás formái

3.1. A Harmadik Birodalom megítélése

A magyar kisebbség viszonya a nemzetiszocializmushoz a királyi diktatúra éveiben sokkal erősebben kötődött a külpolitikai helyzethez, mint azelőtt. Jóllehet a magyarok 1937 előtt is világosan látták, hogy egy számukra kedvező külpolitikai fordulat csak Németországtól várható, a belmagyar párbeszédekben mégis inkább az ideológiai jelleg volt előtérben. 1938 után azonban a nemzetközi politikában egymás nyomába léptek a következményekkel terhes események: az Anschluss (Ausztria bekebelezése), a müncheni egyezmény, az első bécsi döntés, a magyar csapatok bevonulása Kárpátaljára és a háború kezdete. Ez az egyszerű fősorolás azonban csak halványan érzékeltetheti, milyen erővel ragadták meg e világtörténelmi jelentőségű fejlemények a korabeli romániai magyarság képzetét. Minthogy majd mindegyiküket egy hetekig, sőt hónapokig tartó kötélhúzás előzte meg, többszörös hatásuk volt a magyarokra. Ily módon az a figyelem, amellyel a Harmadik Birodalom külpolitikai lépéseit követték, egyre nőtt és meghaladta a (nemzetiszocialista) világnézete iránti érdeklődést. Az 1936–1937 körül megszilárduló *reményt* egy határrevízió után fölváltotta a *hit*, hogy a status quo antehoz való visszatérés rövidesen be is következik. Ennek mikéntjéről több elképzelés is létezett, de az bizonyosnak vehető, hogy a romániai magyarság nagy része e visszatérést óhajtotta. Csak egy kis (kommunista) csoport tiltakozott ellene, állami támogatással.

A magyar kisebbség érdeklődését a német külpolitika eredményei iránt ekkor az határozta meg, hogy ideológiai összezárkózásuknak megfelelően a magyarokra az 1933-as évben jellemző szellemi sokrétűségből alig maradt meg valami. A korabeli nyilvános állásfoglalások csupán két egymással szembenálló nézőpont meglétére engednek következtetni; tőlük eltérő vélemények iránt a korabeli erdélyi magyar társadalom alig mutatott fogékonyságot.

A romániai magyar sajtó a külpolitikai eseményeknek mondhatni túlzott figyelmet szentelt. Ezt az is okozta, hogy a pártok betiltásával ez a sajtó – a politikai elit és az olvasók kapcsolatának fő eszköze – elvesztette egyik fontos belpolitikai témáját. Fogalmaznia a cenzúra miatt ugyan óvatosan kellett, olvasótáborát azonban a húszéves gyakorlat már megtanította az újságírói nyelv dekódolására.¹²⁷ Az 1939 utáni magyar sajtóviszonyok egy másik jellemző változása volt, hogy a konzervatívok vezető orgánumát, a *Keleti Újságot* Németország megítélése tekintetében az *Ellenzék* jobbról előzte meg.

A *Keleti Újság* visszafogott állásfoglalása a Reich-ről természetesen nem érintette a román államról alkotott véleményét. Ezt az az írás is mutatja, amely Ausztria Németországhoz való csatlását tárgyalja: szinte görcsösen hangsúlyozza az eljárás „normális” voltát.¹²⁸ Az esemény hosszú távú következményeinek értékelésekor pedig kivételesen a *Brassói Lapokkal* egy hullámhosszra kerül. Állásfoglalásaik akkor találkoznak, amikor a szerzők a német „élettér politikát” a magyar állam integritása számára veszélyként jelölik meg.¹²⁹ Ugyanakkor az 1936

127 Tanulmányosok Paál következő följegyzései (*Romániai erjedés* címen) 1938.III.27-éről: „A cenzurázott sajtó egyedül a külpolitikai eseményekben való tájékozódásra ad módot. A jobboldali és baloldali lapok közti különbség is úgy ismerhető fel, hogy például a baloldaliak ijedeznek a német terjeszkedésen, vagy a spanyol nemzetiek előrehaladásán, viszont a jobboldaliak kiemelve hozzák, hogy a szudétánemetek miatt bajban van Csehszlovákia, s Mussolini, Magyarország, Lengyelország és Jugoszlávia hogyan helyeslik a német előhaladást”, I. PÁII MS 765 I/275, 3.

128 Új fejezet kezdetén. KÚ, 1938.III.17., 1.

129 Kacsó Sándor: A duna-völgyi élettér. BL, 1938.III.20., 1-2.; Dr. Mikó Imre: Ausztria az Anschluss után. III. A nemzetiségi kérdés. KÚ, 1938.V.9., 12.

óta *Magyar Lapok* címen megjelenő korábbi *Erdélyi Lapok* reakciója az Anschlussra román újságokból vett idézetekben merült ki. Azok nyomán a lap azzal érvelt, hogy az odacsatolást el kell fogadni, mert Ausztria az önrendelkezési jog alapján maga mondott le függetlenségéről. Ezt a döntést nehéz volna az etnikai elvvel szemben állva megtámadni (az osztrák államiságot előíró párizsi szerződések védelmében). A kijelentés jelentősége abban rejlik, hogy a román–magyar határ mentén egységes tömbben élő magyarok bizonyára felismerték a hasonlóságot saját helyzetük és Ausztria odacsatolása között.¹³⁰ Egy héttel később egy vezércikkében Sulyok István leszögezte: „A nemzetek lelki kialakulása már régen befejeződött folyamat. Új nemzetek nem tudnak ma már megalakulni. Legkevésbé ugyanabból a népből s még hozzá egymás mellett.”¹³¹ Ezek az apodiktikus kijelentések azonban a kisebbség körében 1935 óta kimutatható népiség eszmével álltak összhangban, hiszen ez is az egymás mellett élő néprészek összetartozását hirdette a politikai határok ellenében. Ezek ugyanis népeket csak látszólag választhatnak szét. Sulyok számára azonban a „történelmi változás” – ahogy az Anschlusst nevezte – végre a Duna-medencében is véget vetett a bizonytalanságok idejének. Ugyanekkor a lap főszerkesztője, Paál, egy, Gyárfásnak küldött iratban a magyar lakosság széles köreiben növekvő várakozásról így írt: „Tagadhatatlan, hogy a magukat leigázottaknak érző rétegekben gyakori a felsóhajítás: 'Bár már ide is jönne Hitler!' Aki a szomszédjaival is félve beszélhet magyarul; aki hiába keres munkát; aki még utcaseprésért is hiába folyamodik, az a sok egyszerű, szegény ember mind így beszél.”¹³²

Feltűnő gyorsasággal fordult a magyar sajtó az Anschluss után a szudétánémet kérdés felé. Az erről szóló cikkek elemzésekor szem előtt kell tartanunk azonban, hogy a szudétánémetek helyzete iránti empátiából nem feltétlenül kell a nemzetiszocializmus iránti rokonszenvre következtetnünk. Indokoltabb az az értelmezés, hogy a téma a legtöbb magyar megfigyelőt saját népe helyzetére és kinyilváníthatatlan reménykedéseire emlékeztette. Az, hogy a szudétánémetek saját területük számára autonómiát követelnek, arra vezethető vissza – írta például az *Ellenzék* –, hogy „az újonnan felépült államoknál még gyorsabban megbosszulja magát az az államvezetési elv, mely csak a többség érdekeiről vesz tudomást, a kisebbségi érdekeket nemlétezőnek tekinti.”¹³³ A müncheni egyezményt az újság az „önrendelkezési jog elismeréseként”¹³⁴ jellemezte – a magyar kisebbség pontosan tudta, hogy ő ezt a jogot nem kapta meg –, és leszögezte: „A szudétánémet követeléseknek a német birodalom páratlan hatalma szolgáltatta a megfelelő háttérrel. Teljesen valószínűtlen azonban, hogy a történelmi Csehország megbontása a népi önrendelkezési jog elismerése által ne járna további következményekkel.”¹³⁵ Az *Ellenzék*ben addig ilyen hangok nem voltak kimutathatók, jogos tehát a kérdés, hogy mi magyarázza fölbukkanásukat. Mert bár a lap minden magyar újsághoz hasonlóan föllépett a kisebbség érdekeiért, korábban még a konzervatív pártlapnál is visszafogottabb hangot ütött meg. Jóllehet a németek számára biztosított „önrendelkezés”-re való fenti célozgatások oka egyértelműen ma már nem tisztázható, kézenfekvő a gondolat, hogy az öntudatos hang a Bánffy-körnek a kisebbség vezetésére irányuló törekvéseivel függ össze. Gyárfás és Bethlen köztudomás szerint attól tartottak, hogy egy új szervezet alapításának hivatalos

130 A román sajtó vezető lapjai Ausztria csatlakozásáról. ML, 1938.III.16., 1.

131 S. I.: Az új helyzet. ML, 1938.III.23., 1.

132 Paál följegyzései 1938.III.27-éről: *Romániai erjedések*. PÁII MS 7651/275, 3. Paál utalását az anyanyelvük miatt megfélemlített emberekre a szöveg egy másik helye világítja meg, ahol leírja, hogy Kolozsvár katonai parancsnoka megtiltotta a magyar nyelv használatát nyilvános helyeken, piacokon stb.

133 Az elhalasztott világrendőri hivatás. Szudétánémet követelések. Ell., 1938.IV.3., 2.

134 A müncheni megegyezés. Ell., 1938.X.2., 2.

135 Uo.

engedélye fejében Bánffy esetleg „nemzeti érdekek”-ről lemondani, illetőleg őket kis engedményekért „eladni” is hajlandó. A fenti hangvétel ezért e – Bánffy által bizonyára ismert – vádak tárgytalanságát volt hivatva bizonyítani (az *Ellenzék* ugyanis az ő befolyása alatt állt).

A szudétánémet kérdés a *Keleti Újság*ban is hamar fontos szerephez jutott. Már 1938 márciusában tudósít a lap a Birodalom „birtoklási vágyáról”, s ezt az ottani ipari központok létevel magyarázza.¹³⁶ Mikó Imre némiképp elégedetten állapítja meg, hogy a nemzetiségi kérdés Európában előtérbe került, és „a válságot anélkül megoldani nem lehet, hogy az kihatással ne legyen Közép-Európa minden kisebbségének életére”.¹³⁷ Véleménye szerint nem valamely ország belügyeiről van szó, hanem annak a nemzetközi jognak a kríziséről, amely addig Európában mind a status quo, mind a kisebbségvédelem alapját képezte. Mikó tehát arra emlékezteti az olvasót, hogy a nemzetek közösségének igenis joga van a beavatkozásra, ha egy nemzeti kisebbség helyzete nem kielégítő. A *Keleti Újság*ból is kiderül tehát a szudétánémetek és a romániai magyarság helyzete közti hasonlóság felismerése. Ezáltal a lap olvasóit a külpolitikai események remélt következményeire próbálta figyelmeztetni. Ezt a szerepet töltötték be a dőlt betűs kiemelések, amelyek majd mindig a magyar kisebbség helyzetére voltak sokatmondóan alkalmazhatók. A müncheni egyezmény feszült légkörében az eseményt kommentáló vezércikk részben Romániának szóló ajánlatként volt értelmezhető: „Csehszlovákia homogénebb lesz, nem kell folytonosan ellenséges támadásoktól tartania”.¹³⁸ Az országnév a következő mondatban is pusztá behelyettesítendő változóként hat: „A szövetségi rendszer, amelyre Csehszlovákia felépítette a maga törekény biztonságát, immár erejét veszítte”.¹³⁹

Még a többiekkel ritkán egy véleményen levő *Brassói Lapok* is megértést mutatott a szudétánémetek és követelései iránt, mert szintűgy fölismerte a hasonlóságokat hátrányos helyzetükkel és diszkrimináltságukkal.¹⁴⁰ Ezt azonban nem használta fel arra, hogy a magyarokban reményt keltsen helyzetük megváltozására. Ennek oka lehet ugyan a sejtés is, hogy egy esetleges határváltozás a lapkiadó városát úgysem érintené, valószínűbbnek tűnik azonban az, hogy a lap számára félelmet keltő volt az erős Harmadik Birodalom egyre közelebb kerülése.¹⁴¹ Ezt sugallják az Anschlussra és a müncheni egyezményre vonatkozó reakciói.

A magyar kisebbség dilemmáját az okozta, hogy 1938-tól kezdve látnia kellett, amint egy, a nyugati politikusok és sajtó által demokrácia és törvényesség nélküli diktatúrának kikiáltott állam minden ellenállás nélkül országok sorát csonkította meg. Még azt is megtehetette, hogy nemzetének a határokon kívül élő részeit visszavigye a birodalomba („Heim in Reich!”: ez volt a Henlein-jelszó szeptember 15-én¹⁴²). Az ebből fakadó dilemmát részletezik Paál alábbi följegyzései: „A demokrácia népuralmat jelent, vagyis minden népnek saját önelhatározása szerinti életét, az ehhez való szabadság jogát. Mégis most a ’demokrata’ világírányzat a népkisebbségek önkormányzat iránti követelményét ellenzi. Így jön a demokratizmus gyakorlatilag önmagával ellentmondásba, csak azért, hogy ideológiai ellenfelének, a nemzeti irányzatnak ne adjon igazat. De látni való, hogy az önkormányzatot követelő ’fasizmusban’ ezúttal

136 A nagy beszéd. KÚ, 1938.III.27., 1.; Dávid Iván: Csehszlovákia három és fél millió németje. KÚ, 1938.III.30., 4.

137 Mikó Imre: Előtérben a nemzetiségi kérdés. KÚ, 1938.VI.13., 1.

138 (1.): A megegyezés. KÚ, 1938.X.3., 1-2.

139 Uo. Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia együtt alkotta az ún. kisanantot.

140 Kacsó Sándor: A kisebbségi kérdés érdekes változatai Csehszlovákiában. BL, 1938.IV.10., 1-2.; Halász Sándor: Kacérkodás a szudétánémet Anschlussal. BL, 1938.IV.10., 11.; Mít sérelmeznék a szudéta-németek? BL, 1938.V.9., 5.

141 Kacsó Sándor: Az új európai korszak küszöbén. BL, 1938.X.2., 4.

142 Zimmermann: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat* i. m. 63.

mégis több a demokratság, mint az önkormányzatot ellenző 'demokrata' oldalon".¹⁴³ E sorok szerint tehát Paál továbbra is az olasz és a német rezsimben látta azokat az erőket, melyek saját kisebbsége követeléseit megvalósítani képesek lehettek (mint korábban a hitleri hatalommegragadás alkalmából, vagy amikor népiség-ideológiát propagált). Figyelemreméltó itt a szóválasztás: a „demokratizmus” forma ugyanis a magyarban alig használatos (más nyelvekben sem igen). Ezzel a kissé homályos és talán pejoratív ízű terminussal mintegy a „demokráciát” degradálta (nem először) a kérészéletű izmusok szintjére. Mert a demokrácia a magyar kisebbség egy részének a szemében két tekintetben is csődöt mondott: 1918-ban hirdette ugyan az önrendelkezési jogot, de nem részesítette benne a legtöbb nemzeti kisebbséget. Másodszor – hangoztatták a magyarok évek óta –: a demokrácia a többség elvére épül, ez viszont saját lényege szerint megengedi a kisebbség rendszeres leszavazását. Egy nemzeti kisebbség ezért a többségi nemzetnek kénye-kedvére ki van szolgáltatva, s ez a nemzetállamok korában erőszakos beolvasztását (asszimilációját) jelenti. Mert egy nemzeti kisebbségnek sosincs lehetősége arra, hogy ő maga hozzon intézkedéseket a saját javára. Diktatórikus rendszerek megígérték viszont a kisebbségi kérdés hosszas viták nélküli megoldását, s ez őket sokak szemében rokonszenvenessé tette. Megfontolandó az is, hogy a kisebbséghez való tartozás élménye a legtöbb etnikai csoport számára újdonság volt a két világháború között. Ugyanekkor azonban semmilyen általánosan elfogadott és járható út és mód nem volt ismeretes, amely lehetővé tette volna egy nemzeti kisebbség számára saját identitásának a megőrzését egy idegen államban. Ez vezetett oda – mint a romániai magyarság esetében –, hogy egyes csoportok olyan elképzelések felé fordultak, melyek később zsákutcának bizonyultak. A szudétanémet krízis tanulságát Paál ezért így fogalmazta meg: „Problémának maradni! Csak ez kényszeríti ki a helyes megoldást”.¹⁴⁴

Nem meglepő ezután a szudétanémetek helyzetének együttérző ábrázolása a *Magyar Lapok*ban. A szerkesztőség Ausztria csatlakozása után pár nappal bemutatta, milyen németellenes politikának és méltánytalan bánásmódnak volt a szudétanémet kisebbség az előző évtizedekben állítólag kitéve, és hogy leghőbb vágya most a „nemzeti autonómia”.¹⁴⁵ A csatlakozásról (Anschluss) szóló német népszavazás a lap számára még arra is alkalmat kínált, hogy a Harmadik Birodalom sikereiről egy hosszabb cikket jelentessen meg.¹⁴⁶ E sikerek alapja nemcsak kül-, hanem belpolitikai jellegű is – oktatta ki mintegy a szerző az olvasókat saját viselkedésük fontosságáról a következmények szempontjából. A kívánt eredményhez vezető eszközként pedig a népközösségi tudatot dicsérte: „A hitleri nacionalizmus fejlődése és sikerei minden német számára mély tanulsággal bírnak: csak az a nép tud a felemelkedés útjára lépni, amelyben ez a népközösségi tudat elmélyült s a középosztálynak ez a népvezető értelmiséggé való áthasonulása megtörtént”.¹⁴⁷ A szerző véleménye szerint a megelőző öt év a német nép számára olyan meredeken felfelé ívelő fejlődést hozott, amilyen a világtörténelemben még soha nem fordult elő. Az elért eredményeket a következő példákkal illusztrálta: nyugalom, rend, fegyelem, a vasút pontossága, az autópályák minősége és a németek tisztasága.¹⁴⁸ A középrétegek nagy szerepét – láttuk, hogy Rády részben erre vezette vissza a

143 PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 1951/97, 1938.VII.16-i bejegyzés.

144 Uo. 1938.VI.22.

145 A szudéta-németkérdés fejlődése Csehszlovákiában. ML, 1938.III.19., 1-2.

146 Rády Elemér: A német népszavazás tanulságai. ML, 1938.IV.17., 11. Rády a felvidéki fiatal magyar nemzedék egyik fontos tagja volt, a katolikus *Új Élet* munkatársa.

147 Uo.

148 Uo.; S. I: A csodakocsi titka. ML, 1938.VI.4., 1-2.

Harmadik Birodalom sikereit – egy cikkében Sulyok is hangsúlyozta. Már említett, a Magyar Népközösségről szóló írásában a lap faji- és hagyományközösségről beszél. További cikkekben aztán *saját* völkisch-nacionalista vonalát folytatja, és a nemzetiszocialista eszméket mint „Európa új korszellemét” propagálja.¹⁴⁹ Ezután is a lap témái közé tartozott a modern antiszemitizmus, valamint a nemzetiszocialista Führer-eszme kritikátlan dicsőítése.¹⁵⁰ A müncheni egyezményről szóló beszámolók idején (1938 őszén) azonban a nagyváradi lapot az különbözteti meg a magyar sajtó többi részétől, hogy érdeklődése már nem a szudétanémet ügyre irányul. Sőt, nemcsak ezt, de magát a müncheni egyezményt is szinte elhanyagolja. Középpontba helyezi viszont a szlovákiai magyar kisebbség helyzetét és követeléseit, amikor a többi lap ezzel a cenzúra miatt nem foglalkozott. A *Magyar Lapok* azonban nemcsak a szlovákiai magyarok által követelt „nemzeti önigazgatás”-ról számolt be (ez a romániai magyarságnak is egyik követelése volt), hanem a magyar miniszterelnöknek a müncheni egyezmény után elmondott egyik beszédéből dőlt betűkkel szedve idézte is a következőket: „a Csehszlovákiában élő nemzetiségek sorsának újjárendezésénél jogos magyar igények is jelentkeznek [...] Meg vagyunk elégedve, mi magyarok? [...] Nem vagyunk megelégedve – amint-hogy nem is lehet megelégedve magyar ember mindaddig, amíg az igazság magyar [...] vonatkozásban is teljes megvalósuláshoz nem jut...”¹⁵¹

Ausztria és Csehszlovákia esetében németek kerültek – régi államiságukból kiszakítva – egy állítólagos „hazába”. Az első bécsi döntés azonban (1918 óta először) egy magyar kisebbséget érintett; ez lakóhelyével együtt visszatért Magyarországhoz. Ebben az esetben azonban a romániai cenzúra olyan szigorú volt, hogy a legtöbb újságnak csupán a hír közlését engedte meg rövidebb vagy hosszabb formában, kommentárokat nem.¹⁵² Érdekes módon csupán a véleménynyilvánításban egyébként inkább óvatos *Ellenzék*nek sikerült a pusztá tudósításon túl saját álláspontjának is hangot adnia. Már beszámolójának a címe sokatmondó: „Az események nem állanak meg”. Az ítélet pedig szerinte „jóvátétel [egy] olyan sérelemre, amelynek megváltoztatása a szenvedő félnél sem váltott ki megbékíthetetlen tiltakozást.”¹⁵³ A lap azt is aláhúzza, hogy a délkelet-európai fejleményeket most már kizárólag a Róma–Berlin-tengely határozza meg.

A cenzúra a kor magyar sajtóját hallgatásra kényszerítette ugyan, de annál világosabban beszélnek a korabeli naplófeljegyzések. Ezek mondják el számunkra Románia magyarságának igazi érzéseit a csehszlovákiai néptársaik sorsát érintő események idején: a pusztá érdeklődésen messze túlmenő együttérzésnek és reménykedésnek azt a hatalmas hullámszát, mellyel a változásokat kísérték. Paál például följegyezi, hogy magyar diákok Nagyváradon a „Mindent vissza!” jelszót skandálták, a korábbi unitárius püspök meg háláját és abbeli hitét örökíti meg, hogy Erdély is visszakerül Magyarországhoz.¹⁵⁴ Feltűnő egyezés e naplóbejegyzésekben,

149 Sulyok István: A népek virága és gyümölcse: a közép- és kelet-európai népek. ML, 1938.IV.17, 5.; S. I.: Európa új korszakának kezdete. ML, 1938.V.19., 1-2.; Erdélyi magyar népközösség. ML, 1939.III.23., 3.

150 Csiszár Béla: Hitler, a külpolitikus. ML, 1938.VIII.28., 11.; Csiszár Béla: Az ötvenéves Hitler. ML, 1939.IV.20., 1-2.

151 A nemzetközi politika előterébe került a csehszlovákiai magyar kérdés. ML, 1938.X.4., 1.; Teljes nemzeti önkormányzatot követel a csehszlovákiai magyarság. ML, 1938.VIII.27., 1.; A csehszlovákiai magyarság... ML, 1938.VIII.28. 3.

152 Ítélt a német–olasz döntőbíró: Szombaton vonulnak be a magyar csapatok Csallóközbe. KÚ, 1938.XI.4., 1.; A német–olasz döntőbíró ítélettel megállapította az új cseh-magyar határokat. ML, 1938.XI.4., 1-2.; Magyarország visszakapja... BL, 1938.XI.4., 1.

153 Az események nem állanak meg. Ell. 1938.XI.6., 2.; Döntőbírói ítélet 12.400 km² területet ad vissza Csehszlovákia területéből Magyarországnak. Ell., 1938.XI.4., 1.

154 Kovács – Molnár (szerk.): *Boros György naplója* i. m. 1938.XI.2-i és XI.8-i bejegyzés, 209.; PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 195 I/97, 1938.XI.15-i bejegyzés.

hogy mindkét szerző megemlíti az olasz és a német vezető, valamint a két külügyminiszter nevét, egyértelmű jeleként annak, hogy saját külpolitikai reményeiket hozzájuk kötötték.

A magyar kisebbség figyelmét a következő időszakban egy saját politikai képviselő, a Magyar Népközség megalakítása kötötte le. Legfontosabb négy napilapjában azonban így is elég sok külpolitikai jelentés meg állásfoglalás található ahhoz, hogy belőlük képet alkothassunk ilyen jellegű érdeklődéséről. Megállapítható például, hogy 1939 tavasza, vagyis a magyar csapatoknak Kárpátaljára történt bevonulása óta a *Magyar Lapok* a Harmadik Birodalom iránti csodálatban lassan maga mellett tudhatta az *Ellenzéket*. Ez azonban nem jelentett ugyanilyen pozitív változást a nemzetiszocializmus iránt is. A magyarok pusztán abban reménykedtek, hogy a német külpolitikából talán számukra is előnyös következmények adódnak. Ami az *Ellenzéket* illeti, figyelemreméltó az a beszélgetés, amelyben Hans Otto Roth 1939. január 30-án Gyárfásnak világosan megmagyarázta, hogy a Birodalom Németország ellen irányuló fordulatnak tekintené, ha a magyar kisebbség vezetése Bánffy kezébe kerülne. Minthogy a Bánffy befolyása alatt álló újságban csupán e dátum után kezdődik a Birodalmat pozitív hangon bemutató írások meglepő elszaporodása, arra kell gondolnunk, hogy Gyárfás a beszélgetésről beszámolt Bánffynak.

Az *Ellenzék* magatartása akkor változott meg (1939 tavaszán), amikor a magyar kisebbségi közvéleményben az említett meggyőződés talán a legerősebb volt 1940 augusztusa előtt. Mert legkésőbb 1939 márciusa óta a magyarok szilárdan hitték, hogy Erdély nemsokára ismét Magyarországhoz fog tartozni. Korábbi két évtizedes vágyuk és reményük ekkor változott hitté és meggyőződéssé. Ilyen irányú reményeik ugrásszerűen megnöttek már az első bécsi döntés után. 1939. március közepén a magyar hadsereg bevonult Kárpátaljára. Emiatt nemcsak a magyarok vártak 1939 húsvétjáig egy hasonló hadmozdulatot Románia ellen: a magyar többségű határvidékek román lakossága nagyrészt menekülésszerűen hagyta el azokat a vidékeket, ahova csak pár évvel azelőtt telepedett be.¹⁵⁵ Ezek a nemzetközi viszonyok álltak annak a változásnak a hátterében, hogy az *Ellenzék* több cikkben is Hitler nagy szónoki képességeit dicsérte, és a Harmadik Birodalmat a német történelem addigi fejlődése csúcscént értékelte. A német külpolitikában pedig a nemzetállami törekvések bepótolt megvalósulását látta: „Hitler Harmadik Birodalma, a nagy ígéret, amelyről a német nacionalista ideológusok annyit álmodtak, voltaképpen tehát nem is akar egyebet, mint behozni évszázadok töréseit, hátramaradásait, mulasztásait, a nyugattól eltérő eszközökkel akarja munkálni a be nem telhetett német nemzetállamot.”¹⁵⁶ De nemcsak ezt illette elismeréssel: Hitler 50. születésnapjáról sem feledkezett meg. „Intuitív politikusnak” nevezte és azt állította, hogy „a nagy vezetők mindig ebből a csoportból kerülnek ki és sohasem a hüvöselmélő racionális fők közül.”¹⁵⁷ A Harmadik Birodalmat népszerűsítő írások sorába több olyan is tartozik, melyek Hitlernek a

155 Ádám (szerk.): *Magyarország külpolitikája* i. m. 483., 496. dokumentum, 601-612. A románok viselkedéséről Nagyváradon I. Pál Naplóját 1938.XI.15., 1939.III.8., III.14., III.21., III.22. PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 1951/97. Vö. még: MOL K 28-55-1939-117-O-16549, 1-2., 5-6. f.; Romsics (szerk.): *Magyarok kisebbségben* i. m. 26., 28., 30., 31. dokumentum. A román diplomaták idegenségét tükrözik Martha Bibescu hercegnő 1939. márciusa és májusa között keletkezett naplójegyzései. A hercegnő Londonban, Párizsban, Rómában, Bukarestben és Athénban a legmagasabb arisztokrata és diplomatakörökbe volt bejáratos. Martha Bibescu: *Jurnal politic*. Ianuarie 1939 – ianuarie 1941. București, 1979. 50-54., 64., 71-75. Magyarul: Horváth: *Tanúskodni jöttem* i. m., 403-444., főleg: 403-406., 412-414., 417-420.

156 Idézet: Gogolák Lajos: A három Német Birodalom. Ell., 1939.V.21., 6.; Hitler kancellár, a szónok. Ell., 1939.IV.8., 2.

157 Idézet: Bártfai Erzsébet: Logika és ösztön a nemzetközi politikában. Ell., 1939.V.28, 10; Színes feljegyzések Hitler kancellár 50. születésnapjáról. Ell., 1939.IV.26., 6.

háború kezdetén mondott „nagy beszédeit” említik, egy továbbiban a „Kraft durch Freude” („Örömből fakadó Erő”) ünnepéről számolnak be, s végül a német nők hatalmas teljesítményeit is méltatták.¹⁵⁸

Paál Árpád lapja 1939-ben is folytatta a Harmadik Birodalmat és a nemzetiszocialista népközösséget kedvező színben föltüntető beszámolók sorát. Ez az újság a magyar sajtóban egyedülálló módon nemcsak Hitler külpolitikai képességeit dicsérte, hanem Göring diplomáciai és gazdasági érdemeit, valamint Goebbels tehetségének sokoldalúságát is.¹⁵⁹ Jóllehet a lap a háború kezdete óta nem engedhette meg magának a harcoló felek valamelyike melletti önálló állásfoglalást, Paál Árpád főszerkesztő a következő érveléssel intette további türelemre olvasóit: „a világvihar értünk is folyik...”¹⁶⁰ Ugyanakkor Albrecht Dezső egy cikkének átvétele a *Hitel*-ből nemcsak a két lapnak a Harmadik Birodalom iránti egybehangzó szimpátiáját mutatja, hanem egy virágos és metaforikus stílusba rejtve azt a csendes reményt is, amelyet már a kisebbség nagy része fűzött a Birodalom tetteihez: „Sokan visszaélnék ma a humánus jelszavával, de ezek között nem a legrosszabbak azok, akik azt állítják, hogy az igazi humanizmust a jelenkor teremti meg, melyben az egyén közösségben felolvadva él, – sokkal messzebb járnak az igazságtól azok, akik a humánus örve alatt múltó érdekeket védnek [...] Új kör születésénél állunk s mindabból, ami belőle kielemezhető, nincs okunk félni, sem mint embernek, sem mint magyarnak [...] Az európai kultúra [...] új formát ölt magára. Ma még Európában ennek a formának szélsőséges, sokszor alaptalan és bántó megnyilatkozásait látjuk, de tévedés lenne a szülés kellemetlen járulékein túl meg nem látnunk a születés nagy misztériumát [...] Az Új Rend eljövetele mindig a régi feláldozásával jár s nehezen lehet elkerülni, hogy meg ne semmisüljenek olyan értékek, melyeknek elpusztulása örök kár marad.”¹⁶¹

A két újság álláspontjában így továbbra is egybehangzó a közösségi gondolatnak az újabb korok individualizmusával való szembeállítás, de – másrészt – a keletkező „új” üdvözlése is. Nem meglepő, hogy eközben bizonyos „értékek” elvesztésébe könnyű szívvel beletörődtek, hiszen az a bizonyos „új” számukra az új államiség volt.

Ebben a légkörben tehát, amelyben a Harmadik Birodalom rokonszenvező bemutatását mindig saját külpolitikai reményeikkel kötötték össze, a magyarok lassan fokozódó szimpátiával kezdték a Birodalomra tekinteni. Ennek megfelelően elfogadták, hogy a háború az európai határviszonyok rendezésének szükséges előfeltétele volt. Ugyanakkor elszigetelték azokat, akik valamilyen módon a faszizmust, illetőleg a nemzetiszocializmust, a rasszizmust és a háborút elutasították, beleértve a róluk szóló korabeli viták legitimitását is. Ez kimutatható az egykori pártlap állásfoglalásaiból csakúgy, mint Jakabffy *Magyar Kisebbségéből*. Ebben a polarizált helyzetben a *Keleti Újság* egy rá egyébként nem jellemző semleges megfigyelői álláspontot foglalt el (egyetlen cikket kivéve, amely 1940 nyarán az olasz faszizmust dicsérte).¹⁶² A lap, úgy tűnik, egyszerűen képtelen volt föloldani a német hatalomgyarapodás következményei és saját nemzeti konzervatív világnézete közti dilemmát. (A *Magyar Lapok* ideológiája a Birodalomával összhangban állt, az *Ellenzék*nek ilyen értelemben *bepótolniva-*

158 Tóth Bálint: A Kraft durch Freude. Ell., 1939.VII.2., 10.; Hitler vezér és kancellár nagy beszéde. Ell., 1939.IX.3., 3.; Hárommillió német nő a férfiakkal egysorban küzd a birodalomért. Ell., 1939.X.24., 5.; A Führer sohasem bántotta a nyugati demokráciák érdekeit. Ell., 1939.X.26., 8.

159 Csizsár Béla: Hermann Göring. ML, 1938.XII.7., 4.; Csizsár Béla: Göbbels. ML, 1939.VII.11., 10.

160 Dr. Paál Árpád: Új esztendő a világviharban. ML, 1939.XII.31., 1-2.

161 Albrecht Dezső: Európa hanyatlása. *Hitel*, 1940, 1. sz. 72-76.; ML, 1940.VII.5., 9.

162 Oberding József: Elmélgedések a faszizmusról. KÚ, 1940.V.5., 9.

lőja volt e téren, s korábbi szellemi függetlenségét ennek rendelte alá.) A dilemma megoldhatatlansága a *Keleti Újság* esetében az elhallgatáshoz vezetett, s ez egy erős hang kiesését jelentette a magyar sajtótermékek kórusából. E hang 1938 előtt gyakran szólalt meg konzervatív oldalról a magyar és a német zsidók érdekében. A *Keleti Újság* esete azért szembetűnő, mert egy nemzeti konzervatív beállítottságnak nem kellett szükségszerűen passzivitásba torkollnia, hiszen Jakabffy *Magyar Kisebbsége* – ezidáig az előbbivel egy hullámhosszon mozogva – továbbra is megőrizte távolságtartó, sőt visszautasító magatartását Németországgal szemben.¹⁶³ Jakabffy mellett a polgári táborból Kacsó és munkatársai voltak azok, akik továbbra is kritikusan értékelték a jobboldali (német, olasz, magyar, román) áramlatokat, a magyaroknak megígért jogok megvalósulásában mégis változatlanul hittek. Kacsó a kisebbség elképzeléseitől legalább két kérdésben eltérő nézeteket vallott. Egyrészt a kisebbségnek a status quo megváltozását illető várakozásaival szembe (pár nappal Kárpátjának Magyarország általi annektálása után) a *Duna-medencei Egyesült Államok* elképzelését állította.¹⁶⁴ Ennek egy, mind a Kelet, mind a Nyugat irányába politikailag semleges összefogásnak kellene lennie. Ezáltal Kacsó elutasította a status quo olyan megváltoztatását, amely Erdélyt német támogatással legalább részben Magyarországnak visszaadta volna. Másrészt elképzeléseit Kacsó 1939-ben és 1940-ben a magyar zsidótörvények, a magyarországi társadalmi helyzet és a nyilaskeresztesek kritikájával kötötte össze.¹⁶⁵ Olvasótáborában azonban visszautasította a magyarországi társadalmi viszonyok bírálatát. Korábbi főszerkesztője, Paál például „zsidó nézőpontot” látott ebben.¹⁶⁶ A *Brassói Lapok* politikailag elszigetelt hangja így ekkor már nem tükrözte a magyar kisebbségen belül uralkodó nézeteket.

Az 1930-as évek második felében a *Független Újság* ismételten a fasizmust és a nemzeti-szocializmust bírálta, s rámutatott a magyarországi antiszemitizmus figyelemelterelő mivoltára is.¹⁶⁷ Félreismerhetetlen ugyanakkor a lap munkatársainak fokozódó rezignáltsága. Így Ligeti Ausztria Németország általi bekebelezése után attól tartott, hogy a németek szívesen létrehoznák ugyan régi tervüket, „Mittel-Európát”, de abban köszönet nem lenne, ugyanis az „nem egyenjogú és független államoknak okos együttműködése volna, hanem Németország vazallus államainak kényszerű rabsága, elburkolt jogi elnevezés alatt...”.¹⁶⁸ Krenner keserűen fakadt ki 1940 tavaszán, hogy transzilvanizmusával, hídverésével és „dunai mítosz”-ával egyedül maradt, hiszen „ma már az erdélyi életben a tevékeny ifjúság ama része, amely az idő sodrába ereszkedett, valóságos szakszervezeti alakulat tömör rohamoszlopaival célhoz ért, szinte kizárolagossági alapon és csálhatatlan kiáltványokkal, bálványai pedig felidéztek az új háborút és ismeretlen katasztrófáit [...] A magánvéleménynek sohasem volt kevesebb értelme mint most...”.¹⁶⁹ A városi polgárság véleményformáló orgánuma, a *Független Újság*, liberális és a többségi nép felé közelítő magatartásával az 1939–1940-es évek határváltoztatást (akár háború árán is) óhajtó és etnikailag szeparáló korszakában tehát (úgy tűnik) mind kevesebb embert tudott megszólítani.

163 Horváth: *Wahrnehmung* i. m. 50-52.

164 Kacsó Sándor: *Dunavölgyi Egyesült Államok*. BL, 1939.IV.23., 1.

165 Kacsó Sándor: *Erdélyi szemmel Magyarországon I–XII*. BL, 1939.május–június.

166 PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 1951/97, Paál 1939. június 4-i bejegyzése Kacsónál május 29-én tett látogatásáról. Az olvasók részéről érkezett bírálatokról l. pl. Kacsó választát lapjában 1939. június 4-én, 3.

167 Ligeti Ernő: *Európa kísérleti egerei*. FÚ, 1936.X.31.–XI. 6., 1.; *A német rejtély*. FÚ, 1938.II.12.–19., 1.; *Európa három sebe*. FÚ, 1938.III.19. 26., 1.; *A zsidókérdés – kereszténykérdés*. FÚ, 1939.IV.1.–15., 11.

168 Ligeti Ernő: *Halott-e a dunaszövegségi gondolat?* FÚ, 1938.IV.2.–9., 1.

169 Beszélgetés Krenner Miklóssal. FÚ, 1940.I.5.–19., 3-4.

A korabeli baloldali nyelvhasználatból átvett fentebbi *polgári tábor* kifejezés már jelezte, hogy még egy áramlatról kell megemlékeznünk: a kommunistákról. Ők a fenti táboron kívül álltak, s hatásuk a magyarokra elenyészően csekélynek értékelhető, de éppen ekkori magatartásuk miatt léphettek fel 1945 után hitelt érdemlően. 1938 őszén ugyanis Bányai László vezetésével (aki a *Korunk* hasábjain is elítélte a német külpolitikát¹⁷⁰) Kolozsváron aláírásgyűjtést kezdeményeztek a határrevíziók ellen. Jóllehet ezzel kudarcot vallottak, november 14-én több kormány szervhez (miniszterelnökség, kisebbségi kormánybiztosság stb.) memorandumot juttattak el, melyben ismételték az 1918. december 1-jei Gyulafehérvári Nyilatkozatra hivatkoztak, és annak megvalósítását követelték. Ugyanakkor alig két héttel az első bécsi döntés után tiltakozásukat fejezték ki az ún. „idegen, imperialista érdekek” ellen, melyek szerintük erővel és imperialista háborús fenyegetéssel le akarják igázni a népeket.¹⁷¹ Jellemző volt az is, hogy a Bányai körül szerveződő csoport 1939-ben olyan akcióra is kapható volt, melyet a Magyar Népközösség kolozsvári Szervező Irodája megtagadott: az egykori MADOSZ volt tagjai elvállalták a feladatot, hogy a román nemzeti ünnep napján (május 10-én) magyar antirevizionista tüntetést szervezzenek. Az ünnepségek egyik eseménye a városon áthaladó felvonulás volt, s a magyaroknak ekkor kellett volna a román állam iránti lojalitásukat nyilvánosan kimutatniuk. A környékről Kolozsvárra beszállított – népviseletbe öltözött – parasztok az eseményhez illő táblákat hordoztak ugyan, de feladatuknak a magyar konzul szerint csak tessék-lássék tettek eleget, jobbjukat is csak ritkán emelték üdvözlésre.¹⁷² Minthogy a városi lakosság részvételi aránya és lelkesedéshiánya a román prefektust amúgy is fölháborította, az akcióval a (magyar) kommunisták önmagukat kompromittálták. Mert a magyar kisebbség igazi érzéseit e napon inkább jelzett magatartása és az ünneplési kedv hiánya fejezte ki (például a magyar üzletek díszítetlenül maradt kirakatai), a kárpátaljai események után alig másfél hónappal. Nemcsak e kisebbség, de a többség nagy része is ekkor már a – magyar részről csupán megszállásnak érzett – román uralom közeli végével számolt. Ez a kiindulópont határozta meg azokat az elképzeléseket, melyeket a magyar politikai elit ezidőtájt kidolgozott.

3.2. A politikai elit elképzelései

A szakkutatás még nem vizsgálta a romániai magyar politikai elit konkrét elképzeléseit az állami és jogi viszonyok várt megváltozásának mikéntjéről,¹⁷³ holott e témakör fontosságát

170 Bányai László: A német „Mitteleuropa” és a dunavölgyi összefogás. *Korunk*, 1938, 7-8. sz. 677-683. Noha a *Korunkban* több más cikk is foglalkozott a nemzetiszocializmussal és a faszizmussal, részletes bemutatásuk véleményünk szerint túlértékelné őket, illetőleg a folyóiratnak a magyar kisebbségre tett hatását.

171 MOL K 64-77-1938-27-223-1496, 3-7. f. Jellemző az erdélyi magyarok korabeli hangulatára, hogy Bányainak az első bécsi döntést elítélő nyilatkozatához csak nyolc aláírást sikerült gyűjtenie.

172 MOL K 63-250-1939-27/4, 1/1939, 494. f.; MOL K 28-55-1939-117-O-16714, 9333/1939. A történetekkel Seres Attila írása foglalkozik: Antirevizionista kalotaszegi legények részsüt feltartott kézzel. (A kolozsvári magyar konzul jelentései az 1939. május 10-i román ünnepségről). *Pro Minoritate*, 2002, 2. sz. 119-139.; Az egykori Szövetség tevékenységének korabeli értékeléséről, valamint a magyar parasztok kikényszerített felvonulásáról I. Paál Naplóját (1939.IV.13. és V.21.). Paál a felvonuláson jelen volt, a hűségnyilatkozatokat pedig lapjában közölnie kellett. PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 1951/95.

173 Erre vonatkozó utalások Bárdi Szupremácia c. írásában találhatók (98-103.). Alapvető fontosságú Bárdi következő dolgozata, melyben Paál, Tornyai, Jakabffy és Balogh – a jelen írásban már említett – önrendelkezési és autonómia-terveivel foglalkozik (az utóbbiával csak röviden): Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918-1940. In: Uő. (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Budapest, 2000. 137-181.

az is mutatja, hogy 1938 után már nem az volt a döntő kérdés, vajon megtörténhet-e Erdély visszatérése Magyarországhoz, hanem az, hogy ennek hogyan kell végbemennie. Ez azt jelenti, hogy nem a kivitel részletei (szakaszai), illetőleg módja (tárgyalóasztal mellett vagy sem) voltak kérdéssé, hanem földrajzi és néprajzi hatóköre. A magyarországi revizionizmus társadalmi jelentősége a két világháború között éppen abban volt, hogy igen sokrétű és egymásnak ellentmondó formákban jelentkezett. A politikai realitásokban gondolkodó politikusok (mint pl. Bethlen István) mindig tisztában voltak azzal, hogy a jobboldal demagóg követelései („Mindent vissza!”) nemzetközileg kivihetetlenek, s jó esetben is csak etnikailag megalapozott határmódosítások lehetségesek.¹⁷⁴ Egyes magyar kisebbségi politikusok erre vonatkozó elképzelései nemcsak reményeikről és meggyőződésükről tudósítanak, hanem azt is lehetővé teszik, hogy e kérdésben árnyaltan lássunk, s ezáltal elejét vegyük olyan ítéletek keletkezésének, amelyek mindent egy kaptafára húznak.¹⁷⁵

Szem előtt kell ugyanakkor tartanunk, hogy nem arról van itt szó, milyen hatásuk volt az erdélyi magyar elképzeléseknek a lakosság széles rétegeire, vagy éppen a második bécsi döntésre, mert utóbbira magának a magyar kormánynak sem volt lényeges befolyása. Az elképzeléseknek viszont a pusztán létük is értékelendő, mert bizonyítják, hogy a magyarokban nemcsak elvont revizionista vágyak érlelődtek, hanem konkrét tervek is kidolgoztak.

Paál például (az Anschluss és a szudétanémet válság hatására) 1938-ban több emlékiratot szerkesztett. Bennük fontos szerepet játszott a „kisebbség” terminus kategorikus elutasítása. Ezáltal ő egy 1935-ben a párt kisebbségi szakosztályán tartott előadásában mondottakat gondolta tovább. Úgy érvelt, hogy a fenti megnevezés számszerű állapotot jelöl, amely – tudatosan vagy sem, de – az érintett etnikai csoport csökkentértékűségét sugallja, és ezért kedvezőtlen kihatásokkal járhat.¹⁷⁶ Helyébe továbbfejlesztette a már 1931-es autonómia-tervében szereplő „kollektivitás” kifejezést. 1938-as elmékedéseiben a nemzet és a népcsoport fogalmat használta, valamint a kisebbségi jog helyett a népcsoportjogot.¹⁷⁷ Három kérdés merül itt fel: miért kellene a kisebbségi jog megnevezés helyett népcsoportjogot használnunk, mi ez utóbbi lényege és milyen következmények vezethetők le egy olyan népcsoport létéből, melynek kollektív jogai vannak?

Paál megállapította, hogy a monarchia utódállamaival megkötött kisebbségvédelmi szerződések nem érték el céljukat. Kiindulópontja a magyar kisebbségek lélekszámcsökkenése

174 Kovács-Bertrand: *Revisionismus* i. m.; Zeidler: *Revíziós gondolat* i. m.; Uő.: *Irredenta kultusz* i. m.; Romsics (szerk.): *Trianon* i. m. A magyar kormány még 1939 februárjában is a Romániával szembeni revízió három lehetséges változatát dolgozta ki, l. Tilkovszky: *Nemzetiségpolitika* i. m. 260. A (Magyar) Külügyminisztérium Politikai Osztálya vezetőjének, Ghyczy Jenőnek a Londoni (Magyar) Követséghez 1939.VIII.11-én küldött utasítása szerint Magyarország minden olyan romániai területre igényt tartott, ahol a magyarok több mint 50%-os arányban éltek. Juhász Gyula (szerk.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940*. Budapest, 1962. 415.

175 Az itt tárgyalásra kerülő szövegek értékelésekor szem előtt kell tartani, hogy csak igen kevés politikus készített följegyzéseket ilyen kényes témákról. Érdekes ugyanakkor, hogy erdélyi szászok tollából is ismerünk több különböző elképzelést Erdély jövőjéről, l. Tilkovszky: *Nemzetiségpolitika* i. m. 259. és 274.

176 A kisebbségek részvétele az erdélyi/romániai/közigazgatásban 1938. július–augusztus, PÁII IIRM MS 7651/34, I.; „A kisebbségi jogrendszerről. A magyar kisebbség politikai lehetőségei az Anschluss után”, 1938. VII. 17.; PÁII IIRM MS 7651/29, 7., 10.; Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez. A kisebbségjogokról szóló magyar–román tárgyalások alkalmából 1938.V.9., PÁII IIRM MS 7651/28.; Bethlen István Bukarestben? 1938.III.28., PÁII IIRM MS 7651/276.

177 Gyárfás levelei (május 19., június 6., október 14.) PÁII IIRM MS 7651/542. Paál magyar szóalkotásainak német (illetőleg nemzetiszocialista) mintákra való visszavezethetősége (több mint) valószínű, filológiai azonban még nem bizonyítható. A német népcsoportelméletéről Franz Neumann: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt am Main, 1993. 203–210.

volt 1920 és 1930 között Romániában csakúgy, mint Csehszlovákiában vagy Jugoszláviában.¹⁷⁸ Az említett szerződések elégtelenségének okát szerintem abban kell keresnünk, hogy csak egyedekre vonatkoznak, s így csupán személyes jogokat garantálnak, és legfeljebb gyenge utalásokat tartalmaznak nagyobb csoportokra vagy közösségekre. Így például megkívánták ugyan a kisebbséghez tartozó személyek jogegyenlőségét az anyanyelvhasználat kérdésében, e jog gyakorlását azonban nem biztosították. Ugyanakkor még ott sem védtek meg őket attól, hogy az állam nyelvét az érvényes hivatalos eljárások rájuk kényszerítsék, ahol helyileg többségben voltak. Ezáltal a kisebbségi individuum Paál szerint kettős terhelésnek van kitéve, s így a többséghez tartozókkal szemben hátrányos helyzetbe kerül: „A liberalizmus szerint elvileg szabad verseny van, a demokratizmus szerint pedig jogegyenlőség minden egyén javára. De amikor ezek az elvek egyúttal a többségi nemzet egyetlen kizárólagosságához vannak fűzve, akkor már csak a kizárólagosságba beletartozó egyén kapja meg gyakorlatilag a szabad verseny akadálytalanságát és a jogegyenlőséget... Akiknek a többségi nemzettől eltérő népi, nyelvi és vallási sajátságai vannak, azoknak *előbb* e sajátságait föl kell adniuk, mert különben ezek miatt a többség egyedül elismert és jogosított népi sajátságaival szemben szabad versenyre képtelenek és jogegyenlőtlenek lesznek. Mikor tehát a kisebbségi jogrendszerek minden népi, nyelvi, vallási különbségre való tekintet *nélkül* adnak az egyeseknek jogegyenlőséget, akkor éppen az ellenkezőjét teszik, mint amit mondanak: jogegyenlőtlenéget adnak. Hiszen csak az az egy gyakorlati példa is felvilágosíthat erről, hogy mikor az egyetlen nemzetre szabott államnyelv a hivatalképesség, vagy valamely foglalkozás előfeltétele, akkor aki csak a saját eltérő nyelvét tudja, az nem hivatalképes, vagy nem folytathat valamely foglalkozást. A kisebbségi jogrendszer által ilyen 'tekintet *nélkül*' kiadott jogegyenlőséget a kisebbségek gazda-államai éppen most a legnagyobb buzgósággal alkalmazzák, s ez a jogegyenlőségi gyakorlat a kisebbség-fogyasztás leghathatósabb eszköze. Éppen azért nem 'tekintet *nélkül*', hanem az egyén életsajátságait legjobban meghatározó csoportosító sajátságok tekintetbe vétele *mellett* kell megadni kinek-kinek az életfeltételeket; igazi jogegyenlőség csak így lehet. A csoport számára kell adni jogegyenlőséget, s nem az egyeseknek.”¹⁷⁹

Figyelemre méltó, hogy Paál ezeket a felismeréseket egy állítólagos nemzetállamban húsz év alatt szerzett tapasztalatai alapján rögzíti. Ő maga tárgyalásokat folytatott román cenzorokkal, prefektusokkal, politikusokkal az ő nyelvükön. Behatóan ismerte és elemezte minden román alkotmány szövegét (érvénybe lépési évük: 1867, 1923 és 1938), valamint a többségi politikusok különböző beszédeit és cikkeit. Mindezen dokumentumok Romániáról mint egységes nemzetállamról beszéltek, s kisebbségek létét főleg ideológiai okokból egyáltalán nem akarták tudomásul venni, vagy éppen gyors asszimilációjukból indultak ki.¹⁸⁰ Ezért volt Paál számára a nyelv kérdése olyan fontos, és ezért mutatott rá oly sokszor arra, hogy nem a magyar kisebbségek vándoroltak ki az utódállamokba, „hanem nemzetközi hatalmi szempontok parancsa valósággal erőszakosan leszakította őket” hazájukról.¹⁸¹ Emiatt különleges elbánásra

178 Jóllehet említést tesz arról, hogy Magyarország népessége ugyanazon időszakban növekedett, nem találunk erre nála olyan magyarázatot, hogy ezt magyar kisebbségek átköltözése okozná. Vö.: A kisebbségi jogrendszerről. PÁII IIRM MS 765 1/29, 1-2.; Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez. PÁII IIRM MS 765 1/28, 5. pont.

179 Az idézet eredete: A kisebbségi jogrendszerről. PÁII IIRM MS 765 1/29, 15., kiemelés az eredetiben; ezenkívül vö.: Bethlen István Bukarestben? PÁII IIRM MS 765 1/276, 3.; Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez. PÁII IIRM MS 765 1/28, 14. és 16. pont.

180 A román alkotmányok elemzése 1938 augusztusából vagy szeptemberéből: A román alkotmány alakulása tekintettel a kisebbségekre. PÁII IIRM MS 765 1/33. A szöveg utolsó mondata, tehát következtetése így szól: „Csoportjog nélkül a kisebbségi jogokban nem lehet megnyugtató fejlődés.”

tarthatnak jogot. Mind e tapasztalatok ellenére Paál itt sem szándékos engedetlenségre, sem valamely integráció megtagadására nem szólított föl, csupán tényeket állapított meg. De ez a háttér magyarázza a kisebbségeknek szóló népcsoportjog követelését. Ez számukra az általuk többségként lakott területeken járna. Az „egyéni jogot” már egy 1937-es fölsorolásban szembeállítja a „csoportjoggal”: az előbbi alapján gazdasági érdekek és hátrányos helyzetek csak egyes embereket érintenének. A „csoportjog” azonban megóvná a kisebbséget olyan hátrányos helyzetektől, mint például egy tagja birtokfölöslegének a többség tulajdonába való juttatása egy földreform által.¹⁸² Iskolák és templomok fenntartása az előbbi esetén létszámukhoz kötött lehetne, ámde ezek állandó ingadozásokat mutatnak. Csoportjog érvényesülése azonban állandóságot biztosíthatna minden intézménynek a csoportvédelem elvének elsősege alapján.

Egy népcsoportjog lényege Paál számára eszerint abban állt volna, hogy általa egy etnikai csoport kollektív elismerésben részesül és ennek következtében őt az állam bizonyos erőforrásai részarányosan megilletik. Ezáltal a kisebbségek nemcsak saját gazdasági és kulturális céljaik megvalósítása érdekében folytathatnának céltudatos politizálást, hanem abban is biztosak lehetnének, hogy minden anyagi és szellemi képességüket saját csoportjuk szolgálatába állíthatják. Ez azt is jelentené Paál szerint, hogy az érintett nemzeti kisebbségek az általuk lakott területeken az adódó munkalehetőségeket saját hozzátartozóiknak juttatnák, és e vonatkozásban százalékarányos részesedésüknek országosan is fenntartottnak kellene maradnia.¹⁸³ Ez véget vetne a többség tagjai „infiltráció”-jának (ez Paál szóhasználata) az etnikai kisebbség által uralt területekre. Ezáltal elejét lehetne venni bizonyos területek adott etnikai jellege lassú megszűnésének, vagyis az asszimiláció veszélyének. Így akarta Paál a magyar Székelyföld és a magyar többségű más területsávok (központilag irányított) lassú elrománosítását megállítani. Úgy tűnik, hogy az általa pártfogolt elkülönülésben semmilyen problémát nem látott, és elképzeléseinek Sulyok külön (keresztény) népközösségével való rokonságát sem ismerte fel.¹⁸⁴ Nem szabad azonban itt megfedkezünk arról, hogy a „csoportokra”, „kollektivitásokra” és jogaira való hivatkozás különösen az 1938-as év Európájában közhelyszámba ment éppen a szudétánemet krízis békés rendezése érdekében folytatott tárgyalások miatt. Még olyan józan politikusok is, mint Mikó Imre a kisebbségi szerződések fő hibáját abban látták, hogy liberális és individualista alapon állva a kisebbségeket nem ismerték el „külön népcsoportként”.¹⁸⁵ Így bontható ki fokozatosan a status quo elutasításának paáli változata írásából. A csoportjogra alapuló etnikai elkülönülésnek egyrészt a magyar településvidékek fennmaradását kellene gazdaságilag és kulturálisan biztosítania (ő a Székelyföldet emelte ki ilyenként), másrészt az etnikailag vegyes területek különböző nagyságú szóránymagyar kisebbségét megerősítenie (azért, hogy a román *beszivárgást* a magyar, és a magyart a román többségű területekre megakadályozza). Mert: „Nemcsak állami integritások vannak, hanem sokkal

181 Bethlen István Bukarestben? PÁII IIRM MS 7651/276, 3.; Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez. PÁII IIRM MS 7651/28, 8. és 19. pont.

182 Egyéni jog és népjog. 1937. VII. 16., PÁII IIRM MS 7651/59, 1. A feljegyzéssel Paál következő cikkét készítette elő: Egyéni jog és népjog. ML, 1937. VII. 25., 1-2.

183 A román alkotmány alakulása tekintettel a kisebbségekre. PÁII IIRM MS 7651/33, 13.

184 A kisebbségi jogrendszeréről. PÁII IIRM MS 7651/29, 15.; az „infiltráció” fogalmát Paál a *Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez* c. tanulmányában használta, PÁII IIRM MS 7651/28, 27. pont.

185 Dr. Mikó Imre: Előterben a nemzetiségi kérdés. KÚ, 1938. VI. 13., 1. A népcsoportelmélet – bírálói szerint – a szóbanforgó népcsoportot nemcsak elkülöníti (mint egy „államot az államban”) a többségi etnikumtól, hanem a népek alsóbb- és felsőbbrendűségét is állítja azzal, hogy az elkülönülést rasszista, illetőleg egy kultúrfőlényből származtatott alapra helyezi, I. Neumann: *Behemoth* i. m. 206-210.

fontosabb a népintegritás.”¹⁸⁶ Többször rámutattunk már Paál jártasságára a magyar revizionizmus terminológiájában. Mikor ő az „állam integritása” fogalmát a fontosabb „népintegritás” eszmével állítja szembe, s ez utóbbit így tárgyilagos stílusban az elméletalkotásba bevezeti, egyúttal azokat a magyar álláspontokat utasítja vissza, amelyek maximalista módon a „Mindent vissza!” követelést képviselték (a magyar állam visszaállítását 1918-as határai közé). Konkrét elképzeléseit azonban Paál abból a bánásmódból vezette le, amelyben a kisebbségek abban az időben részesültek, nem utolsósorban a közösségi (kollektív) jogok megvalósíthatatlanságából. Végül is az állam etnikai identitásukat fenyegeti – vélte –: „Mi vigye őt hazaszeretetre, ha ennek népe megtagadása az ára?”¹⁸⁷ A magyar kisebbségeknek joguk van az önrendelkezésre – állította Paál –, hogy elkerülhessék az asszimilációt, még akkor is, ha ez az utódállamok szuverenitása megsértésének a jogát is magába foglalja.¹⁸⁸ Abból azonban, hogy az említett helyeken olyan nagy súlyt helyezett a „nép integritására”, arra lehet következtetni, hogy egy határkiigazítás esetén a számba vehető területeken döntő jelentőséget tulajdonított volna az etnikai viszonyoknak. Azt nem rögzítette pontosabban, hogy a változásoknak milyen konkrét formájára gondolt (például a román–magyar határ mentén, a Székelyföldnek egy folyosó általi összekötése Magyarországgal stb.). Naplófeljegyzései azonban bizonyítják, hogy egy, a magyarok számára nyitott terület visszacsatolása mellett kitartott, s még az áttelepítések gondolatába is kész volt beletörődni.¹⁸⁹

Balázs András gyulafehérvári prelátus elkerülhetetlennek látta Erdély kettéosztását, s erről 1938 októberében konkrét elképzeléseket is megfogalmazott. Az addig inkább a háttérben tevékenykedő, döntően oktatáspolitikai kérdésekkel foglalkozó Balázs¹⁹⁰ részletesen megokolta, miért elengedhetetlen új határ meghúzása. *Békés revízió Románia felé* című emlékiratát a bukaresti magyar követségen át eljuttatta Budapestre, mert elérkezettnek látta a békés revízió idejét.¹⁹¹ Erre a következtetésre a szudétánémet kérdés megoldása, és a magyar–csehszlovák határnak Magyarország javára történt kiigazítása vezette. Szerinte a határrevíziók elkezdődött folyamata öt okból nem szakadhat meg. Ezek a következők: a) a romániai magyar kisebbség sokkal rosszabb helyzetben van, mint a csehszlovákiai magyarság; az erdélyi magyarok véleményét 1918-ban nem kérdezték meg; b) Romániában sokkal több magyar él, mint Csehszlovákiában; c) a magyar–román határ kiigazítása összhangban volna az etnikai törvényekkel és a népek önrendelkezési jogával, amiről az igazságosság kérdéseivel kapcsolatban ismételtelen szó esik; d) Romániának is érdeke jó viszonyban lenni Magyarországgal, ez azonban az erdélyi magyarok sorsának mindkét oldalt kielégítő rendezése nélkül nem lehetséges; e) és végül: a müncheni egyezmény és a szlovákiai magyarok helyzetének a megoldása bebizonyította, hogy Európában a „nemzetközi jog erejével fellépő szükségszerűség a népek etnikai csoportosítása”.¹⁹² Mindezek után Balázs még a magyarok sérelmeinek és hátrányos helye-

186 Bethlen István Bukarestben? PÁII IIRM MS 7651/276, 2.

187 Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez. PÁII IIRM MS 7651/28, 15. pont.

188 Uo. 2-4. pont.

189 L. következő naplóbejegyzéseit: 1936.X.16.; 1937.III.29., V.30., VI.11.; 1938.VIII.26., VIII.29., X.22., XI.3., XI.5., XI.6., XI.25. PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 1951/97. Az áttelepítésekről ilyen megfogalmazásban: Bethlen István Bukarestben? PÁII IIRM MS 7651/276, 4.; Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez. PÁII IIRM MS 7651/28, 27. pont.

190 1869.XI.18-án született, teológiát tanult Bécsben, 1903-tól lelkész Tordán, 1907-től kanonok Gyulafehérvárott, 1921-től a Római Katolikus Státus előadója, prelátus. Szervező és újságírói tevékenységet folytatott. Vö.: *Erdélyi Lexikon* i. m. 18.

191 Békés revízió Románia felé. MOL K64-77-1938-27, 1516, 4-7. f.

192 Uo. 5. f.

teinek jegyzékszerű felsorolásával is alátámasztotta a revízió szükségességét, majd végrehajtásával foglalkozott. Javaslatai igyekeztek mindkét ország érdekeit kielégíteni, de ennek fejében mindkét féltől bizonyos elvekről való lemondást kívántak.¹⁹³ Kiindulópontja az volt, hogy az 1918–1919 után Romániához csatolt területeket főleg etnográfiai, részben azonban földrajzi adottságok (pl. folyók vonala) szem előtt tartásával ketté kell osztani. Minthogy elgondolása természetesen felölelte a Székelyföldet és egy viszonylag széles folyosóval kapcsolta Magyarországhoz, mintegy a második bécsi döntés megelőlegezésének is tekinthető.¹⁹⁴ Attól eltérően azonban nem terjedt ki sem a Máramarosra, sem Beszterce városra és vidékére, mert az előbbi túlnyomóan románok által lakott terület volt, az utóbbi pedig főleg szászok által. Ezzel szemben a déli határ nála mélyebben húzódott (Tordától és Enyedtől délre, a Nagyküküllő és az Olt mentén). Ezenkívül javaslata szerint a terület nyugati részén két várost is vissza kellene még adni Magyarországnak: Szatmárt és Aradot.¹⁹⁵ Balázs maga is elismerte, hogy mindkét országban egy-egy, körülbelül azonos nagyságú kisebbség maradna a másik népből. Ezért, és hogy a kisebbségek okozta határvitákat egyszer s mindenkorra lezárja, így folytatja: „Az optálás elvének érvényesítésével az északi részből a délre románoknak, a déli részből az északra magyaroknak átköltözési lehetőség adatnék, ahogy ez a csehországi németeknél szóba került, Török- és Görögország között pedig, aránytalanul nagyobb geográfiai távolság és gazdasági nehézségek mellett, tényleg megvalósult.”¹⁹⁶ Pont úgy, mint Paál, tehát Balázs is minden aggály nélkül áttelepített volna néptörödékeket földrajzilag és kulturálisan eltérő múltú és jellegű területekre. Ez azt mutatja, hogy mindenfajta kisebbségi létet elutasítottak mások nevében is (mert a húszéves tapasztalat meccáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy Romániától a kisebbség igényeinek kielégítése nem várható – vélte Balázs). Nem tévesztendő azonban szem elől, hogy hasonló gondolatok mind a korabeli sajtóban, mind a lakosság körében elterjedtek voltak, a megvalósításukkal járó nehézségek és hátrányok viszont alig (gyökértelenség, visszaélések). Ezért Balásznak áttelepítési javaslatát explicite még csak megalapoznia sem kellett.¹⁹⁷ Végül még azzal is érvelt elgondolásai mellett, hogy azok földrajzilag sokkal természetesebb határokat adnának, s úgy vélte, hogy ezeket Románia számára az ott maradó (szén- és vas-) bányákra és a termékeny talajra való utalással lehetne vonzóbbá tenni.

Világosan ki kell itt mondanunk azt, hogy mindez a tervezgetés nem volt több absztrakt konstrukciónál. Föltételezhetjük ugyan, hogy Paál Gyárfással, Balázs pedig magas rangú katolikus tisztségviselőkkel terveit és elképzeléseit megbeszélte, ezeknek azonban semmiféle hatásuk sem volt a későbbi második bécsi döntésre. Mégis a magyar kisebbség gondolkodásának és reményeinek elsőrendű dokumentumaiként kell értékelnünk őket arról a küszöbön álló fordulatról, amely sorsában bekövetkezett. Még akkor is, ha e kisebbség óriási részének

193 „Az erdélyi magyar tömbök Magyarországhoz visszaacsatolása nagyobb nehézség nélkül megtörténhetik, csak belátás, némi jóakarat s igazságérzet kell hozzá... Nincs az az áldozat, amit két ország fennmaradásáért, két egymásra utalt nép boldogulásáért meg ne kellene hozniuk azoknak, akiken országok sorsa fordul. Meghoznák mind a két oldalról!” Uo. 5., 7. f.

194 L. a térképet a függelékben.

195 Békés revízió Románia felé. MOL K64-77-1938-27, 1516, 6. f.

196 Uo.

197 A kisebbségi kérdésnek etnikai kisebbségek áttelepítése általi megoldását saját országa etnikai egységének elérése céljából a román statisztikus és népességgazdálkodó Sabin Manuilă is (már 1929-ben) mérlegelni kezdte. L. Viorel Achim: The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuilă in October 1941. *Annali dell'istituto storico italo-germanico in Trento*, 2001, 21. sz. 593-619., itt: 595.

e változás milyenségéről, megvalósulásáról és következményeiről semmilyen hasonló konkrét elképzelése nem volt.

Egy részük azonban – amennyiben egyáltalán értesül róluk – a fenti áttelepítési terveket feltehetően elutasította volna. Egy román–magyar népességcsere gondolata nem több „elméleti szellemi tornánál” – gúnyolódott Hegedüs Nándor már 1935 elején.¹⁹⁸ Kivitelezése nem egyszerűbb egy revízióénál, de még ez utóbbi sem vita tárgya – írja. Az utódállamok ilyen akcióra nem hajlandók, mert területi veszteségekkel kellene számolniuk, hiszen sokkal több magyar él a határaikon belül, mint például román Magyarországon. De az ellentétek sem olyan élet-halálra menő ellenségeskedés formáját öltik románok és magyarok között – mutatott rá Hegedüs egy különlegesen fontos aspektusra – mint a görögök és a törökök között Anatóliában. S ez utóbbiak cseréje sem zajlott le olyan egyszerűen, ahogy azt általában bemutatják.

Hegedüsnek a népességcsere lehetőségét kategorikusan visszautasító véleménye indoklásából ki kell emelnünk azt a gondolatot, amely a két etnikumnak Erdély különböző tájain való együttélésére vonatkozik. Ezt ugyanis mindazok az emlékiratok elhanyagolták, amelyek a magyar kisebbség jórészt jogos sérelmeit felsorolták, és 1938 után, mint láttuk, úgy vélték, joguk van egyetlen tollvonással milliók sorsáról, jövőjéről és mindennapjairól dönten. Holott az is tény, hogy minden elszenvedett és méltánytalannak érzett nemzetiségpolitikai diszkrimináció, valamint az élet sok területén hiányzó egyenjogúság és a rengeteg megalázás ellenére (ezek vezettek már 1935 körül oda, hogy a magyarok elkeseredésükben elfordultak a román államtól), erőszakos etnikumközi túlkapások kivételek maradtak. Az etnikumok mindennapjai tehát – amennyiben a kisebbségpolitika által teremtett hátrányos helyzetet nem vesszük figyelembe – lényegében incidensek nélkül múltak el.

Kisebbségek áttelepítésének a gondolatát a magyar kisebbség politikusai és újságírói még évekkel később is elutasították. 1938 után világosan kihallatszott írásaikból, hogy amikor ilyen tervekkel foglalkoznak, saját etnikumukra gondolnak, még ha konkrétan németekről vagy zsidókról szólnak is. Az áttelepítés utópia – ítélte el az ilyen terveket Ligeti Ernő 1938 augusztusának elején, a szudétanémet krízis csúcspontján –, mert nem veszi figyelembe, „hogya a röghőzkötöttség olyan lelki és testi adottság, amelyen csak igen nagyfokú kegyetlenséggel lehet túltenni magát az embernek.”¹⁹⁹ A Baltikumban élő németeknek a Harmadik Birodalom által 1939-ben elkezdett áttelepítése idején az ilyen tervek újból aktuálisá váltak. Jakabffy Elemér és Hegedüs Nándor rámutattak ugyan embertelenségükre, de indokoltak tartották kisebb etnikai csoportok esetében, melyek nemzeti identitástudatukat egy más nép körében nem tudnák megőrizni.²⁰⁰ Szentimrei Jenő, költő és újságíró egyenesen az erdélyi szászokhoz fordult ebben a kérdésben, és maradásra szólította őket abban az esetben, ha nekik Berlin az áttelepülést megparancsolná: „A kicsiny Erdély csak e három nép birtokában tudott koronként önmaga felé emelkedni [...] a nép kiszakítása környezetéből [...] mégis erőszakot a lélek mélyvilágán [...] Maga az erdélyi szászság sem lesz képes új környezetében ugyanazokat a minőségi tulajdonságokat úgy értékesíteni, mint ebben az együttesben, ahol nemes versenyt kényszerített ki belőlünk az együttélés [...] A törzsi államába visszatelepített népen elkerülhetetlenül lelki kényelem lesz úrrá, mely az önmagában, önmagáértvaló alkotás erőit el fogja csökevényesíteni [...] a visszatérő népcsoportok is kényelmi helyzettel váltják majd fel küzdő

198 Hegedüs Nándor: Népek kicserélése. KÚ, 1935.IV.22., 9.

199 Ligeti Ernő: Modern népvándorlás. KÚ, 1938.VIII.8., 4.

200 Jakabffy Elemér: Népcsere. MK, 1938, 23. sz. 545-553.; Jakabffy Elemér: Német népköltöztetés a statisztika tükrében. MK, 1939, 20. sz. 475-479.; A német népköltöztetéshez. MK, 1939, 21-22. sz. 515-519.

helyzetüket, örök kárára saját maguknak, de az egyetemes emberi érdekeknek is [...] Maradjanak! Maradjunk együtt!”²⁰¹

Az áttelepítési tervek visszautasítása dokumentálja, hogy a magyar kisebbség egy része bizonyos föltételek mellett még mindig jövőt látott az adott állami keretek között.²⁰² Ilyen jellegű gondolataikat megerősítették azok a hírek, melyek szerint a román kormány a nemzeti kisebbségek helyzetét egy kisebbségi törvénnyel rendezni akarja. Egy ilyen törvényt a magyarok több képviselője már hosszú ideje szükségesnek tartott, mert az 1938 augusztusából származó Kisebbségi statútumnak nem volt törvényereje, s ezért sok helyi hatóság meg ügyvéd nem tartotta kötelezőnek betartását.²⁰³ A Magyar Népközség Vezetősége eleget akart ezért tenni a miniszterelnök kérésének, hogy javaslatokat tegyen egy kisebbségi törvény megalkotása érdekében. Bánffy ezért Jakabffy is fölkérte, hogy Kolozsvárott a tanácskozásokon részt vegyen. Jakabffy ezt ugyan visszautasította, Gyárfásnak azonban elküldte saját kisebbségi törvényvázlatát, melyet 1931-ben az Országos Magyar Párt fölszólítására készített.²⁰⁴ A Jakabffy akkori vázlatában (Törvényjavaslat az etnikai kisebbségekről) lefektetett rendelkezések még egy évtizeddel keletkezésük után sem vesztek aktualitásukból. Bár részletes bemutatásukra itt nincs terünk, nem mulaszthatjuk el a hatvan paragrafus legfontosabbjainak ismertetését. Már csak azért sem, mert abból a tényből, hogy Jakabffy még 1939 végén is eljuttatásra érdemesnek tartotta javaslatát a Népközség egy vezető személyiségéhez, arra következtethetünk, hogy komolyan veendő tárgyalási alapnak vélte.²⁰⁵ Elképzelései abban tértek el a Paáléitól – aki a sajátjait ugyanakkor (1931-ben) írta le –, hogy ő az autonómia egyetlen formáját sem tartotta megvalósíthatónak. Írásában ugyanis ilyesminek semmi nyoma sem található. A kisebbségvédelmet Jakabffy elsősorban egy differenciált jogegyenlőségre akarta alapozni, mert a minden állampolgárra vonatkozó egyenlődsi (egalitarizmus) etnikai kisebbségek tagjait hátrányos helyzetbe hozza (ebben egyetértett Paállal). Nekik ugyanis többleterőforrásokat kell mozgósítaniuk ahhoz, hogy az etnikai többség helyzetét elérhessék: „A kisebbségek védelme *differenciált* jogegyenlőségen nyugszik: a kisebbségek joga a jogok egyenlőségét a faji, nyelvi és vallási különbségek elismerésével jelenti: amint fajilag, nyelviileg, vallásilag különbözök az egyes nemzetek, úgy különbözök jogaik kultúrájukat, nyelvüket, egyházukat illetőleg, nem mennyiségileg, hanem minőségileg: nem több, csak színe más. A kisebbségek jogegyenlősége azt jelenti, hogy beszélhetnek *saját* anyanyelvükön, használhatják *saját* iskoláikat, élhetnek *saját* isteni tiszteletükkel, úgy és abban a terjedelemben mint a többségi nemzet sajátjával. Az állampolgárok differenciálatlan jogegyenlősége a kisebbségek jogának legridegebb megtagadása.”²⁰⁶ Tervezetének legtöbb paragrafusa éppen e jogegyenlőség gyakorlatban való megvalósításának részleteit dolgozza ki. Az (1930-ban) éppen esedékes népszámlálást Jakabffy az etnikai kisebbségek számbavételével akarta összekötni. Kiindu-

201 Szentimrei Jenő: Maradjunk együtt. BL, 1939.XI.12., 9.

202 Nem mondható el ez annak a beadványnak a névtelen szerzőjéről, amelyet 1939 októberében juttatott el a római katolikus püspökség a kolozsvári Magyar Konzulátushoz. Ez ugyanis óv a szerződés-kötéstől Romániával a kisebbségi kérdés megoldására, mert a románok mentalitása szerint a szerződések megváltoztathatók, megszeghetők, fölmondhatók. Ehelyett a székely megyéknek autonómia adandó, a határmenti magyar többségű területeknek pedig a választás lehetősége, hogy eldönthessék, melyik államhoz akarnak tartozni. L.: MOL K 63-250-1939-27/4, 293-300. f.

203 Jegyzőköny helyett törvény. KÚ, 1939.VI.20., 5.; Soós István: A kisebbségi törvényről. BL, 1939.XII.24., 4.

204 Jakabffy Emlékirata. Teleki László Alapítvány könyvtár 1486/95, VI., 17.

205 Jakabffy *Törvényjavaslat [a] az etnikai kisebbségekről* fennmaradt az OMP archívumában (ASCI, Fond, Nr. 966, 14/1920-1936, f. 46-65), valamint Paál hagyatékában PÁII IIRM MS 765 I/754.

206 Jakabffy: *Törvényjavaslat* i. m. 4.

lópontja annak biztosítása, hogy mindenki saját etnikai hovatartozását szabadon megvallhassa. Ennek alapján létrehozandó volna egy-egy etnikai csoport minden tagját magába foglaló jegyzék, egy ún. *nemzetkataszter* (3-7. §§). Ennek segítségével minden nemzeti kisebbség megválaszthatná saját Nemzeti Tanácsát, amely őt a kormánnyal szemben képviselné (8-18. §§), kisebbségi minisztereket javasolna és megalkotná saját alapszabályát (19. §). A Nemzeti Tanácsok feladata volna ezenkívül a *nemzeti kisebbségi iskolák* munkáját felügyelni, és egyáltalán minden, a kisebbségek érdekeit érintő ügyben közbelépni (21-42. §§). Jelentősek és még ma is aktuálisak azok a paragrafusok, melyek által Jakabffy a kisebbségi nyelvek használatát szabályozta volna. E célból két olyan fogalmat alkotott, melyeket a korabeli román oldal aligha fogadott volna el: a *hivatalos társnyelv* és a *hivatalos kisegítő nyelv* fogalmát (43-49. §§). Az elsőt olyan területeken kellene bevezetni, melyek lakosságának többsége valamely etnikai kisebbséghez tartozik. A kisebbségnek szabad volna ilyen területeken az államnyelv mellett a sajátját is egyenrangúan használnia a közigazgatásban és az állami vállalatokban csakúgy, mint a jogi életben. Ezeknek a szerveknek és intézményeknek a kisebbségekkel folytatott hivatalos levelezésében ez utóbbiak nyelvét kellene használniuk. Általános tudnivalók mindkét nyelven közzéteendők. A hivatalos segédnyelvet Jakabffy olyan körzetek és közösségek számára javasolta, melyekben a kisebbségi lakosság aránya minimum 20%-ot elér. Az említett intézményeknek itt a kisebbségek tagjaival való kapcsolatteremtés során ez utóbbiak nyelvét kellene használniuk, illetőleg – ennek biztosítására – saját költségre tolmácsot alkalmazniuk. A törvényjavaslat további pontjai előírják a kisebbségi nyelvek használatának jogát a községi tanácsokban (52. §), valamint azt, hogy az állami tisztviselők (bírók, hivatalnokok stb.) a kisebbségek kebeléből neveztesse ki, ha ennek nyelve a körzetben legalább a *segédnyelv* szintjét eléri (54. §), és tiltanak az olyan adminisztratív változásokat, amelyeket valamely kisebbségnek egy kerületben képviselt százalékaránya terhére hoznának (53. §).

Mindezek az elgondolások utalnak Jakabffy meggyőződésére, hogy a nyelvhasználati jog sokoldalú kiterjesztésével a kisebbségek megvédhetők az etnikai többség asszimiláló nyomásától. Törvénye biztosítani akarta a kisebbségek iskoláit,²⁰⁷ nyelvük használatát a hivatalos szervek előtt és a nyilvánosságban, valamint nemzeti kultúrájuk fönntartását. Javaslatának komoly tárgyalási alapként való elfogadását mindenesetre valószínűleg erősen megnehezítette volna – ha egyáltalán esélye lett volna valaha is ilyenként szóba kerülni –, hogy kiindulópontjai valójában a román államfölfogás alapelvét rombolják le, amikor a két etnikum (a magyar és a román) viszonyát ugyan pozitív jellegű kifejezésekkel közelítik meg (partnernyelv, segédnyelv), a mögöttük rejlő gondolat (és főleg megvalósítása) azonban a román alkotmány első paragrafusának képtelenségét tette volna nyilvánvalóvá („a Román Királyság egységes, oszthatatlan *nemzetállam*”).²⁰⁸ Ezt a román kormány nem fogadta volna el, ha a tervet ismerte volna. Az viszont nem Jakabffyn múlott, hogy javaslata nem jutott el a nyilvánosságig, mert ő a *Magyar Kisebbség* néhány példányán (1940.I.16-án) kinyomtatta ugyan, csakhogy a magyar kormány időszerűtlennek tartotta (s ezt közölte is vele), s emiatt az említett lapszám végül más tartalommal jelent meg.²⁰⁹ A kisebbségi törvény tervét 1940 májusában aztán a román kormány is aktualitását vesztettként elvetette, mert gyanította, hogy egy határmódosítást már azzal sem tudna megelőzni. Ezzel a két kormány eltérő tervei miatt megghiúsult a magyar

207 Jakabffy fia nem tudta letenni az érettségit, mert a román nemzetiségű tanárok ismételtlen megbuktatták. L. Jakabffy emlékiratát, VI.

208 Nem véletlenül foglalkozik Jakabffy már a Bevezetésben ezzel a cikkellyel. Uo. 3. (Kiemelés az eredetiben.)

209 Jakabffy: *Adatok*, Teleki László Alapítvány könyvtár 1486/95, VI., 17.

kisebbség utolsó politikai próbálkozása, hogy saját helyzetének szabályozásáról alkotott elképzeléseit nyilvános vitára bocsássa.

A magyar kormány még 1939-ben érdeklődött az iránt, hogy az erdélyiek hogyan képzeli el országrészük helyzetét az anyaországhoz való visszatérése után.²¹⁰ Mint említettük, Balogh Artúr jogász már az évtized elején befolyással volt az OMP-nek az autonómia kérdésében kialakított állásfoglalására, 1939 szeptemberében és októberében pedig több tervezetet is készített, melyek Erdélyt mint Magyarország olyan részét kezelték, melynek *tartományi önkormányzat* adandó.²¹¹ Részletesen kifejtett elgondolásai szerint szükséges volna biztosítani egyrészt az Erdélyben lakó három etnikum egyenjogúságát, másrészt területileg elkülönülő elhelyezkedését.

Abból indult ki – részben kimondatlanul, de explicite is –, hogy előbb vagy utóbb, de az egész terület magyar fennhatóság alá kerül.²¹² A tartománynak tartományi gyűlésre, helytartóra és neki alárendelt hivatalokra lesz szüksége. Önrendelkezésének ki kellene terjednie mind a törvényhozás, mind a végrehajtás kérdéseiben a vallási és a nevelésügyi problémákra, a közigazgatásra és a karitatív tevékenységre. További részleteket mellőzve csak az egyes etnikumoknak a tartományi gyűlésben gyakorolható vétójogát emeljük ki. Ezt akkor alkalmazhatnák, ha az őket érintő kérdésekben hozandó döntésekkel nem értenek egyet. Tervezeteinek ilyen részei (pl. a tanítási nyelvekről) azt szemléltetik, hogy Balogh számára világos volt, hogy a budapesti kormánynak a terület feletti fönnhatóság visszaszerzése után nem volna szabad olyképpen folytatnia uralmát, ahogyan azt 1918-ig gyakorolta. Kisebbségiként szerzett személyes tapasztalatait próbálta így módon mindkét tervezetében figyelembe venni. Ennek ellenére igen erős kétségei voltak afelől, hogy egy román kisebbség, amely azelőtt húsz évig többségben volt, akár igen messzemenő engedményekkel is elégedetté tehető volna.²¹³

Szükségességnek látszik itt ismételtlen hangsúlyozni, hogy a posztulált nemzetállamok korában a kisebbségek államuk számára állandóan manőverezések alanyai. Ezért sem e fejezetben, sem magában a dolgozatban nem téma az egyes tervek tényleges megvalósulása. A szerző sokkal inkább arra törekedett, hogy ideológiai és geopolitikai stratégiák fejlődését dokumentálja, mert ezek a magyaroknak arra irányuló akaratát bizonyítják, hogy ilyen vagy olyan módon, de egy modus vivendihez eljussanak. Újból emlékeztetünk itt arra, hogy a magyarok ezeket a konkrét terveket csak 1938 után dolgozák ki. Ez a körülmény bizonyítja, hogy a határrevízió iránti 1936–37-ben megerősödött vágy 1938 után abba a hitbe csapott át, hogy az rövidesen bekövetkezik, és a magyaroknak erre az esetre legalább elméletileg föl kell készülniük. Fontosnak tartjuk ugyanakkor arra is utalni, hogy ezeknek az 1930-as évek végét eluraló revíziós hangulatban keletkezett elképzeléseknek már semmilyen konföderációs vonulatuk nem volt. A harmincas évek eleji Duna-medencei összefogás (Krenner!) a magyar kisebbség számára ezek szerint nem volt már aktuális, és ez azt tűnik bizonyítani, hogy az ilyen elképzelések főleg a kiszolgáltatott helyzetben levők számára érdekesek (mint amilyenben a magyarok a harmincas évek elején voltak). Hiszen 1939-ben azok a cseh és lengyel politikusok gondolkodtak konföderációkban, akik ország nélkül maradtak.²¹⁴

210 Bárdi: *Javaslatok, modellek* i. m. 160.

211 Mindkét tervezetet (Tervezet a visszacsatolandó Erdély autonómiájára; Erdély autonómiája. Második tervezet) Bárdi Nándor bocsátotta a szerző rendelkezésére a következő jellel együtt: MOL K 764-3. d, 764-6d.-3; 764-7. d-5. L. még Tilkovszky: *Nemzetiségpolitika* i. m. 272.

212 Tervezet a visszacsatolandó Erdély autonómiájára. Az erdélyi kérdés megoldása Erdély autonómiájával c. szakasz.

213 Uo.

214 Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947. In: Bán D. András – Diószegi László – Márer Pál – Pritz Pál – Romsics Ignác: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Budapest, 1997. 115–159., főleg: 120–126.

A magyar kormány azonban megpróbálta a magyar kisebbség elégedetlenségét 1939-ben a maga céljaira kihasználni. De már nem politikai tárgyalások formájában, hanem az erőszak lehetőségét sem kizárva.

3.3. Irredenta mozgalmak

Az erdélyi magyar politikusokat ismételten az a vád érte román kollégák és újságírók részéről, hogy a magyarok irredenta beállítottságúak és az ország integritása számára veszélyt jelentenek. Ők erre azt felelték, hogy etnikai csoportjukra a Romániához való tartozás ideje alatt semmiféle ilyen tevékenységet komolyan rábizonyítani nem lehetett. A magyar média is csak olyan törvényszéki vizsgálatokról számolt be, amelyeket virágárusnők ellen folytattak, mert virágcsokraik színösszeállítása megegyezett a magyar zászlóéval, vagy énekkarok elleniről, amelyek *irredentának* nyilvánított magyar népdalokat adtak elő, s végül olyan újságírók elleni nyomozásról, akik cikkeikben Magyarország vagy Olaszország külpolitikájával foglalkoztak. Ezt a bíróságok egyetértésként, sőt támogatásként értelmezték.²¹⁵ Hasonló képet adnak a román rendőrfelügyelőségek, főigazgatóságok és a román Belügyminisztérium aktái is.²¹⁶

Társadalomtudományi magyarázó modellek az erőszak alkalmazását etnikai kisebbségek részéről a más nyelvű központtal való nézeteltéréseik során „egyébként erőforrásokban gyenge társadalmi csoportok szükségérforrásaként” értelmezik.²¹⁷ Ugyanakkor az etnikailag motivált erőszak alkalmazásának három alapfeltételét különböztetik meg: a) a politikai rendszer nagy legitimitáshiányban szenved és az etnikai kisebbség kiépített egy szilárd politikai ellenlegitimitást; b) a kisebbség (polgári) középrétegei elvesztették más rétegek fölötti ellenőrző és vezető szerepüket; és végül c) a vita túlnyomóan a kisebbségi lét területi kérdéseire szűkül, s ez ahhoz vezet, hogy a kisebbség fenyegetve érzi magát, s ennek következtében válik agresszívvá.²¹⁸

Románia magyar kisebbségére a két világháború közötti időben 1938-ig ezek a feltételek nem voltak jellemzőek. Ha az erőszak „az erőforrásokban gyenge társadalmak szükségérforrása”, akkor úgy 1934-ig (gazdasági krízis, tömeges elbocsátások mind az állami szolgálatból, mind a magánvállalatoktól) a magyarok nem számíttanak ilyennek. Az a tény, hogy a magyar kisebbség szemében a román állam mégis erős legitimitáshiányban szenvedett, abból fakadt, hogy magát az utóbbihoz csupán „hozzácsapottnak” vallotta, s ez anélkül történt, hogy véleményét megkérdézték volna. Ez egyedül azonban nem adott okot arra, hogy erőszakkal próbáljon harcolni az állam ellen, annál kevésbé, mert semmilyen ellenlegitimitációt nem tudott fölmutatni. Magyarországnak ugyanis nem volt az 1930-as évek derekáig sem katonai, sem ideológiai ereje ahhoz, hogy Románia ellen energikusan fölléphessen. A két utolsó föltétel viszont azért nem talál a magyar kisebbségre, mert középrétege (tanárok, papok) az OMP és a nép széles rétegei között közvetítő szerepet töltött be. Ő volt a párt legfontosabb főntartója, s állandóan arra törekedett, hogy a párt politikáját a munkások és a parasztok számára érthetővé tegye. Végül az irredenta indíttatású erőszak teljes hiánya azzal is magyarázható, hogy 1938-ig a magyar kisebbség tudatában a területi kérdés alig játszott komoly szerepet. Figyelmét inkább

215 A Magyar Kisebbség *Ítéletek és Sérelmek* c. rovataiban nagyszámú hasonló eset található.

216 ASCJ, Fond 209; ASB Fond 754. és 2349.

217 Peter Waldmann szociológusnak ezeket a következtetéseit tárgyalja Stefan Troebst következő írásában: *Nationalismus und Gewalt im Osteuropa der Zwischenkriegszeit. Terroristische Separatismen im Vergleich. Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte*, 1996, 1. sz. 273-315.

218 Uo. 275.

társadalmi és belpolitikai életének azon problémáira összpontosította, melyekben hátrányos helyzetét és diszkrimináltságát erősen érezte. Még ha a politikai elit egyes részei az államiságot megkérdőjelezték is elméletileg már az 1930-as évek elején, csak 1937 után kezdett a meggyőződés terjedni, hogy a területi kérdésben nemzetközi téren a jövő eredményeket hozhat. Ez a gondolat csak az 1938-as német külpolitikai sikerek hatására bontakozott ki teljesen.

Az 1938–1939-es évek gyors változásai aztán kitűnő táptalajt jelentettek ahhoz, hogy egy már létező kisebbségi magyar nacionalizmus, amint az már 1935-ben az OMP-hez írott levelekben megnyilvánult, *etnikai radikalizmus*ba csapjon át. Ezt meghatározhatjuk „a barát és az ellenség megkülönböztetése etnikai jegyek alapján”²¹⁹ elv szerint. Ilyen kifejezéseket könnyen találunk például Paál 1937 utáni naplófeljegyzéseiben vagy az előbbi alfejezetben idézett névtelen emlékiratban és az említett „végvár-mentalitás” is erre utal. Fontos eltérés azonban a korábbi évek politikai jellemzőitől, hogy az előző bekezdésben felsorolt tényezők fékező hatása 1938 után már nem érvényesül. Elsőnek itt Magyarország megnövekedett presztízsét kell megemlíteni. Ez most már akár új jövő vízióját („ellenlegitimációt”) is képes volt nyújtani, hiszen Csehszlovákia és Kárpátalja esetében is – erős (német) támogatással ugyan, de – működőképes volt. Ami a magyar középosztályt illeti, az csoportként alig létezett már, mert az állami szervek által rákényszerített elszegényedési folyamatok miatt kezdett elproletarizálódni. Maradványai a totalitárius jellegűvé vált diktatúrában már képtelenek voltak szervezeten föllépni és embereket vezetni, valamint erőket és erőforrásokat irányítani. Ehhez jön még, amint azt már többször jeleztük, hogy 1938 után és a kárpátaljai magyar bevonulással egyidőben (1939. március) a területi hovatartozás kérdése a magyar kisebbség érdeklődésének homlokterébe került. Ennek az is oka volt, hogy saját sajtójából csak szórványosan értesült politikusai bel- és kisebbségpolitikai erőfeszítéseiről (de annál inkább a nemzetközi politika fejleményeiről).

Ebben a helyzetben termékeny talajra hullott Werth Henriknek, a magyar hadsereg főparancsnokának egy javaslata. Werth egy szélsőségesen németbarát magyar külpolitika híve volt, és hitt a történelmi Magyarország helyreállításában.²²⁰ Ennek érdekében szándékozott az erdélyi magyaroknak egy küszöbön álló magyar hadműveletbe vetett hitét éppen egy esetleges háború számára hasznosítani. Egy 1939. május 8-án elkészített és több miniszterhez eljuttatott emlékiratában a magyar kisebbség számára két feladatot jelölt ki: szabotázsakciók végrehajtását a közlekedési és távközlési vonalak mentén, valamint *önvédelmi szervezetek* föllállítását.²²¹ Háború esetén ez utóbbiak feladata lett volna megakadályozni, hogy a román csapatok értéktárgyakat elszállítsanak, továbbá a határzónákban a magyarok fölkelését előkészíteni és végül a magyar csapatok által meghódított területeken a katonai közigazgatást segíteni.

Werthnek ugyanezen év novemberében tett egyik közléséből kiderül, hogy terveit 1939. május 22-én a miniszterelnök, a külügy- és a védelmi miniszter jóváhagyta.²²² Erre vezethető tehát valószínűleg vissza a romániai magyarok egy – amennyire megállapítható, névtelenül maradt²²³ – irredenta mozgalmának szervezése. Ez állítólag Szatmáron kezdődött, de hamar kiterjedt a korábbi magyar területek egészére. A legtöbb információt róla Dadányi Györgynek

219 Uo. 278.

220 Romsics: *Magyarország története* i. m. 252.

221 A „szigorúan bizalmas” Memorandum: MOL K64-82-1939-27-1018, 7-12.; l. még: Tilkovszky, *Nemzetiségpolitika* i. m. 263.

222 MOL K64-82-1939-27-1018, 2-3. f.

223 Csak egyetlen magyarországi jelentésben nevezik a mozgalmat „Pandurszervezet”-nek: MOL K64-87-1940-27/b-1117, 188. f. Ezt a nevet említi Tilkovszky is, *Nemzetiségpolitika* i. m. 270.; Tempfli: *Sárból és napsugárból* i. m. 48., „Önvédelmi Szervezet”, sőt „Rongyos Gárda” névről tud.

egy jelentése szolgáltatja. Lévéen, hogy ő a Magyar Párt Bánáti Szekciójának korábbi titkára volt, adatai is csupán a mozgalom ottani létrejöttére és tevékenységére vonatkoznak. Szerinte őt július végén Temesváron kérdezte meg Páll György,²²⁴ a Népközösség bánáti szekciójának akkori főtitkára (korábban az OMP-é ugyanott), hogy ő (Dadányi) kész volna-e egy olyan akcióban részt venni, amelyik háború esetén a magyar hadsereg előrehaladását megkönnyítené. Kezdeti habozás után Dadányi elvállalta egy csoport alakításának a feladatát. Ezt a következő időben gyorsan meg is tette, mégpedig öt-öt tagot magukba foglaló sejtekből, piramis alakú fölépítésben: így minden tag alatt ismét öt másik helyezkedett el, s ezáltal szerinte egy 125 személyt számláló helyi csoport jött létre.²²⁵ Az egykori Székely Hadosztály egy főhadnagyának, Bacsó Bélának a hagyatékában fennmaradt lista szerint a szervezetet a fentiektől kissé eltérően a szatmári Linzenbalt Ferenc katolikus lelkész kezdeményezte 1939 júliusában. Parancsnoka és irányítója Páll György volt, három helyettese pedig Bacsó Béla, Dadányi György és Tóth Sándor.²²⁶ Azonban a „bánsági és temesvári magyarság ön- és magánvagyon védelmét szolgáló, továbbá a román csapatok mögött való zavartkeltést célzó fegyveres alakulata” a feljegyzés szerint csupán hat csoportból állt.²²⁷ A csoportoknak e lista szerint átlagban öt-öt tagjuk volt, s majd mindegyikben kimutatható egy-egy volt katona vagy vasutas.

A szervezkedés azonban a magyar hatóságoknak, akikkel kapcsolatba léptek, túl gyorsan történt. Háború nem volt kilátásban, s ezért a csoportot egy 30 személyt felölelő maradék állomány kivételével föloszlatták. Ezek a nyár folyamán robbanóanyagot csempészték a Bánátba és magánlakásokon, sőt a nagyváradi püspökség épületében is (Fiedler püspök tudta nélkül)²²⁸ elrejtették. Néhányan Magyarországon a kezelését is megtanulták. A csoport e töredékének pusztán a szatmárihoz volt kapcsolata.²²⁹ 1939 szeptemberében a román hatóságok fölfigyeltek rájuk, s ezért Dadányi és Bacsó jobbnak látták áttelepedni Magyarországra.

A jelenleg rendelkezésünkre álló információkból nem derül ki, hogyan sikerült a román hatóságoknak a szervezetet leleplezniük, s egy összehangolt akció során október 14-én tömeges letartóztatásokat végrehajtaniuk. Az ügyből csak a szervezkedés széles társadalmi elágazása és nagy földrajzi kiterjedése ismeretes. A magyar követség és a román rendőrhatóságok különböző jegyzékeiből és adataiból megállapítható egyrészt, hogy a szinte kétszáz letartóztatott között igen sok értelmiségi volt: katolikus tisztségviselők (papok, szerzetesek), tanárok, ügyvédek, orvosok, zenészek, de tisztviselők és más alkalmazottak is, másrészt, hogy az őrizetbe vételek Erdély mely részein történtek: Kolozsvár, Nagyvárad és Bihar megye, Szatmár (város és megye), Máramarossziget, Nagybánya, Marosvásárhely, Zilah, Udvarhely, Csíkszereda és Csik megye, Sepsiszentgyörgy, Medgyes és Temesvár.²³⁰

224 Dadányiról és Pállról I. Jakabffy: *Adatok* i. m. Teleki László Alapítvány könyvtár 1486/95, VI., 9., 11., 14.; Pállról l. még: RMIL IV, 476.

225 Dadányi jelentése: MOL K64-87-1940-27/b, 964/res. pol., 44-47. f.

226 IIadtörténeti Levéltár (IIL), Bacsó Béla katonai okmányai, VII.92. c. csomó (Romániai fegyveres szervezkedésre vonatkozó iratok 1939-40) I. f.

227 Uo. Érdekes, hogy noha a feljegyzés szerint Dadányi a 6. csoport vezetője volt, tagokat nem szervezett be.

228 Tempfli: *Sárból és napsugárból* i. m. 49.

229 Dadányi jelentése: MOL K64-87-1940-27/b, 964/res. pol., 45. f.

230 A helységnevek a magyar konzul 1939.X.27-i jelentéséből származnak. Ugyanonnak a letartóztatott személyek foglalkozás szerinti megoszlása a következő csoportosítást teszi lehetővé: 25 római katolikus körökből, 3 a reformátusoktól, 6 értelmiségi, 2 kereskedő, 3 alkalmazott. L.: MOL K63-87-1940-27/b, 30-33. f.; Tilkovszky: *Nemzetiségpolitika* i. m. 270. Egy, a lakóhelyükről állítólag „eltűnteket” tartalmazó román rendőri jegyzékből ugyanez a megoszlás a következőképpen olvasható ki: 16 római katolikus egyházi ember, 9 protestáns, 8 értelmiségi, 2 kereskedő, 4 alkalmazott, 2 munkás. L.: ASB Fond 2349, Dosar 263/1939, 26. f. Tempfli említett művében 150 letartóztatott férfiról és 6 nőről ír (49.). A Bacsó II hagyatékában fennmaradt: 1939. október 15-től

Ezen ismeretek alapján úgy értékelhető, hogy a csoport részéről az államot fenyegető veszély nem tevékenységében vagy szabotázsakciókat szervező szaktudásában állott. A robbanóanyag és néhány távbeszélő lefoglalásán túlmenően semmit sem lehetett rájuk bizonyítani. Oly sok embernek oly sok városban egyidejűleg történt letartóztatása is inkább utal a potenciális szabotálók dilettantizmusára, semmint veszélyességére. A szervezet létrejöttéből fakadó fenyegetés sokkal inkább úgy fogalmazható meg, hogy egy olyan szellemi beállítottság meglétét bizonyította, amely a saját etnikai csoport szerepét egy államközi konfliktus esetén nem csupán a megfigyelői státusra korlátozta, hanem már az aktív részvételt is vállalta volna az erdélyi kérdés megoldásában.

A résztvevők egy csoportját a magyar kormány kérésére 1939. december 21-én szabadon engedték és Magyarországra kiutasították.²³¹ Közvetlenül Horthy Miklós főkormányzóhoz intézett beadványuk is a fenti szellemi beállítottságot tükrözi. Több pontja főleg az aláírókról igyekszik kedvező képet festeni. Szerzőik néha ellentmondásokba is keverednek, mégis valamennyire megvilágítják az ügy hátterét. Azt állítják, hogy szervezetük csak azután jött létre, miután a román kormány elhatározta, hogy egy Erdély részeiről való kényszerű lemondás esetén a magyar kisebbség között egy „Szent Bertalan-éjt” rendez. Ez a határozat létezett már a Felvidék (vagyis a Szlovákiában élő magyarok) és Kárpátalja *főlszabadításakor*. Jóllehet valóban létezett román részről 1936-ban egy Szent Bertalan-éjjel ijesztgető hasonló fenyegetés, sőt egy, a magyarok és a zsidók elleni pogromhangulat is egyértelműen megállapítható,²³² mégis a szerzők a fenyegetéseket érezhetően eltúlozták, szervezetük alapítási évét pedig igencsak visszadatálták (1938 novemberére). Irredenta erőszak társadalomtudományi magyarázata szempontjából azonban az a lényeges, hogy a résztvevők magukat a fenyegetettség állapotában érezték. Ez tette őket fogékonnyá irredenta és erőszakot sem kizáró eljárások iránt. A román hatóságok 1940 tavaszán további személyeket és csoportosulásokat lepleztek le.²³³ Az a tény, hogy végül is nem került sor erőszak alkalmazására, úgy tűnik, csak annak tulajdonítható, hogy Bécsben a döntés *időben* megszületett.

3.4. A magyar–zsidó viszony

„Aldridge: Én elszakadtam a fajtámtól. Angol vagyok és máris több dicsőséget hoztam az angol névre, mint sokezer telivér úrhatnám polgár. Elhiszem – folytatta Kingston [...] De vajjon elhiszi az a társadalom, amelyből ön Améliet készül kiragadni? Mít fog majd tenni, ha látja, hogy Améliet vasgyűrű veszi körül, a közöny gyűrűje, amelyből nem fog sohasem tudni kitörni. Csodálom, hogy még nem érezte, létezik egy olyan mélység, ahova sohasem fog tudni

Erdélyből jöttek névsora. IIL VII.92., c. csomó, 6. f. Ez 64 személy nevét közli, nagy részük Nagyvárad–Szatmárnémeti–Érmihályfalva vidékéről származott. Közülük 12 munkás, diák vagy kereskedő, 21 pedig római katolikus lelkész, tanár vagy szerzetes.

231 Tempfli: *Sárból és napsugárból* i. m. 49. Eszerint 24 papot és 14 világi személyt toloncoltak a román hatóságok (ugyanennyi román személy ellenében) Magyarországra. A többi elítélték, de a bécsi döntés után kiszabadultak.

232 MOL K64-87-1940-27/b, 357. f.; MOL K 28-143-1940-281-18853; Mikó: *Huszonkét év* i. m. 258.; Paál 1939 tavaszi naplóbejegyzései, PÁN Teleki László Alapítvány könyvtár 1951/95.

233 MOL K64-87-1940-27/b, 170/res. pol., 350. f.; 300/res. pol., 426. f.; 313/res. pol., 444. f.; 485/res. pol., 527. f.; ASB Fond 2349, Dosar 263/1939, 71. f. Az utolsó dossziében található jelentések közül azonban több is az illetékes helyek túlkapásait dokumentálja, ezek ugyanis minden mozdulatban veszélyt gyanítottak (pl. egy fiatalokból álló kirándulócsoporthoz gyanakvó megfigyelése).

elhatolni, mert túlhaladja akár az ön, akár a mi erőnket. És ha majd gyermekük lesz... ó, milyen rettenetes sorsa lesz szegénykének. Az egyik fajtához hasonló vér ezt diktálja neki, a másik pedig amazt [...] Fenn kell tartanunk abban a környezetben, amelyben léteznünk rendeltetett, az ősi erkölcsök uralmát.”²³⁴ Ligeti Ernőnek a 19. századi néger Shakespeare-színésről szóló regénye alig-alig leplezve ábrázolta azokat a csalódásokat és azt a kiábrándulást, amelyet az erdélyi magyar anyanyelvű zsidóság a harmincas években fokozatosan megélt, amikor a magyar jobboldal a kisebbséghez való tartozását vonta kétségbe. Az idézet megvilágítja, hogy Ligetiben már korán erős érzékenység fejlődött ki azokkal az érvelési rendszerekkel szemben, amelyekkel a kisebbséghez tartozni akaró zsidók szembesültek. Ugyanakkor e sorokból a magát a magyar irodalom és kultúra részének tekintő, az 1920–1922 közt Paál főszerkesztősége alatt megjelent *Napkeletben* publikáló író személyes tehetetlenségi érzésére is következtethetünk, amikor áthidalhatatlan, minden kétoldalú erőfeszítést hiábavalóvá tevő mélységekről, elrendeltetett környezetről és „ősi erkölcsök uralmát”-ról ír.

Az idézet előrevetíti ugyanakkor azt a fokozatos elidegenedést is a magyaroktól, amelyik zsidó újságokban (még a nem cionistákban is) főleg 1933 után jelentkezett. A magyarországi, illetőleg a magyar kisebbségen belüli események tanúinak figyelmét nem kerülhette el, hogy a magyarság egyre nagyobb része akarta társadalmából kizárni a zsidókat, és ezek így „kettős” kisebbségi helyzetbe kerültek: mint *magyar* zsidók egy állítólagos román nemzetállamban, és mint *zsidók* egy magyar kisebbségi társadalomban.²³⁵ Úgy vélték, hogy a magyar–zsidó viszony „egyoldalú szerelemmé” alakult, és az *Erdélyi Lapok* első antiszemita kirohanásai után már 1933-ban félték, hogy „később még drasztikusabb eszközökkel tudomásukra adják, mi a zsidóság útja.”²³⁶ A cionisták a harmincas években ennek tudatában még erőteljesebben fordultak a „Palesztina-munka” felé: a zsidók kézműipari képzését erősítették, hogy egy Palesztinába történő kivándorlás után képesek legyenek megélhetésüket biztosítani.²³⁷

E fejlemények következménye a keresztény és a zsidó magyarok közötti viszony fokozódó elhidegülése volt. Ennek 1938-ban történt kiéleződését a Magyar Párt és Goga antiszemita pártja közötti megegyezésre vezethetjük vissza.²³⁸ Az egymástól való elidegenedés mélyebben fekvő okai viszont egyrészt a létező államiságnak a magyarok túlnyomó többsége általi elutasításában, másrészt a *magyarság* lényegéről folytatott budapesti vitákban keresendők. Mert a legtöbb zsidó felekezeti magyar nem tudott a keresztény vallásúakkal e kérdésekben egyetérteni.

A zsidó lakosság fönntartásai a status quo egy esetleges megváltozásával szemben politikai síkon Magyarország két *zsidótörvényében* (1938. május és 1939. április) gyökereztek.²³⁹ Megszavazásuk a magyar parlament által Erdélyben is élénk vitát váltott ki. Az erdélyi magyar nyelvű zsidó újságok gyakran és részletesen tudósítottak a radikális jobboldalnak a magyar politikai és szellemi életben történt térnyeréséről. Beszámoltak arról, miként közeledik Ma-

234 Ligeti Ernő: *Az idegen csillag. Ira Aldridge regényes élete*. Kolozsvár, 1932. 122–123.

235 L. erről Gáll Ernő kitűnő analízisét: *Kisebbség a kisebbségben*. *Regio*, 1993, 2. sz. 91–99.; valamint Gidó Attila: *Az erdélyi zsidó intézmények identitásformáló szerepe a két világháború között*. *Korunk*, 2004, 8. sz. 63–76.

236 Leitner Zoltán: A disszonáns visszhang. *Nagyvárad Napló* 1933. április 26. 1–2.; Kepes Miklós: Ghettó-pad és az erdélyi zsidóság. *Nagyvárad Napló* 1933. december 30. 1.

237 Az erdélyi zsidó árvagondozó átrétegződési osztálya (kiad.): *Tíz év a zsidóság átrétegződésének szolgálatában*. Cluj, 1936.

238 A határőrség jelentése 1939.II.1-jéről az aradi és a temesvári zsidók magatartását illetően: MOL K 28-142-281-6506/1939, VII. res.; ASB Fond 2349, Dos. 4/1938, 95. f.; Dos. 123/1938, 5. f. (A választási megegyezés hatásáról.)

239 Gyurgyák: *Zsidókérdés* i. m. 135–153.; Pelle: *Gyűlölet* i. m.

gyarország ideológiailag a Harmadik Birodalomhoz, és megcáfolták azokat a megnyugtató szánt érveléseket, melyek az említett törvények hatókörét és erejét elkendőzni próbálták.²⁴⁰ A zsidó felekezetűek nehéz helyzetét mutatja, hogy ők Romániában a Vaszgárda ismételt és heves (s a hatóságok által tolerált) támadásainak, sőt pogromjainak is ki voltak téve. 1938 elején pedig a Goga–Cuza-kormány is életbe léptette az első zsidóellenes intézkedéseket.

Románia magyar kisebbségének a viszonya a két magyarországi zsidótörvényhez, úgy tűnik, nem volt egyértelmű. A jobbszárny üdvözölte az első zsidótörvényt. Sulyok István még azt is állította, hogy Erdélyben való érvényesítése jótékony erkölcsi és gazdasági hatással volna a magyarokra.²⁴¹ A másik oldalon viszont Kacsó Sándor a *Brassói Lapok*ban tett közzé egy nyilatkozatot, s ennek *A szellem kiáltványa* címet adta. Ez Budapesten keletkezett, s ott a magyar értelmiség 59 képviselője írta alá: írók, művészek, politikusok (pl. Bartók Béla, Móricz Zsigmond és Széchenyi György). Ez a dokumentum élesen elítélte és elutasította az első zsidótörvényt.²⁴² Ezek az ellentétek mutatják, milyen mély szakadékot nyitott a zsidókhoz való viszony kérdése a magyar kisebbségben belül. A választóvonal természetesen az egymással már korábban is szemben álló felek között húzódott. Megjegyzendő viszont, hogy a magyar sajtó nagy része sem helyeslő, sem elítélő véleményt nem nyilvánított. Ennek a szint nem valló magatartásnak az volt a fő oka, hogy nem tudta összeegyeztetni a román állammal szembeni elutasító magatartása – mégoly rejtett – propagálását a magyar államról szóló negatív jellegű tudósítások közzétételével. Ezt az ellentmondást a *Brassói Lapok* is érezte, mert lavírozásai közben saját politikai álláspontja és a magyarországi társadalmi kérdéseket tárgyaló cikkei között állandóan olvasóinak szempontjaira is ügyelnie kellett. Ezek az olvasók értékelték ugyan kritikus írásait egy bizonyos határig, ugyanakkor azonban igen fejlett magyar nemzeti öntudatuk is volt.

Ilyen körülmények között a *Magyar Lapok*ban megjelent antiszemita cikkeket a magyar sajtó ideológiailag toleránsabb része mindaddig visszhang nélkül hagyta, míg megtalálta a visszautasításukra az eszközt. A *Magyar Lapok* a „zsidóügyet” a „világgazdasági uralom” kérdésének látta, a zsidók számára a „marxista internacionalizmus” hordozói és egyben a (kapitalista) középréteg képviselői. Mindenben csak a kereskedelmi lehetőséget látják, és egy *egészséges magyar* középosztály kialakulását akadályozzák.²⁴³ De ez nem minden: e lap szerint Roosevelt amerikai elnök *new deal* politikája mögé rejtőzve megdönteni próbálják a keresztény nagyipart, a keresztény kereskedelmet és a keresztény bankvilágot. Elzsidósították és megszállva tartják már Franciaország nemzeti kultúráját, s végeredményben a „nemzetközi zsidószövetségen” keresztül a világuralomra törnek. Eközben természetesen a szabadkőművességet is fölhasználják.²⁴⁴ Jól bevált régi antiszemita minták alapján tehát mindenért a *világ*

240 Nyilasvilág Budapest utcáin. *Új Kelet*, 1938.VIII.18., 2.; Német parádék a magyar szívek számára. Uo. 1938.VIII.19., 1.; Autochthonokat érint a magyarországi zsidótörvény. Uo. 1939.IV.30., 1.; Mi lehet és mit tehet a magyarországi zsidó? Uo. 1939.VIII.27., 7.; Gróf Széchenyi György bírálata a zsidójavaslatról. *Szabadság*, 1938.V.4., 2.; A magyar képviselőház elfogadta a zsidójavaslatot. Uo. 1938.V.15., 13.; A jobboldali mozgalmak Magyarországon. Uo. 1938.V.26., 5.; Drámai hang egy pesti zsidó hitközségben. Stern Samu beszéde. Uo. 1938.VI.17., 2.; Megjegyzések. Uo. 1938.VII.13., 7.; Szabó Imre: Faji elv vagy kereszténység. Uo. 1939.I.5., 5.; Törzssőkös magyarok sárkányos mozgalma. Uo. 1939.I.18., 5.; Vita az ősturáni magyarokról. Uo. 1939.I.27., 9.; Ki tekinthető zsidónak... Uo. 1939.III.25., 11.

241 (S. I.): Jótékony hatások. *ML*, 1938.IV.15., 1-2.

242 Kacsó Sándor: A szellem kiáltványa. *BL*, 1938.V.8., 1.

243 Tisztázni valók. *ML*, 1938.I.28., 1-2.; Sulyok István: A népek virága és gyümölcse: a középosztály. *ML*, 1938.IV.17., 5.; Rády Elemér: A zsidókérdés Magyarországon. *ML*, 1938.V.8., 5.

244 Rády Elemér: Zsidó gondok és zsidó vágyak. *ML*, 1938.VII.24., 11.; Rády Elemér: A francia jobboldal és a zsidó kérdés. *ML*, 1938.VIII.7., 9.; Rády Elemér: Zsidóság és fasizmus. *ML*, 1938.IX.11., 12.; Rády Elemér: Szabad-

zsidósága, sőt az örök zsidó a bűnbak. Így keresett a magyar kisebbség egy része a többségi nemzet igen erősen korlátozó kisebbségpolitikája idején a maga részéről egy eszközt, hogy figyelmét saját bajairól és gondjairól elterelje. Ezt szolgálta az egyszerű rasszista világkép. Még azon sem kell csodálkoznunk, hogy éppen egy katolikus lap használta ezeket a sztereotípiákat saját problémáinak a modern élet kihívásaival való összebékítésére. Mert ez az antiszemitizmus éppen a modernség elutasítása már említett hagyományának a talaján állt, és egyes katolikus körök annak minden túlzásáért a zsidókat tették felelőssé. Az a dualista világkép tehát, amely a zsidókban látta minden rossz gyökerét, és e rossz ellen menedéket csak a katolikus kereszténységben látott, e vigasz gondolatával még a kisebbségi elnyomatásból eredő problémák háttérbe szorításához is hozzájárult. Mivel a zsidók a keresztény üdvösségnek nem lehetnek részesei, nem válhatnak – mint láttuk – a keresztény népközösség részévé sem. A meghirdetett antiszemitizmus feladata tehát a magyar katolikusok csoportszolidaritásának és elkülönülésének elősegítése is volt.²⁴⁵ Nem véletlenül fejezte ki 1939-ben a gyulafehérvári püspökség körlevélben aggodalmát amiatt, hogy az áttérni óhajtó zsidók száma erősen növekszik. Ez ugyan üdvözlendő jelenség, a kiváltó okok őszinteségét azonban szigorúan ellenőrizni kell.²⁴⁶

A jellegzetes magyar tulajdonságokról ekkortájt folyó magyarországi vitában („Mi a magyar”) természetesen a résztvevőknek a zsidókról alkotott véleménye is megfogalmazódott. Közvetett és igencsak ambivalens módon szolt hozzá Tavasz Sándor a vitához *Az ethika mai kérdései* című, teológiai megalapozottságú írásában. Ebben a fajiság és a nemzetiség, a nemzetiség és a kereszténység, valamint az állam és az egyház viszonyát fejtegeti.²⁴⁷ Kiindulópontja a nemzetiszocializmusnak az az általa erősen bírált törekvése volt, hogy a „tisza faj” dogmájával helyettesítse a vallást.²⁴⁸ Ez elleni érvelésében Tavasz a Bibliát használta fel annak bizonyítására, hogy „a teremtés rendje szerint [...] csak egy vér-közösség, tehát csak egy fajiság volt”.²⁴⁹ Hogy ma mégis léteznek népfajok, az a *bűnbeesésre* vezethető vissza. Ennek következménye, hogy Isten megzavarta az emberek nyelvét, s így köztük eltérő *sajátosságok* keletkeztek. Ezek azonban Isten akaratából jöttek létre s járultak hozzá a népek kialakulásához. A nép – az időben eredetibb faji vérközösséggel szemben – az „egy ugyanazon társadalmat alkotó *reális élet-közösségnek* a kifejezése”.²⁵⁰ Tavasz szerint minden nép egy külön *lelkiség* hordozója, amelyet az évszázadokon át továbbadott testi és szellemi tulajdonságok határoznak meg. Tavasz tehát az 1939-es év nemzetkarakterológiai vitájában²⁵¹ azok mellett foglalt állást, aki hittek a tipikusan nemzeti tulajdonságok létezésében. Nemzetfogalma azonban elhatárolta őt a szélsőségesen gondolkodóktól, mert nem örök és változhatatlan, hanem az időben alakuló entitásként egészen modern szemléletű volt. A népi sajátosságot ugyanis csak a nemzet anyagának tekintette a (keresztény) etizálódás útján. A nemzet az ő számára „*eszményi életközösség*. A nemzet soha sincs kész, a nemzet az az ideális kép, amelyet

körművesek. ML, 1938.IX.25., 11; (Papini): A nagypénteki út. EI, 1936/37, 5-6. sz. 431-433.

245 A magyar katolikus antiszemitizmus értelmezési kereteiről: Horváth: *Az Erdélyi Lapok* ideológiája.

246 A csoportszolidaritásról I. Paál emlékiratát: *Az Erdélyi Lapok* missziója. PÁII IIRM MS 7651/22; a körlevél lelőhelye: GyÉFKL, 376/1939.

247 Tavasz Sándor: *Az ethika mai kérdései*. Cluj, 1939. (Erre a műre Filep Tamás Gusztáv hívta fel a figyelmet.)

248 Uo. 8-9.

249 Uo. 10.

250 Uo. 11. Kiemelés az eredetiben.

251 Az eszmetörténeti háttérrel I. Trencsényi Balázs: A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. II. n., 2004. 299-323., főleg: 311., 313-317.

egy nép hosszú és küzdelmes történeti fejlődése során alkot magáról...”²⁵² Ez a kép, vagyis a megválaszolandó kérdés, hogy ki és mi vagyunk, miben is áll népi sajátosságunk, sohasem lesz teljes, mert változások tárgya. Gondolatmenetének ezen a részén úgy tűnik, hogy Tavaszy egy rugalmas, liberális nemzetkép hirdetője. A továbbiakban azonban leszögezi, hogy a nemzetkép tartalma Isten ígéjében nyilvánul meg, vagyis a keresztyénségben. Ezáltal viszont mondanivalóját leszűkíti a (hívő) keresztyénekre. Kortársait bírálva megállapítja ugyan, hogy egyesek saját nemzetképüket csupán más nemzetek lebecsülésével és a legnemesebb tulajdonságoknak saját nemzetük számára való kisajátításával alkotják meg,²⁵³ de ő is korának politikai elképzeléseihez alkalmazkodik, amikor nemzetfogalmából kizár egyes csoportokat: „A Krisztusban megtért és újjászületett magyar, a Krisztusban megigazitott és megszentelt magyar kétségtelen, hogy népiségében is, kultúrájában is, gazdasági és társadalmi életében is erősebb és komolyabb, mélyebb, megbízhatóbb és hűségesebb, mint a Krisztuson kívül álló magyar”.²⁵⁴ Vagyis a magyar (és a többi) nemzetet belül fokozatokat állapíthatunk meg aszerint, hogy valaki keresztyén vagy más vallású (tehát: zsidó, muzulmán stb.). Úgy tűnik ugyanakkor, hogy Tavaszy, az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője és püspökhelyettese, a keresztyének csoportján belül is hierarchikus különbségeket látott, s e különbségtevés a „Krisztusban megigazitott és megszentelt”, valamint a „Krisztuson kívül álló” magyarok között a hitbuzgókra és a hitüket kevésbé szorgalmasan gyakorlókra terjedt ki.

A nemzetkarakterológiai vitában a másik oldalon állók az 1939-es év folyamán csak lassan találtak érveket. Dolgukat nehezítette, hogy kerülniük kellett az erősen magyarellenes fordulatokat. Ezt úgy érték el, hogy a kizáró, idegengyűlölő és antiszemita népiség-ideológiára összpontosítottak, s cáfolatául érveléseikben a demokrácia, a jogállamiság és a tolerancia elvein alapuló európai fejlődés hagyományait elevenítették fel. Jakabffy például már 1938-ban gúnyosan utalt arra, hogy a nemzetiszocialisták mindent faji alapon ítélnék meg. Ligeti pedig a francia forradalom olyan vívmányait dicsérte, mint a törvény előtti egyenlőség, a szabadságjogok, vagy a szabad polgár (citoyen) fogalma és lényege. Ezeket „megkerülni még a XX. sz. divatos politikai koreszméinek sem fog sikerülni”.²⁵⁵ Molter Károly a német nyelvterületen eluralkodott „vér törvényét” és az ennek a mintájára készült olyan magyar intézkedéseket (I. zsidótörvény) bírálta, amelyek a népiséget a szellem és a műveltség elé helyezték.²⁵⁶ Szabó T. Attila egy előadásában a városi lakosság ízlésének a népiség eszméire visszavezethető romlásáról érkezett: ezt ugyanis az autentikus népzene és népművészet helyett „fogyasztott” és tömegméretekben termelt álnépi, de népszerű utánzatok okozzák.²⁵⁷

A Népközösség nem hivatalos napilapja, az *Ellenzék* is résztvett a vitában. E lap, mint láttuk, 1939-ben külpolitikai fordulatot hajtott végre: németbaráttá vált. Egy művészettörténeti írásban azonban arra a kérdésre, hogy miben áll a *nemzeti* lényege a művészetben, a szerző fáradhatatlanul bizonygatta, hogy bevándorolt művészek igenis képesek olyan műveket alkotni, melyeket későbbi korok „spanyol... német... vagy más nemzeti” művészetként szemlélhetnek. A cikk lényege tehát az volt, hogy a művész értékét sohasem szabad eredete alapján megítélni. Mindez nemcsak a nemzetiszocialista fajelmélet ellen irányult, hanem több magyar

252 Tavaszy i. m. 12. Kiemelés az eredetiben.

253 Uo. 15.

254 Uo. 19.

255 Ligeti Ernő: A százötvenéves francia forradalom. Pt., 1939, 6. sz. 289-293., itt: 291.; Hagepian (=Jakabffy Elemér): Faj, faj és megint faj! MK, 1938, 7-8. sz. 211.

256 Molter Károly: Szellem és erkölcs. EII, 1938, 10. sz. 555-562.

257 Szabó T. Attila: A tudomány az erdélyi életben. EII, 1939, 10. sz. 166-172.

vélemény visszautasítását is jelentette (pl. a Németh Lászlóét). Ez utóbbiak ugyanis Budapesten a legtöbb nem autohton szerzőtől elvitatták a *mély*-, azaz *igazi* magyarság státusát.²⁵⁸ Az *Ellenzék* Illyés Gyula állásfoglalását is közölte. Az ő véleménye szerint a magyar jellemvonásokról éppen folyó vita nem jó úton halad, hiszen általában minden nép a maga számára ugyanazon jótulajdonságokat igényli (bátorság, függetlenség, találékonyság stb.). E cikkel a szerkesztőség egyből a vita sűrűjében találta magát.²⁵⁹ Így próbálta megoldani azt az ellentmondást, hogy a Bánffy-érdekeltséghez tartozó orgánumként a „Birodalomhoz” közeledő álláspont – inkább taktikai húzásként fölfogható, semmint belső meggyőződésből eredő – színlelésével egyidejűleg saját világnézetéből fakadó véleményét olvasóival, ha kissé áttételesen is, de közölje.

Könnyebb volt korábbi szellemi-világnézeti vonalát a *Brassói Lapok* munkatársi gárdájának megtartania. Még azt is megengedték maguknak, hogy az egész említett magyarországi vitát fölöslegesnek minősítsék. Szentimrei Jenő még Szabó Dezső antiszemitizmusát is nevének nevezte, amire az akkori erdélyi magyarok közül csak igen kevesen voltak képesek. Szentimrei egyenes vonalat húzott Szabó 1920-as évek eleji zsidóellenes uszításaitól az általa szorgalmazott, ideológiailag eltorzult falukutatáson át egészen a magyarok germanofóbiájáig és a túlhajtott népiség-ideológiáig.²⁶⁰ Az egész vita fölösleges egy olyan korban, amikor az államok a következő háborúra fegyverkeznek – intette Szentimrei kor- és íróársait. Figyelmeztetései azonban (éppen a magyar parlamentnek a II. zsidótörvényről folytatott vitájával egyidejűleg) arra vonatkozóan, milyen veszélyeket rejt „tisztá fajú” magyarok vagy románok keresése, visszhang nélkül hangoztak el. Csak azok rezonáltak rájuk, akik vele amúgy is egy hullámhosszon voltak. Kacsó Sándor például tizenhat részes sorozatban leplezte le a magyar jobboldal intoleráns jellegét, mutatott rá a hungarizmus német pénzforrásaira és arra, hogy a „zsidótörvények” álproblémákkal foglalkoznak.²⁶¹ Az ország igazi problémája a megoldatlan földkérdés – érvelt Kacsó –, nem a zsidók jogainak mibenléte.

Ilyen szakmai jellegű érvek azonban abban az ideológiák által eluralt vitában már nem sokat számítottak. A romániai magyar közirás többnyire szótlannul és csodálkozva figyelte a Magyarországon újonnan kreált fogalmakat és különös gondolatmeneteket. Sokak számára ezek csak érthetetlen és veszélyes jelszavak voltak, hiszen az etnikai alapú összezárkózás következtében bennük az tudatosodott, hogy: „már pedig mi, erdélyi magyarság olyan kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kell kegyelmeznünk.”²⁶² A korábbi évszázadokban bevándoroltak kirekesztésének gondolatával – legyen szó keresztényekről vagy zsidókról – nem tudtak mit kezdeni. Az anyaországi és az erdélyi magyar világlátás közti óriási különbségre a legjobban Vita Zsigmondnak a *Keleti Újságban* 1940 tavaszán megjelent két cikke világít rá. A határváltozás, vagyis a Magyarországhoz való visszatérés ekkor már szó szerint a levegőben lógott, s vele az ottani ideológia szellemével való direkt konfrontáció is. A *Hitel* köréhez tartozó Vita a transzilvanizmust elavult és meghaladott ideológiának nevezte, amely a magyar kisebbség problémáinak rendezésére használhatatlan. Egyúttal „az egységes kultúra gondolatát és összefogó erejét”²⁶³ hirdette, valamint a belőle szerinte adódó köteles-

258 Dr. Bíró József: Mi a nemzeti a művészetben? Ell., 1939.XII.24., 26.; Némethről I. VII.1.

259 Illyés Gyula: Szellemi fajkutatás. Ell., 1940.I.6., 11.; Uő: Ki a magyar? Ell., 1940.IV.24., 11. Ebben ez áll: „Magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog. Becsületesen nem lehet más vizsgát találni...”

260 Szentimrei Jenő: Ki a magyar most? BL, 1939.IV.16., 6.

261 Kacsó Sándor: Erdélyi szemmel Magyarországon. BL, 1939.V.18., V.19., V.21., V.24.

262 Finta Zoltán: A jelszavak mindig veszélyesek. BL, 1939.XII.4.; I. még: Szentimrei Jenő: A mély magyarok, a hígak és társaik. BL, 1939.XII.31., 9.

ségeket. E ponton meglehetősen közel kerül a népiség fölfogásához. Ugyanakkor azonban a szellemi ember kötelességeiként említette – számos magyar irodalmi példára hivatkozva –, politikai érdekek visszautasítását, a humanizmus és „az örök emberi értékek”²⁶⁴ melletti állásfoglalást, valamint a népeknek egymás kölcsönös tiszteletére való buzditását.

A romániai magyar kisebbség néhány sajtóorgánuma állásfoglalásainak ez a viszonylag részletes bemutatása arra szolgált, hogy a tárgyalt időszakra nézve még jobban megvilágítsuk, hogyan uralták el érdeklődésüket fokozatosan külföldi fejlemények és témák. Ez már nemcsak a politika területére érvényes, hanem szellemi vitáikra is. Ennek oka a belföldi témákról való eszmecsere teljes ellehetetlenülése volt. Nem lehetett vitázni például a Népközösség által választott útról és a benne kifejeződő szellemről, de egy ilyen vita (a látszategység megőrzése érdekében) kívánatos sem volt. Ugyanakkor azonban tagadhatatlan a magyarországi események iránti megnövekedett érdeklődés, ami a román állam irányába létező óriási érzelmi távolságra is visszavezethető. De az erdélyi magyar megnyilatkozások azt is világossá teszik, hogy a Magyarország javára történő változások óhajítása, és a kisebbség egy részének az ottani népiség-szellemhez való ideológiai közeledése ellenére egy minden valószínűség szerint nagyobb rész az ott eluralkodó problémákkal, érdekekkel és ideológiai kirakat-jelszavakkal aligha tudott mit kezdeni. A bemutatott vitákból kiderül, hogy az erdélyi magyar nyilvánosság nagy része nem értett egyet az anyaország társadalmának zsidóellenes és antiszemita beállítottságával. Csakhogy ezt a felfogását, valamint a nemzetiszocializmus tételeinek az elutasítását az erdélyi magyarságnak pont a Harmadik Birodalom külpolitikájával, de önnön revizionizmusával is összhangba kellett hoznia. Végül is a nemzetiszocialista Németország segítségével akartak egy olyan államba visszatérni, melynek társadalma erősen antiszemita volt, és ahol már két „zsidótörvény” volt érvényben. A magyar kisebbség nem antiszemita keresztény része ezt úgy oldotta meg, hogy tudatában elnyomta a problémát. Vagyis a kisebbségi léttől való szabadulás reménye felbomlasztotta a huszonnégy éven át többé-kevésbé működő magyar anyanyelvű csoportszolidaritást. E keresztény magyarok számára ugyanis a visszatérés fontosabb volt, mint az erdélyi zsidók velejáró (gyanítható) jogfosztása.²⁶⁵

Megjegyzendő itt azonban az is, hogy a visszatérés lehetősége a zsidók körében sem csak elutasításra talált. A magukat a magyar kultúrához tartozónak érző zsidók saját bevallásuk szerint nem tudtak beilleszkedni Órománia mentalitásába. Továbbra is kitartottak a magyar kultúra mellett, és remélték, hogy e hűségükért a magyarországi zsidótörvények hatásaitól mentesülni fognak.²⁶⁶ Ezt az elképzelésüket a nagyváradi zsidóknak Erdély visszatérése után íródott és Paálhoz eljuttatott több levele dokumentálja. Az 1940-es nyár feszült nemzetközi légkörét azonban ők is megérezték, és leveleikben utalnak arra, hogy „minden óra új megle-

263 Vita Zsigmond: A szellemnek is küzdenie kell. KÚ, 1940.VI.2., 11.

264 Vita Zsigmond: A szellemi ember kötelességei. KÚ, 1940.V.5., 9.

265 Kivételt képeznek a magyar társadalomnak ideológiailag a balszélén található személyek. Az ő magatartásuk Magyarországgal szemben több mint bíráló volt. Jellemző viszont, hogy az antiszemitizmus elleni állásfoglalásaik vagy kizárólag csak zsidó újságokban jelentek meg, vagy nem is kerültek a nyilvánosság elé. L. pl. a *Szabadság* jelentéseit Méliusz József és Csehi Gyula előadásairól (1939.III.10., 11., illetve III.21., 2.). Csodálatra méltó tisztánlátással jegyzi fel naplójába Jordáky Lajos 1940.VII.10-én: „A zsidók helyzete pedig egyenesen tragikus. Jogfosztottakká váltak Romániában, jogfosztottak lennének Magyarországon”. 1940.VIII.24-én a következőképp ítélt: „A faji kérdés csak egyik formája annak a zavarteltségnek, melyet az éhes, terjeszkedni akaró imperialista hatalmak vetnek fel a tömegek megtevesztése céljából. A tömegek imperialistaellenesek, tehát a plutokrácia ellen szónokolnak nekik. A tömegek munkát és kenyeret követelnek, erre az antiszemitizmussal vezetik félre őket”, JLII.

266 Ligeti Ernő: Erdély zsidósága. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv*. Budapest, 1941. 81-88.; Löwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, 1998. 68. (Második kiadás: *A Kálváriától a tragédiáig*. Kolozsvár, 2005. 119.); PAII IIRM MS 765 I/627.

petéseket hozhat”.²⁶⁷ De optimisták voltak, és azt várták, hogy környezetük „a politikai eseményektől impulzusokat” kapjon.²⁶⁸

3.5. A második bécsi döntés és a magyar kisebbség

A magyar kisebbség politikai vezetése 1940 júliusának elején már nem is azzal foglalkozott, vajon megtörténik-e és hogyan zajlik majd le a visszatérés Magyarországhoz, hanem csak az utána következő idők teendőivel – derül ki Bánffy egy, július 7-én tartott beszédéből. Ezen a következők voltak jelen: Márton Áron, gyulafehérvári római katolikus püspök, Purgly László, a református egyház főgondnoka, valamint Bánffy korábbi ellenfele, Bethlen György. A beszédből egyértelműen kiderül Bánffy sziklaszilárd meggyőződése, hogy miután Romániának le kellett mondania területekről a Szovjetunió javára, Erdély egészének vagy egy részének a visszaadása már csak idő kérdése.²⁶⁹ A beszéd egyik feltűnő vonása Bánffy zavaros félelme attól, hogy az Erdély kiürítését közvetlenül megelőző napokon a társadalmi nyugtalanság forradalomszerű zavargásokban törhet ki. Ezeknek mindenképpen elejét kell venni, vélte Bánffy, mert szovjet beavatkozáshoz vezethetnek. Mindezek elkerülése érdekében azt javasolta, hogy a tömegekkel meg kell ismertetni a „magyar megoldás” közeli voltát,²⁷⁰ de messzebbre is előre tekintett, mert legalább ilyen fontosságú volt az Erdély visszaadása *körüli és utáni* időre javasolt hármas stratégiája. Ezzel újból bebizonyította reálpolitikusi képességeit. A folyamat első szakaszában – zajlódjék akár a fronton, akár a tárgyalóasztalnál – a magyar kisebbség elszármagmozdulásainak megakadályozása a fontos, mert ilyesmi csak magyar-ellenes intézkedésekre szolgálna ürügyül a távozó hatalomnak, illetőleg a többségi lakosságnak. A második szakaszban, amikor Erdély részei már újból magyar fennhatóság alatt lesznek, szintén arra kell ügyelni, nehogy fosztogatásokra, sőt gyilkosságokra kerüljön sor (most viszont magyar részről). Meg tudja ugyan érteni a kisebbség nagy részének elkeseredettségét, sőt bosszúvágyát is, mondta Bánffy, nem szabad azonban elfelejteni, hogy az erdélyi kérdés megoldása az európai nagyhatalmak kezében van, s ezért sosem zárható ki, hogy románoknak és magyaroknak a jövőben is – legalábbis Erdély bizonyos részein – együtt kell élniük. „Hullahegyek” viszont csak rejtett polgárháborút eredményezhetnek, s ez az erdélyi állapotokat csak destabilizálná. Bánffy józan gondolkodása, sőt messzelátó ítélete kétségtelenül nagy szerepet játszott abban, hogy Erdélyben sem akkor, sem később nem került sor erőszakos elszakadási kísérletekre és földalatti mozgalmakra. Mind a magyarok, mind a románok számára általában fontosabb volt az együttélés, illetve annak súrlódásmentessége, minden esetleges

267 Salamon Juliska levélváltását leányaival: Salamon Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935–1944*. Bukarest, 1996. 151-153. (Főleg a következő napokon kelt levelek: 1940.VII.1.; VII.31., VIII.6.).

268 Uo.

269 Bánffy beszéde: Balogh: *Magyar–román kapcsolatok* i. m. 376-380.; MOL K64-86-1940-27, 509/res. pol., 190-192. f.

270 MOL K64-86-1940-27, 509/res. pol., 190. f. Bánffynak a szovjetek beavatkozása miatti félelme aligha meglepő, hiszen mint a *történelmi osztály* tagja csupán osztályának (pl. Magyarországon is igen elterjedt) félelmét osztotta. Félelmére magyarázattal szolgálhat esetleg a magyar követség 1940.VII.8-i jelentése, amely szerint állítólag néhány nappal azelőtt egy szovjet diplomata tárgyalta több ottani kommunista vezetővel Erdélynek a szovjet befolyás alatti függetlenségéről, l. MOL K64-86-1940-27a-3716/res. pol. A Szovjetuniónak Erdély kérdésben elfoglalt álláspontjáról: Tofik Iszlámov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk*, 1994, 39. sz. 1217-1250.

tömeges erőszakcselekménynél. Végül Bánffy harmadik gondolata arra vonatkozott, hogy a magyar közigazgatás kiépítésekor megfelelő szerepet kapjon az ifjú nemzedék. Arra is utalt, hogy az 1938 után visszatért területekre a trianoni Magyarországról küldtek olyan tisztviselőket, akik helyismeretük hiánya miatt semmibe vették az ottani társadalmi és etnikai sajátosságokat.

Nem tudjuk, milyen következtetésre jutottak Bánffy hallgatói az elmondottakból. Ő maga 1940 júliusában már néhány szervezési lépést is tett a küszöbön álló változás *utáni* időre gondolva. Augusztus elején átadott Bárdossy magyar követnek két jegyzéket a magyar miniszterelnök számára több, mint száz „nemzeti szempontból megbízható, józan ítéletű és a helyi viszonyokat ismerő” magyar politikus és magánszemély nevével Erdély minden kerületéből és városából azzal az ajánlással, hogy az előrehaladó magyar csapatok parancsnokai hozzájuk fordulhatnak tanácsért.²⁷¹

Ha már a kisebbség politikai és vallási vezetése is ennyire behatóan foglalkozott a Magyarországhoz való visszatérés *utáni* idővel, nem szükséges külön magyarázni a szélesebb néprétegek magatartását. Szemléletes képet rajzolnak erről a magyar katonai jelentések (láttuk fentebb, hogy jól kiépített adatszolgáltató hálózatra támaszkodhattak). Beszámolóikat ugyanakkor két okból is alapos forráskritikának kell alávetnünk: budapesti feletteseik természetesen azt *akarták* hallani, hogy a határokon kívüli magyarok legforróbb kívánsága a mielőbbi és mindenre kiterjedő visszatérés az anyaországba, de azt is tudjuk, hogy minden katonai vezetés eleve hajlamos a nacionalista látásmódra. De még ha ezek a jelentések az állapotokat néha eltúlozva ábrázolták is, semmi kétség sem lehet afelől, hogy a magyar kisebbség 1940-ben a magyar csapatok bevonulását szó szerint lázas örömmel fogadta. A regáti magyarok, mindenekelőtt az azelőtt pezsgő fővárosban dolgozó kézművesek, szakmunkások és a szolgáltatóiparban tevékenykedők a határ menti városokba, Aradra és Nagyváradra költöztek,²⁷² mert meg voltak győződve arról, hogy e területeket minden esetre visszaadják Magyarországnak. A kis idővel azelőtt éppen csak odatelepedett románok viszont, mivel ott gyökértelenek voltak, arra törekedtek, hogy elhagyják e vidékeket.²⁷³ A kisebbség feszült helyzetét az *Ellenzék* kitartásra és óvatosságra intő jelszavai szemléltetik. Ilyeneket a lap július eleje óta minden kommentár és magyarázat nélkül néha csokorba szedve közölt. Világos, hogy szerepük a megnyugtató volt Bánffy fenti beszédének a szellemében, s az sem véletlen, hogy ez pont az ő lapjában történt: „Vigyázz, mit és hol beszélsz”, „Aki bölcs, megtanul hallgatni és figyelni”, „Meg kell őrizned magad is titkodat, ha azt kívánod másoktól” stb.²⁷⁴

Jóllehet a hatóságok a rádiókészülékeket elkobozták (mindenekelőtt a határsávokban), a magyar kisebbség tudomást szerzett az Erdély-kérdés mind gyorsabb nemzetközi alakulásáról, többek között az újságok sorok közé rejtett információiból.²⁷⁵ A Magyarország és Románia

271 Így Bárdossy 1940.VIII.9-i jelentésében, MOL K 64-86-1940-27, 557/res. pol., 310. f. A két lista eddig nem került elő.

272 Az előbbi fejezetben már említett nagyváradi Salamon Juliska már 1940.VII.1-jén azt írta Bukarestbe leányának: „minden pillanatban várlak [...] semmi értelme, hogy ott legyél egyedül. A történelem filmje olyan gyorsan pereg, hogy minden óra új meglepetéseket hozhat.” Július 31-én újból sürgeti: „Úgy tolnám az időt, hogy lássam már, mi lesz. Ideköltöztök, vagy nem?” In: Salamon: *Levelek* i. m. 151.

273 MOL K 64-86-1940-27a, 3715/res. pol. (aradi helyzetjelentés július elejéről); 3881/res. pol. (kolozsvári jelentés július közepéről); 4376/res. pol. (augusztus 8-i helyzetjelentés); 4398/res. pol. (Kotró János politikus július 19-i erdélyi jelentése, főleg a román katonaság önkényének kített határmenti lakosságról); 4917/res. pol. (visszatekintő helyzetjelentés augusztus utolsó hetéről); Mikó: *Huszonkét év* i. m. 258-262.

274 Ell., 1940.VII.12., VII.14., VII.21., VII.23., VII.24. VIII.22., mindig az 1. oldalon.

275 A *Keleti Újság* pl. ismertette az egyik román lap jelentését, amely szerint a tengelyhatalmak a délkelet-európai

közti kétoldalú tárgyalások lassú közeledését a sajtó olyan természetellenesen távolságtartó hangon kezelte, mintha nem is a saját sorsáról lett volna szó. Épp ilyen furcsán semleges stílusban kellett a magyar lapoknak magukról a Turnu-Severinben tartott tárgyalásokról – itt az ismert újságírók közül csak Paál volt jelen –, valamint a „tengelyhatalmak baráti tanácsáról” beszámolniuk.²⁷⁶ Ezáltal a sajtó egyrészt azt a benyomást keltette, mintha őt az egész dolog nem is érdekelné, másrészt úgy próbált tenni, mintha a két ország között csak apró nézeteltérés volna egy mellékes kérdésben. A magyar kisebbség jól informált volt arról, hogy Bécsben ismét az ő sorsáról döntöttek, és megint az ő részvétele nélkül. Ez utóbbi tényről azonban sem a második bécsi döntés előtt, sem utána nem hangzott el (tudomásunk szerint) magyar részről olyan kritika, mint a trianoni szerződésről. Hogyan fogadta tehát a magyarság ezt a határozatot?

E tekintetben két szakaszt kell megkülönböztetnünk: egy kezdeti rövidet és egy későbbi terjedelmesebbet. A választóvonalat köztük *Észak-Erdély* közigazgatásának átadása képezi a román fennhatóság alól a magyarba. Az első szakasz így szeptember 15-éig tartott, addig a napig, amikor a magyar csapatok a legtávolabbi székely települést is elérték. Ennek az időszaknak lényeges jellemzője volt, hogy a kisebbségi sajtóban politikusok felhívásai jelentek meg, melyek a rend és a nyugalom megőrzésére szólítottak fel.²⁷⁷ Ezek tehát Bánffy július 7-ei gondolatát ültették át a gyakorlatba annak érdekében, hogy a túlhajtott örömközlések ne csapjanak át zavargásokba, netán a románok ellen irányuló bosszútettekbe. Bethlen György szeptember első napjaiban szerette volna az OMP-t feltámasztani, de kísérlete a Magyar Népközség néhány (főleg az ifjabbik generációjához tartozó) vezető tagjának ellenállásába ütközött.²⁷⁸ Az immár ismét anyaországukhoz tartozó magyarok nagy többségének érzelmeit egyrészt kortárs feljegyzések örökítették meg, másrészt spontánul feltörő örömeiket a különböző helyiségekbe bevonuló csapatok és politikusok üdvözlésére tartott ünnepi beszédek tanúsítják. Csupán ebben a (második) szakaszban adtak az emberek szabad áramlást érzelmeiknek, melyek közül talán a *hála* volt a legerősebb. A bécsi döntést fogadó óriási társadalmi egyetértést mutatják például a szociáldemokrata politikus Jordáky Lajos megfigyelései azon az ünnepségen, amelyet a magyar csapatok bevonulása alkalmából rendeztek szeptember 11-én Kolozsvárott. Jordákyt meglepte a jelen levő magyar munkások nagy száma és kitartó lelkesedése, ő ugyanis tisztában volt azzal, hogy a szociáldemokrata szervezeti munka eredményeképpen mennyire fejlett az osztálytudatuk, s ráadásul az sem volt titok előttük, hogy a munkások helyzete Magyarországon korántsem mintaszerű. A magyar munkások lelkesedése így azt mutatta, hogy nemzeti kötődésük végül erősebbnek bizonyult egy elvont és nemzetek feletti osztálytudatnál: „A munkások mindenütt az első sorokban. Már a szokott józanságukat is elveszítették. Mindez annak a rettenetes nemzeti elnyomásnak az eredménye, amelyet a román bojárók kormánya

államoknak azt ajánlották, hogy államközi problémáikat tárgyalások útján oldják meg. Noha a lap sem Romániát, sem Magyarországot nem említette, az olvasók természetesen tudták, kikről van szó, l. KÚ, 1940.VII.30., 1.; KÚ, 1940.VIII.4., 3.; Jordáky naplójegyzései 1940. nyaráról, JLII, Napló.

276 KÚ, 1940.VIII.17., VIII.20., VIII.21., VIII.24., VIII.27., VIII.28., VIII.29., VIII.30.; ML, 1940.VIII.20., VIII.21.

277 A magyarsághoz. A brassói magyar Népközség felhívása. BL, 1940.IX.2., 1.; A Magyar Népközség elnökének felhívása. In: EII, 1940.IX.1., 1.; Magyarok, nyugalom! KÚ, 1940.IX.1., 1.

278 A következő sokatmondó sorokat kapta Bethlen Teleki Ádámtól 1940. szeptember 4-én: „elhültem, hogy ilyen nagy és komoly időben, valaki pusztán hiúságból pártoskodjon, és amellet másokat összetartásra szólít fel. Olyan mindegy, hogy a magyarságot ki képviseli ezen a hét alatt. Fontos, hogy fegyelmezett legyen. Senki se bánja, hogy a kormányzó urat cigány kerekét hányva fogod várni, vagy sem. Azonban, hogy e színház vezetésével a zsidó és szabadkőműves Janovicsot, a gyárak és munkások ügyével a zsidócsaló Haxnert bíztad meg, az ellen minden tisztességes keresztény magyar tiltakozik. Úgy látszik, az időt elaludtad, és nem tudod, hogy zsidótörvény van, ami ilyen zsidó vezető emberek működését lehetetlenné teszi. Vagy talán szabadkőműves lennél? Mindenestre a közönséget kellőképpen felfogjuk világosítani.” BGYII.

fejtett ki a magyarság ellen. A délutáni bevonuláshoz hasonló ünneplést, azt hiszem, Kolozsvár még nem élt át. A zuhogó záporosóban az emberek tízezrei nem mozdultak el az utcáról. Csak nézték, nézték... és rekedtre kiabálták magukat. Mindenki örvendett Kolozsváron s bizony mi magunk is örvendtünk, hogy a nemzeti elnyomás igája alól felszabadultunk”.²⁷⁹

Az említett hálaérzés Magyarországnak és a tengelyhatalmaknak szólt: „Szóljon őszinte hálánk és köszönetünk a német birodalom Vezérének és az olasz nemzet Ducéjának, akik felismerték, magukévá tették és hatalmas szavukkal érvényre juttatták igazságos ügyünket” – fogalmazta meg Bethlen György az erdélyi magyarok nagy többségének érzéseit 1940. szeptember 15-én Horthy Miklós előtt tartott kolozsvári beszédében.²⁸⁰ Hasonlóan nyilatkozott Vékás Lajos is, az OMP kolozsvári szervezetének elnöke.²⁸¹ Ezek a beszédek a hálának azt az érzését fejezték ki, amelyre már az egykori pártlap emlékeztette olvasóit szeptember 11-én azzal, hogy kinyomtatta Mussolini, Horthy és Hitler képét (ebben a sorrendben).²⁸² Mindezek – szavak, képek – közvetve megerősítik a magyar kisebbségnek az előbbieken rögzített és 1938 óta nyilvánvalóan felfokozott érdeklődését a külpolitikai események iránt, és azt a megfigyelésünket, hogy tudatában volt Olaszország és a Harmadik Birodalom szerepének Délkelet-Európa „újrendezésében”. Hangsúlyozni kell itt (újból), hogy az említett országok külpolitikájára (a döntés előtt) irányuló figyelem és a belőle (a döntés után) kinövő hálaérzés e hatalmak nemzetközi szerepének szólt és csak igen kevés esetben ideológiájuknak. Ez utóbbi szélsőséges jellegével az erdélyi magyarság többségének értékonzervativizmusa mit sem tudott kezdeni; erre Jakabffy és Bethlen példáján többször is rámutattunk. A hálaérzés kifejezése inkább fényképek megjelentetésében és az addig alig (csak az *Erdélyi Lapok* által) alkalmazott címek – *Duce*, *Führer* – használatában állt. Voltak továbbá szimpátiányilvánító felvonulások (pl. a nagyvárad német konzulátus előtt), és utcákat meg tereket is neveztek el Hitlerről és Mussoliniról. Mi több: egy olvasói levél már szeptember 12-én azt követelte a *Magyar Lapok*ban, hogy Hitlerről egy hozzá méltóbb teret nevezzenek el, mint azt a városi tanács tervezte – eszerint még e dátumnál is korábban. Legalábbis az olvasó nem találta saját óriási hálájával összhangban levőnek a kijelölt kis, jelentéktelen terecskét.²⁸³

Hasonló érzelmenyilvánítások játszódtak le, csak éppen ellentétes előjellel a Romániánál maradt dél-erdélyi vidékeken, mégpedig nemcsak a nagy magyartöbbségű településeken, hanem például Nagyszebenben is. Ezen a környéken, beleértve magát a várost is, csupán egy ún. szóránymagyarság élt, néhány ezer fő, de még ők is elhatározták, hogy nem lesznek tovább román állampolgárok, inkább áttelepednek Magyarországra a döntés adta opciós lehetőséget kihasználva – jelentette 1941 januárjában a Magyar Népközség egy ott lakó politikusa.²⁸⁴

279 JLI, Napló, 1940.IX.11.

280 Gyimesy Jenő Balázs (szerk.): *Erdély a mienk! Erdélyi emlékkönyv*. Kolozsvár, 1940. 222.; 1. még Százezer ember ujjongása közben vonult be vasárnap Kolozsvárra Magyarország kormányzója. KÚ, 1940.IX.17., 1-5., Bethlen beszéde: 3.

281 1940 Szeptember 11 – Hazatértünk! Megérkezik a bevonuló honvéds csapatok főparancsnoka. Vékás Lajos dr. beszéde. KÚ, 1940.IX.12., 1-5., itt főleg: 3.

282 Végre! KÚ, 1940.IX.11., 1-2.

283 Nagyvárad magyar vasárnapja. KÚ, 1940.IX.4., 3.; Méltóbb helyet Hitler nevének. ML, 1940.IX.12., 4.

284 MOL K64-90-1940-27, 24/res. pol., 25-26. f.; Szabó Béni jelentése 1940.IX.4-én a brassói magyarok elkeseredett hangulatáról és az ott szolgáló székely lányok hazatérési szándékáról: MOL K64-86-1940-27a, 5064/res. pol., 1-8. f.; 1. még a magyar katonai jelentést Arad városának és környéke lakosainak hangulatáról 1940.IX.12-én, MOL K64-86-1940-27a 5130/res. pol., 1-2. f.; szintén katonai jelentés több Kolozsvár környéki falu (Györgyfalva, Tordaszentlászló) lakosainak kéréséről, hogy őket a határmegállapító bizottság Észak-erdélyhez csatolja, MOL K64-86-1940-27a, 5145/res. pol.; Nyíró József. Azokhoz szólunk, akik visszaradtak. KÚ, 1940.IX.3., 3.; B. J.: Torda 1940. augusztus 30-án. KÚ, 1940.IX.12., 8.

A többiek egy része, például a bánátiak abba a reménybe kapaszkodtak, hogy talán egyszer az ő vidékük is újból Magyarországhoz fog tartozni. Ez derül ki egy ismeretlen, de magas rangú nőhöz intézett levélből: „kérjük Arad megye vissza csatolását [...] Mi akik it maradtunk nem akarjuk az ot lévőket meg terhelni aval hogy át menjünk a határon mind ahogy sokan meg tették, mi it akarunk maradni és meghalni mert ez a föld magyar föld és a mi szivünk magyar marad bármiljen zászló leg a házunk felet”.²⁸⁵

Az erdélyi magyarság politikai vezetői az ünnepi hangulat csendesedése után a magyar politikai életben kerestek helyet maguknak – ha nem maradtak továbbra is Romániában, mint Jakabffy vagy Gyárfás. A *Hitel*-kör képviselőinek már szeptember 13-án sikerült a magyar miniszterelnöknek, Teleki Pálnak egy emlékiratot átadniuk. Ennek az iratnak a hangvétele és a benne megfogalmazott követelmények egy része és stílusa azt mutatja, hogy a folyóirat (antiszemita és *völkisch*) alaphangjának elemzéséből levont fentebbi következtetések helyesek voltak. Eszerint az emlékirat szerint ugyanis az erdélyi magyarság „gazdasági képe egészségtelen”,²⁸⁶ mert a tőke és az ipar „idegen”, vagyis román és zsidó kézen van.²⁸⁷ Mivel a zsidók 1940 előtt a magyarokat kisebbségi sorsukban magukra hagyták – érvelt az emlékirat ugyanazzal a gondolatmenettel, mint korábban az *Erdélyi Lapok* –, „nemzetiségként” kezelendők és a „magyar építés munkájából” kizárandók. A *Hitel* körének *völkisch* beállítottsága eszerint képes volt az antiszemitizmust minden további nélkül saját ideológiájába beolvasztani, és ugyanazokat a kizáró jellegű társadalompolitikai célokat követni, amelyek alatt ő maga évekig szenvedett, s amelyek miatt korábban évekig panaszkodott.

Észak-Erdély vezető magyar politikusi megegyeztek a miniszterelnökkel egy sor ismert magyar személyiségnek a magyar parlament tagjává való kinevezésében. Ezek sorában Bethlen György és Bánffy Miklós mellett olyan személyek is helyet kaptak, mint Paál Árpád és több fiatal politikus, például Mikó Imre vagy Albrecht Dezső és Vita Sándor a *Hitel*-körből. Ők Teleki Pál ösztönzésére és az erdélyi magyar érdekeknek a budapesti parlamentben való hatásosabb képviselése érdekében megalapították az *Erdélyi Pártot*. Többségük a zsidóknak a nevelés, a jogszolgáltatás és „a nyilvánosság befolyásolásának” területeiről való kizárását kívánta. Ennek vagy törvények útján, vagy kormányrendeletek formájában kellene történnie, mert ők állítólag önként leváltak „az erdélyi magyarság testéről”.²⁸⁸ Az *Erdélyi Párt* dilemmája az volt, hogy nem mehetett ellenzékbe, mert egy ilyen helyzetet a román kormány a Budapest és Erdély közti egység hiányaként magyarázott, és belőle magának nemzetközileg is politikai tőkét kovácsolt volna.²⁸⁹ Anélkül, hogy ennek a pártnak eddig megíratlan történetét részletezni óhajtanók, rá kell itt mutatnunk arra, hogy Paál és Albrecht 1941-ben az ún. harmadik magyar zsidótörvény vitájában ezt kimerítő érveléssel támogatták. Ennek során nem titkolták antiszemita felfogásukat.²⁹⁰ Több magas rangú erdélyi politikus ugyanakkor (Bethlen György, Mikó Imre²⁹¹ stb.) kivételes szabályozást járt ki a miniszterelnöknél, amely szerint olyan erdélyi

285 Kállay Juliána levele 1941.V.10-ről egy ismeretlenhez, MOL K28-1941-19.633, 493. f.

286 Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae. Hitel, 1940–1941*, 2. sz. 199-230.

287 Uo. 211.

288 Uo. 220.

289 Az 1940 és 1944 közötti évek mulasztásait, hibáit és az Erdélyi Párt nehéz helyzetét bemutatja a pártelnök, Teleki Béla, harminc évvel későbbi feljegyzésében, l. Teleki Béla: *Harminc év távlatából*. MTA K Ms 5462/72.

290 Horváth Sz. Ferenc: Népesorpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóváértel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 2006, 3. sz. 102-144. A pártról még: Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. Kolozsvár, 1993. 26-27.; Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Az Erdélyi Párt ideológiája: identitáspolitikai elemzési kísérlet* (kézirat a szerző tulajdonában).

291 Mikó a kormányt arra is figyelmeztette (hiába), hogy „Magyarországnak kétszerannyi román polgára van, mint amennyi magyar Romániában él, [s ezért –II. Sz. F.] ritka történelmi alkalom nyílik arra, hogy időszérű és igazságos

zsidókra, akik a világháborúk közti időben a magyar kultúra és gazdaság területein érdemeket szereztek, e törvényeket nem vonatkoztatták.

A magyar lakosság nagy tömegeinek lassan föl kellett ismerniük azt, amit Kós Károly – aki már az 1930-as évek közepén rámutatott a Magyarország és Erdély közti megnövekedett különbségekre – 1950-ben így fogalmazott meg: „1940-ben nem az a Magyarország jött vissza, akitől a sors 1919-ben elszakította Erdélyt és vele engem. Ez egy más, egy beteg, halálraítélt Magyarország volt, minden látó erdélyi magyarnak fájdalmas csalódása. Egy idegen világ, sőt nekünk ellenséges világ, amit ma már ki merek mondani, mint ahogy magunkba illett fojtani, mert hiszen – mi is magyarok voltunk, csak éppen hogy nem olyan irigyek, nem olyan falánkok, nem olyan erőszakosan, embertelenül tülekedők, mint ők”.²⁹²

Mi volt az a jelenség, amit Kós egy magánlevélben tíz évvel később ennyire hevesen, de fájlalva is ostromozott? Emlékezzünk itt Bánffy 1940. július 7-i figyelmeztetésére: ő ezzel éppen olyan tapasztalatoktól akarta megóvni az erdélyi magyarságot, amilyeneket az első bécsi döntés után Magyarországhoz visszakerült területek magyar lakosságának kellett szereznie. Ezek a magyarok teljesen tájékozatlanul kerültek érintkezésbe „Csonkamagyarország” mentalitásával, s megdöbbenette őket, hogy az szintén posztulált nemzetállamként éppolyan kevésbé volt tekintettel a kisebbségi problémákra, mint a többi utódállam. De ami még elképesztőbb volt: a Budapestről kiküldött, helyismeret és az ott lakók iránti érzékenység és megértés teljes hiányáról elhíresült hivatalnokok, akiket a népnyelv csak „ejtőernyős”-öknek nevezett, mert mintha az égből potyogtak volna e földre, olyan idegenek voltak rajta. Ez történt 1938-ban a Csehszlovákiától visszakerült területeken, s ugyanez ismétlődött meg 1940-ben Erdélyben. Megjegyzendő azonban, hogy Erdélyben a huszonkét év után nem is igen létezett megfelelő jogi képzettségű és helyi származású tisztviselői réteg.²⁹³ Ezeknek a személyeknek a legnagyobb gondjuk az őket megillető címek helyes használata volt. Magyarországon ugyanis egy teljesen kiépített megszólításrendszer volt használatban, amely még egy érettségizett számára is hozzáillő címet írt elő,²⁹⁴ ilyen szabályokat viszont a szomszéd országokban élő magyarok nem ismertek. Noha ez már az érintkezés legkülső szintjein ellentéteket, sőt ellenszenvet is szült az odavalók és az odahelyezett bürokrataik között,²⁹⁵ sokkal súlyosabbak voltak azok a kézzelfogható gazdasági nehézségek, melyek a lakosságra szakadtak, különösen a Székelyföldön, a határok önkényes meghúzása következtében. Egy 1940 decemberéből keltezett jelentés szerint a székelyek elvesztették erdeik egy részét, termékefleslegüket pedig nem tudták értékesíteni, mert a gyárak, amelyeknek addig (fát, terményeket) szállítottak, Brassóban voltak, e várostól pedig 1940 augusztusa óta határ választotta el őket.²⁹⁶ Magyarország viszont nem tudta az általuk elvárt csodát véghezvinni. Így sokan a jegyzők és a bírák kinevezésében nepotizmust gyanítottak, ami nem egy esetben igaz is volt. Mindennek következtében az a bizalmatlanság és ellenségeskedés, amely 1940 előtt részükről a román uralom ellen irányult, most saját nemzettársaikat vette célba. És mégis: Budapest 1940 és 1944 között pont a

nemzetiségi politikával az előbbieknél otthont, az utóbbiaknak nyugalmat biztosítsunk...” Mikó Imre dr.: A romániai magyarság jogi helyzete a bécsi döntés idején. *Kisebbségvédelem*, 1940, 5-6. sz. 2-22., idézet 22.

292 Sas (szerk.): *Kós Károly levelezése* i. m. 432. Az 1950. VI. 17-én Borbíró Virgilhez írt levél.

293 Csilléry Edit: Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően. *Limes*, 2006, 2. sz. 73-93., főleg: 78-80.

294 Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003. 101-103., 268.

295 Oláh Sándor: Gyakorlati gondolkozásmód és megmerevedett etatizmus (1940–1944). *Korall*, 2004, 3. sz. 98-113., főleg: 104-107.; l. még Jordáky naplófélfeljegyzését 1940. XI. 20-án, JLI, Napló.

296 MOL K67-15-246, 584-592. f.; Tilkovszky: *Revízió és nemzetiségpolitika* i. m. 290-296.

Székelyföldön kezdett egy pénzügyileg nagyszabású beruházási és modernizációs programba, mely által azokban az években olyan út- és vasúthálózat építését sikerült elkezdni, amely az addig elhanyagolt terület hozzáférhetőségét döntő módon megjavította.²⁹⁷

A „kis magyar világra” (1940–1944) való emlékezés minden fentebbi sérelem ellenére mind a Székelyföldön, mind Erdélyben még hatvan év múltán is a magyarság tudatában eleven és pozitív felhangokat keltő. Ennek magyarázatát az újabb etnográfiai, szociológiai és az *oral history* módszerével végzett kutatás eredményei szerint abban kell keresnünk, hogy a magyarság *kisebbség*tudata a második bécsi döntés következtében *nemzeti* tudattá teljesedett ki.²⁹⁸ 1940 után aztán a magyarságnak ezt a nemzeti tudatot szabad volt minden külsőséges módon kiélnie és ezt meg is tette (zászlók, magyar nyelvhasználat a közigazgatásban, állomásokon stb.). Tovább szélesítették hatókörét a nemzeti retorika változatos formái (beszéddek, katonazene, hazafias dalok, népdalok stb.). Ez a magyar világ él a még visszaemlékezni tudó kortársakban „álom”-ként és „földi mennyország”-ként ma is tovább. Hozzájárultak ehhez az 1945 után részben titokban megőrzött katonai használati tárgyak, és a még mindig álló, akkor emelt épületek. Végül fontos szerepet játszott a kor megszépítésében az említett szimbolikának 1945 utáni fokozatos betiltása. Már csak ezáltal is egészen más fénybe került a korábbi *szabadság* később, mint a kortársi észlelés számára.²⁹⁹

Összefoglalás

Ennek a fejezetnek két tartalmi súlypontja van: a *Magyar Népközösség* tevékenységének vizsgálata és annak bemutatása, hogyan fokozódott tovább a román államiságnak a magyar kisebbség általi elutasítása. A *Magyar Népközösség* munkájának értékelésekor – eltérően az OMP-étől – külön kell választanunk a tisztán politikai jellegű fáradozásokat a társadalompolitikaiaktól. Ami a politikai oldalt illeti, az Bánffy és társai számára sem jelentett mást, mint a román kormánnyal való teljesen hiábavaló tárgyalásokat. S ezek ráadásul még a parlament és a sajtó nyilvánosságától is meg voltak fosztva. Az OMP-től átvett módszert alkalmazták: emlékiratokat nyújtottak be és a személyes beszélgetéseket keresték magas rangú politikusokkal. De ha még ezen a ponton is sikeresen túljutottak, áthatolhatatlan falként ütköztek Románia adminisztratív szerkezetének alapvető hibájába: a politikusok állításai, netán ígéretei és ezek helyi szinten való megvalósítási lehetőségei közti ellentétbe. Az 1938 utáni nemzetközi fejlemények világossá tették ugyan a román többség politikusai számára, hogy ha nem akarnak Csehszlovákia sorsára jutni, változtatniuk kell kisebbségi politikájukon. Az ország kisebbségeinek húsz évig tartó háttérbe szorítását azonban a vidéki hatóságok tudatából nem lehetett egyetlen tollvonással kitörölni. Az a kevés ígéret, amit a központi szerveknél néha ki lehetett

297 Oláh Sándor: *A magyar állam integrációs kísérletei és megvalósításuk 1940 őszétől 1944 nyaráig a székelyföldi Csík és Udvarhely vármegyékben*. Kézirat, 2002, Teleki László Alapítvány könyvtár 3015/2003; Uő: Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940 és 1944 között. *Székelyföld*, 2003, 7. sz. 95–112.

298 Osgyáni Gábor: „Újra magyarok lettünk”. Gondolatok a „magyar világ” gyimesi emlékeiről. *Pro Minoritate*, 2003, Tél. 174–195.; Gagy József: *Dokumentumgyűjtemény. Az 1940. augusztusi bécsi döntés, a magyar hadsereg bevonulása, a magyar adminisztráció kialakulása Székelyföldön*. Kézirat. Csíkszereda, 1993, Teleki László Alapítvány könyvtár 1251/93.

299 Osgyáni: „Újra magyarok lettünk” i. m. 190–192.; a magyar kisebbség 1945 utáni történetéhez l. Kolar: *Rumänien* i. m. III., IV., V. fejezet; Illyés: *Siebenbürgen* i. m.; Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999.

harcolni, azok ellenállásán és önkényén bukott meg, akiknek meg kellett volna valósítaniuk őket. A magyar politikusok eredményei ezért maradtak pusztán írott malaszt, jóllehet mind a nemzetközi helyzet alakulása, mind Budapest ösztökélése támogatta őket. Ekkor azonban már akaratuk is alig volt a problémák megoldásának hagyományos útján házalni, mert népcsoportjuk jövőjét immár nem Románián belül képzelték el. Az így fölszabaduló emberi erőforrásokat (szervezőképesség, közösségi munkára való hajlandóság) fordították a *Népközösség* kiépítésére, amikor erre lehetőség adódott. Ennek során egy, a kisebbség minden rétegére kiterjedő szervezetről korábban kialakított elképzeléseiket is hasznosították. A helyi szervezetekben a tagok nagy odaadással és sikeresen dolgoztak elsősorban szociális, jótékonyági és népnevelői területeken. Bánffy Népközössége éppen ebben a társadalompolitikai elkötelezettségben és addig elhanyagolt társadalmi rétegeknek (munkások, parasztok, kisiparosok) a helyi szervezetek munkájába való bevonásában különbözött lényeges módon Bethlen OMP-jétől.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a magyar kisebbség politikai vezetőrétege nem elégedett meg a létező államiság teljes elutasításával, hanem többé vagy kevésbé világosan körvonalazott formában alternatívákat is kidolgozott. Mivel *hitt* abban, hogy a visszatérés a küszöbön áll, logikus volt, hogy erre vonatkozó javaslatait is megfogalmazza, még ha csak a legszűkebb kör számára is. Ezek az elképzelések zömükben azt bizonyítják, hogy szerzőik (pl. Paál, Balázs) a többségi néppel való további együttélést sem lehetségesnek, sem kívánatosnak nem tartották. Erre mutat az, hogy Erdélynek az etnikai határvonal mentén való kettéosztását javasolták az ezt esetleg kiegészítő áttelepítésekkel. Ezeket az etnikai elkülönítést célzó terveket azonban nem szabad mind egy kalap alá vennünk. Meg kell egyrészt látnunk, hogy a „magyarság”-ba való visszavonulás gondolata egyenes kapcsolatban van a népiség (völkisch) gondolkörével – sőt Paál esetében többről is szó van, mint pusztán rokonságról –, de azt sem szabad felednünk, hogy ez, az erdélyi magyar nyilvánosságban az 1930-as évek közepe óta terjedő eszmerendszer külföldről szerezte be világnézetét: Magyarországról és a *Harmadik Birodalomból*. A népnemzeti vonalat 1936–1937 után véglegesen felváltotta a (völkisch) népnemzeti elgondolás. Az első a népnek a nemzetbe emelését óhajtotta és már Paálnak a húszas évekbeli gondolkodásában jelen volt, de az *Erdélyi Fiatalokéban* is, az utóbbi az etnikai-faji tisztaságra, a valósnak vélt magyar jellemvonásokra helyezte a hangsúlyt (*Erdélyi/Magyar Lapok, Hitel*).

Az erdélyi magyar politikusok politikai alternatíváik kidolgozásakor mindenekelőtt két évtizedes tapasztalataikra hivatkoztak. Ez volt az az ok, ami miatt üdvözölték a második bécsi döntést. Ezért fogadták lelkes ünnepléssel az előnyomuló magyar csapatokat, s ezért intéztek köszönő beszédeket a tengelyhatalmakhoz. Ki kell itt ismét azt is emelnünk, hogy ez az érzelmhullám e hatalmak külpolitikájának szólt, nem ideológiájának (s még kevésbé ez utóbbi következményeinek). Nem tagadható ugyan egy olyan réteg megléte az egykori kisebbségen belül, amelyik egyetértett e két ország (Német- és Olaszország) világnézetével, minden valószínűség szerint azonban a nagytöbbség ezt látóköréből teljesen kizárta. Ez a helyzet így is elég ellentmondásos volt, s ez okozta 1940 után az erdélyi magyarság tudatában azt a meghasonlást (nevezhetjük *tudati ollónak* is a szemléletesség kedvéért), amelynek a zsidó magyarok áldozatául estek, miután visszatértek egy országba, amelyben már két „zsidótörvény” volt érvényben. (A keresztények ugyanis egyszerűen kihagyták – *kivágták* – tudatukból a visszatéréssel járó és a zsidókat érintő következményeket, illetőleg a zsidóknak a magyarságról való „leválása” magyarázatával próbálták igazolni őket).

Következtetések

A jelen vizsgálat szerzőjének célja a Románia magyar kisebbsége szempontjából lényeges politikai elképzelések bemutatása az 1930/31 és 1940 közötti évtizedben. Figyelmét elsősorban a korabeli jobboldali ideológiák recepciójára és az integráció-lojalitás kérdéskör összefüggéseire összpontosította. Ezáltal az idevonatkozó szakirodalomban mutatkozó hiányok egy részét is pótolni szeretné. Egy ilyen vizsgálatot elvégezni mindenképpen időszerűnek látszott, hiszen az említett korszakra irányuló kutatások ezt már több más nemzetiségre vonatkozóan megtették.¹

Az elméletalkotás szintjén ez a tanulmány arra keresett választ, milyen lehetőségei vannak egy nemzeti kisebbségnek egy nemzetállamban politikai céljai megvalósítására. Eközben a nacionalizmus- és kisebbségkutatás föltételezéseinek ellenőrzésére és adott esetben módosítására nyílt lehetőség. A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint ugyanis nemzetállamoknak a többségi néphez nem tartozó csoportokat az etnikai egység érdekében asszimilálniuk *kell*. Kisebbségek sokféleképpen *reagálhatnak* a többségi lakosság nemzeti jellegű nyomására. E lehetséges visszahatásoknak A. Smith a következő változatait sorolja föl: beilleszkedés, irredentizmus, elkülönülés (izoláció), kommunalizmus, kulturális autonómia, elszakadás (szeparatizmus).² Ezeket a terminusokat azonban nem mindig választja el elég világos határ egymástól, s ezért tartalmuk néha nem határozható meg egyértelműen. Hol van a választóvonal például a többség által rákényszerített helyzethez és a politikai viszonyokhoz való kényszerű „alkalmazkodás”, valamint a saját nemzeti jellegéhez való egyszerű ragaszkodás között? Ezek a fogalmak mégis nagy segítséget adnak a romániai magyarságnak a tárgyalt időben követett politikai stratégiája megértéséhez és magyarázatához. Ugyanakkor több más, nem elméleti jellegű összetevője is van a kérdésnek. Mindenekelőtt az a tény, hogy társadalmilag még egy etnikai kisebbség *sem homogén* képződmény. Másrészt az, hogy az 1930-as években mind nemzetközi, mind román belpolitikai vonatkozásban egész sor olyan fontos esemény történt, amelyek tartós hatással voltak az ottani magyarság gondolkodásmódjára. Ezek a fejlemények a maguk során visszahatottak a magyaroknak a kortárs politikai és szellemtörténeti jelenségekkel szembeni álláspontja *fejlődésére*. A fejlődés modellje meg változása segít a magyarság állásfoglalásainak ábrázolásakor és magyarázatakor. Itt most csupán az oly gyakran említett politikus, Paál Árpád példájára utalnánk, aki az áttekintett időhatárok (1920–1940) között egymásnak homlokegyenest ellentmondó ideológiai pozíciókat képviselt. Az a tény tehát, hogy a romániai magyarság körében a Smith által számba vett lehetőségek legtöbbje kimutatható, a magyar kisebbségi társadalom *heterogenitására* és egyes személyek vagy csoportok politikai *meggyőződésének változására* vezethető vissza.

Többször utaltunk arra, hogy a *reakció* szó használatakor óvatosan kell eljárunk: nyilvánvaló ugyanis, hogy a magyarok által kitermelt társadalompolitikai elképzelések egy része valóban a bukaresti rendszer ellenük irányuló intézkedéseire adandó *válaszként* született meg,

1 Böhm: *Die Rumäniendeutschen* i. m.; Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m.; Hausleitner: *Rumänisierung* i. m.

2 Smith: *Ethnic Revival* i. m. 15–17.

egyértelműen azonban nem lehet mindig meghatározni, hogy egy ilyen elképzelés létrejöttében milyen súlya is volt valamely hivatalos intézkedésnek. De nem feledkezhetünk meg a kisebbség által Nyugat-Európából „importált” eszmék hatásáról sem. Hiszen közsímert, hogy éppen a '30-as éveket jellemezte leginkább az ellentétes ideológiák ütközése; harcukat a romániai magyarság története is visszatükrözi, gondoljunk csak az *Erdélyi Fiatalok* csoportján belüli nézeteltérésekre, vagy a spanyol polgárháború erdélyi magyar visszhangjára. Mindezek alapján ebben az összefoglalásban rá kell mutatnunk e nemzeti kisebbség társadalompolitikai stratégiáinak *hármás gyökerére*: az *egyiket* a többség elnemzetlenítő intézkedéseire adott válaszok keresésében, a *másikat* az akkori Nyugat-Európa sok részében modernnek számító politikai és társadalmi rendteremtő elképzelések (népcsoportjog, népességcsere, a zsidók kizárása stb.) iránti rokonszenvenben, s végül a *harmadikat* az anyaország társadalmának jelenségeivel való összhang keresésében találhatjuk meg. E hármás gyökérzet minden ága más-más szerepet kapott – erősödött vagy gyengült – az egyes, eltérő politikai beállítottságú csoportok működésében, de még azokon belül is az időtényező függvényében. Hogy a *reakció* fogalmát viszonylagossá téve kissé enyhítsünk súlyán, a dolgozat különböző részein utaltunk más nemzeti kisebbségek hasonló stratégiáira a világháborúk közti időszakban. Az etnikai homogenitásra való törekvés ugyanis majdnem minden korabeli országban kimutatható, amely a *nemzetállam* státusára igényt tartott. Ennek megfelelően jelen van a radikalizálódásra való törekvés is a kor majd minden nemzeti kisebbségének követeléseiben csakúgy, mint magatartásában.³

Mínthogy a magyarok különböző csoportjai által választott stratégiák eredete olyan sokféle, aligha lehet fontosságukat a kisebbség történetének egészében egyenként meghatározni. Azok a körök például, amelyek magatartására a *beilleszkedés* és *alkalmazkodás* terminusok bizonyos mértékig alkalmazhatóak (*Erdélyi Fiatalok*, a hídépítők), elképzeléseikben nemcsak saját aggodalmuktól vezették a kisebbség jövőjét illetően a többség asszimiláló nyomása alatt, hanem rokongondolkodású magyarországi csoportok befolyásától is (pl. Bartha Miklós Társaság). Az asszimilációs politikára azonban ők nem a többségi társadalomtól való elfordulással, vagy egyenesen külföldi elképzelések átvételével akartak válaszolni, hanem éppen a többséghez való közeledésben keresték népcsoportjuk helyzete jobbításának útját. Mert azt vallották, hogy csak a tájnak és népének ismerete járulhat hozzá ahhoz, hogy a magyarok szellemileg is otthon érezzék magukat az országban. Ebben állt *beilleszkedésük* az adott állami és jogi keretekbe is.

Az *elszigetelődés* fogalom a fentivel ellentétes irányultságú stratégiát jelez. Úgy tűnik, ez jellemezte a romániai magyarság túlnyomó többségét. E felfogás szerint a magyarok és a románok közötti érintkezést a legszükségesebbre kell korlátozni, s ennek is a szellemi és politikai vezetőréteg (elit) szintjén kell lezajlania. Ez az elzárkózás – amely hagyományosan az erdélyi száász politikai elitet is jellemezte⁴ –, több célt volt hivatott szolgálni: elsősorban természetesen a nemzeti önazonosság megőrzését, de azon túl a meglevő társadalmi és szociális hatalmi pozíciók megtartását is (vállalatok vezetésében, bankokban, intézményekben, fizikai jelenlét városközpontokban stb.).⁵ Ezek a pozíciók a magyar dominanciát mutatták Erdély életének bizonyos területein, megőrzésüknek pedig kettős fontossága volt: egyrészt a magyar

3 Csak egy példa: Spannenberger: *Volksbund der Deutschen in Ungarn* i. m.

4 Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft* i. m. 588.

5 Helyszűke miatt nem tudtuk szám adatokkal bemutatni, mennyire sikerült ez. Kiindulópontként l.: Pană: *Minoritari și majoritari* i. m. 165-229.

külpolitikai (revizionista) érvelés alapjainak további biztosítása, másrészt a *magyar kultúrfő-lény* tételének bizonyítása.

Az elkülönülés fontos előmozdítójaként működött a magyar lakosságra gyakorolt nagy és hosszú ideig tartó befolyása által az OMP. E párt története még megírásra vár.⁶ Minthogy egy ilyen szándék a jelen munka kereteit szétfeszítette volna, csupán arra törekedtünk, hogy néhány fontosnak tartott eseményre, politikusainak némely állásfoglalására és kezdeményezésére egyedi történészként rámutassunk. Ezeknek az OMP története egészébe való beillesztése e párt történetírójának lesz a feladata. Neki többek között egy sor, mindmáig nem tisztázott lényeges kérdésre kellene választ adnia: mi is tulajdonképp egy „párt”, miben áll a lényege, mi különbözteti meg egy „szövetség”-től, és hogyan lehet e szervezeti formák közé az OMP-t elhelyezni? Milyen képet akartak az OMP vezetői pártjukról egyrészt Bukarest, másrészt Budapest és végül saját kisebbségük fele közvetíteni? Mennyiben sikerült ez nekik? Mennyire állták meg helyüket Budapest és Bukarest elvárásai között, hiszen ezek egymásnak gyökeresen ellentmondtak? Mit jelentett az „Országos” jelző a párt nevében (K. Lengyel Zsolt szerint a magyar politikusok ezt csak 1926 után kezdték használni)? Hogyan és hol látta az OMP önmagát a kizárólagos etnikai érdekérvényesítés, illetőleg értékvédelem és a világnézeti alapú politizálás végletei között? Hol kell elhelyezni az OMP-t mint ideológiai képviselőt a korabeli ideológiai palettán mind magyar, mind nemzetközi viszonylatban? Nagyon sokat nyerne továbbá a kisebbségkutatás, ha az OMP majdani történetírója összevetné eredményeit a romániai Német Párttól meglevő ismereteinkkel, s rámutatna a párhuzamokra és a különbségekre. E lényeges kérdések tisztázása nem tartozott munkánk célkitűzései közé, legfeljebb néhány adalékkal szolgálhattunk hozzá dolgozatunk néhány pontján.

E munkában csupán azt akartuk kimutatni, hogy az OMP vezető személyei majdnem hiánytalanul képviselték népcsoportjuk heterogenitását.⁷ Ily módon az OMP – saját törekvéseinek megfelelően: nemzetiségi csúcsszervezetté válni – csaknem az egész ideológiai színpetet egyesítette magában. Szinte minden változat megjelent benne, mint egy szokványos többségi társadalomban, ahol egymással hol hadakozó, hol szövetkező pártok szám szerint is jelentős csoportjai versengenek a vezető pozíciókért. Csakhogy ezek a kisebbségi magyar politikusok egy olyan államban éltek és politizáltak, amelynek *raison d'être*-je nemzetállamként az államalkotó néphez nem tartozó etnikumok eltávolításában rejlett (akár asszimiláció, akár kiűzés formájában). Ennélfogva mindannyiuknak egyazon jelszónak kellett engedelmesskedniük, a *politikai egység* jelszavának. Ennek kellett minden olyan nézeteltérést alárendelniük, melyek például a román pártéletben pártokból való ismételt kilépésekhez, új pártok alapításához vagy pártszakadásokhoz vezettek.⁸ Minthogy a magyar politikusok túlnyomó többsége az OMP-vel nem akart versengeni, mert ez veszélyeztethette volna a kisebbség parlamenti képviseletét, az OMP-ről lassan egy *értékkonzervatív* szervezet képe kezdett megszilárdulni. Ámde az olvasó számára immár minden bizonnyal jól ismertként ható nevek

6 Az OMP-ről tudomásunk szerint eddig (részben kéziratunk lezárása után) három dolgozat készült: Gárgyán Imre az OMP nagygyűléseiről írt szakdolgozatot Szegeden, György Béla Budapesten a pártról átfogó igényű doktori értekezést, Tóth Szilárd pedig a párt parlamenti munkájával foglalkozott (Kölozsváron).

7 Csupán kommunista nem volt az OMP-ben, de a romániai pártéletben maga a Román Kommunista Párt sem szerepelt, mert be volt tiltva.

8 Ezt maguk a magyar politikusok is tudták: „Ila ugyanis az elmúlt három-négy esztendőre visszatekintünk, megállapíthatjuk, hogy egyes-egyedül a Magyar Párt az, amelyben ezen idő alatt pártszakadás nem történt, amely most ezeknél a választásoknál tökéletes egyakarással indulhatott a küzdelembe [...] A mi pártunk összetartása talán éppen azért sikerült, mert reánehazódott minden párt elnyomó törekvése, még a kisebbségi pártoké is.” Jakabffy Elemér: Eredményünk. MK, 1933, 23-24. sz. 657.

puszta felsorolása is (Bernády, Bethlen, Gyárfás, Jakabffy, Paál, Sulyok vagy Willer) megvilágítja, hogy e párt mindent összevetve – s egy forrás szerint még maga Kacsó is tagja volt! – egymást kizáró fölfogások összefogásának a kísérlete volt. Igen érdekes azonban ennek az említett konzervativizmusnak a minősítése az erős világnézeti összecsapásoktól jellemzett '30-as évek folyamán magának a kisebbségnek különböző csoportjai által. A kommunista baloldal a magyar politikusokat mind egy kalap alá vette és *reakciósnak* nevezte. A jobboldal szemében ugyanők a *liberális kor* állítólag már meghaladott *vívmányaihoz* ragaszkodtak (mint pl. a törvény előtti egyenlőség a valláshoz való tartozástól függetlenül). Ismételten hangsúlyozni kell itt, hogy a politikusok egy csoportja (Bethlen György vagy Jakabffy Elemér) csupán ifjúkoruk társadalompolitikai modelljeihez maradtak hűek. Ezek az elképzelések 1910-ben még (jobboldali) konzervatív gondolatoknak számítottak. A megváltozott politikai felfogások között azonban a '30-as években már egészen más – liberális – fényben jelentek meg. Más szavakkal (és itt térünk vissza lassan a Smith-féle terminológiához): megelőzték őket a politikailag a jobboldali síneken haladók. A jobboldal egész egyszerűen vagy *modernebb* volt, mert lépést tudott tartani az idővel és gyorsabban fölkapta jelszavait (Gyárfás, Paál, Sulyok), vagy csupán fiatalabbakból állt (Albrecht, Teleki, Venczel), s ezért nem voltak korábbi ideáljai, melyeknek most búcsút kellett volna mondaniuk. Ők már koruk gyermekei voltak, hiszen beleszülettek a *völkisch* meg a kizáró jellegű gondolkodásba. Így aztán gyorsabban fölismerték az új politikai ideológiák kapcsolatát is az irredenta, szeparatista vagy revizionista elképzelésekkel.

A kor vezető időszaki sajtójának, a levéltári anyagoknak és a magánjellegű hagyatékoknak az átnézése azt bizonyítja, hogy a magyar kisebbségben az a két szellemi állásfoglalás uralkodott, amelyeket Smith az *elszigetelődés* meg a *kommunalizmus* terminusokkal illet. Ezek között természetszerű összefüggés található, hiszen a más etnikumoktól való visszahúzódás kényszerítő módon a helyi viszonyokat, kapcsolatokat és érdekeket erősíti. Itt most ismét csak Paál Árpád lesz a példa, és pedig az ő 1928-as cikke, amelyben az *önmagunkba való visszatérést* hirdette. Ezzel ő a magyarok által többségben lakott kisebb földrajzi egységeket akarta erősíteni, az ottani gazdaság menetét a (csak magyarok között lezajló) kereskedelem által fejleszteni, és a helyi autonómia ügyét előmozdítani. A konzervatív tábor tagjai (politikusok, újságírók) részéről a '30-as években egyre gyakrabban elhangzó fölhívás a politikai-ideológiai egység megőrzésére és a magyarság eszmei összetömörítésére részben szintén a helyi gazdasági kezdeményezéseket kívánta támogatni, részben viszont Erdély nemzetiségi, demográfiai és társadalmi adottságainak örökölt képét próbálta fenntartani. Gazdasági kérdésekben az *Erdélyi Gazdasági Egyesület* játszott fontos szerepet különösen Szász Pál elnöksége alatt (1936 után). Korábbi elnöke, Bethlen György 1940. szeptember 15-én a magyar politikusok által elért eredményeket ezekkel a szavakkal foglalta össze Horthy Miklós főként kormányzó: „amidőn testi és lelki üldöztetéseket és sanyargatásokat elszenvedve itt állunk műveltségünkben és földi javainkban leszegényedetten, boldogan és büszkén mondhatjuk, hogy ősi erdélyi hagyományainkat megőriztük, sőt a szenvedések acélfürdőjében megedzett magyar mivoltunk mélyebb és gazdagabb lett.”⁹ A hagyományokhoz való ragaszkodás Magyarországi társadalmára is jellemző volt. Erdélyben kétségkívül azért volt nagy szerepe, mert a magyarok az anyaországhoz való visszatérésben reménykedtek. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy azokat a konzervatív, elzárkózásra és önmagával beérő szemléletre buzdító hangokat a romániai magyarság nagy része igencsak meghallotta.

9 Százezer ember... KÚ, 1940.IX.17., 3.; Gyimesy (szerk.): *Erdély* i. m. 221.

A magyar kisebbség heterogenitását a legszemléletesebben az a sokféleség mutatja, amelyik a román államhoz való viszonyában éppúgy megnyilvánult, mint a jobboldali világnézetekkel szembeni állásfoglalásaiban. Ismét emlékeztetünk arra, hogy ez a kisebbség kényszer nyomására alakult társadalommá és közösséggé. Az egyneműség hiányát azért kell világosan látnunk benne, mert különben az egyes részeitől kipróbálásra választott utak (vagyis: társadalmopolitikai stratégiák) sokféleségét sem helyesen megérteni, sem megfelelően ábrázolni nem volna lehetséges. Minden kijelentés a „magyar kisebbségről” mint olyanról, vagy „a romániai magyarság általános beállítottságáról” rendkívül nagy mértékben leegyszerűsíti, de meg is hamisítja az 1930-as években valóban létezett álláspontokat. Mert nem egy beállítottság uralkodott, hanem az egyidőben követett célok és elképzelések, táplált vágyak és hitek egész *nyalábja*. Szociológiai terepmunkával akkor az egymástól igen eltérő érdekállapotok egész sorát lehetett volna rögzíteni a Székelyföld románul egy szót sem beszélő katolikus parasztjától a nyugati nagyvárosok több nyelven értekező politikusaéig és értelmiségijéig (pl. Bethlen György, Jakabffy Elemér földbirtokosok vagy Ligeti Ernő kolozsvári zsidó újságíró). Az utóbbiak élete, cselekedetei és gondolkodásmódja gyökeresen különbözött az előbbiétől; míg a paraszt nyáron a természettel fáradozott, ők olasz vagy osztrák fürdőhelyekre utaztak. A marxista szakirodalomban jártas Jordáky Lajos 1933-as naplójában a németországi elvtársak sorsán sajnálkozott, később pedig a világforradalom kitöréséért dolgozott. Semmilyen társadalmi közösség nem található közte és Gyárfás Elemér között, aki több bank vezetőségi tagja, vagy közte és Bethlen György között, aki a (hosszú évekig) magyar miniszterelnök (Bethlen István) rokona volt.

E szociológiai megállapításokon kívül azonban van még egy rendkívül fontos tényező, amelynek szerepét a szakirodalom nem méltatja kellő figyelemre (erre a bevezetőnek a kutatás állásáról szóló részében már rámutattunk), s ez az idő folyamata. Némely szakmunkában található ilyen terminusok, mint *fasiszta csoportok*, *revizionista* stb. azért bizonyulnak közelebbi szemügyre vétel során tartalmatlannak, mert vagy nem vonatkoznak konkrét személyekre, eseményekre, kijelentésekre és viselkedésmódokra, vagy túlságosan meghatározatlan a jelentésük az időben. Milyen ismeretközlő ereje van a *revizionizmus* szakkifejezésnek az 1926-os év egészére és a romániai magyarság összességére vonatkoztatva, s miben tér el a tartalma egy ugyanannak nevezett 1939-es jelenségétől? És ha – mint ahogy egyesek sugalmazták – semmilyen különbség sincs köztük, hogyan magyarázhatók meg azok a szellemi és politikai fejlődések, amelyek a magyar kisebbség egyes képviselőinek (pl. Paál, Sulyok stb.) a magatartásában bizonyíthatóan lejátszódtak? A szerző véleménye szerint az említett általánosítások többet hagynak a homályban, mint amennyi ismeretet napfényre hoznak. Nem áll szándékunkban teljesen visszautasítani őket. De az igen, hogy árnyaljuk tartalmukat.

Ebből a megfontolásból kiindulva kíséreljük meg befejezésül a különbségtételt a következő kérdésekben: Hogyan fogadták a romániai magyarok a szélsőjobboldali politikai áramlatokat és milyen álláspontokat foglaltak el velük szemben? Hogyan fejlődött többségükben a román állammal szembeni beállítottság?

Románia magyar kisebbsége 1932–1933-ig nem tulajdonított különösebb jelentőséget a jobboldali ideológiáknak. Az 1923-as Hitler-puccsot ugyan csodálkozva tudomásul vette, de csak olyan szélsőséges jelenségként könyvelte el, mint amilyenek a társadalom peremén levő csoportok részéről 1918–1919-ben Magyarországon is előfordultak. Az NSDAP-t még 1930-ban is csak kevesen tartották komolyan veendő politikai erőnek és a jövő ideológiája hordozójának, jóllehet a magyar baloldal megpróbálta a nemzetiszocialista párt választási sikerének okát feltárni. Mindez megváltozott azonban 1933 januárjában. Az ennek szentelt fejezetben

részletesen bemutatottuk a romániai magyarság mind pillanatnyi, mind tartósabb reakcióit. Ezekből több dolgot lehet kiolvasni: a magyarok tisztában voltak a hitleri hatalomátvétel nagy horderejével és következményeivel. Megítélésének mikéntje azonban megosztotta őket aszerint, hogy ki-k milyen ideológiai táborba tartozott. A remélt következmények érdekében egyesek hajlandónak látszottak olyan ideológiai engedményeket tenni, amilyeneket néhány évvel korábban az „erdélyi szellemmel” össze nem egyeztethetőként elutasítottak volna. Ennek a kornak az újdonsága volt a politikai életben, hogy a már jól ismert konzervatív (pl. az OMP néhány vezető embere: Bethlen György, Gyárfás Elemér, stb.) és a tőle balra elhelyezkedő (de részben liberális: Jakabffy Elemér, Krenner Miklós, Ligeti Ernő) csoport mellett egy alakulat jelent meg 1932 után a jobboldalon is (Paál Árpád, Sulyok István). Közelállása miatt ennek világnézetében voltak természetesen a konzervatívokéval megegyező vonások, de tőlük eltérőek is. Tagjai részben a régi gárdához tartozó politikusokból kerültek ki – egyesek közülük most homlokegyenest az ellenkezőjét követelték annak, amiért tíz évvel korábban sikraszálltak (pl. Paál) –, részben azonban az időközben felnövekedett katolikus ifjúság ide kapcsolódó képviselőiből (pl. Albrecht Dezső). Ez utóbbiak egy megújult és még megújítandó katolicizmus nevében ostromozták a *liberális* korszellemet és kísérőjelenségeit, egyértelműen idegengyűlölő és alig leplezett antiszemita mellékszöveggel. A jobboldal viszont kimondta azt, amit a magyarok többsége bizonyára szintén felismert, hogy ti. egy, a határok felülvizsgálatát témájaként kitűző nemzetközi diskurzus kezdeményezése csakis a hatalom új birtokosai alatt megerősödött Németországtól várható. Erre Paál Árpád 1933 őszén egyértelműen figyelmeztette az OMP elnökét, Bethlen Györgyöt. Az elnök nem volt hajlandó a vele közölt helyzetértékelésből zsidóellenes következtetéseket levonni, amint azt Paál kívánta. Ez mindenképpen Bethlen erkölcsi tisztességét mutatja. A magyar jobboldalnak azonban az antiszemitizmuson kívül más érintkezési pontjai is voltak a nemzetiszocializmussal. A jobboldal fő sajtóorgánuma a nagyváradi katolikus újság, az *Erdélyi Lapok* volt (főszerkesztője: Paál Árpád). Ennek a kiadványnak a véleménye szerint a nemzetiszocialista mozgalom megmenti majd Európát a kommunizmustól, mint ahogy megmentette Németországot az anarchiától. De a vezér-elvet (Führer-Prinzip) is dicsérte, s ezen nem is csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy a demokráciát és a liberalizmust az igazságtalan győztes hatalmak politikai rendezőelveként egyenesen megvetette. Jóllehet a magyar konzervatívok is üdvözltek Európának a kommunizmustól való állítólagos megmentését a nemzetiszocialista hatalomátvétel által, több náci intézkedés bevezetését elutasították 1933-ban, mert fölismerték, hogy azok Romániában elsősorban a magyarságot sújtják. Ámbár a konzervatívok a következő években is kitartottak ilyen irányú beállítottságuk mellett, tagadhatatlan, hogy 1934 után a politikai közírásban egy érzelmeiktől átfűtött és nemzeti témáktól eluralt stílus ütötte föl a fejét. Megjelentek a népiség-gondolatot ismertető első állásfoglalások, terjedni kezdtek és lassan eluralkodtak a közéleti stílusban olyan fogalmak, mint: a „magyar”, az állítólag örök „magyar lélek”, a „magyar nemzet teste” stb. Mi több: ezek bizonyos fokú kapcsolatot is teremtettek a konzervatívok és a nagyváradi jobboldal között. Ez utóbbi ugyanis 1934 után a lap által a *völkisch*-beállítottság fő népszerűsítője volt, ennek magyarországi forrásai pedig jól kimutathatók. De nem volt közömbös a magyar jobboldal alakulása szempontjából az sem, hogy 1933–1934 óta Románia belpolitikájában kiélesedett a kisebbségellenes hangulat. Ez azokban az intézkedésekben jelentkezett, amelyek a kisebbségeknek főleg a városokban még mindig meglevő társadalmi súlyát igyekeztek fölszámolni. Mindez 1934–35-ben a jobbszárny befolyásának további megerősödéséhez vezetett a kisebbségen belül. Végül számításba kell itt venni, hogy 1935 ősze után maga

a nemzetiszocialista ideológia is mind nagyobb befolyáshoz jutott. Térnyerésének kezdetét főleg Sulyok Istvánnak 1935 szeptemberében tett németországi utazására lehet visszavezetni. Hazatérte után nem sokkal Sulyok hozzákezdett „a magyarok autark keresztény népközösségéről” alkotott elképzeléseinek népszerűsítéséhez. Ebben a katolikus napilap több munkatársának a támogatását is élvezte. Ebben csúcsosodtak ki – hogy most ismét Smith terminológiáját használjuk – a magyarság egy részének elszigetelődésre és kommunalista megoldásokra irányuló követelései. A magyar kisebbségnek ez a része egyenesen utánzásra érdemes példaként tekintett a nemzetiszocialista Németországra, hiszen nemcsak a fenti eszmék terjesztésében vett részt, hanem antiszemita kampányokban is, és további náci rendteremtő elméletek átvételét szorgalmazta (munkaszolgálat, Führer-elv). Az 1936-os spanyol polgárháború aztán nemcsak megerősítette a jobboldal szovjetellenes vonalát, de rövid ideig még a konzervatív pártlapot is melléje állította, szövetségesévé tette. Ez a pártkiadvány néhány *völkisch* kijelentés után megjelentette a német külpolitika első megértést mutató értékelését. A magyar kisebbség lassan kibontakozó jobbratolódása aggodalommal töltötte el a demokratikus és liberális gondolkodású személyeket. Mi több: figyelmeztető szavukat is fölemelték a jelenséggel szemben. Jakabffy Elemér, Kacsó Sándor, Ligeti Ernő, Hegedüs Nándor, sőt néha maga a pártelnök sem titkolta, hogy egy nemzeti kisebbség boldogulását csakis egy demokratikus, liberális és toleráns államban tudja elképzelni. Az eszmék összeütközése 1936 őszén vezetett kirobbanáshoz. Ekkor Kacsó véget akart vetni annak a fasiszta propagandának, amelyet Sulyok az *Erdélyi Lapok* hasábjain folytatott. Az állítólag hagyományos erdélyi türelemre hivatkozó politikusok lába alól azonban mind jobban kifutott a talaj. Ez nem jelentette egyszerűen és föltétlenül a nagyváradai jobboldali körök egyoldalú térnyerését, de összességükben nézve a liberális gondolatok vesztek jelentőségükből, olyanok például, mint a mások másságának elfogadása. Nem arról van itt szó, hogy a jobboldal átvette volna a kisebbségen belül az irányító szerepet a véleményalkotásban és a világértelmezésben, a mind nemzeti, mind nemzetközi szinten végbemenő ideológiai eltolódás azonban előnyös helyzetbe hozta. A magyar kisebbségi nyilvánosságban ez háromféleképpen is megnyilvánult: 1. a konzervatív és népiség-elemekből ötvöződő világkép megerősödésében; ez azonban nem azonosítható a nemzetiszocialista ihletésű és antiszemita nagyváradai felfogással; 2. abban, hogy a fiatalabb nemzedékek 1937-ben Marosvásárhelyen nemzeti és keresztény alapon fogtak össze; 3. és végül abban, hogy még egy, O. Goga antiszemita, idegengyűlölő és kisebbségellenes pártjával való választási egyezmény is létrejöhetett, jóllehet az OMP azelőtt másfél évtizedig az erdélyi magyarok és zsidók összetartozását hangsúlyozta minden adandó alkalommal. Mindezek a jelenségek az össztársadalmi síkon végbemenő radikalizálódás jelei voltak.

A másik oldalról érkező jelek viszont az ellenerők hangjának folyamatos fogyását és gyengülését mutatták. A *Brassói Lapok* ugyan nem adta föl a harcot, a *Keleti Újság*ból azonban a zsidó újságírónak, Ligeti Ernőnek 1934 végén ki kellett válnia, s egy saját hetilap alapítására kényszerült (*Független Újság*). Ez, úgy tűnik, túl magasra helyezte igény szintjét, mert benyomásunk szerint a magyar nyilvánosság róla részben talán ezért, részben viszont liberális beállítottsága miatt alig vett tudomást, holott Krenner Miklós is inkább ebben közölt, mint az *Ellenzék*ben. Ilyen fejlemények jelzik leginkább a romániai magyarság gondolkodásában az 1930-as évek közepétől kezdve lezajlott változásokat. 1938 és 1939 folyamán aztán a nemzetközi politika súlyos eseményeinek hatása végleg behatolt közéletébe és meghúzta az újabb választóvonalat. A *Harmadik Birodalom* külpolitikai eredményei 1938-ban mindenki számára világossá tették a kapcsolatot e sikeres politika és saját, a *status quo*ra vonatkozó kívánságai

között. Hitler megállíthatatlan sikersorozata kedvező képet alakított ki a Birodalomról, de ehhez azonnal hozzá kell tennünk, hogy ez a pozitív vélemény csak igen csekély mértékben vonatkozott magára a nemzetiszocialista ideológiára is. E kérdésben tehát a magyarok világosan elkülönítették a dolgokat egymástól: dicsérték a német külpolitikát, de elutasították az ideológiát. Ez az elutasító magatartás mindenképpen az erdélyi magyarság döntő többségét jellemezte (eltekintve természetesen a nagyváradi csoporttól és szimpatizánsaitól). Ezt a kettősséget semmi sem példázza jobban, mint az *Ellenzék* nevű napilap esete. Ez az újság még 1933 után is alig foglalkozott a *Harmadik Birodalommal*. De ebben a helyzetben változás történt 1939-ben, amikor Bánffy Miklós gróf a *Magyar Népközösség* elnöke lett. Az *Ellenzék* ugyanis Bánffy érdekeltségi körébe tartozott, őt pedig bizonyára Gyárfás figyelmeztette arra, hogy vele szemben a *Reich* vezető köreiből bizalmatlanság uralkodik. Minthogy ennek a magyarok vélekedése szerint hátrányos következményei lehetnének a határok megváltozására, 1939 tavaszán az *Ellenzék* egy pozitív hangú cikksorozatot közölt a Birodalomról és Hitlerről. Világos tehát, hogy nem akarták veszélyeztetni saját külpolitikai reményeik megvalósulását, s ezért e hirtelen propaganda egy ország érdekében, mellyel a lap addig inkább nem foglalkozott. A *magyarság* lényegéről 1939-ben és 1940-ben érzelmeiktől erősen átfűtött hangon folytatott vita több állásfoglalása azonban azt bizonyítja, hogy a szerkesztőség tagjai továbbra is megtartották szellemi távolságukat a nemzetiszocialista, *völkisch* és antiszemita eszmék irányába. Ezt a kettősséget véljük jellemzőnek még az 1939–40-es évek folyamán is a romániai magyarság döntő többségére.

Létezett azonban egy dilemma éppen ennek a kényszerhelyzetnek az alapján – hogy ti. kapcsolat van a Németországhoz való viszony és a Magyarországhoz való visszatérés között –, amelynek feloldása meghaladta e kisebbségi elit képességeit. Amennyiben ugyanis hű maradt volna 1938 előtti állásfoglalásaihoz, egyértelműbben kellett volna föllépnie Budapest antiszemita intézkedéseivel szemben. Akkor sem lett volna módjában semmit sem tenni a magyar „zsidótörvények” ellen, de megszilárdíthatta volna saját álláspontját. Ez pedig jelzés lett volna a zsidó vallású magyarok irányába (akik a kisebbségnek mégiscsak 10%-át tették ki). Az idevonatkozó kritika jóformán teljes elmaradása csakis azzal magyarázható, hogy a kisebbség zöme egy ilyen bírálatot magyar- és Magyarország-ellenes magatartással azonosított volna. Kacsó Sándornak is meg kellett tanulnia 1939-ben, hogy Magyarországot vagy az ottani társadalmi viszonyokat, illetőleg ideológiai fejleményeket bírálni nem más, mint a *nemzeti ügy elárulása*. Ez a dilemma – nevezhetjük *szellemi ollónak* is – tehát egész egyszerűen abban állt, hogy nem lehetett egyidőben a Magyarországhoz való közeli visszatérés meggyőződését képviselni, s ugyanakkor magát az országot kritizálni. Valamelyik álláspontot ki kellett zárni – vágni – a tudatból. Ennek a feloldhatatlan választási kényszernek lett az áldozata Erdély magyar ajkú zsidó lakossága. Ők viszont tudatában voltak annak, hogy egy olyan országba térnek vissza, amely időközben az antiszemitizmust az állampolitika rangjára emelte. De az erdélyi magyar–zsidó viszonyban bekövetkezett elhidegülést is tudomásul kellett venniük.

Ennek a dolgozatnak a legnehezebben kezelhető kérdése a magyar kisebbségnek a román állammal szembeni magatartására vonatkozik. Fontossága már abból a tényből is kiderül, hogy valamiképpen majdnem minden részprobléma tárgyalásakor jelen volt, vagy utalni kellett rá. Jövőbeni kutatások számára a szerző a probléma olyan felosztását javasolja, amelyek további esettanulmányokat tesznek szükségessé. Kiindulópontként talán nem fölösleges röviden arra emlékeztetni, hogy Magyarország ugyan a világháborúk közti egész időszakban revizionista propagandát folytatott, külpolitikáját azonban csak 1927-től állította hivatalosan is ebbe az irányba. A kérdés következő fontos szakasza az 1933-as évvel, a harmadik és utolsó pedig

Ausztria bekebelezésével és a trianoni szerződésrendszer 1938-ban induló szétverésével kezdődik. A romániai magyarság közgondolkodásának változását a nemzetközi politika említett dátumaival szoros kapcsolatba hozni semmiképpen sem önkényes eljárás. Feltűnő ugyanis, hogy az 1920-as évek első feléből alig ismeretesek romániai magyar politikusoktól megnyilatkozások a határok kérdéséről. Valószínű ugyan, hogy több idevágó meggondolás is létezett, a néhány ismert viszont pontosan a román irredenta-vádak cáfolata. Összintességük természetesen joggal megkérdőjelezhető, de például éppen Paál esetében beleillenek az általa akkor követett politika logikájába. Ő ugyanis eleinte a magyarok érdeklődését az új politikai központ,

Bukarest irányába akarta fordítani. De a következő körülmények is meggondolandók: a sokkos állapotból való öntudatra ébredés, valamint egy egységes magyar párt megteremtésére és a román nyilvánossággal való elfogadtatására irányuló fáradozások más politikai erőket és szellemi hozzáállást kívántak, mint a passzív ellenállást folytatni akaróké. Ez utóbbiak inkább az Erdélyből való távozást választották, az ott maradók pedig a politikai munka mindennapi feladatainak megoldásába kezdtek. A falvak földművelő lakossága és a magyar munkásság számára is – Mikó tanúsága szerint – ezeknek a mindennapoknak a gondjai fontosabbak voltak, mint a politikai vágyakba való menekülés. Ezt az egész tematikát tehát *kiszorították* a romániai magyarság majdnem teljes egészének a tudatából egyrészt a hétköznapi megélhetés gondjai, másrészt a csalódás amiatt, hogy a nemzetközi politika a kérdést *ad acta* tette. És ez így maradt a '20-as évek második feléig. Hogy az idevonatkozó és egyáltalán nyilvánosságra kerülő gondolatok milyen messziről közelítették meg a konkrét valóságot, a legbeszédeesebben Paálnak az a megállapítása mutatja (1927-ből), amely szerint az akkor élő nemzedékek legfeljebb azt remélhetik, hogy esetleg még megérik a merev határok valamikor bekövetkező *semlegesítését*. Paálnak erre a megállapítására egy, az OMP politikájáról szóló fejtegetésben került sor, annak is a végén (a téma a romániai németekkel kötött választási megegyezés volt). Ez is a kérdés időszerűtlenségére mutat, még akkor is, ha a cikkben megtalálható annak az angol lordnak a neve – a nemzetközi politika más eseményei mellett –, akinek a kezdeményezése a magyar kisebbség számára jelezte, hogy a határok ügye kimozdult a holtpontról. Ettől (1927) kezdve egymást követték a problémára vonatkozó kisebb-nagyobb jelek vagy indirekt utalások mind kül-, mind belföldi vonatkozásban. Az előbbieket közé tartoznak budapesti politikusok kijelentései vagy Németország szerepe a kisebbségi kérdésben, az utóbbihoz a romániai magyarság mérlegkészítése 1928-ban, a román államhoz való tartozása első tíz éve után. Ennek a mérlegkészítésnek az eredménye erősen negatív volt: a magyarság saját politikai törekvéseinek addigi eredményeit még gyatrának sem tarthatta, hiszen ilyenek egyszerűen alig voltak. A bukaresti politikai központ a gyulafehérvári határozatban és a kisebbségvédelmi szerződésekben 1918–1919-ben tett ígéretek nagy részének a megvalósítását egyszerűen szükségtelennek tartotta, sőt az 1923-as alkotmány tudomást sem vett a kisebbségekről. Ezidőtájt már az első kisebbségellenes törvényeket is elfogadták, és a román pártokkal kötött választási egyezségeket, a jogegyenlőség biztosítására törekvő ígéretekkel lehetetlen volt a szavazás után megvalósítani. 1928-ban végül az erdélyi gyökerű Nemzeti Parasztpárt került hatalomra. Politikusaitól (Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod) ezért a magyarság egy kicsivel nagyobb megértést várt el olyan kérdések iránt, amelyek egy nemzeti kisebbség életére különlegesen jellemzőek. Ennek két oka volt: egyrészt az, hogy az erdélyi helyi ügyekben ők is jártasak voltak, másrészt pedig az, hogy nekik is hasonló tapasztalataik voltak egy homogenizálásra törekvő központtal (Budapest) való eljárásmód kialakításában, hiszen 1918 előtt a budapesti parlamentben képviselték nemzetiségüket, s így, ráadásul, magyarul is folyékonyan

beszéltek. A magyar kisebbségnek a Nemzeti Parasztpárt kormányzásához fűzött reményei azonban a legteljesebb kiábránduláshoz vezettek, mert a nemzeti kisebbségekkel szembeni politikája lényegében véve semmiben sem tért el elődeiétől. Azok a magyar politikusok, akik vele összefogva egy regionális meghatározottságú politikát szerettek volna kialakítani, 1929-ben ezért egy döntő kérdésben elszenvedett újabb csalódással lettek gazdagabbak. Ilyen csalódásokat élt át a kisebbség sorozatosan a tíz-tizenkét évet átfogó időszakban. Minden kudarc után a bizalom és a remény megújult erőivel fordult egy-egy új politikai partner felé. A sikertelenségeknek ez a hosszantartó sorozata vezetett az *időközben bekövetkezett nemzetközi fejlődésekkel együtt* 1928–1929-ben oda, hogy az államhatárok megváltozásának a gondolata először fölmerült, mégpedig egy óvatos, *utópikus vágy* formájában. A fontolgatásoknak ezt a jellegét azok az idézett kijelentések bizonyítják, amelyek a revizionizmusról mint a távoli jövő egyik lehetőségéről beszélnek. Ezek inkább a béke utáni vágyakozás kifejezői s ezáltal a *kiegyenlítést* keresik az ellenségeskedő népek között. Más szóval igen kódorék és határozatlanok voltak. Ez arra utal, hogy megvalósulásában senki sem hitt, még ha beszéltek is róla. Az 1930-as évek elejének ez az óhaja 1932–1933-ban sűrűsödött a *reménységgé*, hogy a Romániához való államjogi tartozás vágyott megváltozása valósággá is válhat. Ennek a reménynek az alapját – vagyis a korábbi vágy konkretizálódását – a nemzetiszocialisták németországi fölemelkedése képezte. Mindenesetre szem előtt tartandó, hogy Paálnak az az 1933. február 1-jei gondolata, miszerint a hitleri mozgalom ereje odavezethet, hogy a párizsi békerendszer megváltoztathatóvá válik, aligha máról hónapra született. Ámbár hasonló összefüggést ilyen közvetlen formában csak igen kevés magyar újság teremtett, nyilvánvaló, hogy Erdély konzervatív magyar közönsége idevonatkozó reményeit a németországi erőkhöz és fejlődésekhez kötötte. Ez egyértelműen kiderül olyan beszélgetésekből és közlésekből, amelyek nem a nagy nyilvánosság számára készültek (pl. Paálnak Gyárfáshoz és Bethlenhez intézett leveléből). A magyarok tudták, hogy revíziós reményeiket csak Németország elégítheti ki. A nemzetiszocialista uralom első éveiben (1933–1936) azonban e remények nem sok táplálékot kaptak. Az erdélyi magyarok ugyan odafigyeltek a Saar-vidék visszatérésére, és Németország újrafegyverkezésre irányuló törekvéseit is tudomásul vették, mégis energiájuk nagy részét a belpolitikai változások kötötték le. Mind román kormányzati körökben, mind a lakosság soraiban ugyanis aggodalom lett úrrá a nemzetközi porondon lejátszódott események miatt, és ez végső soron az ország politikai légkörének érezhető jobbrtolódásában csapódott le. Mind román kormányzati tényezők, mind ellenzéki politikusok a kisebbségi kérdést használták fel arra, hogy reagáljanak revizionista államoknak az államhatárok kérdését a nemzetközi közvélemény elé vivő törekvéseire, de arra is, hogy eltereljék a figyelmet az állam belső szerkezeti fogyatékoságairól és saját rossz gazdálkodásukról, illetőleg arra, hogy növeljék saját népszerűségüket. A kisebbségekre vonatkozó állásfoglalásaik célja saját politikai profiljuk alakítása volt. 1934 után megszigorított intézkedéseket követeltek Románia kisebbségei ellen; s ezeket – vagyis lényegében jogfosztásukat és háttérbe szorításukat – ráadásul *völkisch* és részben (a zsidók esetében) rasszista okokból. A magyarok tudatában ez ahhoz a fölismeréshez vezetett, hogy egyszerűen lehetetlen nemzeti kisebbségként élni. Ebből a következtetésből nőtt aztán ki fentebb bemutatott, népiség-gondolatokkal átszőtt ideológiai radikalizálódása. Mert az iménti konzekvenciát Romániában természetesen senki sem tudta és merte kimondani. Annál nagyobb egyetértéssel fogadták, hogy eltávozott korábbi püspökük, Makkai Sándor ezt megtette. Nyilvánvaló, hogy csak igen kevesen engedhették meg maguknak, hogy neki nyilvánosan igazat adjanak, s a következményeket (a román hatóságok zaklatásait) is vállalják. A Makkai könyve körül kialakult vita alaphangja és végkövetkeztetése

azonban az volt, hogy neki igaza van ugyan egyrészt, de másrészt ebből nem vezethető le semmilyen megoldás a Romániában maradók számára. E kiúttalanság magyarázza, hogy az a távolság, amely a román állam irányába a magyarságban már az 1920-as évek végén kialakult, most (1937-ben) tovább fokozódott, csakhogy közben a reményteljes revíziós várakozás is kezdett melléje felnőni az 1933-as események nyomán. Nem volt ezért nehéz a romániai magyarságnak fölismernie, hogy a német külpolitika a szavakról a tettekre váltott át az osztrák Anschluss-szal és a szudétanémet problémával. (Mikó Imre egy vezércikkének már a címe is sokatmondó: „A nemzetiségi kérdés az előtérben”.) Az 1933-as *remény* így adott lassan helyet legkésőbb 1938-ban a *hit*nek és a *meggyőződés*nek, hogy az állami hovatartozás megváltozása most már csak rövid idő kérdése. Ezt a hitet immár nemcsak a német külpolitika eredményei táplálták újra meg újra, hanem a magyaré is. Mert Magyarországnak sikerült előbb Szlovákia egy részét, majd Kárpátalját is visszaszereznie. Románia magyarságának szemmel látható bizakodása már 1938-ban abban, hogy nemsokára ők is sorra kerülnek, a napisajtó közvetett utalásainak nagy számából is kiviláglik. Közvetlenül erről a magyarok csak magánjellegű feljegyzéseikben nyilatkoztak (naplók, levelek). Bánffy Miklós viszont már a román kormány előtt érvelt a magyaroknak a közeli visszatérésbe vetett hitével, hogy engedményeket csikarjon ki. Ez a hit most kétségtelenül már az alsóbb néprétegekben is annyira elterjedt volt, hogy 1939 végén és 1940 elején egy kisebb népmozgást indított el: az okiráltságban dolgozó magyar kézművesek a határ menti sávokba költöztek át, hogy így a várt és akart határváltozás által visszakerülő területeken legyenek. A magyar politikusok meggyőződését azokban az emlékiratokban és tervekben követhetjük nyomon, amelyeket a határváltozásokról és a népmozgásokról 1938 és 1939 *után* (és nem előbb!) kidolgoztak. Ezekben megindokolták, miért szükségesek és lehetségesek ezek a változások és áttelepítések, valamint hogy miként valósíthatók meg. Ugyancsak a közeli változsról való meggyőződés vitt be egy sor fiatal magyart különböző (végül is ártalmatlan) irredenta csoportosulásokba.

Ez a – legalább háromfokozatú – folyamat írja le a szerző véleménye szerint a legmegfelelőbbben azt a változást, amelyen a romániai magyarságnak a revízióhoz való viszonya átment: ez mentális fejlődés volt a kezdeti, inkább utópikus *vágytól* (1928–1930) az első *reményeken* át (1932–1933) egészen a szilárd *meggyőződésig* (1937–1940). A szerző számára is világos, hogy ez a felosztási javaslat alkalmasint további finomításokat és kiegészítéseket kíván, de az is, hogy megszorításokat is szükséges néhány pontján tenni. Így például megkérdőjelezendő annak a *vágnak* a valóban fontos volta a fiatal nemzedék önmagát 1930-tól *Erdélyi Fiatalok*-nak nevező csoportjában, mert az ő világképük nem minden további nélkül lett volna összeegyeztethető a magyarországi társadalomépítési elvekkel. Napnál világosabban tárják eléink az idősebb nemzedékekétől alapvetően eltérő szocializációs útjaik, másként megrajzolt jövő-víziójuk és a társadalmi problémák kezeléséről kialakított új elgondolásaik. Mindezek a tulajdonságaik valószínűtlenné teszik, hogy e köröknek olyan kívánságai lettek volna, mint azoknak a politikusoknak, akiknek a karrierje 1918-ban összeomlott (Gyárfás, Paál, Sulyok). A kisszámú kommunista *reménye* az 1930-as évek közepén (bárhogy állt is volna politikai súlyuk) természetesen nem Budapestre irányult; ez nem is csoda, hiszen utasításaikat kétségtelenül Moszkvából kapták. Végül a magyarnyelvű zsidók sem feltétlenül *hittek* abban 1938–1939-ben, hogy életük Magyarországon jobb lesz.

Az elméleti fejezetben fölített kérdésre, hogy milyen befolyásolási lehetőségei vannak egy nemzeti kisebbségnek egy posztulált nemzetállamban, a jelen vizsgálatból levezethető válasz csakis negatív lehet. Mert épp a magyar kisebbség világnézetileg olyan változatos, a lehetőségek jóformán minden formáját kihasználó stratégiáinak a kudarca az 1930 és 1940 közötti

évtizedben bizonyítja, hogy kisebbségi próbálkozások eleve erre vannak ítélve. Mert egész egyszerűen *ab ovo* nem képes az állampolitika megváltoztatására – éppen kisebbségi jellegéből következően –, akár az államhatalom *elutasításának*, akár a hozzá való *alkalmazkodásnak* a politikáját választja, a többség belátására pedig nem számíthat mindaddig, amíg annak alkotmányban rögzített egyetlen célja ebben a szóban foglалható össze: nemzetállamiság. E fogalom lényegének ugyanis *per se* ellentmond, hogy olyan intézkedéseket hozzon, amelyek más nemzethez tartozó etnikai csoportok érdekeit, azonosságuk megőrzését, netán fejlesztését szolgálnák. A romániai magyarok sokféle politikai stratégiái az informális megoldási próbálkozások ki nem elégítő voltára is rámutattak, hiszen ezek megvalósítása helyi szinten minden további nélkül megakadályozható. Nemzeti kisebbségek ezért csupán nemzetek feletti közösségekben bízhatnak, és csak abban reménykedhetnek, hogy az ilyen egyesülésekben egyszer (el)ismert kulturális értékeknek és jogi megegyezéseknek minden tagállamban előbb-utóbb érvényesülniük *kell*.

FÜGGELÉK

Életrajzi adatok

Albrecht Dezső (Bánffyhunyard, 1908 – Párizs, 1976) Jogi tanulmányai után ügyvéd szülővárosában. Már egyetemista korában politizált és publikált (a *Magyar Kisebbségben*). Az OMP őt akarta megbízni egy, a fiatalsághoz szóló lap szerkesztésével, de az *Erdélyi Fiatalok* 1930-as megjelenése megghiúsította ezt a tervet. 1936-ban a *Hitel* egyik vezető szerkesztője lett, s e lap politikai állásfoglalásait nagy mértékben meghatározta. Noha a *Vásárhelyi Találkozó*n valószínűleg az OMP megbízásából vett részt, e pártban nem érvényesült, annál inkább 1939 után a Magyar Népközösségben. A II. bécsi döntés után az Erdélyi Párt képviselője (egy időben ügyvezető alelnöke is). A III. magyar zsidótörvényt erőteljesen támogatta.

Balogh Artúr (Abony, 1866 – Kolozsvár, 1951) Jogot végzett, majd egyetemi tanár volt Kolozsváron nyugdíjazásáig (1925). 1918 után sokoldalú publicisztikai és politikai tevékenységet fejtett ki (az 1920-as években több ciklusban volt szenátor); az OMP konzervatív szárnyához tartozott. A kisebbségek helyzetéről és jogairól írt tanulmányai franciául és németül is megjelentek. Az Európai Nemzetkisebbségi Kongresszusok résztvevője. 1931-ben tanulmányt írt a székely iskolai és kulturális önkormányzatról.

Bánffy Miklós (Kolozsvár, 1873 – Budapest, 1950) Jogi tanulmányokat folytatott, már 1918 előtt is politikai és művészi tevékenységet fejtett ki (a magyar parlament tagja, Kolozsvár vármegye ispánja, a Nemzeti Színház és a Magyar Operaház intendánsa Budapesten). 1920–1921-ben Magyarország külügyminisztere. 1926-ban visszatért Erdélybe, elfogadva a román állam feltételét, hogy tíz évig nem folytat politikai tevékenységet. A magyar kisebbség kulturális életében vállalt szerepet: az *Erdélyi Helikon* alapítója (1928), több regény szerzője, befolyása volt az *Ellenzék* című napilapra. 1937–1938-ban már kereste az utat, hogy visszatérhessen a politikába. 1939-ben a román kormány megbízta a *Magyar Népközösség* megalapításával és vezetésével. 1940 után behívták a magyar felsőházba. 1943-ban a magyar kormány nevében tárgyalásokat folytatott Bukarestben a háborúból való közös román–magyar kiugrásról (eredménytelenül).

Bethlen György (1888 – Kolozsvár, 1968). Jogi, államtudományi és közgazdasági végzettséget szerzett. 1918 előtt megyei szinten politizált, 1920 után az erdélyi magyarság vezető politikusai közé emelkedett, 1924-ben az OMP alelnöke, 1926-ban elnöke. E tisztségét 1938-ig megtartja, noha a kisebbségen belül sokan (balról is, jobbról is) bírálták. Értékmegőrző politikát képviselt, melynek célja a magyar kisebbség jogainak, birtokállománynak és szociális pozícióinak a megtartása volt. Az 1930-as években többször is megerősítette a zsidóknak a magyarsághoz való tartozását kimondó tételt. Mivel 1938 után a bukaresti kormány nem akarta őt többé a kisebbség élén látni, átengedte a vezetést Bánffy Miklósnak. 1940 után a magyar parlament tagja. Segítségével sok erdélyi zsidó

ún. mentőlevelet kapott, amellyel kikerültek a zsidótörvények hatálya alól. 1945 után több évet töltött romániai börtönökben, azután segéd munkásként dolgozott.

Gyárfás Elemér (Borzás, 1884 – [Bukarest] 1944 vagy 1945) Jogot végzett, ezt követően ügyvéd, 1917–1918-ban Kiskükölli megye ispánja. 1918 után több politikai szervezet tagja, majd bevásztják az OMP Elnöki Tanácsába, 1926 után a román parlament szenátora. Több katolikus szervezetben is vezető szerepet vállal, az Erdélyi Bankszindikátus elnöke, Majláth Gusztáv püspök bizalmasa. Nevét a kortársak egy markáns, autoriter uralkodási formákba hajló konzervativizmussal kötötték össze (Mussolini vagy Gömbös Gyula mintájára). Befolyással volt a nagyváradi *Erdélyi Lapokra*. 1938 után (valószínűleg Bethlen György megbízásából) a Magyar Népközösség politikusa, sőt, 1940 után magára vállalta e szervezet vezetését Dél-Erdélyben. 1944 végén román katonák hurcolták el, állítólag 1945-ben halt meg.

Jakabffy Elemér (Lugos, 1881 – Szatmárnémeti, 1963) Örmény eredetű családból származott, már fiatalkorában a magyar parlament tagja, Tisza István híve. 1918-ban visszatért bántói birtokára. 1922-ben a *Magyar Kisebbség* című folyóirat egyik alapítója, majd főszerkesztője. Az OMP-ben 1924-től egyike az alelnököknek, 1928 és 1938 között a román parlament tagja, 1925 és 1937 között az Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusának résztvevője (ettől 1937-ben annak nemzetiszocialista *gleichschaltolása* miatt elhatárolódott). 1935-ben az OMP Bánáti Tagozata elnökének választotta. Jakabffy 1930-as politikai állásfoglalásait a demokrácia és a liberalizmus melletti következetes fellépés, valamint a kommunizmus és a nemzetiszocializmus elutasítása jellemezte. Habár 1939-ben a Magyar Népközösségben nem akart szerepet vállalni, 1940 után mégis megpróbálta azt Dél-Erdélyben újjászervezni. 1949-től haláláig kényszerlakhelyen élt Hátszegen és Szatmáron.

Kós Károly (Temesvár, 1883 – Kolozsvár, 1977) Sokoldalú – írói, szerkesztői, építési és grafikus – tevékenysége mellett az „aktivisták” egyik fontos tagjaként (1921: *Kiáltó Szó*) meghatározó szerepe volt transzilvanista pozíciók kidolgozásában. Az OMP alapítása után a konzervatívok térfoglalása miatt egyre inkább a politikai élet peremére szorult. Ezen 1927-ben a Magyar Néppárt újraélesztésével akart változtatni. Kísérlete kudarca után főleg szerkesztőként működött (*Erdélyi Helikon*, Erdélyi Szépmíves Céh stb.). 1940 után tanár a Mezőgazdasági Főiskolán, majd építész. 1948-ban visszavonult a nyilvánosságtól, de folytatta szépirodalmi munkásságát.

Krenner Miklós (Garamberzence, 1875 – Budapest, 1968) 1918 előtt tanár, több lap munkatársa. 1919 után élénk publicisztikai tevékenységet folytatott (Spectator álnéven). Az OMP liberális szárnyához tartozott; 1926-ban sikertelenül kísérelte meg a pártot új ideológiai áramlatok iránt fogékonytá tenni. 1930-ban Aradról Kolozsvárra költözött, itt az *Ellenzék* vezércikkírója. Ennek hasábjain javasolta 1932-ben: „Verjünk hidat”. A „hídverők” mozgalma az 1930-as években a többség és a kisebbség ideológiai radikalizálódása ellenére a két etnikum közeledését szorgalmazta.

Makkai Sándor (Nagyenyed, 1890 – Budapest, 1951) Több helyen volt református lelkész, 1918-ban teológiaprofesszor Kolozsváron, 1922-ben püspökhelyettes, majd 1926 és 1936 között a református egyház püspöke. 1936-ban áttelepedett Debrecenbe. Liberális konzervativizmusa mellett – főleg magyarországi véleményekkel szemben – nagyon mérsékelt, transzilvanista pozíciókat képviselt. Ez tette őt kedvelté a fiatalság köreiben. A magyar közönségre nagy hatással volt 1931-es könyve, a *Magunk revíziója*. Ebben több

hagyományos és megcsontosodott szokás újragondolását és ártértékelését követelte. Magyarországra való költözése, még inkább azonban ott 1937-ben megjelentetett *Nem lehet* című esszéje sokkolta az erdélyi magyarokat, mert Makkai tagadta, hogy lehetséges emberhez méltó módon kisebbségi életet élni.

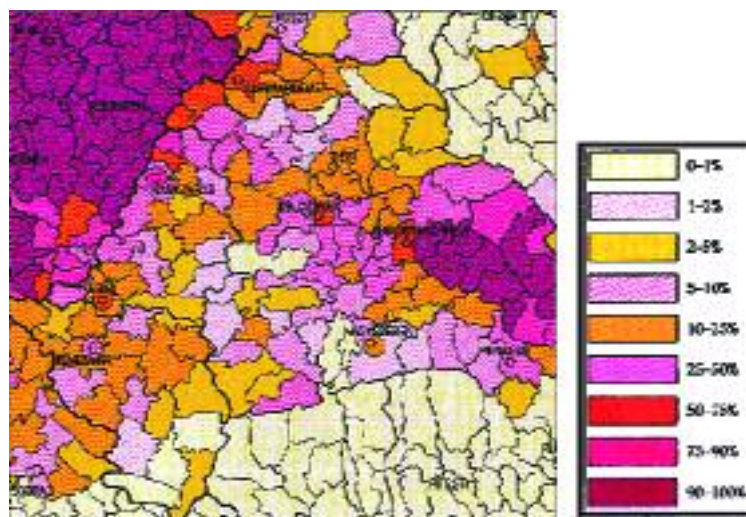
Mikó Imre (Bánffyhungyad, 1911 – Kolozsvár, 1977) Jogot végzett, 1934-ben doktorált, majd párizsi tanulmányútra ment. 1937-ben az OMP bukaresti irodájának munkatársa, ugyanabban az évben képviselővé választották. 1939–1940-ben a Magyar Népközség fővárosi irodájának vezetője. 1940 és 1944 között az Erdélyi Párt képviselője a budapesti parlamentben. 1944-től 1948-ig kényszermunkát végez a Szovjetunióban, azután különböző állásokban dolgozik (tanár, könyvtáros, lektor stb.). Egyetemi éve alatt az *Erdélyi Fiatalok* munkatársa, 1932–1933 után lassan eltávolodott a mozgalomtól, közölt a *Hitelben*, a *Korunkban* (álnéven), a *Magyar Kisebbségben*, a *Keleti Újságban*. Faluvizsgálata (1932) mellett figyelemre méltó az erdélyi magyarok politikatörténetéről írt műve (*Huszonkét év*) és a kisebbségi kérdésről szóló több tanulmánya.

Paál Árpád (Brassó, 1880 – Nagyvárad, 1944) Jogász képzettség, felfelé ívelő hivatalnoki pályafutás (1918-ban alispán). A Székelyföld egyik vezető politikusa, egy független Székely Köztársaság tervének megalkotója. A román katonaság bevonulása után kétszer is letartóztatták, és összesen tizenhat hónapot töltött vizsgálati fogságban (mind a kétszer fölmentették). 1920-tól Kolozsváron újságíró (*Keleti Újság*) és politikus (*Kiáltó Szó*). Az „aktivisták”-hoz tartozott, demokratikus-liberális nézeteket vallott, a zsidóknak és a munkásosztálynak a magyar kisebbség összességébe való bevonását szorgalmazta. 1922–1924 közt az OMP egyik alelnöke, 1927–1931 között parlamenti képviselője. 1925 és 1927 között az *Újság* főszerkesztője, majd újból a *Keleti Újság* munkatársa. 1932 és 1944 között a nagyvárad *Erdélyi Lapok* főszerkesztője. Ennek antiszemita és nemzetiszocialista-barát beállítottságát nagymértékben meghatározta. Ezáltal egy Magyarország javára történő határmódosítást vélte elősegíteni. 1940 után az Erdélyi Párt képviselőjeként támogatta a magyar parlamentben a III. zsidótörvényt.

Sulyok István (Lugos, 1891 – Bad Aibling, 1945) Főleg szervezői és újságírói munkásságával tűnt fel az 1920-as években (*Keleti Újság*, *Ellenzék*, *Magyar Kisebbség*). A kisebbség gazdasági problémáit 1931-ben egy „zárt társadalom” elképzelésével vélte megoldhatónak. 1933-ban ez a gondolat megkönnyítette számára a nemzetiszocialista ideológia és népközség-elmélete befogadását. Ez utóbbinak ő volt Erdélyben a fő népszerűsítője. Nemzetiszocialista mintára munkaszolgálatot kívánt a fiatalok számára bevezetni a közösségi érzés erősítése érdekében, s ugyanakkor sürgette a zsidóknak a kisebbségből való kizárását. 1939-ben átköltözött Magyarországra, s ott a szélsőjobb oldali *Magyarság* munkatársa lett.

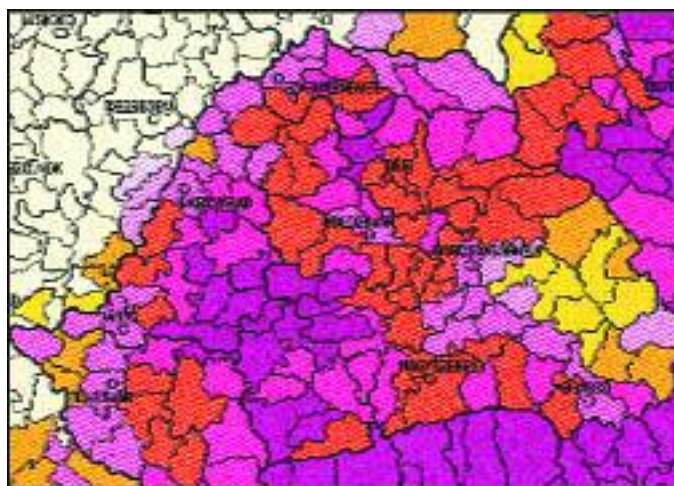
Willer József (Kecskemét, 1884 – Lugos, 1972) 1918 előtt kórusvezető, hivatalnok (1919-ben Lugos város polgármester-helyettese). 1922-ben a *Magyar Kisebbség* egyik alapítója, 1926-ban az OMP képviselője és bukaresti irodájának vezetője. Tökéletes román nyelvtudása is hozzájárult ahhoz, hogy a kisebbség legjobb szónokai közé tartozott. A magyarság érdekeit a parlamentben és audienciákon képviselte. 1938-ban visszavonult a politikától.

Képek

A magyarok százalékaránya Erdélyben (kb. 1930)

Forrás: Rónai András: Közép-Európa Atlasz. Budapest, 1993, 125.

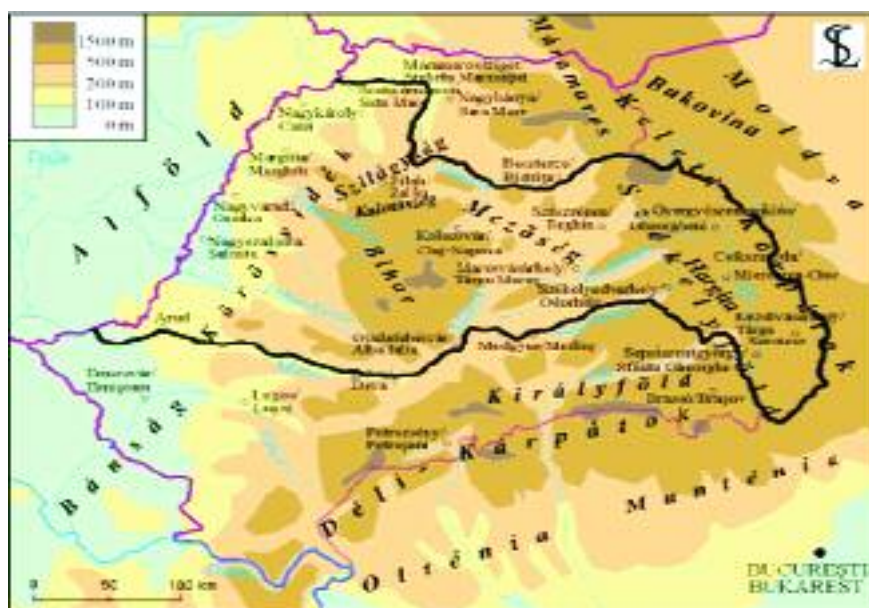
A románok százalékaránya Erdélyben (kb. 1930)

Forrás: Uo. 126. A színskála mindkét térképen az illető etnikumra vonatkozik

Erdély felosztása a II. Bécsi Döntés által (1940. VIII. 30.)

Forrás: <http://sebok1.adatbank.transindex.ro/legbelso.php3?nev=becsidont2>
 Sebok Lászlónak köszönöm, hogy térképei felhasználásába beleegyezett

Balázs András elképzelése Erdély felosztásáról (1938)

Kiinduló forrás: <http://sebok1.adatbank.transindex.ro/legbelso.php3?nev=erdtaj>

Bethlen György (kb. 1938)

Jakabffy Elemér (kb. 1937)

Paál Árpád (1922)

Sulyok István (kb. 1925)

Bánffy Miklós, Szász Pál és Jósika János a Nemzeti Újjászületés Frontjának egyenruhájában

György Bélának ezúton is köszönöm ennek és Bethlen György 1938-as fényképének az átengedését

Bethlen György 1940. IX. 15-én Kolozsvár foterén üdvözlő Horthy Miklós

Irodalom

Források

Erdélyi magyar sajtó

Név	Hely	Megjel. Mód	Idő	Rövidítések
Brassói Lapok	Brassó	Napilap	1930–1940	BL
Ellenzék	Kolozsvár	Napilap	1930–1940	Ell
Erdélyi Fiatalok	Kolozsvár	havonként, majd negyedévenként	1930–1940	EF
Erdélyi Iskola	Kolozsvár	havonként	1933–1940	EI
Erdélyi Helikon	Kolozsvár	havonként	1930–1940	EH
Erdélyi/Magyar Lapok	Nagyvárad	napilap	1932–1940	EL (ML)
Erdélyi Tudósító	Kolozsvár	havonként	1932–1933	ET
Friss Hírek	Kolozsvár	napilap	1931–1933	FH
Független Újság	Kolozsvár	hetilap	1935–1940	FÚ
Hitel	Kolozsvár	kéthetenként, havonként	1935–1940	–
Keleti Újság	Kolozsvár	Napilap	1918–1940	KÚ
Korunk	Kolozsvár	havonként	1930–1940	–
Magyar Kisebbség	Lugos	kéthetenként	1930–1940	MK
Magyar Népegészségügyi Szemle	Marosvásárhely	havonta	1933–1940	–
Nagyvárad	Nagyvárad	napilap	1929, 1932–33, 1936	–
Nagyváradai Napló	Nagyvárad	napilap	1932–33, 1936, 1938–39	MN
Napkelet	Kolozsvár	havonként	1920–1922	Nk
Pásztortűz	Kolozsvár	havonként	1930–1940	Pt
Új Kelet	Kolozsvár	Napilap	1933, 1936, 1938–40	UK

Más sajtó

Erdélyi Hírek (Budapest, 1920–1922)
 Klingsor (Nagyszeben, 1930–1935)
 Magyar Szemle (Budapest, 1927–1940)
 Nation und Staat (Bécs, 1927–1940)
 Ostland (Nagyszeben, 1926–1933)

Levéltárak

Magyar Országos Levéltár

Jelzet	Leírás
K 63	Külügyminisztérium. A politikai osztály általános iratai
K 64	Külügyminisztérium. A politikai osztály rezervált iratai
K 66	Sajtó- és Kulturális Osztály
K 67	Hírszerzői Osztály
K 610	Sajtógyűjtemény

Román Nemzeti Levéltár

Hely	Jelzet	Leírás
Bukarest	Fond: 754	Belügyminisztérium
	” 730	Nemzeti Propaganda Minisztériuma
	” 2349	A Rendőrség általános igazgatósága
	” 602	A Nemzeti Újjászületés Frontja
Kolozsvár	” 1283	Országos Magyar Párt
	” 209	Rendőrségi Inspektorátus
	” 843	Makkai László

British Public Record Office (London)

Foreign Office (FO) 371/23842
FO 371/24427

Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (a Püspöki Hivatal Iratai)

Kimenő és bejövő iratok 1930-1940
Majláth Gusztáv Károly püspök levelezése (1921-1935)

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (Budapest)

Albrecht Dezső levele Vita Sándorhoz. MTA K Ms 4109/1.
Bethlen Györgyné levelei Bisztray Gyulához. MTA K Ms 5563/99, 101-103.
Gyárfás Elemér levele Concha Győzőhöz. MTA K Ms 4811/232.
Molter Károly Hagyaték. MTA K Ms 6024/141-145.
Teleki Béla: Harminc év távlatából. MTA K Ms 5462/72.

Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

Vitéz Bacsó Béla Katonai Okmányai. VII. 92.

Kiadatlan források

- Bánffy Miklós: Hagyaték. Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár, Ráday Levéltár, Budapest, Fond c/6.
- Bethlen György: Hagyaték. Magántulajdonban.
- Gagy József: Dokumentumgyűjtemény. Az 1940. augusztusi bécsi döntés, a magyar hadsereg bevonulása, a magyar adminisztráció kialakulása Székelyföldön. Kézirat, Csíkszereda, 1993 TLA K 1251/93.
- György Dénes: Visszaemlékezés. TLA K 2788/99.
- Jakabffy Elemér: Adatok családom történetéhez. TLI K 1486/95.
- Jordáky Lajos: Kézírtos hagyaték. EME Kézirattára, Kolozsvár
- Paál Árpád: Hagyaték. Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum.
- „Az OMP elnöki tanácsának bizalmas iratai Bethlen György hagyatékából” TLA K 1914/97.
- Teleki Béla: Harminc év távlatából. MTA K Ms 5462/72.

Publikált források

- Ádám Magda (Szerk.): *Magyarország külpolitikája 1938-1939*. Budapest, 1970 (Diplomáciai Iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945, III. kötet).
- Ádám Magda (Szerk.): *A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936-1938*. Budapest, 1965 (Diplomáciai Iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945, II. kötet).
- Bárdi Nándor (Szerk.): *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák I.* Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történelmének tanulmányozásához 1918-1944 (kézirat).
- Bölöni István (= Mikó Imre): Románia kisebbségvédelmi statútuma. In: *Kisebbségvédelem*. 1938. 4-5, 24-41.
- Bibescu, Martha: *Jurnal politic. Ianuarie 1939 – ianuarie 1941*. București, 1979.
- Cseke Péter: *Vigázó torony. Beszélgetések Debreczeni Lászlóval*. Bukarest, 1995.
- Cseke Péter – László Ferenc (Szerk.): *Az Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930-1940)*. Bukarest, 1986.
- Cseke Péter: Az Erdélyi Fiatalok vitája a székely autonómia-tervezetről. Jegyzőkönyv. In: *Korunk*. 2000. 1, 126-131.
- Cseke Péter (Szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Budapest, 1989.
- Demeter Béla: *Az erdélyi falu és a szellemi áramlatok*. Kolozsvár, 1932.
- Demeter János: *A 'Harmadik Birodalom' Romániában. Mit hoz a román szélsőjobboldal a kisebbségeknek?* Cluj, 1933.
- Demeter János: *Századunk sodrában*. Bukarest, 1975.
- Az erdélyi zsidó árvagondozó átrétegződési osztálya (kiad.): *Tíz év a zsidóság átrétegződésének szolgálatában*. Cluj 1936.
- Gyimessy Balázs Jenő (Szerk.): *Erdély a mienk! Erdélyi emlékkönyv*. Kolozsvár, 1940.
- György Béla (Szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Csíkszereda-Kolozsvár, 2003.
- György Béla (Szerk.): Krenner Miklós (Spectator): *Az erdélyi út*. (Válogatott írások). Székelyudvarhely, 1995.
- György Béla: Reformmozgalom a romániai Országos Magyar Pártban (1926-1927). In: *Magyar Kisebbség*. 2003, 8, 1, 123-146.

- György Béla: Szász Pál memoranduma a román koronatanácsához (1938. április 28.). In: *Pro Minoritate*. 2002, Ősz, 155-166.
- Hegedüs Géza: *Előjátékok egy önéletrajzhoz*. Budapest, 1982.
- Hegedüs Nándor: *Magyarok a román parlamentben. Cikkék, parlamenti felszólalások 1929-1938*. Nagyvárad, 2005.
- Horváth Andor (Szerk.): *Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból*. Kolozsvár, 2003.
- Iancu, Gheorghe (Szerk.): *Justiție românească în Transilvania (1919)*. Cluj-Napoca, 2006.
- Iancu, Gheorghe: *Problema minorităților etnice din România în documente ale Societății Națiunilor (1923-1932)*. Cluj-Napoca, 2002.
- Jakabffy Elemér: A magyar államhatalom utolsó hónapjai Krassó-Szörény vármegyében. In: Uő: *Kisebbségi sorskérdések*. Válogatta, a bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította Balázs Sándor. Kolozsvár, 2005, 35-107.
- Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében 1914-1935*. Budapest, 1935.
- Juhász Gyula (Szerk.): *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939-1940*. Budapest, 1962 (Diplomáciai Iratok Magyarország külpolitikájához, IV. kötet).
- Kacsó Sándor (Szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Braşov-Brassó, 1937.
- Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött. Önéletrajzi visszaemlékezések*. Bukarest, 1971.
- Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap. Önéletrajzi visszaemlékezések. II.* Bukarest, 1974.
- Karácsony Benő: *Napos oldal*. Budapest, 2003 (első kiadás: Kolozsvár, 1934).
- Kós Károly: Kalotaszegi vállalkozás. In: *Korunk*. 1971, 10, 1501-1512.
- Kovács Sándor – Molnár B. Lehel (Szerk.): *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941*. Kolozsvár, 2001 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 1).
- Kurkó Gyárfás (Szerk.): *A magyar népi közösségért. Mit kíván és miért szervezkedik a brassói magyar munkás, kisiparos, székely alkalmazott és értelmi dolgozó?* Brassó, é. n.
- Lakatos István: *Emlékeim I. Szemben az árral*. Marosvásárhely, 2006.
- Ligeti Ernő: *A páneurópai mozgalom*. Cluj-Kolozsvár, 1926. (Korunk Könyvtára).
- Ligeti Ernő: *Az idegen csillag. Ira Aldridge regényes élete*. Kolozsvár, 1932.
- Litván György (Szerk.): *Jászi Oszkár Naplója 1919-1923*. Budapest, 2001.
- Makkai Sándor: *Magunk revíziója*. Csíkszereda, 1998 (először: Kolozsvár, 1931).
- Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa*. Kolozsvár, 2003.
- „Mitschrift der Mediascher Anschlussversammlung vom 8. Januar 1919”. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 26, 2003, 2, 194-216.
- Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Csíkszereda, 1998 (először: Kolozsvár, 1932).
- Mikó Imre dr.: A romániai magyarság jogi helyzete a bécsi döntés idején. In: *Kisebbségvédelem*. 1940, 5-6, 2-22.
- Móricz Zsigmond: *Erdély*. Budapest, 1983.
- Nagy Pál (Szerk.): *Németh László. Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Marosvásárhely, 2001.
- Nagy Sándor: *A regáti magyarság*. Kolozsvár-Sopron, 2000.
- Nastasă Lucian – Salat Levente (Szerk.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920-1940)*. Cluj, 2003.
- Németh László: Kisebbségben. In: Uő: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. Budapest, 1992, II. kötet, 843-911.
- Népközösségi Utakon*. Jelentés a Romániai Magyar Népközösség Kolozsvári Tagozata tevékenységéről 1940 jan. 1-től aug. 1-ig. Népközösségi tájékoztató. Kolozsvár, 1940.
- Nyirő József: *Az én népem*. h. n., 1999 (először: Budapest, 1935).
- Nyirő József: *Kopjafák*. h. n., é. n. (először: Kolozsvár, 1933).
- Osváth Kálmán (Szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea-Nagyvárad, 1928 (Utánnyomás: Marosvásárhely, 2002).

- Ozsváth Judit (Szerk.): *Erdélyi Iskola. Antológia, repertórium*. Csíkszereda, 2003.
- Paál Árpád: Emlékirat a semleges, független Székely köztársaságról. Közzéteszi Bárdi Nándor, In: *Magyar Kisebbség*. VIII, 2003, 2-3, 120-134.
- Popa, Klaus (Szerk.): *Die Rumäniendeutschen zwischen Demokratie und Diktatur. Der politische Nachlaß von Hans Otto Roth 1919-1951*. Frankfurt am Main, 2003
- Pomogáts Béla (Szerk.): *Jelszó és mítosz*. Marosvásárhely, 2003.
- Pomogáts Béla (Szerk.): *Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom*. Budapest, 1996.
- Ritoók János (Szerk.): *Kettős tükrök. A magyar-szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Bukarest, 1979.
- Romsics Ignác (Szerk.): *Magyarok kisebbségben és szóróványban*. A Magyar Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919-1944. Budapest, 1995.
- Romsics Ignác (Szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914-1999*. Budapest, 2000.
- Sas Péter (Szerk.): *Kós Károly levelezése*. Budapest, 2003.
- Salamon Juliska: *Levelek Nagyváradról 1935-1944*. Bukarest, 1996.
- Sebastian, Mihail: *Jurnal 1935-1944*. Bucureşti, 2002.
- Scurtu, Ioan – Boar, Liviu (Szerk.): *Minoritățile naționale din România 1918-1925*, Bucureşti, 1995.
- Scurtu, Ioan – Dordea, Ioan (Szerk.): *Minoritățile naționale din România 1925-1931*. Bucureşti, 1996.
- Scurtu Ioan (Szerk.): *Minoritățile naționale din România 1931-1938*. Bucureşti, 1999.
- Sulyok István: *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*. Cluj-Kolozsvár, 1931.
- Sulyok István – Fritz László (Szerk.): *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929*. I. Kolozsvár, 1930.
- Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé*. Budapest, 2002 (előszőr: 1923).
- Szekernyés János: Jakabffy Elemér és a MADOSZ. In: *Korunk*. 40, 1981, 10, 791-793.
- Szentimrei Jenő: A kisebbségi magyarság elhibázott útja Erdélyben. In: *Új Magyar Föld*. 1930, 3, 34-42.
- Szenkovits Sándor: *Nem kapitulálni! Ellenállni! Hozzászólás a Magyar Népközség kérdéséhez*. Cluj, 1939.
- Tavaszy Sándor: *Az ethika mai kérdései*. Cluj, 1939 (Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből 16).
- „Tíz éves Magyar Párt – tíz éves árulás”. „Falvak Népe” kiadása. h. n., é. n.
- Wagner, Ernst (Szerk.): *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191-1975*. Köln, Wien, 1981.
- Wass Albert: *Farkasverem*. Pomáz, 2002 (első kiadás: Kolozsvár, 1934).
- Záhony Éva (Szerk.): *Hitel*. Kolozsvár 1935-1944. 1-2. köt. Budapest, 1991.
- Zeidler Miklós (Szerk.): *Trianon*. Budapest, 2003.

Szakirodalom

Monográfiák:

- Ammende, Ewald (Szerk.): *Die Nationalitäten in den Staaten Europas. Sammlung von Lageberichten*. Wien-Leipzig, 1931.
- Anderson, Benedict: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. Frankfurt, New York, 1995.
- Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés*. Galánta – Dunaszerdahely, 2002.
- Balázs Sándor: *Lugosi üzenet. A Magyar Kisebbség folyóirat monográfiája*. h. n., 1995.
- Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Kolozsvár, 2003.
- Balázs Sándor: *Szociológia és nemzetiségi önismeret. (A Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia)*. Kritikai tanulmány. Bukarest, 1979.
- Balázs Sándor: *Onisifor Ghibu – álarc nélkül*. Kolozsvár, 2005.
- Balogh Edgár (Szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I.-IV. köt.* Bukarest-Kolozsvár, 1981-2002.

- Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918-1928*. Budapest, 1996.
- Balogh László: *Románia története*. Budapest, 2001.
- Bamberger-Stemann, Sabine: *Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen*. Marburg, 2000 (= Materialien und Studien zur Ostmitteleuropaforschung 7).
- Bărbulescu, Mihai – Deletant, Dennis – Hitchins, Keith – Papacostea, Șerban – Teodor, Pompiliu: *Istoria României. Ediție revăzută și adăugită*. București, 2003.
- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Problémakatalógus. Pozsony, 2004.
- Bárdi Nándor: *Paál Árpád kéziratgyűjteménye. (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum) Katalógus*. Szeged, 1992 (= Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Bibliothecaria, tomus XII, fasciculus 2).
- Beer, Klaus P.: *Zur Entwicklung des Parteien- und Parlamentssystems in Rumänien 1928-1933. Die Zeit der national-bäuerlichen Regierungen*. 1-2. köt., FfM, Bern, 1983.
- Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*. Csíkszereda, 2002.
- Blaschke, Olaf – Mattioli, Aram (Hgg.): *Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert. Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich*. Zürich, 2000.
- Blaschke, Olaf: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen, 1997.
- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, 1989.
- Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék és ami előtte következik... A temesvári levéltár-pör 1919-1920*. Budapest, 2006.
- Böhm, Johann: *Die Deutschen in Rumänien und die Weimarer Republik*. Ippesheim, 1993.
- Böhm, Johann: *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich 1933-1940*. Frankfurt am Main, 1999.
- Boia, Lucian: *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft*. Köln, Weimar, Wien, 2003 (= Studia Transylvanica 30).
- Boshammer, Susanne: *Gruppen, Rechte, Gerechtigkeit. Die moralische Begründung der Rechte von Minderheiten*. Berlin, 2003.
- Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holocaust Magyarországon*. Budapest, 1997.
- Breuer, Stefan: *Grundpositionen der deutschen Rechte 1871-1945*. Tübingen, 1999.
- Bruch, Rüdiger vom – Müller, Rainer A. (Szerk.): *Historikerlexikon*. München, 1990.
- Bucur, Maria: *Eugenics and modernization in interwar Romania*. Pittsburg, 2002.
- Calafeteanu, Ion: *Revizionismul ungar și România*. h. n., 1995.
- Christof, Friedrich: *Befriedung im Donauraum. Der Zweite Wiener Schiedsspruch und die deutsch-ungarischen diplomatischen Beziehungen 1939-1942*. FfM, 1998.
- Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*. Budapest, 1967.
- Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Székfü Gyulával*. Budapest, 1999.
- Diószegi László – Süle Andrea (Szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989*. Budapest 1990.
- Duden. Fremdwörterbuch. *Mannheim*, ⁵1990.
- Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Az Erdélyi Párt ideológiája: identitáspolitikai elemzési kísérlet (kézirat a szerző tulajdonában)*.
- Erős Vilmos: *A Székfü-Mályusz vita*. Debrecen, 2000.
- Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944*. Galánta-Dunaszerdahely 2002.
- Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi. Ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919*. München, 1979 (= Studia Hungarica 17).
- Fischer, Holger (unter Mitarbeit von Konrad Gündisch): *Eine kleine Geschichte Ungarns*. FfM, 1999.

- Fleisz János: *Az erdélyi magyar sajtó története (1890-1940)*. h. n., 2005.
- Francis, Emerich: *Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie*. Berlin, 1962.
- Fráter Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916-1919-ben*. H. n. 2003.
- Gellner, Ernest: *Nationalismus. Kultur und Macht*. Berlin, 1999.
- Gellner, Ernest: *Nationalismus und Moderne*. Hamburg, 1995.
- Gellner, Ernest: *Nationalismus in Osteuropa*. Wien, 1996.
- Gergely András (Szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003.
- Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890-1950)*. Budapest, 1977.
- Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”. Budapest, 1994.
- Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944-1945*. FfM, 2004.
- Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918-1938)*. München, 1996 (= *Südosteuropäische Arbeiten* 98).
- Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Budapest, 1989.
- Gündisch, Konrad: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München, 1998 (= *Stiftung Ostdeutscher Kultur* 8). München, 1998.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003.
- Gyémánt, Ladislau: *Evreii din Transilvania. Destin istoric. The Jews of Transylvania. A historical destiny*. Cluj-Napoca, 2004.
- Gyimesy Jenő Balázs (Szerk.): *Erdély a mienk! Erdélyi emlékkönyv*. Kolozsvár, 1940.
- György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922-1938)*. Kézirat.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001.
- Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Budapest, 1985.
- Hatschikjan, Magarditsch – Troebst, Stefan (Hgg.): *Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur. Ein Handbuch*. München, 1999.
- Hausleitner, Mariana: *Die Rumänisierung der Bukowina. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens 1918-1944*. München, 2001 (= *Südosteuropäische Arbeiten* 111).
- Heckmann, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie interethnischer Beziehungen*. Stuttgart, 1992.
- Heinen, Armin: *Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation*. München. 1986 (= *Südosteuropäische Arbeiten* 83).
- Hildebrand, Klaus: *Das vergangene Reich. Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler*. Stuttgart, 1996.
- Hillgruber, Andreas: *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938-1944*. Wiesbaden. 1954 (= *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte* 5).
- Hitchins, Keith: *Rumania 1866-1947*. Oxford, 1994.
- Huber András: *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből*. Csíkszereda, 1997.
- Iancu, Carol: *Evreii din România de la emancipare la marginalizare 1919-1938*. București, 2000.
- Illyés, Elemér: *Nationale Minderheiten in Rumänien. Siebenbürgen im Wandel*. Wien, 1981 (= *Ethnos* 23).
- Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánáti magyarság húsz éve Romániában 1918-1938*. Budapest, 1939.
- Juhász Gyula: *Hungarian foreign policy 1919-1945*. Budapest, 1979.
- Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944*. Budapest, 1983.
- K. Lengyel Zsolt.: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918-1928*. München, 1993 (= *Studia Hungarica* 41).
- Kann, Robert A.: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. I. kötet. Graz-Köln, 1964.

- Kántor Zoltán (Szerk.): *Nacionalizmuselméletek. (Szöveggyűjtemény)*. Budapest, 2004 (= *Rejtjel Politológia Könyvek* 21).
- Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (Szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005 (= *Rejtjel Politológia Könyvek* 23).
- Kershaw, Ian: *Der Hitler-Mythos. Führerkult und Volksmeinung*. München, 2002.
- Klimó, Árpád von: *Nation, Konfession, Geschichte*. München, 2003 (= *Südosteuropäische Arbeiten*, 117).
- Kolar, Othmar: *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien, Köln, Weimar, 1997.
- A kolozsvári Vasárnap és Vasárnapi Újság 1921-1925. *Antológia*. Válogatta, bevezetőkkal, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Szabó Zsolt. Kolozsvár, 2006.
- Koppándi Sándor (Szerk.): *Naționalitatea maghiară din România*. București, 1981.
- Kovács-Bertrand, Anikó: *Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918-1931)*. München, 1997 (= *Südosteuropäische Arbeiten* 99).
- Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. H.n. 2001.
- L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002.
- Langewiesche, Dieter: *Nation, Nationalismus, Nationalstaat in Deutschland und Europa*. München, 2000.
- Leuștean, Lucian: *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe” (1920-1923)*. Iasi, 2003.
- Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete*. Kolozsvár, 1941 (Reprint: Csíkszereda, 2004).
- Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.
- Livezeanu, Irina: *Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle 1918-1930*. Ithaca, London, 1995.
- Löwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, 1998 („második, jelentősen bővített és átdolgozott kiadás” új címmel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, 2005).
- Luther, Tammo: *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten*. Stuttgart, 2004 (= *Historische Mitteilungen im Auftrag der Ranke Gesellschaft* 55).
- Macartney, C. A.: *Hungary and her successors. The Treaty of Trianon and its consequences 1919-1937*. London – New York – Toronto, 1937.
- Maner, Hans-Christian: *Parlamentarismus in Rumänien (1930-1940). Demokratie im autoritären Umfeld*. München, 1997 (= *Südosteuropäische Arbeiten* 101).
- Mikó Imre: *Akik előttem jártak*. Bukarest, 1977.
- Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918 dec. 1-től 1940 aug. 30-ig*. Reprint: h. n., é. n (első kiadás: Budapest, 1941).
- Mitu, Sorin: *Die ethnische Identität der Siebenbürger Rumänen. Eine Entstehungsgeschichte im historischen Raum*. Köln, Weimar, Wien, 2003 (= *Studia Transylvanica* 29).
- Molnár, Miklós: *Geschichte Ungarns*. Hamburg, 1999.
- Moșu, Iancu: *Istoria românilor. Atlas școlar*. București, 2001.
- Nagy György: *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben. Tanulmányok (1973-1998)*. Kolozsvár, 1999.
- Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944 (Reprint: Székelyudvarhely, 1994).
- Neagu, Cosma: *Dictatul de la Viena (30. aug. 1940) consecința a crimei organizate statale de către Ungaria și a colaboraționismului unor unguri din România*. h. n., 1996.
- Neumann, Franz: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933-1944*. Frankfurt am Main, 1993.
- Niederhauser Emil: *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Budapest, 1976.

- Nordblom, Pia: *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung 'Der Deutsche in Polen' (1934-1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*. Paderborn, 2000 (= *Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte* 87).
- Nolte, Ernst: *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*. München, 1966.
- Oberkrome, Willi: *Völksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945*. Göttingen, 1993 (= *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 101).
- Oláh Sándor: A magyar állam integrációs kísérletei és megvalósításuk 1940 őszétől 1944 nyaráig a székelyföldi Csík és Udvarhely vármegyékben. Kézirat, 2002, TLA K 3015/2003.
- Oldson, William O.: *A Providential Antisemitism. Nationalism and policy in Nineteenth Century Romania*. Philadelphia, 1991.
- Pană, Virgil: *Minoritățile etnice din Transilvania între 1918 și 1940. Drepturi și privilegii*. h. n., 1996.
- Pană, Virgil: *Minoritari și majoritari în România interbelică. Studiu de caz asupra fostelor județe Mureș și Târnava Mare*. Târgu-Mureș, 2005.
- Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, 2003.
- Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény (1938-1944)*. Budapest 2001.
- Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983.
- Pop, Ioan-Aurel: *Istoria, adevărul și miturile. Note de lectură*. București, 2002.
- Prinz, Friedrich (Szerk.), *Böhmen und Mähren*. Berlin, 2002 (Deutsche Geschichte im Osten Europas 2).
- Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Tanulmányok, Budapest, 1995.
- Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936*. Budapest, 1986.
- Puschner, Uwe: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*. Darmstadt, 2001.
- Puschner, Uwe – Schmitz, Walter – Ulbricht, Justus H. (Szerk.): *Handbuch zur 'Völkischen Bewegung' 1871-1918*. München, 1996.
- Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914*. München, 2003 (= *Südosteuropäische Arbeiten* 115).
- Raffay Ernő: *Erdély 1918-1919-ben*. Tanulmányok. H. n., 1987.
- Révész, László: *Minderheitenschicksal in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie. Unter besonderer Berücksichtigung der magyarischen Minderheit*. Wien, 1990 (= *Ethnos* 37).
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, ³2001.
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, ²1999.
- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, 1998.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001.
- Romsics Ignác (Szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953*. Budapest, 1998.
- Rónai András: *Közép-Európa Atlasz*. Budapest, 1993.
- Roth, Harald: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919-2003*. Köln, Weimar, Wien, 1993 (= *Studia Transilvanica* 22).
- Roth, Harald (Szerk.): *Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Köln, Weimar, Wien, 1999.
- Roth, Harald (Szerk.): *Siebenbürgen*. Stuttgart, 2003 (KTA 330).
- Scheuermann, Martin: *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren*. Marburg, 2000 (= *Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung* 6).

- Schuller, Anger Horst: *Kontakt und Wirkung. Literarische Tendenzen in der siebenbürgischen Kulturzeitschrift „Klingsor“*. Bukarest, 1994.
- Scurtu, Ioan: *Viața politică din România 1918-1944*. București, 1982.
- Scurtu, Ioan – Buzatu, Gheorghe: *Istoria Românilor în sec. XX. (1918-1948)*. București 1999.
- Scurtu, Ioan (Szerk.): *Istoria Românilor. Vol. VIII. România întregită (1918-1940)*. București, 2003.
- Seton-Watson, Hugh: *Eastern Europe between the wars 1918-1941*. Cambridge, 1962.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnical Revival*. Cambridge, 1981.
- Sontheimer, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München, 1994.
- Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938-1944 unter Horthy und Hitler*. München, 2002 (= *Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 22).
- Steininger, Rolf: *Südtirol im 20. Jahrhundert*. Innsbruck-Wien, 1997.
- Sterbling, Anton: *Eliten im Modernisierungsprozess. Ein Theoriebeitrag zur vergleichenden Strukturanalyse unter besonderer Berücksichtigung grundlagentheoretischer Probleme*. Hamburg, 1987.
- Stöver, Bernd: *Volksgemeinschaft im Dritten Reich. Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte*. Düsseldorf, 1993.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Budapest, 2003.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, 1974.
- Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*. Budapest 2006.
- Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynökélete és kora 1892-1966*. Budapest, 2002 (= *METEM Könyvek* 36).
- Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. Kolozsvár, 1993.
- Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941)*. Budapest, 1967.
- Tóth I. Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697-1792*. Csíkszereda, 1998.
- Turczynski, Emanuel: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. Düsseldorf, 1976.
- Turda, Marius: *The Idea of National Superiority in Central-Europe 1880-1918*. Lewiston – Queenston – Lampeter, 2004.
- Turzai Mária: *A Vásárhelyi Találkozó*. Bukarest, 1977.
- Viefhaus, Erwin: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. Eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*, Würzburg, 1960 (= *Marburger Ostforschungen* 11).
- Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999.
- Vogt, Stefan: *Nationaler Sozialismus und Soziale Demokratie. Die sozialdemokratische Junge Rechte 1918-1945*. Bonn, 2006.
- Volovici, Leon: *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930's*. Oxford, 1991.
- Völkl, Erich: *Rumänien. Vom 19. Jahrhundert bis in die Gegenwart*. München, 1995.
- Wehler, Hans-Ulrich: *Nationalismus. Geschichte – Formen – Folgen*. München, 2001.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.
- Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002.
- Zimmermann, Volker: *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938-1945)*. Essen, 1999 (= *Veröffentlichung der Deutsch-Tschechischen und Deutsch-Slowakischen Historiker-kommission* 9; *Veröffentlichung des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 16).

Tanulmányok:

- Ablonczy Balázs: A zsidó, a mágnás és a revízió. Francia diplomaták románokról és magyarokról a két világháború között. In: *Pro Minoritate*. 2000, 2, 163-177.
- Achim, Viorel: The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuilă in October 1941. In: *Annali dell'istituto storico italo-germanico in Trento / Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient*, 27, 2001, 593-619.
- Antohi, Sorin: Cioran és a román stigma. Az identitás radikális meghatározásai. In: *Replika*. 41-42, 2000, 195-216.
- Arens, Meinolf: Anmerkungen zur Geschichte und Ethnizität der Katholiken in der Moldau zwischen dem 13. und 20. Jh.. In: Cay Lienau, Ludwig Steindorff (Szerk.): *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa*. München, 2000, 119-133.
- Balázs Sándor: Egy hídverési kísérlet – tanulságokkal. In: *Valóság*. 30, 1987, 2, 21-34.
- Balázs Sándor: Etnikum, kultúra, politikai opció. In: *Korunk*. 1991, 8, 970-976.
- Balázs Sándor: Jászi Oszkár és a „Revista Vremii”. In: *Századok*. 119, 1985, 5-6, 1195-1234.
- Balogh András: Ungarisch-deutsche Literaturbeziehungen in Siebenbürgen und dem Banat während der Zwischenkriegszeit. In: Hajdú Farkas-Zoltán (Szerk.): *Siebenbürgen. Magie einer Kulturlandschaft*. Klausenburg 1999, 208-223.
- Balogh Edgár: Vásárhelytől Vásárhelyig. In: *Helikon*. 2, 1991, 29, 1.
- Balogh Piroska: Transzilvánizmus: revízió vagy regionalizmus? In: Ignác Romsics (Szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953*. Budapest, 1998, 156-175.
- Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939-1947. In: Bán D. András, Diószegi László, Márer Pál, Pritz Pál, Romsics Ignác: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*. Budapest, 1997, 115-159.
- Bárdi Nándor: A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok (1922-1938). Vázlat. In: Kovács Éva – Zsinka László (Szerk.): *Közép-Európa az integráció küszöbén. I. Közép-Európa konferencia*. Budapest, 1997, 89-96.
- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. In: *Regio*. 6, 1995, 2, 85-135 és 1995, 3, 3-29.
- Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918-1920. In: *Aetas*. 1993, 3, 76-118.
- Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosság és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártnál (1923-1924). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (Szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003, 153-194.
- Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918-1940. In: Uő (Szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában. Technikák és hagyományok*. Budapest, 2000, 137-181.
- Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. In: *Regio*. 8, 1997, 2, 32-68.
- Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére. In: *Források és stratégiák. A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai*. Székelyudvarhely, 1997. aug. 21-22., Csíkszereda, 1999, 29-113.
- Bárdi Nándor: A kisebbségi értelmiség önképe a második világháború előtt. *Magyar Kisebbség*. 4, 1998, 3-4, 55-59.
- Bárdi Nándor – Weber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes*. 11, 1998, 4, 243-276.
- Beer, Klaus Peter: Die Interdependenz von Geschichtswissenschaft und Politik in Rumänien von 1945 bis 1980. Die Historiographie über den Zeitraum von 1918-1945. In: *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*. 32 (1984), 241-274.

- Beke Ibolya: A romániai magyar kisebbség szervezeteinek választási-politikai stratégiái a két világháború között. In: Egry Gábor – Feitl István (Szerk.): *A kárpát medence népeinek együttélése a 19.-20. században. Tanulmányok*. Budapest, 2005, 330-357.
- Berindei, Dan: Mehrheit und Minderheit im Nationalstaat Rumänien 1918-1945. In: Heiner Timmermann (Szerk.): *Nationalismus und Nationalbewegung 1914-1945*. Berlin, 1999, 315-326.
- Bertha Zoltán: Transzszilvanizmus és népiség. Tamási Áron társadalmi nézeteiről. In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (Szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997, 203-217.
- Bocholier, François: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (Szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest, 2005, 99-116.
- Bocholier, François: Az erdélyi elit a regionális identitástudat és a nemzeti érzelmek erősödése között (1867-1930). In: *Pro Minoritate*. 2004, Tavasz, 37-58. ua: Elitele transilvane, între identitatea regională și expansiunea sentimentelor naționale. In: *Altera*. 2004, 25, 118-139.
- Bogdán László: Az elkésettség környéke és következményei (Cioran-napló). In: *Látó*. 1992, 5, 8-16.
- Boia, Lucian: Romanian Historiography after 1989. In: *Österreichische Osthefte*. 44, 2002, 1-2, 499-505.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang: Das Ethos der modernen Demokratie und die Kirche. In: Uő: *Der deutsche Katholizismus im Jahre 1933. Kirche und demokratisches Ethos*. Freiburg, 1988, 21-38.
- Broszat, Martin: Deutschland – Ungarn – Rumänien. Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistischer Hegemonial- und Bündnispolitik 1938-1941, In: *Historische Zeitschrift*. 206 (1968), 45-96.
- Călinescu, Matei: „Hogyan lehet valaki az, ami?” A román és a francia Cioran olvasva. In: *Holmi*. 11, 1999, 10, 1225-1241.
- Cioabanu, Vasile: Das Minderheitenproblem in den Programmen rumänischer Parteien während der Zwischenkriegszeit. In: Harald Roth (Szerk.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, Weimar, Wien, 1995, (= *Siebenbürgisches Archiv* 31) 59-73.
- Cipăianu, George – Iancu, Gheorghe: Die Minderheiten im Rumänien der Zwischenkriegszeit und der Völkerbund. In: Sorin Mitu – Florin Gogăltan (Szerk.): *Interethnische Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum. Historische Studien*. Cluj, Klausenburg, Kolozsvár, 1996, 272-290.
- Cseke Péter: Paradigmaváltás egy „analógia nélküli” korban. In: *Hungarológia*. 1997, 11, 189-196.
- Cseke Péter: Keresztény erkölcs és kisebbségi ifjúságnevelés a két világháború közötti Erdélyben. In: *Hitel*. 1996, 12, 65-77.
- Csetri Elek: Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról 1990-2001. In: Tanczos Vilmos – Tökés Gyöngyvér (Szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*. I. Kolozsvár, 2002, 283-315.
- Csilléry Edit: Közalkalmazottak és köztisztviselők Észak-Erdélyben a második bécsi döntést követően. In: *Limes*. 2006, 2, 73-93.
- Csucsuj István: Gyárfás Elemér korának gazdaságáról. In: Csetri Elek – Egyed Ákos – Somai József (Szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. Kolozsvár, 2005, 125-163.
- Dann, Otto: Nationsbildung im neuzeitlichen Europa. In: Almut Bues – Rex Rexheuser (Szerk.): *Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen. Probleme der Nationenbildung in Europa*. Wiesbaden, 1995, 27-41.
- Demeter Béla – Venczel József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Budapest, 1940.
- Erényi Tibor: Népiség, liberalizmus és szocializmus. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (Szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997, 277-291.
- Evans, Robert W.: Der ungarische Nationalismus im internationalen Vergleich. In: Ulrike v. Hirschhausen – Jörn Leonhard (Szerk.): *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen, 2001, 291-305.

- Gáll Ernő: Az erdélyi bölcséleti iskola és a kisebbségi etika. In: *Erdélyi Múzeum*. LIV, 1992, 1-4, 115-126.
- Gáll Ernő: Kisebbség a kisebbségben. In: *Regio*. 4, 1993, 2, 91-99.
- Glass, Hildrun: Ende der Gemeinsamkeit – Zur deutsch-jüdischen Kontroverse auf dem Europäischen Nationalitätenkongress 1933. In: *Leipziger Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur II*. 2004, 259-282.
- Gidó Attila: Jogkorlátozás, kirekesztés és antiszemitizmus Kolozsváron (1918-1940). In: Randolph L. Braham (Szerk.): *Tanulmányok a holokausztról IV*. Budapest, 2006, 17-59.
- Ghitta, Maria: Interwar Anti-Semitic Ideologists in Transylvania: A Professor and a Student. In: *Transylvanian Review/Revue de Transylvanie*. 15 (2006) 3, 89-110.
- Göllner, Ralf Thomas: Theoretische Überlegungen zum Minderheitenschutz. In: Krista Zach (Szerk.): *Rumänien im Brennpunkt. Sprache und Politik. Identität und Ideologie im Wandel*. München, 1998, 121-135.
- Graf, Friedrich Wilhelm: Die Nation – von Gott ‚erfunden‘? Kritische Randnotizen zum Theologiebedarf der heutigen Nationalismusforschung. In: Gerd Krumeich – Hartmut Lehmann (Szerk.): *»Gott mit uns«. Nation, Religion und Gewalt im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Göttingen, 2000, 285-317.
- György Béla: Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926-1927). In: *Regio*. 15, 2004, 4, 85-98.
- Haslinger, Peter: Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem Ersten Weltkrieg. In: Martin Schulze Wessel (Szerk.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München. 2004 (= *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum* 101), 45-61.
- Hausleitner, Mariana: Intervention und Gleichstellung. Rumäniens Juden und die Großmächte 1866-1923. In: *Jb. des Simon Dubnow Instituts*. I (2002), 475-531.
- Heckmann, Friedrich: Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten? In: Gerhard Seewann (Szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990*. Inter- University Center. Dubrovnik, 8.-14. April 1991. München, 1992 (= *Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas*, 27; *Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks*. B sorozat, 52), 9-36.
- Heppner, Harald: Die rumänische Historiographie seit 1989. In: *Österreichische Osthefte*. 44, 2002, 1-2, 507-511.
- Horvath, Franz: Die Wahrnehmung des Nationalsozialismus durch die ungarische Minderheit Rumäniens. Die Zeitschrift „Magyar Kisebbség“. In: *Z/SL* 25 (2002), 1, 30-53.
- Horváth Sz. Ferenc: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. In: *Magyar Kisebbség*. 8, 2003, 2-3, 368-387.
- Horváth, Franz Sz.: Die Ungarische Landespartei im politischen Leben Rumäniens 1930-1938. Selbstverständnis und politische Strategien. In: Ralph Tuchtenhagen- Christoph Gassenschmidt (Szerk.): *Ethnische und soziale Konflikte im neuzeitlichen Osteuropa. Festschrift Heinz-Dietrich Löwe z. 60. Geburtstag*. Hamburg, 2004, 247-275.
- Horváth Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzeti-szocializmus Erdélyben. In: *Regio*. 15, 2004, 3, 101-142.
- Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti nézeteiről. In: Ablonczy Balázs –Fedinecz Csilla (Szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Budapest, 2005, 117-161. (ua: *A Hét*. Új folyam. 2005. VIII. 25., IX. 8., IX. 15. IX. 29
- Horváth Sz. Ferenc: Népesoortpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. In: *Múltunk*. 2006, 3, 102-143.

- Hösch, Edgar: Die Entstehung des Nationalstaats in Südosteuropa. In: Georg Brunner (Szerk.): *Osteuropa zwischen Nationalstaat und Integration*. Berlin, 1995, 73-91.
- Hroch, Miroslav: Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozial-geschichtlichen Forschung. In: Heinrich August Winkler (Szerk.): *Nationalismus*. Königstein/Ts., 1985, 155-172.
- Uó: Die nationalen Formierungsprozesse in Mittel- und Südosteuropa. Ein Vergleich. In: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte*. 1995, 2, 7-17.
- Uó: Nationales Bewusstsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen. In: Eva Schmidt-Hartmann (Szerk.): *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994, 39-52.
- Hunyadi Attila: Romániai magyar gazdaságpolitika 1918-1940. In: *Magyar Kisebbség*. 6, 2000, 2.
- Huszar Vardy, Agnes: Trianon in Transylvanian Hungarian Literature: Sandor Remenyik's „Vegvari Poems”. In: Bela K. Kiraly, Peter Pastor, Ivan Sanders: Total war and peacemaking. A case study on Trianon. New York, 1982, 407-423 (= *War and Society in East-Central Europe*. Vol. 6; *East European Monographs*. CV).
- Illyés, Elemér: Der Wandel von der Staatsnation zur Nationalität im Bewusstsein der ungarischen Bevölkerung Siebenbürgens. In: Walter König (Szerk.): *Siebenbürgen zwischen den beiden Weltkriegen*. Köln, Weimar, Wien, 1994, 207-218 (= *Siebenbürgisches Archiv* 28).
- Irimia-Tuchtenhagen, Sigrid: Ideologische Aspekte im Rumänien der Zwischenkriegszeit im Spiegel der wichtigsten Kulturzeitschriften. In: *Südostforschungen*. 56 (1997), 319-340.
- Józsa András: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997, 275-294.
- Kessler, Wolfgang: Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919-1939. In: Hans Lemberg (Szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997, 161-189.
- Kleinewefers, Henner: Geschichtsschreibung im Dienste nationaler Ansprüche: Das Beispiel Siebenbürgens. In: Catherine Bosshart-Pflüger, Joseph Jung, Franziska Metzger (Szerk.): *Nation und Nationalismus in Europa*. Kulturelle Konstruktion von Identitäten. Frauenfeld – Stuttgart – Wien, 2003, 301-322.
- K. Lengyel Zsolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúságig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. In: *Korunk*. 1997, 8, 110-121.
- K. Lengyel, Zsolt: Grundlinien der politischen Beziehungen zwischen Deutschen und Magyaren in Rumänien der zwanziger Jahre. In: *ZfSL*. 17, 1994, 2, 172-198.
- König, Walter: Haben die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben 1918/19 bedingungslos dem Anschluss an Rumänien zugestimmt? In: *ZfSL*. 22 (1979), 1, 101-110.
- Knopp, Wolfgang: Das Abklingen des Transsylvanismus als interkulturelles Phänomen, In: *ZfSL* 16 (1993) 1, 60-67.
- Kneer, Georg: Nationalstaat, Migration und Minderheiten. Ein Beitrag zur Soziogenese von ethnischen Minoritäten. In: Armin Nassehi (Szerk.): *Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte*. Georg Weber zum 65. Geburtstag. Köln 1997, 85-102.
- Lackó, Miklós: Populism in Hungary. Yesterday and today. In: Joseph Held (Ed.): *Populism in Eastern Europe*. Racism, nationalism and society. New York, 1996, 107-128.
- Lackó Miklós: Az Erdélyi Helikon és az erdélyi magyar-szász kapcsolatok a két világháború között. In: Somogyi Éva (Szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. Budapest, 1991, (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8.) 363-371.
- Lackó Miklós: Magyar Szemle. Szekfü antifasiszta korszaka. In: Uó: *Korszellem és tudomány 1910-1945*. Budapest, 1988, 89-101.
- Lemberg, Hans: Der Weg zur Entstehung der Nationalstaaten in Ostmitteleuropa. In: Georg Brunner (Szerk.): *Osteuropa zwischen Nationalstaat und Integration*. Berlin, 1995, 45-71.

- Lemberg, Hans: Nationale Minderheiten und kulturelles Leben. Gegenseitige Befruchtung oder Abkapselung? In: Hans Lemberg (Szerk.): *Ostmitteleuropazwischen den Weltkriege*. Marburg, 1997, 313-331.
- Leuştean, Lucian: Rumänische Mehrheit und ungarische Minderheit in Siebenbürgen in den ersten Jahren der Zwischenkriegszeit. In: Flavius Solomon, Alexander Rubel, Alexandru Zub (Szerk.): *Südosteuropa im XX. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*. Iaşi – Konstanz, 2004, 98-108.
- Ligeti Ernő: Erdély zsidósága. In: *Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv*. Budapest, 1941, 81-88.
- Lipcey Ildikó: A MADOSZ és az Ekésfront (Frontul Plugarilor) 1935-1944. In: *Történelmi Szemle*. 1982, 3, 458-482.
- Lipcey Ildikó: A román kommunista párt a nemzetiségi kérdésről (1921-1945). In: *Tiszatáj*. 1987, 9, 79-99.
- Lipscher, Ladislav: Die parteipolitische Struktur der Minderheiten und ihre staatsrechtlichen Vorstellungen zur Lösung der nationalen Frage in der Tschechoslowakei (1918-1930). In: *Bohemia*. 22 (1981), 341-380.
- Loeber, Dietrich A.: Die Minderheitenschutzverträge – Entstehung, Inhalt und Wirkung. In: Hans Lemberg (Szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997, 189-201.
- Maier, Lothar: Rumänien und die europäischen Mächte (1859-1944). In: Ilina Gregori-Angelika Schaser (Szerk.): *Rumänien im Umbruch. Chancen und Probleme der europäischen Integration*. Bochum, 1993, 15-21.
- Mártonffy-Petrás, Éva: Eine Alternative zum politischen Katholizismus: Die Rezeption der Soziallehre im Kreise der katholischen Intelligenz Ungarns in den dreißiger Jahren. In: Hans-Christian Maner – Martin Schulze-Wessel (Szerk.): *Religionen im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918-1939*. Stuttgart, 2002, 199-219.
- Maner, Hans-Christian: Voraussetzungen der autoritären Monarchie in Rumänien. In: Erwin Oberländer (Szerk.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944*. Paderborn, 2001, 431-470.
- Már István: A Romániai Magyar Népközösség. A romániai magyarság a királyi diktatúra időszakában. In: *Székegyföld*. 7, 2003, 8, 91-114.
- Matheus, Bernd: Sein Leben verunstalten. Émile Cioran, die Eiserne Garde und die Versuchung des Faschismus. In: *Lettre Internationales*. LI, 2000, Winter, 96-103.
- Mester Miklós: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. In: *Magyar Kisebbség*. 1998, 3-4, 162-172.
- Miru György: Politikai eszmék a századfordulón. In: Veliky János (Szerk.), *Polgárosodás és szabadság. Magyarország a XIX. században*. Budapest, 1999, 291-304.
- Müller, Florin: Autoritäre Regime in Rumänien 1938-1944. In: Erwin Oberländer (Szerk.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944*. Paderborn, 2001, 471-499.
- Nagy György: Erdély magyar szellemi élete a két háború között (1918-1940). In: Lackó Miklós (Szerk.): *Filozófia és kultúra*. Budapest, 2001, 165-197.
- Nehring, Karl: Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfü Gyula. In: *Südost-Forschungen*. 50, 1990, 1-30.
- Niessen, James: „Romanian Nationalism: An Ideology of Integration and Mobilization”. In: Peter Sugar (Szerk.): *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*. Washington, 1995, 273-305.
- Ódor László: „Jelszó és mítosz?”. Az 1937-es transzilvanista vitáról. In: *Tiszatáj*. 1973, 12, 61-68.
- Oláh Sándor: Vidékfejlesztés Csík és Udvarhely megyékben 1940 és 1944 között. In: *Székegyföld*. 2003, 7, 95-112.
- Oláh Sándor: Gyakorlati gondolkozásmód és megmerevedett etatizmus (1940-1944). In: *Korall*. 2004, 3, 98-112.
- Orosz László: Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudomány-politika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában. In: *Századok*. 137, 2003, 1, 43-99.

- Osgyáni Gábor: „Újra magyarok lettünk”. Gondolatok a „magyar világ” gyimesi emlékeiről. In: *Pro Minoritate*. 2003, 174-195.
- Péteri Lóránt: Bethlen István. In: Ignác Romsics (Szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953*. Tanulmányok, Budapest, 1998, 31-51.
- Pók Attila: Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtsschreibung in Ungarn 1990-2002. In: *Österreichische Osthefte*. 44, 2002, 1-2, 315-325.
- Popély Gyula: A kisebbségi magyar pártpolitika megújulása a harmincas évek első felében. In: *Regio*. 1990, 3, 97-132.
- Puschner, Uwe: Anti-Semitism and German Voelkish Ideology. In: Hubert Cancik – Uwe Puschner: *Antisemitismus, Paganismus, Völkische Religion*. München, 2004, 55-65.
- Ránki György: Az 1939-es választások. In: *Történelmi Szemle*. 19, 1976, 4, 613-631.
- Reiter, Norbert: Sprache in nationaler Funktion. In: Klaus-Detlev Grothusen (Szerk.): *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*. Göttingen, 1974, 104-115.
- Révész László: Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848-1918. In: *UngarnJb*. 3, 1971, 88-123.
- Rieger, Günter: Irredentismus. In: Dieter Nohlen (Szerk.): *Lexikon der Politik*. München, 1998, 7. kötet, 291.
- Romsics Gergely: A magyar történelem völkisch ábrázolásai. Hogyan alakult a hazai szélsőjobboldal történeti diskurzusa a Horthy-korszak végén? In: *Rubicon*. 2004, 11, 69-76.
- Romsics Ignác: Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában 1919-1944. In: Uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, 177-234.
- Ronneberger, Franz: Integration als theoretisches Problem in der Südosteuropaforschung. In: Klaus-Detlev Grothusen (Szerk.): *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart*. Göttingen, 1984, 11-28.
- Schieder, Theodor: Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa. In: Uő: *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Szerk. Otto Dann – Hans-Ulrich Wehler, ²1992, 65-86.
- Uő: Der Nationalstaat in Europa als historisches Phänomen. In: Uő: *Nationalismus und Nationalstaat. Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*. Szerk. Otto Dann – Hans-Ulrich Wehler, Göttingen, ²1992, 87-102.
- Schmid, Georg E.: Selbstbestimmung 1919. Anmerkungen zur historischen Dimension und Relevanz eines politischen Schlagwortes. In: Karl Bosl (Szerk.): *Versailles-St. Germain-Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren*. München, Wien, 1971, 127-143.
- Schödl, Günter: Minderheiten und Konfessionen. In: Valeria Heuberger – Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil (Hgg.): *Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*. München, 1996, 42-56.
- Schubert, Klaus: Korporatismus. In: Dieter Nohlen (Szerk.): *Lexikon der Politik*. München, 1998, 7. kötet, 334.
- Schulz, Gerhard: Nationalismus und Geistesgeschichte. Versuch einer resümierenden Betrachtung. In: Heiner Timmermann (Szerk.): *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914-1945*. Berlin, 1999, 19-37.
- Schulze, Rainer-Olaf: Föderalismus. In: Dieter Nohlen (Szerk.): *Lexikon der Politik*. München, 1998, 7. kötet, 186-188.
- Schulze Wessel, Martin: „Loyalität” als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung. In: Martin Schulze Wessel (Szerk.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München, 2004 (= *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum* 101), 1-22.
- Schulze Wessel, Martin: Katholik und Staatsbürger? Zur republikanischen Loyalität der Katholiken in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. In: Uő (Szerk.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen*

- Republik 1918-1938*. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten. München, 2004 (= *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum* 101), 179-193.
- Sebestyén Mihály: Másnap. Adalékok Bernády György 1919-1920-as pályaképéhez. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely, 1997, 294-340.
- Seewann, Gerhard: Ungarische und deutsche Minderheiten im Donau-Karpatenbecken 1918-1980: Ein typologischer Vergleich ihrer Entwicklung. In: Edgar Hösch – Gerhard Seewann (Szerk.): *Aspekte ethnischer Identität: Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum“*. München 1991.
- Seewann, Gerhard: Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950-1980. In: *Südost-Forschungen*. 41, 1982, 261-323.
- Seres Attila: Antirevizionista kalotaszegi legények rézsút feltartott kézzel. (A kolozsvári magyar konzul jelentései az 1939. május 10-i román ünnepségről). In: *Pro Minoritate*. 2002, 2, 119-139.
- Seton-Watson, Hugh: „Intelligentsia” und Nationalismus in Osteuropa. In: *Historische Zeitung*. 195 (1962), 331-345.
- Seton-Watson, Hugh: Nationalbewusstsein als historisches Phänomen. In: *Südostforschungen*. 43 (1984), 271-281.
- Sipos Péter: A szélsőjobboldal és az agrárkérdés Magyarországon. In: Sipos Levente – Tóth Pál Péter (Szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997, 332-341.
- Staedel-Schneider, Andrea: Rumänien und der Völkerbund. In: Harald Roth (Szerk.): *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, Weimar, Wien (= *Siebenbürgisches Archiv*, Bd. 31), 1995, 73-87.
- Sterbling, Anton: Bedingungen und Probleme des interethnischen Zusammenlebens im Banat. In: Uő: *Kontinuität und Wandel in Rumänien und Südosteuropa. Historisch-soziologische Analysen*. München, 1997, 49-70.
- Uő: Eliten, Modernisierung, nationale Mythen. In: Uő: *Intellektuelle, Eliten, Institutionenwandel. Untersuchungen zu Rumänien und Südosteuropa*. Hamburg, 2001, 55-75.
- Uő: Modernisierungstheoretische Ausgangspunkte und Analysezugänge. In: Uő: *Strukturfragen und Modernisierungsprobleme südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg, 1993, 39-59.
- Uő: Elitenwandel in Südosteuropa: Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht. In: Wolfgang Höpken – Holm Sundhaussen (Szerk.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München, 1998 (= *Süd-osteuropa-Jahrbuch* 29), 31-39.
- Spannenberger, Norbert: Die katholische Kirche in Ungarn in ihren nationalen und gesellschaftlichen Bedeutungen 1919-1939. In: Hans Christian Maner – Martin Schulze-Wessel (Szerk.): *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918-1939*. Stuttgart, 2002, 157-175.
- Stolleis, Michael: Gemeinschaft und Volksgemeinschaft. Zur juristischen Terminologie im Nationalsozialismus. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. 1972, 1, 16-38.
- Sundhaussen, Holm: Nationsbildung und Nationalismus im Donau-Balkan-Raum. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. 48 (1993), 233-258.
- Sundhaussen, Holm: Die „Modernisierung” der Balkanländer in vorsozialistischer Zeit: Ein Missverständnis und seine Folgen. In: Ilina Gregori – Angelika Schaser (Szerk.): *Rumänien im Umbruch. Chancen und Probleme der europäischen Integration*. Bochum, 1993, 23-34.
- Szász, Zoltán: Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierungen in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert. In: Ferenc Glatz – Ralph Melville (Szerk.): *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830-1918*. Stuttgart, 1987, 327-341.
- Szász, Zoltán: Vom Staatsvolk zur Minderheit – die Ungarn in Siebenbürgen während der Zwischenkriegszeit. In: Harald Roth (Szerk.): *Minderheit und Nationalstaat Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Köln, Weimar, Wien, 1995 (= *Siebenbürgisches Archiv* Bd. 31), 87-99.

- Szász, Zoltán: Bevölkerung, Wirtschaft und Kultur im Zeitalter des Kapitalismus. In: Béla Köpeczi (Szerk.): *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990, 551-589.
- Széchenyi Ágnes: A „népiek” viszonya a harmincas-negyvenes évek politikai, társadalmi elitjéhez. In: Sipos Levente - Tóth Pál Péter (Szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997, 305-314.
- Szőke Domonkos: A Magyar Szemle és az erdélyi kérdés. In: uő: *Nemzet, középosztály, reform. Tanulmányok*. Debrecen, 1994, 161-173.
- Thamer, Hans-Ulrich: Nation als Volksgemeinschaft. Völkische Vorstellungen, Nationalsozialismus und Gemeinschaftsideologie. In: Jörg-Dieter Gauger – Klaus Weigelt (Szerk.), *Soziales Denken in Deutschland zwischen Tradition und Innovation*. Bonn, 1990, 112-128.
- Tófik, Iszlámov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. In: *Múltunk*. 39, 1994, 1217-1250.
- Trencsényi Balázs: A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*. H.n., 2004, 299-323.
- Trencsényi Balázs: A békecsinálás művészete, a nemzetállamiság és a kelet-európai föderációs elképzelések. In: Dénes Iván Zoltán (Szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 1999, 105-121.
- Treptow, Kurt: Populism and twentieth century Romanian politics. In: Joseph Held (Szerk.): *Populism in Eastern Europe. Racism, nationalism and society*. New York, 1996, 197-218.
- Troebst, Stefan: Nationalismus und Gewalt im Osteuropa der Zwischenkriegszeit. Terroristische Separatismen im Vergleich. In: *Berliner Jb. für osteuropäische Geschichte*. 1996, 1, 273-315.
- Tóth István: A népi mozgalom a politikai palettán. In: Sipos Levente - Tóth Pál Péter (Szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997, 292-304.
- Totok, William: Die Generation von Mircea Eliade im Bann des rumänischen Faschismus. In: *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*. 7, 1995, 1, 42-55.
- Uschakow, Alexander: Verfassungen und Minderheitenrecht. In: Hans Lemberg (Szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997, 201-223.
- Vallasek Júlia: „Hinni és hihetni egymásban” (Hitel). In: Uő: *Sajtótörténeti esszék*. Kolozsvár, 2004.
- Varga Árpád: Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. sz. folyamán. In: *Regio*. 2002, 1, 171-205.
- Vincze Gábor: A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem felszámolása 1919-ben. In: *Pro Minoritate*. 2004 (Nyár), 130-156.
- Vonyó József: Utószó. In: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Budapest, 2004, 701-755.
- Werner, Arnold (= Weingärtner, A.): Rumänische Volksgruppenpolitik von den Weissenburger Beschlüssen bis zur Gegenwart. In: *Monatshefte für Auswärtige Politik*. 1938 (5), 1067-1075.
- Zach, Cornelius: Der Völkerbund und der Minderheitenschutz in Rumänien 1920-1939. In: *Siebenbürgische Semesterblätter* 5, 1991, 41-50.

Rövidítések

ASB: Arhivele Statului București
ASCJ: Arhivele Statului Cluj
BMH: Bánffy Miklós Hagyaték
BGyH: Bethlen György Hagyaték
Dir. Gen.: Direcția Generală
FfM: Frankfurt am Main
GyÉFKL: Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár
HZ: Historische Zeitschrift
IB: Intézőbizottság
JLH: Jordáky Lajos Hagyaték
MADOSZ: Magyar Dolgozók Országos Szövetsége
MOL: Magyar Országos Levéltár
NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
OMP: Országos Magyar Párt
OSZK: Országos Széchényi Könyvtár
PÁH HRM: Paál Árpád Hagyaték, Haáz Rezső Múzeum
PÁN: Paál Árpád Naplója
RMIL: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon
SOA: Südosteuropäische Arbeiten
TLA KEI: Teleki László Alapítvány, Közép-Európa Intézet
ZfSL: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde

Mutatók

Személynevek

Abrudbányai Ede
Adolf Meschendörfer
Ady Endre
Albrecht Dezső
Albrecht Ferenc
Aldridge, Ira
Anghelescu, Constantin
Antonescu, Ion
Apáthy István
Áprily Lajos
Arató András
Árvay Árpád
Asztalos Sándor
Atzél Ede
Averescu, Alexandru

Bacsó Béla
Balázs András
Balázs Ferenc
Bálint József
Balogh Arthur
Balogh Edgár
Bánffy Ferenc
Bánffy Miklós
Bangha Béla
Bányai Imre
Bányai László
Baráth Béla
Bárdossy László
Bartalis Sándor
Bártfai Erzsébet
Bartha Ignác
Bartók Béla
Bauer, Otto
Becsky István
Bélteky László
Benes, Eduárd

Bernády György
Bertrand, Louis
Bethlen Gábor
Bethlen György
Bethlen Györgyné
Bethlen István
Bethlen Miklós
Bibescu, Martha
Bierbauer Virgil
Binding, Rudolf
Bíró József
Bíró Sándor
Bisztray Gyula
Bitay Árpád
Blaga, Lucian
Boilă, Romulus
Boldizsár Iván
Borbáth Dániel
Boros György
Bothmer Károly
Boulanger, Georges
Brandsch, Rudolf
Brătianu, Ion I.C.
Braun Róbert
Briand, Aristid
Britting, Georg
Bronner, Arnolt

Călinescu, Armand
Carossa, Hans
Cioran, Emil
Codreanu, Corneliu Z.
Concha Győző
Constantinescu, Tancred
Crainic, Nichifor
Cristea, Miron
Czinczár Miklós
Csáky István
Csehi Gyula

Cseresnyés Iván (= Jakabffy Elemér)

Cseresznyés Sándor

Cserszegi L.S.

Csiszár Béla

Csortán Márton

Csőgör Lajos

Dadányi György

Dadányi György

Dániel Antal

Dávid István

Dávid Mihály

Deák Ferenc

Deák Gyula

Debreczeni László

Demeter Béla

Demeter János

Dienes László

Dobrescu, Aurel

Dobrotă, Octavian

Doros Gábor

Dragomir, Silviu

Dsida Jenő

Duca, Ion C.

Eliade, Mircea

Eötvös József

Ewers, Hanns Heinz

Fábián László

Fabritius, Fritz

Ferdinánd király

Ferenczi Zsigmond

Fiedler István

Finta Zoltán

Fodor József

Franco, Fernando

Fritz László

Gál Miklós

Galaction, Gala

Ghibu, Onisifor

Gigurtu, Ion

Goebbels, Joseph

Goga, Octavian

Gogolák Lajos

Goldiş, Vasile

Gömbös Gyula

Göring, Hermann

Grandpierre Emil

Groza, Petru

Gusti, Dimitrie

Gyárfás Elemér

György Dénes

György Lajos

Halász Gyula

Halmay Árpád

Hegedüs Nándor

Henlein, Konrad

Heszke Béla

Hexner Béla

Hinléder Fels Ákos

Hitler, Adolf

Horthy Miklós

Hoyer, Hans

Hugenberg, Alfred

Husz Ödön

Iamandi, Victor

Illyés Gyula

Imre Lajos

Inczédy-Joksmann Ödön

Ionescu, Nae

Iorga, Nicolae

Jakab György

Jakabffy Elemér

Jancsó Béla

Jancsó Benedek

Jancsó Elemér

Janovics, Jenő

Jászi Oszkár

Jávor Béla

Jekelius, Ernst

Johst, Hanns

Jordáky Lajos

Jósika János

Jósika Sámuel

Kacsó Sándor

Kakuk János

Kant, Immanuel

Karácsony Benő

Károly király

Károlyi Mihály
Kästner, Erich
Kautsky, Karl
Kecskeméthy István
Kéki Béla
Kemal, Atatürk
Kemény János
Kepes Miklós
Kóbori József
Kós Károly
Kotró János
Kovács György
Költő Gábor
Kőrösi Sándor
Krammer Jenő
Krenner Miklós (Spectator)
Kuncz Aladár
Kunda Andor
Kurkó Gyárfás
Küttel Lajos

Laár Ferenc
Lakatos István
Lansing, Robert
Lăpedatu, Alexandru
László Dezső
Léber János
Leitner Zoltán
Lenin, Vladimir I.
Lepădatu, Alexandru
Ligeti Ernő
Linzenbolt Ferenc

Macartney, Carlyle A.
Majláth Gusztáv
Makkai László
Makkai Sándor
Mályusz Elemér
Maniu, Iuliu
Manoilescu, Mihail
Manolescu, Mihai
Manuilă, Sabin
Márton Áron
Marx, Karl
Méliusz N. József
Mello Franco
Meskó Miklós

Mikó Imre
Millerand, Etienne-Alexandre
Molter Károly
Móricz Zsigmond
Mussolini, Benito

Nagy András
Nagy István
Nagy Sándor
Napóleon, Bonaparte
Németh László
Neugeboren Emil
Nistor, Ion

Nyíró József
Nyisztor Zoltán

Oberding József
Óvári Elemér

Paál Árpád
Păclișanu, Zeno
Pakocs Károly
Pál Gábor
Páll György
Papen, Franz von
Papini, Giovanni
Parádi Kálmán
Parecz Béla
Parecz György
Pásint Ödön
Pataki Tibor
Páter Olasz Péter
Péterffy Jenő
Petrescu, Camil
Petrescu-Comnen, Nicolae
Petrovay Tibor
Pilder Mária
Pongrácz Kálmán
Pop, Valeriu
Popescu, Stelian
Prohászka László
Prohászka Ottokár
Purgly László
Pușcariu, Sextil

Rády Elemér
Remarque, Erich-Maria

Reményik Sándor
Roosevelt, Theodore
Roth, Hans Otto
Rothermere
Runciman of Doxford, Walter, 1st Viscount

Sándor József
Sári István
Scheffler Ferenc
Schiemann, Paul
Sebastian, Mihail
Şeicaru, Pamfil
Serédi Jusztinián
Shakespeare, William
Soós István
Stern Samu
Strasser, Gregor
Sulyok István

Szabó Béni
Szabó Dezső
Szabó Imre
Szabó T. Attila
Szálasi Ferenc
Szász Endre
Szász Pál
Széchenyi György
Széchenyi István
Szekfü Gyula
Szekfü Gyula
Szele Béla
Széll József
Szemplér Ferenc
Szenczey László
Szenkovits Sándor
Szent István király
Szentimrei Jenő
Szentkereszty Béla
Szilágyi András
Szilágyi Olivér
Sztálin, Joszif V.

Tabéry Géza
Tamási Áron
Tătărescu, Gheorghe
Tavaszy Sándor
Teleki Ádám
Teleki Pál
Teodorescu, Nicolae
Thury Kálmán
Tisza István
Tisza Kálmán
Titulescu, Nicolae
Titulescu, Nicolae
Tornya Gyula
Tóth Bálint
Tóth Sándor
Tusa Gábor

Ugron István
Ungár Adolf

Vaida-Voevod, Alexandru
Văitoianu, Arthur
Varga Béla
Vargha László
Vásárhelyi János
Vékás Lajos
Venczel József
Villányi István
Vita Sándor
Vita Zsigmond

Wass Albert
Weiss Sándor
Werth Henrik
Willer József

XI. Pius

Zágoni István
Zillich, Heinrich
Zweig, Stefan

Zsolt Béla

Földrajzi nevek

Amerikai Egyesült Államok

Anglia

Arad

Bádok

Baltikum

Bánát

Belgrád

Berlin

Besszarábia

Beszterce

Bonchida

Borsa

Brassó

Bucegi (tartomány)

Budapest

Bukarest

Bukovina

Bulgária

Csernovic

Csík

Csoma fája

Csucsá

Dés

Doboka

Dobrudzsá

Duna

Enyed

Észak-Bukovina

Észak-Erdély

Etiópia

Franciaország

Görögország

Györgyfalva

Gyula

Gyulafehérvár

Háromszék

Jászvásár

Jugoszlávia

Kárpátok

Kendilóna

Kide

Kolozsborsa

Kolozsvár

Körösvidék

Lugos

Magyarország

Máramaros

Máramarossziget

Marosvásárhely

Medgyes

Moldova

Moszkva

Nagybritannia

Nagyküöllő

Nagyvárad

Olaszország

Olt

Pádua

Palesztina

Partium

Saarvidék

Sepsiszentgyörgy

Sinfalva

Stuttgart

Svájc

Szatmár

Szeged

Székelyföld

Szovjetunió

Temesvár

Tisza

Torda

Tordaszentlászló

Törökország

Turnu-Severin

Udvarhely

Vásasút

Zathureczky Gyula

Zilah

Intézménynevek

(MADOSZ)

A kisebbségek hangja

Általános Kisebbségügyi Főkörmánybiztosság

Antirevizionista Liga

Aradi Hírlap

Az OMP Ellenzéke

Bánáti Köztársaság

Baranya-köztársaság

Bartha Miklós Társaság

Bethlen Gábor Kör

Brassói Lapok

Curentul

Csíki Lapok

Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Kör

Deutsches Auslands-Institut

Ekésfront

Ellenzék

Elnöki Tanács (OMP ~a)

Előre

Erdélyi Fiatalok

Erdélyi Gazda

Erdélyi Gazdasági Egyesület

Erdélyi Helikon

Erdélyi Hírek

Erdélyi Iskola

Erdélyi Katolikus Akadémia

Erdélyi Katolikus Népszövetség

Erdélyi Lapok

Erdélyi Múzeum Egyesület

Erdélyi Néppárt

Erdélyi Párt

Erdélyi Református Egyházkerület

Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi
és Főiskolai Szakosztálya

Erdélyi Tudósító

Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusa

Falvak Népe

Ferencz József tudományegyetem

Friss Hírek

Független Újság

Gând Românesc

Gyergyói Lapok

Hitel

Ilfjúsági Keresztyén Egyesület

Intézőbizottság (OMP ~a)

Kalotaszeg Köztársaság

Keleti Újság

Képviselőház (román ~)

Keresztény-nemzeti védelem lígája

Kisebbségi Blokk

kisebbségi statutum

Kisebbségi Ügyosztály

Klingsor

Kolozsvári Egyetem

Kormányzótanács

Korunk

Kronstädter Zeitung

Magyar Dolgozók Országos Szövetsége

Magyar Kisebbség

Magyar Kisgazdák Pártja

Magyar Kisiparosok Országos Egyesülete

Magyar Konzulátus (Kolozsvár)

Magyar Követség (Bukarest)

Magyar Nemzeti Párt

Magyar Nemzeti Szövetség

Magyar Nép

Magyar Népegészségügyi Szemle

Magyar Népközösség

Magyar Országos Levéltár

Magyar Szemle

Magyar Szövetség

Mihály Arkangyal Légió

Mindent a hazáért

Múra-vidéki köztársaság

Nagy Nemzeti Tanács

Nagyvárad (napilap)

Nagyvárad Napló

Napkelet

Német Népközösség

Német Parlamenti Párt

Nemzeti Keresztény Párt

Nemzeti Liberális Párt

Nemzeti Megújulási Mozgalom (Nationale
Erneuerungsbewegung)

Nemzeti Parasztpárt

Nemzeti Párt (1940-ben)

Nemzeti Tanács
Nemzeti Újjászületés Front
Népfront
Népies Irodalmi Társaság
Néppárt
Népszövetség
NSDAP

Országos Magyar Párt (= OMP = Magyar Párt)
Osztrák-Magyar Monarchia
Önvédelmi Szervezet

Pandurszervezet
Parasztpárt
Parlamenti csoport (frakció) (OMP ~ja)
Pásztortűz
Pesti Napló

Református Kollégium (Kolozsvár)
Régenstanács
Revista Vremii
Római Katolikus Státus
Román Akadémia
Román Állami Levéltár
Román Front
Román Királyság
Román Kommunista Párt
Román Nemzeti Párt
Román Nemzeti Tanács
Romániai Zsidó Párt

Rongyos Gárda

Selbsthilfe

Szabadság
Székely Közélet
Székely Köztársaság
Székely Nép
Székelyföld
Szellemi Front
Szenátus (román ~)
Szociáldemokrata Párt

Tanácsköztársaság
Tavaszi Parlament
Totul pentru țara

Új Kelet
Újság
Ukrán Párt
Universul

Vásárhelyi Találkozó
Vasgárda
Vremea

Weimari Köztársaság

Zsidó Parlamenti Klub

REZUMAT

Lucrarea de față analizează orientarea politico-ideologică a minorității maghiare din România între anii 1931-1940. După cum se știe, existau în statul român nou format după primul război mondial mai multe minorități naționale, dintre care cea maghiară avea o importanță primordială cel puțin din două puncte de vedere: cu o populație de 1,4 milioane de membri a fost nu numai cea mai numeroasă, dar și cea mai primejdioasă pentru integritatea statului abia constituit. Maghiarii considerau tratatul de la Trianon în mod firesc ca înjust. Însă după ce Ungaria l-a semnat în iunie 1920, și maghiarii din Ardeal trebuiau să accepte apartenența acestui teritoriu la România, apartenența sancționată astfel de dreptul internațional, chiar dacă credeau că această realitate nu va fi de lungă durată. Totuși, în 1922 ungurii din Transilvania întemeiau Partidul Maghiar, care avea să-i reprezinte până în 1938. Eforturile lor astfel organizate privind obținerea egalității în drepturi politice, economice, sociale, culturale etc. cu națiunea majoritară, precum și pentru realizarea celor existente pe hârtie au eșuat însă unul după altul în anii primului deceniu al apartenenței de Românie. Șirul eșecurilor acestor eforturi maghiarii l-au trăit ca o serie neîntreruptă de discriminări, ceea ce i-a dezamăgit enorm.

Prezenta lucrare descrie în fond procesul de dezintegrare a unei comunități etnice într-un cadru temporar de zece ani. Acest proces a fost caracterizat de o radicalizare cumulativă. La începutul anilor treizeci au mai existat unele încercări în rândurile maghiarilor, mai ales din partea stângă și cea liberală a spectrului politic, cu scopul de a motiva elitele politice ungurești pentru o cooperare mai strânsă cu guvernul român de la București pentru a ajunge la egalitatea politico-juridică amintită (ceea ce pentru minoritățile naționale în România interbelică n-a existat niciodată în ciuda promisiunilor făcute de Hotărârile de la Alba Iulia și chiar de prevederile Tratatului privind minoritățile naționale ratificate și de guvernul român). Partidul Maghiar a urmărit două scopuri: pe de o parte intenționa dezvăluirea lor nelegale pe care minoritățile trebuiau să-le suporte, pe de altă parte a încercat să contribuie la formarea legislației privind starea minorităților cu propuneri și proiecte (dintre care cele de autonomie nu le-a prezentat la București deloc, fie pentru că nu a considerat situația politică potrivită pentru discutarea unei astfel de idei, fie că a ascultat sfaturile de la Budapesta). Partidul a fost o formație foarte heterogenă și avea mai multe aripi. Aripa cea dreaptă s-a prezentat publicului în 1932 în jurul publicației „Erdélyi Lapok” (Foaie Ardelene) din Oradea. Colaboratorii acestui ziar erau de părere, că maghiarii ar trebui să se retragă din viața politică a României și au făcut o propagandă antisemită. După 1933 ziarul a acceptat un ton mai direct pentru că a recunoscut destul de rapid, că venirea la putere a lui Hitler favorizează curente politice de dreaptă. Colaboratorii ziarului așteptau de la guvernul național-socialist o politică externă în urma căreia Ardealul să redevină o parte a Ungariei. De aceea ei începeau în 1933 să facă propagandă în sensul ideologiei naziste. Dar majoritatea maghiarilor (pentru care tema granițelor n-a existat încă) avea o părere foarte critică despre național-socialism, deoarece și-au dat seama destul de repede, că în România ei ar fi primii victime ai unui guvern fascist sau nazist.

În timpul guvernului național-liberal (1933/34-1937) minoritatea maghiară a devenit mai omogenă, decât în perioada precedentă, diversitatea ideologică dispărând aproape de tot.

Această evoluție poate fi explicată cu politica și mai discriminatoare a guvernului român către minoritățile din țară (adică și către germanii, evreii sau ucrainenii), dar în aceeași măsură și cu evenimentele pe plan internațional (întărirea Germaniei și a Italiei). Drept urmare și în minoritatea maghiară a crescut ponderea forțelor de dreapta. Tineretul maghiar n-a mai fost dominat (ca mai înainte) de forțe moderate, ci de o grupare conservativ-dreaptă, care și-a exprimat sentimentele antisemite într-un mod mai puțin direct. În atmosfera tot mai naționalistă a țării (susținută și de guvern) Partidul Maghiar a încercat în 1934 să scoată problema minorităților din luptele politice de toate zilele ale partidelor române, dar guvernul a respins această propunere. Ca urmare Partidul Maghiar, care poate fi caracterizat ca o formație etno-conservativă, a început să facă o politică izolaționistă și de retragere. Intenția lui a fost „hibernarea” politică până la sosirea timpului revizuirii granițelor. Speranțele respective au început să crească în jurul anilor 1935/37. Importanța forțelor care au crezut într-o împăcare româno-maghiară și au încercat chiar o cooperare pe baza principiilor democratice a fost în aceste împrejurări în scădere continuă. Gradul de înstrăinare a minorității maghiare de la statul român a arătat în 1937 controversa „Nu se poate”. Ea a izbucnit după ce un fost episcop reformat din Cluj a publicat un articol cu acest titlu la Budapesta, în care el a declarat, că nu-și poate imagina o viață umană în condiții minoritare niciunde și niciodată. În Ardeal articolul a condus la o controversă foarte mare (în măsura în care cenzura oficială a lăsat-o), care a arătat că maghiarii ardeleni au recunoscut adevărul tezei de mai sus. Așadar se poate constata că majoritatea ungarilor nu-și mai putea imagina viitorul în cadrul granițelor existente, dincotro sperau că ele se vor schimba cât mai curînd. Grupările de dreapta ale minorității au asociat speranțele lor cu planuri despre o comunitate națională de tip oarecum național-socialist, pe care maghiarii ar trebui s-o formeze și la care să aparțină numai creștini.

În timpul dictaturii regale (1938-40) formațiunea politică a maghiarimii a fost Comunitatea Maghiară. Nici ea n-a obținut (ca și Partidul Maghiar) rezultate însemnate în lupta ei pentru egalitate în drepturi, pentru că animositatea majorității împotriva minorităților n-a fost mai mică nici în această perioadă decît în cele anterioare. Pe de altă parte se poate întreba cu drept, în ce măsură liderii comunității maghiare au vrut să rezolve în această perioadă problemele minoritare tot în cadrul politic existent, fiind deja conștienți de faptul că după primele revizui de granițe pe plan european (Anschlussul Austriei, reîntoarcerea unei părți a Slovaciei la Ungaria) tema apartenenței Ardealului a fost o problemă de rezolvat tot în acest context internațional. Conform acestei stări de lucru liderii maghiari au dezvoltat mai degrabă proiecte despre felul de revizuire a hotarelor (cîțva dintre ei au optat pentru împărțirea Ardealului în două părți cu transferul populațiilor în scopul obținerii teritoriilor relativ omogene etnice). Dar existau și proiecte despre un Ardeal autonom în cadrul unei Ungarii întregite. Cîțiva maghiari s-au angajat în anul 1939 (dar nu mai înainte, cum afirma adeseori propaganda oficialităților românești) în grupuri iredentiste, pe care poliția românească le-a demascat foarte repede. În acest timp s-a agravat și relația dintre evreii de limbă maghiară și restul minorității, fiindcă evreii au observat antisemitismul și naționalismul exacerbat în unele cercuri maghiare ardeleni. Evreii au trebuit să accepte și faptul, că pentru marea parte a acestei minorități reîntoarcerea într-un stat maghiar cu o legislație foarte antisemită a fost mai importantă decît soarta evreilor maghiare după reîntoarcere (cu toate că evreii timp de douăzeci de ani și-au păstrat limba și cultura maghiară). În această atmosferă ideologică era aproape firesc, că majoritatea maghiarilor n-a avut obiecții serioase la adresa politicii externe a imperiului german, pentru că le-a fost evident că Ungaria numai cu sprijinul acestuia poate primi Ardealul înapoi. Cunoscînd felul în care s-au dezvoltat evenimentele privind soarta minorităților în anii

1930-40, nu e deloc surprinzător că minoritatea maghiară a întâmpinat cu o bucurie frenetică decizia de la Viena din 30 august 1940 (care numai în istoriografia română se numește „dictat”), adică reîntoarcerea unei părți a Ardealului la Ungaria.

SUMMARY

The subject of this study is the political and ideological orientation of Romania's Hungarian minority in the 1930s. The Romanian state in the new form it acquired in 1918-1919 suddenly became the home of a number of minorities. The Hungarian minority was the most important, for at least two reasons: with 1.4 million people it was by far the largest minority in Romania, and it represented a serious threat to the unity of the country. The peace treaty of Trianon forced Hungary to cede Transylvania to Romania, which the Hungarians regarded as unfair. But once the Trianon treaty had been signed by Hungary (June 1920) the Hungarian minority in Romania was obliged to acknowledge that Transylvania, sanctioned by international law, belonged to Romania – even though in the eyes of many Hungarians this was only a temporary arrangement. The Hungarians in 1922 set up their own political representation, the Hungarian National Party. The ostensible aim of the political participation of the Hungarian minority was to ensure the fulfillment of the promise of equal rights for minorities, which had been made by the Romanians in the formerly Hungarian territories through the decree of Alba Iulia (1918), and the implementation of the Minority Treaty (1919). By the time Transylvania had been part of the Romanian state for a decade some sections of the Hungarian minority were profoundly disillusioned. Basically, the present study describes the disintegration of an ethnic minority in the course of a decade. This process was marked by a gradual radicalisation. In the early 1930s a few attempts were made by left-wing liberals within the Hungarian minority to induce the Hungarian leadership to gain more rights in cooperation with the centre in Bucharest. The Hungarian National Party manoeuvred between a policy that, on the one hand, confined itself to listing the supposed or real injustices inflicted on the Hungarians, and on the other hand prepared several blueprints for autonomy, which were never presented in Bucharest (not least on advice from Budapest). The extremely heterogeneous party included on the right a circle which made its appearance in 1932 around the Oradea newspaper 'Erdélyi Lapok' (Transylvanian Pages). This circle championed a policy of withdrawing from any form of cooperation with the state and spread strongly anti-Semitic views. It became more self-confident after 1933 because it recognised that the National Socialist takeover in Germany was reinforcing the right-wing currents at international level. It also expected from the Third Reich a change to the status quo, whereby Transylvania would be restituted to Hungary. In order to 'further' such a development, the circle around the paper, for its part, supported National Socialist principles (the *Führer* principle etc.) However, most of the Hungarians in Romania objected to the National Socialist takeover because the Hungarian politicians and journalists soon realised that a Romania governed according to those principles would first of all curtail their own rights.

During the rule of the National Liberal Party (1934-1937) the ideology of the Hungarians became more homogeneous and the previous ideological diversity largely disappeared. This was due partly to an even more restrictive Romanian policy with regard to minorities, and partly to shifts in international politics. As a result, right-wing and 'völkisch' forces within the minority gained in importance. Among the young the more moderate opinions lost their

influence and a right-wing conservative movement, which disseminated anti-Semitism, took the stage. The Hungarian Party made a last attempt to demonstrate its good will to the Romanian government, but (in the fiercely nationalist atmosphere of the country) this was rejected by the government. In return, the party began to advocate a policy of self-sufficiency and retreat, going into social and political 'hibernation' to await the revision of the borders, for which it had gradually begun to hope. In these circumstances the importance of those Hungarian forces that still demanded a reconciliation with the Romanian majority, and were even willing to cooperate with democratic Romanian elements, rapidly decreased. Instead, a number of ideological conflicts occurred, demonstrating the political disunity of the Hungarians. The Hungarian minority's rejection of the Romanian state was demonstrated in 1937 by the 'It's impossible' controversy. This started with an article, published in Budapest, by a Transylvanian Hungarian bishop, who claimed that the existence of a minority could not be worthy of human beings. The Hungarians in Romania agreed as far as they could, given the circumstances of Romanian press censorship. This shows that the minority no longer saw its future within Romania, but was decidedly hoping for a change in the status quo. In the out-and-out right-wing and 'völkisch' parts of the minority these hopes went hand in hand with the demand for an exclusively Christian national community, accompanied by virulent racial anti-Semitism and National Socialist propaganda.

During the Royal Dictatorship (1938-1940) Hungarians were allowed to form a 'Hungarian National Community' in 1939. However, this hardly achieved anything spectacular in terms of equal rights for its members, and it must be asked whether such a thing was even intended. For the community was strongly influenced from Budapest and naturally knew that a change of borders was imminent. Instead, the Hungarian political elite planned alternatives to the Romanian state, in which they intended to solve the problem of Transylvania either by an exchange between the Hungarian and Romanian populations or by autonomy within a federation of Hungarian states. Other Hungarian factions joined groups of irredentists, who were promptly unmasked by the Romanian secret police. The relationship between Hungarians and Jews broke down, when Hungarian-speaking Jews were obliged to witness the breakthrough of 'völkisch' and anti-Semitic ideas among their Christian neighbours, who were perfectly willing to go back to a Hungary that had already enacted two 'anti-Jewish laws'. Returning to the 'mother land' was more important to these Hungarians than the fact that they would be abandoning their fellow-citizens to a hostile fate. In this atmosphere the majority of the Hungarians naturally also approved of German foreign policy, from which alone they could expect a change to the status quo. And having said that, it is hardly surprising that the Hungarians frantically welcomed the Second Vienna Decision.

(Translated by Ladislaus Loeb)

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Studie ist die Übersetzung der von der Universität Heidelberg 2006 angenommenen Dissertation, die demnächst in München unter dem Titel „Zwischen Ablehnung und Anpassung. Die politischen Strategien der ungarischen Minderheitselite Rumäniens 1931-1940“ erscheinen wird (Verlag Ungarisches Institut, Studia Hungarica 50). Den Gegenstand der Untersuchung bildet die politisch-ideologische Orientierung der ungarischen Minderheit Rumäniens in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts. Der 1918/1919 in der Form neu entstandene rumänische Staat beherbergte plötzlich eine Reihe von Minderheiten, von denen die ungarische aus mindestens zwei Gründen die wichtigste war: Sie bildete mit rund 1,4 Millionen Menschen die bei weitem größte Minderheit des Landes und sie stellte für die Einheit des Landes eine ernsthafte Gefahr dar. Den Friedensvertrag von Trianon, worin Ungarn Siebenbürgen an Rumänien abtreten musste, empfanden die Ungarn als ungerecht. Nach der Unterzeichnung des Friedensvertrages durch Ungarn (Juni 1920), musste die ungarische Minderheit Rumäniens jedoch die völkerrechtlich sanktionierte – wenn auch in den Augen vieler Ungarn nur vorübergehende – Zugehörigkeit Siebenbürgens zu Rumänien akzeptieren. 1922 bildeten die Ungarn ihre politische Vertretung, die Ungarische Landespartei. Nach dem ersten Jahrzehnt der Zugehörigkeit zum rumänischen Staat, das die ungarische Minderheit als eine ununterbrochene Reihe von Benachteiligungen und Diskriminierungen erlebte, herrschte in Teilen der Minderheit große Enttäuschung vor.

Die vorgelegte Arbeit beschreibt letztlich den Prozess der Desintegration einer ethnischen Minderheit im Laufe eines Jahrzehnts. Dieser Prozess war durch eine stufenweise Radikalisierung gekennzeichnet. Am Anfang der 1930er Jahre hat es noch mehrere Anläufe innerhalb der ungarischen Minderheit gegeben, die von politisch eher link-liberal orientierten Personen erfolgten. Das Ziel dieser Vorstöße bestand darin, die eigene politische Führungselite zu bewegen, um in Zusammenarbeit mit der Bukarester Zentrale für sich mehr Rechte zu erwirken. Die Ungarische Landespartei lavierte zwischen einer Politik, die sich einerseits nur auf die Aufzählung der den Ungarn vermeintlich oder tatsächlich zugefügten Ungerechtigkeiten beschränkte. Andererseits arbeiteten ihre Politiker auch mehrere Autonomieentwürfe aus, die die Partei jedoch (nicht zuletzt auf Anraten Budapests hin) in Bukarest gar nicht erst vorlegte. Die Partei war ein äußerst heterogen zusammengesetztes Gebilde, dessen ideologisch rechte Spektrum 1932 in der Form eines Kreises auftrat, der sich um die Großwardeiner Zeitung „Erdélyi Lapok“ versammelte. Dieser Kreis verkündete eine Politik des Rückzugs von allen Formen der Mitarbeit im Staat und verbreitete stark antisemitische Meinungen. Der Kreis wurde nach 1933 selbstbewusster, da er erkannte, dass die nationalsozialistische Machtergreifung auf internationaler Ebene die politisch rechten Strömungen stärkt. Vom „Dritten Reich“ erwartete er auch eine Änderung des Status Quo, wodurch Siebenbürgen wieder zu Ungarn gehören sollte. Um eine solche Entwicklung zu „begünstigen“, vertrat der um das Großwardeiner Tagesblatt sich versammelte Kreis selbst nationalsozialistische Prinzipien (Führerprinzip usw.). Die Mehrheit der Ungarn Rumäniens stand der nationalsozialistischen Machtergreifung allerdings ablehnend gegenüber, weil sie

ziemlich schnell erkannten, dass ein nach einschlägigen Prinzipien regiertes Rumänien ihre eigenen Rechte zuerst beschneiden würde.

In der Zeit der Regierung der National-Liberalen Partei (1934-1937) vollzog sich eine ideologische Homogenisierung innerhalb der Ungarn, d.h. die vorher vorhandene ideologische Vielfalt verschwand weitgehend. Das ist teilweise auf eine noch restriktivere rumänische Minderheitenpolitik, teilweise auf die internationale Rechtsverschiebung zurückzuführen. Hierdurch wuchs innerhalb der Minderheit die Bedeutung rechtsorientierter und völkischer Kräfte. Innerhalb der Jugend verloren gemäßigte Positionen an Einfluss und eine rechtskonservative, latenten Antisemitismus verbreitende Bewegung trat auf den Plan. Die Ungarische Landespartei unternahm zwar einen letzten Versuch, der rumänischen Regierung gegenüber ihren guten Willen zu demonstrieren, doch dieser wurde (inmitten der stark nationalistischen Atmosphäre des Landes) von der Regierung zurückgewiesen. Die Partei ging als Antwort darauf dahin über, eine Politik der Selbstgenügsamkeit und des Rückzuges zu propagieren, um bis zu einer Grenzrevision, an die sie allmählich zu hoffen begann, gesellschaftspolitisch zu „überwintern“. Die Bedeutung derjenigen ungarischen Kräfte, die immer noch eine Aussöhnung mit der rumänischen Mehrheit forderten und mit ihren demokratischen Teilen sogar zusammenarbeiten wollten, nahm unter solchen Umständen rapide ab. Den Weg der Abwendung der ungarischen Minderheit von der rumänischen Staatlichkeit zeigte 1937 die „Es ist unmöglich“-Kontroverse. Sie ging auf einen in Budapest publizierten Artikel eines ehemaligen siebenbürgisch-ungarischen Bischofs zurück, der die Unmöglichkeit eines menschenwürdigen Minderheitendaseins postulierte. Die Ungarn Rumäniens stimmten ihm zu, sofern sie dies unter den Umständen der rumänischen Pressezensur konnten. Das zeigt, dass die Minderheit ihre Zukunft nicht mehr innerhalb Rumäniens erblickte, sondern dezidiert auf eine Grenzveränderung hoffte. Diese Hoffnungen gingen in den ausgesprochen rechtsorientierten und völkischen Teilen der Minorität mit der Forderung nach einer nur Christen umfassenden Volksgemeinschaft einher, was von einem starken rassistischen Antisemitismus und nationalsozialistischer Propaganda begleitet wurde.

In der Zeit der Königsdiktatur (1938-1940) durften die Ungarn eine „Ungarische Volksgemeinschaft“ bilden. Diese vermochte allerdings kaum durchschlagende Ergebnisse hinsichtlich der Gleichberechtigung ihrer Angehörigen zu erzielen und es ist zu hinterfragen, ob sie das überhaupt wollte. Denn sie stand sehr unter Budapester Einfluss und wusste natürlich, dass eine Grenzrevision kurz bevorstehe. Die ungarische politische Elite entwickelte stattdessen Alternativpläne zur rumänischen Staatlichkeit. Diese betrafen den Status Siebenbürgens, den sie entweder durch einen ungarisch-rumänischen Bevölkerungstausch oder durch eine Autonomie in einem ungarischen Staatsverband lösen wollten. Andere ungarische Schichten engagierten sich in verschiedenen Irredentagruppen, die allerdings von der rumänischen Geheimpolizei schnell entlarvt wurden. Das ungarisch-jüdische Verhältnis ging auch zugrunde, als die ungarischsprachigen Juden den Durchbruch des völkischen und antisemitischen Gedankengutes bei ihren christlichen Nachbarn mit ansehen und feststellen mussten, dass diese ohne Weiteres bereit waren, in ein Ungarn zurückzukehren, das bereits zwei antisemitische „Judengesetze“ verabschiedete. Die Rückkehr ins „Mutterland“ war diesen Ungarn demnach wichtiger, als das Bewusstsein, dass sie dadurch ihre jüdischen Mitbürger preisgeben. In dieser Atmosphäre hieß die Mehrheit der Ungarn natürlich auch die deutsche Außenpolitik gut, da sie wusste, dass nur von ihr eine Veränderung des Status Quo zu erwarten war. Und nach dem bisher Gesagten verwundert es kaum, dass die Ungarn den Zweiten Wiener Schiedsspruch frenetisch bejubelten.

Mutatók

Személynevek

- Adolf Meschendörfer 173.
 Ady Endre 66, 67, 79, 80, 82, 88, 96, 98.
 Albrecht Dezső 93, 94, 95, 118, 145, 146, 147, 149, 153, 154, 155, 156, 158, 198, 206, 212, 223, 224, 225, 227, 229, 244, 270, 278, 280.
 Aldridge, Ira 259.
 Anghelescu, Constantin 139.
 Antonescu, Ion 216.
 Apáthy István 42.
 Arató András 156.
 Asztalos Sándor 153.
 Atzél Ede 195.
 Averescu, Alexandru 50, 52, 53, 225.

 Bacsó Béla 258.
 Balázs András 250, 251, 273.
 Balázs Ferenc 86, 148.
 Bálint József 234.
 Balogh Artúr 109, 112, 113, 233, 255.
 Balogh Edgár 150, 151, 152, 153, 155, 156.
 Bánffy Ferenc 90.
 Bánffy Miklós 18, 64, 100, 130, 147, 165, 168, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 243, 253, 264, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 282, 285.
 Bangha Béla 118, 120, 122, 179.
 Bányai László 90, 91, 150, 153, 156, 158, 246.
 Bárdossy László 195, 226, 232, 233, 267.
 Bartalis Sándor 236.
 Bartha Ignác 234.
 Bartók Béla 261.
 Bauer, Otto 86.
 Becsky István 157.
 Bernády György 48, 52, 66, 278.
 Bethlen Gábor 80, 86.
 Bethlen György 18, 28, 53, 54, 68, 76, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 116, 132, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 183, 192, 195, 200, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 233, 239, 266, 268, 269, 270, 273, 278, 279, 280, 284.
 Bethlen Györgyné 65.
 Bethlen István 12, 68, 109, 168, 211, 229, 247, 279.
 Bethlen Miklós 54.
 Binding, Rudolf 175.
 Bíró Sándor 86.
 Bitay Árpád 77
 Boilă, Romulus 110.
 Boldizsár Iván 152.
 Boros György 18, 78.
 Brandsch, Rudolf 77, 172.
 Brătianu, Ion I.C. 33, 52, 55.
 Briand, Aristid 100.
 Britting, Georg 175.
 Bronner, Arnolt 174.
 Călinescu, Armand 76, 215, 218, 227, 231.
 Carossa, Hans 175.
 Cioran, Emil 76, 140.
 Codreanu, Corneliu Z. 76, 142, 215.
 Constantinescu, Tancred 52.
 Crainic, Nichifor 76, 142.
 Cristea, Miron 215, 220, 222.
 Csáky István 226.

 Dadányi György 257, 258.
 Dávid Mihály 78.
 Deák Ferenc 25.

Debreczeni László 83, 84, 88, 94.
 Demeter Béla 88.
 Demeter János 90, 91, 133, 134.
 Dienes László 126, 127.
 Dobrescu, Aurel 77.
 Dragomir, Silviu 223, 224, 225, 227, 228, 231, 232.
 Duca, Ion C. 76, 137, 138, 141.

 Eliade, Mircea 76, 140, 142.
 Eötvös József 25.
 Ewers, Hanns Heinz 174.

 Fabritius, Fritz 173, 181.
 Ferdinánd király 55.
 Fiedler István 258.
 Fodor József 155.
 Franco, Fernando 181.

 Gál Miklós 78.
 Gigurtu, Ion 216.
 Goebbels, Joseph 128, 181, 244.
 Goga, Octavian 138, 165, 168, 169, 170, 195, 196, 200, 215, 225, 233, 260, 261, 281.
 Goldiş, Vasile 32.
 Gömbös Gyula 162, 164, 182.
 Göring, Hermann 181, 244.
 Grandpierre Emil 45, 48, 51, 60, 61.
 Groza, Petru 151, 170.

 Gyárfás Elemér 44, 48, 54, 57, 65, 102, 104, 106, 115, 119, 120, 121, 122, 124, 132, 138, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 168, 180, 181, 183, 190, 191, 193, 195, 196, 200, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 237, 239, 243, 251, 253, 270, 278, 279, 280, 282, 284, 285.
 György Dénes 18.

 Hegedüs Nándor 63, 65, 104, 105, 110, 114, 131, 132, 134, 171, 177, 184, 190, 191, 210, 252, 281.

 Henlein, Konrad 199, 210, 226, 240.
 Hexner Béla 197.
 Hitler, Adolf 63, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 134, 143, 164, 173, 176, 181, 182, 199, 216, 220, 227, 239, 241, 244, 269, 279, 280, 282, 284.
 Horthy Miklós 44, 67, 70, 81, 119, 144, 259, 269, 278.
 Hugenberg, Alfred 128.
 Husz Ödön 188.

 Iamandi, Victor 162, 163.
 Illyés Gyula 264.
 Ionescu, Nae 76, 140.
 Iorga, Nicolae 54, 75, 76, 77, 109.

 Jakabffy Elemér 18, 48, 51, 54, 61, 65, 66, 94, 103, 106, 109, 110, 115, 125, 131, 157, 167, 169, 174, 175, 180, 181, 183, 184, 190, 192, 193, 194, 199, 200, 202, 214, 223, 225, 226, 227, 229, 236, 244, 245, 252, 253, 254, 263, 269, 270, 278, 279, 280, 281.
 Jancsó Béla 82, 83, 86, 91, 94, 98, 146, 149, 153, 206.
 Jancsó Benedek 68, 69, 121.
 Jancsó Elemér 84, 153.
 Jászi Oszkár 31, 32, 43, 61, 66, 86.
 Jávör Béla 190, 191, 192.
 Johst, Hanns 175.
 Jordák Lajos 18, 153, 179, 268, 279.
 Jósika János 58, 59, 228.
 Jósika Sámuel 48.

 Kacsó Sándor 64, 65, 118, 123, 154, 157, 162, 165, 170, 171, 172, 175, 177, 179, 180, 183, 184, 190, 202, 214, 245, 261, 264, 278, 281, 282.
 Karácsony Benő 202.
 Károly király 75.
 Károlyi Mihály 31.
 Kästner, Erich 175.
 Kautsky, Karl 86.

- Kecskeméthy István 48.
 Kéki Béla 145, 153.
 Kós Károly 4, 28, 30, 43, 46, 88, 98, 106, 171, 173, 229, 271.
 Krammer Jenő 79.
 Krenner Miklós (Spectator) 9, 28, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 132, 134, 170, 171, 173, 174, 196, 213, 245, 255, 280, 281.
 Kuncz Aladár 64.

 Lakatos István 19, 170.
 Lansing, Robert 31.
 László Dezső 146, 148, 149.
 Lenin, Vladimir I. 86, 90.
 Lepădatu, Alexandru 162.
 Ligeti Ernő 14, 49, 57, 58, 66, 70, 126, 132, 170, 177, 184, 200, 245, 252, 260, 263, 279, 280, 281.
 Linzenbolt Ferenc 258.

 Majláth Gusztáv 93, 118.
 Makkai László 143, 144, 146.
 Makkai Sándor 66, 67, 79, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 114, 134, 144, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 284.
 Maniu, Iuliu 32, 50, 71, 72, 75, 77, 87, 163, 212, 283.
 Manoilescu, Mihail 93.
 Manolescu, Mihai 76.
 Márton Áron 93, 118, 224, 266.
 Marx, Karl 86, 261.
 Mello, Franco 67.
 Meskó Miklós 77, 199.
 Mikó Imre 14, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 211, 217, 226, 236, 240, 249, 270, 283, 285.
 Molter Károly 174, 175, 176, 263.
 Móricz Zsigmond 79, 80, 83, 88, 261.
 Mussolini, Benito 12, 63, 143, 178, 181, 199, 204, 205, 212, 213, 269.

 Nagy István 153, 155, 156.
 Németh László 79, 151, 152, 219, 264.
 Nistor, Ion 141.

 Nyíró József 201.
 Paál Árpád 18, 28, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 94, 95, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 132, 135, 149, 158, 159, 161, 162, 163, 167, 177, 178, 179, 181, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 208, 209, 211, 212, 214, 219, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 257, 260, 265, 268, 270, 273.
 Pakocs Károly 119, 120.
 Pál Gábor 102, 113, 168, 225, 228, 229, 230, 275, 278, 279, 280, 283, 284, 285.
 Páll György 117, 180, 258.
 Papen, Franz von 127, 128.
 Parecz György 93, 95, 181.
 Pásint Ödön 63.
 Péterffy Jenő 89, 91.
 Petrescu, Camil 140.
 Petrescu-Comnen, Nicolae 220.
 Petrovay Tibor 153, 224.
 Pongrácz Kálmán 146.
 Pop, Valeriu 138.
 Popescu, Stelian 78, 139.
 Prohászka László 69, 70, 71, 72.
 Prohászka Ottokár 119, 120.
 Purgly László 266.
 Puscariu, Sextil 110.

 Rády Elemér 241.
 Remarque, Erich-Maria 175.
 Reményik Sándor 98, 99, 209, 210, 211.
 Roosevelt, Theodore 261.
 Roth, Hans Otto 54, 175, 177, 228, 243.
 Rothermere 69, 71.
 Runciman of Doxford, Walter, 1st Viscount 217.

 Sándor József 102, 110, 113,.
 Seicaru, Pamfil 139.
 Shakespeare, William 260.

Soós István 123, 124, 125.
 Strasser, Gregor 128.
 Sulyok István 9, 27, 59, 60, 61, 66, 89, 95, 106, 117, 118, 120, 124, 131, 132, 158, 167, 173, 179, 180, 181, 183, 187, 189, 190, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 210, 211, 214, 235, 239, 242, 249, 261, 278, 279, 280, 281, 285.
 Szabó Béni 115, 228, 237.
 Szabó Dezső 79, 80, 81, 94, 99, 149, 219, 264.
 Szabó T. Attila 263.
 Szász Pál 165, 220, 221, 222, 224, 227, 228, 229, 230, 233, 236, 278.
 Széchenyi György 261.
 Széchenyi István 79, 143, 144.
 Szekfü Gyula 79, 85, 125, 144, 145, 146, 149, 185, 186, 194.
 Szele Béla 65, 175.
 Szemlér Ferenc 42, 155, 213.
 Szent István király 186.
 Szentimrei Jenő 85, 252, 264.
 Szentkereszty Béla 160.
 Szilágyi András 134.
 Szilágyi Olivér 190.
 Sztálin, Joszif V. 81, 86, 90.
 Tamási Áron 151, 152, 153, 154, 221, 224.
 Tătărescu, Gheorghe 137, 138, 160, 170.
 Tavaszy Sándor 175, 176, 262, 263.
 Teleki Ádám 224, 227.
 Teleki Pál 109, 233, 234, 270, 278.
 Teodorescu, Nicolae 138.
 Thury Kálmán 225.
 Tisza István 31, 42.
 Tisza Kálmán 25.
 Titulescu, Nicolae 75, 165, 166, 204.
 Tornyai Gyula 53, 108.
 Tóth Sándor 10, 258.
 Ugron István 48, 51, 52, 53.
 Ungár Adolf 180.
 Vaida-Voevod, Alexandru 71, 75, 76, 77, 137, 138, 163, 171, 202, 220, 283.
 Văitoianu, Arthur
 Varga Béla 224.
 Vargha László 193.
 Vásárhelyi János 224.
 Vékás Lajos 269.
 Venczel József 92, 93, 118, 143, 144, 145, 146, 150, 153, 156, 224, 278.
 Vita Sándor 145, 153, 155, 270.
 Vita Zsigmond 79, 264.
 Wass Albert 201.
 Weiss Sándor 64.
 Werth Henrik 257.
 Willer József 30, 61, 114, 161, 181, 200, 223, 229, 278.
 XI. Pius 92.
 Zágoni István 46, 48, 64, 203.
 Zillich, Heinrich 54, 175, 176.
 Zweig, Stefan 175.

Földrajzi nevek

Amerikai Egyesült Államok 31, 70.

Anglia 70, 132, 133.

Arad 100, 181, 251, 267, 270.

Baltikum 252.

Bánát 31, 43, 117, 157, 169, 180, 181, 258, 270.

Berlin 76, 127, 228, 242, 252.

Besszarábia 140, 216.

Beszterce 251.

Borsa 76.

Brassó 176, 179, 271.

Bucegi (tartomány) 218.

Budapest 42, 51, 72, 80, 101, 106, 109, 111, 122, 134, 139, 157, 168, 169, 171, 175, 176, 180, 183, 185, 189, 193, 196, 206, 208, 209, 211, 212, 214, 221, 226, 227, 228, 233, 234, 235, 250, 255, 260, 261, 264, 267, 270, 271, 273, 277, 282, 283, 285.

Bukarest 39, 42, 68, 140, 147, 157, 165, 168, 169, 171, 195, 201, 209, 212, 214, 221, 226, 228, 232, 233, 234, 250, 275, 277, 283.

Bukovina 31, 35, 36, 138, 140, 141, 216.

Bulgária 216.

Csernovic 138, 175.

Csík 41, 258.

Csucs 162, 225.

Dobrudzsa 216.

Duna 47, 155, 162, 170, 239, 245, 255.

Enyed 251.

Észak-Bukovina 216.

Észak-Erdély 12, 14, 216, 228, 268, 270.

Etiópia 178.

Franciaország 70, 90, 132, 214, 261.

Görögország 251.

Gyulafehérvár 93, 118, 142, 193, 202, 246, 250, 262, 266, 283.

Háromszék 41, 218.

Jászvásár 138.

Jugoszlávia 159, 167, 248.

Kárpátok 31.

Kolozsvár 43, 59, 77, 78, 79, 80, 89, 93, 100, 106, 117, 123, 127, 129, 130, 131, 138, 145, 163, 169, 170, 173, 180, 192, 197, 201, 205, 220, 230, 234, 235, 237, 246, 253, 258, 268, 269, 279.

Magyarország 12, 29, 30, 31, 32, 42, 44, 45, 46, 62, 67, 68, 69, 70, 73, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 93, 94, 96, 97, 119, 120, 122, 123, 129, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 156, 159, 165, 171, 172, 173, 175, 182, 183, 184, 186, 194, 202, 204, 205, 207, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 223, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 234, 237, 242, 243, 245, 247, 250, 251, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 276, 278, 279, 280, 282, 285.

Máramaros 38, 76, 140, 251.

Máramarossziget 258.

Marosvásárhely 43, 113, 220, 258, 281.

Medgyes 174, 258.

Moldova 216.

Moszkva 150, 178, 179, 285.

Nagybritannia 143, 214.

Nagyvárad 43, 78, 95, 116, 123, 130, 132, 134, 138, 178, 179, 185, 191, 192, 193, 194, 205, 209, 214, 242, 258, 265, 267, 269, 280, 281, 282.

Olaszország 70, 93, 167, 178, 197, 199, 213, 214, 216, 256, 269, 273.	Székelyföld 59, 110, 125, 203, 204, 205, 249, 250, 251, 271, 272, 279.
	Szovjetunió 70, 167, 184, 266.
Palesztina 260.	
Partium 35.	Temesvár 78, 116, 138, 258.
	Tisza 42.
Saar-vidék 143, 194, 195, 284.	Torda 78, 251.
Sepsiszentgyörgy 164, 258.	Turnu-Severin 268.
Sinfalva 78.	
Stuttgart 189.	Udvarhely 41, 119, 237, 258
Svájc 189, 203, 209, 215.	
	Zilah 258
Szatmár 92, 116, 118, 119, 251, 257, 258.	
Szeged 86.	

Intézménynevek

A kisebbségek hangja 61.
Antirevizionista Liga 76.
Az OMP Ellenzéke 105, 115, 151.

Bánáti Köztársaság 43.
Bartha Miklós Társaság 82, 85, 86, 276.
Bethlen Gábor Kör 86.
Brassói Lapok 65, 103, 118, 119, 120, 123, 126, 128, 129, 130, 160, 165, 169, 170, 173, 175, 177, 178, 205, 238, 240, 245, 261, 264, 281.

Curentul 139.

Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Kör 67.
Deutsches Auslands-Institut 189.

Ekésfront 151, 170.
Ellenzék 61, 64, 65, 90, 100, 103, 119, 120, 129, 130, 160, 162, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 263, 264, 267, 281, 282.
Elnöki Tanács (OMP ~a) 19, 160, 161, 164, 211.

Erdélyi Fiatalok 28, 65, 80, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 98, 118, 133, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 156, 184, 195, 205, 206, 208, 213, 229, 273, 276, 285.

Erdélyi Gazdasági Egylet 165, 166, 221, 236, 278.

Erdélyi Helikon 9, 64, 145, 173, 175, 176.

Erdélyi Iskola 65, 117.

Erdélyi Katolikus Akadémia 59.

Erdélyi Katolikus Népszövetség 65.

Erdélyi Lapok 65, 81, 95, 102, 106, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 129, 130, 131, 134, 150, 157, 164, 173, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 190, 196, 199, 201, 207, 223, 239, 260, 269, 270, 273, 280, 281.

Erdélyi Múzeum Egyesület 60.

Erdélyi Néppárt 48.

Erdélyi Párt 14, 270.

Erdélyi Református Egyházkerület 263.

Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Foiszkolai Szakosztálya 67.

Európai Nemzetkisebbségek Kongresszusa 167.

Falvak Népe 90, 105.

Friss Hírek 89, 94, 102.

Független Újság 65, 153, 169, 170, 171, 190, 245, 281.

Hitel 28, 65, 81, 118, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 152, 153, 158, 183, 184, 194, 196, 198, 199, 201, 205, 206, 223, 224, 229, 244, 264, 270, 273.

Ifjúsági Keresztyén Egyesület 67.

Intézőbizottság (OMP ~a) 19, 163, 166, 169, 191, 192, 195, 196, 205.

Kalotaszeg Köztársaság 43.

Keleti Újság 57, 60, 61, 64, 65, 70, 119, 120, 123, 126, 127, 129, 130, 238, 240, 244, 245, 264, 281.

Keresztény-nemzeti védelem ligája 37

Kisebbségi Blokk 172, 175.

kisebbségi statútum 217, 225, 231.

Kisebbségi Ügyosztály 212, 217.

Klingsor 173, 176.

Kolozsvári Egyetem 79.

Kormányzótanács 32.

Korunk 105, 127, 153, 246.

Kronstädter Zeitung 129, 173.

Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (=MADOSZ) 150, 151, 153, 155, 167, 170, 172, 246.

Magyar Kisebbség 61, 62, 63, 65, 69, 70, 94, 109, 190, 199, 223, 244, 245.

Magyar Kisgazdák Pártja 150.

Magyar Kisiparosok Országos Egyesülete 237.

Magyar Konzulátus (Kolozsvár) 19, 78.

Magyar Követség (Bukarest) 19, 157.
Magyar Nemzeti Párt 48.
Magyar Népközösség 14, 147, 215, 218, 219, 229, 230, 234, 235, 237, 243, 246, 253, 268, 269, 272, 282.
Magyar Országos Levéltár 10, 19.
Magyar Szemle 185.
Magyar Szövetség 45, 47, 48, 106, 219, 223.
Mihály Arkangyal Légió 37, 215.
Mindent a hazáért 38, 140.
Nagy Nemzeti Tanács 32.
Nagyvárad (napilap) 65, 131, 134.
Nagyvárad Napló 123, 134.
Napkelet 60, 260.
Német Népközösség 215.
Német Parlamenti Párt 277.
Nemzeti Keresztény Párt 168.
Nemzeti Liberális Párt 51, 166, 168.
Nemzeti Megújulási Mozgalom (Nationale Erneuerungsbewegung) 176.
Nemzeti Parasztpárt 38, 55, 68, 71, 72, 75, 87, 137, 283, 284.
Nemzeti Párt (1940-ben) 101, 216.
Nemzeti Tanács 31, 42.
Népfront 150, 179, 180.
Népies Irodalmi Társaság 68.
Néppárt 48, 50, 51, 52, 54, 66, 74, 106.
Népszövetség 45, 67, 68, 69, 78, 94, 165, 220, 226.
NSDAP 126, 131, 279.
Országos Magyar Párt (= OMP = Magyar Párt) 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 28, 29, 30, 41, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 60, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 77, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 94, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 117, 123, 126, 128, 131, 134, 137, 147, 148, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 175, 180, 190, 191, 193, 195, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 211, 212, 214, 253, 258, 260, 277, 280, 281, 283.
Osztrák-Magyar Monarchia 11, 23.
Önvédelmi Szervezet 257.
Parasztpárt 37, 38, 55, 58, 75, 101, 108, 110, 138, 141.
Parlamenti csoport (frakció) (OMP ~ja) 19, 56.
Régenstanács 55.
Római Katolikus Státus 92, 117, 220.
Román Akadémia 15.
Román Állami Levéltár 19.
Román Front 138, 227, 234.
Román Királyság 31, 32, 33, 254.
Román Kommunista Párt 14, 90, 170.
Román Nemzeti Párt 37, 50.
Román Nemzeti Tanács 31, 32.
Romániai Zsidó Párt 41, 105.
Selbsthilfe 173.
Székely Köztársaság 43, 44.
Szellemi Front 44, 45.
Szenátus (román ~) 36.
Szociáldemokrata Párt 103, 105.
Tanácsköztársaság 44, 60, 130.
Totul pentru tara 140.
Új Kelet 123.
Újság 64.
Ukrán Párt 54.
Universul 78, 139, 163.
Vásárhelyi Találkozó 91, 150, 152, 154, 155, 157, 158, 165, 167, 223.
Vasgárda 37, 75, 76, 105, 127, 137, 138, 140, 142, 215, 261.
Vremea 140.
Weimari Köztársaság 196.
Zsidó Parlamenti Klub 41.

REZUMAT

Lucrarea de față analizează orientarea politico-ideologică a minorității maghiare din România între anile 1931–1940. După cum se știe, existau în statul român nou format după primul război mondial mai multe minorități naționale, dintre care cea maghiară avea o importanță primordială cel puțin din două puncte de vedere: cu o populație de 1,4 milioane de membri a fost nu numai cea mai numeroasă, dar și cea mai primejdioasă pentru integritatea statului abia constituit. Maghiarii considerau tratatul de la Trianon în mod firesc ca injustă. Însă după ce Ungaria l-a semnat în iunie 1920, și maghiarii din Ardeal trebuiau să accepte apartenența acestui teritoriu la România, apartenența sancționată astfel de dreptul internațional, chiar dacă credeau că această realitate nu va fi de lungă durată. Totuși, în 1922 ungurii din Transilvania întemeiau Partidul Maghiar, care avea să-i reprezinte până în 1938. Eforturile lor astfel organizate privind obținerea egalității în drepturi politice, economice, sociale, culturale etc. cu națiunea majoritară, precum și pentru realizarea celor existente pe hârtie au eșuat însă unul după altul în anii primului deceniu al apartenenței de Românie. Șirul eșecurilor acestor eforturi maghiarii l-au trăit ca o serie neîntreruptă de discriminări, ceea ce i-a dezamăgit enorm.

Prezenta lucrare descrie în fond procesul de dezintegrare a unei comunități etnice într-un cadru temporar de zece ani. Acest proces a fost caracterizat de o radicalizare cumulativă. La începutul anilor treizeci au mai existat unele încercări în rândurile maghiarilor, mai ales din partea stângă și cea liberală a spectrului politic, cu scopul de a motiva elitele politice ungurești pentru o cooperare mai strânsă cu guvernul Român de la București pentru a ajunge la egalitatea politico-juridică amintită (ceea ce pentru minoritățile naționale în România interbelică n-a existat niciodată în ciuda promisiunilor făcute de Hotărârile de la Alba Julia și chiar de prevederile Tratatului privind minoritățile naționale ratificate și de guvernul Român). Politica Partidului Maghiar a urmărit două scopuri: pe de o parte intenționa dezvăluirea lor nelegale pe care minoritățile trebuiau să le suporte, pe de altă parte a încercat să contribuie la formarea legislației privind starea minorităților cu propuneri și proiecte (dintre care cele de autonomie nu le-a prezentat la București deloc, fie pentru că nu a considerat situația politică potrivită pentru discutarea unei astfel de idei, fie că a ascultat sfaturile de la Budapesta). Partidul a fost o formație foarte heterogenă și avea mai multe aripi. Aripa cea dreaptă s-a prezentat publicului în 1932 în jurul publicației Erdélyi Lapok din Oradea. Colaboratorii acestui ziar erau de părere, că maghiarii ar trebui să se retragă din viața politică a României și au făcut o propagandă antisemită. După 1933 ziarul a acceptat un ton mai direct pentru că a recunoscut destul de rapid, că venirea

la putere a lui Hitler favorizează curentele politice de dreaptă. Colaboratorii ziarului așteptau de la guvernul național-socialist o politică externă în urma căreia Ardealul să redevină o parte a Ungariei. De aceea ei începeau în 1933 să facă propagandă în sensul ideologiei naziste. Dar majoritatea maghiarilor (pentru care tema granițelor n-a existat încă) avea o părere foarte critică despre național-socialism, deoarece și-au dat seama destul de repede, că în România ei ar fi primii victime ai unui guvern fascist sau nazist.

În timpul guvernului național-liberal (1933/34–1937) minoritatea maghiară a devenit mai omogenă, decât în perioada precedentă, diversitatea ideologică dispărând aproape de tot. Această evoluție poate fi explicată cu politica și mai discriminatoare a guvernului român către minoritățile din țară (adică și către germanii, evreii sau ucrainenii), dar în aceeași măsură și cu evenimentele pe plan internațional (întărirea Germaniei și a Italiei). Drept urmare și în minoritatea maghiară a crescut ponderea forțelor de dreapta. Tineretul maghiar n-a mai fost dominat (ca mai înainte) de forțe moderate, ci de o grupare conservativ-dreaptă, care și-a exprimat sentimentele antisemite într-un mod mai puțin direct. În atmosfera tot mai naționalistă a țării (susținută și de guvern) Partidul Maghiar a încercat în 1934 să scoată problema minorităților din luptele politice de toate zilele ale partidelor Române, dar guvernul a respins această propunere. Ca urmare Partidul Maghiar, care poate fi caracterizat ca o formație etno-conservativă, a început să facă o politică izolaționistă și de retragere. Intenția lui a fost „hibernarea” politică până la sosirea timpului revizuirii granițelor. Speranțele respective au început să crească în jurul anilor 1935/37. Importanța forțelor care au crezut într-o împăcare Româno-maghiară și au încercat chiar o cooperare pe baza principiilor democratice a fost în aceste împrejurări în scădere continuă. Gradul de înstrăinare a minorității maghiare de la statul Român a arătat în 1937 controversa „Nu se poate”. Ea a izbucnit după ce un fost episcop reformat din Cluj a publicat un articol cu acest titlu la Budapesta, în care el a declarat, că nu-și poate imagina o viața umană în condiții minoritare niciunde și niciodată. În Ardeal articolul a condus la o controversă foarte mare (în măsura în care cenzura oficială a lăsat-o), care a arătat că maghiari ardeleni au recunoscut adevărul tezei de mai sus. Așadar se poate constata că majoritatea ungarilor nu-și mai putea imagina viitorul în cadrul granițelor existente, dincotro sperau că ele se vor schimba cât mai curând. Grupările de dreaptă ale minorității au asociat speranțele lor cu planuri despre o comunitate națională de tip oarecum național-socialist, pe care maghiari ar trebui s-o formeze și la care să aparțină numai creștini.

În timpul dictaturii regale (1938–40) formațiunea politică a maghiarimii a fost Comunitatea Maghiară. Nici ea n-a obținut (ca și Partidul Maghiar) rezultate însemnate în lupta ei pentru egalitate în drepturi, pentru că animozitatea majorității împotriva minorităților n-a fost mai mică nici în această perioadă decât în cele anterioare. Pe de altă parte se poate întreba cu drept, în ce măsură liderii comunității maghiare au vrut să rezolve în această perioadă problemele minoritare tot în cadrul

politic existent, fiind deja conștienți de faptul că după primele revizuiți de granițe pe plan european (Anschluss-ul Austriei, reîntoarcerea unei părți a Slovaciei la Ungaria) tema apartenenței Ardealului a fost o problemă de rezolvat tot în acest context internațional. Conform acestei stări de lucru liderii maghiari au dezvoltat mai degrabă proiecte despre felul de revizuire a hotarelor (câțiva dintre ei au optat pentru împărțirea Ardealului în două părți cu transferul populațiilor în scopul obținerii teritoriilor relativ omogene etnice). Dar existau și proiecte despre un Ardeal autonom în cadrul unei Ungarii întregite. Câțiva maghiari s-au angajat în anul 1939 (dar nu mai înainte, cum afirma adeseori propaganda oficialităților românești) în grupuri iredentiste, pe care poliția românească le-a demască foarte repede. În acest timp s-a agravat și relația dintre evreii de limbă maghiară și restul minorității, fiindcă evreii au observat antisemitismul și naționalismul exacerbă în unele cercuri maghiare ardelen. Evreii au trebuit să accepte și faptul, că pentru marea parte a acestei minorități reîntoarcerea într-un stat maghiar cu o legislație foarte antisemită a fost mai importantă decât soarta evreilor maghiare după reîntoarcere (cu toate că evreii timp de douăzeci de ani și-au păstrat limba și cultura maghiară). În această atmosferă ideologică era aproape firesc, că majoritatea maghiarilor n-a avut obiecții serioase la adresa politicii externe a imperiului german, pentru că le-a fost evident că Ungaria numai cu sprijinul acestuia poate primi Ardealul înapoi. Cunosând felul în care s-au dezvoltat evenimentele privind soarta minorităților în anii 1930–40, nu e deloc surprinzător că minoritatea maghiară a întâmpinat cu o bucurie frenetică decizia de la Viena din 30 august 1940 (care numai în istoriografia română se numește „dictat”), adică reîntoarcerea unei părți a Ardealului la Ungaria.

SUMMARY

The subject of this study is the political and ideological orientation of Romania's Hungarian minority in the 1930s. The Romanian state in the new form it acquired in 1918-1919 suddenly became the home of a number of minorities. The Hungarian minority was the most important, for at least two reasons: with 1.4 million people it was by far the largest minority in Romania, and it represented a serious threat to the unity of the country. The peace treaty of Trianon forced Hungary to cede Transylvania to Romania, which the Hungarians regarded as unfair. But once the Trianon treaty had been signed by Hungary (June 1920) the Hungarian minority in Romania was obliged to acknowledge that Transylvania, sanctioned by international law, belonged to Romania – even though in the eyes of many Hungarians this was only a temporary arrangement. The Hungarians in 1922 set up their own political representation, the Hungarian National Party. The ostensible aim of the political participation of the Hungarian minority was to ensure the fulfillment of the promise of equal rights for minorities, which had been made by the Romanians in the formerly Hungarian territories through the decree of Alba Iulia (1918), and the implementation of the Minority Treaty (1919). By the time Transylvania had been part of the Romanian state for a decade some sections of the Hungarian minority were profoundly disillusioned. Basically, the present study describes the disintegration of an ethnic minority in the course of a decade. This process was marked by a gradual radicalisation. In the early 1930s a few attempts were made by left-wing liberals within the Hungarian minority to induce the Hungarian leadership to gain more rights in cooperation with the centre in Bucharest. The Hungarian National Party manoeuvred between a policy that, on the one hand, confined itself to listing the supposed or real injustices inflicted on the Hungarians, and on the other hand prepared several blueprints for autonomy, which were never presented in Bucharest (not least on advice from Budapest). The extremely heterogeneous party included on the right a circle which made its appearance in 1932 around the Oradea newspaper 'Erdélyi Lapok' (Transylvanian Pages). This circle championed a policy of withdrawing from any form of cooperation with the state and spread strongly anti-Semitic views. It became more self-confident after 1933 because it recognised that the National Socialist takeover in Germany was reinforcing the right-wing currents at international level. It also expected from the Third Reich a change to the status quo, whereby Transylvania would be restituted to Hungary. In order to 'further' such a development, the circle around the paper, for its part, supported National Socialist principles (the Führer principle etc.) However, most of the Hungarians in Romania objected to the National Socialist takeover because the Hungarian politicians and journalists soon realised that a Romania governed according to those principles would first of all curtail their own rights.

During the rule of the National Liberal Party (1934-1937) the ideology of the Hungarians became more homogeneous and the previous ideological diversity largely disappeared. This was due partly to an even more restrictive Romanian policy with regard to minorities, and partly to shifts in international politics. As a result, right-wing and 'völkisch' forces within the minority gained in importance. Among the young the more moderate opinions lost their influence and a right-wing conservative movement, which disseminated anti-Semitism, took the stage. The Hungarian Party made a last attempt to demonstrate its good will to the Romanian government, but (in the fiercely nationalist atmosphere of the country) this was rejected by the government. In return, the party began to advocate a policy of self-sufficiency and retreat, going into social and political 'hibernation' to await the revision of the borders, for which it had gradually begun to hope. In these circumstances the importance of those Hungarian forces that still demanded a reconciliation with the Romanian majority, and were even willing to cooperate with democratic Romanian elements, rapidly decreased. Instead, a number of ideological conflicts occurred, demonstrating the political disunity of the Hungarians. The Hungarian minority's rejection of the Romanian state was demonstrated in 1937 by the 'It's impossible' controversy. This started with an article, published in Budapest, by a Transylvanian Hungarian bishop, who claimed that the existence of a minority could not be worthy of human beings. The Hungarians in Romania agreed as far as they could, given the circumstances of Romanian press censorship. This shows that the minority no longer saw its future within Romania, but was decidedly hoping for a change in the status quo. In the out-and-out right-wing and 'völkisch' parts of the minority these hopes went hand in hand with the demand for an exclusively Christian national community, accompanied by virulent racial anti-Semitism and National Socialist propaganda.

During the Royal Dictatorship (1938-1940) Hungarians were allowed to form a 'Hungarian National Community' in 1939. However, this hardly achieved anything spectacular in terms of equal rights for its members, and it must be asked whether such a thing was even intended. For the community was strongly influenced from Budapest and naturally knew that a change of borders was imminent. Instead, the Hungarian political elite planned alternatives to the Romanian state, in which they intended to solve the problem of Transylvania either by an exchange between the Hungarian and Romanian populations or by autonomy within a federation of Hungarian states. Other Hungarian factions joined groups of irredentists, who were promptly unmasked by the Romanian secret police. The relationship between Hungarians and Jews broke down, when Hungarian-speaking Jews were obliged to witness the breakthrough of 'völkisch' and anti-Semitic ideas among their Christian neighbours, who were perfectly willing to go back to a Hungary that had already enacted two 'anti-Jewish laws'. Returning to the 'mother land' was more important to these Hungarians than the fact that they would be abandoning their fellow-citizens to a hostile fate. In this atmosphere the majority of the Hungarians naturally also approved of German foreign policy, from which alone they could expect a change to the status quo. And having said that, it is hardly surprising that the Hungarians frantically welcomed the Second Vienna Decision.

(Translated by Ladislaus Loeb)

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Studie ist die Übersetzung der von der Universität Heidelberg 2006 angenommenen Dissertation, die demnächst in München unter dem Titel „Zwischen Ablehnung und Anpassung. Die politischen Strategien der ungarischen Minderheitselite Rumäniens 1931-1940“ erscheinen wird (Verlag Ungarisches Institut, Studia Hungarica 50). Den Gegenstand der Untersuchung bildet die politisch-ideologische Orientierung der ungarischen Minderheit Rumäniens in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts. Der 1918/1919 in der Form neu entstandene rumänische Staat beherbergte plötzlich eine Reihe von Minderheiten, von denen die ungarische aus mindestens zwei Gründen die wichtigste war: Sie bildete mit rund 1,4 Millionen Menschen die bei weitem größte Minderheit des Landes und sie stellte für die Einheit des Landes eine ernsthafte Gefahr dar. Den Friedensvertrag von Trianon, worin Ungarn Siebenbürgen an Rumänien abtreten musste, empfanden die Ungarn als ungerecht. Nach der Unterzeichnung des Friedensvertrages durch Ungarn (Juni 1920), musste die ungarische Minderheit Rumäniens jedoch die völkerrechtlich sanktionierte – wenn auch in den Augen vieler Ungarn nur vorübergehende – Zugehörigkeit Siebenbürgens zu Rumänien akzeptieren. 1922 bildeten die Ungarn ihre politische Vertretung, die Ungarische Landespartei. Nach dem ersten Jahrzehnt der Zugehörigkeit zum rumänischen Staat, das die ungarische Minderheit als eine ununterbrochene Reihe von Benachteiligungen und Diskriminierungen erlebte, herrschte in Teilen der Minderheit große Enttäuschung vor.

Die vorgelegte Arbeit beschreibt letztlich den Prozess der Desintegration einer ethnischen Minderheit im Laufe eines Jahrzehnts. Dieser Prozess war durch eine stufenweise Radikalisierung gekennzeichnet. Am Anfang der 1930er Jahre hat es noch mehrere Anläufe innerhalb der ungarischen Minderheit gegeben, die von politisch eher link-liberal orientierten Personen erfolgten. Das Ziel dieser Vorstöße bestand darin, die eigene politische Führungselite zu bewegen, um in Zusammenarbeit mit der Bukarester Zentrale für sich mehr Rechte zu erwirken. Die Ungarische Landespartei lavierte zwischen einer Politik, die sich einerseits nur auf die Aufzählung der den Ungarn vermeintlich oder tatsächlich zugefügten Ungerechtigkeiten beschränkte. Andererseits arbeiteten ihre Politiker auch mehrere Autonomieentwürfe aus, die die Partei jedoch (nicht zuletzt auf Anraten Budapests hin) in Bukarest gar nicht erst vorlegte. Die Partei war ein äußerst heterogen zusammengesetztes Gebilde, dessen ideologisch rechte Spektrum 1932 in der Form eines Kreises auftrat, der sich um die Großwardeiner Zeitung „Erdélyi Lapok“ versammelte. Dieser Kreis

verkündete eine Politik des Rückzugs von allen Formen der Mitarbeit im Staat und verbreitete stark antisemitische Meinungen. Der Kreis wurde nach 1933 selbstbewusster, da er erkannte, dass die nationalsozialistische Machtergreifung auf internationaler Ebene die politisch rechten Strömungen stärkt. Vom „Dritten Reich“ erwartete er auch eine Änderung des Status Quo, wodurch Siebenbürgen wieder zu Ungarn gehören sollte. Um eine solche Entwicklung zu „begünstigen“, vertrat der um das Großwardeiner Tagesblatt sich versammelte Kreis selbst nationalsozialistische Prinzipien (Führerprinzip usw.). Die Mehrheit der Ungarn Rumäniens stand der nationalsozialistischen Machtergreifung allerdings ablehnend gegenüber, weil sie ziemlich schnell erkannten, dass ein nach einschlägigen Prinzipien regiertes Rumänien ihre eigenen Rechte zuerst beschneiden würde.

In der Zeit der Regierung der National-Liberalen Partei (1934-1937) vollzog sich eine ideologische Homogenisierung innerhalb der Ungarn, d.h. die vorher vorhandene ideologische Vielfalt verschwand weitgehend. Das ist teilweise auf eine noch restriktivere rumänische Minderheitenpolitik, teilweise auf die internationale Rechtsverschiebung zurückzuführen. Hierdurch wuchs innerhalb der Minderheit die Bedeutung rechtsorientierter und völkischer Kräfte. Innerhalb der Jugend verloren gemäßigte Positionen an Einfluss und eine rechtskonservative, latenten Antisemitismus verbreitende Bewegung trat auf den Plan. Die Ungarische Landespartei unternahm zwar einen letzten Versuch, der rumänischen Regierung gegenüber ihren guten Willen zu demonstrieren, doch dieser wurde (inmitten der stark nationalistischen Atmosphäre des Landes) von der Regierung zurückgewiesen. Die Partei ging als Antwort darauf dahin über, eine Politik der Selbstgenügsamkeit und des Rückzuges zu propagieren, um bis zu einer Grenzrevision, an die sie allmählich zu hoffen begann, gesellschaftspolitisch zu „überwintern“. Die Bedeutung derjenigen ungarischen Kräfte, die immer noch eine Aussöhnung mit der rumänischen Mehrheit forderten und mit ihren demokratischen Teilen sogar zusammenarbeiten wollten, nahm unter solchen Umständen rapide ab. Den Weg der Abwendung der ungarischen Minderheit von der rumänischen Staatlichkeit zeigte 1937 die „Es ist unmöglich“-Kontroverse. Sie ging auf einen in Budapest publizierten Artikel eines ehemaligen siebenbürgisch-ungarischen Bischofs zurück, der die Unmöglichkeit eines menschenwürdigen Minderheitendaseins postulierte. Die Ungarn Rumäniens stimmten ihm zu, sofern sie dies unter den Umständen der rumänischen Pressezensur konnten. Das zeigt, dass die Minderheit ihre Zukunft nicht mehr innerhalb Rumäniens erblickte, sondern dezidiert auf eine Grenzveränderung hoffte. Diese Hoffnungen gingen in den ausgesprochen rechtsorientierten und völkischen Teilen der Minorität mit der Forderung nach einer nur Christen umfassenden Volksgemeinschaft einher, was von einem starken rassistischen Antisemitismus und nationalsozialistischer Propaganda begleitet wurde.

In der Zeit der Königsdiktatur (1938-1940) durften die Ungarn eine „Ungarische Volksgemeinschaft“ bilden. Diese vermochte allerdings kaum durchschlagende

Ergebnisse hinsichtlich der Gleichberechtigung ihrer Angehörigen zu erzielen und es ist zu hinterfragen, ob sie das überhaupt wollte. Denn sie stand sehr unter Budapesters Einfluss und wusste natürlich, dass eine Grenzrevision kurz bevorstehe. Die ungarische politische Elite entwickelte stattdessen Alternativpläne zur rumänischen Staatlichkeit. Diese betrafen den Status Siebenbürgens, den sie entweder durch einen ungarisch-rumänischen Bevölkerungstausch oder durch eine Autonomie in einem ungarischen Staatsverband lösen wollten. Andere ungarische Schichten engagierten sich in verschiedenen Irredentagruppen, die allerdings von der rumänischen Geheimpolizei schnell entlarvt wurden. Das ungarisch-jüdische Verhältnis ging auch zugrunde, als die ungarischsprachigen Juden den Durchbruch des völkischen und antisemitischen Gedankengutes bei ihren christlichen Nachbarn mit ansehen und feststellen mussten, dass diese ohne Weiteres bereit waren, in ein Ungarn zurückzukehren, das bereits zwei antisemitische „Judengesetze“ verabschiedete. Die Rückkehr ins „Mutterland“ war diesen Ungarn demnach wichtiger, als das Bewusstsein, dass sie dadurch ihre jüdischen Mitbürger preisgeben. In dieser Atmosphäre hieß die Mehrheit der Ungarn natürlich auch die deutsche Außenpolitik gut, da sie wusste, dass nur von ihr eine Veränderung des Status Quo zu erwarten war. Und nach dem bisher Gesagten verwundert es kaum, dass die Ungarn den Zweiten Wiener Schiedsspruch frenetisch bejubelten.

Kiadja a Pro-Print Könyvkiadó
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Simon Andrea

Készült a csíkszeredai Tipographic nyomdában,
500 példányban, 21 ív terjedelemben.

